महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

नागेशभट्टविरचितः ।

बहुवल्लभशर्म्मणा परिशोधितः ।

वङ्गदेशीयासियाटिक् सोसाइट्याख्यसमाजानामनुमत्या

व्ययेन च ।

कलिकाता राजधान्या

ब्याप्टिस्ट-मिसन यन्त्रे मुद्रित ।

शकाब्दा १८११ ।

सङ्केताचक्रम् ।

अ । पा । आ	अध्याय । पाद । आह्निकम् ।
पा	पाणिनिसूत्रम् ।
भा	महाभाष्यम् ।
वा	वार्तिकम् ।
कै	कैय्यट ।
मीमा	मीमांसासूत्रम् ।
सू	सूत्रम् ।
हरि	भर्तृहरिकारिका ।
उणादि	उणादिसूत्रम् ।
शब्दकौ	शब्दकौस्तुभ ।
वेदाद	वेदान्तदर्शनम ।
पतञ्जल – यो – भा	पतञ्जलयोगसूत्रभाष्यम् ।
जै – न्या – वि	जैमिनीयन्यायमालाविस्तर ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्य द्वितीयाध्यायान्तर्गतानां पाणिनिसूत्राणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

अ

ए

क

ख

ग

द

न

प

ब

म

य

स

ह

महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्थद्वितीयाध्यायस्य सूत्र-वार्त्तिकमहाभाष्यादीनां वर्णानुक्रम-सूचीपत्रकम् ।

अ ।

ई ।

उ ।

ङ ।

च ।

छ ।

ज ।

थ ।

द।

ध ।

प ।

8

फ ।

ब ।

भ ।

र ।

स ।

ह ।

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषा न्यायबीजाना महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

समर्थः पदविधिः ॥ २ । १ । १ ॥

विधिरिति कोऽयमिति (भा)

भाष्यस्य न स्वरूपप्रश्ने तात्पर्यं तस्य श्रोत्रेण निश्चितत्वादित्यतोऽभिप्रायमाह

समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ॥ सामर्थ्यं चात्रैकार्थीभाव । पृथगर्थानामेकार्थीभाव सामर्थ्यम् । *राज्ञ पुरुष इति वाक्ये पृथगर्थानि

समर्थ पदविधि ॥ २ । १ । १ ॥ पदसम्बन्धी यो विधि स समर्थाश्रितो बोध्य । परिभाषेयम् । समर्थशब्दस्य तदाश्रिते लक्षणा । सामर्थ्य

"समर्थ पदविधि" ॥ २ । १ । १ ॥ 'परिभाषेयमिति' । नाधिकार पदविधिग्रहणात्, अन्यथा वक्ष्यमाणाना पराङ्गवद्भावादीना पदविधित्वा-

---

* पृथगर्थानामेकार्थीभाव समर्थवचनम् । वा । पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभाव समर्थमित्युच्यते ॥ क्व पुन पृथगर्थानि क्वैकार्थानि । वाक्ये पृथगर्थानि । राज्ञ पुरुष इति । समासे पुनरेकार्थानि । राजपुरुष इति ॥

अर्थेति ॥ (कै)

कोऽयमि- (भा)

त्यस्य किमर्थकोऽयमित्यर्थ । शब्दार्थयोरभेदादितिभाव ॥

किं भावेति । (कै)

करणाधिकरणसाधनवल्लनन्वितत्वात् प्रयोजनाभावाच्च नोल्लि-

खित ॥

विधीयमानत्वादिति । (कै)

वक्ष्समासादिविधाविति शेष ॥

राजपुरुष इति समासे एकार्थीभवतीति भाष्यात् ॥ एव यत्किञ्चित्पदजन्य-पृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वेन लोकदृष्टाना विशिष्टविषयकशक्तैकोपस्थिति जनकत्वमेकार्थीभाव इति कल्पितम् । तेषा तत्त्व तु सादृश्याद् बोध्यम् ॥ कार्य्य शब्द मन्वता वाक्यादेव वृत्तिनिष्पत्तिबुद्धेर्वा । एकार्थीभाव इति च्विनिर्देशो गौणमेकार्थत्व समासघटकपदाना बोधयितुम् । यथा पदा-नामसत्त्वात् तत्सत्त्वाव्यवहारो गौण । तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारोऽपीति

चेत्रैकार्थीभाव । प्रक्रियादशाया पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टै-कार्थत्वमिति यावत् । राजपुरुष । पुत्रीयति । कुम्भकार । औपगव । इह गुण कृतात्मसस्कारेति न्यायेन महाविभाषाया सामर्थ्यविशेषणता । विकल्पेनैकार्थीभूत सन्त समस्यन्त इत्याद्यर्थात् । विशेषणत्वादेव च व्यपेक्षापक्षोऽपि सम्मत । वृत्तिस्तु समासादिनियता । अत एव कष्टश्रयेति

व्यभिचारादनर्थक तत्त्वात् । परित सर्वत पूर्वत्र परत्र अवस्थिते सानन्तरे च भाव्यते कार्यमनयेति करणे 'गुरोश्च हल' इत्यकारप्रत्यय, भावसाधन एव वाऽभेदोपचारात्सूत्रे प्रयुज्यते, इद शब्दस्य सूत्रे प्रयुक्तस्यापि विधेय-परिभाषाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिङ्गता । 'स सर्व इति' । ननु स

इतरश्चेति । (कै)

कर्मसाधने इत्यर्थ ॥ अर्थभेदाच्छब्दभेद इति मते प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिस्तद्भेदेऽपि शब्दैक्ये तु क शब्द इत्यनुपपन्नमत आह

तत्रेति ॥ (कै)

औणादिकेनेति । (कै)

[1]इगुपधात्किदित्यनेनेति भाव ॥

स्वरे चेति । (कै)

बहुलग्रहणादौणादिकस्यापि कर्मणि सम्भव इति भाव ॥

---

१ इगुपधात् कित् उणादि–४ पा–१६९ सू ॥

बोध्यम् ॥ विभक्त्यन्ते एतद् वारणाय दृष्टानामित्यन्त तेषा लोके तत्त्वेनादृष्टत्वात् । औपगवादौ प्रत्ययाना तथा दृष्टत्वाभावेन यत् किञ्चित् पदजन्येत्युपस्थितिविशेषणम् ॥ अपत्यरूपार्थस्योपगोरपत्यमस्तीत्यादौ तथा दर्शनसत्त्वात् । विभक्त्यर्थस्य तु न तथात्वम् ॥ तद्वाच्यार्थवाचकस्य शब्दान्तरस्याभावादिति निरूपितम् ॥ विशिष्टविषयैक शक्त्येतिहेतुवचनम् । अत

विशेषण तत्र नान्वेति शक्यैकदेशत्वात् । न हि श्वशुरशब्दजन्यप्रतीतौ पितृविशेषणत्वेनोपस्थिताया भार्याया सुशीलाया इत्यादिविशेषणमन्वेति । न चैव देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्ति । तत्रापि कुलेनैव देवदत्तशब्दोत्तरषष्ठ्यर्थस्यान्वयात् । सम्बन्धस्तु उपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थो न तु तदितर । उक्तञ्च । समुदायेन सम्बन्धो येषा गुरुकुलादिना ।

कश्चित्पदविधिरिति सामान्यनिर्देशेनैव तद्धर्मभूता व्याप्तिरुक्ता किं सर्वग्रहणेन, नैतदस्ति । य कश्चिद्ब्राह्मण आनीयतामित्युक्ते क्षत्रियादिनिवृत्ति प्रतीयते न व्याप्ति, प्रथमपठितमपि समर्थशब्दमुल्लङ्घ्योद्देश-

प्रयोगदर्शनमिति । (कै)

चैवर्येणाष्टाध्यायीपाठादिह वेदे लोके चेति शेष ॥

एतद्भावेति । (कै)

तथा सति पदकर्मके विधाने इत्यर्थापत्तौ समासाद्यसङ्ग्रहः स्याद् वत्समाद्यादेशविधौ चातिप्रसङ्ग स्यादिति भाव ॥

इह । (कै)

सूत्रे ॥

इतर इति । (कै)

प्रकरणपर्यालोचनयेति भाव ॥ समासपद वृत्तिमात्रोपलक्षणम् ॥

एव कैयट । अन्य एवावयवार्थान्वित समुदायार्थ प्रादुर्भवतीति तदपेक्ष-यैकार्थीभाव उच्यते तेषा पासूदकवदविभागापन्नत्वादिति। अय भाव । वाक्ये यथा पदै पृथक् पदार्थाना बोधेऽप्याकाङ्क्षामूलकवाक्यशक्तिवशाद् विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थप्रतीतिर्नैव वृत्तौ किं त्ववयवशक्ति-भ्यामाकाङ्क्षामूलकसमुदायशक्तिसहकृताभ्या नियतोद्बोधकवशात् पदार्थ-

---

सस्पृष्टावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति ॥ यद्वा । ससम्बन्धिकपदार्थ-स्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषणान्वय । चैत्रस्य नप्तेत्यादौ तथा दर्शनात् । श्वशुरशब्दोपस्थिताया भार्याया तत्पतेर्विशेषणत्वाच्च । तदशे उत्थिता-काङ्क्षत्वात् । उक्तञ्च । सम्बन्धिशब्द सापेक्षो नित्य सर्व समस्यते । सार्थ-

---

समर्पकत्वबलाद्यर्थेन क्रमेण प्रथमे भाविन पदविधिशब्द व्याख्यास्यन्विधि-शब्द कर्मसाधन इति दर्शयति । 'विधीयत इति विधिरिति' । कार्य-मित्यर्थः । 'पदानामिति' । शेषलक्षणा षष्ठी । पदानां सता यत्कार्यं विधीयत इत्यर्थ । यदि तु भावसाधनो विधिशब्द आश्रीयेत विधान विधिरिति ततः पदेषु प्रयोगलक्षणा कर्मणि षष्ठी पदानामसता निष्पादन

समुदायो वेति । (कै)

स ह्यवयवभूतपदाना कार्यं समूहस्यावयवातिरिक्तताया अपि स्वीकारादिति भाव ॥ विभक्त्यन्तस्य पदत्वाद् विभक्तिविधानस्य कथ पदोद्देश्यकविधित्वमित्याशङ्क्याह

विभक्तीति ॥ (कै)

एवं हीति । (कै)

विहिताना नियमस्य विधिना पञ्चप्राप्तेतरविभक्त्यन्ताना निवृत्तिरूपस्याश्रवणेन सा निवृत्ति पदोद्देश्यिकेत्यर्थ । केचित्तु पदोद्देश्यक पदत्वसपादको वा सर्वोऽपि पदसबन्धित्वात्पदविधि-

---

बोध एव जायमानो विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टविषयो भवति । तत्र विशिष्टशक्तिग्रह इत्थम । राजपुरुषादिपद राजसम्बन्धवत् पुरुषादौ शक्तमिति । तत्र सा विशिष्टशक्ति प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन सम्बन्धाशे विशेषणत्वाद्यशे च पर्य्यवस्यति । राजादे लक्षणावयवशक्त्यैवोपस्थिति-सभवात् । आकाङ्क्षामूलकेति विशेषणात् नित्यघट इत्यादेर्नैकार्थीभावेन

वत्था थपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयत इति ॥ तस्मात्समाससुब्धातुकृत्तद्धित-विशेषणे । न विशेषणसम्बन्ध सापेक्षेतु भवेदयम् ॥ स्यादेतत् । वाक्ये लक्षणया ऽवयवशक्त्योपपत्तौ मास्तु शक्त्यन्तरम् । न चैव विशेषणसम्बन्धापत्ति । सविशेषणाना वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति निषेधस्य सम्भवादिति चेत् । सत्यम् । बहूना वृत्तिधर्माणा वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरव

पदविधिरिति तत्र समासतद्धितसुब्धातुवृत्तयो न सगृहीता स्युस्तत्र हि पदाना सता समासादिकार्यं विधीयते न पुन पदत्व, ननु च कर्मसाधन-पक्षेऽपि विभक्तिविधानमसगृहीत स्यात् पदान्येव हि तत्र विधीयन्ते न तु पदाना सता किं चिद् उच्यते, कर्मणि द्वितीयेत्यादिना तु नियम क्रियते

रेवेति वदन्ति ॥ ननु किं विधीयत इति प्रश्ने विभक्तिविधान-मित्युत्तरमयुक्तं विधानस्य विधानकर्मत्वाभावादत आह

तत्र विभक्तावेति । (कै)

एवं च पाकं पचतीतिवत् सामान्यविशेषभावे वान्वय इति भाव ॥ क्रियाविशेषणत्वाच्च कर्मत्वम् ॥

रूपद्वयमिति । (कै)

यद्यपि सञ्ज्ञात्वमपि तत्र तथाप्येतद्रूपतया शास्त्रव्यवहारा-भावात्तन्नोक्तम् ॥

अन्येनेति । (कै)

पूर्वपक्षिणा सिद्धान्तिना चेत्यर्थ ॥

साधुत्वम् ॥ विशेषणत्वेनोपस्थितघटत्वादे स्वविशेषणाकाङ्क्षाभावाद् । अतो नित्यो घट इत्यादि वाक्यमपि न । अत एव राजपुरुषैकदेशे राज्ञि वाक्य इव ऋद्धस्य इत्यादि विशेषणान्वयो न । तस्य शब्दार्थैकदेशत्वात् । यद्यपि तस्य राजपदार्थत्वमस्ति । तथापि विशेषणान्वये विशेषस्येतरवि-शेषणत्वविषयकशक्तिग्रहाविषयत्वस्य तन्त्रत्वेन इतराविशेषणत्वेन ज्ञातस्य

तस्मादेकार्थीभाव आश्रित ॥ चकारादिनिषेधो ऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्तव्य ते न्यायसिद्ध त्वस्माकन्तदिति स्थिति ॥ तथाहि । धवखदिराविति वृत्त्यैव क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते । तथा चित्रागवादौ यत्पदम् । त्वया तु वचन कर्तव्य, निरूढलक्षणया तु शक्तितो नातीव भिद्यते । नैयायिकैस्तकारार्थे तदनभ्युपगमाच्च । अकथितसूत्रे वृत्त्यादिस्तरीत्या

न पदविधि । अथाप्येकवाक्यतया स्वादिसूत्रेण विभक्तीनां विधानम् एवमपि कारकविभक्तिषु तावत्क्रियाकारकयोरविनाभूत सम्बन्ध , उपपद-विभक्तीनां 'अन्तरान्तरेणयुक्ते' इत्यादीनामुपसर्गविभक्तीनां च "नेर्विश"

[1]आद्ये नेति (कै)

पाठे किं पुनरिति सन्देहकत्वेत्यर्थ ॥

अन्यथा । (कै)

अधिकारपरिभाषयोर्विशेषाज्ञाने ॥

फलाख्यानम् । (कै)

तस्यानिर्देशार्थ इत्येतत् ॥

स्वरूपम् । (कै)

योगे योगे ऽनुपस्थितिरूपम् ॥

---

१ उपलब्धकैयटपुस्तके "आद्येन" इति पाठोऽस्ति ॥

तन्त्रत्वेन वा दोषाभाव ॥ एतन्मूलिकैव **"पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन"** इति व्युत्पत्ति ॥ "दर्शनीयाया माता" "दर्शनीयामाता" इत्यादौ एकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि न पुवत्त्वम् । वृत्ते पूर्वमपि यत्र सामानाधिकरण्य तत्रैव

नामार्थयोरभेद प्रत्ययार्थ । प्रधानमित्यादिव्युत्पत्तित्यागस्व । ग्रामोदक इत्यादौ उदककर्तृकग्रामिकर्मेत्याद्यर्थाभ्युपगमात् एकार्थीभावे तु लाघवमिति । यद्यपि सिद्धान्ते पद वाक्य वा शक्त तथापि प्रक्रियादशाया लाघवादेकार्थीभाव इत्याशय । यैव ह्यस्माक प्रक्रिया सा परै पारमार्थिकतया गृह्यते इति युक्तास्तान् प्रति गौरवोपन्यास इति दिक् ॥ क्वचित्तु सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्याद् वृत्ति । तद्यथा । किमोदन शालीनाम् ।

इत्यादीनामेकवाक्यताया भिन्नवाक्यताया च पदविधित्वमस्त्येव उपपदानामुपसर्गाणा च पदत्वात्, समासादिरित्यादिशब्देन तद्धितवृत्त्यादीना ग्रहणा तद्धिता अपि सुबन्तादुत्पद्यन्ते । 'समर्थाना प्रथमाद्वा' त्यस्य तु समर्थग्रहणस्य प्रयोजन तत्रैव वक्ष्याम, एव 'भिक्षुसो सामर्थ्ये' इत्यादीनामपि

लिङ्गोपादानेनेति । (कै)

स्वरितत्वप्रयुक्ताधिकारेणेतरच तत्तत्पदोपस्थितिरधिकारान्तर दृष्ट्वा व्याख्यानाद्वा निवृत्तिश्च । परिभाषायास्तु लिङ्गवति सर्वत्र तेषा सर्वेषामत्रोपस्थित्या परिभाषाया वा तत्रतत्रोपस्थित्या स्वार्थोपस्थितिद्वारा व्याप्तिरिति भाव । इद च[1] "षष्ठी स्थाने" इति सूत्रे निरूपितम् । तदुक्तम्

"एकदेशस्थिताशास्त्रभवने याति दीपताम् ।
परितो व्यापृता भाषा परिभाषा प्रचक्षते" ॥

१ अ १ । पा १ । सू ४९ इति सूत्रस्थविवरणे ॥

पुवत्त्वप्रवृत्तेर्भाष्यसमतत्वात् । राज्ञिविशेषणानन्वयरूपविशेषस्यैकार्थीभाव-त्वतत्व भाष्ये दूषितम् । एकार्थीभावसत्त्वेऽपि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तदभावात् । इदमुपलक्षणम् । घटादिपदे एकार्थीभावाभावेऽपि तदेका-देशे घटत्वादौ विशेषणान्वयाभावादित्यपि बोध्यम् । राज्ञ पुरुषोऽश्वस्य इति वद् राजपुरुषोऽश्वस्य इत्यप्यत एव न । एकत्रविशेषणत्वेन गृहीत-

---

केषा प्राचीनामोदन इत्यर्थ । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । आपणीयाना सक्तूनामाढकमित्यर्थ । कुतो भवान्पाटलिपुत्रक । हे पाटलिपुत्रे । तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थ । रोपधेतो प्राचामिति वुञ् । (४ । २ । १२३) तथा । नञ्समासा अपि केचित्साधव । अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति यथा । केचित्तु न साधव । अकिञ्चित्कुर्वाणमिति यथा ।

समर्थ शक्त इति तत्रैव समर्थशब्दस्य रूढत्वात् स्वकार्यनिष्पादनक्षमो हि लोके समर्थ इत्युच्यते, अर्थप्रतिपादन च शब्दाना स्वकार्यमुत्पाद्यत्वेन चाविशिष्टता लौकिका वैदिकाश्च यस्य कस्य चित्प्रतिपादने समर्था, उच्यते चेद समर्थ इति तत्र सामर्थ्यादिशेषोऽवगम्यते स तु विशेष प्रत्यासत्तेरेवं

प्रदेशान्तरेष्विति । (कै)

"षष्ठी स्थाने" इतिसूत्रे आद्यम् । "निपात एकाजनाङि"[1]त्यत्र चान्त्यम् । सामान्यत पदविधित्वेन तत्र च पारार्थ्यसामान्यादति-देशसञ्ज्ञयो परिभाषात्वेन व्यवहार इति बोध्यम् ॥

स्वरितगुणयुक्तमिति । (कै)

स्वरवच्छब्दात्तद्वात्यर्थेऽणिचि मतोर्लुकि टिलोपाभावेऽप्यङ्गवृत्त-परिभाषया वृद्ध्यभावे आद्गुणे रूपमिति भाव । यद्वा[2] ऽर्श आद्यजन्तस्वरशब्दात् णिचीद रूपम् ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू १४ ॥ २ अ ५ । पा २ । सू १२७ ॥

शक्तिकस्य ज्ञातस्य वा परत्रविशेषणत्वायोगात् । घट पटस्य द्रव्यमितिवत् तदर्थे द्रव्यपदस्य घटरूपविशेषपरताया द्रव्य पटस्येत्यप्रयोगात् । एव राज्ञ पुरुषो भार्य्यायाश्चेति वद् राजपुरुषो भार्य्यायाश्चेति न । एकविशेषण-वैशिष्ट्येन गृहीतशक्तिके ज्ञाते वा विशेष्ये तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणा-न्तरसम्बन्धस्याव्युत्पत्ते । घटो द्रव्यमित्यर्थे घटो द्रव्यत्वस्य इत्यप्रयोगात् ।

किञ्चिदप्यकुर्वाणमित्यर्थ । अत्रेदमवधेयम् । वाक्ये त्रेधा सामर्थ्यम् । भेद ससर्गो भेदससर्गौ चेति । आद्ये ऽतदग्रावृत्तिमात्रस्य शाब्दत्वम् । ससर्ग-स्त्वार्थ । द्वितीये विपरीतम् । तृतीये तूभय शब्दम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु प्रथममुक्तान्वितयान्यतमावगमेऽपि वृत्ति कल्प्यते । परि-

---

रूप इत्याह । 'विग्रहवाक्यार्थाभिधान इति' । विशेषेण गृह्यते ज्ञायतेऽनेन समासार्थ इति विग्रह, तादृश च तद्वाक्य चेति विशेषणसमास । यद्वा विशेषेण ग्रहणा विग्रह, तदर्थं वाक्य विग्रहवाक्यम्, अश्वघासादिवत्षष्ठी-समास । अथ वा ऽभेदोपचाराद्विग्रहार्थवाक्य विग्रह इति विशेषण

यावन्तीति । (कै)

भाष्ये

सर्वमित्यस्य

लिङ्गवत्सर्वं शास्त्रमित्यर्थ । तानि सर्वाणि पदविधिशब्दोपादानेन सामान्यत पदविधित्वेनापेक्ष्यानूद्येत्यर्थ ॥

द्वयोर्भावो द्वित्वेति । (कै)

कोटिद्वये सत्येव संशयोदयाद् द्वित्वभव संदेह इति भाव ॥ द्विविषयनिश्चयस्यापि द्वित्वभवत्वादाह

तदुक्तं भाष्ये "राजपुरुष स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयति पुरुषोऽपि राजान स्वान्तरेभ्यो निवर्त्तयति इति"। राजसम्बन्धविशिष्टे भार्य्याया प्रीतिविषय-त्वादिसम्बन्धबोधको राजपुरुषो भार्य्याया इति प्रयोगस्तु राजपुरुष सुन्दर इति वदिष्ट तत्र सुन्दरनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताया अव-च्छेदक पुरुषत्वमेव न तु राजसम्बन्धोऽपीत्यभिप्रायेण प्रधानस्य स विशेषणा-न्तरेऽपि वृत्तिरिति व्यवहार'। सर्वत्रविशिष्टविषयकज्ञाने विशिष्यतावच्छेदक-

---

निष्ठिते विशेषणसम्बन्धाद्यभावदर्शनात्। यथा शत्रादौ द्वितीयान्तादि-सामानाधिकरण्य दृष्ट्वा लकारे तत्कल्पनेति। अत एव चित्रगवादेरन्य-पदार्थपरतादर्शनादलौकिके प्रक्रियावाक्येऽपि तत्कल्पना। अन्यपदार्थे इत्यादिसौत्रानुवादेनैव देवताविग्रहवत्तत्सिद्धेरिति दिक् ॥

समास, तद्यथा राजपुरुष इत्यय समास, तदर्थं विग्रहवाक्य राज्ञ पुरुष इति, अस्य योऽर्थस्तदभिधाने राजपुरुषशब्द समर्थ, अतोऽपि तत्प्रतीते:, स पुन राजविशिष्ट पुरुष । 'समर्थो वेदितव्य इति'। साधुत्वेनेति शेष:, य पदविधि स विग्रहवाक्यार्थाभिधाने समर्थः सन्साधुर्भवती-त्यस्मिन्पक्षे सत्रार्थो नार्थान्तर साधीय पश्याम:, तत्तु सामर्थ्यं प्रयोगतो-

अथवेति। (कै)

विरुद्धलाञ्छिताधारवर्त्तिना प्रकारद्वयेन युक्तमित्यन्वय । परस्परविरुद्धधर्मद्वयवद्वस्तुद्वयमित्यर्थ. ॥

अनेकार्थस्यैकार्थत्वम् एकार्थीभावः

इति शब्दशक्तिमनुसृत्य जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोस्त दर्शयिष्यन्नादावजहत्स्वार्थायान्त दर्शयति ।

त्वादिविशेष्यनिष्ठधर्मे एवेति बोध्यम्। विशिष्टस्य विशेष्यानतिरेकाद् इति कर्मधारयप्रकरणे स्फुटो भविष्यति। एकार्थीभाववलादेव वृत्तावुपसर्जनपदार्थे सख्याबोधकप्रातिपदिकाभावे एकत्वादिरूपसख्याविशेषानवगतिस्तेन द्विपुत्रादौ न दोष । मासजातादावपि शब्दान्न तद्बोध । किं त्वनेकमासजाते द्विचिशब्दादिपूर्वमासजातस्यैव प्रयोगाद् एकमासजातविषय एवाय प्रयोग इति निश्चय । त्वत् पुत्रो युष्मत् पुत्र इत्यादावपि प्रयोक्तुरहङ्कारानास्पदचैत्रपुत्र इत्येव बोध । विग्रहवाक्यीयैकवचनत्वारोपेणादेश । अय चारोपो न बोधफलक किन्तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलक । वृत्तेस्तथा बोधे भाष्यकृता असाधुत्वबोधनात्। यत्तु आदेशतदभावाभ्या तत्र सख्याविशेषावगति । भाष्ये तात्पर्य्यग्राहकाभावे सतीति

ऽनुसर्तव्य न पुनरिय वृत्तिरस्य वाक्यस्यार्थाभिधानसमर्था नान्यस्येत्येतत्सूत्राक्षरैर्लभ्यते । अत एवास्मिन्व्याख्यानेऽपरितुष्ट सन्व्याख्यानान्तरमाह । 'अथ वेति'। अत्र पक्षे उपचरितवृत्ति समर्थशब्दस्तदाह । 'समर्थपदाश्रयत्वादिति'। समर्थानि पदान्याश्रयो यस्य स तथोक्त, अन्वर्थश्च समर्थशब्दो न रूढ इत्याह। 'समर्थाना पदाना सबद्धार्थाना सस्पृष्टार्थानामिति'। य पदाना विधि स समर्थाना वेदितव्य, समर्थानामिति, कोऽर्थ, सबद्धार्थाना सस्पृष्टार्थाना वेत्यर्थ, तत्र वाक्ये सबद्धार्थता व्यपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यम्

यत्र पदानीति । (कै)

उपसर्जनपदानीत्यर्थः ॥ तदेव ध्वनयन्नाह

उपसर्जनीभूतस्वार्थानीति । (कै)

इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थो न तु पृथक् स्वार्थोपस्थापकानीति तात्पर्यम् । एवं च तत्पुरुषादावेकं पदं तादृशं बहुव्रीहौ द्वन्द्वे च पदद्वयमपीति बोध्यम् ॥ जहत्स्वार्थायामाह

पूरणीयमिति । तन्न । तद्विधायकशास्त्राज्ञानवतः तद्बोधानापत्तेः । विग्रहे द्विवचनबहुवचनान्तत्वेऽपि एकार्थीभाववशाद् वृत्तौ तदबोधः । अत एव प्रगृह्यसंज्ञासूत्र (१-१-११) भाष्यप्रयुक्ते कुमार्य्योरगारं कुमार्य्यगारमित्यादौ द्विवचनान्तेन विग्रहेऽपि वृत्तौ द्वित्वाबोधः । किन्तु कुमारीत्वादिनैव कुमारीद्वयबोधः । अन्यथा सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वेनासाधुप्रयोगे भगवतोऽश्रद्धेयतापत्तिः । एवं च वृत्तौ संख्यानवगमेऽपि अनेकार्थप्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभावः । अत एव संख्याविशेषानवगतिरेवोक्ता न त्वनेकार्थानवगतिरुक्ता । चित्रगुरित्यादौ गोत्वेनैव शब्दतोऽनेकगोव्यक्तिबोधः न तु बहुत्वेन । तन्मध्य इत्यादौ तत्त्वेनैव व्यक्तिद्वयबोधो न तु द्वित्ववत्त्वेनैवमन्यत्राप्यूह्यम् । अत एव कुक्कुटेन्द्रगोप-

---

अन्योन्यापेक्षा व्यपेक्षा आकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वेषु सत्सु यः परस्परसम्बन्धः सा व्यपेक्षा, वाक्ये हि राज्ञ इति पदमनियतसम्बन्ध्यपेक्षयोद्भूतसम्बन्धविशेषणभूतमर्थमाचष्टे स्वसंनिहितं योग्यं च पुरुषमपेक्षते, ममायमिति पुरुष इत्यनेनापि पुरुषः स्वनिष्ठोऽभिधीयमानः स्वसंनिहितं राजानमवच्छेदकत्वेनापेक्षतेऽहमस्येति, अतो विशेषणविशेष्यभावेन संबन्धोऽनियतसंबन्धिविषयत्वाच्चापेक्षया यो यः संनिहितो योग्यश्च तेन सम्बध्यते राज्ञः पुरुषश्चाश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति वाक्यान्तरस्य, वृत्तौ तु

निवृत्तस्वार्थो निवेति । (कै)

उभयत्रापि हेतु ॥

प्रधानार्थोपादानादिति । (कै)

आद्ये प्रधानार्थेन स्वोपस्थितिकाले एवोपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतयोपादानादित्यर्थ । अन्त्ये प्रधानेन पदेन तदर्थस्याप्युपादानादित्यर्थ । बहुव्रीहौ तु प्रधान पद समुदाय इति बोध्यम् । एव द्वन्द्वे ऽपि प्रधान पद समुदायस्तदर्थेन साहित्येन

वाचकगोमुचरवर्षासुजादौ बहुवचनसत्त्वेऽपि न सख्याविशेषबोध । अत्र तादृशस्यैव रूढत्वादबहुवचनान्तेनैव विग्रह । एव चारोपितबहुत्वाश्रयो बहुवचनस्य सस्कारो न तु प्रकृत्यर्थान्वयि यथा च घटा इत्यादितो बहुत्वेनैव कदाचित् त्रयाणा कदाचित् चतुरादीना भान न तु कदाचिदपि त्रित्वचतुष्ट्वादिना तथा वृत्तौ राजत्वादिनैकानेकव्यक्तिभान तात्पर्यवशान्न त्वेकत्वद्वित्वादिना । दन्तोष्ठस्य दन्ता स्निग्धतरा इत्यादौ च सख्याया अभानाद् दन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तौष्ठलक्षणार्थद्वयस्य प्रतीतेस्तत्रैव अनेकव्यक्तिसत्वेऽपि तासामनेकत्वेनशब्दतो भानाभावादिति बोध्यम् । एतद्वतृस्तोकाभ्यामुक्त इत्यादावलुकि न साधु । अनभिधानाद् इति स्पष्ट

सङ्गतार्थता एकार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्य वृत्तौ हि राजपद राजानमभिधाय न तावति पर्यवस्यति पुरुषमप्याचष्टे यथा गङ्गाया घोष इति गङ्गापद तीर, यदि तु तावत्येव पर्यवस्येत्ततो यथा वाक्ये राज्ञ पुरुषोऽश्वस्येति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति तथा राजपुरुषोऽश्वस्येत्यत्रापि स्यात् सविशेषणासम्बन्धोपि स्याद् ऋद्धस्य राजपुरुष इति, यथा ऋद्धस्य राज्ञ पुरुषइति तथा पुरुषपदमपि राजविशिष्टमेव पुरुषमाचष्टे न पुरुषमात्र यदि तथा स्यात्ततो यथा वाक्ये राज्ञ पुरुषो देवदत्तस्य चेति द्वाभ्या सम्बन्धो भवति तथा

स्वविशेषणतया धवाद्यर्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानि । यदा विशेष्यसाहित्योपस्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव धवाद्यर्थस्याप्युपादाना"न्निवृत्तस्वार्थानिवेति" तत्राप्ययमेकार्थीभाव । समाहारेतरयोगयोरुभयोरपि साहित्य विशेष्यम् । आद्ये ऽनुद्भूतावयवभेदमन्ये उद्भूतावयवभेदमित्येव तयोर्भेद इति बोध्यम् ॥

व्यर्थानीति । (कै)

सन्निहितत्वान्निवृत्तस्वार्थानीत्येतत्पद्यान्वयि ॥ आद्ये आह

भाष्ये । जातौ बहुवचनमिति कैयटोक्त तु न युक्तम् । "जात्याख्यायाम्" (१-२-५८) एतत् सूत्र प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकृता जातौ पदार्थे बहुवचनस्यासाधुत्वबोधनाद् "यथोत्तर मुनीना प्रामाण्यात्" । अत एव भाष्यकृता अस्य विशेषस्योपसर्जनविशेषणाभावरूपविशेषस्य गुरुकुलमित्यादाविव मासजातादावव्यापकत्व नोक्त सख्याविशेषानवगतिरेवैकत्वसख्यापदेनोच्यते । भेदसहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य चाभानमिति तदर्थ । सख्याविशेषप्रतीतौ पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कारणमिति तत्प्रतीत्यभावस्यैकार्थीभावकृतत्वमन्यथा घटो घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि सख्याविशेषावगत्यापत्ति । तदुक्त हरिणा—

राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात्, अतो यस्य विशेषस्य भावादय विशेष स एकार्थीभाव, भाष्योक्तास्त्वपरे विशेषा सुबलोपो व्यवधान यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्ध स्वरभेदश्च सख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणा च योगश्चेति, तथा सुपि अलोपश्च भवति वाक्ये राज्ञः पुरुषो नीलमुत्पलमिति, समासे तु द्वयोरेकस्मिन्विशिष्टेऽर्थे वृत्ते पृथगर्थाभावात्स्वभावत एव विभक्तिर्निवर्त्तते सैव च स्वाभाविकी निवृत्ति शास्त्रेणान्वाख्यायते 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' रिति प्रत्ययलक्षणेन गलोपादिपदकार्यं यथा स्यादिति

अर्थान्तरेति । (कै)

अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीत्यर्थ । प्रत्येकशक्तिमहत्कृतसमुदाय-शक्त्या विशिष्टार्थप्रतिपादकानीति भाव ॥

पदानीति । (कै)

बहुवचन तु बहुव्रीह्याद्यभिप्रायेण ॥

स एकार्थीभाव इति । (कै)

आद्ये एकीभूतार्थानि मिलितानीत्यर्थ । तत्र मिलनस्ये-

वाचिका द्योतिका वापि सख्याना या विभक्तय ।
तल्लुक्यवयवे वृत्तौ सख्याभेदो निवर्त्तते ॥

यत्वत्र अभेदैकत्वसख्याभासते परित्यक्तविशेष सख्यासामान्यमेवाभेदैकत्व सख्यायथैकत्व द्वित्वादीना निमित्त तथेदमभेदैकत्व सर्वेषामेकत्वादीना निमित्तमिति सापि सख्येत्युच्यते द्वित्वाद्यनुस्यूतैकत्वादेकस्वभावत्वेनाभिन्नमिवेति तेन पदेनोच्यते इति हेलाराज । यथा दूराद्रूपमात्र गृह्यते न तु शुक्लकृष्णादिविशेष एव राजपुरुष इत्यादौ सत्त्वभूतत्वात् सख्यावान् अत्रार्थ इत्येतावत् प्रतीयते न त्वव्ययार्थवदसख्यो नापि घटादिवद्विशेषसख्यावच्छिन्न इति । विशेषपरित्यागस्य तदभानमेव । यदा राजपुरुष इत्युक्ते

पृथगर्थाभावे तु पृथग्विभक्तिर्न भवति यथा वर्णेषु व्यवधान च पृथगर्थत्व एव दृष्ट राज्ञ ऋद्धस्य पुरुष इति, असत्यदृष्ट, यथा राजपुरुषपदेन मध्ये पदान्तरं प्रक्षिप्यते प्रयोगनियमस्य पृथगर्थत्वे ऽदृष्ट राज्ञ पुरुष पुरुषो राज्ञ इति, असति तु तत्र न दृष्टो यथा पुरुषपदे वर्णेषु स्वरभेदोऽपि पृथगर्थत्व एव दृष्टो राज्ञ पुरुष इति द्वावपि नित्स्वरेणाद्युदात्तौ अभेदेन दृष्टो यथा पुरुष इति वृत्तौ चैकस्वर्यं दृश्यते। किं च सख्याविशेषोऽवगम्यते पृथगर्थेषु राज्ञ राज्ञो राज्ञा पुरुष इति, वृत्तौ त्वभेदैकत्वसख्या गम्यते तदेत 'द्लुगुत्तर-

तत्राकाङ्क्षत्वाद् द्वयोरपि समर्थत्व तत्पुरुषादौ । अन्ये पदद्वयार्थयोरेकपदार्थत्वप्राप्तिरित्यर्थ ॥

परस्परेति । (कै)

विग्रहवाक्यस्य क्रियाव्यतीहारवृत्तित्वादिति भाव ॥

तत्रैवैकार्थीभावस्येति । (कै)

तदुक्तत्रयाणा मध्ये तत्रैवेत्यर्थ ॥ व्यपेक्षासहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वप्रयुक्तदोषमाह

राजद्वयादिसम्बन्धिनोऽपि भानात् सर्वविशेषाणा सामान्यरूपेण भाग मधुनिरसानामिव । अत एव तत्र राज्ञो राज्ञा चेति जिज्ञासा । विशेषजिज्ञासाया सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात् सति तु निमित्ते मासजातादौ तत्प्रतीतिर्भवत्येव । उक्त भाष्य तु राजपुरुष इत्यादिप्रयोगविषयमेव ॥ तदुक्त हरिणा—

अभेदैकत्वसख्या वा तत्रान्यैवोपजायते ।

ससर्गरूप सख्यानामविभक्त तदुच्यते ॥

वृत्तावुपसर्जनपदार्थानामपि सत्वभूतत्वात् सख्यायोगावश्यकत्वेन विशेषसख्याभावेन च सामान्यसख्यारूप सर्वसख्याविशेषाणा ससर्गरूप तदिति तदर्थ ॥

यद' इत्यत्रोपपादयिष्याम । व्यक्त चाभिधान पृथगर्थेषु तिष्ठति ब्राह्मणस्य कम्बल इति, वृत्तौ त्वव्यक्तमभिधान तिष्ठति ब्राह्मणकम्बल इति सन्देहो भवति सबुद्धिर्वा स्यात् षष्ठीसमासो वेति, न चात्र स्वरान्निर्णय, वाक्येऽप्यामन्त्रितनिघात कम्बलशब्दो वृतादित्वादन्तोदात्त समासेऽप्यन्तोदात्तता, उपसर्जनविशेषण च व्याख्यात, योगश्च भवति पृथगर्थेषु राज्ञो गौश्चाश्वश्च कम्बलश्चेति, वृत्तौ त्वेकार्थ्याद्भेदनिबन्धनस्य समुच्चयस्याभावाच्छब्दो निवर्तते राज्ञो गवाश्वकम्बला इति तदेतैर्विशेषैर्विज्ञायते सभिन्नोऽभयरूप: पाक्षरक-

अन्यच खल्वपीति । (भा)

एकार्थीभावसहिताधिकारत्वे ऽधिकारत्वप्रयुक्तौ दोषस्तु मध्ये पादद्वये निवृत्त्या तृतीयाध्यायादावसबन्धो बोध्य । एतेनाधिकारत्वसहितोभयविधसामर्थ्याश्रयणपक्षोऽपि निरस्त[1] ॥

उभयविधे इति । (कै)

अधिकारत्वे परिभाषात्वे चेत्यर्थ ॥

भेदः (कै)

वैरूप्यलक्षण ॥ ननु पराङ्गवद्भावविधानासमर्थो दोषो ऽत आह

तत्रेति ॥ (कै)

---

१ एकार्थीभाव सामर्थ्यमधिकार इत्येक पक्ष । व्यपेक्षासामर्थ्यमधिकार इति द्वितीय पक्ष । द्विविध सामर्थ्यमधिकार इति तृतीय । एव परिभाषायामपि त्रय पक्षा इति षट्पक्षीसम्भवे एकार्थीभाव परिभाषा वेति निर्णय ॥

यथौषधिरसा सर्वे मधुन्याहितशक्तय ।
अविभागेन वर्त्तन्ते ता सख्या तादृशी विदु ॥

इत्यनेन यदेति पक्ष उक्त । आद्यमाह—

भेदाना वा परित्यागात् सख्यात्मा स तथाविध ।
व्यापनाज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते ॥

वदविभागापन्नो वृत्तावर्थ इति तेन राज्ञ पुरुषमानय राजपुरुषमानयेति च यद्यप्येक एवानीयत इति कार्ययोगिनोऽभेदस्तथाप्यभिधानप्रकारो भिद्यते यथा। ब्राह्मणा घृत भोज्यन्ता ब्राह्मणाना घृत भोज्यतामिति तदेव वृत्तिवाक्ययोरर्थौ भिद्यत इति स्थितम्, एव च तत्रतत्र वावचन

व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादिति । (कै)

व्यपेक्षाया नियतत्वादित्यर्थ । एव चैतद्दूषयिष्यति विनापि तत्र न दोष क्रियाकारकयोरेकार्थीभावासम्भवश्चेति भाव ॥

अत्र क्रियाकारकयोः (कै)

इत्युक्त्वा प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयो सर्वथा व्यपेक्षाभावो दर्शित ॥ इदानीमेकार्थीभावसहितपरिभाषापक्षे उक्तम् । प्रकर्षयोगमुपपादयति ।

सुब्धातुप्रभृतय इति । (कै)

एतेनाधिकारत्वे एतदसङ्ग्रहो दोष इति ध्वनितम् ॥

अन्यच्च युक्तग्रहणमिति । (कै)

तथा च तदेवात्रैकार्थीभावसामर्थ्याश्रयणे लिङ्गमिति भाव ॥

[1]"समर्थाना प्रथमाद्" इत्यत्र समर्थपदस्य कृतसन्धिकार्यार्थकत्वमजानान आह

१ अ ४ । पा १ । सू ८२ ॥

पूर्वं समस्तभेदससर्गरूप तदित्युक्तमिदानी तु समस्तभेदानुगत भेदामोक्षरूप तदिति विशेष । अर्थस्य सामान्यविशेषरूपानेकधर्मवत्त्वेऽपि विचित्रत्वाच्छब्दप्रवृत्तीनामुपसर्जनपदे सर्वविशेषससर्गभान सर्वविशेषाणां सख्यात्वेन वा भानम् ।

चिन्त्यप्रयोजन भिन्नार्थया वृत्त्या वाक्यस्य बाधाऽप्रसङ्गात् । अन्ये तु जहत्स्वार्था वृत्तिरिति वदन्तो वर्तिपदानामानर्थक्यमेवाऽऽ, तत्तु न मृष्यामहे । किं राजपुरुष इत्यत्र राजार्थो न गम्यत आोमिति चेत्पुरुषमात्रानयन प्राप्नोति अथ गम्यते किं निबन्धना तस्यावगति , न तावत्प्रभावस्य

एवमपि क्वचिदिति ॥ (भा)

लिङ्गादिति । (कै)

एतल्लिङ्गमूलकात्कुत्सित[1] इति सूत्रभाष्योक्तन्यायादित्यर्थ । कृतसन्धिकार्यत्वार्थकमपि तत्र तद्व्यर्थम् । सौत्थितावन्तरङ्गत्वेनैव पूर्वं सन्धिकार्यप्रवृत्तेर्विप्रतिषेधसूत्रे[2] भाष्ये उक्तत्वात् ॥

पञ्चकेति । (कै)

इद चिन्त्यम् । तत्पक्षेऽपि तदर्थद्योतकतया विभक्तेरावश्यकत्वात् । भाष्ये पूर्वपक्ष्याशयस्त्वेव पदविधिशब्देन पदोद्देश्यकविधिग्रहणम् । एव च साक्षात्पदोद्देश्यके समासतद्धितादावेव स्यान्न लक्षात्र हि य साक्षादुद्देश्यो धातुर्न स पदम् । किं च धातोरण् कर्म चोपपदसञ्ज्ञमिति सूत्रार्थात्सन्नियोगशिष्टन्यायेन तत्र सति

१ अ २ । पा १ । सू ५२ ॥ २ अ १ । पा ४ । सू २ ॥

अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।
प्रख्यायते न शुक्लादि भेदरूप तु गृह्यते ॥

इति तन्न । तथा बोधाननुभवात् । द्रव्यस्य सङ्ख्याव्यभिचारेण तज्ज्ञान सभवात् । तत्र तादृशजिज्ञासाया स्वरसत सिद्धत्वाभावेन स्ववासना कल्पितत्वाच्च । अत एव हेलाराजेन एतन्मतद्वयोपपादकहरिकारिका मतान्तरमाह इत्यवतारिता । तस्य चारुचिग्रस्तत्व तन्मते भाष्यस्य सङ्को-

तत्र शक्ति कल्प्या राजशब्दनिबन्धनायामपि तस्यामनर्थाभावात् । न च वाक्ये राजपद व्युत्पन्न पुन समासे व्युत्पत्तिमपेक्षते तावत्येव च प्रतिपद्यते राजार्थं, अतो न जहत्स्वार्था वृत्ति, अर्थाभिधानप्रकारभेद इत्येतदेव साम्प्रत, तत्र सम्बद्धार्थाना ससृष्टार्थानामिति सामर्थ्यद्वयमपि स्थित

प्रत्यय इति न तदुद्देश्यक' प्रत्ययविधि' । उपपदसञ्ज्ञायास्तदुद्देश्यकत्वेऽपि तत्रैकार्थीभावयोग्यद्वितीयाभाव इति । देवदत्तस्य कुम्भं करोतीत्यादौ प्रत्ययनिवृत्तये समर्थग्रहणस्यावश्यकत्वात्किमुच्यते गम्यते तच्च सामर्थ्यमित्यत आह

यदीति । (कै)

प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यान लोकप्रयुक्ताश्चाधोरेव निवर्त्तकमिति न दोष इति भाव. ॥ भाष्ये

उत्पन्ने हीति (भा)

हिस्त्वर्थे ॥

यथा समासादय इति । (कै)

अन्यथाचापि तद्वैयर्थ्यं स्यात् । प्रयुक्ताप्रयुक्तत्वविवेकरहितानामर्थे इहेव तत्रापि कर्त्तव्यमित्यर्थ' ॥

चैन व्याख्यां कुर्वता गोमुचरार्थं प्रत्याख्यातमपि "जात्याख्यायाम्" (१-२-५८) इति सूत्रमावश्यकमिति वदता हरिणा कैयटेन च बोधितम् । न च तत्प्रत्याख्याने द्रव्याभिप्रायेनैव बहुवचनस्य साधुत्वं वाच्य तत्रैकार्थम् एकशेषसूत्रारम्भे (१-२-६४) गौरवमिति वाच्यम् । द्रव्येऽपि पदार्थे तत्प्रत्याख्यानस्य भाष्यकृततत्वेनाद्भुते । निरूपयिष्यते च उपरिष्ठात् । अत एव भाष्ये

परिभाषाप्रवृत्तौ हेतुर्नान्यतरत् यतो माभूद्व्यपेक्षामात्राश्रयेण सापेक्षस्यापि वृत्ति, यत्रैव पराङ्गवद्भावे विभक्तिविधाने च सा न प्रवर्त्तेत तत्रैकार्थीभावस्यासम्भवात् माप्रवर्त्तिष्ट पराङ्गवद्भाव तन्निमित्तग्रहणं बोधयिष्यति विभक्तिविधानेऽपि क्रियाकारकयो व्यपेक्षाऽविनाभाविनी क्वचिद्युक्तमर्थ्यां क्वचिद्योगग्रहणा क्वचित्तृतीयया योगस्याश्रेम इति न क्वापि

महत्याः संज्ञाया इति । (कै)

संज्ञासूत्रस्थतत्ग्रहणस्य चेत्यपि बोध्यम् । यथा कथं चित्पद-सम्बन्धिविधेस्तत्र ग्रहणमिति भाव ॥

न विधीयत इति । (कै)

एवं च न तस्य प्रधानत्वमिति भाव ॥ "सामर्थ्योपस्थानम्" (कै) । समर्थपदोपस्थानम् ॥

पश्य देवदत्तकष्टमिति (भा)

कष्टपदार्थमाह

श्रित इति ॥ (भा)

नन्वसत्यपि समर्थग्रहणे एकार्थीभावाभावे ऽनर्थकत्वेन प्राति-पदिकसंज्ञा ऽप्रवृत्तौ फलाभावात्समासोऽपि न स्यात् सूत्र त्वेकार्थी-भाववति चरितार्थमित्यत आह

अभेदैकत्वसंख्येति व्यवहारो भासत इति च नास्ति । वृत्तौ संख्याविशेषो न भवतीत्येतावदेव समर्थसूत्रभाष्यन्तेन रूपेण संख्याभानस्यान्यत्रादृष्टत्वाच्च । अत एव "कालाः परिमाणिना" (२-२-५) इति सूत्रे एकवचनान्तानामुप-संख्यानं मासो जातस्येत्याद्यर्थे माभूदिति वार्त्तिकमनभिधानान्न इत्युक्त-मिति प्रत्याख्यातम् एवम् अलुक् सूत्रेऽपि (६-३-१) भाष्ये "द्विवचनबहुवच-

---

दोष, अत एवानन्तरमपि पराङ्गवद्भावमुल्लङ्घ्य समासमुदाहरति । 'वक्ष्यतीति' । 'समर्थग्रहणं किमिति' । सूत्रं किमर्थमित्यर्थ । नहि केवलेन पदविधिग्रहणेन किञ्चित्क्रियते । 'पश्येत्यादि' । ननु च श्रितादि-भिर्द्वितीया विशेषयिष्याम श्रितादियोगे या द्वितीयेति, एवमपि सापेक्षस्य प्रसङ्गो महत्कष्टंश्रित इति, भवति ह्यत्र श्रितादिनिमित्ता

असति स्तूत्रे इति ॥ (कै)

नन्वेकार्थीभावविषये एव समास शिष्टे प्रयुज्यते इति कथमेतदत आह

वचनादिति । (कै)

लक्षणमात्रशरण प्रतिसूत्रारम्भ इति भाव ॥ ननु फलाभावोऽत आह

वचनादिति । (कै)

[1]इक्तद्धितेति वचनादित्यर्थ ॥

वाह्यसंबन्धिनमिति । (कै)

विष्णुमित्रादयो वाह्यसवन्धिन ॥ भाष्ये

---

१ अ १ । पा २ । सू ४६ ॥

नान्तानामसमासोऽनभिधानाद्" इत्युक्तम् । अनभिधानादित्यस्य समासेन द्वित्वादिसंख्यावैशिष्ट्येनानेकव्यक्त्यनभिधानादित्यर्थ । द्विवचनेत्यादेश्च द्वित्वादिवैशिष्ट्येन बोधकानामित्यर्थ । किं च "अर्द्ध नपुंसकम्" (२ २-२) इति सूत्रे अर्द्धपिप्पलीनामित्यर्थे समासमाशङ्क्यैकाधिकरणेनेत्यनुवृत्त्या समाहितम् । भवतूपसर्जनपदार्थे एकत्वस्यैवाङ्गीकारेण समासप्रसङ्ग एव नास्ति । मम तु पिप्पलीत्वेनानेकव्यक्तिभाने समासशङ्कोचितैव । किं चात्र-

---

द्वितीया समर्थग्रहणे तु सति न भवति, यद्यप्यत्र वाक्यावस्थाया अपदार्थत्वायासामर्थ्यमस्ति वृत्त्यवस्थायान्तु नैकार्थीभाव सभवतीत्यवोचाम, कथं तर्हि देवदत्तस्य गुरुकुलमिति सापेक्षत्वं [illegible] । [illegible] गुरुणा देवदत्तस्य सम्बन्ध किं तर्हि समुदायेन गुरुदारकस्य कुलेन सम्बन्ध इत्यर्थाद्गुरुणापि योगो भवति । उक्तं च ।

तृतीयान्तार्थेति । (कै)

तच्छब्देन तृतीयान्तमात्र परामृश्यते तत्रात्र खण्डनस्य करण-साध्यत्वावश्यम्भावादवश्यमस्त्येवेति भाव । प्रत्यासत्तिर्नाश्रीयत इत्यभिप्राय ॥

वृकेभ्य (भा)

इत्यस्य मा भैषीरिति क्रिया प्रत्यपादानत्व यज्ञदत्ताद्देवदत्तोऽवश्य रक्ष इति मार्गे सभावितमपि वृकभय त्यक्त्वा तद्रक्षणार्थं त्व गच्छेति वाक्यार्थ ॥

अस्त्येवानेति । (कै)

सर्वेषां कारकाणां साक्षात्परम्परया वा क्रियायामन्वयादिति भाव ॥ भाष्ये

पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य च द्योत्यतया च प्रयोगाभावस्यापि समासे एकार्थीभावकृतत्वम्। लोकेऽपि पृथक्ज्ञातयोरेवैकदेशस्थत्वे समुच्चयव-हारात्। न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वात्तदप्रयोग । समासेन सत्त्व-भूतस्य विशेष्यतयाभिधानेऽपि आयत्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं च प्रयोगस्य दुर्वारत्वात्। "चार्थे द्वन्द्व" (२-२-२९) इति तु सादृश्याचार्थ-त्वारोपेण नेयमिति दिक्। अन्येत्वेकार्थीभाववशाद् पृथगुपस्थितेर्हेतौ

इति, किं त्वं करिष्यसीत्यादि अत्र ग्रन्थ वक्तु, 'तत्कृतार्थेनेति'। तच्छब्द प्रकृतपरामर्शाय तृतीयान्त समस्यते तदर्थेन य कृतो गुणास्तद्व-चनेनेति, अत्र च यस्य समास प्राप्नोते प्राप्नुत्येति न तदर्थेन कृत खण्डनं यदर्थेन च कृत खण्डनमुपलेनेति न तस्य समास प्राप्नोत इति न भविष्य-तीति तस्मान्महत्या प्राप्नुत्या खण्ड इति सापेक्षमुदाहरणीय, 'गच्छ त्वं

इह कस्मान्नेति । (भा)

समासे इति शेष ॥

महाकष्टं श्रित इति । (भा)

यदैव वाक्य तदा समासेन महाकष्टश्रित इति भवतीत्यर्थः ॥

तदा न भवितव्यमिति । (भा)

समासेनेति शेष ॥ ननु यदि सामर्थ्यमस्ति । अस्तु समास को दोष इत्यत आह

यद्यचेति ॥ (कै)

तदा महत्कष्टेति । (कै)

महदिति पृथक् पदम् ॥

नोद्देश्यविधेयभावेनान्वय पृथगुपस्थितेस्तथान्वये तन्त्रत्वात् । अविमृष्टविधेयांशदोषनिरूपणावसरे यत्रोद्देश्यविधेययो पदाभ्या पृथगुपस्थितिस्तत्र तथान्वय । न च समासे पदात् पृथगुपस्थितिरपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरिति काव्यप्रदीपाद्युक्ते । अत एव "चतुर्थी चाशिषि" (२-३-७२) इति सूत्रविहितचतुर्थ्या न समास । आशीर्विषये हि उद्देश्यविधेयभावो गम्यते समासे तदवगमाभावादिति हरदत्तादय । अयमेवैकप्रसरताभङ्गो नाम यद्विशिष्टैकोपस्थितिजनकत्वरूपसामर्थ्यभङ्ग । उद्देश्यविधेयभावे-

---

यूपायेति' । गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी । यद्वा क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणीति । यूपमाहर्तुं गच्छेति अत्राप्येतदर्थत्वादेव दारुणो न भविष्यतीति सापेक्ष प्रत्युदाहर्तव्य महते यूपाय दार्विति । 'यणादेशो नित्यश्च तुग्भवतीति' । द्वावप्येतौ वर्णविधी, नित्यस्तुक् च 'दीर्घा' दित्ययमेव यस्तु 'पदान्ताद्वे' ति विकल्पितस्तुक् स पदविधित्वादत्र न भवति । अन्ये तु यणादेशो-

महाकष्टं श्रित इति । (कै)

एतद्विग्रहके समासे य एव "अहीने द्वितीया"[1] इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे ष्टकाराकार उदात्त· त्रिपदसमासे ऽवान्तरतत्पुरुषे तस्य समासान्तोदात्तत्वेऽपि स एवेत्यर्थः ॥

समासस्येत्यनेनेति । (कै)

अवान्तरतत्पुरुषनिमित्तकेनेत्यर्थ ॥

[2]थाथादिस्वर इति । (कै)

प्रत्ययाकार उदात्त इत्यर्थस्तेनान्तोदात्तविधानात् ॥

यथेति । (कै)

तत्र हि त्रिपदे बहुव्रीहावत्रान्तरतत्पुरुषे [3]तद्धितार्थेत्यनेन जाते सति शिष्टत्वादवान्तरतत्पुरुषप्रयुक्त स्वर इत्यर्थ· ॥ परे तु

---

१ अ ६ । पा २ । सू ४७ ॥

२ थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् । ६ । २ । १४४ ॥

३ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥

नान्वये पृथगुपस्थितेस्तत्त्वेन तथान्वये तद्भङ्गादिति । तन्न । भाष्यकृता-नुक्तत्वात् । किं चोद्देश्यत्वविधेयत्वे यच्छब्दतच्छब्दोपवन्धघटक्ने हस्तौ स्तब्ध-त्वादिवत् तदन्वयासम्भवान्न तथान्वय· । एकार्थीभावाभावेऽपि घटमित्यादौ

ऽनित्यस्य कुम्भवतीत्यकारप्रश्लेष वर्णयन्त· 'पदात्तादे'ति विकल्पितस्तुम्भ-वतीति व्याचक्षते । नन्वसौ पदविधिर्नेति, आह, तत्रान्तग्रहणं न कार्यं प्रकृतेन दीर्घेण पदस्य विशेषणादेव दीर्घान्तस्य पदस्येति सिद्धम् एवं सिद्धेऽन्तग्रहणस्यैतत्प्रयोजन पदान्तस्य दीर्घस्य वर्णस्य विधिस्तुक् यथा स्याद्दीर्घान्तस्य पदस्य मा भूदिति ॥

महान्देवदत्त' प्रियो यस्येति त्रिपदबहुव्रीहौ महादेवदत्तप्रिय इत्यस्याभावाय महद्देवदत्तप्रिय इत्यस्य सिद्धये त्रिपदसमासेऽवान्तरपदयो [1]'सन्महदिति समासाप्रवृत्तिर्बहुलग्रहणादिति महत्कष्टश्रित इत्येवैकपद्यैनैकस्वर' स्यात्तच्च नेष्यत इति भाष्याभिप्राय' ॥ [2]"विशेषण विशेष्येणे"त्यस्य त्रिपदे समासे ऽवान्तरपदयोरप्रवृत्ति सूत्रशेषे वदता तत्पक्षभूतानां पूर्वनिपातनियमार्थाना च तत्राप्रवृत्तिरुक्तप्रायैवेत्याहु ॥

परस्परसंबन्धाभावादिति । (कै)

पृथगेकार्थीभावाभावादित्यर्थ' ॥

पूज्यमानत्वमिति । (कै)

कष्टेन महत्त्वस्यान्वयाभावादिति भाव' ॥

विशेषणविशेष्यत्वं चेति । (कै)

अन्येनैकार्थीभावादेव परस्पर तत्त्वाभाव इत्यर्थ ॥

---

१ अ २ । पा १ । सू ६१ ॥ २ अ २ । पा १ । सू ५३ ॥

तथान्वयाभावेन "अभ्यासलोपश्च" इत्यादौ समासेऽपि तथान्वयेन च तस्य तद्बहुत्वलाभावाच्च । तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगेऽपि प्राप्तत्वाप्राप्तत्वादिपर्यालोचनोत्तर "लोहितोष्णीषा" इत्यादौ तथा बोधो भवत्येवेति नासाधुतेत्याशयेनाय भाष्येनोक्त । "विशेषण विशेष्येण" (२-१-५७) इति सूत्रे "उभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धि" इति वार्त्तिके उभयमुद्दिश्यविशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतेश्च । अत एव प्रकाशकृतेदृशसमासवाक्यानि च्युतसंस्कृतिदोषेणोदाहृतानि किन्त्व

समासो न स्यादिति । (कै)

अवान्तरतत्पुरुषो न स्यादित्यर्थ ॥

स्वरश्च प्रसज्येतेति । (कै)

सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वाद्धीनवाचिक्तान्तोत्तरपदान्तस्य समासस्य स्वन्विं द्वितीयान्त पूर्वपद प्रकृत्येत्यथादिति भाव । अत्रारुचिबीज तु त्रयाणामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोऽस्त्येव पृथगेकार्थीभावाभावेऽपि न चतिरिति ॥

सामान्येति । (कै)

अन्यथैकपदस्य समासाभावेनैकवचननिर्देशो ऽसङ्गत स्यादिति भाव ॥ तत्फल दर्शयति ।

पदद्वयात्मकस्येति ॥ (कै)

सुवित्यनेन सुबन्तसमुदायाग्रहणे हेतुमाह

संख्याया इति । (कै)

अनियतसङ्ख्यावच्छिन्नस्य सञ्ज्ञित्वे ऽव्यवस्थापत्तेस्तद्विशेषाकाङ्क्षायामुपात्तसङ्ख्यैव विवक्ष्यत इत्याशयेन दृष्टान्तमाह

विमृष्टविधेयाश एव । एव च पृथगुपस्थितयोस्तथान्वय इत्युत्सर्गस्य त्यागेन सहृदयहृदयस्य वैमुख्य तस्य दूषकता बीजम । प्रदीपेऽपि तत्र तथान्वय इत्यस्य उत्सर्गेणेति शेष । आशीर्विषयचतुर्थ्यान्ते तु न समास । विप्राय भद्र भूयादित्यादौ विप्रभद्रायोरुभयोरपि लिङन्तार्थान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । "चतुर्थी चाशिषि" (२ । ३ । ७३) इत्यस्य चाशीर्विषयाशीन्यप्यर्थकात् तद्वाचकभद्रादियोगे चतुर्थीत्यर्थात् । भद्रकर्तृक विप्रसम्बन्ध्याशासविषयो भवनमित्यादिक्रमेण बोध । राजकुले शुभ भूयादिति

यथा पशुनेति ॥ (कै)

आकृतौ प्रवर्त्तमानस्य शास्त्रस्यापि तदाश्रयवक्तव्यक्तिषु युगपत्प्रवृत्तिर्न दृष्टेत्याशङ्क्याह

यथा ब्राह्मण इति ॥ (कै)

एकैकस्यामिति । (कै)

तस्यामेवेत्यर्थ ॥

प्रत्ययाभिधानेति । (कै)

ज्ञानव्यवहारेत्यर्थ ॥

तथा सुबन्तसमुदायस्येति । (कै)

प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्यासुबन्तात्सुबन्तसमुदायस्य विवक्षितैकत्वमसुप्पदेन वक्तुमशक्यत्वादिति भाव ॥

चिकीर्ष्यत्वम् । (कै)

विधेयत्वम् ॥

तु साध्वेव । किं च समासादावपि तथा व्युत्पन्नस्य तद्बोधो दुर्वार । न चासाधुत्वम् । भाष्याद्यनुक्ते । विशिष्टोपस्थितावपि विशेषणादौ प्रकारतादिस्वीकारवदुद्देश्यतादिस्वीकारे बाधकाभावात् । अधिकमग्रे वक्ष्याम । अत एव कश्चिदुद्देश्यत्वादिप्रकारत्वादिरूपमेवोक्तमन्यैस्तु तत्समानाधिकरणम् । किं चान्वादेशस्य किञ्चित्कार्य्यं विधातुमुपात्तस्य कार्य्यान्तरविधानाय पुनरुपादानरूपस्य समासे त्वदुक्तरीत्या सम्भवाभावेन एतच्छ्रितक इत्यादौ एनादादेशशङ्का अप्रयुक्तत्वेन तत्समाधानपरस्य "द्वितीया टौस्स्वेन" (२।४।३४) इति सूत्रस्थभाष्यस्यासङ्गतिरित्याहु ॥ यत्तु निष्कौशाम्बि गोरथ घृतघट गुडधाना केशचूड स्वर्णालङ्कार द्विदशा सप्तपर्ण गौरखर

संचिस्कीर्ष्यस्य

इत्यपाठः । 'भूषणाद्यर्थाभावात्सुटोऽप्राप्तेः' समोऽनुपयोगाच्चेति बोध्यम् ॥

गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्येति । (कै)

प्रधानगता सङ्ख्या विवक्ष्यते इति ग्रन्थाः शास्त्रार्थप्राधान्यमादाय बोध्याः ॥

आधारगताया इति । (कै)

जात्याधारद्रव्यगता सङ्ख्या विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥ नन्वेवं ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्रापि जात्याश्रयसङ्ख्याया विवक्षा स्यात्तस्यापि गुणत्वादत आह

ब्राह्मणसमुदायस्येति । (कै)

शास्त्रार्थोऽतिक्रान्त एवेति न्यायेनैव शास्त्रार्थे जाते कस्यातिक्रम इति चिन्त्यम् ॥ परेतु "सुप्सुपेति वर्त्तत" इति भाष्यस्याकृतिस्तु प्रत्येकं समाप्यत इति वक्ष्यमाण आशयः । इतरस्त्वेकत्वविवक्षयैक-सुबन्तस्यैकसुबन्तेन समास इत्युक्तमिति मत्वा शङ्कने

---

१ सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ॥

इत्यादिषु क्तान्तयुक्तपूर्णमिश्रसङ्घातविकारसुच् प्रत्ययलोपवीप्साजातिविशे-षाद्यभिधानमेकार्थीभावकृतमित्युक्तम् । तन्न । भाष्यानुक्तत्वात् । निरादि-पूर्वपदानां क्तान्ताद्यर्थस्त्वित "योक्तार्थानामि"ति न्यायेन तदप्रयोगसिद्धेश्च गौरखरादेश्च समुदायस्य जातिविशेषरूढिस्वीकारेण न दोषः पङ्कजादि-वत् । एकार्थीभावजनकत्वरूपैकार्थीभावकृतत्वस्य क्तान्तादिलोपे सम्भवा-

ननु च भो इति ॥ (भा)

आकृताविति । (भा)

प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयसर्वव्यक्ताविव्यर्थ । अन्यथा व्यक्तिवादेऽपि विनिगमनाविरहाद्रूपसामान्येन सर्वत्र कार्यप्रवृत्त्यैतदुक्तिरसङ्गता स्यादेव चैकत्वविवक्षा कर्तुमशक्येति भाव ॥ सिद्धान्ती स्वाशयं प्रकाशयति ।

आकृतिस्त्विति । (भा)

शब्दप्रवृत्तिनिमित्त मित्यर्थ ॥ तदेवाह

[1]यावत्येतत्समाप्यते प्रातिपदिकादितीति । (भा)

एतत्पदप्रवृत्तिनिमित्त प्रातिपदिकत्वादीत्यर्थ ॥

द्वयोश्चेति (भा)

पदद्वयप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्येक द्वयोरित्यर्थ । अयं भाव. । यथा स्वाङ्गत्वजनपदत्वादे. प्रत्येक समाप्त्या स्वाङ्गसमुदायजनपदसमुदाय-

---

१ उपलब्धविवरणे "यावत्येतत्समाप्यते" इत्यस्ति परम् उपलब्धभाष्य-पुस्तके ऽत्र पाठभेदो दृश्यते तत्र कस्मिंश्चित् "यावति परिसमाप्यते" कस्मिंश्चित् "यावत्येतत्परिसमाप्यते" इति ॥

भावाच्च । अत एव "सख्ययाव्यय" (२ । २ । २५) इति सूत्रे समासे-नाभिहित सुजर्थ इति कृत्वा समासे सुज् न भविष्यति । "किं च भो-सुजर्थ इति समास उच्यते । न खलु सुजर्थे इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थ" इति भाष्ये उक्तम् । तत्र "समासेन" इत्यस्य समासघटकपूर्वपदेनेत्यर्थ । पूर्वपदस्य तदर्थत्वद्योतकस्य समासे इति समासेनोक्त इत्युक्ति । द्योतक-

योर्न स्वाङ्गजनपदग्रहणेन ग्रहणं तथा प्रकृतेऽपि । न च स्वाङ्गादित्यादावप्येकत्वविवक्षया तदर्थलाभस्तत्रत्यैकत्वस्य स्ववाचकप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्वाङ्गवाचकशब्दान्वितत्वेऽपि स्वाङ्गानन्वितत्वेनैकस्वाङ्गवाचकादित्यर्थालाभात् । एको यः स्वाङ्गवाचकः शब्द इत्येतावत एव ततो लाभात् । एवं चोद्देश्यगता सङ्ख्या ऽविवक्षितैवेति मीमांसकसिद्धान्तविरोधोऽपि न । किं च प्रातिपदिकसमुदायात्तद्धितशङ्कायां तत्समाधानपरे [1]मतुप्सूत्रस्थे भाष्ये न कैयटोक्तप्रकारो न्याय्यस्तत्र [2]"ङ्याप्प्रातिपदिकादि"त्यस्य समस्तत्वेन समासे सङ्ख्याया अभावेनैकत्वस्याभानात् श्रूयमाणविभक्त्यर्थैकत्वं तु समाहारान्वयीति बोध्यम् । न च तत्पर्यायाद्यधिकरणैरनेकैः समासादिवारणार्थं सा । [3]"स्त्रीभ्यो ढगि"त्यादेः स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायादापत्तेस्तत्रापि सत्त्वात् । यथा च तत्र बहुवचनसत्त्वेऽप्येकैकस्त्रीप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययस्तथान्यत्रापीत्याहुः ॥

---

१ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । ५ । २ । ९४ ॥
२ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥ ३ अ ४ । पा १ । सू १ ॥

विषयेऽपि "उक्तार्थानाम्" इति न्यायोऽस्त्येव । अतिप्रसङ्गस्तु अनित्यत्वात् परिहरणीयः । इष्टं गतस्त्रैत्र कृष्णं श्रितो गुरुकुलं मैत्र इत्यादौ न समासः । कृष्णश्रितयोः परस्परसम्बन्धेनाकाङ्क्षामूलकैकार्थीभावस्यासम्भवात् । विशिष्टशक्तिस्वीकारादेव समासस्यार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वसिद्धिः । अत एव इत्थं विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषपदाभ्यामभिधीयते इति कैयटः । भाष्ये चैकार्थीभावपक्षे "सङ्गतार्थं समर्थम्" इति समर्थपदव्युत्पत्तिरुक्ता विशिष्टबुद्धिं प्रति च विशेषणविषयकस्यैव हेतुत्वमिति न विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य

प्रधानार्थाभिधायिनेति । (कै)

प्रधानार्थविशेषणीभूतस्वार्थोपस्थापकेनेत्यर्थ ॥

प्राधान्यम् । (कै)

स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वम् ॥

कथमेकार्थीभावश्चेति । (कै)

कथमन्यविशेषणत्वेनैवोपस्थितिरित्यर्थ ॥ इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य स्वविशेषणे आकाङ्क्षाभाव इति भाव ॥ प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि वृत्तावुपपत्तिमाह

प्राधान्यादेवेति ॥ (कै)

नन्वेव राजपुरुषो भार्याया इत्यपि स्यादत आह

सामान्येत्यादि । (कै)

उपात्तविशेषणविजातीयविशेषणयोग प्रधानस्य भवतीति ज्ञाप्यत इति भाव । यद्यपि समासे विशिष्ट एवान्वय इति प्रधानस्य न सापेक्षत्व तथापि दर्शनीयत्वाद्यन्वये पुरुषत्वमेव विशेष्यतावच्छेदक न राजसबन्धोऽपीत्याशयेन तथोक्तिरिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

कारणत्वे व्यभिचार । अत एव घटपदाद् घटत्वविशिष्टज्ञानोपपत्ति । न विशिष्टे शक्ति किन्त्ववयवशक्तिज्ञानसहकृताद्वृत्तिरूपपदश्रवणरूपादुद्बोधकाद् राजसम्बन्धी पुरुष चित्राया गवामयम् इत्यादेर्विग्रहवाक्यतोऽनुभूतस्य विशिष्टार्थस्य स्मरणमयमेवैकार्थीभावो नामातो नोक्तदोषा । अत एव भट्टपादैस्तेषामेव विग्रहत्व स्वीकृतम् । स्वावयववृत्तिज्ञानसहकारेणा-

सर्वं गुरुकुलमिति। (भा)

गुरुसबन्धविशिष्ट कुल सर्वमपेच्यते न तु तदवयवो गुरु-रित्यर्थ ॥ तदाह

[1]गुरुकुलादिनेति॥ (कै)

नन्वेव गुरौ देवदत्तसबन्धित्व न लभ्येतेत्यत आह

सामर्थ्यादवयवमपीति। (कै)

येषामर्थानां गुरुकुलादिरूपसमुदायेन सबन्धस्तेऽप्यर्था अवय-वान्सस्पृश्य सबध्य तद्वता युज्यन्त इति नात्र पचे ऽवयवाना मत्सम्बन्धालाभ इत्यर्थ ॥ किम षष्ठ्यन्तापेचत्वमुपपादयति।

केषां शालीनामिति। (कै)

न तु शालीनां कीदृश ओदन इत्यर्थ इति भाव ॥

कलमाः। (कै)

श्यामशालय:॥ आपणीयानां मध्ये "मल्लाडकमि"त्यर्थो नेत्याह।

1 एतदुक्त हरिणा—

समुदायेन सम्बन्धो येषा गुरुकुलादिना।
सस्पृश्यावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह॥

र्थेऽमस्यापकत्वस्यापि "अर्थवत्" (१।२।४५) सूत्रे ग्रहणात् समासस्य प्रातिपदिकत्वम्। यद्वा वाक्यवत् समासेऽपि पृथगुपस्थितयोरेव परस्परा-न्वयः। अयन्तु विशेष। वृत्तिघटकपदोपस्थितयोः प्रथम परस्परमेतैक-रूप्येणान्वयो वृत्तिस्वभावादतो न तत्र विशेषणान्वयादिकम्। वाक्ये तु यदैव

आपणीयानां सक्तूनामिति ॥ (कै)

उक्तार्थे उपपत्तिमाह

अनेकत्वादिति ॥ (कै)

एकत्वेऽपि तदाह

तदवयवानां वेति ॥ (कै)

सामीप्यादेरपीति । (कै)

सामीप्यादिनिरूपितसंबन्धस्यापीत्यर्थः । अवयवद्वारकसंबन्धस्यैवात्र भानमित्यत्र नियामकाभावादिति भाव ॥ भाष्ये

नैषा समुदायापेक्षेति । (भा)

एव चाप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे वृत्तिदर्शनात्सापेक्षमसमर्थमिति वक्तुमशक्यमिति भाव ॥ गमकत्वाद्च वृत्तिरिति वक्ष्यमाणाशयमाह

संबन्धिशब्दत्वाच्चेति । (कै)

नित्यसापेक्षविषये आकाङ्क्षाया अशान्त्या प्रागुक्तन्यायविषयाभावान्नासामर्थ्यमिति भाव ॥

विशेष्ये राज्ञोऽन्वयस्तदैव राज्ञि ऋद्धत्वान्वय । तदास्यैकदेशत्वज्ञानाभावात् । एकरूपेण इत्युक्तेर्नोद्देश्यविधेयभावेनान्वय । यद्वा विशिष्टलक्षणया वृत्तौ विशिष्टोपस्थितिरिति षष्ठीतत्पुरुषलक्षणाया सम्बन्धिरूपाधिकविषयत्वेन षष्ठीतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य लघुत्व बोध्यमिति तन्न ॥ आद्ये तादृशविग्रहवाक्यमजानता विशिष्टोपस्थिते शक्ति विनोपपादयितु अशक्यत्वात् द्वितीये वृत्तिपद तादृशबोधकारणमिति ज्ञानस्य तद्बोधकारणत्वकल्पया-

प्रयुज्यत इति । (कै)

समस्तत्वेनेत्यर्थ ॥

सार्थवदिति । (कै)

स्वार्थे इव स्वार्थवत् । स्वार्थशब्दो भावप्रधान । स्वार्थमात्रोपस्थापकवाक्यघटकतादृशायामिव वृत्तावपीत्यर्थ ॥

किमोदनः (भा)

इत्यादयस्त्वसामर्थ्येऽपि भाष्यकारप्रयोगादेव साधव इति बोध्यम् ॥

सापेक्षमसमर्थम् (भा)

इत्यस्य वाचनिकत्वे दूषणान्तरमाह भाष्ये

अन्यच्च खल्वपीति । (भा)

अन्यथा प्राक् कैयटोक्तन्यायस्यैकार्थीभावविषयत्वाद् "[1]इगुपधात्किरि"त्यत्र व्यपेक्षारूपसामर्थ्यस्यैव ग्रहणादसङ्गति स्पष्टैव ॥ तद्ध्वनयन्नाह

वाचनिके हीति ॥ (कै)

स एवेति । (कै)

---

[1] अ ८ । पा ३ । सू ४४ ॥

पेक्षया शक्तिकल्पनाया लघुत्वात् । बोधकारणत्वस्य सम्बन्धविधानुपपत्त्या शक्तिसिद्धेश्च । किं चैवं समासादीनां वृत्तित्वासिद्धि । वृत्त्याश्रयत्वेनैव तेषां वृत्तित्वव्यवहारात् तृतीये बोध्यज्ञानं विना बोध्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अभावेन तया विशिष्टोपस्थितेर्वक्तुमनौचित्यात् । किं च पङ्कजपदादेरपि पद्मत्वविशिष्टे लक्षणाया एवापत्तौ रूढिग्रहोच्छेद । बाधादिप्रतिसन्धान

महदीय चोद्य दुष्परिहरमित्याहेति भाव ॥ भाष्यकारो न्याय दर्शयति ।

अगमकत्वादित्यादिना ॥ (भा)

क्रियाविशेषणं वेति । (कै)

महद्यथा भवति तथा करोतीत्यर्थ इति भावः ॥

[1]न कष्टविशेषणमिति । (कै)

तस्य पदार्थैकदेशत्वादिति भाव ॥ न चैव कष्ट श्रित इत्यस्यापि विग्रहत्व न स्यात् तत्र समाससमानाकाराया एवोपस्थिते । एतेन वृत्तिविग्रहयो समानविषयताकत्व सूचितम् ॥ विशेषणसमभिव्याहारे तु महदन्वयाय कष्टादेर्विशेषणत्वानाक्रान्तविशेष्यतयोपस्थितिरावश्यकीति तयो समानार्थत्वभङ्ग ।

इदमेव पादर्थः पदार्थेन

इतिव्युत्पत्तेर्मूलमिति दिक् ॥ भाष्ये

---

१ उपलब्धकैयटे "न तु कष्टविशेषणम्" इति पाठोऽस्ति ॥

विनापि बोधात्तत्र शक्तिसिद्धिश्चेत् प्रकृतेऽपि समम् । किं च कर्मधारये शक्यान्वयबोधाभावेन लक्षणा न युक्ता शक्यसम्बन्ध्याशक्यार्थबोधो हि सर्वत्र लक्षणया दृश्यते विशेष्यविशेषणभावस्तयेति चेत् वाक्येऽपि तद्बोधेन तत्राप्येकोपस्थित्यापत्ते । एव प्रथम भक्त इत्यादौ तदसमर्थस्योद्देश्यविधेयभावेन अन्वयस्यापत्तिरित्यलम् । इद वृत्तेर्विशिष्टशक्तिमत्व लोकसिद्धमेव । शास्त्रेऽर्थविधानाभावात् । "अचतुर" (५ । ४ । ७७) इत्यादावदर्शनात् । कृत्वादीनामर्थाविधानाच्च । "चार्थे" (२ । २ । २९) इत्यादि तु चार्थे वृत्ति-

एतस्माद्धेतोर्ब्रूमः (भा)

इत्यादि ॥

अगमकत्वाद् (भा)

इत्येतस्माद्धेतो सापेक्षमसमर्थमित्यादि ब्रूमो न तु सभावितापशब्दस्य साधुत्वनिवृत्तये तद्वाचनिक ब्रूम इत्यर्थस्तद्ध्वनयन्नाह ।

यच्च गमकः (भा)

इत्यादिना ॥ एतदेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे ।

लोके (कै)

इत्यादिना । अगमकत्वादेव तदर्थे शिष्टलोकैरप्रयुक्तत्वात्समासो न भवतीति भाव । एव च गमकत्वादेव "किमोदन शालीनामि"-त्यादेरुपपत्ति । कैयटाद्युक्तसंबन्धिशब्दत्वादियुक्त्या "देवदत्तस्य गुरुकुलमि"त्यादे' साधुत्वेनोपपादितेऽपि "किमोदन" इत्यादे साधुत्व नोपपादित स्यादतो भाष्योक्तमेव साधु । गमकश्चेत्तन्नि-वृत्तिरशक्येत्यत आह ।

गमकत्वाभिमत इति । (कै)

तत्र हेतुर्लोके प्रयोगो ऽतो ऽसौ गमकत्वेनेष्ट इत्यर्थ । पर त्वसाधुरिति भाव. ॥ असमर्थत्वमुपपादयति

मनूद्य द्वन्द्वसञ्ज्ञामात्रविधायकम् । अन्यथा अनेक सुबन्त चार्थे वर्तत तच्च द्वन्द्वसञ्ज्ञकमिति वाक्यभेदापत्ते । किं च स्वसमानार्थकवाक्यनिवृत्तये विभाषाधिकारस्य अपूर्वस्य करणे गौरवम् । मम तु एकार्थीभावे समास । अपेक्षाया वाक्यमिति प्राग्वत् कल्पितसिद्धार्थानुवाद एव सा । इय

किं चिदकुर्वाणमिति ॥ (कै)

न सूर्यस्थया सत्तयेति । (कै)

सूर्यपदार्थघटकधात्वर्थेनेत्यर्थ । कर्मणि न प्रेरयतीत्यसूर्य इत्यर्थो नेति भाव । सूर्यशब्दस्य रूढत्वेऽपि सूर्यभिन्नमिति तेनान्वयाभावादसामर्थ्यमित्यपि बोध्यम् ॥

नियमार्थं भविष्यतीति । (भा)

किञ्चित् कुर्वाणम् (भा)

इत्यादय प्रयोगा प्रागुक्ता असाधव इति भाव ॥ असूर्येत्यादीनां प्रागुक्ताना बहूना साधुत्वस्येष्टत्वादेकवचनमनुपपन्नमत आह

अभेदमिति । (कै)

"एतस्यैवे"तिभाष्यस्य प्रागुक्तस्येत्यर्थ इति भाव ॥

क्रियायामुभयोरिति । (कै)

इद चिन्त्यम् । अत सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासापत्ते । असामर्थ्येऽपि ज्ञापकात्क्वचित्समास इत्येव भाष्याशयेनास्योपयोगा-

---

चैकार्थ्योपपादिका विशिष्टशक्ति समर्थाश्रित पदविधिरित्याद्यर्थक "समर्थ पदविधि" इति शास्त्रबलात् अलौकिके विग्रहेऽप्यारोप्यते । अत एव तत्र समाससञ्ज्ञायामर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वे विभक्तिलुकसिद्धि । "षष्ठी" (२ । २ । ८) इत्यादिशास्त्रबलेन भेदोपस्थितिनिबन्धनषष्ठ्यादि-निर्वाहाय पृथगर्थत्वमप्यारोप्यते । उभयोरपि काल्पनिकत्वेन विरोधा-भाव शास्त्रप्रामाण्यात् । नन्वेकार्थीभावनिर्वाहकविशिष्टशक्तिवादे बहु-व्रीहेस्तत्पुरुषान्तरङ्ग इत्यादिव्यवहारोच्छेद । बहिर्भूतपदार्थविषयकबोध-

भावाच्च ॥ प्रातिपदिकसञ्ज्ञापि १"असूर्यललाटयोरि"ति "अन-पुंसकस्ये"ति च ज्ञापकादिति भाष्याशय ॥

अबुधेति । (कै)

सर्वत्र गमकत्वागमकत्वे लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेये इति भाव । कृतेऽपि क्वचित्परम्परोपदेशगम्यगमकत्वादिनैव सर्वप्रयोगनिर्वाह इति बोध्यम् ॥

एतत्सिद्धेनेति । (कै)

अन्त्यवार्त्तिककारीयसिद्धविचारमुपादाय पूर्वं भाष्यकृता व्यव-हृतमिति भाव. ॥

पृथगर्था इति । (कै)

अर्थेषु पृथक्त्वं भिन्नभिन्नोपस्थितिविषयत्वम् ॥

आचष्टे । (कै)

उपस्थापयति ॥

---

१ अ ३ । पा २ । सू ३६ ॥

अनकत्व हि बहुव्रीहौ बहिरङ्गत्वम् । न चान्यपक्षे तदस्ति अन्यपदार्थेऽपि प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टशक्यत्वसत्त्वेन स्वपदार्थत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न । स्वघटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थातिरिक्तार्थविषयकत्वेन बहिरङ्गत्वात्तत्ते । एवमेव षष्ठीतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य लघुत्व बोध्यम् । कर्मधारयक-सञ्ज्ञकपदसमुदायशक्तिग्रहापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषसञ्ज्ञकतच्छक्तिग्रहस्य षष्ठ्याद्यर्थरूपाधिकविषयत्वेन गुरुत्वात् । एव च निषादस्थपत्यादिशब्दानां षष्ठीसमासकर्मधारयबहुव्रीहिभिर्नानार्थत्वेन क्व तात्पर्यम् इति सन्देहे

राजशब्दोऽपि पुरुषार्थमेवेति। (कै)

पुरुषार्थान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यर्थः॥ जहत्स्वार्थाया-मप्याह

अथवेति॥ (कै)

अवयवार्थान्वित इति। (कै)

पूर्वपदरूपावयवार्थसदृशार्थान्वित इत्यर्थस्तदुक्तमन्य एवेति॥

समुदायार्थः। (कै)

समुदायशक्तिगम्यः। क्वचित्तु

अवयवार्थानन्वितः (कै)

इति पाठः। तदा स्पष्टमेवान्य एवेत्यस्य विवरणमिदम्। द्वन्द्वबहु-व्रीह्योरेकार्थीभावस्तु सूत्रोपक्रमे दर्शितः॥ एकार्थत्वमविभागा-पन्नार्थत्वमपृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वं तदाह

शक्तिग्रहलाघवानुरोधात् कर्मधारयार्थे तात्पर्यं कल्प्यते "सम्भवति सामा-नाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्"। तदुक्तं जैमिनिना *"स्थपति-र्निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात्" (मीमा। अ ६। पा १। सू ५१) इति

---

* "वास्तु मध्ये रौद्रं चरुं निर्वपेत्। यत्र रुद्रः प्रजाः शमयेत्" इत्येता-मिष्टिं प्रकृत्य उच्यते। "एतया निषादस्थपतिं याजयेत्" इति। निषाद-स्थपतिं प्रति सन्देहः। किम् अधिकृतानाम् अन्यतमः। उत अन्य एव? इति। अन्यतम इति ब्रूमः। स हि समर्थः। विद्वत्त्वात् अग्निमत्त्वाच्च। अन्योऽविद्वत्त्वादनग्नित्वाद् असमर्थः — इति॥ "ननु निषादस्थपतिशब्दस्तत्र नोपपद्यते"। उच्यते। न। नोपपद्यते निषादानां स्थपतिः — इति षष्ठी-

पांसूदकवदिति । (कै)

यथा मिलितपांसूदकेऽन्यतराविषयकज्ञानविषयत्वं नान्यतरस्य तथा प्रकृतेऽप्यन्यतमाविषयकोपस्थितिविषयत्वं नान्यतमस्येत्यर्थः । यथा पांसूदकमिलने पिण्डाख्यं द्रव्यान्तरमेवैकभावमापन्नं तयो-स्तदवयवत्वव्यवहारश्च तद्वच्चापीति भावः । एवं चापृथगुपस्थिति-विषयत्वमेकार्थीभाव इति फलितम् । गौणमेकार्थत्वं समासघटक-पदानां बोधयितुं चिनिर्देशः ॥ पदानामसत्त्वाद्यथा तत्सत्ताव्यवहारो गौणस्तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारोऽपीति बोध्यम् ॥ तदाह

यद्यपीति ॥ (कै)

सादृश्यादिति । (कै)

यद्यप्येतत्पक्षे वाक्यमप्यखण्डमेव तथापि रेखागवयस्थानीयेन

निषादस्थपतिशब्दस्यान्तरङ्गत्वेन निषादरूपस्थपतौ शीघ्रोपस्थितिजनक-त्वानुकूलात् सामर्थ्यात् शक्तिरिति तदर्थः । अत एव बहुव्रीह्यर्थको न सः । अन्यथा बहुव्रीहौ मीमांसावार्त्तिककारैः शक्तिकथनेन निषादपदस्य

समासो भविष्यति श्रेष्ठोनिषादानाम् । तस्मादधिकृताधिकारम् एतत् शास्त्रम् इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः — "स्थपतिर्निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात्" निषाद एव स्थपतिर्भवितुमर्हति । कस्मात् ? "शब्दसामर्थ्यात्" निषादं हि निषादशब्दः शक्नोति वदितुम् अवगानेव । निषादानान्तु स्थपतिं लक्षणया ब्रूयात् । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । अथ उच्यते नैष दोषः निषादशब्दो निषादवचन एव षष्ठीसम्बन्धस्य वाचिका इति । तन्न । षष्ठ्यश्रवणात् । न तत्र षष्ठी श्रूयते । आह लोपसामर्थ्यात् षष्ठ्योऽवगम्यते इति । सत्यवगम्यते । न तु लोपेन । कथं तर्हि ? निषाद-

शास्त्रनिष्पन्नेन सखण्डेन सादृश्य बोध्यम् ॥ एकार्थीभाव इत्यनेन समर्थवचनमित्यस्य सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह

कर्मणीति । (कै)

बाहुलकादिति शेष ॥ सामान्ये च नपुसक तद्ध्वनित भाष्ये

समर्थमित्युच्यते इति ॥ (भा)

वाक्यसमासयोर्विशिष्टपुरुषस्यैकस्यैवावगतेर्विशेषाभावमाशङ्क्याह

राज्ञ इति । (कै)

अनियतसबन्ध्यपेक्षयेति च्छेद ॥ उद्भूतसबन्धशब्देन तद्वृत्तितया प्रतीयमानसबन्ध ।

तत्रालाक्षणिकत्वेन च तदभावस्य सूत्रतो न लाभ स्यात् । एतेन शब्द-सामर्थ्यादित्यस्य निषादशब्दस्य निषादबोध एव सामर्थ्यात् शक्तो षष्ठी-तत्पुरुषे तु पूर्वपदस्य लक्षणेति न तस्य ग्रहण जघन्यत्वादिति शबरस्वामि-

---

शब्दलक्षणया । तस्याश्च दौर्बल्यम् इत्युक्तम् । समानाधिकरणसमासस्तु बलीयान् । तत्र हि स्वार्थे शब्दौ वृत्तौ भवत । द्वितीया च विभक्ति तन्त्रेण उभाभ्या सम्बध्यते । तेन द्वितीयानिर्दिष्टोनिषादो गम्यते । तत्र षष्ठ्यर्थं कल्पयन् अश्रुत गृह्णीयात् । तस्मात् निषाद एव स्थपति स्यात् ॥

लिङ्गदर्शनाच्च । ६ । १ । ५२ ॥

लिङ्ग दृश्यते "कूट दक्षिणा" इति निषादस्य द्रव्य दर्शयति । कूट हि निषादानाम् एवोपकारक न आर्य्याणाम् । एव स्वमेव तन्निषादानाम् ॥ मीमा— भाष्य— ६ । १ । ५१—५२ ॥

"ऐन्द्र वास्तुमय चरु निर्वपेद्" इति प्रकृत्य श्रुतम् । "एतया निषादस्थपति याजयेद्" इति तत्र सशय कि द्विजातिरेव यो निषादाना-

विशेषणभावमापन्न इति । (कै)

विशेषणत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित इत्यर्थ । स्वप्रकृत्यर्थगतविशेषणत्वस्यापि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यर्थत्वादिति भाव ॥

अभिधीयते । (कै)

शक्त्योपस्थाप्यते ॥

स्वनिष्ठः । (कै)

प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठ । प्रातिपदिकार्थमात्ररूप इति यावत् । न तु सबन्ध्यन्तरापेक्षयोद्भूतसबन्ध इत्यर्थ ॥

कृत व्याख्यान प्रौढ्यैव वक्ष्यमाणे भाष्यसमते व्यपेक्षावादे तत्रापि लक्षणाभावाच्चेति दिक् ॥

ननु स्थपतिशब्द स्वामिश्रेष्ठान्यतरपर्य्याय इति तस्य गुणशब्दत्वात् । निषादस्य जातिशब्दत्वात् कर्मधारये स्थपते पूर्वनिपातापत्ति ।

माधिपत्य करोति तस्यात्राधिकार षष्ठीसमास एवायम् । उत निषाद एव स्थपतिस्तस्य । कर्मधारयस्त्वायमिति तत्र—

पक्षद्वयेऽपि शब्दोऽय योगादेव प्रवर्त्तते ।
तत्र षष्ठीसमासत्वे (अपि) विदुष स्यादधिक्रिया ॥
आहिताग्नेश्च यदि तु कर्मधारय इष्यते ।
अनाहिताग्नेरप्यस्य प्रसज्येताधिकारिता ॥
तेन षष्ठीसमासोऽयमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।
निषादपदमेव तु स्थपतौ लक्षणा भवेत् ॥
न हि षष्ठी श्रुता येन न (तत्) सम्बन्धोविधिर्भवेत् ।
निषादपदमेवात षष्ठ्यर्थे लक्षयेदिदम् ॥
कर्मधारयपक्षे तु न काचिदपि लक्षणा ।

विधीयमानत्वात् । (कै)

विधेयताख्यविषयतावत्त्वात् । प्रथमाया विधेयविभक्तित्वादिति भावस्तदेवाह

प्राधान्यमिति ॥ (कै)

वृत्तौ भेदस्य (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वस्य । यथा घटघटत्वयो घटशब्दजन्य-सबन्धाविषयकोपस्थित्यविषयत्व तथा वृत्तौ राजपुरुषयोरिति भाव' ॥

किं च स्थपत्यर्थस्य सम्बन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षत्वात् षष्ठीसमास एव न्याय्य । नरपत्यादिष्विवेति चेन्न ॥ "लिङ्गदर्शनाच्च" (मीमा अ ६। पा १ । सू ५२) इति जैमिनिसूत्रेण हेत्वन्तरोक्तेरदोषात् । "लिङ्ग च दृश्यते, "कूट दक्षिणा

निषाद एव स्थपतिरत श्रुत्या प्रतीयते ॥
तेन श्रुतिबलादज्ञोऽनाहिताग्निश्च सन्नपि ।
निषाद एव स्थपति कर्मण्यत्राधिकारभाक् ॥

शास्त्रदीपिका— अध्याय-६ । पाद-१ अधि १२ ॥

"द्विज स्थपतिरन्यो वा द्विज षष्ठीसमासत ।
कर्मधारयमुख्यत्वान्निषादो रौद्रयागकृत्" ॥

"निषादानामधिपति" इति षष्ठीसमासस्य त्रैवर्णिके सम्भवात् । तस्य चाधीतवेदत्वेन विद्यासम्भवाच्च । इति चेत्— नैवम् "निषादश्चासौ स्थपतिश्च" इति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात् । षष्ठीसमासे तु सङ्कीर्ण-जातिविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्सम्बन्ध उपलक्ष्यते । न त्वयं कर्मधारये दोषोऽस्ति ॥ जैमिनीयन्यायमाला— ६ । १ । ५१—५२ ॥

संबन्धस्यान्तर्भावात् । (कै)

राजपुरुष इति समुदायेनैवोपस्थापनादित्यर्थ ॥ "उक्तार्थानामप्रयोग इति"। षष्ठ्या निवृत्तिरिति भाव ॥ उक्तविशेषस्य गम्यमानतया ऽविशेषोक्ति कथमित्यत आह

एवं हीति ॥ (कै)

पृथगर्थत्वं स्यादिति । (कै)

समासापेक्षया परस्परापेक्षया च भिन्नार्थत्व स्यादित्यर्थ ॥

न प्रतीयेतेति । (कै)

पदाभ्यामिति शेष ॥

सामर्थ्यभेदोऽपीति । (कै)

व्यपेक्षैकार्थीभावरूप इत्यर्थ ॥ भाष्ये

नापि ब्रूम इति । (भा)

नैव ब्रूम इत्यर्थ ॥

इति"। (शावरभाष्य अ ६ । पा १ । सू ५२) "कूट हि निषादानामेव स्वम्" (शावरभाष्य अ ६ । पा १ । सू ५२) इति शास्त्रस्वामिन । एवं राजदन्तादित्वात् (अ २ । पा २ । सू ३१) कर्मधारये स्थपते परनिपात

कर्मधारयोऽय न षष्ठीतत्पुरुष । एव पदद्वय स्वार्थवृत्तम् । इतरथा निषादशब्दो लक्षणया स्थपतावध्यारोपित स्यात् । सामानाधिकरण्यसमासप्रतिपत्त्यर्थमुत्पन्नशब्दस्यापि तदेवाधिकरणम्, गौणशब्दस्यापि । अत ऐकाधिकरण्यात् सामर्थ्यम् । सामर्थ्याच्च समास । यदि च निषादशब्देन निषाद एवोच्यते स्थपतिशब्देन स्थपतिरेव । ततो भिन्नाधिकरणत्वात्

वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपीति । (कै)

पृथगुपस्थितिविषयत्वेऽपीत्यर्थ ॥

एकार्थता (कै)

एकसामर्थ्यवत्ता ॥ एकार्थीभावकृतविशेषप्रश्ने सुबलोप इत्यादिकथनमसङ्गतमत आह

एकार्थीभावाभावेति । (कै)

यथा मशकनिवृत्तिकारणमपि धूमो मशककारणमित्युच्यते मशकार्थो धूम इति तथा तदभावकारणकमपि तत्कारणकमित्युच्यते । तदुक्त पातञ्जलभाष्ये—

[1]"उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तय ।
वियोगान्यत्वधृतय कारण नवधा स्मृतम्" ॥

---

१ तत्रोत्पत्तिकारण मनोभवति । विज्ञानस्य । १ ॥ स्थितिकारण मनस पुरुषार्थता । शरीरस्येवाहार इति । २ ॥ अभिव्यक्तिकारण यथा रूपस्याऽऽलोकस्तथारूपज्ञानम् । ३ ॥ विकार कारण मनसोविषयान्तरम् । यथा अग्नि पाक्यस्य । ४ ॥ प्रत्ययकारण धूमज्ञानमग्नि-

---

सम्बन्ध्याकाङ्क्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानामेव तत्त्वलाभादुपपन्ना ॥ लिङ्ग चानेकार्थस्य शब्दस्यार्थनियामक दृष्टम् । तस्माद् अनेकार्थनिषादस्थपतिशब्दस्यार्थनियामक शीघ्रोपस्थितिजनकशक्तिकत्व लिङ्ग च इत्येव सूत्रतात्पर्य्यं

सामर्थ्याभाव । सामर्थ्याभावात् समासाभाव । तस्मान्निषादशब्देन स्थपति यावद्दन्त्यमित्येषा लक्षणा । न वा अय षष्ठीविद्यते । अनुपलभ्यमानत्वात् लुप्तेति चेत् । उच्यते । यद्यश्रवणेन कारणेन लोप । खादयो लुप्ता इति किमिति न कल्प्यते । तस्मात् लोपे नास्ति प्रमाणम् । ततो राज-

उभयत्रापि राजसबन्धवत्पुरुषप्रतीत्यविशेषे कचिद्विभक्त्यादि कचिन्नेति विभाग कथमित्यत आह

तत्रेति । (कै)

वाक्यीयन्यायेन विशेषणत्वमेव षष्ठी प्रवृत्तौ निमित्त तत्रैव सबन्धस्योद्भूततया भानादिति भाव ॥

भेदनिवृत्ताविति । (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वमत्र भेद ॥

ज्ञानस्य । ५ ॥ प्राप्तिकारण योगाङ्गानुष्ठान विवेकख्याते । ६ ॥ वियोगकारण तदेवाशुद्धे । ७ ॥ अन्यत्वकारण यथा सुवर्णस्य सुवर्ण कार । एवमेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्याविद्या मूढत्वे द्वेषो दु खत्वे राग सुखत्वे तत्त्वज्ञान माध्यस्थ्ये । ८ ॥ धृतिकारण शरीरमिन्द्रियाणाम । तानि च तस्य । महाभूतानि शरीराणाम । तानि च परस्पर सर्वेषा तैर्यग्यौनमानुष दैवतानि च परस्परार्थत्वादित्येव नव कारणानि । ९ ॥ २ साधनपाद— सू— २८ भाष्य ॥

वक्तु युक्तम । कि षष्ठी तत्पुरुषेऽपि ऐश्वर्यस्योत्सर्गतो निरूपकसजातीय निष्ठस्यैव लाभेन कर्मधारयादावशेष । अत एव नरपतिसुरपत्यादिशब्दतो नरसुरयोरैश्वरत्वेन प्रतीति । अश्वपतिगजपतिशब्दादौ त्वगत्या तात्प-

---

पुरुष इत्यत्रापि राजा चासौ पुरुषश्च इतीदृशो विग्रह कर्तव्य । तत्रापि षष्ठ्यश्रवणादेव नास्ति किन्तु स्वस्वामि सम्बन्धात षष्ठ्यर्थमध्यारोप्य तदा समासो भवति । राज्ञः पुरुष इति वाक्यमर्थप्रदर्शनार्थम् । तस्मात् स्थपतिशब्दे या विभक्ति सेतरत्रानुषज्यते । अन्यस्या अश्रवणात । अथवा समुदायादुत्पादात् उभयत्रापि द्रष्टव्या ॥ मीमा ६ । १ । ५१ ॥

सबन्धस्योपरमादिति । (कै)

प्रातिपदिकोक्ततया तदाकाङ्क्षोपरमादित्यर्थ ॥

अर्थस्येति । (कै)

अर्थगतभिन्नोपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थ ॥ ऋद्धस्ये त्यस्य राजसमानाधिकरणत्वेनैकार्थ्याद्व्यवधायकत्वमिति मन्वान प्रति स्पष्टमुदाहरणमाह

भार्या राज्ञ इति । (कै)

भार्या देवदत्तस्येत्यस्य मध्ये राज्ञ पुरुष इत्यनेन व्यवधानमिति बोध्यम ॥ ननु वाक्येऽपि राज्ञो विशेषणताया एव नियतत्वाद्यथेष्टमभिसबन्ध इत्यनुपपन्नमत आह

र्थानुपपत्त्या चोत्सर्गस्य त्याग । अत एव शङ्करभगवत्पादै *दहराधिकरणे (वेदान्तदर्शन अ १ । पा ३ । सू १५) ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारयसमास । "सर्वा प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एत ब्रह्मलोक न विन्दन्तीति' लिङ्गेन साधित इत्यलम ॥

---

* गतिशब्दाभ्या तथा हि दृष्ट लिङ्ग च । १ । ३ । १५ ॥ (वेदान्तदर्शन भाष्य) दहर परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम । त एवोत्तरे हेतव इदानी प्रपञ्च्यन्ते । इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्मात दहर वाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवत । 'इमाः सर्वा प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एत ब्रह्मलोक न विन्दन्तीति तत्र प्रकृत दहर ब्रह्मलोक शब्देनाभिधाय तद्विषया गति प्रजाशब्दवाच्याना जीवाना अभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मता गमयति तथा हि अहरहर्जीवाना सुषुप्त्यवस्थाया ब्रह्म विषय गमन दृष्ट अन्यत्र 'सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीत्येवमादौ लोकेऽपि किलगाढ सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मता गत इति । तथा

वाक्ये अनियतेति । (कै)

पौर्वापर्यलक्षण शब्दगतोऽभिसंबन्धो भाष्याभिप्रेत इति भाव ॥ समासासमासकृत स्वरविशेषो नैकार्थीभावकृत इत्यत आह

अर्थभेदे इति ॥ (कै)

स्वरभेद इति । (कै)

स्वरशब्देनोदात्त स्वरितो वाऽत्र विवक्षित इति बोध्यम् ॥

द्वे अपीति । (कै)

राजन्शब्द कनिनन्त पुरुष कुषनन्त इति भाव ॥ सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इत्युक्तेर्वाचनिकत्व कथमत आह

तत्र स्वाभाविकत्वपक्षे श्रोत्रियादिवदखण्डा निरवयवा नित्या शब्दा स्तदन्वाख्यानाय कल्पिते रेखा गवयस्थानीये शास्त्रप्रवृत्ति । तदुक्तम्—

अबुध प्रत्ययायास्तु विचित्रा प्रतिपत्तये ।
शब्दान्तरत्वादत्यन्त भेदो वाक्य समासयो ॥

अत एव गोरथादौ युक्तादीना लोपाविधानम । गवा रथ इत्येव वाक्यस्य कल्पनात । क्रियामन्तरेणान्वयात्तत्र तदवगति गोयुक्तो रथ इति लौकिक तु समासस्य पर्य्यायरूपम ॥ तथा—

ब्रह्मलोक शब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्का निवर्त्तयन ब्रह्मतामस्य गमयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोक शब्दो गमयेत । 'गमयेद् यदीद ब्रह्मणो लोक इति" षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्यते । सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोके ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्मगमयिष्यति । एतदेव चाहरहब्रह्मलोकागमन दृष्ट ब्रह्म लोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम् । न ह्यहरहरिमा प्रजा कार्यब्रह्मलोक सत्यलोकाख्य गच्छन्तीति शक्य कल्पयितुम् ॥

वचनेनेति ॥ (कै)

व्यभिचारमेव दर्शयति ।

यथेति ॥ (कै)

ननु वाचकाभावे कथ प्रतीतिरत आह

पञ्चकेति ॥ (कै)

तात्पर्यग्राहक तु प्रकरणादीति भाव । इदमेव दर्शन सिद्धान्तिन इति बोध्यम ॥

राजपदमेवेति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावादिति भाव ॥ एतेन विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्व न दृष्टमित्यपास्तम ॥ शब्दाभावे ऽर्थसद्भाव प्रदर्श्य शब्दसद्भावेऽप्यर्थाभाव दर्शयति ।

अर्थाभेदे चेति । (कै)

अभिन्नोपस्थितिविषयत्वे चेत्यर्थ ॥

वाक्ये चेति । (कै)

चादीना निपाताना परप्रयोग एवेति भाव ॥

पद यथैव वृक्षादिविशिष्टेऽर्थे व्यवस्थितम ।
नीलोत्पलाद्यपि पद भागाभ्या व॰ते तथा ॥

भागाभ्या कल्पिताभ्याम । सादृश्यमूलकस्तु वाक्यस्यैरन्वयानामभेदभ्रमो वालानान्तन्मूलक एवैकार्थीभावव्यवहारोऽत्र पक्षे वास्तव । खण्डास्तु नात्रपक्षे पदाना पृथगर्थत्वस्वभावत्वेन स्वभावभङ्गापत्ते ॥ तथा

"इक्ष्वक्षुडिविभागोऽपि क्रियते प्रतिपत्तय" इति ॥

तीक्ष्णेनेति । (कै)

पराङ्गवद्भावात्स्वरैक्यमत्रेत्यर्थ ॥

अन्तस्य तवै इति । (कै)

आद्यमसमासे ऽन्त्य समासे स्वरविधायकम् ॥

विभक्त्यर्थेति । (कै)

वाक्ये ऽपसर्जनबोधकपदाना विभक्त्यन्तत्वेन तदर्थसख्याविशेष-युक्तार्थबोधकत्वमित्यर्थ ॥

अन्तर्भूतेति । (कै)

विशेषणीभूतस्वार्थकमित्यर्थ ॥

अभेदैकत्वेति । (कै)

विभक्त्यभावेन सख्याविशेषाणा तत्तद्रूपेणाप्रतीते सख्यात्वेन सर्वसख्याना भान मधुनि सर्वरसाना रसत्वेन भानवदिति भाव ॥ तदाह

यथौषधीति ॥ (कै)

शास्त्रकृद्भिरबुधानामिति शेष । पङ्कजादिपद योगरूढ सप्तपर्णादि-पद रूढ राजपुरुषादियौगिकमित्यादिरपि काल्पनिक प्रतिपादनोपाय एवेति तदर्थ । तत्र वाक्यार्थानुगमाद्राजपुरुषादियौगिक सप्तपर्णादौ क्वचिदर्थानुगमेऽपि प्रौयापर्यो तदभावाद्रूढिरेव पङ्कजादौ वाक्यार्थानुगमा दर्थान्तराननुगमाच्च योगरूढिरिति दिक् ॥ परे तु वाक्यादपि शास्त्र-निष्पाद्या । अर्थाभिधानमपि शास्त्रकृतमेव । एव चानेक सुबन्त चार्थे वर्तते । चार्थे वर्तमान च द्वन्द्वसज्ञकमित्यर्थाद् घटकपदानामेव चार्थे

अथवेति । (कै)

अत्र पक्षे सख्यात्वेन सामान्य भासते न तु विशेषा इति पूर्वस्मादिशेष सख्यावद्राजसबन्धीति पक्षद्वयेऽपि बोध । अत एव भाष्ये सख्याविशेष इति विशेषपदोपादान मधुनि सवरस-सत्ताजन्यस्य तत्तद्रोगादिनिवृत्तिरूपस्य फलस्यानुभवात्तत्तत्तत्कल्पने-ऽप्यत्र सवसख्याविशेषकल्पने मानाभाव इति तद्भाव ॥ [१] भेदानां विशेषाणाम् । सख्यात्मा सख्यासामान्यम । तथाविध' । अभेदैकत्वसख्यापदवाच्य । निर्विशेषसामान्याभावादिद कथमत आह व्यापारादिति सख्यात्वेनैव तत्प्रतीतेर्विशेषरूपाणा तत्त-द्रूपेणाप्रतीतेश्च भेदापोह इति भावस्तदेव समर्थयति। अगृहीतेति। [२] शुक्लादिरूपभेदस्त्विति । शुक्लादिरूपविशेष इत्यर्थ । भेद-

---

१ भेदाना वा परित्यागात सख्यात्मा स तथाविध ।
व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते ॥
अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान ।
प्रख्यायते न शुक्लादिर्भेदरूपस्तु गम्यते ॥

२ शुक्लादिभेदरूपस्तु' इति पाठोऽस्त्युपलब्धपुस्तके ॥

वृत्तेरनेकार्थत्वाचकाराप्रयोग सिद्ध इति नैकार्थीभावस्य फल स । न च तन्मते शब्दवदर्थोऽपि शास्त्राधीन शास्त्रकाव्यतया शब्दाना लोकतोऽर्थ ज्ञानासम्भव इति वृत्तिमत्समुदायत्व वृत्तित्वमित्यस्य वक्तुमशक्यतया कि वृत्तिलक्षणमिति वाच्यम **"परार्थाभिधान वृत्ति"** (समर्थ पद विधि । २ । १ । १ ॥ इति सूत्रव्याख्यानावसरे **"अथ ये वृत्ति वर्त्त-**

रूप इति पाठे शुक्लादिविशेषरूपोऽयमित्यर्थ । तत्र रूपत्वेन रूपप्रतीति सद्वस्तुविषया ऽत्र तु सख्यात्वेन प्रतीतिरसद्वस्तुविषया विकल्पात्मिकेति विशेष ॥ नन्वेकार्थीभावकृतसख्याविशेषाभावेनैव तदसानिध्यमिति चेन्नेत्याह

लुकेति । (कै)

लुक्शास्त्रपर्यालोचनयायसत्त्वमनुमीयत इति भाव ॥ ननु लुक्शास्त्रपर्यालोचनयाऽयस्तत्त्वमेवेत्यत आह

नहीति ॥ (कै)

अनुगम्यते इति । (कै)

बोध्यत इत्यर्थ ॥ प्रत्ययलक्षणसिद्धय इति शेष ॥ ननु जातौ बहुवचने कथ व्यक्तिगतसख्याविशेषप्रतीत्यापादनमत आह

यदि त्विति । (कै)

सत्यपि प्रत्यये तदनवगतेर्जातौ तदाश्रीयते इति भाव ॥

यन्ति किं त आहु । परार्थाभिधान वृत्तिरित्याहु"

इत्युक्त भगवता महाभाष्यकारेण) इत्यस्य भाष्ये एवोक्तत्वात् । परस्य शब्दस्योपसर्जनार्थकस्य यच्च शब्दान्तरेण प्रधानार्थकपदेनार्थाभिधान विशेषणत्वेन ग्रहण सा वृत्तिरिति तदर्थ । यद्वा । परार्थस्य प्रधानार्थस्याप्रधानपदैर्यच्च स्वार्थविशेष्यत्वेन ग्रहण सा वृत्ति इत्यर्थ । राजपुरुष इत्यत्र पुरुषपदेन वाक्यावस्थायामानाकान्तो राजार्थो राजपदेन वा पुरुषार्थ आक्रा

[1] जात्याख्यायामिति सूत्रप्रत्याख्यानादवयवबहुत्वारोपेण बहु-वचनमित्यत्रापि वक्तुं युक्तम् ॥

अत्राप्यभेदैकत्वमिति। (कै)

अवयविगताभेदैकत्वमित्यर्थ ॥ एव हि दारा इत्यादावप्य-वयविन्यभेदैकत्व स्यादिति तस्य वृत्तिकृतविशेषत्वभङ्ग इति चिन्त्यम् ॥ सख्याविशेषवल्लिङ्गविशेषोऽपि कुतो नोक्तस्तत्राह

लिङ्गविशेषस्यापीति ॥ (कै)

परे तु सख्याविशेष इत्यस्याप्रातिपदिकार्थसख्याविशेष इत्यर्थ-स्तेन द्विपुत्रादौ न दोष । माषजातादौ शब्दात्सख्याऽप्रतीतिरेव माषत्वेन लेकमाषस्यैव बोध । अनेकमाषजाते द्विमाषजात इत्यादिदर्शनात। शब्दशक्तिस्वभावान्न कदापि तेनानेकमाषस्य माषत्वेन बोध । त्वत्पुत्रो युष्मत्पुत्र इत्यादावपि तत्तच्चेतनपुत्र इत्येव बोध। आदेशतदभावौ तु तत्त्वेन। वस्तुत एकबोधतदभावाभ्या यथा घटानित्यादितो बहुत्वेनैव कदाचित्त्रयाणा कदाचिच्चतुरा

---

१ अ १। पा २। सू ५८॥

न्दते तत्सवलित स्वार्थ उपस्थाप्यत इति यावत। एतावतैवैकार्थीभाव इति व्यवहार । बहुव्रीहावपि प्रधान पद समुदाय एव घटके पदे चाप्र धाने तत्र प्रधानपदेनावयवार्थास्कन्देनैव स्वार्थबोधनम । अवयवैर्वा तद र्थास्कन्देनेन। समुदायस्य प्राधान्ये चावयवाप्रतिपाद्य प्रधानभूतान्यपदार्थ बोधकत्वात ॥ द्वन्द्वेऽपि प्रधानपदसमुदायोपस्थाप्य साहित्यस्यावयवार्था स्कन्देनेन बोध । अवयवाभ्या वा तदर्थास्कन्देनेन बोध ॥ समाहारेतर

दीना भान न तु कदाचिदपि त्रित्वचतुष्ट्वादिना तथाहृत्तौ राजत्वादिनैवैकानेकव्यक्तिभान तात्पर्यवशाद् न त्वेकत्वद्वित्वादिना । एकवचनत्वादिक वस्तुत एकत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधकत्व त्वेकत्वद्वित्वादिनेत्येतावत्पर्यन्तमाग्रह । एवमन्यत्रापि बोध्यम । दन्तोष्ठस्य दन्ता स्निग्धतरा इत्यादाववयवसख्याया अभानाद्दन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तौष्ठलक्षणार्थद्वयप्रतीतेस्तत्रैवानेकव्यक्तिसत्त्वेऽपि तासा शब्दतोऽभानात । अत एव भाष्यकृतोपसर्जनविशेषणरूपविशेषस्य देवदत्तस्य गुरुकुलमि त्यादावव्यापकत्वत्तदस्य माषजातादावव्यापकत्व नोक्तमभेदैकत्वसख्या भासत इति तु भाष्ये न क्वापि दृश्यत इत्याहु ॥

नास्ति स्वरभेद इति । (कै)

[1] आमन्त्रितस्य चे'ति पदात्परस्य निघातविधानादित्यर्थः ॥

ननु नियमेन सन्देहस्यैव जनने दुष्ट एव प्रयोग स्यादत आह

तत्रापि प्रकरणादीति ॥ (कै)

निपातनाद्देति । (कै)

---

१ अ ८ । पा १ । सू १९ ॥

तत्रयोरुभयोरपि साहित्य समूहो विशेष्यम आद्ये अनुद्भूतावयवभेद । अन्त्ये उद्भूतावयवभेद इति वक्ष्यते । न चेदमसम्भवि । अप्रधानेन सर्वथा स्वार्थत्यागे तदत्यागे वा असम्भवात् । अन्त्य तेनैवार्थबोधे सिद्धे प्रधानस्य तदभिधानासम्भवात । यद्वा स्वार्थबोधनव्यग्रस्य परार्थाभिधायकत्वासम्भवात् । किं चाद्ये शब्दार्थसम्बन्धानित्यतापत्ति । राजपुरुषादितः पुरुषादिमात्र बोधापत्तिश्चेति वाच्यम् । उभयथाप्यदोषात् । न चान्त्ये राजादिपदैः स्वार्थस्य विशेषत्वावच्छिन्नस्य बोधनात् कथमितरविशेषणतयोपस्थितिरिति

कम्बलाच्च सञ्ज्ञायामि'त्यादावित्यर्थ । सख्याविशेषरूपस्य विशेषस्य स्थितत्वा देषोऽपी त्यपिशब्दो ऽयुक्त इत्यत आह

अपिशब्द इति ॥ (कै)

पदान्तरार्थमप्रतिपन्न । (कै)

पदान्तरार्थान्वयित्वेनैवोपस्थित्यविषय ॥

अर्थान्तर प्रत्यापयतीति । (कै)

विशिष्टोपस्थितावस्यापि सहायत्वादिति भाव ॥

अयोग्यत्वादिति । (कै)

पदार्थैकदेशत्वेनायोग्यत्वम् ॥

भिन्नत्वादिति । (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थ ॥

भेदनिबन्धनसमुच्चयेति । (कै)

घटपदजैकोपस्थितिविषययोर्घटघटत्वयो समुच्चयाप्रतीतेरिति भाव ॥

---

१ अ ५ । पा १ । सू ३ ॥

वाच्यम् । गुणभूतपदे प्रधानपदार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविरोधिन स्वार्थभूतस्य राजाद्यर्थगतविशेष्यत्वस्य त्यागेन जहत्स्वार्थत्वाङ्गीकारेणादोषात । यद्वा सवर्णोपसर्जनपदेन स्वार्थस्य त्याग कृतौ राजपदसम्बन्धमात्रेण पुरुषपदमेव राजसम्बन्धिपुरुषबोधकमामोदान्वयमादाय चम्पकपुट इत्यादि व्यवहारवद् राजपदार्थ पुरुषविशेषणमित्यादिव्यवहार । अत्र पक्षे एकार्थीभावो नाम पदद्वयबोध्ययोरेकपदबोध्यत्वरूपमलौकिके तु प्राग्

भेदस्य निवृत्तनादिति । (कै)

पृथगुपस्थितिनिवृत्तेरित्यर्थ ॥

द्योत्यार्थाभावादिति । (कै)

समुच्चयाभावादित्यर्थ ॥ पूर्वग्रन्थेन सङ्गति वदन् अभिप्रायमाह

अथ भाव इति । (कै)

यद्यपि चार्थे द्वन्द्वसञ्ज्ञकसमुदायस्य प्रकृतावेकार्थीभाव सिद्ध-स्तथाप्यवयव समुदायेन च पृथगुपस्थितानामन्वय इत्यपि सम्भाव्येत तथा सति विशेषणाद्यन्वयोऽपि सम्भाव्येतेति भाव । सूचकादादेश-नस्य भूतलादवतमानप्रयोगो ऽसङ्गत इत्यत आह

प्रवृत्तेति ॥ (कै)

प्रबन्धो धारा ॥ अर्थादेशनपरत्वे सञ्ज्ञापरत्व न स्यादत आह

वाक्येति ॥ (कै)

सिद्धान्ताभिप्रायमाह

यदा त्विति ॥ (कै)

विकल्पेन कर्मसञ्ज्ञेति । (कै)

अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय ॥ भाष्ये

वदेवासावारोपित । अत एव जहत्स्वार्थापदस्य जहत्युपसर्जनपदानि स्वार्थं यस्या सेत्यर्थं उक्तो कैयटेन । यदा । भेदससर्गौ सामर्थ्यम् । तथा हि वृत्तौ राजपदसन्निधानात् पुरुषपदेनैव राजसम्बन्धवती राजान्य स्वामिसम्बन्धाभाववती च या पुरुषव्यक्ति सोपस्थाप्यतेऽतो न राज्ञः स्वाम्य न्तरेण सम्बन्ध राजपदस्यार्थाभावात् नापि पुरुषस्य स्वाम्यन्तरेण सम्बन्धः ।

अन्वाख्यान क्रियते इति । (भा)

समासप्रत्ययादिसञ्ज्ञां प्रतीति शेष ॥

चन्द्रमसश्चेति । (भा)

ग्रहणे दर्शन च कूपाभ्रयोरिति शेषस्तदाह ।

कूपो लक्षणत्वेनेति । (कै)

निमित्तशब्दो ज्ञापकसाधारण इति भाव ॥ वाक्यभेदरूपकारणस्य सत्वात कि पुन कारणमित्यनुपपन्नमत आह

प्रकृतीति । (कै)

यथा [1]'ऋतेरीयङि त्यादौ लघ्वयमित्युक्त्वा ऽर्थादेशने गौरवमित्युक्तम् । दोषान्तरमनवस्थामप्याह ।

अवश्य ह्यनेने (भा)

त्यादिना ॥

तस्य च तावत्केन कृत इति । (भा)

यथा चार्थे द्वत्यत्र चस्यायमर्थ इति केन शब्देनोक्त यत्करणक-

---

१ अ ३ । पा १ । सू २९ ॥

यस्य वेदान्तिनामखण्डार्थबोधो लक्षणवाक्यादौ तद्वत । अखण्डार्थत्व च पदार्थससर्गानवगाहिप्रतीतिजनकत्वम् । यथा कश्चन्द्र इति प्रश्नोत्तरे प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्ये प्रकृष्टप्रकाशपदार्थं जानतस्तदाश्रयस्य बुभुत्सितचन्द्ररूपस्य वस्तुनश्चन्द्रत्वेन चन्द्रपदवत्त्वेन च बोध । न तु प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यविषयक मासान्तरसिद्धस्याप्युपात्तस्यैव व्यक्तिविशेषनिर्धारणोपाय

चाथज्ञानेनासौ व्यवहार क्रियते येन शब्देन च तदुक्त तत्रापि चायमेव पर्यनुयोग इत्यथ ॥

अनुषज्यते इति । (कै)

भाष्ये ऽनवस्था च स्यादिति पाठे येन गौरवमनुषज्यत इत्यथ ॥ असभवे हेतु

असामर्थ्यादिति । (कै)

आदेष्टुरिति शेष ॥ गौरवानवस्थासभवाना परस्परान्तर्भावेण पृथगुपन्यासो ऽसगत इत्यत आह ।

दोषबाहुल्येति ॥ (कै)

एवकारादिति । (कै)

अनेकार्था अपि धातव इति तत्र तत्र भाष्योक्तेरित्यपि बोध्यम् ॥

यथेष्टमिति । (कै)

गङ्गादिशब्दानां तीरादावपि प्रयोगादिति भाव ॥ नन्वेव कोशासगतिरत आह

शक्तिनियमे त्विति । (कै)

त्वमतस्तदुपादानम । एव प्रकृतेऽपि राजपदप्रयोग शक्तियष्टोऽपि राजपदयुक्त पुरुषपद पुरुषत्वेनोक्तव्यक्तिविशेषे शक्तमित्याकारः । एव प्रकारत्रय भाष्ये स्पष्टम् ॥ अन्त्ययोमहाराज इत्यादौ पूर्वपदे आत्वादि भूतपूर्वगत्यार्थवत्त्वमादाय बोध्य यद्यपि भेदससर्गौ भेदः ससर्गो वा सामर्थ्य मिति भाष्ये उक्त तथापि एतौ सामर्थ्यस्य पच्चद्वाश्रये भेदवदर्थोपस्थापकत्व

[१] गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगि त्यनेनान्वाख्यायत इति भाव । इदमपि सबन्धिन पदेनानुपादाने इति बोध्यम् ॥ गुणशब्द सबन्धिशब्दोपलक्षणमित्याह

एवमपत्ये इति । (कै)

तथा पत्ये इति पाठान्तरम ॥ समाधत्ते

विषम इति । (कै)

शुक्ल कृष्ण इति दृष्टान्तो विषम इत्यर्थस्तत्र गुणिमात्राक्षेपस्तथा प्रतीतिश्चात्र तु नियमेन विशेषप्रतीतिरिति वैषम्यमिति भावस्तदाह

यथा शुक्ल इत्यादि ॥

द्रव्यमात्रमिति । (कै)

सुवर्णसख्यया ऽऽक्षिप्येतेत्यर्थ ॥

निर्दिश्येतार्थ

इत्यस्य तदेतिशेष ॥ क्वचित्पाठस्तत्पाठ ।

---

१ अ १ । पा ४ । सू १९ इति सूत्रस्यवार्तिकम ॥

न्निवर्त्तयति । पुरुषो राजान स्वान्तरान्निवर्त्तयति । एवमुभयस्मिन् पर स्परेण व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति राजपद तदा काम जहात्विति स्वाम्यन्तरादियत्तया राजरूपस्वामितोऽनिवृत्तिलाभेन तत्ससर्ग उक्त । अनेन च तयोस्तत्तद्रूपेण बोधाविषयत्वमुक्त बोधविषयत्वे राजपदार्थस्य भेद ससर्गस्य प्रतियोगितयान्वयावश्यकत्वे तत्त्यागकथनासङ्गति । अर्थस्य

भवति चेति ।

विशेषसम्प्रत्यय इत्यनुषङ्गः । तस्माड्डालादीनामप्यर्थादेशनमावश्यकं न च तत्सम्भवतीति स्वाभाविकत्वपक्ष एवाश्रयणीयः । तदाह

तस्मादिति ॥

इदतया । तत्तद्वैजात्यरूपेण ॥

विज्ञायत एवेति । (कै)

तत्तत्पदवाच्यः कश्चिदर्थ इत्येव रूपेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

जर्भरीति । (भा)

यद्यपि जर्भरीत्यस्य भर्त्ताराविति तुर्फरीतू इत्यस्य हन्तारावित्यर्थौ निरुक्तकारैर्दर्शितस्तथापि सर्वजनप्रसिद्धत्वाभावात् प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वाख्यानासम्भवाच्च न विज्ञायत इत्युक्तं भगवता ॥

अन्वाख्याने । (कै)

वाक्यभेदेन विधाने । तस्माल्लोकसिद्धानामेव निमित्तत्वेनान्वाख्यानमित्येव युक्तमिति भावः ॥ भाष्ये

शृङ्गवेरम् । (भा)

आर्द्रकम् ॥

बोधाविषयत्वमेव हि त्यागः । तस्मादुक्त एवार्थो भाष्यसम्मतः । यत्तु अर्थवत्सूत्रे कैयटे समासग्रहणं तुल्यजातीयानां नियमार्थं सुबन्तानामिति भाष्यप्रतीकमुपादाय सुबन्तानामित्युपलक्षणं भेदसंसर्गद्वये कर्म्मवत्तायुक्तानान्तेन कुम्भकारः इत्यादिसमाससंग्रह इत्युक्तं तत्र वाक्ये पदार्थयोर्विभागे

किं तेन कृतं स्यादिति । (भा)

अनेनैषां प्रयोगानर्हत्वं सूचयति । यदि तु माधुर्यातिशयादि-प्रतीतिः प्रयोजनं तदा तु प्रयोक्तव्यमेवेति बोध्यम् ॥ अर्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वपक्षे लाघवमपि दर्शयति ।

वावचनानर्थक्यं चेति । (भा)

वाक्यभेदोऽपि न वा वचनानर्थक्यं चेत्यर्थः । वावचनपदेन महाविभाषोच्यते । इदमुपलक्षणं निषेधशास्त्राणां नित्यं क्रीडे-(२।२।१७) त्यादि नित्यग्रहणस्य च ॥

किमन्यदिति । (भा)

न च विशेषणीभूतसामर्थ्येनैव सबन्धस्तस्य लोकस्वभावसिद्ध-त्वेनाविधेयतया विशेषणतया च विकल्पानन्वयादिति भावः ॥

न च संज्ञाया इति । (भा)

एकार्थीभावविषये इति शेषः । तदाह

एकार्थीभावे इति । (कै)

अर्थाभिधानस्य वाचनिकत्वपक्षे आह भाष्ये

अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्तीति ॥ (भा)

नामि बोधे सति इतरससर्गाकाङ्क्षाभेदससर्गं स द्वारभूतो यस्य विशिष्टस्यार्थस्य तद्युक्तानामित्यर्थं इति न तद्विरोधः । हरिरपि—

"भेदससर्गशक्ती दे शब्दस्यैते व्यवस्थिते"।

इति भेदशक्त्या पृथग्भानं ससर्गशक्त्यैकभानमिति तदर्थः । यत्त्वन्य-मते भेदससर्गौ वाच्यौ राजसम्बन्धी अराजकीयभिन्नः पुरुष इति

वृत्तिम् । (भा)

एकार्थीभावरूपाम् ॥

वर्त्तयन्ति । (भा)

शास्त्रेण निष्पादयन्ति । ये शास्त्रैकगम्यं सामर्थ्यं मन्यन्ते इत्यर्थः ॥ अयं भावः । एकार्थीभावकृतविशेषा समर्थसूत्रविधेया सुबन्तं सुबन्तेन सह सामर्थ्यवद्भवति समर्थं च समाससंज्ञकमित्यर्थः । एवं च विभाषाधिकारादिसर्वं चरितार्थम् । समासादौ वृत्तिव्यवहारस्तु वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचाराद्बोध्यः ॥

किं ते इति । (भा)

स्वाभाविकत्वमते एकार्थीभावरूपा वृत्तिर्लोकत एव सिद्धेति न किंचित्तत्र वक्तव्यम् । ये तु शास्त्रनिष्पाद्यां मन्यन्ते ते किं तत्स्वरूपं शास्त्रविधानयोग्यमाहुरिति प्रश्नस्तदुध्वनयं व्याचष्टे ।

कार्यशब्दिका इति । (कै)

शब्दानां शास्त्रकार्यत्वे तेषां लोके सिद्धभावादर्थसंबन्धस्य लोकतो ज्ञानासंभवेन तस्यापि शास्त्रविधेयत्वमेव वाच्यम् । एवं च तद्विकल्पादिबोधकतया विभाषापदादिचरितार्थमेव च शास्त्रैक-गम्यत्वात्सामर्थ्यरूपवृत्तेर्लक्षणमपि कार्यमिति भावः ॥

बोधः । यथा भेद एव वाच्योऽराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधः । एतद्विरोधादेव राजपुरुषो भाष्याया इति न । संसर्गस्त्वनुमेयः । यद्वा संसर्ग एव शक्यो राजसम्बन्धीति बोधः । अराजकीयभेदस्त्वनुमेय इति तन्नानुभवविरोधात् । गौरवाच्च । द्वन्द्वे भेदादेर्वाच्यतायां उभया

वृत्तिम् । (कै)

वृत्त्याश्रयसमासादिरूपाम् । तेषा मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजक वृत्तिधर्मवृत्तिरूप सामर्थ्यमपि विधेयमेवेति भाव ॥

किवृत्तेरिति । (कै)

सामर्थ्यस्येत्यर्थ ॥

नैत्यशब्दिकास्त्विति । (कै)

कार्य शब्दमाहु । नित्य शब्दमाहेत्यर्थे[1] तदाहेति माशब्दादिभ्य इति ठक् । शब्दस्य नित्यत्वे तदर्थसबन्धस्यापि नित्यतया तन्मते उभयोरपि लोकत एव विविक्तविषयत्वेन सिद्धैकोपस्थितिजनकतावत्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन तद्गतैकोपस्थितिजनकतासामर्थ्यं लोकसिद्धमिति न तन्मते प्रश्न इति भाव ॥

परस्य शब्दस्येति । (कै)

प्रधानार्थकशब्दस्योपसर्जनशब्दस्य वेत्यर्थ ॥

यत्रेति । (कै)

समासादिषु वृत्तिव्यवहारादिति भाव । एन च तन्निष्ठ-

१ तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम । वा । ४ । ४ । १ ॥

दयितुमशक्यत्वाच्च । कि च भेदससर्गयोभान तयो प्रतियोगिनिरूप्यत्वात पूर्वपदार्थस्यापि बोधविषयत्वावश्यकत्वेनानेन प्रकारेण पूर्वपदे अजहत्स्वार्थत्वोपपादनपरभाष्यविरोधात । कि च राजनिष्ठयोरपि भेद ससर्गयोर्भाष्ये दर्शितत्वेन तयोरपि वृत्तिजबोधे विषयतासिद्धिरित्यादिक ॥ यदोपसर्जनपदेऽप्यजहत्स्वार्थैव 'भिन्नको द्वितीया भिन्ना

शब्दान्तरकरणकपदार्थाभिधायकत्व तेषा स्वाश्रयत्वेन वृत्तिव्यवहार-प्रयोजक सामर्थ्यमिति फलित तत्र स्वार्थविशेषणकपुरुषार्थोपस्थितौ राजपदशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वादबोध्यम् ॥ भाष्ये वृत्तिवत्तनवा-दिनामित्यथक तेषां पदस्य व्यावत्त्य दृशयति ।

नित्य (कै)

इत्यादि ॥ पदसरूपावयवत्वमपि न वास्तवमित्याह

वर्णवदिति । (कै)

वर्णेष्विवाचाप्यवयवभ्रम इति भाव ॥ तदेवाह

तत्त्वत इति ॥ (कै)

नन्वेव तत्पचे ‘समथ पदविधिरि त्याद्यसगत तत्राह

केवलमसत्येति । (कै)

वाक्यविषयपदसारूप्यादेव तद्द्वयमप्यारोप्यान्वाख्यानमिति भाव ॥ एव च तत्पचे तेषामयस्यैवाभावात तत्र त्यक्तत्वात्यक्तत्व-सदेहाभावाद

अथ तेषाम् । (भा)

मासाद्य न पूर्वा जहाति सङ्घायायैव प्रवर्त्तत ’ इति भाष्यात । अय भाव स्वस्मिन् स्वपदार्थभूताया विशेष्यताया सत्यामेवेतरनिरूपिता विशेषणता ङ्गीकरोति विशिष्टशक्तिबलात तत्र सा विशेषणता राजादिपदोपस्थाप्ये सपूर्णा । अविशेषात । एव च स्वपदार्थभूतविशेष्यताया अपि विशेषणत्वे नैव भानेन तत्र विशेषणान्वय स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित एव तदन्वयात् । वाक्ये तु पदजन्योपस्थितौ स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्येच भान

इत्युक्तमिति भाव । केचित्तु नित्यशब्दवादेऽप्युपलभ्यमानावयवाना नैरर्थक्ये समुदायस्य निरवयवत्वे च मानाभाव । न चैतावता नित्यत्वहानिशास्त्रानिष्पाद्यत्वरूपनित्यताया अस्तथाप्यहानात् । न चैव भाष्ये

अथ तेषाम्

इत्यसगत स्यात् । शास्त्रनिष्पाद्यत्व द्वेधा सावयवस्यैव लोकसिद्धत्वेनानादितया निरवयवतया वा । तत्राद्ये अजहत्स्वार्थैव द्वितीये तु तेषामर्थाभाव एवेति जहत्स्वार्थैवेति वाक्यवदेव मतभेदेन नियमासन्देहाभावेन तदुक्तिरिति वक्तु शक्यत्वात । तत्राप्यन्त्यपक्षे आरोपितमर्थवत्त्वादिशास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलक तेन महासुन्दर इत्यादावात्वमित्यन्यदेतत । शास्त्रनिष्पाद्यत्वमते तु स्वार्थात्यागे ऽर्थान्तराभिधायकत्वानुपपत्ति । अर्थत्यागे तु पुरुषमात्रायानयनापत्तिरिति प्राहु ॥

जहतीति । (कै)

शत्रन्तम् । बहुवचन प्रयोगबहुत्वाभिप्रायेण ॥

स्वार्थम् । (कै)

मिति तदन्वयसिद्धिरित्याहु ॥ यत्तु सखण्डा शब्दा इति पक्षेऽप्यवयवशक्ति तल्लक्षणा चाजानता बालाना समुदायशक्त्यैव बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेनावश्यकल्प्ययातयैव राजविशिष्टपुरुषबोधोपपत्तौ तयोस्तद्बोधकत्व न कल्प्यम् । वृषभादिपदे वृषादेरिव । आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वात । अत एव रामादिपदाशाभिनारायणा

तत्त्वेन प्रसिद्धम् जहति स्वानि पदानि यमिति जहत्स्व जहत्स्वोऽर्थो यस्या सेत्यथ इत्यन्ये ॥

स्वप्रेति । (कै)

षष्ठ्यभावेन सबन्धाप्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तित्वादित्यभिमान ॥

स्वेनार्थेन वशीकृतस्येति । (कै)

स्वार्थमात्रोपस्थाने व्यासक्तस्येत्यर्थ ॥

अर्थान्तरोपादानम् ।

अर्थान्तर प्रति विशेषणत्वम् । यद्वा अर्थान्तरस्य स्व प्रति विशेष्यत्वेनोपादान न च पृथगुपस्थितयो पश्चादन्वय । सबन्धबोधकविभक्त्यभावादभेदान्वयस्तु बाधित एवानुभवबाधितश्चेत्यभिमान ॥

उपात्तस्येति । (भा)

अर्थोपादानस्यैव तत्त्यागस्याप्येतन्मते वचन विनाऽशक्यत्वादिति भाव ॥

दीना बोध । वाक्ये तु पदान्यर्थवन्त्येव राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थे राज्ञः पुरुष पुरुषो राज्ञ इत्यनयो शक्तिकल्पनापेक्षया पदशक्तेलघुत्वात । आरोपितार्थमादाय विग्रहवाक्ये प्रत्येक विभक्त्यादिपदत्व च । वृत्तिप्रागवर्ति अर्थारोपेनैव सुपन्था इत्यादावात्वादीति तन्न । आरोपितेनैवार्थवत्त्वस्य ततो बोधस्य च दुर्वारत्वात । प्रातिपदिकादीना सर्वत्रारोपितमेवार्थवत्त्वम् । कस्य चिद्विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्बोधस्त्ववयवाना नानर्थकत्व साध

परार्थवृत्तित्वादेव । (कै)

परार्थं प्रति विशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वादेव ॥

नात्यन्ताय (भा)

इत्यव्ययम् ॥

त्यागमात्रमिति । (कै)

स्वार्थविशेष्यत्वरूपांशस्य त्यागेन तथा व्यवहार इति भाव । विषयता ऽपि शब्दशक्त्येति विस्तरेण मञ्जूषाया निरूपितम् ॥

परोपकारायेति । (कै)

परस्य पुरुषादेरितरसम्बन्धव्यवच्छेदरूपोपकारायेत्यर्थ ॥ छिन्ना'दीना राजकर्मानुपकारकत्वाद्विषम उपन्यासस्तत्राह

तेषामिति । (कै)

प्राणापगमे एव तत्त्यागादिति भाव ॥ भाष्ये

न चायमर्थ परार्थविरोधीति । (भा)

राजपदेन परार्थस्य पुरुषरूपार्थस्याक्षन्दने तद्विशेषणत्वेन राजरूपार्थोपस्थितौ राजरूपोऽर्थ स्वतो न विरोधी किं तु स्वगत

यितुमीष्टे वाक्यादपि कस्यचित्तथाबोधेन तत्राप्यवयवानर्थक्यामक्ते केवल शास्त्रप्रक्रियोपयोगिविचाररता तदज्ञानस्य विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्बोधस्य च वक्तुमशक्यत्वाच्च । तदुक्त वृद्धैः—

"जहत स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ' इति ।

रूढि समुदायशक्तिर्यत्रावयवार्थविरोधिनी तत्रैव । सा यथा रथन्तरशाश्विमर्यौगौरखरादाविति तदर्थ । तत्र पदद्वयस्य नैरर्थक्येऽपि

विशेष्यत्वमेव विरोध्यतस्तन्न हास्यति किं तु स्वगतं विशेष्यत्वमेव विरोधिभूतं त्यजतीत्यर्थ । तद्ध्वनयन् व्याचष्टे

विशेषणं नामेति । (भा)

अन्यथा विशेषणविशिष्टपुरुषोपस्थितिर्न स्यादिति भाव ॥ अमुमेवार्थं शङ्कोत्तराभ्यां विशदयति

वाक्येऽपीति ॥ (कै)

स्वविशेषणेति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । सङ्ख्याविशेषसम्बन्धप्रतीत्यप्रतीत्यो । एवं पुरुषपदमपीतरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयति न केवलमतो न भार्याया इत्याद्यन्वयस्तत्र । अत्राय भाव । पदानां तत्तद्विषयताविशिष्टेऽर्थे शक्तिरत एव बोधे विषयतानियम । एवं च राजपदादेराजत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्न स्वार्थस्तत्र समासे विशेष्यत्वाशत्याग इत्येतावता जहत्स्वार्थत्वमिति ॥ अत्र च बीजं समुदायशक्ति । एवं चावयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टैकोपस्थितिरिति तत्त्वम ॥ भाष्ये

अथ वा अन्वयाद्विशेषणं भविष्यतीति । (भा)

रथकरणककर्तृत्वादिकस्याहार्य्यारोपेण प्रक्रियानिर्वाहो बोध्य । तथा तु राजादिपदे चाहार्य्योऽर्थारोपो वक्तुमशक्य तदर्थबाधाभावात । किं च राजपुरुष इत्यादावुत्तरपदार्थत्यागेन फलम । किं चैषा जहत्स्वार्था न भाष्यसमता । यदि जहत्स्वार्था पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति भाष्यासङ्गते । उभयोरप्यनर्थकत्वे कस्याप्यानयनं प्राप्नोतीति वक्तव्य

यथा पुष्पाणामभावेऽपि गन्धान्वयमात्रेण पूर्वतनीं पुष्पसत्तामनुमाय मल्लिकापुट इत्यादिव्यवहार । तथा वृत्तौ राजपदस्यार्थाभावेऽपि वाक्यदृष्टबाधकराजशब्दवर्णानुपूर्वीसत्त्वामात्रेण वाक्ये यथा राजसम्बन्धवत पुरुषस्यैव प्रतीतिस्तथेहापि राजसम्बन्धवत पुरुषस्यैव पुरुषपदात् प्रतीतिरित्यर्थ । तस्मादृश्यमात्रेणैवार्थवत्त्वप्रतीत्या ऽऽलाद्यपीति न दोष ॥

विशेषणम् (भा)

विशेषक ॥ इतरव्यावर्त्तक इत्यर्थस्तद्व्याचष्टे ।

राजशब्द इति । (कै)

वाक्यदृष्टस्वजन्योपस्थितिविषयार्थनिमित्त विशेष राजसम्बन्धरूप पुरुषपदजोपस्थितिविषये पुरुषे आधाय पुरुष तद्वैशिष्ट्येन पुरुषपदेनोपस्थितिविषय कृत्वा स्वार्थं तस्य स्वार्थत्व स्वजन्योपस्थितिविषयत्व जहाति तद्वाक्यनिष्पन्नवृत्तावित्यर्थ ॥ अय हि वाक्याद्वृत्तेनिष्पत्ति मन्यते ।

न च तन्निमित्तमिति । (कै)

एव च राजशब्दात्तदर्थप्रतीत्यभावेऽपि तच्छब्दान्वयमात्रेण वाक्ये यादृशविशेषणविशिष्ट पुरुष शब्दात्प्रतीतस्तादृशस्यैवात्राप्युपस्थितिरित्यनुमानात्पुरुषपदस्य तथा शक्तिग्रह इति भाव ॥

स्यात । एव च वृत्तावानुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्वीशक्ततावच्छेदिकेति न नियम पूर्वपदेऽप्यनर्थकत्वमेकार्थीभावोपपादनाय शास्त्रकृत् कल्पितमेव प्रकृत्यादेरर्थवत् । बहुव्रीहिद्वन्द्वयोस्तु उभयोरपि उपसर्जनत्वेनोक्तरीत्यैव जहत्स्वार्थत्व वक्तुं युक्तम् ।

विशेषः पुरुषगत इति । (कै)

राजपदकृतो वाक्ये पुरुषगतो विशेषो भविष्यति न निवर्त्स्यत इत्यर्थः । एवं च राज्ञो राजादिपदजोपस्थितिविषयत्वाभावेन जहत्स्वार्थत्वमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अथवेति । (भा)

समभिव्याहृतपदार्थनिरूपितसंसर्गतदतिरिक्तभेदैतदुभयवान् योऽयं स समासेन प्रत्याय्यते तादृशपुरुषाद्युपस्थितावेव राजादिपदतात्पर्यग्राहकमन्वयादिति पक्षे पुरुषपदं राजसम्बन्धवत्पुरुषत्वेनो-पस्थापकमिह तु पुरुषपदात्पुरुषत्वेनैव पुरुषविशेषोपस्थितिरिति भेदः ॥

सामर्थ्यमेव न स्यादिति । (कै)

अन्यथा राज्ञः पुरुषो ऽश्वश्च राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेतिवद् राजपुरुषो ऽश्वश्च राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्यपि स्यात् । अत एकार्थी-भावरूपं स्वाभाविकं सामर्थ्यमाश्रयतापीदमवश्यं वक्तव्यं भेदसंसर्ग-वानेवार्थो वृत्त्योपस्थाप्यत इति तदाह ।

तदात्मकत्वादिति । (कै)

"जहत्स्वार्थविकल्पे च सर्वार्थत्यागमिच्छता ।
बहुव्रीहिपदार्थस्य त्यागः सर्वस्य दर्शितः" ॥

इति हर्य्युक्तेः । एतेन जहत् स्वार्थतैवैकार्थीभावोऽजहत् स्वार्था च व्यपेक्षैवेति भूषणोक्तमपास्तम् । भाष्ये संख्याविशेषभावं च योगाभावरूपमेकार्थीभावकृतविशेषमुक्त्वा अथैतस्मिन् एकार्थीभावकृते विशेषे कि

एव च भेदससर्गवदर्थप्रतिपादकत्वमेवैकार्थीभावसामर्थ्यमित्यर्थस्तत्र युक्तिरुक्तैव ॥

तत्र भेद इति । (कै)

स्वत्वसमानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिकभेदो राजससर्गव्याप्य । एव वृत्त्युपस्थाप्यराजसबन्धवद्व्यक्तिगतराजसबन्धो राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्य इति भाव । एव च भेदवद्व्यक्तिबोधे सा राजससर्गवत्यपीति तद्वती व्यक्तिरपि बुद्धैव । एवमितरत्रापीति तात्पर्यम् ॥

उभौ वा यौगपद्येनेति । (कै)

अय भाव । उक्तरीत्योभयो समनियतत्वेन विनिगमनाविरह इति । एव च भेदवदर्थप्रत्यायकत्व सामर्थ्यम् । न च ससर्गवतोऽपि प्रत्ययेनासभवो लक्षणस्येति वाच्यम् । तद्व्याप्यत्वात्तद्वतोऽपि प्रत्ययेनादोषाल्लक्षणस्यावधारणागर्भत्वात् ससर्गवदर्थप्रत्यायकत्व वा सामर्थ्य भेदवत प्रतीतिस्तद्व्याप्यत्वात तेनोक्तरीत्या नासभव । एतत्क्लेशपरिहारायापरेणोभयगर्भसामर्थ्यलक्षणमुक्त सर्ववाक्य सावधारणमितिन्यायबाधश्च नेति तद्भाव ॥

स्वाभाविक शब्दै अर्थाभिधानमाहोस्विद्वाचनिकमिति विकल्प्य स्वाभाविकपक्ष व्यवस्थाप्य "अथ ये वृत्ति वर्त्तयन्ति किन्त आहु परार्थाभिधान वृत्तिरिति" (अत्रैव भाष्ये) ग्रन्थेन वाचनिकमिति पक्षमुक्त्वा 'अथ तेषामेव ब्रुवता किं जहत स्वार्थाऽस्मि उत अजहत् स्वार्था' इत्यत्र तद्विरोधात । अनेन हि एकार्थीभावमुपगम्योक्तोऽस्त्वेव

सर्वं स्व प्रसक्तमिति । (भा)

भाष्यस्य प्रसक्त सर्वस्व वाक्ये प्रयुज्यत इति शेष ॥ पुरुषस्य स्वामिनि नित्यसाकाङ्क्षत्वाभावादाह

यदेति ॥ (कै)

तच्च भेदपक्ष इति । (कै)

भेदघटितसामर्थ्यलक्षणपक्षे इत्यर्थ ॥

स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्येति । (कै)

राज्ञ पुरुषो भार्यायास्चेत्यादाविव भार्यादिसम्बन्धवद्व्यक्त्युपस्थापकत्वान्निवर्त्येत्यर्थ । एतावतैव परार्थाभिधायकत्वमितिभाव ॥

निवर्त्तयतीति । (कै)

राज्ञ पुरुषो ऽश्वस्येत्यादावश्वादिरूपस्वान्तरनिरूपितस्वामित्ववद्व्यक्त्युपस्थापकत्व राजपदस्य निवर्त्तयतीत्यर्थ ॥ इद दृष्टान्तार्थं यथा विशेषणत्वेनानन्वितोऽपि पुरुषो राजान स्वान्तरेभ्यो निवर्त्तयति एव राजा विशेषणत्वेनानन्वित एव पुरुष स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयिष्यतीति भाव ॥

भवतु राजार्थस्येति । (कै)

पक्षद्वयमिति लभ्यते ॥ वाप्यश्वे "सञ्ज्ञायाम' (२ । १ । ४४) इति समासे जहत्स्वार्था "सुपसुपा" इति समासे तु अजहत्स्वार्था इत्याशयेन "इद्वतौ च सप्तम्यर्थे' (१ । १ । १९) इति सूत्रे तत्र जहत्स्वार्था अजहत स्वार्थ द्वेऽपि भाष्यकृतोक्ते इति न तद्विरोध । यद्वा पूर्वपदे जहत्स्वार्थ त्वमाश्रित्य तदुपपत्तिरित्यलम ॥ व्यपेक्षा वादिनस्तु परस्पराकाङ्क्षारूपा

द्योतकतामात्रेण चारितार्थ्याद् राजपदात्तदनुपस्थितिरेव निवृत्तिरित्यर्थ ॥

वृत्तिरेव न स्यादिति । (कै)

अर्थवत्त्वाभावेन सुबन्तलाभावादिति भाव ॥

एव ससर्गेऽपीति । (कै)

ससर्गघटितलक्षणपक्षेऽपीत्यर्थ । भेदस्य तद्व्याप्यत्वात्स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्येत्यादिबोध्यम् भाष्ये ॥

[1]अन्येभ्य स्वामिभ्यो निवर्त्तयति (भा)

इत्युक्त्वा स्वस्वरूपस्वामिनो न निवर्त्तयतीत्यर्थलाभात्ससर्गो बोधित । एतेन

क पुनर्भेद ससर्गो वा (भा)

इति प्रश्ने भेदप्रतिपादनेऽपि ससर्गाप्रतिपादनाद् न्यूनतेत्यपास्तम् । किं चान्येभ्य स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्यनेनान्यस्वामिसबन्धनिवृत्त पुरुष बोधविषयीकरोतीत्यर्थकेन भेदादे शाब्दबोधाविषयत्व सूचयति

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके "निवर्त्तयति अन्येभ्य स्वामिभ्य " इति पाठोऽस्ति ॥

अपेक्षैवात्र सामर्थ्य न त्वेकार्थीभाव । तदुक्त भाष्ये 'परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमेक सप्रेक्षितार्थं समर्थमिति च" इति । राजपुरुष इत्यादौ परस्परसाकाङ्क्षयो राजपुरुषयो सम्बन्धस्य राजादिपदोत्तरविभक्तिर्वाचिका । राजपुरुष इत्यादावपि पृथगुपस्थितयोस्तयो परस्पराकाङ्क्षयो सम्बन्धो

[1]पुरुषो राजानमन्येभ्य इति । (भा)

दृष्टान्तार्थमितोऽपि तयोर्बोधाविषयत्वं बोध्यं नहि राज्ञि तद्भेद-तत्संसर्गभानं कस्यापि संमतमिति दिक् ॥

स्वार्थं जहातीति । (कै)

उपसर्जनपदमिति शेषः ॥ यत्तु भेदसंसर्गौ समासवाच्याविति' तन्न भेदप्रकारकबोधाननुभवात । किं च वृत्तिवक्तृनवादे जहत्स्वार्थत्वं वृत्तेर्व्युत्पादयितुमेव ग्रन्थस्तत्र संसर्गस्य समासवाच्यत्वे तत्र प्रति-योगित्वेन पूर्वपदार्थस्यान्वयावश्यकत्वे जहत्स्वार्थत्वभङ्ग एव स्यात् उक्तरीत्या भाष्याचरस्वारस्यविरोधाच्च । तस्माद्वेदान्तिमते तत्त्वम स्यादिवाक्यादावखण्डार्थबोध इव वृत्तौ बोधः । अयमेव चैकार्थी-भावस्तन्नये वाक्ये पदेषु तत्तत्कार्यप्रवृत्तिघटके आत्वादिप्रवृत्तिरिति सुधियो विभावयन्तु । इमौ भेदसंसर्गौ द्वन्द्वेऽपि समूहविशेषस्यैव प्रतीतेः । बहुव्रीहावपि संबन्धित्वेन व्यक्तिविशेषस्यैव भानमित्या-भाति । राजपुरुषयोरेव व्यवच्छिन्नत्वादुभयतो व्यवच्छिन्नमन्य-न्नास्तीत्यत आह ।

उभयस्मिन्निति । (कै)

---

१ "पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्य" इति 'अपि' घटितो पाठो दृश्यते भाष्ये ॥

राजा सुन्दर इत्यादौ विशेष्यविशेषण भाववत् समुदायशक्तो न त्वयं विशिष्टैकोपस्थितिनियामकः । उपस्थितयोराकाङ्क्षान्तरमेव तत्र प्रतीतेः शक्तिग्रहस्योपस्थितयोरवयवार्थयोः संसर्गे इदं शक्तमित्याकारः सप्तम्यर्थ-सम्बन्धस्य विशिष्टशक्यत्वादेव वाप्यश्व इत्यादौ वापी पदस्य सप्तम्यर्थेऽवृत्तेः

भावविभक्तिकत्वात्सप्तम्यर्थे तसिरित्यर्थ ॥ एव च शब्दार्थस्य नियतत्वात्सचयो ऽनुपपन्न इत्यत आह

एवमिति। (कै)

राजनिष्ठविशेष्यताया अत्यागेऽपि पुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-विशेषणताया राजपदार्थतास्वीकार एव सचय इति भाव । एव च स्वार्थमात्रोपस्थित्या न कृतार्थं कि त्वितरान्वितमेव स्वार्थमुप-स्थापयतीत्यत्र पक्षे जहदप्यसौ नात्यन्तायेति पक्षे च परार्थाभि-धानमि त्यस्य परार्थान्वितस्वार्थाभिधानमित्यर्थ । मध्यमयोस्तु परार्थतात्पर्यग्राहकत्वमिति निष्कर्ष ॥ इतर आशयानभिज्ञ शङ्कते । भाष्ये

ननु चेति ॥ (भा)

कस्या अपि भवतु द्वे अपि वा पर्यायेण भवेता कि प्रश्नेनेत्यत आह ।

एकयेति । (कै)

गुणप्रधानभूतस्येति । (कै)

परस्परमित्यादि ॥ ननु प्रथमायां को हेतुरत आह ।

शक्तत्वम । अत एव समुदायस्य प्रातिपदिकसज्ञासिद्धि । अयमपि मत्तो वृत्तिवर्त्तनवादिन एवेति भाष्ये स्पष्टतया वाक्यादेव वृत्तिनिष्पन्नेति मन्यमानस्य वृत्तावपि वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एव सत्त्वेन भेदसम्बन्धबोध पद भेदेन व्युत्पत्तिभेदादाकाङ्क्षावशेनैव तत्तद्व्युत्पत्तिकल्पनात् । अत एव विभक्ती लुक तदर्थस्यान्यत एव प्रतीतेरत एवात्र न सख्याविशेषावगति ।

प्रधानेति ॥ (कै)

सबन्ध्यन्तरापेक्षयति । (कै)

न तु राजनि पुरुषापेच इति भाव ॥

[1]न क्वचिदन्तर्भावमिति । (कै)

न राजसख इत्यादौ बहुव्रीह्यर्थ इव वाचकशब्द विना नियमेन प्रतीतिविषयो नापि तिङन्ते कर्तृवत् प्रकृत्यर्थं गुणभूत इत्यर्थ ॥

गुणभावादन्तर्भूत इति । (कै)

धात्वर्थत्वात्तत्रान्तर्भूत इत्यर्थ ॥

अभिहितोऽन्तर्भूत इति । (कै)

प्रथमा प्राप्नोतीत्युक्तावत्रापि प्रथमापत्तिभ्रम स्यादत प्रातिपदिकार्थ इत्युक्तमिति भाव ॥

व्यतिरेकाभावादिति । (कै)

षष्ठ्यभावे हेतुरुक्त । पृथगुपस्थितिनिबन्धनसासर्गिकविषयताया अभावादित्यर्थं । एव च राजपुरुष इत्यादिवृत्तौ स्वस्वामिभावादे- घट इत्यादौ घटघटत्वयो समवायस्येव प्रकृत्युपस्थितत्वेन प्रकारतैव

---

१ उपलब्धकैयटपुस्तके "न कुत्रचिन्नन्तर्भावम इति पाठोऽस्ति ॥

वाक्यदृष्टविरुद्धविभक्तिकत्वस्यात्राप्यनुसन्धानान्न नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्ति विरोध । अत एव दधि द्रष्टा इत्यादौ भेदान्वय । विभक्तिलोपमजानतो ऽपि तज्ज्ञानवतोपदेशाल्लोकव्युत्पत्त्या तथा बोध । तदभावे तु तद्व्युत्पत्ते रप्यज्ञानान्न दोष । विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतिबोध्यार्थेऽन्वयाद्राजपुरुष पश्य इत्यादौ विशिष्टे कर्मत्वधी । यत्तु राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा ।

विभक्त्यर्थस्यैव च प्रायः संसर्गतया भानमिति बोध्यम् ॥ संघातस्यै-
कार्थत्वेऽपि धवखदिरादिसंघातवद् द्विवचनं स्यादत आह

इहेति ॥ (कै)

अवयवार्थोपकृत इति । (कै)

शास्त्रकॢप्तशक्त्योपस्थितार्थत्यागे तद्बोधायातिरिक्तशक्तिकल्पने च मानाभावादिति भावः । तत्र यद्यप्यवयवार्थस्तत्तद्विशेष्यत्वावच्छिन्न एव तथापि विशेषणत्वेन तस्याविशेष्यताया आच्छादनात्तस्या अपि विशेषणत्वेनैव प्रतीतिर्न तु स्वरूपेणेति न विशेषणाद्यन्वय इति तात्पर्यम् । वाक्ये तु प्रत्येकपदजबोधकाले राजादिगतविशेष्यताया स्वरूपेणैव भानमिति विशेषणाद्यन्वयो भवत्येवेति बोध्यम् ॥

विशिष्टोऽर्थ इति । (कै)

विशिष्टस्यैवोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः । इयमजहत्स्वार्था वृत्ति-र्वर्तनवादिनस्तदवर्तनवादिनश्च तुल्या जहत्स्वार्थं तु वृत्तिवर्तन-वादिन एवावृत्त्यवर्तनवादिनस्त्वखण्डानि निरवयवानि पदानीति मते उभयोरपि कदाप्यर्थाभावेन त्यक्तस्वार्थत्वघटकजहत्स्वार्थापद प्रयोगोऽप्यसंगतः । सावयवानीति मते कॢप्तशक्तेस्त्यागे मानाभावे-

---

अत एव राज्ञि न विशेषणान्वयः । भेदसम्बन्धेनान्वये तु ओदनः पचतीत्यादावन्वयबोधवारणाय भेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकशाब्दबोधे तद्विहित प्रत्ययजोपस्थितेर्हेतुत्वावश्यकत्वेन तदसम्भवः । प्रत्ययत्वं संकेतविशेषसम्बन्धेन प्रत्ययपदवत्त्वं जातिविशेषो वा । न चैवं कर्मधारयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । समासघटकपदार्थस्य विशेष्यत्वे सति यल्लौकिके विग्रहे पदद्वयेऽपि एका

नाजहत्स्वार्थैव वृत्तिवर्त्तनवादिमस्तु यदयस्तदङ्गीकारस्तदुक्तमेव । अक्षौहिणीरथन्तरादिपदे तु जहत्स्वार्थैवेति बोध्यम् ॥ एकार्थीभावस्यापि व्यपेक्षापूर्वकत्वात् कथमस्य पक्षान्तरत्वमत आह

व्यपेक्षैवेति । (कै)

एकार्थीभाववादिनोऽपि राजपुरुषपदयो परस्पर विना बोधाजनकत्वमूलाकाङ्क्षासत्त्वे एव तद्बलात्सम्बन्धाश्रे विशिष्टशक्तिकल्पनम् । व्यपेक्षावादिनस्त्वाकाङ्क्षावशादेव तद्भाव न तु विशिष्टोपस्थापकशक्तिकल्पनेति भाव ॥ ननु शब्दयोरचेतनत्वात्स्वतो व्यपेक्षाभाव एवमर्थस्यापि । अर्थे आरोपेण सेति चेत् शब्दोऽप्यारोप स्यादत आह

स्व रूपमिति । (कै)

ऐतदय क इत्येव शब्दविषयाकाङ्क्षाप्रमातुन त्वन्वयिशब्दान्तरविषया । अर्थे ज्ञाते तु कोऽस्यान्वय्यथ इत्याकाङ्क्षाप्रमातुरिति भाव ॥ न चान्वययोग्यार्थान्तरजिज्ञासाकाङ्क्षा सा च प्रमातृगता नार्थगतेत्यत आह

प्रमातृगतामिति । (कै)

विभक्तिनिर्देशस्त्वनैवकमधारयत्वस्वीकारात । सत्यन्तेन चित्रगु पञ्चपुली त्यादेर्व्यावृत्तिरिति तन्न । कण्ठे काल दास्या पुत्र इत्यादौ लक्षणाया मानाभावेन तत्र विशेषणान्वयापत्तेः । न च तत्रापि दासीपदस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणा । दासीसम्बन्धि सम्बन्धीति बोधाननुभवात । विभक्त्यन्तस्य तु न लक्षणा तस्य तत्रशक्त्यभावात विभक्त्यर्थस्य ससगतयैव भानाच्च । भेद ससर्गकनामार्थप्रकारकबोधे च ससगबोधकत्वेन गृहीतपदज्ञानस्य कारण

तस्याश्च तदुपस्थापितार्थ एवारोपो न तु गुणभूते शब्द इति भाव ॥ अर्थबोधोत्तरमेवास्यान्वय्यर्थ क इति जिज्ञासोदयात् । तत्र षष्ठ्युपात्तार्थे तदिच्छारोप । अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षत इति व्यवहारात् । अपरस्त्वाकाङ्क्षाविषयत्वात्साकाङ्क्ष इति बोध्यम् ॥

दानादीति । (कै)

दान वेतनादि ॥

स्वाम्यमित्यस्य । (कै)

पुरुष इति शेष । भाष्ये

षष्ठीवाचिकेति । (भा)

समासे त्वाकाङ्क्षावशादेव तद्बोधे वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एवात्र सत्त्वाद्विरुद्धविभक्तिराहित्येऽपि भेदसंबन्धबोध इति भाव । विशेषणविशेष्यभावांशे वाक्यन्यायेन समासस्यापि शक्तिर्न तु सा विशिष्टोपस्थितिनियामिकेति वा बोध्यम् । आकाङ्क्षयापि राजार्थपुरुषार्थयो संबन्धे इद शक्तमिति शक्तिग्रहाद् न विशिष्टोपस्थिति रत्र पक्षे । अयमपि वृत्तिवता वाद्येकदेशिन एव पक्षो न तु नित्यशब्दवादिन इति बोध्यम् । वाक्ये त्वाकाङ्क्षितस्यास्य विभक्ति-

---

त्वेनादोषात् च । ओदनान्पिदस्य लक्षणया संसर्गबोधकत्वमेव न अनभिधानाद् रूढिप्रयोजनयोरभावाच्च । पराङ्गवद्भावानुरोधाच्चात्रापि व्यपेक्षैव सामर्थ्यमन्यथा पराङ्गवद्भावे एतत समासादावेकार्थीभाव इति वाक्यभेदः स्यात तच्च परिभाषा प्रकल्प्यभावे तु "कृतेन भिन्नावद्याकृताद्धाकृतस्पृशी" त्यादौ कृतेन इत्यादि पराङ्गवत्त्वे 'आमन्त्रितस्य च" (६ । १ । १९८)

शब्दवाच्यत्वम् । न च सबन्धसबन्धो वाक्येऽप्याकाङ्क्षालभ्यो ऽनवस्थापत्तेरिति दिक् ॥ भाष्ये

क्रियाकारकयोरभिसबन्धस्येति । (भा)

शक्ति सबन्धस्योभयमपि विभक्तिशक्य घटमित्येतन्मात्रादपि घटकर्मिकेति बोधात्सबन्धस्य वाक्यार्थत्वासभवात । अत एव घट मित्युक्ते क्रियाविशेषाकाङ्क्षेति भाव ॥

शक्तिरेवाभिसबन्ध इति । (कै)

इद चिन्त्यम । षष्ठ्याभिवाचापि सबन्धबोधकताया एव भाष्याभिप्रेतत्वस्य तदक्षरस्वारस्येन लाभात लक्षणाया मानाभावाच्च । भाष्यान्तरस्यैतद्विरुद्धस्यानुपलम्भाच्च ॥

अथवेती- (कै)

त्यपि न कारकशब्देन शक्त्युक्तौ क्रियाकारकशक्त्योरभिसबन्धस्येत्यर्थलाभेऽपि भाष्यत शक्तेर्वाच्यत्वालाभात । नापि शक्तिसबन्धस्य द्वितीया वाचिकेति यत्किचिदेतत ॥ भाष्ये

इत्याद्युदात्ततापत्ति । तत्प्रवृत्तौ तु "ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोरानशाथे" इत्यर्थकेनाशाथे इत्यनेनावयवेन परस्परमसामर्थ्यान्न दोष । मित्रावरुणा वित्येतच्च सम्बोधनप्रथमान्तम । स्पष्ट चेद भाष्ये । कर्मधारयेऽपि विशेष्यविशेषणभावेनान्वयो व्यपेक्षासाध्य । उपकुम्भमित्यादावव्ययीभावे नञ्तत्पुरुषे च निपातानां वाचकत्वेन पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपेक्षा निपातानां वाचकत्वस्याप्यङ्गीकाराद् निष्कौशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थस्याकाङ्क्षावशादेव पदैकदेशन्यायेन भान न ह्याकाङ्क्षावशात ससर्गस्यैव भान नान्यस्य इत्यत्र

अथ यद्येवेति । (भा)

ननु पूर्वं परार्थाभिधानमपि सामर्थ्यमुक्तं भेदसंसर्गादि च तत्कथमधुनैकार्थीभावव्यपेक्षयोरेवोल्लेख इति चेन्न । तेषामेकार्थीभावपदार्थत्वादिति तात्पर्यात् ॥

सचोपसर्ग इति । (भा)

यद्यप्यनुपसर्गा अपि प्रादय सन्ति तथापि प्रसिद्धत्वादेवमुक्तम् ॥

क्रियाविशेषम् । (भा)

क्रियागत विशेषम् ॥

येन सम इति । (भा)

यदर्थेन समोऽयस्य सामर्थ्यमित्यर्थस्तस्मात्तदर्थान्तर्भावो ऽत्रानुमीयते इति भाव । इयमेव[1] शाकपार्थिवादौ गति ॥ ननु प्रक्रान्तायद्वयागमकाले पृष्टे ऽयचतुष्टयकथनमनुपयोगीत्यत आह

[1] समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च । वा । वर्णो वर्णेन (२ । १ । ६९) इति सूत्रस्थवार्त्तिकमिदम् ॥

मानमस्ति । वाक्यवृत्त्याकाङ्क्षातुल्याया आकाङ्क्षाया वृत्तौ जायमानत्वेन तदंशादाक्यैकदेशन्यायेनान्यत्रेवात्रापि बोध । छिदंश इत्यादो सुबर्थस्य सप्तपर्णो वीप्सयास्त्वेवमेव बोध । बहुव्रीहावपि समुदायवाच्येनान्यपदार्थेन चित्रगोपदार्थयोराकाङ्क्षया परस्परान्वितयोरन्वय । अन्यपदार्थस्य समुदायवाच्यता च ' अनेकमन्यपदार्थे " (२ । २ । २४) इति शास्त्रबलात् द्वन्द्वेऽपि ' चार्थे द्वन्द्व " (२ । २ । २९) इति शास्त्रबलात् साहित्य समु

तुल्यार्थेति ॥ (कै)

ननु गमिसृप्योरिव इचतिबध्नात्योस्तुल्यार्थत्वं न दृष्टमत आह

पर्यायेति । (कै)

पूर्वत्र तुल्यार्थधातुनिर्देशद्वारा पर्यायत्वमिह तु धात्वोस्तुल्यार्थत्वाभावेऽपि समुदाययो पर्यायत्वमित्यर्थ । पर्यायोपादान च तदर्थदार्ढ्याय परस्परसंसृष्टार्थोपस्थितिरेव न पृथगुपस्थितिरित्येकार्थीभावपदार्थ । स्पष्टमेवानेनोक्त ॥ व्यतिषङ्गोऽत्र न कर्मव्यतिहार इत्याह

रज्ज्वादीति ॥ (कै)

भाष्ये

अङ्गानाविति । (भा)

अङ्गानि परस्पर विना शाब्दबोधाजनकमेवेति बोध्यम् । अन्तरङ्गाकाङ्क्षावशादिति तात्पर्यम् । यथा च वत्सयोस्तयोरन्या सबन्धस्तथा ऽनयोर्विशेषणसबन्धो विशेषणसजातीयविशेषणसबन्धस्य नेति सूचितम् ॥ ननु सबद्धाविमावित्यत्रैकोपस्थितिविषयत्वमेव

दायशक्यमिति वदन्ति तन्न । उक्तानामेकार्थीभावकृतविशेषणाना विशेषणे सख्याविशेषानवगमविशेषणासम्बन्धाभाववादीना वचनसाध्यत्वेन गौरवात् । दध्नीत्यादौ लुक्यपि सख्याविशेषावगमे तस्य तदनवगमप्रयोजकत्वाभावाच्च द्वावित्यादावन्यतो बोधेऽपि लुगभावाच्च । किं च समानार्थकवाक्यस्यानिष्टत्वेऽपूर्वं वा वचनारम्भे तवगौरवम् । किं च यत्र युगपदुभयसम्बन्धविवक्षा परत्वादिना च क्रमेण वृत्तिद्वय यथा अब्राह्मणत्वमित्यादौ नञर्थभावार्थयोर्युगपद्विवक्षाया परत्वात् त्वप्रत्यये कृते समास तत्र विशेष्ये विशेषणं तत्र

सबद्धत्व न चैव प्रज्ञते । भिन्नोपस्थितिविषयत्व हि व्यपेक्षा तत्र तु हानिरस्त्येवेत्यत आह

अथ वा भवति चैवमिति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे ।

सत्यामपि हानाविति । (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वे इत्यर्थ ॥ एवमुभयो सूत्रारूढत्व कृत्वा व्यपेक्षापक्ष दूषयति । भाष्ये

अथैतस्मिन्निति ॥ (भा)

सख्याविशेषेति । (भा)

[1]अप्सुचर इत्यादौ ॥

वचनेनेति । (कै)

[2]सविशेषणाना वृत्तिर्नेत्यादिना ॥ ननु विभाषाधिकारादाचार्यस्यायमेव पक्षो ऽभिप्रेतो लक्ष्यते ऽत आह

---

१ अप्सुचर । गोषुचर । वर्षासुज इति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ 'सविशेषणाना वृत्तिन वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम्' अत्रैव भाष्ये ॥

च विशेषणान्तरमिति विषयताशाल्येव बोध । तत्रैव यदा पूर्व नञर्थसन्दिग्ध विवक्षा ततो भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टस्य वैशिष्टमिति विषयताशाल्येव बोध । यदा तु पूर्वं भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति विषयता शाल्येव बोधः । इत्येतत्सर्वं तादृश तादृशविषयताशालिबोधे विशिष्टशक्ति स्वीकाराद् एकार्थीभाववादेऽस्तोशेन निवहति न व्यपेक्षावादे । स्पष्ट चेद

तद्देवमिति । (कै)

क्रान्तादिलोपाविधाने नित्यताश्रयेण । विभाषाधिकारस्य काय-शब्दाश्रयेण तत्पचे ऽथस्यापि शास्त्रैकगम्यत्वेनैकार्थीभावस्य वैकल्पिकत्व बोधयितु सूत्रमावश्यकमिति भाव ॥

कार्यपक्षे तु बहवो वार्त्ता धर्मा इति । (कै)

वाक्याद्वृत्तिर्निष्पद्यते इति वादिना वाक्यश्रूयमाणक्रान्तादीना शास्त्र विना लोपासभवो वीप्सादिबोधासभवश्चेति भाव ॥

नित्यदर्शने त्विति । (कै)

एकार्थीभाववादिना ऽर्थाना स्वाभाविकत्वपचस्यैव प्रागुपपादनान्नित्यदर्शनैकार्थीभावदर्शनमचोच्यते इत्याह । वस्तुतस्तु निरादिपूर्वपदाना क्रान्ताद्यर्थवृत्तितयैषामर्थाना नैकार्थीभावकृतविशेषत्वमत एव तत्कृतविशेषेषु भाष्ये नैतेषामुक्ति । [1] निरादय क्रान्ताद्यर्थे इत्यादीना क्रान्ताद्यर्थे वर्त्तमाना निरादय इत्यर्थ । एव चोक्तार्थानामिति न्यायेन तेषामन्यपदार्थबोधकपदवदप्रयोग सिद्ध । अत एव [2] सख्ययाव्ययेति सूत्रे समासेनाभिहितत्वात्सुजर्थस्य सुचो-

---

[1] कुगतिप्रादय (२ । २ । १८) इति सूत्रस्य वार्त्तिकानि ॥
[2] अ २ । पा २ । सू २५ ॥

'तस्य भावः' (५ । १ । ११९) इति सूत्रे भाष्ये । कि चाकाङ्क्षितसम्बन्धस्य न समुदायशक्यत्व मानाभावात किन्तु 'शिष्यमाणा लुप्यमानार्थाभिधायी' तिन्यायेन पूर्वपदशक्यत्वमेवोचितम् । एव च वाप्यश्व इत्यादावपि प्रगृह्यत्वापत्ति सोमो गौरी अधिश्रित इत्यनेन समत्वात । कि चैव समुदायस्यार्थवत्त्वाभावात प्रातिपदिकत्वानापत्ति । न चार्थवत्त्वमर्थबोध

ऽभाव इति भाष्य उक्त सुजयस्य जन्मेति तत्रैव वक्ष्यते । कि चैकार्थी-भावो नामैकोपस्थितिस्तत्कृतत्व न क्रान्तादिलोपस्य सख्याविशेष-प्रतीतौ हि पृथगुपस्थापकपदज्ञान कारणमिति तत्प्रतीत्यभाव-स्तत्कृतो भवत्येव । अन्यथा घट घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि सख्यावत्त्वेनोपस्थित्यापत्ति । एव द्वन्द्वे चकाराप्रयोगोऽप्येतत्कृत एव । न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वात्तदप्रयोग समासेन सत्त्वभूतस्य विशेष्यतया ऽभिधानेऽप्यसत्त्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं च प्रयो-गस्य दुर्वारत्वात पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य च द्योत्यत्वेन तद प्रयोग इति तस्यापि तत्कृतत्वम् । लोकेऽपि पृथग्ज्ञातयोरेवैक देशत्वे समूहादिव्यवहारात् । [1] चार्थे द्वन्द्व इति तु सादृश्याच्चार्थ-त्वारोपेण नेयमिति दिक् ॥ ननु व्यपेक्षावादे एकार्थीभावकृत-विशेषस्य वक्तव्यत्ववदेकार्थीभाववादेऽपि निघातयुष्मदस्मदाद्यादेशो-दाहरणविषय एकार्थीभावाभावेन समर्थपरिभाषानुपस्थितौ तिष्ठति देवदत्तो गच्छ त्वमित्यादौ भिन्नवाक्ये निघातादिप्रतिषेधो वक्तव्य स्याद् व्यपेक्षावादे तु न दोषस्तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ भिन्नवाक्ये सामर्थ्याभावात् । एव राज्ञो गोश्चाश्वस्य पुरुषस्येत्यर्थे

---

१ अ २ । पा २ । सू २९ ॥

कत्वमिव अवयववत्त्यर्थबोधकत्वमपीति वाच्यम् । 'अशब्दार्थत्वात्" । यत्तु समासे उत्तरपदे सत्वषत्वाणा प्रातिपदिकत्वम् अपि तस्यैव इति तन्न । तन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वे पूर्वपदस्य सुपो लुगनापत्ते । उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेन तदसम्भवाच्च । पराङ्गवद्भावे तु न समर्थपरिभाषोपस्थितिः । आमन्त्रितार्थस्य यन्निमित्त तदेव पराङ्गवदित्यर्थकेन तन्निमित्तप्रयोग

राज्ञो गवा गोश्वाश्वपुरुषाभ्यामेकार्थीभावस्य वक्तुं शक्यतया युगपत्षष्ठीतत्पुरुषौ प्राप्नुतस्तथा च स्वरद्वयं स्यादिति तत्प्रतिषेधो वाच्य । व्यपेक्षावादे तु न राज्ञस्त्रिभिरेव व्यपेक्षा न गवेति वक्तुं शक्यत्वादिति पूर्वपक्षे व्यपेक्षावादेऽपीदमवश्यं वाच्यमित्याह । भाष्ये

तच्च नानाकारकादिति ॥ (भा)

तच्च पक्षद्वयेऽपि इदमेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे ।

ये सर्वथादोषास्तानुदाहरतीति । (कै)

सर्वथा पक्षद्वयेऽपीत्यर्थ ॥ भाष्ये तत्र चेति पाठे तत्रैकार्थीभावे चाव्यपेक्षायाम् ॥

तत्रैतस्मिन् व्यपेक्षायामिति । (भा)

ऋतेनेत्यादे पराङ्गवत्त्ववारणात । अत एव भाष्ये* "क्षत्रेणाग्ने स्वायु संरभस्व' इत्यादौ "क्षत्रेण' इत्यादे पराङ्गवत्त्वं माभूदिति तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । समर्थपरिभाषोपस्थाने हि असामर्थ्यादेवाप्राप्तौ भाष्यासङ्गति स्पष्टैव । क्रियाद्वारकमन्त्रव्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिति कैयटोक्तं तु न युक्तम् । परस्परव्यपेक्षाया एव भाष्ये सामर्थ्यपदार्थत्वेनोक्तत्वात । किं

---

* क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व । सजातानां मध्यमस्था एधि राज्ञामग्ने विहव्यो दीदिहीह ॥

यजुर्वेदवाजनेयसंहिता २७—५ ॥

हे अग्ने त्वं क्षत्रेण संरभस्व समारभस्व ण्यन्तो बोध्य । क्षत्रेण समारम्भय यज्ञमिति शेष । क्षत्रियान यज्ञं कारय इत्यर्थं ॥ कीदृशस्त्वं स्वायु शोभनमायु जीवनं यस्य स । यद्वा । आयु उकारान्तो मनुष्यवाची । शोभन आयुमनुष्यो यजमानो यस्य स स्वायु । किं हे अग्ने मित्रेण सूर्येण

[१] तत्रै 'कार्थीभावे । "एतस्मिन् व्यपेक्षासामर्थ्ये चेत्यर्थः ॥ इतरेतर्नानाप्रकारानेककारकात्परत्वाभावादाह

नानाशब्द इति ॥ (कै)

पृथग्भावेति । (कै)

पृथक्क्रियावचन इत्यर्थः ॥ भावशब्दः क्रियापरस्तदाह

भिन्नाया क्रियाया इति । (कै)

निघातप्राप्तिविषयभिन्नाया इत्यर्थः ॥

अयं दण्ड (भा)

इत्यत्र निघातविषया हरणक्रिया तद्भिन्नास्तिक्रिया तत्कारकः दण्डः ॥ अत्र पक्षे "ओदनं पचे"त्यादेरनुदाहरणत्वमाशङ्क्याह

तथा नानेति ॥ (कै)

---

१ क्वचिद्भाष्यपुस्तके 'तत्रैतद्व्यपेक्षायाम्" इति पाठोऽस्ति ॥

चैव सति हत सर्वा मृत्तिकया इत्यादौ समासापत्तिः तादृशसामर्थ्यस्य तत्र ग्रहणे फलाभावश्च । वेदभाष्यं तु फणिभाष्यविरोधादनादेयमेवेति दिक् ॥ यत्तु "समर्थः" इति सूत्रे इतरनैरपेक्ष्यमपि सामर्थ्यं पदविधिशब्देन पदत्व सम्पादको विधिः कर्तृकरणयोः इत्यादिश्च । तेन पदविधिविधेय इतर निरपेक्षत्वार्थबोधकः इत्यप्यर्थः आरभ्यासूत्रस्य तेन 'व्रीहियवः"इत्यादौ इतरनिरपेक्षैर्व्रीहिभिर्यजेत इत्याद्यर्थसिद्धिरितरश्च असजातीयमेव गृह्यते

सह वर्त्तमानः सम् मित्रधेये यतस्व । धातुः धारयितुं योग्यं धेयं मित्रस्य यजमानस्य धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं कुरु । यजमानेन यज्ञं कारय ॥ किं च स जातानां समानजन्मनां मध्यमेस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति क्विप् मध्यमस्य एधिभव सजाता अपि यज्वानो भवन्त्वित्यर्थः । किं च हे अग्ने

अन्यद् (कै)

युष्मदस्मद्भिन्न कारक यस्य पचेत्यादेरित्यर्थ ॥ प्रतिषेधवचनारम्भे तत्रादेशाभावमुपपादयति ।

अत्र पचेरिति ॥ (कै)

क्वचित्त्विति । (कै)

युष्मदस्तत्साध्यभवनक्रियाभिन्नपच्यादिक्रियाकारकत्वादोदनादिनानाकारकमिति भाव ॥ ननु हरते करणमात्रापेक्षत्वेन न दण्डेन व्यपेक्षेत्यत आह

अनेनेति ॥ (कै)

पदेनेति । (कै)

अत एवास्ति सर्पिष्पिबानेन पय इत्यादौ षत्वम् ॥ "पचौदनम इत्यत्र सबन्धाभावात्कथ व्यपेक्षेत्यत आह

तेन दण्डेन चक्रेण घट करोतीत्यादीना नासाधुता इति तन्न । भाष्यानुक्ते । पश्य मृगो धावति पचति भवतीत्यादौ त्वदुक्तसामर्थ्यप्रत्यायकाभावेऽपि विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन न्यायत एवेतरनिरपेक्षकमत्वादि बोधस्येव व्रीहिभिरित्यादावपि तस्य सम्भवेन फलाभावाच्चेति दिक् ॥ नन्वेव देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावेकदेशे गुर्वादौ देवदत्ताद्यन्वयो न स्यादिति चेन्न । ससम्बन्धिकपदार्थस्थले चैत्रस्य नप्ता इत्यादाविवैकदेशान्वयस्या

इह यज्ञाटहे दीदिहि दीपस्व दीव्यतेर्व्यत्ययेन प्राप स्य 'श्लौ' (६।१।१) इति द्वित्वम् 'तुजादीना दीर्घ"(६।१।७) इति अभ्यास दीर्घ । कीदृशस्त्वम राज्ञा विहव्य कर्त्तरि षष्ठी राजभिर्विविध ह्वयते आह्वयते विहव्य राजभिर्यज्ञे आहातव्य ॥

भाविन इति ॥ (कै)

'ओदन पचेति पाठेऽप्योदनद्वारिका पचिनापि व्यपेक्षेति बोध्यम् । अनयोराकाङ्क्षैव व्यपेक्षेति तात्पर्यम् ॥

एकस्तूर्ध्व इति । (कै)

तिष्ठतेस्तूर्ध्व देशसयोगोऽप्यर्थ इति भाव ॥ भाष्ये

प्रचये इति । (भा)

व्यपेक्षावादेऽपि समुदायेन व्यपेक्षायामवयवातिरिक्तसमुदायस्या-वयवानालिङ्गितस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनावयवैरपि व्यपेक्षाव्येवेति तन्मते ऽप्यय दोषस्तदवस्थ इति भाव ॥ ननु प्रचयशब्दस्य समा-हारपर्यायत्वेन समाहारे समासनिषेधेऽपीतरेतरयोगे स दुर्वार इत्यत आह

अनेकस्मिन्निति । (कै)

प्रचय आधिक्यमिति भाव ॥ ननु युगपदेकस्यानेकसबन्धानु-पपत्ते कथ युगपत्समासद्वयप्रसङ्गो ऽत आह

तत्रेति ॥ (कै)

प्यङ्गीकाराद् नप्तृत्व हि स्वजन्यजन्यपुस्त्व तदेकदेशे जन्यत्वे चैत्रस्यान्वयात् । यद्वा तत्रापि स्वजन्यजन्यपुस्त्वसम्बन्धेन नप्तर्य्येवान्वय । एव गुरुद्वारकेण स्वगुरूत्पाद्यत्वरूपेण सम्बन्धेन देवदत्तस्य कुले एवान्वय । घटादन्य इत्या दावपि स्वप्रतियोगिकभेदसम्बन्धेनान्यस्मिन एकान्वयोऽन्यत्र तु भेद प्रकार द्वयमनभिधानाद्यत्र नेष्यते यत्र त्विष्यते तत्र शिवभागवतादौ भवत्येव । शिवो भगवान भक्तिरस्य इति तदर्थ ॥ एव च

गो राज्ञापीति । (कै)

समुदायव्यपेक्षायामवयवव्यपेक्षाया समुदायैकार्थीभावे ऽवयवैकार्थीभावस्य च दुर्निवारत्वादिति भाव ॥ अश्वादिभिश्च साहित्यसत्त्वादेव स इति बोध्यम् ॥

पूर्वं वा तत्पुरुष इति । (कै)

प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति भाव ॥ ननु परत्वाद् द्वन्द्व एव भविष्यतीति न दोषो ऽत आह

विप्रतिषेधेति । (कै)

आकाङ्क्षारीयत्वेऽप्यविरोधमुपपादयति ।

भिन्नसमुदायेति ॥ (कै)

टजिति । (कै)

तथा च स्त्रीत्वे ङीप् स्यात् । किं च द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषे ऽवङो वैकल्पिकत्वेन राजगोऽश्वपुरुषा इत्यपीष्यते तन्न स्यादिति भाव ॥

समर्थतराणामिति । (कै)

भाष्य नैकार्थीभावपर तत्र तरतमायोगादत आह

"सम्बन्धिशब्द सापेक्षो नित्य सव समस्यते ।
स्वार्थवत सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ' ॥

इतरसापेक्षस्वार्थस्यैव तै प्रतिपादनादित्यर्थ ॥

' समुदायेन सम्बन्धो येषा गुरुकुलादिना ।
संस्पृश्यावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह " ॥

इति कारिकाया "सम्बन्धिशब्द ' इत्युपलक्षणम् । तस्माद् गमकत्वे

शक्नोति ॥ (कै)

समर्थतरत्वेति । (कै)

आशुतरत्व हेतुस्तत्त्वमन्तरङ्गत्वादिति व्युत्पादयति ॥

प्रथमे- (कै)

त्यादिना ॥

आशुतरग्रन्थ (कै)

इति बहुव्रीहि । एव चाशुतर कार्यप्राप्तिमत्त्वमेव शक्ततरत्व बोध्यम् ॥

तुल्येति । (कै)

तुल्यजातीये प्रथम झटित्येकार्थीभावस्य व्यपेक्षाया वा कल्पना-त्पूर्वं द्वन्द्वे तत षष्ठीतत्पुरुष इत्यर्थ ॥

भवति विशेषणसम्बन्धोऽगमकत्वे तु नेति तत्त्व गमकत्व तथा बोधजनकत्वमित्यलम । तत्र* **वृत्तिश्चतुर्धा । समासतद्धितकृत्सनाद्यन्ता-धातुभेदात्** । तत्र समासत्व सङ्केतविशेषसम्बन्धेन समासपदवत्त्वम् । यत्तु अर्थबोधायानुसन्धीयमानविभक्तिकपूर्वपदकनामसमुदायत्व तदिति तन्न । दधिमधुरम इत्यादावतिव्याप्तेस्तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन बोध इति चेत राजपुरुषादावपि तुल्यम् । लोपमजानतो बोधम् इत्यप्युभयत्र सम

---

* 'कृत् तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपा पञ्चवृत्तय ॥ इति दीक्षितादयः ॥ वस्तुत वृत्तिश्चतुर्धा । एकशेषे पर्यायान्वितस्वार्थोपस्थापकत्वाभावाद् वृत्तित्वे न मानम् । शिष्टपदेन स्वरूपस्यैव तत्सत् समूहरूपार्थोपस्थानस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात ॥

नावयवेनेति । (कै)

प्रत्येकमवयवैरनुमीयमानस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वेऽपि साक्षान्नेत्यर्थ । एव च तस्य समुदायेन सामर्थ्यात पूर्वं तत्समुदायप्रयुक्तो द्वन्द्व इति भाव ॥ ननु द्वन्द्वे समुदायेनैव तदवयवगोशब्देनापि राजपदार्थस्य सामर्थ्यसत्त्वात्समुदायस्यापि षष्ठीतत्पुरुषसञ्ज्ञा स्यादिति टच्प्रसङ्ग इति चेन्न । नावयवेनेत्यस्याश्वपुरुषसापेक्षेणेति शेषेणादोषात् । तदेव स्फुट व्याख्यान्तरव्याजेनाह

अपर आहेति । (भा)

राज्ञ समुदायेनैव सामर्थ्यान्तरपा वैयर्थ्यमाशङ्क्याह

समुदायेति ॥ (कै)

इत्यस्यार्थस्येति । (कै)

विशेषणसापेक्षत्वे इव विशेष्यान्तरसापेक्षत्वमप्यसामर्थ्यप्रयोजकम् । एव चेद पक्षेऽप्यनावश्यकमिति भाव ॥ भाष्ये

प्रधानमक्षेति । (कै)

श्रुतेरिवार्थमित्येतद्घटके इवार्थमिति समुदायेति व्याप्तेश्च । मय्यभूषव मचत भज्जतेतितिङन्तघटितसमासेऽव्याप्तेश्च । **समासो द्विधा । विशेषसञ्ज्ञा विनिर्मुक्त "सुप्सुपेति" विहित । तद्-युतश्च । अन्त्यश्चतुर्धा । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहि-द्वन्द्वभेदात् ।** ततपुरुषादिसङ्केत विशेषसम्बन्धेन ततपुरुषादिपद वत्त्वम् । तत्र आद्योदाहरणम "पूर्वं भूतो भूतपूर्व" "सुप्सुपा इति

अवयवसख्यया तत्र समूहस्य सख्यावत्वाश्रयणात्तस्य प्राधान्यमिति भाव ॥ वाक्यलक्षणकरणस्यासगतिमाशङ्क्याह

नानेति ॥ (कै)

क्वचिदिति । (कै)

नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादौ । अत्र ह्यसामर्थ्यान्न प्राप्नोति यथा कथ चित्सामर्थ्यग्रहणे ऽय दण्डो हरानेनेत्यादावपि स्यादिति भाव ॥

लौकिकेति । (कै)

सुप्तिङन्तचयो वाक्यमि त्यादि ॥

लक्षणविधानेति । (कै)

निष्क्रियवाक्याभावस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भाव ॥ अव्ययग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्कते

यद्यप्यव्ययमिति । (कै)

स्वगच्छतीत्यादौ कारकम । उच्चै पठतीत्यत्र विशेषण क्रिया विशेषणत्वादद्वापि कमल वा । 'सविशेषणमि'त्येव क्रियाविशेषणेऽपि सिध्यतीत्यत आह

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

यद्यपि कारकत्वादस्य सिध्यति तथाप्यव्ययग्रहणवदिदमपि प्रपञ्चार्थमिति तत्त्वमिति बोध्यम् ॥

समास । पूर्वमिति क्रियाविशेषणपूर्वकालवृत्तिपर भूधातो सत्तोतपत्ति वार्थः । पूर्वकालवृत्तिसत्ताश्रय इत्यादिर्बोध । द्विबद्धमिति न्यायेन पूर्व शब्देनोक्तेऽपि अतीतत्वे क्त । एव विस्पष्ट पटु विस्पष्टपटुः विस्पष्ट पटुत्ववान इति बोध । विस्पष्टमिति पटुत्वविशेषणतया नपुसकम् ॥

क्रियाप्रधानत्वमिति । (कै)

लक्ष्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिद देवदत्तो गत इत्यादौ लक्षौत्य-
थ्याहायमिति भाव ॥ नन्वेकग्रहणात्पुनरथनुपपत्तिसदवस्थेवेत्यत आह

एकशब्द इति । (कै)

एकस्य पदस्य वाक्यसञ्ज्ञाया प्रयोजनाभावादाह

बहुव्रीहिरिति ॥ (कै)

एक तिडन्त यत्र समुदाये इत्यथ ॥ परेतु

***आख्यात सविशेषण वाक्यम्** (वा)

---

* आख्यातशब्द सङ्घातो जाति सङ्घातवर्तिनी ।
एकोनवयव शब्द क्रमो बुद्ध्यनुसहृति ॥ १ ॥
पदमाद्य पृथक्सर्वपद साकाङ्क्षमित्यपि ।
वाक्य प्रतिमतिभिन्ना बहुधा न्यायवादिनाम ॥ २ ॥
एते ऽष्टौ वाक्यविकल्पा आचार्याणाम ॥
निघातादिव्यवस्थार्थं शास्त्रे यत् परिभाषितम ।
साकाङ्क्षावयव तेन न सर्व तुल्यलक्षणम ॥

इह पदविधि सामर्थ्ये सति परिभाषित । तत्र सत्यपि पदाना सामर्थ्ये निघातादय क्वचिन्नेष्यन्ते । यथा । 'अय दन्तो हरानेन । ओदन पच मम भविष्यत । ओदन पच तव भविष्यतीति" (समर्थसूत्रे भाष्ये–२–१–१)। अत्रानेनेति सर्वनाम्ना दन्तस्य परामर्शाद्धरतिना सह तस्य सामर्थ्यम् । एव च सति सामर्थ्ये "तिङ्ङतिङ' (८।१।२८) इति निघात प्राप्नोति। 'ते मया वेकवचनस्य' (८।१।२२) इति चादेशौ । न चेष्यन्ते ।

इति लक्षण तिङ्ङतिङ (८।१।२८) इति सूत्रे अतिङ्ग्रहण कुर्वत सूत्रकारस्याभिमत लौकिकमेव पचति भवतीत्येतत्साधारणम् । तत्र सविशेषणत्वेन विभागे साकाङ्क्षत्व लभ्य तत्राख्यातपदेन क्रियाप्रधान लक्ष्यते तेन त्वया शयितव्यमित्यादे सङ्ग्रह ॥

सविशेषणम् (भा)

इत्यस्य साक्षात्परम्परया वा यद्विशेषण तत्सहितमित्यर्थस्तेन नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादौ नद्या इत्यादे समानवाक्यस्थत्वसिद्धि । एतदेवाभिप्रेत्यामरकोशे कारकान्वितक्रियावाचक सुबन्तचयतिङन्तचयसुप्तिङन्तचयान्यतम वाक्यमित्युक्तम् ।

वाक्यभेदात । सामर्थ्याभावेऽपीष्यन्ते । यथा । "नद्यास्तिष्ठति कूले" 'शालीना ते ओदन दास्यामि (समर्थसूत्रभाष्ये ददामि-[२-१-१] इति पाठोऽस्ति) इति । अत्र 'नद्यास्तिष्ठति' इत्यत्र च सम्बन्धानुपपत्ते सामर्थ्य नास्ति । इष्यते च निघात । तथा शालीना यष्मदस्यसामर्थ्याभाव । इष्यते च "ते मया वेकवचनस्य (८।१।२२) इति यष्मदादेश इत्यालोच्य वार्त्तिककृतानिघातादिव्यवस्थार्थमारब्धम् 'समानवाक्ये निघात युष्मदस्मदादेशा वक्तव्या" (२।१।१) इति । एव चाय दन्त इत्यत्र सत्यपि सामर्थ्ये नास्ति निघातस्य प्रसक्तो ऽवध्यवधिमतोभिन्न वाक्यतयावस्थानात । अस्तीत्यध्याहारेण ह्यय दन्त इत्येक वाक्यम् । स्नानेन इति च द्वितीय वाक्यम । नद्यास्तिष्ठतीत्यादौ त्ववध्यवधिमतो पदयो सामर्थ्याभावेऽप्येकवाक्यव्यवस्थितौ प्रवर्त्तते एव निघातादय इति नास्त्येषा मव्यवस्था । समानवाक्ये निघातादयो वक्तव्या इत्युक्तम् (२।१।१)। तत्र वाक्ये विज्ञाते समानवाक्यत्व ज्ञायत इति प्रसङ्गात्सत्र वार्त्तिककारेणादावेव वाक्यलक्षणमुक्तम। आख्यात साव्ययकारकविशेषण वाक्यम्

अत एवोद्देश्यानेकत्वे विधेयानेकत्वे च वाक्यभेद इति मीमांसकोद्घोष । यत्तु[1] कैयटेनास्य पारिभाषिकत्वमुक्तं तत्प्रमादात । यदपि आख्यातम इत्यत्रैकत्वविवक्षा कृत्वा पचति भवतीत्यत्र वाक्यत्ववारण तेन कृत तदपि न आख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणमेकमेवेति प्रागुक्तभाष्यरीत्यैकत्वविवक्षाया फलाभावात । किं च व्यक्तिपक्षे न ब्राह्मण हन्याद् इत्यादौ एक ब्राह्मणमहत्वा कृती स्याद' इति भाष्योक्तन्यायेनानैकत्वविवक्षयानेकस्यैवाख्यातस्य वाक्यत्व बोधित स्यान्नाख्यातान्तरस्येति दोषात । किं चानयैकत्वविवक्षया

१ "लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्य परिभाष्यते" इति अत्रैव कैयट ॥

क्रिया पदप्रधानमित्यर्थ । तस्यैव प्रधानाभिधेयप्रयुक्तत्वादित्यभिप्राय गुणवद्विशेषणपदयुक्तम् । **एकार्थम् एकप्रयोजनम् ॥**

सम्बोधनपद यच्च तत्क्रियाया विशेषकम ।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथामति ॥

व्रजानि देवदत्तेत्यत्र देवदत्तेत्येतत्पद नाव्यय न च कारक नापि तद्विशेषणमिति वाक्यलक्षणेनासंगृहीतत्वादाष्टमिक 'आमन्त्रितस्य च" (८ । १ । १९) इति निघातो न प्राप्नोतीति चोद्यम् । "आख्यात साव्यय सकारक सविशेषणम्' (२ । १ । १) इति सामान्येनाभिधानात् सक्रिया विशेषणस्याप्याख्यातस्य वाक्यतेत्यदोष । तथाहि । अत्र सम्बोध्यमानदेवदत्तविषया व्रजतिक्रिया । असम्बोध्यमानदेवदत्तविषयायाः सम्बोध्यमानयज्ञदत्तविषयाया वा पृथगेवेति विशिष्टैवात्र व्रजतिक्रिया । क्रियायाश्च विशेषण कदाचित् सामानाधिकरण्येन भवति । यथा सुष्ठु करोति

समकत्वाख्यातद्वित्वे पचति करोति चेत्यादौ तद्वारणेऽपि विशेषणमादाय तद्द्वित्वे वारणमशक्यं सविशेषणे आख्याते एकत्वसत्त्वात । अनेन च ब्रूहिब्रूही त्यस्यासङ्ग्रह । विशेषणानुपादानेन सविशेषणत्वाभावात । वाक्यत्वफलं तु मया किञ्चिद्वक्तव्यमिति प्रश्नोत्तरे ऽत्र 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यान' इत्यनेन वाक्यस्य टे प्लतसिद्धिरत स्वशास्त्रपरिभाषित लक्षणमाह

एकतिङिति । (वा)

यत्तु कैयटेन 'ब्रूहिब्रूही ति भाष्योदाहरण देवदत्तेति शेषपूरणेन व्याख्यात तन्न । पूर्वलक्षणेनैव सिद्धे । द्वि प्रयोगस्य भाष्ये

शोभन करोतीति अत्र करोत्यर्थस्य सुष्ठित्यादिविशेषणविशिष्टस्यैव प्रतीते सुष्ठित्यादीना करोत्यादिक्रियया समानाधिकरणम। एव चासत्त्वभूताया क्रियाया विशेषणमित्यासत्त्वप्रधानत्वाल्लिङ्गसवनाम्ना नपुसकेन योग क्रियायास्त्र निवर्त्त्यत्वात कर्मत्वमिति न्यायसिद्धमेव कर्मत्व नपुसकताचेति 'क्रियाविशेषणाना कर्मत्व नपुसकलिङ्गताच' इति नारम्भनीय वचनम। वैयधिकरण्येनापि विशेषणं भवति यथा "व्रजानि देवदत्त" इति। अत्र हि देवदत्त व्रजानि इति देवदत्तस्य व्रजनक्रियायास्त्र सामानाधिकरण्य नास्ति। केवलमामन्त्र्य "देवदत्त व्रजत्यसौ' इति देव दत्तामन्त्र्यणविशेषिता केवलाया विलक्षणा व्रजन क्रिया इ"त्याख्यात स विशेषणम" (२ । १ । १) एवेति वाक्यलक्षणसद्भावात प्रवर्त्तते एव निघात । देवदत्त व्रजानीत्येवमुदाहरण न प्रदर्शितम। 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवद्" (८ । १ । ७२) इति न निघात स्यादिति ॥

"यथानेकमपि क्रान्त तिङन्तस्य विशेषकम् ।
तथा तिङन्त तत्राहुस्तिङन्तस्य विशेषकम् ' ॥

व्यथत्वापत्तेश्च । एतेन पूर्वलक्षणे एकत्वाविवक्षाशङ्कावारणेनैकत्ववि-
वक्षाबोधनार्थमिदं लक्षणान्तरमुक्तमित्यष्टमे कैयटोक्तमपास्तम् ।
यद्यपि अग्नेऽग्ने इत्यादौ पूर्वरूपाय द्वित्वे ऽवान्तरपदत्वमप्यस्ति
एवं च ब्रूहिब्रूही त्यत्र कथमेकतिङ्त्वं तथाप्येकानुपूर्वीकतिङन्त-
समुदायो वाक्यमित्यर्थ । बहुव्रीहिसमासात् । तेन पचतीत्येत-
न्मात्रस्य न वाक्यत्वम् । एतल्लक्षणानुसारेणैव अतिङ इति
प्रत्याख्यातमित्यन्यत । अत एव भगवता एकतिङ्वाक्यम् इत्यत्र
च शब्दो वा शब्दो वा नोक्त भिन्नविषयत्वात् । एकविषयत्वे हि
सो ऽवश्यं वक्तव्य स्यात । दृश्यते हि भगवतस्तथाशैली तस्मादाद्य-
लक्षण[1] वाक्यस्य टे इत्येतच्छास्त्रलोकसाधारणम् । अत एव पच

---

१ अ ८ । पा २ । सू ८२ ॥

इह पूर्वं स्नाति तत पचति ततो व्रजति इत्यत्र तत इत्येत
दुत्तरस्य व्रजतीत्यस्य निघातो न प्राप्नोति वाक्यभेदात । इष्यते च ।
अत्र तिङन्तादुत्तरस्य तु तिङन्तस्य 'अतिङ' इति (८ । १ । २८)
प्रतिषेधान्निघातनिवृत्ति सिद्धेति नात्र स्नातीत्यस्मादुत्तरस्य पचति शब्दस्य
निघात प्राप्नोतीति चोद्यमुद्भावनीयम । इष्टस्य निघातस्याप्राप्तिरेवा
चोद्भावनीया । अत्रोच्यते । अस्त्यत्र वाक्यभेद व्रजतीत्येतत प्राधान्येन ।
एवं क्रियापदम् अत्र स्थितम् अन्यानि क्रियान्तराणि तद्विशेषणान्येव ।
यथा स्नानभोजनपाने कृदन्तैविशिष्यते व्रजतिक्रिया तथात्र तिङन्तै
स्नातिप्रभृतिभि प्रधान व्रजति क्रियैव विशिष्यत इत्येकैवात्र सविशेषणा
व्रजति क्रिया । केवलायास्तस्या पृथगेवेत्येतत्सविशेषणमेकमेव वाक्यमिति
वाक्यभेदाभावान्नास्ति निघातासिद्धिदोष । एकवाक्यत्वे च तिङन्तादुत्तरस्य
तिङन्तस्य "अतिङ्' इति प्रतिषेधान्निघाताभाव । यथा वक्ष्यति ।

पश्य च देवदत्तेत्यादौ प्लुतो भवत्येव । एकतिङि त्येतन्मात्रोक्तौ तत्रापीदमेवेति भ्रम स्यात्तदर्थमिद समानवाक्ये इत्येतद्विषय क्वचित् प्लुतविषय च एकतिङि ति । अत एव ब्रूहिब्रूही त्युदाहरणसङ्गतिरत एव ॥ तिङ्ङतिङ (८।१।२८) इति सूत्रे भाष्ये समानवाक्याधिकाराद्[1] अतिङ्ग्रहणानर्थक्यमिति वार्त्तिकव्याख्यावसरे[2] न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्त इति उक्त तेनैव एकतिङिति बहुव्रीहिरिति च सूचित स्पष्टश्चायमर्थो ऽत्र भाष्येऽपीत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यतीत्याहु ॥

---

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके 'अतिङ् वचनमनर्थक समानवाक्याधिकारात" इत्यस्ति (८ । १ । २८) ॥

२ तिङतिङ (८ । १ । २८) इति सूत्रव्याख्यावसरे ॥

"बह्वष्वपि तिङन्तेष साकाङ्क्षेष्वेकवाक्यता । तिङा तिङभ्यो निघातस्य पर्युदासस्तथाथवान" एव चातिङग्रहणे स प्रयोजने स्थिते वार्त्तिककारेण यदुक्तमतिङग्रहणमनर्थक समानवाक्याधिकारादिति तत्राभिप्रायो वाच्य । एव वादिनस्तस्य वाक्यभेदोऽत्राभिमत इत्यभिप्राय 'आख्यात साव्यय कारकविशेषणम" (२ । १ । १) इत्यत्रैकवचनस्य विवक्षितत्वादिति । तथा च **टीकाकार** प्रदर्शयिष्यति ।

'एकतिङ यस्य वाक्य तु शास्त्रे नियतलक्षणम् ।

तस्यातिङग्रहणे नार्थो वाक्यभेदान्न विद्यते" इति॥

सूत्रकारस्य त्वतिङ् ग्रहणादेकमेवाखण्ड वाक्यम अर्थैकत्वादाख्यात भेदेऽप्यभिप्रेतमिति गम्यते । तदभिप्रायानुसारेणैव निरूपयिष्यति ।

'अनेकाख्यातयोगेऽपि वाक्य न्यायपथानुगै ।

एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम" इति ॥

समानवाक्ये इति । (भा)

समानशब्द एकपर्याय । एव विधलक्षणलक्षिते एकवाक्ये इत्यर्थ ॥

चादिभिर्योग इति । (भा)

न च वाहेति (८ । १ । २४) सूत्रे समानवाक्ये इत्यस्य सम्बन्धो नेत्यर्थ इति कश्चित्तन्न । यथान्यास एव चादिभिरित्युत्तर-भाष्यासङ्गते । किं च तव मते भिन्नवाक्येऽपि निषेधप्रवृत्तिरस्य फल वाच्य तत्रादेशप्राप्त्यभावेन निषेधस्यैव वैयर्थ्यात् तस्माद्युष्मदा-द्यादेशप्रतिषेध इत्येवार्थ ॥

टीकाकार चामुमेव पक्ष सूत्रकाराभिप्रायसमाश्रयणेन युक्तियुक्त मन्यमानो बहीरूप आन्तरो वा निर्विभाग शब्दार्थमयो बोधस्वभाव शब्द स्फोटलक्षण एव वाक्यमिति क्रमेण व्याजिहीर्षु चित्रज्ञानचित्ररूपदृष्टान्त प्रदर्शन पूर्वमुपक्रमते । तत्र चित्रबुद्धिदृष्टान्तप्रदर्शनार्थमाह ।

‘ यथैक एव सर्वार्थप्रत्यय प्रविभज्यते ।
दृश्यभेदानुकारेण वाक्यार्थानुगमस्तथा” ॥

चित्रज्ञान सर्वाकारमेकमेव । प्रविभागस्त्वस्य दृश्यभेदसमाश्रयेण क्रियते । नीलपीताद्यनेकाकारमेव विज्ञानमुपजातमिति । वस्तुस्थित्या तत्र ज्ञान आकारभेदो नास्ति । तथा वाक्यवाक्यार्थयो स्वरूप बोद्धव्यम् । “वाक्यार्थानुगमस्तथा ’ इत्यनेन हि वाक्यवाक्यार्थयोरखण्डत्व पानकरसम यूरान्तरसचित्ररूपनरसिंहगवयचित्रज्ञानवत समानमेव इत्युच्यते यथा वाक्य निर्विभाग स्फोटलक्षण वाचक तथा वाक्यार्थोऽपि तथाविध एवे त्यनयोरैकयोगक्षेमत्वमुक्तम् ॥

किमर्थमिदमिति । (भा)

इद प्रतिषेधवचनम् आख्यात साव्यये त्यादिवाक्यलक्षण च किमर्थमिति प्रश्न । अत एवोत्तरग्रन्थे वाक्यसञ्ज्ञेत्युक्ति सङ्गच्छते ॥

वाक्यसञ्ज्ञेति । (भा)

एकतिङित्येषा ॥

तद्वक्तव्यमिति । (भा)

इदमसमर्थं ऽप्राप्तावपूर्वविधायकमिव चादियोगेऽपि तदपवाद-तयाऽपूर्वविधायक न त्वधिकार इति भ्राम्येत्तद्भ्रमनिवारणायेदम-

---

"चित्रस्यैकस्वरूपस्य यथा भेद निदर्शनै ।
नीलादिभि समाख्यान क्रियते भिन्नलक्षणै" ॥

चित्र हि रूपमवयविगतमनशमेकमेव । तस्यैवावयवगतैर्यथा नीला दिभि भेदेन निदर्शन प्रदर्शन येषा तै पृथग्रूपैरेव समाख्यान क्रियते ॥

'तथैवैकस्य वाक्यस्य निराकाङ्क्षस्य सवत ।
शब्दान्तरै समाख्यान साकाङ्क्षैरनुगम्यते" ॥

एकस्य निर्विभागस्य वाक्यस्य सवतः परिपूर्णस्य वाक्यान्तरगतै पदा न्तरैरन्वाख्यान तथैव क्रियते इति ॥ न वा पदस्यार्थे प्रयोगादित्यस्मिन दर्शने यथाखण्डमेव पद प्रकृतिप्रत्ययादिभि कल्पितैरेव विभज्यते । तथा वाक्येऽप्यसत्यभूतानामेवाबुधबोधनाय पदाना विभागो ज्ञेय इति प्रदर्श यितुमाह ।

"यथा पदे विभज्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययादय ।
अपोद्धारस्तथा वाक्ये पदानामुपवर्ण्यते' ॥

पदे हि यथा प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽसत्य एव बालव्युत्पादनाय क्रियते । तथा वाक्ये वाक्यार्थप्रतिपादनायापोद्धार पदानामुपवर्ण्यत इति बोद्ध

न्वाख्यातमित्यथ । न च वाहे त्यारम्भसामर्थ्यान्नैवमित्यन्वाख्यानतात्पयम् । एवमेकतिङिति वाक्यलक्षणत्वेनोक्तौ शास्त्रे सवत्र वाक्यस्य टेरित्यादावपीदमेव वाक्यलक्षणमिति भ्राम्येत्त प्रतीदमपि वाक्यलक्षण शास्त्र आश्रीयत इत्यन्वाख्यानायाद्य लक्षण समानवाक्ये इत्यत्र एकतिङि त्येव उदाहरणेन चान्यत्राप्यस्याश्रयण सूचितम् । चादिभिर्योगे इत्याद्यप्युपलक्षणम् । एतच्च

इदमद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसञ्ज्ञा समानवाक्याधिकारश्च तद्द्वेष्यम् (भा)

व्यम ॥ तत्र वाक्यादपोद्धृताना पदाना केवलमितरपदसारूप्यमात्र दृश्यत इति प्रतिपादयितुमाह ।

'वर्णान्तरसरूपश्च वर्णभागेषु दृश्यते ।
पदान्तरसरूपास्च पदभागा अवस्थिता' ॥

यथा सन्ध्यक्षरेषु भागा वर्णान्तरसरूपा दृश्यन्ते परमार्थतस्तु अत्यव एकत्वान्निविभागा एव । एव वाक्ये पदान्तरसरूपा पदरूपाः भागा पद भागा । पदे वा निरंशे ये भागा प्रकृतिप्रत्ययरूपास्तेऽवस्थिता इति ॥

"भागैरनर्थकैर्युक्ता वृषभोदकयावका ।
अन्वयव्यतिरेकौ तु व्यवहारनिबन्धनम' ॥

न हि वृषभे ऋषभस्योदकयावकयोर्वादयावशब्दयोरर्थानुगम कश्चिदस्ति । अपि तु शास्त्रे पदस्य प्रकृतिप्रत्यययोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विना कथमज्ञो व्युत्पाद्यते । एव च निरंशमेव वाक्य वाचकमित्येव युक्तम् ॥

"शब्दस्य न विभागोऽस्ति कुतोऽर्थस्य भविष्यति ।
विभागै प्रक्रियाभेदमविद्वान प्रतिपद्यते" ॥

शब्दस्य स्फोटलक्षणस्य विभागो नास्ति । तद्वाच्यस्य प्रतिभारूपस्यार्थस्य कुतो भविष्यति । यथा निदर्शयिष्यति ।

इत्यनेन सूचितम् । इद यद् दय क्रियते तद्देयमित्यर्थस्य स्वरसत प्रतीतेरित्यलम् ॥

विकल्पते (भा)

इत्यस्य व्याप्नोतीत्यर्थ । एव च समानवाक्ये इत्यधिकारपरमेकतिङित्येव चात्र वाक्यपदार्थ । आद्यलक्षणेनाय दण्डो हरानेनेत्यस्यापि वाक्यत्वात्तत्र निघातापत्ति । अथ दण्डो ऽस्तीत्यस्यापि । अनेनेत्येतदर्थपरिच्छेदद्वारा हरतिक्रियाविशेषणत्वात् पचौदन तव भविष्यतीत्यत्र हेतुहेतुमद्भावेनान्वयाद् भवनक्रियां प्रति तस्य

"विच्छेदग्रहणेऽर्थाना प्रतिभान्यैव जायते ।
वाक्यार्थं इति तामाहु" इति ।

तस्य पदानुरोधेन पदार्थस्यापि प्रकृतिप्रत्ययानुरोधेन भागकल्पना । मूढस्तु विभागेन प्रक्रियाभेद प्रक्रियाभेदे चार्थभेदमसत्यपि प्रतिपद्यत इति ॥

"ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले ।
देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थका" ॥

यथा ब्राह्मणकम्बलशब्दे ब्राह्मणशब्दस्य न कश्चिदर्थो विद्यते । तथैव देवदत्तगामभ्याज इत्यादौ वाक्ये देवदत्तादीना पृथगर्थो नास्तीत्यनर्थकान्येव पदानि । अतश्च स्थितमेतत । पदखण्ड निराकाङ्क्षमेक पदव्यतिरिक्त वाक्य पदार्थव्यतिरिक्तो वाक्यार्थश्च तथैवेति ॥ यत्पुनर्मीमासकैरुच्यते । यथा पद सङ्घात एवाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधानवशात परस्परसमन्वितो वाक्य ससगश्च वाक्यार्थं इति तद्दूषयितुमाह ।

"सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेऽवतिष्ठते ।
उपात्तस्य कुतोऽस्त्यागो निवृत्त क्वावतिष्ठताम" ॥

विशेषणत्वाद्वाक्यत्वमिति भाव ॥ स चावश्यमिति वाक्यसञ्ज्ञाफलमय दण्डो हरानेनेत्युक्तम् ॥ समानवाक्याधिकारफलमाह भाष्ये

समर्थनिघाते हीति ॥ (भा)

निघाने इत्युक्त्वा पटवे ते इत्युदाहरणमनुपपन्नमत आह

उपलक्षणमिति ॥ (कै)

कार्यं न स्यादिति । (कै)

तिष्ठति लम्बते इत्यादौ निघातो न स्यात शालीना ते इत्यादौ युष्मदाद्यादेशश्च न स्यादित्यथ ॥ ननु आख्यात सवि-

---

इह देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति देवदत्तादीन्येव पदानि वाक्यम। तत्र देवदत्तपद तावद् यदि सामान्यमात्रे प्रथम वर्त्तते तत्तस्य गवादिपद काले वाच क्रमवर्त्तित्वात्तिरोधानादसत्त्वमेवेति कुत पदान्तरश्रवणकाले तदर्थप्रतीतिरसत्त्वादेव च न पदान्तरसन्निधाने तस्य विशेषेऽवस्थानम्। अभ्युपगम्यापि श्रूयमाणपदान्तरसन्निधाने विद्यमानत्व पदस्य न विशेषेऽव स्थान युज्यत इत्याह। उपात्तस्येति। सामान्यलक्षणस्य सकलपदार्थसाधा रणस्यार्थस्य पूर्वमुपात्तस्य वाच्यत्वेन परिगृहीतस्येदानी पदान्तरसन्निधान त्याग कुतो युज्यते शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यताप्राप्ते। न च तथा मीमांस कस्याभ्युपगम इति। तदप्यभ्युपगम्योच्यते। निवृत्त इति। स्वार्थाभिधात्तो ऽसौ पदान्तरसन्निधाने शब्दः क्वेदानीमवतिष्ठताम्। शब्दान्तरबोध्येऽर्थे तस्य वाचकभावविरहाद् स्थिति कथ युज्यते ॥ अथोच्यते अर्थप्रतिपत्ति दृष्टा देवदत्तेत्यादिकात समुदायात सा कथमपह्नूयते तत्राह

"अशब्दो यदि वाक्यार्थ पदार्थोऽपि तथा भवेत्।
एव च सति सम्बन्धः शब्दस्यार्थेन हीयते" ॥

उक्तनीत्या शब्दा न युज्यन्ते वाचका। तदभावाच्चाशब्दो वाक्यार्थो

शेषणमिति वाक्यलक्षण नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादौ नास्तीति कथमत्र निघात इत्यत आह

नद्या इत्यादीति। (कै)

तथा च सकारकविशेषणमाख्यातमिति लक्षणेन न दोष इति भाव। वस्तुत[1] एकतिङिति लक्षणेनात्र न दोष इति बोध्यम्। एव च तत्प्रकरणे समर्थपरिभाषोपस्थिते फलाभावेनैकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणे न कश्चिद्दोष इति तात्पर्यम् ॥ अथभेदेन समासद्वयस्येष्टत्वात्कथमापत्तिरत आह

---

१ एकतिङ। वा। २। १। १॥

यद्यभ्युपगम्यते। तदयमपरस्ते दोष। पदार्थोऽपि पदप्रतिपाद्यो न कश्चिदनेकवर्णावर्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानामिति पदमप्येक नास्ति तदभावाव क पदार्थ स्यात। इत्यमशब्दोऽवाचको वाक्यार्थ इति वाच्यवाचकभावलक्षणा सम्बन्ध शब्दार्थयोस्त्यक्त स्यान्मीमासकेनेत्याह "एव चेति'॥

"विशेषशब्दा केषाञ्चित सामान्यप्रतिरूपका।
शब्दान्तराभिसम्बन्धाद्व्यज्यन्ते प्रतिपत्तृषु"॥

इह देवदत्त गामभ्याजेत्यत्र देवदत्तपद गा वधान इत्यस्मादिविशिष्टमेव वक्त्रा समुदीरित श्रमात तु सकलसाधारणप्रतिभाति। उत्तरकाल गवादिपदसम्बन्धाद्विशिष्टा प्रतिपत्तिरभिव्यज्यते इति तदेव वाक्यम्। सकलविशेषणाखचितस्य प्रथमतरमेवोपक्रान्त सखण्ड एवार्थो वाक्यार्थ इति। यथा वक्ष्यति

'पूर्वैरर्थैरनुगतो यथार्थात्मा पर पर।

राज्ञी येति । (कै)

अर्थविशेषे आपत्तिरिति भाव । इयमप्यापत्ति सर्वपक्षेष्विति बोध्यम ॥ द्वौ समासावित्यर्थात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह

द्वयोरिति । (कै)

उक्तार्थे स्त्रीलापत्तेरयमेवार्थ इति भाव ॥ ननु संज्ञाविवक्षायामपि समुदायस्यैकत्वादस्त्येव प्रसङ्गो ऽत आह

समुदायस्येति । (कै)

प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेत्यर्थ ॥

ससर्ग एव प्रक्रान्तस्तथाद्येष्वर्थवस्तुषु' ॥

'तेषा तु कृत्स्नो वाक्यार्थ प्रतिभेद समाप्यते'

उपक्रम एव विवक्षितार्थप्रत्यायनाय विशिष्टपदोदीरणमारभत इत्याद्य एव पदे प्रत्येक वा सकलस्य वाक्यार्थस्य समाप्तिरवगन्तव्या ॥ यद्येकस्मादेव पदात सकलवाक्यार्थप्रतीति तर्हि इतरपदवैयर्थ्यम् इत्याशङ्क्याह

"व्यक्तोपव्यञ्जना सिद्धिरर्थस्य प्रतिपत्तृषु"

प्रतिपत्तृषु वाक्यार्थस्य सिद्धिरवगतिर्व्यक्तोपव्यञ्जना । व्यक्ता उदीरिता उपव्यञ्जना अभिव्यञ्जका पदविशेषा यस्या सा तथोक्ता । अभिव्यक्ताभिव्यञ्जका वाक्यार्थावगतिरिति पदान्तराणा वाक्ये नास्त्येव वैयर्थ्यमित्यन्विताभिधानप्रदर्शनम् । दूषणमस्याग्रे तत्र तत्राभिधास्यति । यथा "नियमार्थो श्रुतिर्भवेत' इत्यादि । तथाहि यद्येकेन पदेन सकलवाक्यार्थस्याशेषविशेषखचितस्यावगतिस्तदोत्तरेषा पदाना नियमायानुवादाय वोच्चारणा स्यात । न चैतद युक्तमिति वक्ष्याम । एकस्मादेव पदात समस्तविशेषखचितस्य वाक्यार्थस्य प्रतीतिस्तत्तरेषामानर्थक्य स्यादेव । न च तस्मादेव

अमुमेवेति । (कै)

केचित्तु द्विप्रकार समासो द्विसमास इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपिसमासे भाष्यतात्पर्यम् । एव च पाचादित्व न कल्प्यमित्याहु ॥ अर्थान्तरे तस्यापीष्टत्वादित्यपि प्राप्नोतीत्यसङ्गतमित्यत आह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

गो पूर्वमिति । (कै)

येन क्रमेण सम्बन्धस्तत्क्रमेणैव समासशास्त्रप्रवृत्तिरिति भाव ॥ युगपत्सम्बन्धमङ्गीकृत्यापि भाष्येणैव वेति परिहारान्तरमित्याह

वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते । व्यक्तोपव्यञ्जना इत्यसमाधानमेव । यत किमेकस्माद्वाक्यार्थावसायोऽन्येषामुपव्यञ्जकत्वम् । अथ समस्तेभ्य एव तेभ्य सव योत्तराणि पदानि वाक्यार्थप्रतीतये उपादीयन्त एव इत्यन्विताभिधानमसमञ्जसमेव । एकस्य वा परपदोच्चारणकाले तिरोधानादभिहितान्वयस्याप्यसम्भव इत्यर्थभागे दूषण शब्दभागसमाश्रयणेन द्वयोरपि पक्षयो दूषण पदानि वाक्ये तान्येव इत्यादि श्लोकद्वयेनाभिधास्यति ॥

वाक्ये त्वर्थान्तरगते सादृश्ये परिकल्पने ।
केषाञ्चिद् रूढिशब्दत्व शास्त्र एवानुगम्यते ॥

वृत्तिवाक्ययो सादृश्यपरिकल्पने केषाञ्चिच्छब्दाना वाक्ये विग्रहरूपे ऽर्थान्तरप्रतीते रूढिशब्दत्वमुच्यते यथा तैलपायिकेति । अत्र तैल पिबतीति वाक्यवेलायामर्थप्रादुर्भाव । वृत्तावस्थाया तैलपायिकेति जात्यन्तर युक्तार्थस्य कस्य चित प्रतीति । न च तस्य तैलपानक्रिया लक्ष्यत इति रूढिरूपतास्य उच्यते । केषाञ्चित्तु वृत्तिवाक्ययोरर्थस्य सादृश्यात यौगिकत्वम् । यथा राजपुरुष इति । परिकल्पन इत्यनेन सवमेतदवयवविभागादिक

सत्यपीति ॥ (कै)

सापेक्षमुपसर्जनमसमर्थमित्यङ्गीकृत्य परिहारश्चेत पुनरुक्तमित्यत आह

एतदुक्तमिति ॥ (कै)

महत्कष्ट श्रित इत्यनेति । (कै)

राजगवाश्वपुरुषा इत्यत्र चेत्यपि बोध्यम ॥ न च[१] येन विधि इत्यत्र परमगार्ग्यायण इत्यादौ परमगार्ग्येति समासैकदेशगार्ग्य-

---

१ अ१ । पा१ । सू७२ ॥

शास्त्रसमय एव कल्पनामात्रम् । परमार्थतस्तु व्यवहारकाले निर्विभाग मेवोपलभ्यत इति प्रतिपाद्यते । एतदेव 'शास्त्र एवानुगम्यते' इत्यनेन व्यक्तीकृतम ॥

'उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते' ।

शास्त्रमुपाय शब्दपरिज्ञाने । ज्ञातेषु च तेषु प्रयोजनसम्पत्तेरनुपयोग इति तस्य परित्याग ॥

"उपायाना च नियमो नावश्यमवतिष्ठते ।

अथ कथञ्चित्पुरुष कश्चित् सम्प्रतिपद्यते" ॥

कश्चिदाचार्य पाणिनिविरचितेन लक्षणशास्त्रेण शब्दानधिगच्छति कश्चिदन्येनेति न नियम । एतदेव स्पष्टीकृतमथ "कथञ्चिद्" इत्यादिना ॥ तस्मात सहृष्टस्य विभक्तस्य वार्थविशेषस्य वाक्यमेकमनशमेव प्रतीतिनिबन्धनमिति पदपदार्थप्रविभागकल्पनमसमञ्जसमेवति प्रतिपादयितुमाह

'सोऽयमित्यभिसम्बन्धो बुद्ध्या प्रक्रम्यते यदा ।

वाक्यार्थस्य तदेकोऽपि वर्ण प्रत्यायक क्वचित" ॥

शब्दात् प्रागुक्तिर्भाष्योक्ता ऽसङ्गता स्याद् गार्ग्यस्य परमसापेक्षत्वा-
दिति वाच्यम् । तत्रैकोपस्थितिविषयत्वेनेतरसाकाङ्क्षत्वरूपसापेक्षत्वा-
भावात ।

[1]सविशेषणाना वृत्तिर्न । (भा)

इत्यत्र सविशेषणत्वमप्याकाङ्क्षालभ्यविशेषणवत्त्वमेवेति न दोष ॥

विनियोग । (कै)

शास्त्रान्तरे उपस्थिति ॥

---

१ "सविशेषणाना वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषण न प्रयुज्यते इति वक्त-
व्यम" अत्रैव भाष्ये ॥

सोऽयमित्यभिसम्बन्धोऽध्यासरूपो वाक्यार्थस्य वाक्येन सह यदा वक्त्रा
प्रकाश्यते । तदैकोऽपि वर्णो वाक्यार्थस्य वाचको भवत्येव । कि पुनरनेक
मशेषविशेषाभिधानविवक्षयोदीरित पदमिति । एवमध्यासवशाद् वाक्य
वाक्यार्थयोरभिन्नस्वरूपत्वाद्वाक्यार्थाभिव्यक्तौ वाक्यमपि स्फोटात्मकमभि
व्यक्तमेवेत्युक्त वाक्यार्थस्य "तदैकोऽपि" इत्यादि ॥ इदानीमभिहितान्वय
पक्षसमाश्रयणेन सङ्घातपक्षस्य प्रदर्शनायाह

'केवलेन पदेनार्थो यावानेवाभिधीयते ।
वाक्यस्य तावतोऽर्थस्य तदाहुरभिधायकम ॥
सम्बन्धे सति यत्त्वन्यदाधिक्यमुपजायते ।
वाक्यार्थमेव त प्राहुरनेकपदसश्रयम् ' ॥

केवल पद यस्यैवार्थस्य वाचकम । वाक्यस्थमपि तमेवाभिदधाति तत
समुदाये पदाना परस्परान्वये पदार्थवशाद्यदाधिक्य ससर्ग स वाक्यार्थ ।
उक्त च । यदत्राधिक्य वाक्यार्थ स इति । अनेकपदसश्रयमित्यनेन सङ्घातो

नित्यस्तुगिति । (कै)

असति पदग्रहणे ऽत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ प्रकृते तुग्न स्यादिति भाव ॥

इत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीज लेकार्थीभावस्यैवात्र सामर्थ्यस्य ग्रहणमिति पचे कुमारी छादयतीत्यत्रासमासे न स्यादिति ॥

अन्ये त्विति । (कै)

तुग्विधावन्तग्रहण साक्षात्पदोद्देश्यकविधावेव समर्थपरिभाषा-

वाक्यमिति दर्शितम् ॥ वाक्यार्थस्य जातिवत प्रत्येकपरिसमाप्ति केषाञ्चि न्मते सख्यावत समुदायपरिसमाप्तिरिति पक्षद्वय दर्शयितुमाह ।

"स त्वनेकपदस्थोऽपि प्रतिभेद समाप्यते ।

जातिवत समुदायेऽपि सख्यावत कल्प्यते परै' ॥

अथात्र सङ्घातपक्ष एव प्रकारान्तरेणान्विताभिधानप्रदर्शनात पदार्थ एव वाक्यार्थ इति प्रक्रमितुमाह ।

'सर्वभेदानुगुण्य तु सामान्यमपरे विदु ।

तदर्थान्तरससर्गाद् भजते भेदरूपताम्" ॥

सर्वेषा भेदानामनुगमात्र यस्मिन तत्तथाविध सामान्य ससर्गलक्षणा माकाङ्क्षायोग्यतासन्निधानवशेन पदान्तरससर्गान्नियतस्वरूप वाक्यार्थ ॥ सङ्घातपक्षे ससर्गो वाक्यार्थ इत्युक्त स च पूर्वत्र जातिवत सख्यावद् वा पदार्थव्यतिरेकेण वाक्यार्थत्वेन कल्पित इदानी पदार्थव्यतिरेकेणासन्नेवै कान्तानुमेयो न समुदायो वाच्य किं तर्हि सर्वभेदानुगुणसामान्यरूपो विशेषान्तरसनिधानाद्विशेषविश्रान्त पदार्थ एव वाक्यार्थ इति दर्शयितु माह ।

प्रवृत्तिरित्यथबोधनद्वारा प्रकृते तत्प्रवृत्तिबाधनार्थमिति भाव । एवमन्यत्रापि पदान्तग्रहणेषूह्यम् ॥

कर्मसाधन इति । (कै)

भावसाधने तु समासाद्यसङ्ग स्यात तद्विधिभि पदकर्मक-विधानाभावादित्याङ्क ॥ नन्वसमर्थाना समासनिवृत्तिरेव तत्फल-मत आह

तत्रेति । (कै)

कार्य्यानुमेय सम्बन्धो रूप तस्य न दृश्यते ।
असत्त्वभूतमत्यन्तमतस्त प्रति जानते ॥

कार्येण पदार्थाना विशेषविश्रान्तिलक्षणेनानुमीयत इति कार्य्यानु मेय । इद तदिति तु रूप तस्य न दृश्यते । अत एवासत्त्वभूत पदार्थव्यति रेकेण सत्त्व नास्ति यस्य तमेव भूतमाचार्य्या प्रतिजानते ॥

‘ नियत साधने साध्य क्रिया नियतसाधना ।
स सन्निधानमात्रेण नियम सन प्रकाश्यते” ॥

साध्य साधन च परस्पर नियतमेव केवलसाकाङ्क्षावशादितरपदार्थ सन्निधाने सति नियम सन्नेव प्रकाश्यत इत्याद्भिन्नपदान्तराणि पदान्येव वाक्यम । पदार्थाश्च वाक्यार्थ इत्यव्यतिरिक्त सघातपक्षोऽयम् ॥

गुणभावेन साकाङ्क्ष तत्र नाम प्रवर्त्तते ।
साध्यत्वेन निमित्तानि क्रियापदमपेक्षते’ ॥

नाम कारकपद क्रियाया गुणगुत सत्पदान्तरमाकाङ्क्षति । क्रियापद तु प्रधानभावेनावस्थित कारकपदान्यपेक्षते इति ॥ क्रमो वाक्यमित्युद्दिष्ट क्रमपक्ष व्याख्यातुमाह

‘ सन्त एव विशेषा ये पदार्थेष व्यवस्थिता ।

न हि समासनिष्ठसामर्थ्यबोधकेन स निवर्त्तयितु शक्य इति भाव ॥ ननु तस्य साधुत्वनिवृत्तिरेव तत्फलमत आह

लक्षणान्तरेणेति । (कै)

न च तल्लक्षणे प्राप्तसाधुत्वस्य समासादेर्लोकसिद्धसामर्थ्याभाववतो ऽसाधुत्वमनेन बोध्यत इति न दोष इति वाच्यम । प्रकारान्तरेणैव साधकत्वसम्भवेन जातस्यासाधुत्वसम्पादनापेक्षया समासाद्यप्राप्त्युपपादनस्यैवोचितत्वादिति भाव ॥

उपचारादिति । (कै)

ते क्रमादनुगम्यन्ते न वाक्यमभिधायकम" ॥

पदार्थेषु देवदत्तादिपदवाक्येषु गोकर्मिकायामभ्याजक्रियाया देवदत्त पदार्थस्य कर्तृत्व गोपदार्थस्य देवदत्तकर्तृकाया कर्मत्वमित्यादयो विशेषा सन्त एव पदेभ्य क्रमेण प्रतितेभ्योऽवगम्यन्त इति क्रम एव वाक्य न वाक्य मभिधायकमित्यनेन क्रमव्यतिरेकेण शब्दात्मक न वाक्यमभिधायकमस्तीत्युच्यते ॥

"क्रमो हि धर्मकालस्य तेन वाक्य न विद्यते"

'ये च सम्भविनो भेदा पदार्थेष्वविभाविता ।

ते सन्निधाने व्यज्यन्ते न तु वर्णेष्वय क्रम " ॥

पदार्थेषु ये भेदा पूर्वोक्ता सन्ति ते केवलेष्वविभाविता सन्त क्रमवत पदार्थान्तरसन्निधानेऽभिव्यज्यन्त इति दर्शनात क्रम एव वाक्य मिति पदक्रमो वाक्यमुक्तम । वर्णक्रमस्तु न तथा इत्युक्तम् न तु वर्णेष्वय क्रम इति ॥

'वर्णाना च पदाना च क्रममात्रनिवेशिनौ ।

पदाख्या वाक्यसज्ञा च ' ॥

लोके गौणानामपि साधुत्वदर्शनादिति भाव ॥

गुणेष्विति ।

ननु पदोद्देशेन विधीयमानस्य समर्थेषु नियमनाथ इद शास्त्रमिति ग्रह समाष्टौ तिवदुद्देश्यगततया सङ्ख्याथा अविवक्षेव स्यादिति चेन्न । यूपाश्छिनत्ति अग्नीनादधीतेति वदुद्देश्यत्वेऽपि एकवचनेनैव प्रयोगोपपत्तौ बहुवचनकरणेन बहुत्वसङ्ख्याविवक्षेति तात्पयम् । मूले तु सङ्ख्याविवक्षाभावे दृष्टान्त उक्त इति ध्येयम्[1] एवमपि द्विकयोन प्राप्नोती त्युत्तर भाष्ये शब्दसस्कारार्थमेव बहुत्वविवक्षया कृत बहुवचन तच्च कार्यानन्वयितयाऽविवक्षितमिति समाधान त्रुटितम् । अन्यथा

---

१ अत्रैव भाष्ये ॥

वर्णक्रम पदमुच्यता नाम । वाक्यसञ्ज्ञापदक्रम एव युक्ता तथार्थप्रतीति दर्शनात ॥ क्रम एव शब्दो न वर्णपदे इत्युक्तमुपसहर्तुमाह

"शब्दत्व नेष्यते तयो" ।

तयोर्वर्णपदयो शब्दत्व श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि वाचकत्वलक्षण नेष्यते अपि तु क्रमस्यैव ॥ पदक्रमस्य शब्दत्व वाक्यार्थेनार्थवत्तायाम । वाक्यार्थ भागैस्तु पदानामर्थवत्त्वम । एव वर्णक्रमस्यापि शब्दत्व पदार्थेनार्थवत तदर्थवता वर्णाना कि नाङ्गीक्रियत इत्याह ।

'समानेऽपि तु शब्दत्वे दृष्ट सप्रत्यय पदात ।
प्रतिवर्णं त्वसौ नास्ति पदस्यार्थमतो विदु' ॥

इदानी सङ्घात क्रमस्तथैकोनवयवश्च शब्द स्फोटात्मेति व्याख्यातानि त्रीणि वाक्यलक्षणानि श्लोकत्रयेणोपसहरति । तत्र सङ्घातपक्षमुपसहर्तुं तावदाह ।

"एकशेषनिर्देशाद्वा" (वा)

इति वा शब्दासङ्गति ॥

षट्प्रभृतीनामिति । (कै)

[1]कपिञ्जलाधिकरणन्यायानाश्रयणात् ॥

आश्रितसख्येति । (कै)

अन्यथैकवचनान्तानामेव षण्णा पदानामेकशेष कृत स्यादिति भाव । एव चैकमेवेदमेकत्वद्वित्वबहुत्वविशिष्टानर्थानुपस्थापयतीति तात्पर्यम् ॥ ननु पदविधिरिति समास । तत्र विशेषानवगमात्प-दात्पदे इति असङ्गतमत आह

सर्वमिति । (कै)

---

१ पूर्वमीमासा—अ६ । पा १ । सू ५१ ॥

'यथा सावयवा वर्णा विना वाच्येन केन चित ।
अर्थवन्त समुदिता वाक्यमप्येवमिष्यते" ॥

वर्णाना समुदायार्थवत्त्वे केवलानामनर्थकत्व यथा तथा पदानां केवलानामर्थासम्भवात तत समुदाय एव वाक्यमिति ॥ व्याख्यातक्रम पक्षमप्युपसहर्तुमाह ।

"अनर्थकान्युपायत्वात पदार्थेनार्थवन्ति वा ।
क्रमेणोच्चरितान्याहुर्वाक्यार्थं भिन्नलक्षणम् ॥

पदानि केवलान्यनर्थकानि केषा चिन्मते स्वार्थेनार्थवन्ति क्रमेणो च्चारितानि वाक्यम् । तथाविधाद्वाक्याद्वाक्याथ भिन्नलक्षण व्यतिरिक्तस्वरूप ससर्गात्मक विशिष्टमेव वा स सकलान्निराकाङ्क्षविशेषावस्थितपदार्थस्वरूप मेव व्यतिरिक्तमवगम्यत इति ॥

अन्यथा राजपुरुषादिवत्सञ्ज्ञाविशेषस्याप्यनवगति स्यादिति पूर्वोक्तमप्यनुपपन्न स्यादिति पदविधिरिति त्यक्त्वा पदानामित्यपि वाचनिकमिति भाव ॥ [1] तिङ्ङतिङ इति निघातादिप्रकरणेऽपि समर्थपरिभाषोपतिष्ठत इति मतेनेदम् । तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्यस्योपलक्षणमेतत्सप्तमीसमासफल[2] तद्धितार्थोत्तरपदेति समर्थविधयस्येति । सूत्रे जात्यभिप्रायेणैकवचन सूत्रे समर्थ इत्यस्य भिन्नपदत्वात [3]शाकपार्थिवादिवदुत्तरपदलोपासम्भवादाह

---

१ अ८ । पा१ । सू२८ ॥ २ अ२ । पा१ । सू५१ ॥
३ वर्णोवर्णेन (२ । १ । ६९) एतत सूत्रस्थवार्त्तिकम ॥

'नित्यत्वे समुदायाना जातेर्वा परिकल्पने ।
एकस्यैवार्थतामाहुर्वाक्यस्याव्यभिचारिणीम्'' ॥

तदेव सङ्घातादीनि चौणि वाक्यलक्षणानि व्याख्यातानि आख्यात वाक्यम् इति व्याख्यास्यति । एषा च मध्यादिति सूत्रकाराभिप्रायमनुसृत्याखण्डपक्ष एव वाक्यवाक्यार्थयोरभ्युपगम्यत इति प्रदर्शितम् । इदानी भाष्यकाराभिप्रायेणापि स एवाभ्युपगन्तव्य इत्युपक्रम्यते । तथा च भाष्य 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्त्या पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्त्यम' । तथा । यथा लक्षणमप्रयुक्त' इति । अत्र यदि पदाना सत्यता स्यात तदा तेषा स्वत एव सिद्धत्वात पदानि कुर्वन्तीति पदकारा इत्येतदसङ्गत स्यात । लक्षणेन च तदननुवर्त्तन वस्तुसत्त्वात्तेषा पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्त्यमित्यप्यसङ्गतम । तथाऽप्रयुक्तपदविषये पदाना सत्यत्वात तत्प्रविभागोऽय न सिद्ध इति । यथा लक्षण लक्षणानुसारेण पदकरणमप्रयुक्तमित्येतदनुप

गतार्थेति ॥ (कै)

सम्बन्धेति । (कै)

विधिशब्दस्य कर्मसाधनत्वाद् शेषषष्ठ्यन्तेन समास इति भाव ॥

अन्तर्भवतीति । (कै)

सर्वस्यापि विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धत्वानपायादित्यर्थ ॥ नन्वेवमपि लक्षणामनङ्गीकृत्य स्पष्टप्रतिपत्तये षष्ठ्येवोचितेत्यतो भाष्ये उक्तम ।

याद्दच्छिकीति ॥ (भा)

तदभिप्रायमाह

पन्नमेव । आह चैव भाष्यकार । तस्मान्मन्यामहे पदान्यसत्यानि एक मभिन्नस्वभावक वाक्यम् । तदबुधबोधनाय पदविभाग कल्पित इति ॥

अभेदपूर्वका भेदा कल्पिता वाक्यवादिभि' ।

यत एव सूत्रकारस्य भाष्यकारस्य चाखण्डपक्षोऽभिरुचित । तस्माद् वाक्यवादिभि स्फोटवादिभि अभेदकल्पनमाश्रितम । काल्पनिक पदवादो ऽभ्युपगत इत्यर्थ ॥

"भेदपूर्वानभेदांस्तु मन्यन्ते पददर्शिन ' ।

भेदप्रतिभासपूर्वकानभेदान स्वाभिमतान पददर्शिन पदमेव सत्य ये मन्यन्ते तेष्वेकमखण्ड वाक्य नाम काल्पनिकमाहु ॥

"विज्ञातार्थपद यच्च तदर्थं प्रतिपादिते ।

पिकादि यदविज्ञात तत किमित्यनुयुज्यते ॥

वनात पिक अनीयतामित्युक्ते वनादानीयतामिति पदद्वय विज्ञातार्थं तदर्थं चावगते क पिक इति कस्य चिन्नागरिकस्य प्रश्नो नोपपद्यते किल । वनादित्याद्यखण्डमेव निरस्तपदविभाग वाक्यमनर्थमेव वाचक वैया करणस्य मतम् । अत किम पिकपदार्थ पृथगविज्ञातः कश्चिदस्ति । तद

भेदेति । (कै)

लक्षणया ऽभेदविवक्षा अन्यया भेदविवक्षेत्यर्थ । सर्वविभक्तीनां यौगपद्येन प्रयोगासम्भवादिति भाव ॥

प्रतिपन्ना । (कै)

सर्वशब्दवाच्यत्वेन गृहीतवन्त । अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रय उच्यते । अत एव रूपादिशब्दसंग्रह ॥

आकृतिमिति । (कै)

आकृतिशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते ॥ नन्वेव भाष्ये कथमथ हि गुण इत्युक्तमत आह

गुणशब्देनेति ॥ (कै)

विज्ञातमिकपदार्थानुयोगो नोपपद्यते । अस्ति च तदर्थे कस्य चित सन्देह इति पृथगेवार्थवन्ति पदानि विज्ञातानि वाक्यम इत्येव वक्तुं युक्तम् इति ।

"वाक्य तदपि मन्यन्ते यत्पद चरितक्रियम्' ।

सन्ति वाक्येषु वाक्यैकदेशा प्रसिद्ध्यादिना वाक्यार्थप्रत्यायका इति तदप्येकपद वाक्यमेव । यस्मात तत चरितक्रियमिति चरिता गर्भीकृता आख्यातक्रिया यस्य तद्गर्भीकृतक्रियापद नामपद वाक्य प्रयुञ्जते चरित क्रियापदादस्मादर्थावगतिनिराकाङ्क्षोपजायमाना दृश्यत इति पदमात्रस्यैवात्र वाक्यत्वम ॥

"आख्यातशब्दे नियत साधन यत्र गम्यते ।

तदप्येक समासार्थं वाक्यमित्यभिधीयते' ॥

यथा वर्षतीत्युक्ते देवो जलमिति कर्तृकर्माक्षेपात परिपूर्णार्थत्वे

संसर्गिभेदक इति । (कै)

संसर्गिण इतरभेदानुमापकमित्यर्थ ॥

सव्यापारमिति । (कै)

स्वविषयशक्तिग्रहेण स्वाश्रयोपस्थापकत्वरूपव्यापारवदित्यर्थ । स्वावच्छिन्नत्वेन सकलव्यक्त्युपस्थापकत्वव्यापारवदित्यर्थो वा ॥

इत्येताभ्यामिति । (कै)

पदद्वयेन शुद्धद्रव्यविशेषस्योपस्थितिरित्यर्थ ॥

भेदाधिष्ठानस्येति । (कै)

अन्यथा घटोघट इत्यपि स्यादिति भाव ॥ पदार्थानां परस्पर विशेष्यविशेषणभावरूपसंसर्ग एव हि सामर्थ्यमिति तात्पर्यम् ॥

वर्षति देवो जलमिति यथा वाक्यम एव तदप्येक पद समासार्थ परिपूर्णार्थं वाक्यमेवाभिधीयते । इत्यलम् । एतत्सर्वं वाक्यपदीये विस्तरेण प्रपञ्चितम् ॥

यावता क्रियाया उपकार प्रकाश्यते तावत वक्तव्यत्वात् वाक्यम् इत्य च्यते । तेनाभिधीयते 'अर्थैकत्वात् एक वाक्यम्'' (२ । १ । ४६ । मीमा सू.)। तस्माद् **एकार्थ पदसमूहो वाक्यम् ॥**

'अन्यतोऽवगतेऽर्थे हि लोके वाक्य प्रवर्तते ।
तत्रैकार्थत्वविज्ञानात सुखबोधैकवाक्यता'' ॥

लौकिकाना हि वाक्याना प्रमाणान्तरेणार्थस्तदेकत्व चावधार्यते । तत्र प्रसिद्धेन हेतुना शक्यमेकवाक्यत्वमवगन्तुम् । वैदिकाना पुनरन्यान्य प्रमाणागम्यत्वात प्राग्वाक्यत्वात् तदेकत्वाज्ञानादज्ञातेऽर्थे तदेकत्वसिद्धि र्नास्तीत्येतल्लक्षणानुपपत्तेरर्थापत्त्या विपरीत लक्षण द्रष्टव्यम् । वाक्यैकत्वा

एकव्यक्तिगतमिति । (कै)

तत्तद्विशेषणवैशिष्ट्येन भेदात्तयोर्विशेष्यविशेषणभावलक्षणसंसर्गोऽस्तीति भाव । विशेषणत्वादिसम्बन्धनियतमेवेत्यत्र तु न मानमिति तात्पर्यम् ॥

उपकारेति । (कै)

विशेष्यविशेषणभावेनान्वयरूपोपकारेत्यर्थ । अन्यथा देवदत्ताश्वयोरपि कर्मधारयप्रयोजक सामर्थ्यं स्यादिति भाव ॥

भेदकार्यम् । (कै)

परस्पर विशेषणविशेष्यभावरूपम् ॥

द्रव्यस्येति । (कै)

दर्थैकत्वमिति । यथैव हि धर्मिणा वाक्येन धर्म्यन्तरमर्थः प्रतिपाद्यते । तथैकवाक्यधर्मेणैकत्वेनार्थैकत्वम् । आह च ।

'नित्यवाक्याधिगम्यत्वाद्यथा वाक्य प्रवर्त्तते ।
वेदार्थस्तदसिद्धेस्त न वाक्यस्यार्थवत्त्वता" ॥

अत्राभिधीयते । वेदव्याख्याने प्रवृत्तस्य जैमिने क प्रसङ्गो लौकिकवाक्यलक्षणाभिधाने । वैदिकवाक्यलक्षणस्यापि भेदलक्षणे क प्रस्ताव । किमर्थं प्रमाणलक्षण एव नोक्तम । एकशब्दस्य न वक्तव्योऽर्थैकत्वाद्वाक्यमित्येतावतैव सिद्धत्वात ('अर्थैकत्वादेक वाक्यम इत्यत्र)। कथ मन्त्राधिकारे तदसम्बद्धोऽर्थोऽभिधीयते । भाष्यकृतस्य (शबरस्वामी) प्रश्लिष्टपठितेषु यजुःष इत्युपन्यास प्रमाणवानपि विनाकारणेन अतिक्रान्तः । किं च ।

एव च स्मर्यमाणगुणकृतभेदमादाय विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिमान ॥ नन्वभ्यन्तरत्वेभिधीयमानोऽपि स्यादत आह

अनभिधीयेति । (कै)

सन्निधिना स्मृतिमात्रेण ॥

शब्देनेति । (कै)

वृत्त्यभावादभ्यन्तरस्यापि तस्य विशेष्यविशेषणभावेन प्रतीतिप्रयोजकता नेत्यर्थ । अय भाव । द्रव्येण नित्यसम्बन्धिनो बहवो गुणा नहि सर्वेषा सवदा स्मरणमनुभूयते इति शब्दजन्योपस्थिति विना भेदकत्व वक्तुमशक्यमिति भाव ॥

यद्यवाच्यस्येति । (कै)

यजुर्भेदश्च मुक्तौतद्वाक्यैकत्वस्य लक्षणम ।
मन्त्रब्राह्मणलोकेष वक्तव्य क्वोपयुज्यते' ॥

ऋक्सामयोस्तावत परिमाण प्रयोगसमर्थ प्रसिद्धमिति न कश्चि द्वाक्यलक्षणादेकवाक्यतालक्षणाद्वोपकारो भवति। तथा ब्राह्मणे ऽग्नि होत्रादिवाक्यै साध्यसाधनेति कर्तव्यतावत्या भावनाया नियुक्तेषु पुरुषेष एकानेकवाक्यज्ञान क्वोपयुज्यते ॥ नन्वयमुपयोग एकवाक्यतालक्षणाद्धो वाक्यभेद परिहरिष्यति। नायमुपयोग । कुत ।

'वाक्यभेदो ह्यसामर्थ्यं शब्दावृत्त्यादिदोषत ।
एकनानात्वविज्ञाननिरपेक्षोऽवधायते" ॥

पदतदेकदेशतत्समूहावृत्तिप्रसङ्गात्मकस्तद्विभागलक्षणो वा वाक्यैक त्वनानात्वज्ञाननिरपेक्षैरेव दोषत्वेनावधार्यते। विभागलक्षणे गम्यमान सम्बन्धपरित्यागोऽनेकादृष्टकल्पना च दोषः इतरस्यावृत्तेरवेदत्वादप्रामाण्यम्

गुणवादेऽपि द्रव्यस्यावाच्यत्वेन तद्द्वारकं सामर्थ्यं वक्तुं न शक्य मिति भाव ॥

अथावाच्यस्येति । (कै)

एव रीत्या द्रव्यवादिन प्रवृत्तिनिमित्तमपि उपकारक भवि- ष्यतीति भाव ॥ द्रव्यवादे गुणस्यावाच्यत्व नाम शक्यविषयत्वम । शक्यतावच्छेदके शक्त्यभावात गुणवादे द्रव्यमप्येवमिति तात्पर्यम् । भाष्ये

प्रतिजानीते इति (भा)

समानाधिकरणयो समासमिति शेष ॥

न प्रतिजानीत इति । (भा)

इति नैकवाक्यलक्षणेनार्थ । पौरुषेयवाक्ये तु लक्षणनिरपेक्षस्य लोकस्य व्यवहारसिद्धेरत्यन्तानौपयिकत्वम । यदि चार्थैकत्वेन वाक्यैकत्वमवधार्यते वाक्यस्यार्थप्रत्यायनार्थत्वात तत खल्वर्थैकत्वज्ञानोत्तर कालभाविना कि वाक्यैकत्वज्ञानेन । वक्तारा च परप्रत्यायनार्थो वाक्यप्रयोगा इति नात्मार्थं लक्षणज्ञानापेक्षा । श्रोतॄणा पुनरत्यन्तानवगतेऽर्थे प्रवर्त्तमान पुरुषवाक्यमपि न वेदवाक्याद् भिद्यते । अवगतार्थे त्वनुवादत्वादनादृत्यमेवेति नैकानेक ज्ञानमपेक्ष्यते । किमर्थं च वैदिकाना लक्षण नोक्तम् । यदि त्वर्थापत्त्योक्त मेवेति तन्न । श्रुत्यातल्लक्षणमभिधायार्थापत्त्या लौकिकवाक्यसिद्धिराश्रयि तव्या । न चार्थापत्ति सम्भवति । न ह्येतल्लौकिकवाक्यलक्षणज्ञानमीदृशेन वैदिकवाक्यलक्षणेन विना नोपपद्यते । न चैतस्यापि वाक्यलक्षणतासिद्धा । वाक्यैकत्ववशेनार्थैकत्वलक्षणार्थापत्त्युपन्यासात् । अपि च कदाचिद् वैदिका नामप्येतल्लक्षणम । अत्यन्तविप्रकृष्ट वा किञ्चिद्वैदिकाशङ्कितत्वान्न नियो

प्रतिजानीत एवेत्यर्थ ॥ इतर एवमाशयमजानान प्रतिद्वन्द्वी-मात्रान्नायसिद्धिरित्याह

एवमनयोरिति ॥ (भा)

असामर्थ्यात्समासाभावनिश्चय एवेत्याशयेनाह

क चेति ॥ (कै)

समानाधिकरणेनेति ॥ (भा)

विशेषण विशेष्येण समानाधिकरणेनेतीत्यर्थ । सवसाम्ये भेद-निबन्धनविशेषणविशेष्यभाव ॥ सामानाधिकरण्य च सवथा दुरुप-पादमित्यत आह

अभिधेय यस्येति । (कै)

वाच्यपर्यायोऽधिकरणशब्द इत्यर्थ ॥

गतोऽर्थापत्ति । न च परिसङ्ख्या । सामान्यविशेषभेदानुपादानात् । यदि हि सामान्येनेद लक्षण क्वचिदभिधाय पुन केवलपौरुषेय सम्बन्धमुच्यते तत परिसङ्ख्यावशेन वैदिकानामिद तावन्न भवतीत्येतावन्मात्र गम्येत । न तु लक्षणविशेषोऽनेकोपप्लवात । एवमपि हि विपर्ययकल्पन सम्भवति । अर्थानेकत्वाद् एक वाक्य निराकाङ्क्षा चेद्विभागे स्यादिति । अथवा अर्थैक त्वान्नानावाक्यत्वम इति । तस्मादकल्पनेयम् । किं च ।

‘कथ चार्थानपेक्षत्वे वाक्यैकत्व प्रसिद्ध्यति ।

न हि वणस्वरूपेण ज्ञातेनैतन्निरूप्यते’ ॥

वाक्यैकत्वाच्चार्थैकत्वेऽवधार्यमाणेऽवश्यमर्थनिरपेक्ष वाक्यैकत्वमवगन्तव्यम् । न च तस्यावधित्वेन किञ्चित पश्याम वर्णगत वर्णसङ्ख्या वा ॥ तथा हि

वाच्य चेति । (कै)

प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयभूतमित्यर्थ । विशेषणत्वमिति । परिच्छेदकत्वमित्यर्थ । [१] विशेषण विशेष्येणे ति सूत्रे परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव एव विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिमान ॥ एव जातीयकानामिति भाष्यस्य पर्यायाणामित्यर्थस्तदाह

युगपदिति ॥ (कै)

सामर्थ्याभावाच्चेति । (कै)

भेदनिबन्धनविशेषणविशेष्यभावरूपस्य तन्मूलैकार्थीभावरूपस्य च सामर्थ्यस्याभावादित्यर्थ । विषयतारूपविशेषणत्वाद्येव तत्र निविष्टमिति भाव ॥ भाष्ये

प्रत्ययेन वोत्पत्तव्यमिति । (भा)

पर्यायाणा सहयोगे आकाङ्क्षाविरहात बोधेन न भवितव्यमित्यर्थ । प्रत्ययशब्दो ज्ञानपर इति बोध्यम् ॥

---

१ अ २ । पा १ । सू ५७ ॥

'अज्ञातार्थेषु वर्णेषु बहुवाक्यैकवत्तिषु ।
न कदाचिन्मतिदृष्टा वाक्येयत्त्वावधारणे ॥
तस्मात पदेषु यावत्सु श्रूयमाणेषु दृश्यते ।
विस्पष्टमैक्यमर्थस्य तावतामेकवाक्यता" ॥

लोकमन्त्रब्राह्मणेष्वव्यभिचार्येतदेव वाक्यलक्षणमिति स्थितम् । यत्त न प्रागवाक्यादर्थतदेकत्वावधारणमस्तीति । अत्र ब्रूम

'पदार्थै पदविज्ञातैर्वाक्यार्थ प्रतिपाद्यते ।
लोकसिद्धैश्च तत्रास्ति वाक्यैकत्वनिमित्तता' ॥

शिष्टेति । (कै)

तथा चाविगीत साधुत्व भाष्यस्थतच्छिष्टशब्देन सूचितम् ॥

उपाधीति । (कै)

कमरूपायसाम्येऽपि शक्यत्वाद्द्वरूपोपाधिभेदादित्यथ । भृत्य-भरणीयवदेव वीरपुरुषादिरप्युदाहरणमिति भाव ॥

यदि सति भेदे इति । (कै)

अथ पूर्वपक्षोऽधिकरणशब्दस्य पदार्थपरत्वमाश्रित्य तत्पक्षेऽपि-शब्दो नान्यपदार्थ । किं तद्वय एव तथा च समानमधिकरण पदार्थौ यस्याश्रयत्वेनाधेयत्वेन वा ससमानाधिकरणस्तत्तद्वाचके लक्षणेत्याशयेन अत एव न वक्ष्यमाणतृतीयसमाधानासङ्गतिरि-त्याहु ॥

यदि हि वाक्य पदवद् वाचक भवेत । ततस्तदेकत्वानेकत्वानुवर्तिना वाक्यार्थस्याभ्युपगम्येत कदाचित् । यदा तु पृथग्भूतैरेव पदैरितरेतरनिर पेक्षै स्वेषु पदार्थेषूक्तेषु तत्संसर्गादेव पदव्यापारानपेक्षो वाक्यार्थप्रत्ययो भवति । तद्वशेन च तावन्तिपदानि एक वाक्यमित्यवधार्यत । न तदा वाक्यतदेकत्वयोर्व्यापार पश्याम । तस्मादविरोध ॥

'भावनैव च वाक्यार्थ स्वकारकविशेषिता ।

तस्याश्च ज्ञायते नित्य भेद शब्दान्तरादिभि " ॥

यस्मिन पदसमूहे शब्दान्तरादिभिन्न भावनान्तर प्रतिपद्यते तस्यै कवाक्यत्व भावनान्तरापेक्षया तु नानात्वम् । तच्चैतदुभयमप्यन्यत एव ज्ञायत इति अनिमित्त वाक्यैकत्वमर्थैकत्वस्य । तस्माद्यथा भाष्यमेव व्याख्यातव्यम् । भेदलक्षणे मन्त्रप्रस्तावे च तद्भेदस्तावद् ऋग्यजु सामात्मकोऽभिहितस्त

अनभिधीयमानमपीति । (कै)

आश्रितमित्यर्थ ॥ प्रक्रियद्वाविषय इत्यर्थो वा ॥

समास प्राप्नोतीति । (कै)

कर्मधारय इत्यर्थ ॥ भाष्ये

कश्चिद्विशेष इति । (भा)

दर्शनीयत्व माढत्व चेत्यर्थ ॥

सत्तान्यत्वे इति । (कै)

पदार्थवाचिभावशब्देन न कर्मधारय किं त्वर्थवाचकेन भावशब्देन षष्ठीतत्पुरुष इति भाव ॥ भाष्ये

न क्वचिदिति । (भा)

तयो केवलान्वयित्वादिति भाव ॥

व्यभिचाराभावादिति । (कै)

एव समानाधिकरणपदव्यावर्त्यालाभ इति भाव ॥

नासौ समानत्वेनेति । (कै)

समानव्यवहारनिमित्तत्वेनेत्यर्थ ॥

इवान्तरभेदाकाङ्क्षायामकृसामानामध्येऽसिद्धे भेदे लक्षणा न क्रियते । यजुषा तु प्रश्लिष्टपठितत्वान्न लक्षणादिना भेदज्ञानमित्यारभ्यते । ननु भिन्न प्रतीकविनियोगात तद्भेद सेत्स्यतीति । न तावत सर्वेषामेव ब्राह्मणे विनियोगोऽस्ति । न चोत्तरादि पूर्वान्तलक्षणमित्येतद्वेदवचनम् । न्यायेन तु सूत्रकारैरेवात्मीयब्राह्मणविनियोगेष्वेतदुक्तमिति न्यायस्य लक्षणा

समानत्वमिति । (कै)

समानव्यवहारनिमित्तत्वमभ्युपगम्येत्यर्थ ॥

अभिधेयवाचीति । (कै)

अभिधेयत्ववद्वाच्याभिधेयशब्देन पदार्थमात्रमुच्यते ॥

द्रव्यवाचीति । (कै)

समानशब्दस्यैकत्ववद्वाची सूत्रे

अभिधेयस्य त्विति । (कै)

वाच्यस्य त्वित्यर्थ । तच्च धर्मो वा द्रव्य वेत्यन्यत । तस्य च सत्तया समानत्वमस्त्येव तत्पक्षे समानशब्दो नैकपर्याय इति भाव ॥ पुन पूर्वपक्षयति प्रकारान्तरेण । भाष्ये

एवमपीदमिति ॥ (कै)

कर्मादेर्धात्वभिहितत्वाभावादाह

धातुसहचरित इति । (कै)

[१] 'लुक्कर्मोरिति' सूत्रस्थभाष्यरीत्या तिङां कर्मादिद्योतकत्वे तु यथाश्रुतमेव भाष्य सम्यक् एव च वीर पचति त्यादौ वक्ष्यमा-

१ अ ७ । पा २ । सू ३६ ॥

मुच्यते । तत्रावयवव्युत्पत्तिबलेनाह यावतेज्यते इति । सवमन्त्राणामनेन यजेतेति हि प्रथम प्रकरणाम्नानानुमितवाक्यविनियोगो भवति । तत्र साक्षाद्यागसम्बन्धासम्भवात् तदुपकारिप्रकाशनेन तैरिष्ट भवतीति कल्प्यते । केनोच्यते ।

णदोषशङ्कैव नेति बोध्यम् ॥ ननु वीरपुरुषादन्यत्र कथमित्यत आह

वचनेति । (कै)

समानाधिकरणसमासप्रकरणे एतद्वचनाप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यर्थ ॥ ननु वीर पचन्ति त्यादौ धात्वविहिते चारितार्थ्यात्कथ ज्ञापकत्वमत आह

वीर इति । (कै)

बहुत्वग्रहणस्याप्यनभिधानमूलकत्वादनभिधानादित्येव सारम् ॥ वार्त्तिकपाठे एकस्यैव वाक्यस्य दर्शनेन कथमुपसङ्ख्याने तन्निषेधे च तात्पर्यमत आह

भाष्यकारस्त्विति ॥ (कै)

वाक्यभेदेनेति । (कै)

आवृत्त्येत्यर्थ ॥ आख्यातपदस्य तिङन्ते प्रसिद्धेराह

आख्यातेति । (कै)

क्रियाबोधकत्वसाम्येन गौण्या वृत्त्येत्यर्थ ॥

"यावता पदसङ्घेन साध्यते यागसाधनम ।
तावद्यजुष्य वाक्यञ्च वक्तृत्वत्वनिरूप्यते" ।

वचनार्हं हि वाक्यम । कार्य्ये समर्थं च तदर्हं भवति न न्यूनमधिक वा तावतैव चेष्यते । तत्तु कीदृशम इति "एकार्थं साकाङ्क्षावयव च" इति लक्षणम् । ईदृश चेद् एक यजुरेव ततोऽधिक तद् वाक्यान्तर यजु

असामर्थ्यं मन्यते इति । (कै)

साक्षादन्वयाभावेनेत्यर्थ ॥ भाष्ये

सुराजातिराजेति । (भा)

दुष्कुल आकडार इत्यादेरप्युपलक्षणम् एतेन प्रादय इति बहुवचन ज्ञापकमित्यपास्तम् ॥

[1]वृत्तिसूत्रेति । (भा)

वार्त्तिकेष्वपि सूत्रलक्षणसत्वेनापत्वेन च सूत्रत्वमभ्युपगम्य पाणिनिसूत्राणा वृत्तिसद्भावाद्वार्त्तिकाना तदभावाच्च तयोर्वैषम्यबोधनायेदम् । वृत्तियुक्त सूत्र वृत्तिसूत्रमित्यर्थ । क्वचित्तु वृत्ति सूत्रेति पाठ । तदा सूत्रप्रामाण्याद्वृत्तिरिति न ब्रूम किं तर्हि वार्त्तिकप्रामाण्यादितीत्यर्थ । यथा [2] अनेकमन्यपदार्थे इति शास्त्रबलाद्बहुव्रीहावन्यपदार्थान्तर्भावस्तथा 'प्रकृते कार्ये इति वार्त्तिकबलात्तदर्थान्तर्भाव इति भाव ॥

---

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके 'वृत्ति सूत्र इति पाठोऽस्ति ॥

२ अ २ । पा २ । सू २४ ॥

रन्तर च इत्युक्त भवति । एव सवत्र पुरस्तात परस्ताद्वा एकार्थत्वसमर्थ पदपरिग्रहणादसमर्थविमोकेन च भिन्नानि यजुषि कल्प्यन्ते । तेनैकवाक्य लक्षणोक्तौ चार्थाद् यजुर्भेदवाक्यभेदलक्षणयो सिद्धिरित्येतस्माकेत कार णादित्याह किमुदाहरणमिति । अभिधेयवाचिसमर्थशब्द गृहीत्वा लक्षण द्वयसमावेशासम्भावनाय पृच्छति । तथा हि

स्मृतिशास्त्रत्वादिति । (कै)

अन्यशास्त्रीयवार्त्तिकवत् नास्मदीयवार्त्तिक व्याख्यानमेवेति भाव ॥ न च वचने त्वस्यापि वार्त्तिकत्वाद्वार्त्तिकक्रता स्वीयवचस कथ प्रमाणत्वेनाश्रयणमिति भाष्ये वार्त्तिकेत्याद्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । अन्योऽय वार्त्तिककारो वार्त्तिककारान्तरीयतद्वचन प्रमाणान्तरत्वेनाश्रयतीत्यदोषात् ॥ नन्वन्यशब्दस्यार्थोऽन्येन कथ वक्तव्यम इति निसोच्यत इत्यसङ्गतमत आह

सम्प्रतीयते इति । (कै)

एव च निसोच्यत इत्यस्य क्रियाविषयनिसर्थेनाचिप्यत इत्यथ इति भाव ॥ तदाह

नि शब्देनेति ॥ (कै)

ननु शक्त्यभावे कथ प्रतीतिरत आह

आक्षिप्तत्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

तस्यार्थ इति । (भा)

क्रान्तशब्दस्यार्थ इत्यथ ॥ तत्रान्यशब्दायस्यान्येन शक्त्या बोधना-

---

"एकार्थत्व पदस्य स्याव साकाङ्क्षावयव न तत् ।
साकाङ्क्षावयव सङ्घस्तस्यैकोऽर्थो न विद्यते ' ।

पदस्य ह्याकृतिर्नामैकोऽर्थो भवेन्न तु तदवयवाना वर्णाना प्रकृति प्रत्ययपोर्वा विभागे साकाङ्क्षत्वमर्थप्रत्ययेन शक्त्यभावात समूहावयवास्तु पदानि विभागे परस्परमाकाङ्क्षन्ति । नन्वेषामेकार्थत्व प्रतिपदमर्थभेदात

सम्भवात् उच्यत इत्यस्याक्षिप्यत इत्यर्थ इति भाव । आक्षिप्तस्यापि शाब्दे ऽन्वयबोधे भान भवतीति भाव ॥ तदसहमान आह

अथ वा सोऽर्थ इति ॥ (कै)

तदाह

निस एवेति ॥ (कै)

तत्र सशयविषय दर्शयति

यत्रेति ॥ (कै)

विवक्षितत्वादिति । (भा)

सुबन्तत्वस्य प्रत्येकमेव समाप्तेरित्यपि बोध्यम् ॥ अनेकस्योपस-र्जनत्वे पूर्वनिपातो न फलमित्यत आह ।

चित्रगुरिति ॥ (कै)

सुप्सुपेत्यस्येति । (कै)

तृतीयान्तनिवृत्तौ तात्पर्य प्रथमान्त तु वर्तत एवेति बोध्यम् ॥

तेन बहूनामिति । (कै)

भाष्ये त्वनेकग्रहणाभाव मत्वा कृत्वा चिन्तया प्रवृत्तमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

— —

समूहस्य च पृथगर्थान्तराप्रसिद्धे । अतो लक्ष्याभावादलक्षणमेतदिति । प्रयोजनवाच्यभिप्रायेण 'देवस्य त्वा" इत्युदाहृतम् । नन्विति मत स्वाभि प्राय प्रकटयति । यदा पदार्थव्यतिरिक्त कश्चिदेको निर्भागो वाक्यार्था नास्ति तदा तत्तत्पदार्थधर्माविव सामीप्यवशात् तेषा गम्यमानौ भेदससर्गौ स्याताम् । अत आह । "तथाप्येकार्थता न स्यात्' कथम्

द्वन्द्वे ऽनेकग्रहणमित्युपलक्षणं बहुव्रीहेरपि ॥ (भा)

बहुषु द्वित्वाभावादिति । (भा)

बहुषु बुद्धिस्थेषु तदवयवयोर्द्वित्वाभावादित्यर्थ ॥ त्रिपुत्रे द्विपुत्रत्वव्यवहाराभावात् । एवं च

"द्वयो समास" (भा)

इति त्वदुक्तिरसङ्गतेति भाव ॥ ननु मास्तु तयोर्द्वित्वमन्यास-न्निधाने यौ वस्तुतो द्वित्ववन्तौ तयो समास इति तदर्थ । एवमेव शते पञ्चाशदित्युक्ति ।

नन्विति ॥ (कै)

समाधत्ते ।

यद्यपीति ॥ कै

[1]एकैकस्य चत्वार इति । (कै)

अनेकस्य चार्यवत्त्वे समासविधानात् एकैकस्य चतुरवयव

---

१ "एकैकस्य शब्दस्य चत्वार' इति उपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

'भेदो नाम पदार्थानामवच्छेद परस्परम् ।
स च प्रतिपदार्थत्वान्नैकत्व प्रतिपद्यते" ॥

व्यक्तिपदार्थपक्षे सवव्यक्तीना गवादिपदेनैवोपात्तत्वाद्विषयशब्दै शुक्ला दिभि कृष्णादिव्यवच्छेदमात्र वक्तव्यम् । तत्र संसर्गपदार्थान्तर्गतत्वान्न वाक्यार्थो भवति इति तदुपसर्जनस्तेषा भेदो गृह्यते । स च यथा शुक्ला

समूहोऽथ । तत्र द्वयो सत्वेऽपि तयोरितरद्वयसापेक्षतया ऽसामर्थ्यान्न तयो समास इति भाव । बह्वृषु द्वित्वाभावात्तदन्तगतद्वयोस्तत्समनियतसामर्थ्याभावादिति भाष्यार्थ ॥

द्वयोर्द्वयो सहेति । (कै)

अन्येषामबुद्धिस्थत्वान्न तयो सापेक्षतेति भाव ॥

सर्वान्त इति । (कै)

तत्समासीयसर्वान्त इत्यर्थ ॥ तत्र चोत्तरपदशब्दस्य रूढेरिति भाव ॥

नियमार्थत्वादिति (कै)

तृज्ग्रहणेनैव सिद्धे नप्त्रादिग्रहणमुणादिव्युत्पन्नाना चेन्नप्त्रादीनामेवेति नियमार्थमिति भाव । अयमनौणादिकतृन्तृजन्यतरान्त इति भाष्याशय । इद ण्वुल्तृचौ(३।१।१ ३ ३)तृन्निति (३।२।१ ३ ५) सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् ॥ भाष्ये

इति प्राप्नोतीत्यस्य (भा)

इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थ ॥

समासान्तेन भाव्यमिति ।

तथा च तदिष्टतया तत्प्रतिषेधारम्भोऽनर्थक इति भाव ॥

शब्देन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो भिद्यमानत्वाद् भवति । एव कृष्णशब्दस्यापि गोशब्देनाश्वादिभ्यो निवर्त्तितस्य भवति । व्यवच्छेद्यमानत्वाच्च वाक्यैकार्थे प्रमाणम् । भेदसामान्यग्रहणे वा सर्ववाक्यार्थैकत्वप्रसङ्ग । यदा तु भेदवन्त पदार्था एव वाक्यार्थस्तदा सिद्धमेव नानात्वम् । तथा ।

द्वन्द्वादिविधायकयोरनेकग्रहणसामर्थ्यात । सुबित्येव वर्त्तते सुपेति निवृत्तमिति भाव ॥

अनेकपदप्रसङ्ग इति । (भा)

अनेकपदसमासत्वप्रयुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थ ॥

समासान्त इति । (भा)

[१]गोरतद्धितेति टच् ॥

पञ्चगवमिति । (कै)

टच समासभक्तत्वेनाकारान्तोत्तरपदत्वाभावात स्त्रीत्वाभाव ॥

तदेतराश्रम्येति (कै)

पूर्वं कर्मधारयगर्भस्तु न कृत इतरशब्दस्य पूर्वनिपातापत्ते । एव च भाष्ये पुवद्भाव इति दोषोपलक्षणमितराशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरपि दोषो बोध्य । शम्यापेक्षया द्वयोर्विशेषणत्वेऽपि प्रथमा निर्दिष्टत्वेऽपि इतरा इत्यस्य सर्वनामत्वादिति वदन्ति । क्वचित बहुव्रीहौ कृते तत्पुरुष क्वचित्तत्पुरुषे बहुव्रीहिरिति विषयविवेक दर्शयति ।

क्वचिदिति ॥ (कै)

---

१ अ ५ । पा ४ । सू ९२ ॥

च कथञ्चिद् द्विपदे स एव उभयत्रापि ससग इत्येकत्व गम्येत । तथापि बहुपदे येन येन प्रदेशेन पदद्वय सम्बध्यते तेन तेन ससगरूपेणोपलब्धे-ऽनेकत्वम् । किञ्च ।

"सप्राधान्यात पदार्थाना धर्मावेतावुभावपि ।
धर्मिभेदेन भिद्येते न ह्येकत्वमुपाश्रितम्" ॥

आकडारीयत्वात बहुव्रीहितत्पुरुषयो कथ समावेश इत्यत आह ।

भिन्नेति । (कै)

एका समुदायस्था परावयवस्थेति भिन्नविषयत्वमिति भाव ॥

भाष्ये

अन्तरङ्गविप्रतिषेधमिति । (भा)

अन्तरङ्गत्वलक्षणविरोधमित्यथ ॥ ननु द्वयोरपि सभवे कथ विरोधोऽत आह

अनुदात्त पदमिति ॥ (पा)

नन्वन्तोदात्त प्रति बहुव्रीहिस्वरस्यापवादत्वात् कथमन्तरङ्गत्व तत्राह

कक्षान्तरेति । (कै)

बहुव्रीह्यनन्तरभावित्वात्तत्पुरुषस्य तत्स्वरस्य समासान्तरप्राप्तत्व-रूप कक्षान्तरप्राप्तत्वम । एव च बहुव्रीहिगतसमासत्वप्रयुक्तान्तोदा-त्तत्वस्यैवापवादोऽयम् । न तु पश्चात्प्राप्ततत्पुरुषप्रयुक्तस्येत्यथ । अपवादोऽपि यद्यन्यत्रेतिन्यायादिति भाव ॥

अन्तरङ्गत्वमिति । (कै)

समासद्वये कृते तदनन्तर स्वरद्वयप्रवृत्तिरित्यभिमान । वास्त-

यावद्धि प्रयोजनैकत्व नाश्रीयते तावत स्वतन्त्रा पदार्था नैकता मापादयितु शक्यन्ते इति पृथगेव भेदससर्गावनुभवन्ति । तस्मादपि नाना । यद्यपि चास्माकमाकृतिपदार्थकत्वान्नैव भेदो वाक्यार्थत्वेनाभिप्रेतस्तथापि पूर्वपक्षवादिना विकल्पमात्रेणोपन्यस्त । सिद्धान्ताभिप्रायविवरण प्रयो

वसमाधान तु प्रतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमेव तदेव शब्दान्तरेण पठित निमित्तस्वरेति ॥

अनेकान्तिकमिति । (कै)

पूर्वमेव बहुव्रीहिस्वरप्रवृत्त्या युगपत्प्राप्त्यभावेनान्तरङ्गपरिभाषा-विषयाभाव इत्यत्र तात्पर्यमस्य बोध्यम ॥

स्वाङ्गशिटामिति । (कै)

इदमव्युत्पत्तिपक्षे बोध्यम ॥

द्वयोस्तत्पुरुषे इति । (कै)

तद्धितार्थोत्तरपदेत्यनेनेत्यर्थ ॥ आचार्येण पठिते कथ पाठा-भाव उक्त इत्यतस्तात्पर्यमाह

सर्वथेति । (कै)

विग्रहद्वयेऽपीत्यर्थ ॥ भाष्ये

एव किलनामेति । (भा)

तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीहौ तिकारस्योदात्तत्व प्राप्त तद्बाधेनैका-रोदात्तत्वाय सशब्द पठतेत्यर्थ । तच्च न युक्तम् । विग्रहान्तरक-रणात्तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीहावपि [1]तद्धितार्थेति तत्पुरुषसमाससञ्ज्ञाया द्विगुत्वमित्याशयेन भाष्ये आह

१ अ २ । पा १ । सू ५१ ॥

अनवाचित्वादर्थशब्दस्योपपन्नम । एव सत्येक एव कश्चित् पदार्थ प्रधान भूतस्तद्विशेषणत्वेनेतरोपादानमिति सर्वथा च तद्भेदात् तत्संसर्गत्वाच्चैको भेदः संसर्गो वेत्यपि शक्य वदितुम् । तस्मात नामसमवायित्वेन वृत्त्यर्थत्वात् अशेषसविशादिपदार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशन समस्तस्य पदसमूहस्यैक

इगन्ते द्विगाविति । (भा)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत । अवयवस्य तत्पुरुषसञ्ज्ञा वाचनिकयनेन कृतेति मत्वाह

अस्य तर्हीत्यादि ॥ (भा)

भाष्ये

नेदमिति । (भा)

न चावयवतत्पुरुषत्वादिति एतत ॥

बहुलवचनादिति । (भा)

क्वचिदन्यदेवेत्यथकादित्यथ ॥ अनेन चैतत्प्रपञ्चभूताना पूर्वनिपातनियमार्थाना च बहुलग्रहणेन निवृत्तिरिति सूच्यते । अन्यथा तेषा तत्त्व भज्येत एतेन महत्कष्ट श्रित इति प्रतीकस्वरूपाणा तत्पुरुषे [1]सन्महदिति द्वयो समासपर कैयट परास्त । न च त्रयाणामेकार्थीभावेऽपि द्वयोर्निष्कृष्यैकार्थीभावाभावात्कथ विशेषणमित्यस्य प्राप्ति । 'तद्धितार्थेति तु सामर्थ्यात प्रवर्त्तत इति वाच्यम् । निष्कृष्यैकार्थीभाव एव शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थे मानाभावादिति दिक् ॥

---

१ अ २ । पा १ । सू ६१ ॥

प्रयोजनमिति सिद्धमुदाहरणम् । परन्तु निर्वापप्राधान्यमज्ञात्वा पृच्छति । नन्वत्र देवस्येति । सिद्धान्तवाद्याह यदि निवपामीत्यनुषङ्गस्तत एव स च अनुषङ्गस्तद्गुणभावेन भवेत । न चास्य गुणभाव प्रयोजनवत्त्वात । सविचादीना चाकमसमवायादित्येकार्थत्वम । अथ किमर्थमुभय सूचित मिति । येषा संहतानामेकप्रयोजनत्व तेषा तदप्रवृत्त्यैकत्वानामेकान्तेनैव

[1]विशेषलक्षणं विनेति । (कै)

तच्च तद्धितार्थ इत्यादि विशेषलक्षणाभावोऽत्रापि तुल्य इत्यत आह ।

अधिकग्रहणं चेति ॥ (कै)

अधिकषष्टिवर्षोऽपीति । (कै)

अधिकशतवर्षेऽपि डच प्राप्त्या स्वरे विशेष इति भाव ॥ सङ्ख्येयपरेण बहुव्रीहौ दोष स्यादेवेत्यत आह ।

अधीति ॥ (कै)

षष्टिशब्दस्याजहल्लिङ्गत्वमेकवचनान्तत्व च मत्वाह

अधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति ॥ (भा)

अधिकाषष्टिर्वर्षाणामिति । (भा)

यद्यपि अधिकाषष्टिर्येषां वर्षाणामिति विग्रहे स्थितेऽपि [2]सङ्ख्येयेति सूत्रे पूर्वेण बहुव्रीहि प्राप्नोतीति वक्तु शक्यते तथापि सङ्ख्येये सङ्ख्याया अवृत्त्या डचोऽप्राप्त्या प्रयोजनाभाव इति वक्तु शक्यमित्याशयेन भाष्ये यथा तर्हि स योग प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेणेत्युक्तम यदा तदेति क्वचित पाठ । स योग [3]सङ्ख्याव्ययेति-योग ॥

---

१ उपलब्धकैयटे ' विशेषलक्षणेन विना इति पाठोऽस्ति।

२ अ २ । पा २ । सू २५ ॥ ३ अ ४ । पा १ । सू २६ ॥

साकाङ्क्षत्व भवति । इत्यवाच्य तत । अथवा विभज्यमानसाकाङ्क्षत्व सहतैकप्रयोजनत्वेन विना न भवति । प्रत्येककार्य्येषु निरपेक्षप्रवृत्तिसिद्धे । अत साकाङ्क्षविभागेनैव इतराक्षेपात तस्मात्समेवाभिधातव्यमिति प्रत्यदा

डजपीति । (कै)

तत्प्रत्याख्याने सख्येये वर्त्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थात्त्यादेव डजिति भाव ॥ तर्हि वर्षान्तरपदत्व कथ तत्राह

बहुव्रीहिगर्भ इति । (कै)

एव चाधिकषष्टवष इति प्रयोगो दुर्वार एवाधिकषष्टिवर्षाण्य-स्येति विग्रहे वाक्याङ्गीकारेऽपीति भाव ॥ ततखण्डयति भाष्ये

प्रत्याख्याते तस्मिन्निति ॥ (भा)

अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति । (भा)

अत्रावान्तरबहुव्रीहिस्तु न सख्येयरूपान्यपदार्थाभावादिति भाव ॥ नन्वधिकाषष्टिर्येषां वर्षाणामित्यस्यापि विद्यमानत्वात्कथ दोषपरिहार इत्यत आह

अव्यविकेति ॥ (कै)

यथाश्रुतग्राहिणस्तोद्यमित्याह

अव्यविकन्यायममत्वाहेति । (कै)

भाष्ये अधिकषष्टवर्षान्न मुच्यामहे इति पाठ । ईदृशानि-ष्टरूपादित्यर्थ । क्वचित्तु अधिकषष्टिवर्षान्न मुच्यामहे इति पाठ । तदाऽधिकषष्टिवषविषयादनिष्टरूपान्न मुच्यामहे इति अर्थ ॥

छरत्वं दर्शयति । उच्यते इति । पुरोडाशविभागप्रकाशनमेक प्रयोजन निरपेक्षाणां दृष्टम । निर्वापे दत्तोत्तरापि विभागनानात्वपरिचोदना सद्धत्य विशेषणानुपादानात पुन पुन प्रयुक्तस्यानुषङ्गदोषाभावादुपन्यस्यते । तत्रो

अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति । (भा)

अधिका षष्टिर्येषा वर्षाणा तानि अस्येत्यर्थ ॥ आदृशब्ध सख्या सख्येये इति नियमात्तद्विषये सूत्रस्यावश्यकत्वात्कथ प्रत्याख्यान तत्राह

वृत्तिविषय इति । (कै)

अधिका षष्टिवर्षाण्यस्येति विग्रहेऽवान्तरान्यपदार्थाभावादनेक-मित्यस्याप्राप्तौ तद्योगप्रत्याख्याने ऽधिकषष्टिवष सिद्ध । विग्रहान्तरे तु वाक्यमेव । एव सूत्रारम्भे अधिका षष्टिवर्षाणामस्येति बहुव्रीहिगर्भे बहुव्रीहौ सख्येये वर्त्तमानसख्यान्तबहुव्रीहेरित्यर्थान्न डच विग्रहान्तरे तु वाक्यमेवेत्यधिकषष्टिवष सिद्ध इति भाष्याशय । एव च द्वन्द्वबहुव्रीहिविषये ऽविशेषेणेति पच स्थित ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

तर न तावन्निरपेक्षसाधनभेदादपि क्रियानानात्वमिति वक्ष्याम । साधन प्राधान्य तु प्रयुक्तमेव । एतत कृतो विशेष कर्मोभयकृत्वादनादरणीय इति सामान्यप्रकाशनादेकार्थत्वम् । तस्मिन् सीदेत्यस्य पूर्वापेक्षित्वे सत्यपि प्रयोजनभेदाद्वाक्यान्तरत्वम् । तस्मात सहतयोरेव ग्रहणम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजाना महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्य्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २ ॥

व्यधिकरणस्येति । (कै)

उपात्तामन्त्रितानन्वयिन इत्यर्थ । यथा हे पीड्यमान त्व शृणु अह पीडे इत्यर्थकपीडेपीड्यमानेत्यादाविति भाव ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । सुबन्तमामन्त्रिते परे पराङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्त्तव्ये । तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम । तस्यामन्त्रितार्थस्य यन्निमित्त तत्प्रति पादक यत्तदेव पराङ्गवत्स्यान्नान्यदित्यर्थ । 'यत्ते दिवो दुहितमतभोज

'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' ॥ 'परस्याङ्गवदिति' । तस्यैव पद स्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थ । 'तादात्म्या तिदेशोऽयमिति' । अङ्गशब्दस्यावयववचनत्वात तस्यामन्त्रितस्यात्मा तदा त्मा तस्य भावस्तादात्म्य तत्स्वभावत्वमित्यर्थ, एतदेव स्पष्टयति । 'सुब

वाचनिकमिति । (कै)

समानाधिकरणमसमर्थवदिति ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

अतिव्याप्तीति । (कै)

चन्द्रेणाग्ने (यजु वे वाज-स-२७-५) इत्यादाविति भाव ॥ भाष्यात्त्वाद्य एव प्रश्नाशय उपलभ्यते ।

सुबन्तसमुदायस्येति । (कै)

तस्यासुबन्तत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

नैतदस्तीति (भा)

शङ्किता नैष दोषो ऽधात्वभिहितमिति च सिद्धान्त्येकदेशीति तत्त्वम् । एकार्थीभावसामर्थ्यस्यैव तत्र सूत्रे ग्रहणेन तस्याचा-

---

नम"। इह दिव शब्दस्य पराङ्गवद्भावादाष्टमिको निघात । तन्निमित्तग्रहणान्नेह। एतेन "अग्ने ब्रह्मणा वा बधस्व"। "अयमग्ने जरिता"। अनेन 'मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशाक्रतु बृहन्तमाशाथे इति। स्यादेतत । ऋतशब्दस्तावद् घृतादित्वादन्तोदात्त । तस्य तन्निमित्तग्रहणात्पराङ्गवद्भावो मा भूत। किन्तु मित्रावरुणावित्यस्यापि न स्यात् ।

न्तमिति'। अनुप्रविशति अन्तर्भवति सुबन्तामन्त्रितसमुदाय एकस्मिन्नामन्त्रिते सपर्ने य स्वर शक्यते कर्तुं स कर्तव्य इत्यर्थः, क पुनरसौ आद्युदात्तत्व समुदायस्य च पदात्परत्वे निघात । 'कुण्डेनाटन्निति'। नन्वत्र सति तावत्पराङ्गवद्भावे समुदायस्याद्युदात्तत्व शेषनिघातश्च असत्यपि कुण्डशब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' त्याद्युदात्त पदात्परमामन्त्रित निहन्यते यदा तर्ह्यटन्नित्येतत्पादादौ वर्तते तदा नास्ति निघात इति द्वयोराद्युदात्तत्व स्यात । किं च पुंलिङ्गोऽपि कुण्डशब्दोस्ति

नुपस्थितेरित्याह ॥ तिङन्तामन्त्रितयो परस्परसम्बन्धाभावादसा-मर्थ्यमित्यत आह

त्वदीययेति । (कै)

पीड्यमानपदार्थविशेषणीभूतपीडाकरणत्वेन तद्द्वारा सामर्थ्यमिति भाव ॥ साक्षादपि सामर्थ्यं दर्शयितुमाह

अथवेति ॥ (कै)

तथा च व्रजानीति । (कै)

वस्तुत साक्षात्परस्परान्वयाभावेऽपि नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादाविव निघातसिद्धिरबाध्येवेति बोध्यम ॥

ऋतस्य बर्द्धयितारावित्यर्थे ऽन्तर्भावितण्यर्थाद्वृधे क्विपि 'अन्येषामपि दृश्यत' इति पूर्वपदस्य दीर्घे सति हि ऋतावृधाविति व्युत्पादितम । न च तत्र मित्रावरुणौ निमित्तम । न च मा भूत्पराङ्गवद्भाव इति वाच्यम । ऋतावृधावित्यस्य निघातानापत्ते । द्वितीयपादादित्वेनापादादाविति निषेधात । अत एव हि "इम मे गङ्ग" इत्यत्र पूर्वामन्त्रित

पत्यौ जीवति कुण्ड स्यान्मृते भर्त्तरि गोलक ।

इति, कुण्डीति च जानपदादिसूत्रेण ङीषि भवति । परशुना वृश्चन्निति'। आङपरयो खनिशृभ्या डिच्चेति कुप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्त परशुशब्द मद्रशब्दो मदेश्चेतिरक्प्रत्ययान्त कश्मीरशब्दो घृतादित्वाद न्तोदात्त 'सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणा' तस्यामन्त्रितवाच्यस्यार्थस्य यन्निमित्त तदभिधाय्येव सुबन्त पराङ्गवदित्यर्थ, उदाहरणेषु तृतीयान्तस्य तावन्निमित्तत्वमस्त्येव षष्ठ्यन्तस्याप्यस्ति भृत्यनिमित्ता हि राजता देशनिमित्ता वा एव गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि भवति, तन्निमित्तत्वा

एकार उदात्त इति । (कै)

पराङ्गवद्भावे तु पीड्ये इति पीकारेकार उदात्त स्यादिति भाव ॥

स्फुटा चेति । (कै)

क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे हि सा स्फुटा भवतीति बोध्यम् ॥

मन्यते इति ।

अग्रे वार्त्तिकस्य वक्ष्यमाणतयाच पूर्वपक्षिसिद्धान्त्येकदेशिनोस्तदज्ञानाच्चेत्यपि बोध्यम् । एतेन वार्त्तिकानामपि वाक्यैकदेशन्यायेन सूत्रतात्पर्यविषयताया पक्षग्राया भाष्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्यमित्यपास्तम् ॥

स्याविद्यमानवद्भावात्सर्वेषा मेघव्दात्परतामुपनीय क्रियमाणोऽपि निघातो गङ्ग इत्यादित्रयस्यैव क्रियते न तु श्रुतुद्रीत्यस्यापि । अत्राहुर्वेद भाष्यकारा । तन्निमित्तग्रहणं मास्तु । सूत्रेणैव सकलेष्टसिद्धेरिति । युक्तं चैतत् । तथाहि । व्यपेक्षा सामर्थ्यमेक इति समर्थसूत्रस्थभाष्यरीत्येह सामर्थ्यमुपस्थितम् । एकार्थीभावपक्षे तु सामर्थ्यस्येहानुवृत्ति । शब्दा

भावे तु न भवति मरुत्वा इन्द्र वृषभो रणाय, मरुद्भिरिन्द्र सख्य ते अस्तु, मायाभिरिन्द्रमायिनम्, एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व, स्वनेनाग्ने स्वायुस्सम्भरस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व, 'सुबिति किमिति' । तन्निमित्त ग्रहणादेव तिङन्तस्य सिद्धो निरास इति प्रश्न । 'पीड्ये पीड्यमानेति' । नहि सूत्रकारो वार्त्तिककारवचनेनातिव्याप्तिनिवारण मन्यत इति भावः । पीड अवगाहने चुरादिणिच उभयत्र कर्मणि लट, एकवचनमेकवचनमिट्, अपरत्र शानच, यकि णिलोप, तास्यनुदात्तेदिति इटोऽनुदात्तत्व, यक

आमन्त्रितस्येति । (भा)

षष्ठ्यनुपपत्तेराह

आमन्त्रिते इति ॥ (कै)

कुण्डशब्द इति । (कै)

न च यदाऽटनिति पादादौ वर्त्तते यदा वा जीवति पत्यौ जारजवाची कुण्डशब्दः पुल्लिङ्गस्तदा स्वरभेदोऽस्त्येवेति वाच्यम । पादादावेव विधप्रयोगाभावात् वृषादित्वेन कुण्डशब्दमात्रस्याद्युदात्तत्वाच्चेति भाष्याशय ॥

तस्यामन्त्रितस्येति । (कै)

आमन्त्रितार्थस्येत्यर्थ । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्येति यावत् ॥

धिकारस्य बोध्य । एतदर्थं एव चास्मिन्प्रदेशे एतत्सूत्रारम्भ । तथा च ऋतेन मित्रावरुणाविन्येतयोरानशाथे इत्यर्थकेनाशाथे इत्याख्यातेनान्वया त्परस्परमसामर्थ्येन पराङ्गवद्भावान्न षाष्ठ आद्युदात्त । किन्त्वाष्टमिको निघात । मित्रावरुणावित्यस्य तु पराङ्गवद्भावादृतावृधाविति न पादादि स्तो निहन्यत एव । न च सपि कालकादिसिद्धये 'इसुसो सामर्थ्ये" इत्यत्र

प्रत्ययस्वर, एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येकार उदात्त, पीड्यमानेत्यत्रा मन्त्रितनिघात, ननु च समर्थग्रहणानुवृत्त्यैवात्र न भविष्यति, अस्त्यत्रापि सामर्थ्यं, कथ सम्बोधनपद क्रियाया एव विशेषक तथा च ब्रजानि देवदत्तेत्यत्रामन्त्रितनिघातो भवति । उक्त च ।

सम्बोधनपद यद्यत्तत्क्रियाया विशेषकम ।
ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥

इति । अथवा हेतुहेतुमद्भावलक्षणोऽत्र सम्बन्ध हे पीड्यमान

क्रियाद्वारक त्विति । (कै)

व्यपेक्षावादे कृत सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासापत्तेरिद चिन्त्यम । भाष्यस्य तु समर्थपरिभाषानुपस्थितौ तदननुवृत्तौ च तात्पर्यम् । समर्थसूत्रे एकार्थीभावस्यैव सिद्धान्तितत्वेन तस्या अत्रायोगात । अत एव भो देवदत्त भगो देवदत्तेत्यादौ पराङ्गवत्त्व नेति बोध्यम् ॥ षष्ठ्यामन्त्रितकारकत्वस्य तन्निमित्तस्य चाभावात् "ऋतेनमित्रावरुणावृतावृधावि त्यत्र ऋतेने त्यस्यानशाथ इति क्रियान्वयेनामन्त्रित ऋतावृधावि त्ययनिमित्तत्वाभावान्न पराङ्गवत्त्वम् । मित्रावरुणावि 'त्यस्य तु ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थक 'ऋतावृधावि त्येतत्प्रवृत्तिनिमित्तभूतवधन प्रति कर्तृतया मित्रावरुणयोर्निमित्तत्वात्सिद्ध इष्ट पराङ्गवद्भाव छान्दसत्वादेति बोध्यम्। उपक्रमस्थभाष्य तु पूर्वपक्षत्वानार्थसाधकम् । नन्वेकार्थीभावसामर्थ्यस्यैव समर्थसूत्रे सिद्धान्तितया कथमत्र पराङ्गवद्भावे तदुपस्थिति रित्यत आह

पठित समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्येतदिह प्रवर्त्तते । सपिष्यीयत इत्यादिसिद्धये अधात्वभिहितमिति विशेषितत्वात् । इह च धात्वभिहित त्वात् । नन्वेव श्रुतुन्निपदमपि निहन्येत पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य पराङ्गवद्भावे नापादादित्वादिति चेन्न । सचतेत्यनेन सर्वेषामन्वयेऽपि परस्परमसामर्थ्यात् ।

त्वत्पीडयाहमपि पीड्य इति । गेहे गाग्य इति' । गेहशब्द उञ्छादित्वा दन्तोदात्त, एकस्यामासनादिकाया क्रियाया द्वयोरपि कारकत्वात्तद् द्वारेणास्ति सामर्थ्यम् । 'परग्रहणा किमिति' । सन्निधानादामन्त्रितस्यैव भविष्यतीति प्रश्न, पूर्वस्य मा भूदिति' । निमित्तभाव एवामन्त्रितस्यो पत्तीणतया पूर्वस्यापि स्यादिति भाव, एव च पूर्वस्यामन्त्रितत्वमतन्त्र

इहेति। (कै)

एवं च सुप्ग्रहणं व्यर्थमिति तत्त्वम्॥

गुरुलाघवमिति। (कै)

गुरुपदेन गुरुत्वपरेण लाघवपदस्य द्वन्द्वः सुप्ग्रहणे कृते दोषवारणाय यत्नः कार्य इति गौरवमित्येतत्परं वार्त्तिकमित्याह

क्रियमाण इति॥ (कै)

सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वादिति। (कै)

अनेन सुप्सुपेत्यादौ दर्शितैकत्वविवक्षाया अतिस्थूलमतिविषयत्वं दर्शयति भाष्ये

स्वरेऽवधारणाच्चेति॥ (भा)

वार्त्तिकखण्डमवतारयति

ननु चेति॥ (कै)

उक्तं हि। सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणमिति॥ न च गर्ग्ग इत्यादीनामेकवचनान्तानां सचतेति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्याभावात्कथमेकवाक्यता। तथा च कथं निघातोऽपि। तत्र वार्तिककृता समानवाक्याधिकारस्य कृतत्वादिति वाच्यम्। युष्मद्युपपद इति निसूत्र्या भाष्यवार्त्तिकयोरेव वचनभेदेऽपि सामानाधिकरण्यस्य समर्थितत्त्वात्। प्रत्येकमयवसन्ने

गार्ग्याः कुण्डेनाटन्नित्यादावपि भवति सन्निधानादामन्त्रितत्वमपि तत्त्वमिति चेत यद्येव परमेव सन्निहितमिति न पूर्वं प्रत्यङ्गत्वप्रसङ्गः देवदत्तः कुण्डेनाटन्नित्यत्र पूर्वं प्रत्यङ्गत्वे सति समुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघात, अटन्नित्यामन्त्रितनिघात इति स्वरः परग्रहणे तु सति देवदत्तशब्दस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं तथा कुण्डेनाटन्नित्यस्यापि निघातस्तु न भवति 'आमन्त्रित

प्रसिद्ध इति । (कै)

सिद्ध इत्यर्थ ॥

ग्रहणादिति । (कै)

[1]अणुदित्सूत्रमिति ग्रहणकशास्त्रीयाण्ग्रहणे ग्रहणकशास्त्राभाव इत्यर्थ । यथा तत्र वाक्यार्थबोधात प्राक् तस्य लक्ष्यसंस्कारकताया वक्तुमशक्यत्वेनाप्रवृत्तिस्तथात्र स्वरे ग्रहणात्स्वात्मन्यप्रवृत्तिरिति भाव ॥

विषयभेदादिति । (कै)

अत एव त्वप्रत्ययान्तत्वप्रत्ययसिद्धि ॥

गौणार्थेति । (कै)

एतेन परम्परया स्वरस्य कर्त्तव्यत्वमस्त्येवेत्यपास्तम् । साक्षात्स्वरे कर्त्तव्ये शास्त्रस्य चरितार्थत्वात ॥

आदेशविधावेवेति । (कै)

१ अ १ । पा १ । सू ६९ ॥

कत्वप्रकारकबोधविशेष्येष्वपि मिलितेषु सख्यान्तरान्वये बाधकाभावाच्च । 'अह च त्व च वृत्रहन्त्सयुज्याव सनिभ्य आ, समौ हि शिवैरासातौ वत्सन्तावामय सच' इति वेदलोकयो प्रचुरप्रयोगाच्च । एतेन "वन्दे वाणञ्च सुजने दरिद्रता' इत्यत्र यशो विधातु कथयन्ति खण्डितम्' इत्य

पूर्वमविद्यमानवदि'ति देवदत्तशब्दस्याविद्यमानत्वात् । छन्दसि तु परमपि पूर्वस्याङ्गवदिष्यते । आ ते पितमरुता सुम्नमेतु, पितरित्यनेन सह मरुता मित्यस्यापि निघात । 'यथा मृत्पिण्डीभूत इति' । यथा सभेतेत्यन्वय । अमृत्पिण्डो मृत्पिण्ड सपन्नो मृत्पिण्डीभूत, तत्र सुबन्तस्य मृत्पिण्डात्मना परिणामासम्भवादेकीभावप्रतिपादनपरमेतत, मृत्पिण्ड इवैकतामापन्न

[1]षष्ठीस्थाने इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यभिमान । एव च तन्निमित्तग्रहणेन तिङन्तव्यावृत्तिसिद्धे । सुप्ग्रहणे समानाधिकरणे असिद्धा च सुपग्रहण न कार्यमिति भाष्याशय । उत्तरार्थं तु सुबित्यधिकारसूत्र कर्त्तव्यमिति बोध्यम् ॥

स्वरादिष्विति । (कै)

एव चानेनैव स्वरेणानयोरवस्थितिराभ्या परस्याष्टमिकनिघातश्चेति भाव । फिटस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तत्वसिद्धे स्वरादिष्वन्तोदात्तपाठ किमर्थ इति चिन्त्यम् ॥

पराङ्गवद्भावविषयत्वादिति । (कै)

अन्यथा सुबन्तैकान्त इत्यनेनानन्वयापत्तिरिति भाव । पराङ्गवत् भावो यस्य स पूर्वशब्दस्तेनोच्यत इति कश्चित ॥

---

[1] अ १ । पा १ । सू ४९ ॥

स्यान्वयाय एते इत्यध्याहरन्त प्रत्युक्ता । एव च सत्यध्याहृतेन एतच्छब्देनापि सम कण्ठ्यादेरन्वयापत्ते । गङ्ग इत्यादौ निघातानापत्तेश्चेति दिक ॥ नन्वेवमपि मित्रावरुणावित्यस्य कथ पराङ्गवद्भाव । आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवदि''त्यविद्यमानवद्भावादिति चेत नैवम । परस्य हि कार्ये कर्त्तव्येऽस्यावतिदेशो न तु स्वस्य कार्येऽपि । पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्ते । न च पराङ्ग

इत्यर्थ । यद्वा पिशङ्गीशब्दोऽप्यस्ति प्रविश पिशङ्गीमिति तस्याय प्रयोग, भूतशब्द उपमार्थ पिष्टभूत इति यथा, किमर्थं पुनरेवभूतस्य स्वरप्राप्तये यत्न इत्यत आह । 'उभयोरपीति' । असत्यङ्गग्रहणे कार्यव्यपदेशशास्त्राणामन्यतमातिदेश स्याद् यथा परस्य कार्यमामन्त्रितस्य स्वर आमन्त्रितव्यपदेश स्वरशास्त्र वा तथा सुबन्तस्यापि तद्भवतीति, एव चोभयोरा

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

सूत्रस्थपरशब्देन वाच्यवृत्त्योपस्थानादित्यर्थ ॥

प्रातिपदिकमेवेति । (कै)

एवोऽप्यर्थे परस्मिन् प्रातिपदिकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवयवत्वस्याप्यापत्तिरिति भाव ॥ प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वे स्वत प्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वमपि स्यादत आह

प्रत्ययो निमित्तमिति ॥ (कै)

तेन सुबन्तैकान्तत्वमिति । (कै)

अत्र प्रातिपदिकत्वस्य वस्तुगत्यासत्त्वेऽपि सूत्रेऽनुद्देश्यत्वान्न तदतिदेशेन तदवयवत्वव्यवहार इति भाव ॥

वद्भाव परस्य कार्यं किन्तु स्वस्य । अत एव वायो याहि अग्ने नय, इन्द्र देह्यधिरथमित्यादौ आमन्त्रिताद्युदात्तत्व भवत्येव । तिङ्ङतिङ इति निघात पर न भवति । अभ्युपेत्यापि ब्रूम, प्रकृते मित्रावरुणावित्यामन्त्रित सामान्यवचन तद्विशेषणतया विशेषवचनम्वृतावधाविति । अतो "नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमि ति अविद्यमानवद्भावो निषिध्यत इति ॥ नन्वेवमपि मित्रावरुणपदस्य पराङ्गवद्भावात्पादादित्वेनापादादाविति पयु

द्युदात्तत्व स्यात । ननु च पदात्परस्य निघातादुभयोरनुदात्तत्व माभूदिति वाच्य, सत्यम् । आमन्त्रितस्यापादादित्वे सति, पादादित्वे तदुक्तम् । 'वत्करण किमिति' । परत्र परशब्दप्रयोगादेव वत्यर्थोऽवगम्यत इति प्रश्न । 'स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति । नानेन क्वाचित्कत्वमस्योच्यते, एव हि विषयविभागो न ज्ञायते क्वाङ्गवद्भवति क्व नेति, नापि कदाचित्कत्व कदाचिदङ्गवत्कदा चिन्नेति एव हि सर्वत्र विकल्प स्यात तस्मादयमर्थ

विशेषणत्वेनापीति । (कै)

पराङ्गवद्भावस्येत्यर्थ ॥

संबध्यते इति । (कै)

वाच्यतया गृह्यत इत्यर्थ ॥ न च सुट्तिथोरित्यादौ तथयोर्विहितस्य सुट प्रत्ययावयवत्ववत्प्रकृतेऽपि प्रातिपदिकावयवत्वमिति वाच्यम् । अवयवावयवाङ्गुल्यादौ शरीरावयवत्वस्य लोकसिद्धत्वादुपपत्ते । प्रकृते तु प्रातिपदिकावयवकसुबन्तावयवो न तदवयवो भवति नहि हस्तावयवकशरीरावयवोऽङ्घ्रिर्हस्तावयव इति भाव ॥

भाष्यकारेति । (कै)

सुप इत्यस्य विभक्तियदा विशेष्य तदान्यायत एव स्त्रीत्वमिति

दास स्यादिति चेन्न । न ह्यय कार्यस्यातिदेश किन्तु तादात्म्यस्य तस्मि स्यातिदिष्टे विशिष्टमामन्त्रितमिति बुद्ध्या यद्यत्कर्तुं शक्य तत्क्रियते । कि च कार्यातिदेशेऽप्यशास्त्रीयस्य दौलभ्य किमुत तादात्म्यातिदेशे । सुबिति किम । पीड्येपीड्यमाना । नन्विह एकार्थीभावविरहात समर्थपरिभाषानुपस्थितावपि समर्थग्रहणानुवृत्त्या पराङ्गवद्भावो न भविष्यति । एव च अनुपदेशात्परत्वेनानुदात्तस्येटा उदात्तेनैकादेशे पीड्ये इत्यन्तोदात्त सिद्धम ।

असति वद्ग्रहणे आम कुण्डेनाटन्निति स्थिते अटन्नित्यस्य निघाते प्राप्ते कुण्डेनेत्यस्यानुप्रवेशात्कुण्डेनाटन्नित्येकमामन्त्रित सपन्न न च तदेकान्तरमिति प्रतिषेधाभावान्निघात एव स्यात वत्करणे तु सति अटन्नित्यस्य तावदेकान्तरत्वान्निघातप्रतिषेधे आद्युदात्तत्व प्राप्त तस्या दशाया कुण्डेनेत्यस्यानुप्रवेशात्समुदायस्याद्युदात्तत्व भवति, तदेव समुदायस्यानैकान्तरत्वेऽपि अटन्नित्यस्य यदेकान्तरत्व वत्करणेन लब्ध तेनैव समुदायस्य निघातनिवृत्ति

कश्चित । तत्र [1] औङ श्यामि त्यादौ नित्यस्त्रीत्वेन नदीत्वाय स्वत स्त्रीलिङ्गत्वस्यैव न्याय्यत्वात् ॥

समानपदत्वादिति । (कै)

अतिदेशेन परावयवतया विशिष्टस्याखण्डत्वे बोधिते स्वाश्रयस्य सखण्डत्वस्यातिदिश्यमानधर्मविरुद्धतया तत्प्रयुक्तणत्वप्रतिबन्धाभाव इति भाव ॥ नन्वस्य उक्तरीत्या विरोधोऽस्त्येवेत्यत आह ।

यत्रेहेति । (कै)

पूर्वस्य पराङ्गवद्भावोक्तेस्तेन पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्त्या पूर्व-

[1] अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥

नैवम् । सामर्थ्यस्येहापि सत्त्वात । पीड्यमानसम्बोध्यका पीडेति हि वाक्यार्थ । आह च । 'सम्बोधनपद यच्च तत्क्रियाया विशेषणम । व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सती"ति ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदा देशाः। "आख्यात सविशेषण वाक्यम्" इति वार्त्तिककारवचनान्निति भाव' । अङ्गग्रहण किम् । उभयो पृथगाद्युदात्तता मा भूत् । वद्ग्रहण किम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात । आम् कुण्डेनाटन् । आम एकान्तरमामन्त्रित

राद्युदात्तत्व च भवति । 'कूपे सिञ्चन्निति । अत्र पराङ्गवद्भावे सति एकपद्यात्वत्वप्रसङ्गः स्वाश्रय पदादित्व भविष्यति सर्वातिदेशेषु ह्यविरुद्ध स्वाश्रय भवति, किं च नात्रातिदेशिक सकारस्य किञ्चित्कार्यमस्ति अतोऽपि स्वाश्रय भवत्येव, यथा नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र यक- प्रतिषेधे प्राप, इह तर्हि चम नमन अत्र पराङ्गवद्भावे सति समान पदस्थत्वाण्णत्व स्यात सत्यपि समानपदत्वे । पूर्वपदात्संज्ञायामग' इति

निष्ठस्वाश्रयनिवृत्तावपि परस्मिन् पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौ परनिष्ठस्वाश्रयनिवृत्तौ च मानाभावादिति भाव । किं चामन्त्रिते परे पूर्वप्रत्यासत्त्या आमन्त्रितरूपपराङ्गवत् कार्यभागिति उक्ते आमन्त्रितत्वे वैकल्पप्रयुक्ताप्राप्तकार्यातिदेश एव लभ्यते न षत्वणत्वयोस्तद्गुन-यन्नाह

शब्देनेति । (कै)

आमन्त्रितशब्देनेत्यर्थ ॥

यथा नमत इति । (कै)

अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमि । न दुहेति कर्मवत्त्वाश्रययकि प्रतिषिद्धे कर्त्राश्रय शप् तत्र निषेधादित्यतिदेशाश्रयाप्रवृत्ति । इह तु

मनन्तिक इत्येकान्तरता भवति । स्वर इति किम । कूपे सिञ्चन् वर्मनमन षत्वणत्वे प्रति पराङ्गवद्भावो न भवति । समानाधिकरणस्योपसख्यानमन न्तरत्वात् । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन । न च परस्पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि सूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यम । स्वरे इत्यवधारणात । पराङ्गवद्भावे कर्तव्ये तस्य दुर्लभत्वात । वस्तुतस्तु स्वरे इति न कर्तव्यम् । कूपे सिञ्चन्नित्यत्र स्वाश्रयपदादित्वसत्वात 'सात्पदाद्योरि''ति निषेधसम्भवात ।

नियमादसच्छाया न भविष्यति, नाय नियमस्य विषय पूर्वपदशब्दो हि समासावयवे रूढ, तेन समास एव नियम, अथ तु पूर्वं पद पूर्वपदादित्यविशेषेण नियमो व्याख्यायेत तत स्वरग्रहणमशक्यमकर्तुम क्रियमाणे तस्मिन्समानाधिकरणस्योपसख्यानमित्येतदपि शक्यमकर्तुम कथ परस्याङ्गवद्भावे कृते चिणो लुङ्न्यायेन विषयभेदाल्लक्षणस्यावृत्तौ पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो भविष्यति, सति तु स्वरग्रहणे स्वरादन्यत्र

अतिदेशस्याप्रवृत्तिरेवेति यथा कथञ्चित दृष्टान्ततेति बोध्यम् ॥ यद्यप्यनेन णत्वमपि परिहृत तथापि प्रकारान्तरेणापि समाधातु-रेकदेश्याह भाष्ये

चर्मनमनिति ॥ (भा)

तध्वनयन्नाह

सत्यपि निमित्तेत्यादि ॥ (कै)

नियमाद्वेति । (कै)

यद्यपि विध्यर्थत्वमेवाष्टमे स्थापयिष्यति तथापि योगविभागे-नाच नियमोपपत्तिरित्यभिमान ॥

[1]समासावयव एवेति । (कै)

एव च नियमेन वाक्यव्यावृत्ति कर्त्तुमशक्येति भाव ॥ भाष्ये

---

१ उपलब्धकैयटपुस्तके समासाद्यवयव एव इति पाठोऽस्ति ॥

णत्व तु "पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामे"वेति नियमान्न भविष्यति । समासाभावेऽपि पूर्व पदमिति यौगिकार्थमात्रस्य लक्ष्यानुरोधेन ग्रहीतु शक्यत्वादिति भाष्यम । यद्वा । आमन्त्रिते इत्यस्योपस्थितत्वादामन्त्रितत्वयत्ककाय प्रत्येव सन्निधानात पराङ्गवद्भाव । तथा च पराङ्गवद्भावे सामानाधिकरण्यस्योप

पराङ्गवद्भावे पराङ्गवद्भावो न सिद्ध्यतीति कर्त्तव्य, नन्वसति स्वरग्रहणे परशुना वृश्चन्नित्यत्र वृश्चन्निति प्रातिपदिक न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रतिषेध, "न ङिसम्बुद्ध्योरि"ति निषेधाल्लिङ्गात् तत्र पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात "सुपो धातुप्रातिपदिकयोरि"ति सुब्लुक् प्रसज्येत स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्त्तव्ये पराङ्गवद्भावाभाव । नैतदस्ति । पारद

अविशेषेणेति

एकदेश्युक्ति । अष्टमे रूढयोरेवानयोर्ग्रहणस्य सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात अखण्डपदस्यैव तत्र समानपदेन ग्रहणाच्च । उक्तयुक्त्यैव तु णत्ववारण बोध्यम । एव च स्वरग्रहणमपि व्यर्थमिति बोध्यम ॥

प्राक्कडारात्समासः । २ । १ । ३ ॥

---

[१]अवधित्वद्योतनेति ॥

अत्र करणे ल्युट कर्त्त करणत्वविवक्षया बोध्य । द्योतकात्वेप इत्यर्थ ॥

---

१ उपलब्धकैयटे अवधित्वद्योतन' इति ल्युडन्तपाठो नास्ति । द्योतक' इत्यस्ति ॥

सख्यान, स्वरग्रहणा चेत्युभयमपि न कर्त्तव्यमिति स्थितम् । परमपि छन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम । आते पितमरुता सुम्नमेतु । प्रतित्वा दुहितद्दिव । उग्रोच्च दुहितद्दिव । अव्ययप्रतिषेधस्च । उच्चैरधीयान । अव्ययीभावस्य तु नाय निषेध इत्युक्तम ॥

ङ्गवदित्यामन्त्रित सनिधानात्परशब्देन गृह्यते तस्य रूपस्य सुबन्तैकान्तत्वात्सु बन्तकाय एव पराङ्गवद्भावो न प्रातिपदिककार्ये । 'उच्चैरधीयानेति । उच्चैर्नीचैः शब्दौ स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तस्मिन्निमित्त च ॥

पर्याय स्यादिति । (कै)

अधिकारलब्धसमाससञ्ज्ञाया अनवकाशत्वादित्याशय । अनेन अग्रिमग्रन्थ एकदेशिनोक्तिरिति सूचितम ॥ भाष्ये

सत्या समाससञ्ज्ञायामिति । (भा)

प्राक्पदोपादाने ऽस्याधिकारताया एव तत्सामर्थ्येन वक्तव्यतया तत्साहित्येनाषा विधानाद्वचनात्समावेश ॥ नन्वेवमपि पर्याय प्राप्नोति कथ समावेश इति चेत्तत्राह

स्वरितत्वादेवेति । (कै)

प्रत्यय इत्यादिवत । अन्यथा समास सहसुपे त्येकमेव भवेदिति भाव ॥ अधुनाधिकारत्वाभावेऽपि समावेश शङ्कते । भाष्ये

समाससञ्ज्ञापीति । (भा)

प्राग्ग्रहणाभावे समास । सह सुपे 'त्येव सवत्र समाससञ्ज्ञाविधि । सहसुपेत्यशस्य च स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्र सम्बन्धोऽपि अव्ययीभावादिसञ्ज्ञाविनिर्मुक्तसमासस्य चाभाव इत्यभिमान । अत एव विग्रहादयो ऽवकाशा इत्यग्रिमभाष्य सङ्गच्छते । सद्व्ययीभावादिसञ्ज्ञाविनिर्मुक्तो विषय इति भाव । मुख्य सामानाधिकरण्य नास्तीति[1] विशेषण विशेष्येणे त्यत्रोभयोपादानसामर्थ्येन शब्दजन्यबोधविशेष्ययोयत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति भाव । क्वचिदेकदेशान्वयोऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति तात्पर्यम् ॥

---

१ अ २ । पा १ । सू ५७ ॥

अवयवकार्यमिति । (कै)

समासविशेषप्रयुक्त स्वर इत्यर्थ ॥

अन्तरेणापीति । (कै)

समासाधिकारे स्वरविधानादिति भाव ॥

भूतसमासेति ॥ (कै)

सिद्धसमासेत्यर्थ ॥

इवार्थस्येति । (कै)

इवद्योत्योपमानत्वनिरूपकोपमेयरूपार्थस्य समासवाच्यस्येत्यर्थ ॥
तद्वच्यति

उपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

येनैवावयवकार्यमिति । (भा)

कर्मधारय ॥

काकतालीयम् । (भा)

इत्यत्रावयवरूपकप्रत्ययाख्य कार्यमित्यर्थ । तत्र काकतालेत्या-
दिपक्षमे व्याख्यास्यते ॥

डीबर्थ इति । (कै)

पुनाराज इत्यत्रापि योगविभागस्य भाष्यानुक्तत्वेनाप्रमाणतया
टजेष्टव्य इति बोध्यम् । पुनगव पुनाराज इत्युपात्तोदाहरण-
मादायैव भाष्यप्रवृत्तेरिद चिन्त्यम् ॥

एकार उदात्त इति । (कै)

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थ ॥

निघात परत्वाद्बाधित्वेति ।

एव च भाष्यस्य निर्दलतापत्ति शेषनिघातेनैव तत्फलसिद्धेरिति चिन्त्यम् ।

[1]गतिर्गताविति निघातो यथा स्यादिति (भा)

भाष्ये । यद्यप्युच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरे [2]प्रवृद्धादित्वादन्तोदात्तत्वे वा शेषनिघातेनापि [3]गतिश्चेति सूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या अन्यत्रकैयटरीत्या च पुन शब्दे ऽनुदात्तत्व सिद्धमिति तत्फलसिद्धयेऽवश्य गतिसज्ञा वक्तव्येति वक्तुमनुचितम । गतिश्चेति (१।४।६) सूत्रे पुनरुत्स्यूतशब्द प्रवृद्धादित्वादन्तोदात्त इत्युक्तम् । इहोच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर इत्युक्तम । तथापि पुनरुत्स्यूतमित्यादौ असमासे पुन शब्दस्य निघातरूपफलाय सावश्य बाध्या । समस्तपुनरुत्स्यूतशब्दस्तु सुपे ति सूत्रेण समासादन्तोदात्त एवेति भाष्याभिप्राय । न च नित्यसमासत्वात्कथ वाक्यसम्भव इति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन छान्दसत्वादेव समासे गतित्वाभावेन गतिसमासस्याचाप्रवृत्ते । अत एवोत्तरसूत्रे सुपे त्यस्य लक्षणस्येदमुदाहरण वक्ष्यति भगवान । अत एव समासार्था गतीतिस्वरार्था वा गतिसञ्ज्ञेति भाष्ये नोक्तम् । छन्दसि पुन शब्दस्य गतित्वेनैव सिद्धत्वेऽपि लोके पुनराधेयादौ

---

१ अ ८ । पा १ । सू ७ ॥ २ प्रवृद्धादीना च । ६ । २ । १४७ ॥
३ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

समाससञ्ज्ञा सावकाशा तत्र गतिसञ्ज्ञाभावेन गतिसमासाप्राप्तिरत आह

भाषाया त्विति । (कै)

चिन्त्यमेतत् । [१] पुनश्चनसौ छन्दसीति गतिसञ्ज्ञाविधायकवार्त्तिकविरोधात लोके समस्तपुनराधेयशब्दानभिधानेन समासान्तोदात्तस्यैव तत्र स्वीकारेण वा भाष्योपपत्तेश्च । सति हि तस्मिंस्तेनैव सिद्धमित्यचत्वभाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेति दिक् ॥ एव सहसुपेत्यस्य निरवकाशत्वे पूर्वपक्षिणा प्रतिपादिते तावतापि पर्याय एव प्राप्नोति न समावेश इत्याह भाष्ये

एवमप्येकासञ्ज्ञेतीति । (भा)

तस्मात्प्राग्वचन कर्त्तव्यमिति (भा)

सिद्धान्ताशयस्तु उक्त एव । एव च किमित्यवकाशनिराक्रियेति शङ्का तत्समाधान च कैयटोक्तमसङ्गतमेव पूर्वपक्षिणो ऽज्ञानस्यावश्यकत्वात् । तेनावकाशनिराकरणेऽपि सिद्धान्तिनोच्यते । अवकाशप्रदर्शनेन ततखण्डन तु समाधानान्तरसम्भवादनादरेण । किञ्च ज्ञापकेन विस्पष्टपटु । काकतालीयमित्यादौ समासे परेणोक्तं तस्मादेव ज्ञापकादेतस्य सामान्येन विधायकतायामवकाश उक्तप्राय इति सुधियो विभावयन्तु ॥

एव मन्यते सयुक्ते विधानादिति । (कै)

विपूर्वकधाञ्‌ करणे शक्त सहसुपे'त्यनेन समास इत्यस्या-

---

१ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

संयुक्तकरणात्तत्संज्ञाया सर्वार्थत्वं न तु सहसुपे त्येतन्मात्रोदाहरण-विषयत्वमित्यर्थ । एव च तत्तद्विशेषसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वा-त्ताभि समावेश इत्यभिमान ॥ नन्वेवविधनिष्फलविचारकरण भाष्ये अनुचितमत आह

नार्थेति ॥ (कै)

सहसुपा । २ । १ । ४ ॥

सहग्रहणेत्विति । (कै)

तत्सामर्थ्यात्समास इत्येकत्वस्य विवक्षणाच्च सहभूतस्यैका संज्ञेति भाव ॥ ननु यद्यपि प्रत्येक समासत्वे प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्येक न प्राति-पदिकत्व तथापि समासस्य समुदायानात्मकतया समासग्रहणस्य वाक्यनिवर्त्तकनियमार्थत्व नोपपद्यते किन्तु विध्यर्थत्वमेव स्यादत आह

सहसुपा ॥ इह सहेति योगो विभज्यते । सुबन्त समर्थेन सह समस्यते । कतिपयतिङन्तमात्रविषयोऽय योग । सुप्सुपेति पुनरारम्भात् । अतोऽति प्रसङ्गो नोद्भावनीय । यो जात एव पर्यभूषत् । य ग्रम्बर अन्वविन्दत । योगविभागसिद्धस्यासावचिकत्वान्नेह । सम्प्रयच्छत्क्षाणा इन्द्राय भागम् । अत एव नित्य क्रीडेत्यधिकारे उदात्तवता गतिमता च तिङा गते समास

"सहसुपा" ॥ सहवचन किमर्थं यावता तृतीयैव सहार्थमाक्षेप्स्यति यथा वृद्धो यूनेति, सहभूतयो समाससंज्ञा यथा स्याद् एकैकस्य मा भूद्,

वृत्तद्धितेति ॥ (कै)

एकशेषेत्विति । (कै)

समुदायस्यैकार्थीभावेनायवत्त्वादप्राप्तौ नियमार्थं तदिति भाव ॥ काकतालीयमि त्यादौ प्रत्येक छप्रत्ययोत्पत्तिरपि दोषो नेत्याह

समासाच्चेति ॥ (कै)

ननु समुदाये समासत्वाभावोऽत आह

प्रातिपदिकत्वादिति । (कै)

तत्सामर्थ्यात्समासपद तत्समूहपरमिति भाव ॥

[1]एकत्वन्न विवक्ष्यत इति । (कै)

---

१ 'एकवचन न विवक्ष्यते" इत्युपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

इति वार्तिककृता यदुक्त तदिहैव योग विभज्य साधित भाष्ये । एवमिवेन समास इत्यपि सुप्सुपेत्यनेन सिद्धमित्युक्तम । युक्त चैतत् । अन्यथा वार्तिक रीत्या नित्यसमासतापत्तौ य आनयत आयोनयत सम्यग्यच्छेत्यादेरसङ्गत त्वापत्ते । जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणा पदद्वयत्वेन पाठासङ्गतिप्रसङ्गाच्च । अत एवोद्बाहुरिवेत्यादौ व्यस्तव्यवहितप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते । यथोत्तरम्मु नीना प्रामाण्यात । तिङसमासस्तु छन्दस्येव । अत एव कामणा यमभिप्रेतौ त्यत्रैकपद्य नेति हरदत्त । एतदपि असावचिकत्वादेव सिद्धम् । युक्त

अन्यथा पुत्रेण सहागत पितेत्यत्र यथा द्वयोरप्यागमनेन सम्बन्ध एव समाससञ्ज्ञापि प्रत्येकमेव स्यात, सहग्रहणे तु सहभूतयोरेका सञ्ज्ञा भवति । कि च स्याद् यद्येकैकस्य सञ्ज्ञा स्यात, इह कष्टकपाद इति समा-

प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयादिति भाव ॥ ननु तद्विरोधात प्रातिपदिकादित्यस्यासम्बन्ध एव स्यादत आह ।

अनभिधानाद्वेति । (कै)

एव च लक्ष्यानुरोधादेव समासपद तत्समूहपरमिति भाव ॥

समुदायस्यैवेति । (कै)

अवयवेभ्य समुदायोऽतिरिक्तोऽपीति भाव । इद चिन्त्यम । सुबन्त समर्थ समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यत इत्यर्थेन प्रत्येक तस्य तस्य च सज्ञालाभात्समुदाये सस्कायत्वस्य दुर्लभत्वात् । कि च समुदायद्विवचनदृष्टान्तो ऽयुक्त वैषम्यात समुदायसज्ञत्वावयवाना-मननुग्रहात् ॥

अन्वर्थसज्ञाविज्ञानाद्वेतीति । (कै)

चेदम । छान्दसत्वेनैव तत्र सुब्लुको वक्तव्यत्वात । अन्यथा एकवचनसुत्स मत करिष्यते इति भाष्यात्समासादुत्पन्नस्य सो पर्यभूषदित्यादौ हल्ङ्या दिलोपसम्भवेऽपि यत्प्रकरोतीत्यादौ अवग्रहापत्ते । न च नपुसकताभ्युपगमेन निर्वाह । यत्प्रकुरुते इत्यादौ क्लत्वापत्ते । प्रकुर्वीरन्नित्यत्र नलोपापत्तेश्च । तस्मात्काव्यादौ प्रभवतीत्यादिप्रयोगेषूपसर्ग पृथक्त पदमेव । वागर्थाविवे त्यादाविवशब्दस्तु समस्त पृथग्वा । उद्बाहुरिव वामन काचाचितो विध्य गिवागजौ गजावित्यादौ पृथगेवेति तत्त्वम् । यत्तु कश्चिदिवेन समासश्छा

सान्त प्रसज्येत द्वौ च स्वरौ स्याता 'कृत्तद्धितसमासाश्चे त्यत्र तु समासश्च समासश्चेत्येकशेषो व्याख्यास्यते तेन समाससमूहस्य सज्ञाविधिनियमार्थं इति वाक्यस्य न भविष्यति अन्यथा त्वेकैकस्य समासस्य प्रत्ययान्तत्वादि

वस्तुत समसन सक्षेप इत्यन्वय । नचासावनेकस्यैव । एकस्यापि विस्तृतस्य सक्षेपदर्शनादतोऽन्वयत्वेन कथमेतदर्थलाभ इति चिन्त्यम् । तस्मात् गणदण्डनन्यायसत्वात्कथमेकैकस्य प्राप्ति । लक्ष्यानुसाराच्च तस्यैव न्यायस्याश्रयणमिति सिद्धान्तिन एव प्रश्न । इतरो लक्ष्यानुसारमज्ञात्वा न्यायमात्राश्रयणेन सहग्रहणमित्याह

प्रत्येकमिति ॥ (कै)

लक्ष्यदर्शनादीति । (कै)

आदिना [१] मालादीनां चेति ज्ञापकसग्रह । अत्रापि गणदण्डनन्यायाश्रयणेन लक्ष्यदर्शनमेव हेतुरिति तत्त्वम ॥

योगावयव इति । (कै)

---

१ अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥

न्दस इत्याह । तन्निर्मूलम । तैत्तिरीयग्रन्थकपाठविरुद्ध च । इवसमासे समासगा श्रौतीमुपमामुदाहरता आलङ्कारिकाणा प्रतिकूल च । किञ्च । हरीतकी भुङ्क्ष्व राजन्मातेव हितकारिणीम" 'अद्वैतमप्यनुभवामि करस्थ बिल्वतुल्य शरीरमहिनिल्वयणीव वीक्ष्य" इत्यादय समस्तप्रयोगा न स्युरिति प्रथमान्तेनैवेत्यन्यपदार्थसूत्रस्थभाष्यसम्मता । अत एव अग्निरिव राजो वायुरिव पाश इत्यादि परिशिष्टोदाहरणमपि सङ्गच्छते इत्यास्ता तावत । इद त्ववशिष्यते । तिङसमासे कृते परमपि तिङड तिङ इति

र्थ्यर्थ समासग्रहण स्यात, समासाच्च तद्विषयादि'त्यत्रापि प्रातिपदिका दित्यनुवर्तते समूहस्य च प्रातिपदिकत्व न त्वेकैकस्य समासस्येति समासा दित्येकत्वाविवक्षया समूहादेव सिद्ध प्रत्यय, तदेव समुदायस्य यथा

योगोऽत्राष्टाध्यायी । यद्यपि योगविभागाभावेऽपि अवयवाव-यवस्य समुदायावयवत्वन्यायेनाष्टाध्याय्यवयवत्वमस्त्येव तथापि साक्षा-दवयवत्वमेवात्र विवक्षित तच्च योगविभागमन्तरेण न सम्भवतीति बोध्यम् ॥

सङ्ख्याया विवक्षितत्वादिति । (कै)

सुबन्तत्वादे प्रत्येकसमाप्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ अनुच्यचलादि - त्यत्र समाससञ्ज्ञाया फल दर्शयति ।

शाकलेति । (कै)

अन्यथा पक्षे यणोऽश्रवणमपि स्यात इत्यर्थ ॥ स्वरस्तु न फलमित्याह

समासान्तोदात्तत्वमिति ॥ (कै)

केचिन्मतसिद्धस्वर दर्शयति

निघात बाधित्वा सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तता प्राप्नोति । न चेष्टापत्तिः । पर्यभूषत तदेवानुप्राविशदित्यादौ क्वापि अन्तोदात्तपाठदर्शनात् । अचेद तत्त्वम् । तिङि चोदात्तवतीति गतेनिघातविधान ज्ञापक तिङसमासे अन्तोदात्ताभावस्येति । भाष्यमते तु गतिकारकोपपदात्कृदिति सूत्रे कृद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न कश्चिद्दोष इति । इत्थेदमवधेयम् । सहेति तिङसमासे सुप्सुपेति विहिते च वागर्थाविव पूर्व भूतो भूतपूर्व इत्यादौ अव्ययी भावादिविशेषसञ्ज्ञा सर्वैव न । तत्तदधिकारेष्वस्यापाठात । एव विस्प

ष्टादेर्कैकस्य मा भूदिति सहग्रहणम् नैतदस्ति प्रयोजनम्, समास इति महती सञ्ज्ञा क्रियते ऽन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत यस्मिन्समुदाये पदद्वय परस्पर समस्यते स समास इत्यस्मिन्नित्यधिकरणे घञ्, तस्मादनर्थक सहग्र

तत्रानेरिति ॥ (कै)

केचिन्मतदूषणमाह

एव चेति ॥ (कै)

अवक्तव्यमिति । (कै)

समासासमासयो स्वरे रूपे चाविशेषादित्यर्थ ॥ एकादेशस्य सर्वथोदात्तत्वादिति भाव ॥ अनुव्यचलदि त्यत्र णत्वश्रवण विशेष । अयञ्च नित्यसमास इति तात्पर्यम् ॥

सतिशिष्टत्वादिति । (कै)

वाक्येऽपि निघातप्रवृत्तेस्तदुत्तरकालिकतया समासस्वरस्य सति शिष्टत्वमित्यर्थ ॥

तिङैकत्वस्येति । (कै)

स्फुट काकतालीय इत्यादावपि तत्रापि सुप्सुपेत्यस्य प्रवृत्ते । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु समासाच्च तद्विषयादित्यादय स्वरच्प्रत्ययार्थमारभ्यमाणा अपि वृद्धकुमारीवरन्यायेन समाससाधका इत्यस्मिन्नपि पक्षे विशेषसज्ञाविरह स्तुल्य एव । समासश्चतुर्द्धेति तु प्रायोवादमात्रम् । अत एव पठन्ति ।

'क समास इति प्रश्ने विस्पष्टपटुगोचरे ।
समासमात्र ये ब्रूयविस्पष्टपटवो हि ते" ॥

इह विस्पष्टमिति पाटवस्य विशेषणम् । एकदेशान्वयस्याप्यत्र स्वीकार एव पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इत्यादि पूर्वाचार्यपरिभाषितम् । यद्यपीह

ङ्गा तत्राह । 'सहग्रहण योगविभागार्थमिति' । सहेत्येको योग, सुबि त्येव सुप्सह समस्यते केन पदविधित्वात्समर्थेन । 'अनुव्यचलदिति' । तत्र सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्दे पूर्व समासे प्रत्याहनौ । तत्र नित्यसमास ।

सुपा यद्यपि स्वप्रकृत्यर्थ विशेष्यगतसंख्याभिधायित्वमुत्सर्गस्त-थापि [1] ङ्याप्प्रातिपदिकादि ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तिङापि क्रियागतायाः कर्त्रादिसम्बन्धाहारोऽपि तत्संख्याया एव भानमिति सिद्धान्ते इदम् ॥

वचनग्रहणादिति । (कै)

प्रातिपदिकार्थसूत्रस्थात्संख्यार्थकादित्यर्थ ॥

केवलायाश्चेति । (कै)

प्रातिपदिकसंज्ञासत्वेनास्यापि प्रकृतित्वमिति भाव ॥

हल्ङ्यादिलोप इति । (कै)

योगविभागस्येष्टसिध्यर्थतया छन्दसि तद्विषये एवैतत्समासप्रवृ-

---

[1] अ४ । पा१ । सू१ ॥

तदीयमहासंज्ञाव्यवहारसामर्थ्यात्स्वीक्रियते । तथापि तत्त्वमौत्सर्गिकमेव । अद्य पौर्णमास्यादेस्तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्राधान्यात । उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे ऽन्यपदार्थप्राधान्याच्चेति दिक । यद्यपि जहत्स्वार्थाया वृत्तौ वतिपदयोरान र्थक्यम । अजहत्स्वार्थाया तूभयोरपि विशिष्टार्थता तथापि एकार्थीभा वात्पूर्वस्यामवस्थाया यौ पृथकपदार्थौ तयोर्वृत्तौ प्राधान्याप्राधान्याभ्या प्रवे शमाश्रित्योक्तानामौत्सर्गिकव्यवहाराणा निर्वाहो बोध्य । षोढा चाय समास । तथाहि ।

त्वाहे प्राकलाभाव समासान्तोदात्तत्व तु न भवति 'तिङ्ङतिङ' इति निघातात, अना 'गतिर्गतौ' विति निघात, वेयणादेश उदात्तस्वरितयो रित्यट स्वरितत्वम । अन्ये तु सति शिष्ट समासान्तोदात्तत्व भवतीत्याहु ।

त्तिरिति भाव । एतेन प्रकुर्वीरन्नित्यादौ समासे नलोप स्यादित्यपास्तम ॥ सुबुत्पत्तिस्वीकारे सम्मतिमाह

अत एवेति । (कै)

अन्ये त्वित्यरुचिबीज तु पचतिकल्पमित्यादावेव सति बहुवचनादेरापत्ति । तस्माद्वचनग्रहणेन सख्याप्रवृत्तिनिमित्तकानामेव ग्रहण नत्वेव विधाना किचैषामेकपद्ये प्रागुक्ते निघातप्रतिषेधे च न मानमिति ॥

अतिङित्यादाविति । (कै)

तत्राङित्यस्य [1]अनवक्लृप्त्यमर्षयोरि ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन समासविशेषणतया समर्थेनेत्यनेनैवोत्तरपदोपस्थित्या तत्र सुपेत्यस्या-

---

१ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकि वृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

'सुपा सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङा तिङा ।
सुबन्तेनेति च प्रोक्त समास षड्विधो बुधै ' ॥

सुपा सुपा । राजपुरुष । तिङा । पर्यभूषत । नाम्ना । कुम्भकार । धातुना । कटप्रू । अजस्रम् । तिङान्तिङा । पिबतखादता । तिङा सुपा । जहिजोड । इह समासे पूर्वपदोत्तरपदपुरस्कारेणाय विभाग । तेन मध्यमानामव्यवस्थितत्वेऽपि अदोष । एहि रे याहि रे इत्यस्य सुबन्तपूर्वोत्तरपदत्वात । सर्वेष्वमीषु पूर्वपदस्य पदत्वमव्यभिचारि । अत

विभक्तिस्तु सत्यपि समासत्वेन प्रातिपदिकत्वे न भवति तिङैकत्वस्योक्तत्वात यद्वा वचनग्रहणमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु यथा स्यान्निति प्रथमैकवचन हल्ङ्या दिलोप, एव चैकपद्यादामनुष्यचलद्देवदत्तेत्या 'म एकान्तरमामन्त्रितमन

नन्वयेन च चिन्त्यमेतत ॥ ननु पुन शब्दस्य गतित्वात्कुगतीत्येव सिद्ध सद्भावे तु अनेन समासेऽपि तत्पुरुषत्वाभावात् [१] गतिरनन्तर इति उच्छब्दस्य स्वरानापत्तिरत आह ।

पुन शब्दस्येति । (कै)

छन्दसि सर्वविधीना वैकल्पिकत्वादिति भाव ॥ अन्यत इति सूचितामरुचिमाह

काठकेऽन्तोदात्त इति ॥ (कै)

अव्ययादिति लुगिति । (कै)

तदन्तस्याप्यव्ययत्वादिति भाव ॥

---

१ अ६ । पा२ । सू४९ ॥

एव समासग्रहण नियमार्थमित्यय ग्रन्थो यत्र पूर्वो भाग पद तद्विषयक । तेन बहुपटव इत्यत्र टकाराकारस्योदात्तता सिध्यतीत्यर्थवत्सूत्रे व्यत्यादि तम । इवेन समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च ॥ इह उक्तयोगाभ्या सिद्ध समासमनूद्य विभक्तिलोपाभावस्वरौ विधीयेते । तिङन्तापेक्षया इवशब्दस्य परनिपातस्तु राजदन्तादेराकृतिगणत्वात । वाससीव वेधस । जीमूतस्येव भवति । येषा विग्रिह्य लक्षणा नास्ति ते समासा सहसुपेत्याभ्या सिध्यन्तीति स्थितम ॥

न्तिक' इति निघातप्रतिषेधो भवति । योगविभागश्चेष्टसिद्ध्यर्थ इत्यतिप्रसङ्गो नोद्भावनीय ॥

अव्ययीभावः । २ । १ । ५ ॥

च्विप्रत्ययेन क्वचिदेवकार्येऽव्ययत्वारोपबोधनान्यत्कार्यलाभ ।

नतदन्वर्थेति । (कै)

शब्दतो ऽलाभादिति भाव ॥ प्रापिकत्वमेव दृशयति सुपे त्यादि ॥

अव्ययीभाव ॥ अधिकारोऽयम् ॥

अव्ययीभाव' ॥ इह लघ्वर्थं सञ्ज्ञाकरणमित्येकाच्चरा सञ्ज्ञा कार्या किमर्थं महती क्रियत इत्याह । अन्वर्थसञ्ज्ञा चेयमिति' । अनव्यय मव्यय भवतीत्यव्ययीभाव, भवतेश्च उपसंख्यानमिति णप्रत्यय, अन्वर्थत्वे कि सिध्यतीत्यत आह । तेनेति '। पूर्वपदग्रहणमव्ययस्योपलक्षणार्थं सूपप्रति शाकप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यान्न स्यात्तस्मादव्ययीभावेऽव्ययार्थ प्रधान-मिति सूच्यते, एव ह्यव्ययानव्ययसमुदायो ऽव्ययधर्मलाभादव्यय भवतीति, कि सिद्ध भवति, सम्भद्रा मद्रा सुमद्रा इत्यादावुत्तरपदार्थ प्राधान्येऽव्ययी भावस्यातिप्रसङ्ग परिहृतो भवति पारेगङ्ग द्विमुनि उन्मत्तगङ्गमित्यादौ च वचनादव्ययीभाव, एव चानव्ययमव्यय भवतीत्यन्वर्थतयैवाव्ययकार्यस्यापि लाभादव्ययीभावश्चेत्येतदपि न वक्तव्य, लुडमुखस्वरोपचारा प्रयोजनमिति परिगणन वच्यामीत्येवमर्थं तदिति चेन्न अत्रैव परिगणय्यान्वर्थत्वेन वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमीयताम ॥

(अव्यय विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)
(अ २ । पा १ । आ २)

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ॥

समुदायस्येति । (कै)

गगद्ण्डनन्यायेन सुपासहितमव्यय विभक्त्यर्थादिषु वर्त्तमानमव्ययीभावसञ्ज्ञकमिति वचनव्यक्त्येत्यर्थ ॥

हरौ इति अधिहरि भक्ति । हर्य्यधिकरणिका भक्तिरिति बोध । अधिसप्तम्यर्थवाचक । उपकृष्णमित्यादावुप समीपवाचक

अव्यय विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु॥ अव्ययमिति योगो विभज्यते इति गम्भीराञ्ज्य (४ । ३ । ५८) अव्ययीभावाच्च (४ । ३ । ५९) इति सूत्रे न्यासकार । तेन दिशोमध्यमपदिशमिति सिद्धम् । शर दादित्वाट्टच । क्लीवेऽव्यय त्वपदिश दिशोमध्ये विदिक् स्त्रियामि"त्य

'अव्यय विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु" ॥ श्रुतत्वादव्ययस्यैव

(अव्यय विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ २ । पा १ । आ २)

अव्ययस्य श्रुतत्वादिति । (कै)

श्रुतत्वरूपान्तरङ्गादित्यर्थ ॥ सूत्रे श्रुतयोरेव प्रथम सबन्ध पश्चात्प्रकरणलब्धेनेत्येव युक्तमिति भाव ॥

एव न्याय्यत्वात्तद्बाध स्पष्ट एव। स्पष्ट चेदमत्रैव भाष्ये। एतेन कुम्भादिपदाना तवसमीपे लक्षणोपादितात्पर्यग्राहकमित्यपास्तम ।

[६ । १ । १२७] इति सूत्रे) 'सिन्नित्यसमासयो शाकलप्रतिषेध" (वा) इति नित्यग्रहणेन नाथ । 'इदमपि सिद्ध भवति। वाप्यामश्वो वाप्यश्व नद्यामातिनद्यातिरिति" (६ । १ । १२७ सूत्रस्थभाष्यम) भाष्य कैयटो व्याख्यत। सुप्सुपेति समास । सज्ञायामिति हि समासस्य नित्यत्वात्सिद्ध प्रतिषेध इति। तथा "अनुदात्त पदमेकवर्जम्" (६ । १ । १५८) इति सूत्रे असिद्धवदत्रेति (६ । ४ । २२) च सूत्रे कैयटेन स्वपदविग्रहो दर्शित । ननूक्तरीत्या सज्ञायामितिवत्पङ्कजादिष्वपि अविग्रहत्व स्यादिति चेत। सत्यम। यौगिकार्थमात्रेण साम्यमाश्रित्य विग्रहकथनेऽपि पद्मत्वस्य समासैकगम्यतया वस्तुतस्तस्येष्टत्वात। एतेन कृष्णसर्पलोहितशाल्यादयो व्याख्याता। प्रकृतमनुसराम विभक्तौ, हरौ इत्यधिहरि। येन सुबन्तेन

धीयते विभज्यते ऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा। स्त्रीष्वधिकृत्येति'। स्त्रीषु कथा प्रवर्तत इत्यन्वय ॥ अधिकृत्येति प्रस्तुत्येत्यर्थ । सनिधानाच्च स्त्रिय एव प्रस्तुत्येति गम्यते स्त्रीविषया कथा प्रवर्तत इत्यर्थ । प्रायेण तु प्रवर्त्तत इति पाठ । तत्र भिन्नकर्तृकत्वात्क्त्वाप्रत्ययस्यानुपपत्ति, पुरुषा प्रस्तुवन्ति कथा प्रवर्त्तत इति। अत्राहु । अधिकृत्य या कथा सा स्त्रीषु प्रवर्त्तत इत्यर्थ तत्र प्रस्तावने कथने च कर्तुरेकत्वात्सिद्ध क्त्वाप्रत्यय इति।

(अ २ । पा १ । आ २) (अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्था भावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

प्रतिपिपादयिषिता इति । (कै)

विशेष्यतयेति शेष ॥ तदुक्तम्

द्योतकस्य प्रजयतीत्यादौ द्योत्यार्थविशेषणकबोधे प्रकृते च तद्विशेष्यकबोधे कारणत्वेन कार्य्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात । निशा सम्प्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम । यत्रसमाधाविति दिवादेरक्रमकस्य युज्यत

समासस्तद्वर्गीभूतैव विभक्तिरुच्यते सन्निधानात । तदर्थद्योतकश्चेह अधिशब्द । न चैवमलौकिके सप्तम्येव दुर्लभा । निपातेनाधिकरणस्याभिहितत्वात । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वादिति वाच्यम् । अर्थेन चतुर्थीसमासस्थले यथा वचनसामर्थ्यादुक्तार्थस्यापि प्रयोग तथेह वचनसामर्थ्यादभिहितेऽपि सप्तमीत्यभ्युपगमात । अभक्ष्यन्यायेन वचनग्रहणसामर्थ्येन च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्य ग्रहणान्नेह । गृहस्योपरि ग्रामस्य पुर । उपर्यादयो हि दिगदेशकालेष्वपि वर्त्तन्ते । न तु विभक्त्यर्थमात्रे । अत एव 'क्रमादमु नारद इत्यबोधि स इत्यादौ नातिप्रसङ्ग । इति शब्दस्य सर्वनामवत प्रकृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्राभिधायकत्वात । एवञ्च विभक्तिशब्द सप्तम्या पर्यवस्यति। अत एव **परिशिष्टे**

अन्ये त्वाहु । स्त्र्यस्य कथा कर्त्तव्यकथेत्यर्थ सा स्त्रीषु अधिप्रवर्त्तते स्त्रीष्वधीति च प्रक्रियावाक्य न त्वेतत्प्रयोगार्ह समासस्य नित्यत्वात । अधिस्त्रीति' । 'अव्ययीभावश्चे'ति नपुंसकत्वाद्ध्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्व । सप्तम्यर्थेऽव्ययमिति ' । विभक्तिवचनता दर्शयति । उपकुम्भमिति' । कुम्भस्योपेति प्रक्रियावाक्य षष्ठ्यन्तेन समास । दु शक दुर्यवनमिति' । मनुष्यजातिवचनौ शकयवनशब्दौ किमर्थं पुनर्व्यृद्धिग्रहणमर्थाभाव इत्येव सिद्ध,

(अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २। १। ६।)

(अ २ । पा १ । आ २)

उत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति । (कै)

द्योतकत्वपक्षे तु द्योत्यार्थस्य समभिव्याहृतार्थविशेषणत्वमेवेति भाव ॥ तदाह

इति रूपम। अत्र निद्राकर्तृकवर्तमानयक्तत्वाभाव इति बोध । अत सम्प्रति न युज्यत इत्यर्थ । अतिनिद्रामासीदित्यादौ तथा

"अधिकरणे" इत्येव सूचितम्। पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्द प्रायुङ्क्त। निपातेनाभिहितत्वात **प्रथमान्तेनैवाय समास षष्ठ्यन्तेन वेत्यपि मतद्वय परिशिष्टे स्थितम्।** तदपि विभक्तिग्रहणे अधिकरणग्रहणे चाविशिष्टम। समीपे, कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम। अव्ययीभाव इत्यन्वर्थसञ्ज्ञाश्रयणादसत्त्वरूपाव्ययार्थ प्राधान्य एवाय समास । समीपवर्तिप्राधान्ये तु बहुव्रीहि वक्ष्यति "सङ्ख्ययाव्ययासन्नेति" (२ । २ । २५)। उपदशा इति यथा । ननु समया ग्राम निकषा लङ्का आराद्वनादित्यादावपि प्रसङ्ग इति चेत्। अत्राहु रक्षित । अभित परित समयानिकषान्याराद‍िति द्वितीयापञ्चम्योर्विधान सामर्थ्यान्नाव्ययीभाव इति। यत्तूक्त **दुर्घटवृत्तौ।** चित्रस्य ग्राम सम

न सिद्ध्यति येन समस्यते तदर्थस्याभावोऽर्थाभाव न चात्र शकानामभाव किं तर्हि तदीयाया ऋद्धे अर्थाभाव इत्यर्थग्रहणा यत्र धर्मिस्वरूपस्यैवा भावस्तत्र यथा स्यात धर्ममात्रप्रतिषेधे मा भूत तद्यथा ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पादितत्वेन कस्य चिद्ब्राह्मणत्व प्रसज्य प्रतिषेधति नाय ब्राह्मणो यस्तिष्ठन्मूत्रयति इतरेतराभावे च मा भूत गौरश्वो न भवतीति अत्रापि

(अ २ । पा १ । आ २) (अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्था भावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

समृध्यादीनां वाचकमिति । (कै)

निपातानां द्योतकत्वं वाचकत्वं च लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भाव ॥

व्यवहारविषये लक्ष्यणा । इति हरि । हरिशब्द शब्दस्वरूपपर । इति प्रकाशवाची । हरिशब्दप्रकाश इति बोध । रूपस्य योग्यमनु

येत्यादौ सापेक्षत्वादसमासे चारितार्थ्याद्विभक्तिविधानस्य सामर्थ्यं नास्तीति । तन्न । समासस्य नित्यतया वृत्तस्य विशेषणायोगो नेत्यस्यैव प्रवृत्त्यापत्ते । अन्यथा स्थूलस्य कुम्भस्य कार इत्याद्यपि स्यात । समृद्धौ तु मद्राणां समृद्धि सुमद्रम । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु कुमतीति तत्पुष । समृद्धा मद्रा सुमद्रा इति यथा । वृद्धौ दुयवनम । न चार्थाभावेनेह सिद्धि । येन समस्यते तदीयार्थाभावे हि समास । इह तु यवनानां नाभाव किं तु तदीयाया वृद्धे । अर्थाभावे, निर्मक्षिकं अविघ्नम । ससर्गाभावेऽयं समास न त्वन्योऽन्याभावेऽपि । अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणात । अन्योऽन्याभास्य प्रतियोगिता वच्छेदकेनैव सह विरोधात । तस्य च प्रकारत्वेऽप्यविशेष्यत्वात ।

वस्त्वन्तरं प्रतिषिध्यते न धर्मिस्वरूपम अतिशीतमित्यर्थाभाव कालान वच्छिन्नोऽभाव आश्रीयते इह तु सप्रत्यभाव इत्यव्ययस्य भेदेनोपादानम । 'अतितैसृकमिति' । तिसृका नाम ग्राम । तिसृभावे सज्ञाया कन्युप सङ्ख्यान, तत्र भव तैसृकमाच्छादनं तद्ध कालविशेष उपभोग्यम्, उष्णे शीते वा ऽतिशब्दो नेदानीमित्यस्यार्थे वर्तते उपभोगक्रिया च वृत्तौ

(अव्यय विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ २ । पा १ । आ २)

वाचक इति । (कै)

पुत्रसहित इति । सहार्थविशेष्यकबोधादिति भाव ॥

रूपम । सहयामन्ति । साहित्य समभिव्याहृतक्रियाकारकवृत्तिसाकल्य च सहार्थ । तृणसहित सकल भोज्यमत्तीति बोध । तृणसाहित्य तु अनारोपित प्रतीयते न वास्तव शब्दशक्तिस्वभावात । सकल भोज्य-

---

ये तु वदन्ति । घट पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताभाव एवार्थ । आकृत्यधिकरणन्यायेन जाते पदार्थत्वादिति तेषामपि मते ऽर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाच्छिन्नधर्म्यभावेऽय समासो न तु धर्माभाव इति फल तुल्यमेव । एष एवाचत्वहरदत्तग्रन्थस्याप्याशय । एतेन भूतले घटो नेत्यत्र घटाभावव्याख्याना परास्ता । नित्यसमासप्रसक्त्या ऽसाधुतापत्ते । कारकविभक्तेरयोगाच्च । अत एव सिद्धान्ते क्रियाध्याहारेण कारकविशिष्टक्रियाप्रतीतौ तस्या एव निषेध शब्द भूतलाधारकघटाद्यभाव एवार्थ । गौरव च प्रामाणिक व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्त्वायम । अत एव शशशृङ्ग नास्तीत्यत्रापि शब्दसाधतार्थमाधुता चेष्यत एव । शशशृङ्गास्तित्वञ्च शब्दबलात्प्रतीत निषिध्यते । अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे

स्वभावादेवान्तभवति यथा दध्नुपसिक्त ओदनो दध्योदन इति तद्द्वारेण पूर्वोत्तरपदयो सामर्थ्य नेदानीमुपभोगार्हं तैलकमाच्छादनमित्यर्थ । आच्छादनापेक्षस्यापि तैलकशब्दस्य गमकत्वात्समास नात्र तैलकस्य कालानवच्छिन्नोभावो नापि सम्प्रति तस्याभाव कि तर्हि तदुपभोगस्येत्यर्थाभावादत्ययाच्चासम्प्रति भिद्यते । तत्पाणिनीति' । तच्छब्दो निपातोप्यस्ति ।

(अ २ । पा १ । आ २) (अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्था भावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

न तु साकल्यस्येति । (कै)

सतृणमत्ती त्यादौ तु तृणयोगस्य बाधेन झटिति प्रथममेव सकलमत्तीति बोधात् साकल्यबोधकता सहशब्दस्येति भावः ॥

भोजनप्रतिपादने एव तात्पर्याच्च । सूत्रे साकल्येति प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः । एवं सादृश्य पदेऽपि । साग्नि अधीते । अग्निग्रन्थसहित

शब्दं करोति हीत्यभ्युपगमात् । अयोग्यतानिश्चयस्तु न प्रतिबन्धकः । अन्यथा वृत्त्यन्ति शब्दो मूक एव स्यात्प्रतिवादिनः शब्दाद्वाक्यार्थप्रतीतौ तत्खण्डनकथाप्युच्छिद्येत । आहाय शब्दो बोध इति वास्तु । एतेन 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः" (भगवद्गी) इत्यादि व्याख्यातम् । अन्यथा आत्मकमकच्छेददाहक्लेदशोषाप्रसिद्ध्यापार्थतापत्तेरिति दिक् । अत्ययो, हिमस्यात्ययः अतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । ध्वंसत्वं चाभावत्वव्याप्यमखण्डमेवेत्यर्थाभावात्पृथगुपादानम् । सम्प्रतीत्यव्ययं अधिकरणशक्तिप्रधानम् । तथा चोक्तममरेण "एतर्हिसम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथेति' ॥ न जातु अधिकरणकारकाच्छिन्ना युज्यत इत्येषा क्रिया निषिध्यते निद्रा इदानी न युज्यते इत्यति

प्रत्यर्थमिति' । अर्थमथ प्रतीति वाक्यमप्यत्र भवति भाष्यप्रयोगात् यदि वा नात्राव्ययं वीप्सावृत्ति किं तर्हि कर्मप्रवचनीयत्वात्सम्बन्धमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विवचनद्योत्या अनुपूर्वस्य भावः आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ष्यञ्षित्करणात्स्त्रियामपि भवति तस्य प्रयोगः, एवं ज्येष्ठानुपूर्व्येति । 'सचक्रमिति । सहशब्दस्य समासः, अव्ययीभावे चाकाले इति सभावः एव

(अव्यय विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्य थानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ २ । पा १ । आ २)

अपदिशमि त्यादीन्यखण्डान्येवाव्ययानि दिशोमध्यादिवाचकानी- त्याशयेन भगवता योगविभागो नाकारि ॥

तदन्तग्रन्थकमकमध्ययनमितिबोध । यावत श्लोकमच्युतप्रणामा । परि माणपरिच्छिन्नत्व यावदर्थे श्लोकपरिमाणसख्या परिच्छिन्ना प्रणामा

निम्नम । वृत्तौ तु अतितैस्रकमाच्छादनमित्युदाहृतम । तिस्रका नाम ग्राम । “तिस्रभवि सज्ञाया कन्युपसख्यानम” (वा) । तत्र भव तैस्रक माच्छादनम । तच्च विशिष्टकाले उपभोग्यम । उष्णे शीते वा । तथा च नेदानीमुपभोगार्थे तैस्रकमाच्छादनमित्यथ । इह वृत्तावुपभोगक्रिया अन्त भूता दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदन इत्यत्रोपसेको यथा । आच्छादनापे क्षस्यापि तैस्रकशब्दस्य गमकत्वात्समास इति हरदत्त । शब्दप्रादुभावे इति हरि । इति शब्द स्वरूपपर । तस्य प्रकाश इति षष्ठ्यन्तेन विग्रहः । पश्चादर्थे अनुरथ्यम । रथाना पश्चादित्यथ । वृद्धिशब्दस्याल्पाचतरस्या पूर्वनिपातेनास्यानित्यत्वज्ञापनादिह वाक्यस्य साधुतेत्याहु । समीपादिवृत्ति भिरतद्धितान्तै साहचर्यात्तथाविधस्यैवेह ग्रहणम । तत पश्चातवक्ष्यते

मुत्तरेष्वप्युदाहरणेषु । ‘गुणभूतेपीत्यादि’ । यदि सादृश्य इति नोच्येत पूव पदार्थप्रधानोव्ययीभाव इति यदा सादृश्य विशेष्यत्वात्प्रधान तदैव स्यात सादृश्य किख्येति, गुणभूते न स्यात । सदृश किख्येति’ सादृश्यवत प्राधान्य दर्शनेन सादृश्यस्य गुणभाव दर्शयति । सकिखीति’ । पूववद्व्रस, अपचित परिमाण प्रहणात किखी, अप्रसिद्धोदाहरण चिरन्तनप्रयोगात । सम्पत्ति

इति बोध । एकपरि । विपरीतकर्त्तेन परेऽर्थ । एकहेतुक विपरीतकर्त्तेन पराजय इति यावत । सप्तगङ्गमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तगङ्गा समाहार उन्मत्तगङ्गासमानाधिकरणमित्यादिक्रमेण वा बोध । एतेन पूर्वपदार्थ

ध्वस्यतेचेति भाष्याच्च । अनेकमन्यपदार्थे (२ । २ । २४) इति सूत्रे सर्वपश्चादितिभाष्यप्रयोगाच्चेति तु तत्त्वम । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्था । अनुरूपम । रूपस्य योग्यमित्यर्थ । वीप्साया प्रत्यर्थम । अर्थमर्थं प्रतीत्यर्थ । इह वाक्यमपि साधु । न ह्यत्राव्यय वीप्सावृत्ति । किंतु कर्मप्रवचनीयत्वात्सम्बन्धमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विवचनेन प्रोक्ता । यद्वा । प्रतिशब्दस्य वीप्सार्थे कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि भविष्यति । यथाशक्ति । शक्तिमनतिक्रम्येत्यर्थ । हरे सादृश्य सहरि । अनुपूर्वस्याभाव आनुपूर्व्यम । ब्राह्मणादित्वात ष्यञ । ष्यञ षित्करणात स्त्रियामपि प्रयुज्यते । अनुज्येष्ठ ज्येष्ठानुपूर्व्येणेत्यर्थ । यौगपद्ये सचक्रम । सहशब्दस्य समास । अव्ययीभावे चाकाले (६ । ३ । ८१) इति सभाव । एवमग्रेऽपि । सादृश्ये, सदृश सख्या ससखि । वृत्तौ तु सक्षिखीत्युदाहृतम । अपचितपरिमाणा शृगाली किखी । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुन सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम ।

शब्दस्य समृद्धौ रूढत्वात्पुनरुपादान व्यर्थमित्याशङ्क्याह । सम्पत्तिरनुरूप आत्मभाव इति' । सब्रह्म बाभ्रवाणामिति' । तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव इत्यर्थ । 'सतृणमिति' । न चात्र तृणभक्षणं वास्तवमित्याह । न किंचिदिति' । तृणभक्षणमधिकोऽर्थस्तद्वचनेन किंचिदभ्यवहार्ये न परित्यजती त्ययमर्थं प्रतिपाद्यते तृणानि भक्षय कथमन्यत्परित्यजेदिति । 'परिग्रहा

यथाऽसादृश्ये । २। १। ७ ॥

यथाशब्द सुबन्तेन समस्यते सादृश्ये द्योत्ये नेति सूत्रार्थ । यथाशक्तीत्याद्युदाहरण यथायत्वेन तु न सिद्धि सूत्रगृहीताव्ययेन तेन समासाभावात । अत पृच्छति

प्रधानत्वाव्ययीभावलक्षणमित्यपास्तम । उन्मत्तगङ्गमित्यादावव्याप्ते । अत समत्वङ्गीक्रियत एव ॥

सदृश सख्या ससखीत्यत्र हि सादृश्यस्य प्राधान्यम । तेनाव्ययार्थप्राधान्याभावात्सम्द्रा मद्रा सुमद्रा इत्यत्रेवाव्ययीभावो न स्यात । सम्पत्तिरनुरूप आत्मभाव । स ब्रह्मगार्ग्याणा तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव इत्यर्थ । साकल्ये सतृणमभ्यवहरति । न किञ्चित्परित्यजतीत्यर्थ । न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम । अन्तवचने, साग्न्यधीते । अग्न्यादय शब्दास्तदर्थे ग्रन्थे वर्तन्ते । तदानी परिगृहीतस्य प्रदेशस्याग्न्यादिरन्तो न तु तत परेणाध्ययन नास्तीति । अत साकल्यात्पृथगन्तग्रहणाम् । अग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेनास्वपदविग्रह । इह वचनशब्दोतिरिच्यते । तेन द्वन्द्वसाकल्यात्पृथगन्तग्रहणमाश्रित्य योगविभागफलीभूतमपदिशमित्यादि सुसाधमिति तु निष्कर्ष ॥

पेक्षयेति' । इदानीमेतावान्प्रदेशोध्येतव्य इति यावत प्रदेशस्य परिग्रहस्तदपेक्षया समाप्तिरन्त स चासकलेप्यध्ययने भवतीति भाव । साग्नीति' । अग्न्यादय शब्दास्तदर्थे ग्रन्था वर्तन्ते तदानी परिगृहीतस्य प्रदेशस्याग्न्यादिरन्तो न तु तत परेणाध्ययन नास्ति ततश्च न साकल्यमित्याह । इयमिति' ॥

असादृश्य इति किमर्थमिति । (भा)

अत एव सूत्र किमथमिति न प्रश्न । पूवसूत्रे यथाग्रहण तदर्थाथकान्वादिभि समासाथम् ॥

सापेक्षत्वादिति । (कै)

उपमानत्वेन बुद्धस्योपमेये साकाङ्क्षत्वादिति भाव ॥

वृत्तिरिति । (कै)

शक्तिरित्यथ । एव च उदाहरणाप्रसिद्धिरिति भाव ॥

पूर्वंप्राप्तीति । (कै)

अनन्तरत्वात । एव च पूर्वेण तत्र समासो दुर्वार इति व्याव त्र्याप्रसिद्धिरिति भाव ॥

समुदायस्य चेति । (कै)

यद्धमवान्देवदत्त इत्यथकस्य यथा देवदत्त इति समुदायस्ये-त्यथ । ये तु देवदत्तसादृश्यवान्यज्ञदत्त इति बोध वदन्ति तेषा प्रधानस्य सदृशस्य सापेक्षत्वादित्येवाल समुदायस्येत्युक्त वैयथ्य मम तु केवलप्रधानाथस्यासापेक्षत्वात्तथोक्ति ॥

नित्यसापेक्षत्वादिति । (कै)

प्रधानस्योपमानस्य सापेक्षत्वान्नित्यसापेक्षत्वाच्चेत्यथ । नित्यसा-पेक्ष सव समस्यत इति भाष्ये क्वास्तीति चिन्त्यम । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिषु गमकत्वाद्वृत्ति किमोदन शालीनामित्यादी-नामिवेत्येव समथसूत्रे भाष्ये उक्त तत्र यथाशब्द उपमानत्व-

द्योतयतीत्यभियुक्तोक्तेस्तस्य विशेषणत्वेन पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेऽपि द्विमुनीत्यादिवत्समासप्राप्ति तदभावे प्रसिद्धत्वादस्यैव ग्रहण स्यादिति तात्पर्यम ॥

सादृश्यार्थकत्वादिति । (कै)

सादृश्यप्रयोजकभेदकधर्मार्थकत्वादिति भाव ॥ अत एव थाल्विधायके वृत्तावुक्त सामान्यस्य भेदको विशेष प्रकार इति वचनपदस्वारस्यात्तु तद्वाचकता । एव च यथा देवदत्त इत्यादौ यद्गुणवान्देवदत्तस्तद्गुणवान्यज्ञदत्त इति बोधे यत्तद्भ्यान्तस्य धर्मस्यैक्येऽवगते उपमानोपमेयत्वस्यावगतिरिति सादृश्ये वर्त्तत इत्यस्य उपमानोपमेयत्वद्योतक इत्यर्थ । ईदृशसादृश्यद्योतकस्यापि ग्रहणेऽसादृश्ये इति प्रतिषेध एव मानमिति बोध्यम । सादृश्यस्य थाप्रत्ययवाच्यत्वे तु यत्सदृशो देवदत्तस्तत्सदृशो यज्ञदत्त इत्येव बोध स्यात न तु देवदत्तयज्ञदत्तयो सादृश्य बोध इति दिक् ॥

सादृश्ये वृत्तिरिति । (कै)

सादृश्ये एव वृत्तिरित्यर्थ । एव च सूत्र व्यर्थमिति भाव ॥

अर्थवत्सूत्रारम्भादिति । (कै)

बहुपटव इत्याद्यर्थ बहुचपूर्व इत्येव कर्त्तव्यमिति भाव ॥ छन्दसि गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणमिति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्नेत्याशय ॥ भाष्ये

इदम (भा)

इत्यस्य एतत्सूत्रीयमिति वाच्योऽर्थ ॥ तद् ध्वनयन् व्याचष्टे ।

सूत्रेऽस्मिन्निति । (भा)

इदमुपलक्षणं यथाशक्तीति प्रयोगे चेत्यर्थः ॥ तत्र यथाशक्तीति प्रयोगे सादृश्यवाचिन एव ग्रहणं कुतो नेति शङ्कते ।

अथ य इति । (कै)

तस्य तदन्तस्य सादृश्यं तस्य वाच्यमेवास्तु शक्तिसादृश्यमित्यादिरेवार्थोऽस्तु एतत्सूत्रं च मास्तु इति भावः । अव्युत्पन्नशब्दसत्ते मानमपश्यतोऽयघटितं साधुत्वमित्यजानतस्य शङ्केयम् । प्रकृतसूत्रे प्रकारवचनथालस्तस्य ग्रहणमिति न शङ्कार्थः । असादृश्य इत्यस्य सूत्रे श्रवणात् पूर्वेण प्राप्नोति सामर्थ्यान्नित्यस्यासङ्गतेश्च ॥ नन्वेवं समासो न स्यादत आह

पूर्वेणेति ॥ (वा)

स्याद्दृश्यसम्पत्तीति । (कै)

यथार्थत्वेन तु न प्राप्तिरुक्ता सूत्रगृहीतार्थेन तेन समासाभावात् । अत एव पश्चाच्छब्देन न तेन सूत्रेण समासः ॥ उत्तरमाह

प्रतिषेधेति । (कै)

प्रतिषेधयुक्तसूत्रारम्भेत्यर्थः । एतदर्थमेव सूत्रमावश्यकं यथार्थे यदव्ययमिति कैयटस्तु चिन्त्यः । तेनाचाप्राप्तेरुक्तत्वात् । उपक्रमभाष्यतस्तथैव लाभात् ॥

सप्प्रतिना मात्रार्थे ।२।१।९॥

नन्वव्ययग्रहण यावदवधारणे इत्यनैव निवृत्तमयोग्यत्वादिति चेन्नेत्याह

यावदिति । (कै)

यावदमत्र ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेत्युदाहरणम् ॥ ननु प्रतिना समासयोग्यमात्रावदर्थाव्ययाभावादेव तन्निवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह

स्वरादीना चेति ॥ (कै)

मात्रावतीति । (कै)

तथा च दिवादोषादिभिरव्ययैरेव प्रतिना समास स्यादित्यर्थ ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।२।१।१०॥

विभक्त्यन्तरनिरासार्थमिति । (कै)

विभक्त्यन्तरभ्रमनिरासार्थमित्यर्थ ॥

कर्तृत्वादिति । (कै)

वर्तनक्रिया च वृत्तावन्तर्भूता गुडधाना इत्यादौ मिश्रणक्रियावदिति भाव ॥

पूर्ववृत्तस्येत्यर्थ इति। (कै)

पूर्ववृत्तस्य जयस्य सम्बन्धि यथा वर्त्तनमभूत् सम्प्रति चेत्तद्वर्तन तथा न भवति तदा समास इत्यर्थ ॥

पूर्वोक्तस्य। (कै)

यथेति भाष्यस्येति भाव ।

पञ्चिरिकेति। (भा)

एतद्भाष्यप्रयोगे इत्यर्थ ॥

तदेव। (भा)

वर्त्तनमेव ॥ तस्यैव फलितार्थमाह भाष्ये

अयथाद्योतनेति। (भा)

अयथाशब्दो वैपरीत्ये विपरीतत्वद्योतने इत्यर्थ ॥ पराजयद्योतने इति यावत् ॥

पराजय इति। (कै)

पञ्चाना मध्ये एकेन विपरीतवर्तने ऽयं प्रयोग । तदा च पराजय एव भवतीत्याशय ॥ तदेतद् ध्वनयन्नाह्यति ।

पञ्चिकानामद्यूतमिति। (कै)

तद्विषय एव चायं प्रयोग दृश्यते । यद्यपि द्वयोस्त्रयाणामन्यथापातेऽपि पराजय एव तथापि तत्र नेष्यतेऽत आह भाष्ये

[1]एकवचनान्तयोरिति॥ (भा)

---

१ अक्षादयस्तृतीयान्ता पूर्वोक्तस्य यथा न तत ।
कितवव्यवहारे च एकत्वे ऽक्षशलाकयो ॥

न्यायप्राप्तमेतदिति । (कै)

वस्तुतस्तु भवद्भिरामवसरप्रदानाय वचासि न । वध्वोरगार वध्वगारमित्यादाविव प्रकरणादिनाच्चलेनैवानेकार्थावगमे समासवारणाय अच्चलेनैकाचबोधे एव च साधुत्वाय वचनमावश्यकम ।

अभेदैकत्वेति । (कै)

अस्याथ प्रागुक्त ॥

विभाषापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ।
२ । १ । ११-१२ ॥

कमप्रवचनीययोरपि अपपर्यो सम्भवाल्लक्षणादौ कमप्रवचनीययोरपञ्चम्यन्तेनापि समासप्रसङ्गाच्चाह

वर्जनार्थाविति ॥ (कै)

उपसख्यानमिति । (कै)

तच्च बहिर्ग्रामादित्यादिसिद्धये तत्राप्यावश्यकमिति भाव ॥

विहितेति । (कै)

कत्तव्येति शेष । अन्यथास्योपसख्यानस्य खपुष्पायमाणत्वादेव सिद्धवदुक्तिरसङ्गता स्यात । अत एव भाष्यकारोऽपि

[1]बहिः शब्देन पञ्चमी न विधीयते (कै)

इत्याह ॥ नन्वचूत्तरपदाद्यदा प्रथमान्तादस्ताति विधायाञ्चेर्लुगिति लुक् तदा प्रथमान्तेनापि समानाधिकरणेन तस्य समासः प्राप्नोतीत्यत आह

प्राग्ग्राम इति ॥ (कै)

अपपर्योरेव कर्मप्रवचनीयत्वाद्बहुवचनानुपपत्तेराह

वक्ष्यमाणेति ॥ (कै)

भाष्ये एतैश्च कर्मप्रवचनीयैरि त्यत्र छत्रिणो यान्तीतिवल्लक्षणया आङपि गृह्यते । अत एव बहुवचनोपपत्तिरित्येके ॥

बहिर्गतो ग्रामादिति । (कै)

ग्रामाद्यो गतः स बहिर्वर्त्तत इत्यर्थः ॥

उपसंख्यानं न कर्त्तव्यमिति । (कै)

अपूर्वं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

आङ्मर्य्यादाभिविध्योः ।२।१।१३॥

एतयोश्चैवार्थयोरिति । (कै)

'अपपरीति सूत्रे एव चाङ् पठनीय इति भावः ॥

---

१ बहिः शब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते । भा । क ॥

यस्य चायामः । २ । १ । १६ ॥

भाष्ये

न पुनर्वाराणस्येति (भा)

न पुनर्नास्ति न पुरेणेति पाठान्तरम । यत्सम्बन्ध्यायाम-बोधको ऽस्तु स तेन सुबन्तेनोपस्थितत्वात् षष्ठ्यन्तेन समस्यत इत्यर्थ गङ्गाया आयाम इत्यर्थे ऽ॰ समास स्यात । वाराणसीश-ब्देन च तदायामो लक्ष्य । मुख्यार्थेनान्वयबाधात् । एव च गङ्गायामसदृशो वाराणस्यायाम इति बोध इति वाच्यम। एव च वाराणसीशब्देन मुख्यार्थेनानुना समासोऽस्तु गङ्गाशब्द एव लक्षण-यायामे न्तता च प्रागुक्त एवार्थे ऽनुवाराणसि गङ्गेति स्यादिति भाव ॥ भाष्य

तत्र प्रकर्षगतिरिति । (भा)

शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् उपमानवाचकेनैवाय समास इति भाव ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥

शब्दान्तरेणैकार्थीभावमिति । (कै)

प्रकरणादेकार्थीभावविषय समासमित्यथ ॥ तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये

परमन्तिष्ठद्ग्विति । (भा)

ध्वनित चेद वृत्तौ । आतिष्ठद्गुजपत्सन्ध्यामिति तु भिन्नपद-मेव पञ्चम्यास्तु अव्ययाद् (२।४।८२) इति लुगिति बोध्यम् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन कालविशेषे स तिष्ठद्गु दोहनक । चकार एवकारार्थे । तेनैषा ढ्ग न्तर न भवति । परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थ । कथ तर्हि 'आति ष्ठद्गुजपन सन्ध्या पश्चिमामायतीगवमिति" भट्टिरिति चेत, अव्ययीभाव विलक्षणा समासान्तर व्यावत्यते । 'आङमर्यादाभिविध्योरि"तीह्राव्ययी भावस्तु भवत्येवेति जयमङ्गला । इद चायतीगवमित्येतदनुरोधेनावश्य वाच्यम् । अतिष्ठद्गु इत्यत्र तु पृथक्पदत्व प ध लुगित्यपि सुवचम् ।

'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" ॥ 'समुदाया एव निपात्यन्त इति' । गणे तथा पाठ एव तेषा निपातन तेन शब्दशासनाद्यपि भवति 'सुपो धातु प्रातिपदिकयोरि"ति च प्रक्रियाकार्य न कर्त्तव्यमिति भाव । 'अव्ययी भावसञ्ज्ञानि भवन्तीति' । समाससञ्ज्ञापि विधेया ऽन्तोदात्तत्व च । 'प्राति पदिकसञ्ज्ञा च यथा स्यादिति' । 'तिष्ठद्गु कालविशेष इति' । कालविशेष इत्येतदुत्तरैरपि सम्बध्यते अत एवान्ते वक्ष्यति एते कालशब्दा इति, एतावा कालविशेष इत्यस्याधिकार इत्यर्थ । विभक्त्यन्तरेण न सम्बध्यन्त इति' । अव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे प्रयोग एषा कर्त्तव्यो नान्यत्रेत्यर्थ ।

तिष्ठद्गुकालविशेषे (वा)

इत्युक्तादन्यत्र कृत्यसङ्गतमत आह

अस्य कालविशेषे इति। (कै)

वार्त्तिकमुपलक्षणमिति भावः । कालेऽन्यपदार्थे समासः ॥ ननु व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे कथं प्रथमान्तान्येव प्रयोक्तव्यानीत्यत आह

'नाव्ययीभावादत' इति निषेधादमूलपञ्चम्या इत्युक्तास्वायतीगवादिति केचित्पेठुः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि । प्रातिपदिकार्थमात्रे एषां प्रयोगो नान्यत्रेत्यर्थः । तिष्ठद्गु वहद्गु । शत्रादेशो निपातनात् । "गोस्त्रियोरि"ति ह्रस्वः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुवद्भावाभावः समासान्तश्च निपात्यते । खलेयवं खलेबुसम् । सप्तम्या अलुक् । लून यवम् ॥ लूयमानयवम् । लूयमानबुसम् । सक्रियमाणबुसम । एते कालशब्दाः । समभूमि समपदाति । समत्वं भूमेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभावः । समम्भूमि समम्पदातीति पाठान्तरम । तत्र पूर्वपदस्य मुमागमः । सम्भूमि सम्पदातीत्यपरः पाठः । तत्र समस्यान्तलोपः । सम्शब्देन वा समासः । सुषमं विषमं

'अन्यपदार्थे च वर्त्तन्त इति'। तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवमित्येतैरप्यस्य सम्बन्धः, अन्यथा कालशब्दत्वायोगात् । चकारोऽवधारणार्थ इति' । अनेकार्थत्वान्निपातानाम । 'अपरः समासो न भवतीति' । वृत्त्यन्तरं न भवतीत्यर्थ इति । आतिष्ठद्गु जपन्सन्ध्यामिति तु पञ्चम्या 'अव्ययादिति" लुङ् न समासः । तिष्ठद्गु वहद्गुविति' । लट शत्रादेशो निपातनात् "गोस्त्रियोरिति' ह्रस्वः आयतीगवमित्यत्र तु पुवद्भावाभावः शत्रादेशः समासान्तश्च, खलेयवं खलेबुसमिति सप्तम्या अलुक् लूयमानयवादिषु शानजादेशः । 'समभूमि समपदातीति'। समत्वं भूमेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः । क्वचित्समं भूमि समं पदातीति पाठः तत्र पूर्वपदस्य मुमागमः । अन्ये तु

अव्यतिरिक्त एवेति । (कै)

भेदान्वयायोग्य इत्यर्थ ॥ खलेऽपवादीन्यन्यपदार्थे समस्यन्ते तानि च समस्तानि प्रथमान्तान्येव प्रयोक्तव्यानीत्यर्थो वार्त्तिकस्येति बोध्यम् ॥ ननु तिष्ठद्ग्वादीनामपि कालरूपान्यपदार्थ एव वृत्ते किं विशेषोक्त्येत्यत आह

न काल एवापित्विति । (कै)

स्वाम्यादावपीत्यर्थ ॥

दुःसम निःसमम । अपसमम् । इह समस्य शोभनत्व विगतत्व निर्गतत्व मपगतत्व चेति विग्रह । आयतीसमा आयतीसमम । पृषोदरादित्वाद् पूर्ववत । पुंवद्भावाभावश्च । समा संवत्सर । एव पापसमम । पुण्यसमम । प्राह्णम । प्ररथम् । प्रवृषम । प्रदक्षिणम् । एषु चतुर्षु प्रगतत्वमह्न इत्यादिविग्रह । सङ्गतत्व प्रवि गतस्य सम्मति विपरीतमसम्मति । इच कर्मव्यतिहारे । दण्डादण्डि । अयमेव द्विदण्ड्यादिष्वपि विधीयत इति तत्राप्यव्ययीभावत्व बोध्यम् ॥

सभूमि सम्पदातीति पठन्ति तत्र समस्यान्तस्वोप सशब्दस्य वा समास । सुषमादौ शोभनत्व समस्य विगतत्व दुष्टत्व निर्गतत्वमपगतत्व समस्येति विग्रह आयतीसमा आयतीसम, पृषोदरादित्वाद् पूर्ववत पुंवद्भावश्च समा संवत्सर । एव पापसम पुण्यसममिति प्राह्णादिषु चतुर्षु प्रगतत्वमह्न इत्यादिविग्रह, तद्वत प्रतिगतस्य सम्मति विपरीतमसम्मति । इच् कर्म व्यतिहार इति' । अयमेव द्विदण्ड्यादिष्वपि विधीयत इति तत्राप्यव्ययी भाव । 'दण्डादण्डीति । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येद युद्ध प्रवृत्त तत्र तेनेद मिति सरूप' इति बहुव्रीहि । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घ । इच अव्ययीभावत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ॥

स्ववाचेति । (कै)

जल्पनापेक्षया करणे तृतीया सिद्धान्ती उभयत्रापि स्वपदार्थ पुनर्यदि मा प्रेक्षति तदा स्वाश्रय वक्ष्यामीत्याशयेनेति भाव ॥

विकल्पेन बाधक इति । (कै)

वृत्तिवक्तनवादिना विधेयसञ्ज्ञाविशेषण विभाषाधिकार । तत्र यत्र सञ्ज्ञान्तरप्राप्तिस्तत्र साभ्यनुज्ञायते यत्र न तत्र वाक्यमेवेत्य-भिप्राय ॥

एतस्मादिति । (कै)

एतस्माद वा वचन किमर्थमि ति पूर्वपक्षादुपरि तदुत्तर-काले तत्समाधानभूत वार्त्तिक पठतीत्यर्थ ॥ सूत्रकारेण वाग्रहणस्य कृतत्वादकर्त्तव्यमित्यसगतमित्यत आह

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते सोऽव्ययीभाव । एदन्तत्व चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुष । महाविभाषया ह्येकार्थीभावस्य पाक्षिकतामात्र लभ्यते सति त्वेकार्थीभावे ऽव्ययी

पारे मध्ये षष्ठ्या वा" ॥ 'वावचनादिति' । ननु महाविभाषयैवापवादे ऽव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे षष्ठीसमासोऽपि भविष्यति सोऽपि विकल्पित इति वाक्यमपि भविष्यति । उच्यते इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरार

आवश्यके कृत्य इति ॥ (कै)

समास उच्यते इति । (कै)

एकदेशिन प्रधाने विधीयमाने एकदेशिघटितसमुदायस्य विधीयमाने समास इत्यर्थ इति भाव ॥ भाष्ये

वृत्तिर्विभाषेति । (भा)

वृत्तिरेकार्थी भाव । अय भाव । अपपरीत्यादौ समास इति अनुवृत्त समर्थ इति च परिभाषयोपस्थित तत्र लोकसिद्धैकार्थी-भाव क्वास्ति क्व नेति ज्ञातुमसमर्थाना बालाना स्फुटबोधनाय तत्र तत्र सूत्रे समासादिसञ्ज्ञादिवदेकार्थीभावरूपसामर्थ्यमपि विधेयम । विभाषाग्रहण च सामर्थ्येनैव सवध्यते व्याख्यानात् । सामर्थ्ये समासविकल्पानिष्टेश्च सुबन्त श्रितादिभि सहोच्चायमाण वा समर्थ भवति समर्थ च समाससञ्ज्ञ भवतीत्यथ । निषेध-सूत्रैरपि समासनिषेधे सन्नियोगशिष्टन्यायेन सामर्थ्यनिषेधोऽपि सामर्थ्यस्यैव वा निषेध । इह पुनर्वावचन तु सामर्थ्यादेकार्थीभाव एव सञ्ज्ञाया विकल्पबोधकमिति ध्वनयन्नाह

भावस्तत्पुरुष बाधेत ॥ अत पाक्षिक तत्पुरुष लब्धुमिह पुनर्वाग्रहणम् । व्यपेक्षा सामर्थ्यमेक इति पक्षे तु यत्रोत्सर्गापवाद महाविभाषया विक ल्प्यते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्तत इति ज्ञापनायेदम । एव उद

भ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यमेव पक्षेऽभ्यनुज्ञा यते तत्रापवादविकल्पो वाक्यस्यैव प्रापक इत्युत्सर्गस्य नित्यो बाधक स्याद् वावचनात्सोपि पक्षे ऽभ्यनुज्ञायत इति त्रैरूप्यसिद्धि एतदेव वाव

वृत्तिरारभ्यमाणेति ॥ (कै)

वाक्यस्य । (कै)

वाक्यविषयव्यपेक्षाया ॥

वृत्तिषु । (कै)

एकार्थीभावविषयेषु ॥

विभाषेति । (कै)

महाविभाषया विकल्पिताविव्यर्थ ॥

न भवतीति । (कै)

महाविभाषाविशेषणीभूतसामर्थ्येनैव सबध्यत इति ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् ॥

सप्तम्यर्थाभावादिति । (कै)

गङ्गाया पारादिति हि तत्राथ ॥

श्चितोऽन्यतरस्यामित्यपि । तेन पूर्वं कायस्येत्येकदेशिसमासेन युक्ते षष्ठीस मासो न भवति । दक्षस्यापत्य दाक्षिरितीञा युक्ते ऽपा न भवति किं तूभ यत्र वाक्यमेव । एकारान्तत्वनिपातन तु यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति तदर्थम् । पारेगङ्गान्मध्येगङ्गादानयेति यथा । सप्तम्यर्थसम्भवे तु तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलग्रहणादलुक्यपि सिद्धम ॥

अत्र ज्ञापक यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति, तेन पूर्वं कायस्येत्यत्रैकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठी समासो न भवति दक्षस्यापत्य दाक्षिरित्यत्र इञा मुक्तेऽपन भवति, एकारान्तत्वनिपातन यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति पारेगङ्गादानयेति तदर्थं, सम्भवे तु 'तत्पुरुषे कृति बहुल मिति बहुवचनादलुका सिद्धम ॥

नदीभिश्च ।२।१।२०॥

भाष्ये

अन्यपदार्थे इति । (भा)

समाहारातिरिक्ते इत्यर्थः । तद्ध्वनयन्नाह

द्विगोरिवेति । (कै)

समाहारद्विगोरिवेत्यर्थः । परस्यापि बहुव्रीहेरनवकाशत्वाद्बाध्य-सामान्यचिन्तापक्षे बाधकः स्यादिति भावः ॥ ननु पूर्वपदार्थ-प्राधान्ये एवाव्ययीभाव इत्यत्र न मानमत आह

पूर्वाचार्येति ॥ (कै)

गुरुसञ्ज्ञया प्रकृतार्थलाभं दर्शयति

नदीभिश्च ॥ नदीभिः सङ्ख्या प्राग्वत् ॥ समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । स्वरूपस्य सञ्ज्ञा । नद्याश्च नेह ग्रहणम् । बहुवचननिर्देशात् ॥

"नदीभिश्च" ॥ 'नदीवचनैः शब्दैरिति' । नदीभिरिति बहुवचननिर्देशात्स्वरूपस्य सञ्ज्ञा नद्याश्चाग्रहणमिति भावः । 'समाहारे चायमिष्यत इति' । अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्यायं बाधकः स्यात् समाहारे तु परत्वाद् द्विगुरेव स्यात् ततश्चैकनदीत्वच्चाव्ययीभावे सति तन्निबन्धनो नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति टच् प्राप्नोति नपुंसकत्वं च, नद्यश्च विशेषवाचिनामेव ग्रहणमिति प्रमाणमस्ति, यत्तु गोदावर्याश्च

यदुपाधीनामिति । (कै)

उपाधिश्चात्र तत्तदर्थप्रधानत्वमेव । एव च तत्कृतमहासञ्ज्ञया-चार्येण व्यवहारात्तदुक्तार्थोऽस्यानुमत इति ज्ञायत इति भाव ॥ समाह्रियमाणाथ समाहार इति समाहारशब्द कर्मव्युत्पन्न एवेत्यथ ॥

तदोत्तरपदार्थस्येति ॥ (कै)

ननु परिच्छेदकत्वरूप विशेषणत्व परिच्छेद्यत्वरूप विशेष्यत्व यद्यपि तत्रायाति तथापि विषयताविशेषरूप तत्पूवपदाथस्य दुलभ गुणद्रव्ययोर्द्रव्यस्यैव विशेष्यत्वात् पूवपदाथप्रधानमित्यादौ च प्राधान्य विषयताविशेषरूपविशेष्यत्वमेव विवक्षितमन्यत्र सवत्र तस्यैव सभवादित्यरुचेराह

अथवेति । (कै)

इदमपि प्रौढिवाद । पञ्चनदीसमूहस्य पञ्चनदीत्यतभेदाभावा-त्पूवपदाथप्रधानत्वमपि वक्तु शक्यमत्र तु न तत्सभवोऽपीति भाष्याशय इति तत्त्वम् ॥

नद्याश्चेत्यत्र समासान्त स पञ्चनदमित्यादावव्ययीभाव एव भवति एक नदीत्यत्र तत्पुरुषे न भवति समाहारविवक्षाया च एकापूपीवदेकनदमि त्यपि भवति तथान्यपदार्थेप्यव्ययीभाव स्याद् द्वारावतीको देश इति न चात्र परत्वाद्बहुव्रीहि अशेषत्वात नह्यसति समाहारग्रहणेय शेषो भवति तस्मात्सुष्ठूक्त समाहारे चायमिष्यत इति, एतच्चाभिधानस्वाभाव्या ल्लभ्यते ॥

द्वाभ्यामप्यसाविति । (कै)

इयमपि रीतिर्द्वियमुनमित्यादौ वक्तु युक्ता । भाष्ये

एतदेवेति । (भा)

यद्येतन्नोच्यते इत्यादिन्यायेन यत्पूर्वपदार्थप्राधान्यमुक्तम् एतदेव न जानीम । अत्र न पश्याम इत्यक्षरार्थ ॥ तदेवाह

समासेनेति ॥ (कै)

दोषवानिति । (कै)

त्वद्रीत्या चित्रगवादावपि समस्यमानपदाभ्यामेवार्थप्रतीतेर्वास्तवबहुव्रीहावप्यन्यपदार्थप्राधान्य भज्येतेत्यर्थ ॥ भाष्ये

अन्यपदार्थोऽपि त्विति । (भा)

विग्रहवाक्येऽन्यपदेन प्रतीयमानस्येह समासेन प्रतीयमानत्वादित्यर्थ ॥ सिद्धात्युक्तिसंभवात ।

इहापि तर्हीति (भा)

भाष्ये तद्विग्रब्द एवमर्थे । तद ध्वनयन्नाह

स एव परस्येति । (कै)

केचित्तु देशस्यान्यपदार्थत्वेऽपि तद्देशस्वरूपे चीरावतीरूपस्वपदार्थस्याप्यन्तर्भावात् तत्र च स्वपदार्थानतिरेकेणान्यपदार्थघटकतया पूर्वपदार्थस्य समाहारे इव यथाकथंचित्प्रधानत्वसत्त्वात्तद्दुर्वारोऽव्ययीभाव इति भाष्यार्थमाहुः ॥

शेषग्रहणं चेति । (कै)

अन्यथा तयो पदयोरुक्तसमाससत्त्वाद्बहुव्रीहिनस्यादिति भाव ॥
भाष्ये

भवेदेकसञ्ज्ञाधिकार इति । (भा)

बाध्यविशेषचिन्तायामिति शेष ॥

परं कार्यत्वे तु न सिध्यतीति । (भा)

तत्र हि पाठे पूर्वयानवकाशया बोधे प्राप्ते परविधानार्थमिदम् एवं च समाहारेऽपि द्विगु सामर्थ्याऽव्ययीभावस्येत्येष्टव्यम् । एवं च पुरस्तादपवादन्यायाभावेन द्विग्वव्ययीभाववदन्यपदार्थविषये बहुव्रीह्यव्ययीभावावपि स्यातामिति भाव ॥ भाष्ये सिद्धान्त्याह

नदीभि सख्याया समाहारे इति । (भा)

पर कार्यमिति पाठे द्विगो परत्वाव्ययीभावप्रकरण कार्यमित्यर्थ ॥ एवं च द्विगुविषये न दोष । अन्यपदार्थे तु प्राप्तिरेव नेति भाव ॥

स चावश्यमिति । (भा)

एका सञ्ज्ञेति पाठेऽपि समाहार इत्यवश्य वाच्यमित्यर्थ ॥
भाष्ये तत्फलमाह

सर्वमेकनदीतरे इति । (भा)

तदभावे पुरस्तादि 'तिन्यायेन 'पूर्वकालैकेति बाधित्वाचैवाव्ययीभाव स्यात् । तथा च तत्प्रयुक्त सर्वं टच् नपुसकत्व चाच

---

१ अ २ । पा १ । सू ४९ ॥

स्यादिति भाव ॥ 'सवमेकनदीतरे' इति कस्य चित्पद्यस्य शेष इति बहव । तृधातोस्तर इति रूप तीर इति क्वचित्पाठ ॥

इत्यच भवत्येवेति । (कै)

[१] नदीपौर्णमासीति टजिति शेष ॥

एकापूपीवत् समाहारेति । (कै)

प्रत्यवयवमपूपत्वारोपेणेत्यथ ॥

भवतीत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीज तद्वदत्र समाहारविवक्षाया मानाभाव इति ॥

इत्यव्ययीभाव ॥

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयम् । प्राग्बहुव्रीहे ॥

१ अ ५। पा ४। सू ११ ॥

तत्पुरुष ॥ अधिकारोऽयम् । प्रागबहुव्रीहे ॥

"तत्पुरुष '॥ 'उत्तरपदार्थप्रधान इति'। पूर्वकायोऽर्धपिप्पलीत्यादौ त्वधिकारवशात्तत्पुरुष इति सज्ञा ॥

द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥

पात्रादित्वादिति । (कै)

वस्तुत उत्तरपदावयवत्वपक्षो नास्त्येव । अत इति सूत्रस्य-भाष्यविरोधादिति । समासात इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टं निरूपित-मस्माभि ॥

द्विगुश्च ॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञ स्यात । सख्यापूर्वो द्विगुश्चेति चकारपाठमात्रेण संज्ञासमावेशसिद्धेरिद सूत्रं व्यर्थम । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे टजचौ प्रयोजनम् । पञ्चराजम । राजाह सखिभ्य इति टच् । उत्तरपद स्थानकारान्तत्वात स्त्रीत्वाभाव । समासार्थोत्तरपदान्ता समासान्ता इति पक्षे तु पात्रादित्व बोध्यम । वृत्तौ तु पञ्चराजीति क्वाचित्कोऽप पाठ । द्व्यह । अह्नष्टखोरेवेति टिलोप । रात्राह्नाहा पुंसि । पञ्चगवम् । गोरतद्धितलुकीति टच । प्रागवत स्त्रीत्वाभावः । द्व्यङ्गुलम । तत्पुरुष स्याङ्गुले सख्याव्ययादेरित्यच ॥

'द्विगुश्च' ॥ 'समासान्ता इति' । यद्यपि 'राजाह सखिभ्यष्टच' तत्पुरुषस्याङ्गुले सख्याव्ययादे'रिति टजचौ तत्पुरुषनिबन्धनौ तथापि प्रकृतिभेदाद्भेदविवक्षाया बहुवचनम् । 'पञ्चराजमिति' । उत्तरपदस्थान कारान्तत्वात्स्त्रीत्वाभाव । समासार्थोत्तरपदस्यान्ता समासान्ता इति तु पक्षे पात्रादित्वात क्वचित्पञ्चराजीति स्त्रीलिङ्गस्य पाठ स भाष्यविरो धादपपाठ । 'द्व्यह इति' । 'अह्नष्टखोरेवे ति टिलोप 'रात्राह्नाहा पुंसि' । 'पञ्चगवमिति' । 'गोरतद्धितलुकी'ति टच, पूर्ववतस्त्रीत्वाभाव ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्त-प्राप्तापन्नैः । २। १। २४ ॥

[1]गमिशब्दो गमेरिनिरित्यौणादिक ॥ [2]गामीति वृद्धिर्वाङ्कलकात ॥

अन्येषा चेति । (कै)

[3]मनाग्रसेत्युप्रत्ययादीनामित्यथ ॥ ओदन बुभुचु । ओदनबुभुचुरित्युदाहरणम् ॥

---

१ श्रितादिषुगमिगाम्यादीनामुपसख्यानम् । इति वार्त्तिकस्थो गमिशब्द ॥
२ वार्त्तिकस्थो गामिशब्द ॥ ३ अ ३। पा २। सू १६८ ॥

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नै ॥ द्वितीयान्त श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तै सह समस्यते स तत्पुरुष । कृष्ण श्रित कृष्णश्रित । दु खमतीतो दु खातीत । कूपपतित । अत एव निपातनादिट । अन्यथा तनिपतीतिविकल्पितेट्कत्वाद्यस्य विभाषेति निषेध स्यात । यद्वा क्वती प्रभृतीना सेसिचीत्यादिनेडविकल्पान्निष्ठायामनिटकाले सिद्धे इदित्करण

'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नै" ॥ श्रितादिष गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्त, पतिरपि सकर्मक नेज्जिह्मायन्तो नरक पतामेति यथा

उभयोरपि । (कै)

उणादिप्रत्ययान्तत्वेन कथमुभयोपादानेनान्येषां चेत्यर्थलाभ इति चिन्त्यम् । तस्मादादिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन व्याख्यानादेतदर्थलाभो बोध्य । उभयोपादान तु स्पष्टार्थमेवेति परे ॥

पूर्वापरेति । (कै)

[1]गत्यर्थकर्मणीति सूत्रस्यैतत्सूत्रयोरित्यर्थ । नास्तीत्यतो गत्यर्थ-सूत्रस्य । [2]अक्तेनोरिति प्रतिषेध इत्यत्रत्य' प्राप्तिरेव नास्तीति वदन्तो येऽत्र सूत्रे तस्या प्रतिषेध वर्णयन्ति ते इत्यन्वय ॥

सौत्र इति । (कै)

---

१ अ २। पा ३। सू १२॥ २ अ २। पा ३। सू ७ ॥

यस्य विभाषेत्यस्यानित्यता ज्ञापयति । अत एव धावितमिभराजधिये त्यादि सिध्यति । ग्रामगतः । तुहिनात्यस्त । सुखप्राप्त । सुखापन्न । इह श्रितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्त । अत्यासो व्यतिक्रमो गतिविशेष एव । प्राप्तिरपीह गतिरेव न तु फलम । एवमापत्तिरपि । यद्वा ।

अत्यासो व्यतिक्रमो गतिविशेष एव प्राप्तिरप्यत्र गतिरेव न फलमेवमाप त्तिरपि इह श्रितपतितगतैरेव समासो न विधेय, कथ य कष्ट श्रित कष्ट तेन श्रित भवति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्ध नार्थभेदो न रूपभेदो न स्वरभेद, तत्पुरुषेप्यहीने द्वितीयेति श्रितपतितगतेभ्य पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति, अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधेय । तथाहि । तैस्तत्पुरुषे

अकेनोरि ति सूत्रविहित इत्यथ । एव च 'गत्यर्थकमणी'ति सूत्रस्थो ग्रन्थो वृत्तिकृतो भाष्यविरुद्धोऽपीति तात्पयम् ॥

भाष्ये

[1]अहीने द्वितीयेति । (भा)

अहीनवाचकद्वितीयातस्त्वित्यथ ॥

विवक्षितार्थावगमादिति । (कै)

कष्टकर्मकश्रयणकत्वविशिष्टोऽथ उभाभ्यामपि प्रतिपाद्यत इत्यर्थ । बहुव्रीहौ श्रितादीना पूवनिपात स्यादिति तु न ग्राह्य तत्प्रकरणानित्यत्वादिति बोध्यम् ॥

---

१ अहीने द्वितीयास्वरवचनानथक्य च ॥

श्रित इत्यादावादिकमणि क्त । स्यादेतत । कमणि क्तान्तेन सह तृतीयार्थे बहुव्रीहिणापि कष्टश्रितादिरूपसिद्धौ किमनेन सूत्रेण कष्टकमकश्रयणकर्तेति बोधस्योभयत्राविशेषात् ॥ ननु कमणि क्त इति पक्षे प्रत्यायाथ कम श्रयण प्रति विशेष्य स्यादिति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैव बहुव्रीहिस्थले एकार्थीभावोवश्याभ्युपेय इत्यकथितसूत्र एवोक्तत्वात । एतत्सूत्रे भाष्ये तथैवोक्तत्वाच्च । न च स्वरे भेद । तत्पुरुषेपि द्वि

थाथादिस्वरेण भाव्य नाहीनस्वरेण अतीतात्यस्तयोरहीन इति निषेधात्, प्राप्तापन्नयोस्त्वहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वचनात्, बहुव्रीहौ तु पूवपद प्रकृतिस्वरेण भाव्य तस्माच्छ्रितादिभिरय न समासो विधेय तत्रायम प्यर्थो ऽहीने द्वितीयेत्येतदपि न वक्तव्य भवति, जातिस्वरप्रसङ्गस्तु, यदा

तेन नहीनमिति । (कै)

न त्यक्तमित्यर्थः । यथा कान्तारमतीतेन कान्तारः ॥

अतीतात्यस्तयोरिति । (कै)

यो हि कान्तारमतीतोऽत्यस्तो वा तेन कान्तारो हीनो भवतीति द्वितीयां तस्य हीनवाचित्वादित्यर्थः ॥

यद्यप्यत्राप्यनुपसर्ग इति । (कै)

निषेधोऽप्यस्ति तथाप्ययमप्यस्तीति अयमेवोक्तः ॥

यदा त्विति । (कै)

[1]वा जातादिष्विति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ ननु समासवचनपक्षानर्थकत्वानुमानेन बहुव्रीहिकृतत्वहेतुव्यधिकरणोऽत आह

१ वा जाते (६ । २ । १७१) इत्यत्र वा जातादिषु ॥

श्रितपतितगतेभ्यः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः भवति । अहीने द्वितीयेति वचनात् । अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधीयते तत्पुरुषः । तथाहि । तैस्तत्पुरुषे थाथादिस्वरेण भाव्यम् । न त्वहीनस्वरेण । अतीतात्यस्तयोरहीन इति निषेधात् । प्राप्तापन्नयोस्त्वहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वचनात् । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमिति । तस्माच्छ्रितपतितगतैः समासो

जातिकालसुखादिभ्यः परे श्रितादयो भवन्ति तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्' इत्यन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । ननु च तत्पुरुषारम्भेऽपि बहुव्रीह्यर्थविवक्षाया न दण्डवारितो बहुव्रीहिरिति जातिस्वरः स्यादेव, एवमप्यस्ति भेदस्तत्पुरुषेऽहीने द्वितीयेति पूर्वपद

बहुव्रीहिश्चेति । (भा)

एव च बहुव्रीहिविधिसिद्धत्वसाध्यरूपकत्वादिति हेतुरिति भाव ॥

भाष्ये

इत्येतत्स्वरवचनमिति । (भा)

एतदर्थप्रतिपादक स्वरस्य वचनम् "अहीने द्वितीये' ति सूत्र-
मित्यर्थ ॥

अन्तोदात्तत्वमिति । (कै)

तदेवेत्यर्थ । इष्यते तु समासभेदेन स्वरद्वयमिति भाव ॥

पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । (कै)

तदेवेत्यर्थ ॥

---

१ अ ६ । पा २ । सू ४७ ॥

न विधेय । एव चाहीने द्वितीयेति सूत्रमपि मास्त्विति महदेव लाघ
वम् । नन्वेव जात्यादिभ्य परेषु श्रितादिषु स्वरे दोष स्यादेव । जाति
कालसुखादिभ्योनाच्छादनात्, क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना इत्यन्तोदात्तप्रसङ्गात् ।
तत्पुरुषारम्भपक्षे हि बहुव्रीहेरन्तोदात्तता तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वर
श्चेति द्वैस्वर्यं सिध्यति । प्रत्याख्यानपक्षे त्वन्तोदात्त एवेति वैषम्यादिति

प्रकृतिस्वरो बहुव्रीहौ जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वमिति द्वौ स्वरौ भवतो
ऽनारम्भे तु जातिस्वर एव स्यादिति, एव तर्हि यदेतद्वा जात इति तद्वा
जातश्रितपतितगतेष्विति वक्तव्यम् एवमप्यहीने द्वितीयेत्येतदपि न
वक्तव्यमित्यस्त्येव लाघवम्, एतावांस्तु विशेष, तत्पुरुषारम्भे तत्र पूर्वपद

अन्तोदात्तत्वमिति । (कै)

तदपीत्यथ ॥

अव्यविकेति । (कै)

अवेमासमिति विग्रह एव । अविकादेव च प्रत्ययोत्पत्तिराविकमिति तथा कष्ट श्रितमनेनेति वाक्यमेव । कष्ट श्रित इति विग्रहे एव समास इत्यथ ॥ ननु राज्ञ सखेत्यस्य राजनिरूपितसखित्ववानथ । बहुव्रीहौ राजाभिन्नसखिसम्बन्धीति बोधे ऽन्यनिरूपित सखित्व राजनि प्रतीयते इति समानाथकत्वाभावात् कथ पूर्वोक्तज्ञापकेनात्र समासाभाव इत्यत आह

सख्यस्योभयेति ॥ (कै)

कश्चिदुत्सर्गापवादभाव मन्यमानो ज्ञापक दूषयति ।

चेन्न । बहुव्रीहावेव द्वैस्वयस्य सुसाधत्वात । तथाहि । वाजात इत्यत्र वाजातश्रितपतितगतेष्विति वक्तव्यम् । न चैव लाघवे विशेषो नेति वाच्यम् । अहीने द्वितीयेत्यस्यानारम्भेण लाघवस्य स्पष्टत्वात् । एतावास्तु विशेष । तव समासद्वये द्वैस्वर्यं मम तु बहुव्रीहियैव द्वैस्वयमिति । अत्राहुः । बहुव्रीहिणा कष्टाश्रित इत्यादि न सिध्यति निष्ठेति पूवनिपातप्रसङ्गात् ।

प्रकृतिस्वरत्व बहुव्रीहौ तु जातिस्वर इति द्वयो समासयोर्द्वैस्वर्यं, अनारम्भे तु बहुव्रीहावेव द्वैस्वयमिति । अत्रोच्यते । जातिकालसुखादिव्यतिरिक्तैः सह बहुव्रीहौ श्रितादीना निष्ठेति पूवनिपातप्रसङ्गाद्रूपभेद, तथा सवत्र कथपि प्राप्नोति । नन्वसौ 'प्रिमादिभाषे'ति विकल्पित स च तत्पुरुषारम्भेपि

नैतज्ज्ञापकेति । (भा)

उक्तं वस्तु ज्ञापकसाध्यं न ज्ञापकत्वस्यैवासम्भवादित्यर्थः । एवं च श्रितादिविषयतत्पुरुषेणानवकाशतया बहुव्रीहिबाधे कष्टश्रितादौ पूर्वपदाद्युदात्तत्वमेव भवति । एवं च राजा सखास्येति विग्रहे बहुव्रीहिः स्यादेव "षष्ठी"ति शास्त्रस्य राजपुरुषादौ सावकाशत्वेन बहुव्रीहिबाधकत्वाभावादिति भावः । किं च उभयोश्चरितार्थयोः परत्वाद्बहुव्रीहिरेव स्यात् षष्ठीतत्पुरुषो न स्यादेव । टज्विधानं तु सुन्दरसख इत्यादौ कर्मधारये चरितार्थमित्याशयः । एवं च ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोरचाह्योपुरुषिकैव तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिबाधलक्षणं तु फलं न भिद्यते इति कैयटाशयश्चिन्त्यः ॥

स्वपदार्थे तत्पुरुषेति । (कै)

---

१ अ २ । पा २ । सू ८ ॥

जातिकालसुखादिभ्यो हि निष्ठायाः परनिपात उपसङ्ख्यातो न तु जात्यादिभ्योऽन्यत्रापि । किञ्च जात्यादावपि रूपं भिद्येत । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षेऽपि पाक्षिकाश्रितकशब्दप्रसङ्गात् । त्वया बहुव्रीहावेव द्वैरूप्यस्य सूचितत्वात् । सिद्धान्ते तु तत्पुरुषे ऽहीने द्वितीयेति स्वरोक्तिर्न तु कप् । बहुव्रीहौ

भवत्येव बहुव्रीहिरप्यभ्युपगमात्, एवमपि बहुव्रीहावपि द्वैरूप्याभ्युपगमात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षेपि बहुव्रीहित्वानपायात्पक्षे कप् प्रसक्तः तत्पुरुषारम्भे तु तत्रैवाहीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, बहुव्रीहौ तु जातिस्वर एव नित्यमित्यन्तोदात्तादेव कप् पूर्वपदप्रकृतिस्वरादित्यस्यैव विशेष

स्वपदार्थप्रधानविग्रह इत्यर्थः । बहुव्रीहिस्तु नैवम्विधे विग्रहे किन्तु कष्टं श्रितमनेनेति विग्रहे । एवं च विषयभेदान्न सामान्यविहितत्वं बहुव्रीहेरिति भावः ॥ ननु कष्टं श्रित इत्यत्र बहुव्रीहिविग्रहार्थोऽन्तर्भूत इत्यत आह

अन्तर्भूतस्वार्थ इति ॥ (कै)

अर्थभेदादिति । (कै)

एवं च सूत्रसार्थक्यात् तदीयज्ञापकत्वमप्यसङ्गतमिति भावः ॥

लोके विग्रहेति । (कै)

समासप्रयोगे कर्त्तव्ये लोके विग्रहवाक्यस्याप्रयोगात्तत्पुरुषत्वबहुव्रीहित्वानवगमादिति भावः ॥ अयद्दयबोधेऽप्याह

तात्पर्येत्यादि । (कै)

तु कार्वन्ति न तु पूर्वपदस्वरः । तथा चोक्तस्वरकार्यौ न क्वापि समाविशतः । तस्मात्यथान्यासमेवास्तु । गौरवं च प्रामाणिकमिति स्थितम् । गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी गमेरिनिरित्यौणादिक इनिः स च भविष्यत्कालो भविष्यति गम्यादय इत्युक्ते । यत्तु आङिचणिदितीनि

तथा ऽर्थभेदोपि गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्तो धात्वर्थस्य सर्वात्मनाऽनिष्ठितत्वेपि भवति आरूढो वृक्षं देवदत्त इति, वृक्षस्य एवोच्यते कर्मणि तु भवन्सर्वात्मना निष्ठितत्वे भवति आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति, तथेहापि कष्टं श्रित इति कष्टमनुभवन्नेवमुच्यते कष्टं श्रितमनेनेत्यनुभूतकष्टः श्रित

पूर्वपद्प्रकृतिस्वरसन्नियोगेन न भवितव्यमित्यर्थ ॥ तत्पुरुषारम्भे वा जातादिष्वित्यस्याभावाद् ग्रामगत इत्यादावन्तोदात्तत्वमेवेति बहुव्रीहावििति पूर्वपद्प्रकृतिस्वरसन्नियोगेन न कदापि कप् । तदनारम्भे तु [1] वा जातादिष्वि त्यारम्भात्पत्ते बहुव्रीहावपि पूर्वपद्प्रकृतिस्वरसत्त्वात्तत्सन्नियोगेनापि कबापत्तिरिति भाव । कैयटोक्तोदाहरणे समासद्वयेऽपि पूर्वपद्प्रकृतिस्वरसत्त्वात कपो वैकल्पिकत्वाच न विशेष इति चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

अर्थकृत इति । (भा)

अर्थभेदे सत्येकेनापरस्य न गतार्थतेति भाव ॥

धात्वर्थस्यानपवर्गे इति । (कै)

सर्वधात्वर्थासमाप्तौ धात्वर्थाविष्ट एव कर्त्तरि एकदेशस्य भूतत्वाश्रयेण क्तो भवति तत्पुरुषे। बहुव्रीहौ तु सर्वधात्वर्थसमाप्तौ धात्वर्थानाविष्टे कर्मण्येव क्त इति विशेष इत्यर्थ ॥

---

[1] वा जाते । ६ । २ । १७१ ॥

तत्तु भाष्यविरुद्धम् । भाष्ये गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्याततया क्तयोगे षष्ठ्या एव स्वीकारात् । एतेन तथाविदूराग्निरदूरताङ्गमी । यथा स गामी तव केलि ग्रैवतामिति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः । अत्र बुभुक्षुरन्नबुभुक्षुरित्यादि ॥

'भविष्यति गम्यादय' इति भविष्यतिकाले । 'ग्राम गामीति' । आवश्यके णिनि । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थमिति क्तप्रयोगे द्वितीयैव भवति । 'ओदन बुभुक्षुरिति' । भुजे सन् 'सनाशंस भिक्ष उ' । न लोकाव्ययेति षष्ठीनिषेध ॥

[1]अन्यथाजातीय इति । (भा)

शब्दत्वाक्रान्त इत्यर्थः ॥

अन्यथाजातीयक सम्बन्धादिति । (भा)

आनुमानिक इत्यर्थः ॥ नन्वेव राज्ञः सखा ऽस्येति विग्रहे बहुव्रीहिः स्यादत आह

उभय खल्वपीति ॥ (भा)

खट्वाक्षेपे । २ । १ । २६ ॥

---

[2]अधीत्यस्नात्वेति । (भा)

अधीत्यस्नात्वा वेत्यर्थः ॥

---

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके अन्यथा जातीयक इति पाठोऽस्ति ॥

२ किमुदाहरणम् । खट्वारूढो जाल्मः । क्षेप इत्युच्यते कः क्षेपो नाम । अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या । य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते खट्वारूढोऽयं जाल्मः । नातिव्रतवान् इति ॥

"खट्वाक्षेपे" ॥ खट्वारोहणं चेत्यादि'। विनिन्दितो मार्गो विमार्गः । भूमिशयनार्हो ब्रह्मचारी वेदाध्ययनकाले तेनाधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वा रोढव्या यत्त्वन्यथा खट्वारोहणं तद्विमागप्रस्थानं तच्चोदाहरणमन्यस्याप्येवंविधस्योपलक्षणं, तेन खट्वामारोहतु मा वा ऽयमुत्पथप्रस्थित खट्वारूढ इत्युच्यत इत्यर्थः ।

अत्यन्तसंयोगे च। २। १। २९॥

ननु "क्ताः" इत्यस्याभावे ऽत्र तल्लाभो न स्यादत आह

काला इति (२। १। २८)॥ (भा)

ननु क्तान्तेन समासार्थं तत् अक्तान्तार्थं चेदमपीत्यत आह

तच्च चेति। (कै)

अनत्यन्तसंयोगे क्तान्तार्थं काला" (२।१।२८) इति अत्यन्तसंयोगे ऽक्तान्तार्थमिदमित्युत्तरम्॥

[1]षण्मुहूर्त्ता इति। (भा)

तावत्पर्यन्तं हि दिनरात्रवृद्धिह्रासौ देशविशेषे॥

---

१ षण्मुहूर्त्ताश्चराचरा इति भाष्यप्रयोगात् षण्मुहूर्त्तपर्यन्तं वृद्धिह्रासौ भवत इति प्रतीयेते॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।
२ । १ । ३० ॥

केवलदध्न पाटवजनकत्व वैद्यकविरुद्धमत आह

विशिष्टद्रव्य इति । (कै)

शुण्ठिलवणादिरूपेत्यर्थ ॥

सर्वचक्रियेति । (कै)

उत्तरसूत्रे सदृशनिपुणादिग्रहणेन साक्षात्परम्परान्वये एतद्-प्रवृत्तिरिति भाव ॥

क्रियाद्वारकसम्बन्ध इति । (कै)

भुजिक्रियाद्वारक इत्यर्थ ॥

यत्रेति । (कै)

अनेन व्यञ्जनमित्यादिविषये ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ तत्कृतेति पृथक् लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्त तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेन अर्थशब्देन च सह समस्यते स

'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' ॥ तृतीयायाश्छान्दसे लुकि गुणवचनेनेत्यनेन सामानाधिकरण्यम् अर्थेनेति पृथक पदम् अत एव 'गुणवचनेनार्थशब्देन चेति'। कीदृशेन गुणवचनेन तत्कृतेनेति'। तदिति

साक्षात्सामर्थ्येति । (कै)

खडि भेदने' इत्यस्मात् घञि निष्पन्नखण्डशब्दार्थक्रियायां करणत्वेनान्वय । शङ्कुलादिग्रहण च प्रपञ्चार्थमित्यभिमान ॥

गुणोपसर्जनद्रव्येति । (कै)

खण्डशब्दो हि तत्र रूढ । न तु साध्यावस्थापन्नकारकान्वय-योग्यक्रियोपसर्जनद्रव्यवाची तादृशखण्डशब्देन तु कर्तृकरणे कृता (२।१।३२) इत्येव समास सिद्ध इति भाव ॥ भाष्ये

किरिकाण इति । (भा)

किरि शूकरो रोगविशेषो वा ॥

व्यतिरिक्तेति । (कै)

पूर्वपदोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तेत्यर्थ ॥

तदपेक्षेति । (कै)

भुजिद्वारकेत्यर्थ । कारकतृतीयातिरिक्ततृतीयान्ते तु नेद प्रवतते । उत्तरसूत्रे निपुणादिग्रहणाज्ज्ञापकादिति भाव ॥ भाष्ये

तत्परम । तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतत्व च गुणवचनस्यार्थद्वारक विशेषणम् । तथा च तृतीयान्तार्थकृतो यो

सर्वनाम्ना प्रकृतस्य तृतीयान्तस्य प्रत्यवमर्श, स च शब्द, न च शब्देन गुणवचनस्य करण सम्भवतीत्यत सामर्थ्यात्तदर्थकृतेनेतिविज्ञायत इत्याह । 'तृतीयान्तार्थकृतेनेति' । 'यावदिति' । यावच्छब्दो निपातस्तात्पर्यपर्यायता

तत्कृतार्थग्रहणं कर्त्तव्यमिति । (भा)

कषायलयदारके सामर्थ्यं एव यथा स्यान्न तु भुञ्ज्यादिदारके इत्येतदर्थमित्यर्थ ॥

स्वभावसिद्धमिति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्धत्वेनैव घटादिपदाद् द्रव्यभानमिति तत्कृतत्वाभाव इति भाव ॥

क्रियत इति (कै)

पदान्तरसमभिव्याहारेण तु तत्र साध्यत्वप्रतीतिरित्यन्यत् । एव च दण्डेन घट इत्यादौ दण्डहेतुको घट इत्येव बोधो न तु तत्कृतत्वप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

धान्येन धनवानिति । (भा)

धान्येन हेतुना धनवत्त्वात्तत्कृतत्वमत्रापीति भाव ॥

शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । (भा)

शङ्कुलाकृतखण्डगुणको देवदत्त इत्यर्थ ॥

गुणस्तद्वचनेनेति फलितोऽर्थः शङ्कुलया खड शङ्कुलाखड । किरिणा काणः किरिकाणः । खडिभेदने, कणनिमीलने । आभ्या पचि व्यत्यादि

दर्शयति अथदारक चेद गुणवचनस्य विशेषणम्, अथ एव हि तृतीयार्थेन क्रियते न गुणवचन शब्द । वचनग्रहणं किम । यावतार्थेन समासा सम्भवाद्गुणवचनेनैव भविष्यति एव यथा विज्ञायेत, गुणमुक्तवान्

भूतकालेति । (कै)

बाहुलकाद्भूते कर्त्तरि ल्युडिति भाव ॥ ' गुणमुक्तवते ति व्याचष्टे ।

सम्प्रतीति । (कै)

तच्च च केवलगुणवाचकत्वेनापि प्रसिद्धस्य यथा शुक्लादे पार्थक्येन गुणवाचिनो विशिष्टद्रव्यवचनस्यापि यथा पट्वादे ॥ भाष्ये

[1]गुणवचनेभ्यो मतुप इति । (भा)

तत्रापि धर्ममात्र गुण इति भाव । यदेदम् 'अर्श आद्य च (५।२।१२७) उपलक्षणम् ॥ नन्वयभेदेन शब्दैक्ये मतुपो लोपो व्यर्थोऽत आह

अर्थभेदेनेति ॥ (कै)

नन्वेव [2] गुणमुक्तवते त्युक्त गुणवचनत्वमनुपपन्नमत आह

---

१ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् इति (५ । २ । ९४) ॥
२ अत्रैव भाष्ये ॥

तावेतौ क्रियारूपापन्ने गुणे वर्त्तित्वा पश्चान्मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तेते इति गुणवचनौ भवत । धान्येनार्थो धान्यार्थः ।

गुणवचन, 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति भूते कर्त्तरि ल्युट गुणमुक्तवता सम्प्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनेत्यर्थ । तेन एतेन पाटवमिति गुणमात्रनिष्ठेन भवति । गम्यस्तत्र "सत्वे निविशतेऽपैतो 'ति लक्षितो गृह्यते न तु यस्य

साहश्येति ॥ (कै)

अनेकशक्तीति । (कै)

प्रकरणादितस्य तत्तच्छक्त्युद्बोध इति भाव ॥ भाष्ये

यद्येव नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेनेति । (भा)

एव गुणवचनेनेत्यस्य प्रकरणे। अय भाव । तृतीयान्त गुणवचनेन समस्यत इत्युक्ते गुणस्य अन्यतानियमेन तृतीयान्तार्थस्य तदुत्पत्तिप्रयोजनकत्वेन च प्रत्यासत्त्या तृतीयातार्थकृतगुणवचनेनैव तृतीयान्तस्य समासो भविष्यतीति। दध्ना भुङ्क्ते पटु। अक्ष्णाकाण इत्यादौ न भविष्यतीति ॥ ननु तृतीयाच सूत्रे न हेतौ उत्तरसूत्रे निपुणसहत्वग्रहणात्। एव च तृतीयान्तगुणवचनयो साक्षात्सामर्थ्यासम्भवेन क्रियाद्वारक तद ग्राह्यम् ॥ एव च यतो दध्ना भुङ्क्ते अत पटुरित्यर्थके दध्ना पटुरित्यादावपि स्यादत आह

अर्थ्यत इत्यर्थ, प्रयोजनम्। अर्थन वा अर्थ, प्रार्थना। अभिलाष। सवत्र करणे तृतीयाया समास। तत्कृतेनेति किम्। अक्ष्णा काण।

गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त तृतीयान्तार्थकृते सर्वत्रैव तस्य भावात। 'शङ्कुलाखण्ड, किरिकाण इति'। खडि भेदने, कण निमीलने, इत्याभ्या घञि वृत्पादितावेतौ क्रियारूपापन्ने गुणे वर्त्तित्वान्मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तेते इति गुणवचनौ भवत। 'धान्येनार्थ इति'। अर्थ्यत इत्यथ प्रयोजनम्। अर्थन वाथ। प्राथना। अभिलाष, सवत्र करणे तृतीयाया समास। 'अक्ष्णा काण इति'।

अव्यतिरिक्तकल्पेति । (कै)

गुणवचनतृतीयान्तयो समभिव्याहारे उक्तरीत्या तत्प्रतीतिरिति भाव ॥ अन्तरङ्गत्वेऽयमेव हेतु । अत एव समासार्थान्तर्भूतत्व राजसख इत्यादावन्तर्भूतस्याप्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानेति उक्तन्यायसिद्धमपि तत्कृतार्थग्रहण स्पष्टप्रतिपत्तये अभ्युपगम्य तत्रार्थग्रहण व्यर्थमाह वार्त्तिककार ।

[1]तृतीयासमास इति ॥ (वा)

नायमर्थनिर्देश इति । (भा)

उभयत्राप्यर्थपरत्वस्य व्याख्यानेनैव सिद्धेरिति भाव ॥

---

१ तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतित्वाद्वचनात । वा ॥

किञ्च यत्र शङ्कुलाखण्डादौ पूर्वोत्तरपदार्थयो क्रियाकारकभाव सम्बन्धस्तत्र चरितार्थं वचन यथा दध्ना भुङ्क्ते पटुरित्यादौ न भवति। असामर्थ्यात। तथेहापि न स्यात। दध्ना पटु कुङ्कुमेन लोहित मुखमिति। इह हि गम्यमानया करोतिक्रियया करणस्य सम्बन्धः।

नात्राद्ध्णा कृत काणत्व किं तह्यन्येनैव केनापि कियादिना अक्ष्णा तु केवल काणो लक्ष्यत इति तत्कृतत्वाभाव, किं च दध्ना पटुरित्यत्र मा भूदित्येवमर्थमपि तत्कृतग्रहण कर्त्तव्यम्। ननु यदि दधि कृत पाटव विवक्षित दध्ना कृत पटुरिति ततो भवितव्यमेव समासेन अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्न कारणभव । दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति ततो ऽसामर्थ्यादेव न भविष्यति इहापि तर्हि न स्यात् कुङ्कुमेन लोहित कोपेन लोहित मुखमिति अत्रापि हि करोति क्रियया करणस्य सम्बन्ध कुङ्कुमेन कृत लोहितमिति क तर्हि स्यात

योगविभाग इति । (भा)

योगविभागफलक इत्यथ ॥ तदाह

वाक्यभेदः सम्पद्यत इति ॥ (कै)

भाष्ये

धान्यार्थ इति । (भा)

अर्थ्यत इत्यर्थः प्रयोजनम् । अर्थनमथ प्रार्थना । वा करण-तृतीयया समास इति हरदत्तादयः । तन्न । [1]कर्तृकरणे इत्येव सिद्धत्वात् । तस्माद्धनपर्यायार्थशब्देन सह [2]प्रकृत्यादित्वप्रयुक्ततृतीयान्तस्य समासः । प्रथमार्थे च तृतीया । यद्वा धान्येन कृतोऽर्थ इति विग्रह इति नव्याः ॥

---

१ अ २ । पा १ । सू ३२ ॥

२ धान्यार्थ इत्यत्र प्रकृत्यादित्वात् प्रथमार्थे तृतीया तेन समासोऽत्र स्वीकृत नागेशेन । पर मञ्जूषायां धान्यार्थः इत्यस्य धान्येनार्थं धान्यार्थं इति लौकिकविग्रहवाक्यप्रदर्शनानन्तर हेतौ तृतीया । अर्थशब्दो धनवाची । धान्यहेतुक धनमिति बोधः " इत्युक्तम् ॥

तस्माद्यत्रोत्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा स्यात भोजनादिद्वारके सामर्थ्ये मा भूदिति तत्कृतग्रहणम् । गुण वचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् । गोसम्बन्धिदध्यादिभोजनाद्धेवत्तस्य

शङ्कुलया खण्ड इत्यादावेव तु स्यात यत्र पूर्वोत्तरपदयो क्रियाकारकलक्षण सम्बन्धस्तस्मात्तत्रोत्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा स्याद्भोजनादिद्वारके सामर्थ्यं मा भूदिति तत्कृतग्रहणम । 'गुणवचनेनेति किमिति' । जातिवचनेषु जातेनित्यत्वात्तत्कृतत्वासम्भव , क्रियावचने त्विष्यत

अर्थशब्देन समासार्थमिति । (कै)

फलान्तरार्थमर्थग्रहणमावश्यकमित्यग्रिमसूत्रे वक्ष्यति कैयट ॥

[1]सत्त्वे इत्यादि । (कै)

इद गुणवचनशब्दस्यैव लक्षणमिति गुणपदेन धममात्र तदुपसर्जनद्रव्यवाचिनाय समास इति बोध्यम् । खण्डस्य तत्सचितत्वाभावाच्च ॥

नोक्तमिति । (कै)

रूढ्यर्थस्यैव तत प्रतीतिरित्ति भाव ॥

---

१ सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिगुण ॥
उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद्दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।
वाचक सर्वलिङ्गाना द्रव्यादन्यो गुण स्मृत ॥

वपावत्त्व पीवरत्वमित्यस्ति तत्कृतत्व न त्वसौ गुणवचन । वचनग्रहण किम् । यावता अर्थेन समासासम्भवात्तद्वाची ग्रहीष्यते । अत्राह । गुणमुक्तवान गुणवचन । कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्तरि ल्युट । गुणमुक्तवता सम्प्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनेत्यर्थ । तेन पूर्तेन पाटवमिति गुणमात्रनिष्ठेन न भवतीति । गुणस्याच 'सत्त्वे निविशतेऽपैती''ति वक्ष्यमाणो गृह्यते ॥

एव, कटकारणे कृता बहुलमि'ति द्रव्यवाचिष्वपि तत्कृतस्यासम्भव एव, महाकाशस्य तत्त्व केन चित क्रियते ऽतो गुणवचनेनैव भविष्यतीति प्रश्न । 'गोभिवपावानिति' । गोसम्बन्धिदध्याद्युपयोगादेव तस्य वपावत्त्व पीवरत्वमित्यस्ति तत्कृतत्व न त्वसौ गुणवचन ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्र-श्लक्ष्णैः । २ । १ । ३१ ॥

अर्थग्रहणाभूतेनेति । (कै)

अत एव [1]ऊनार्थकलहमिति स्वरविधायकसूत्रेऽर्थग्रहणं चरितार्थम् । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैतत्सूत्रविहितसमासस्यैव ग्रहणम । समसदृशयो पृथगुपादानाच्चानेनैव सम्बन्ध इति बोध्यम ॥

१ ऊनार्थकलह तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ॥

मासेन पूर्वो मासपूर्व । अवध्युत्पत्तिकालावधिमदुत्पत्तिकालयो र्मासस्य व्यवधायकत्वेऽय प्रयोग । पूर्वसदृशेति समासविधानादूनार्थकलह मिश्रप्रयोग इव पूर्वयोगेऽपि तृतीया ॥ माषोनम् । ऊन शब्दार्थं पूर्णत्व सम्पादकवस्त्वभाववान् ॥ कलह । क्रोधपूर्वको व्यापार । वाक्कलह । वाग रूप स इति बोध्य ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णै । एते सह तृतीयान्त प्राग्वत । अस्मादेव वचनात्पूर्वादियोगे तृतीया । हेतौ वा द्रष्टव्या ।

'पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णै" ॥ पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमर्थनिर्देशार्थं, तस्मानन्तरेणोनशब्देनैव

अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्येति । (के)

ऊनशब्दोऽयपर । अर्थेन समासासम्भवाच्च तद्वाचिना ग्रहण तच्चाविशेषात्सर्वेषामिति भाव । केचित्तु माषेण कृतो विकल इत्यर्थे माषविकल इति पूर्वेणैव सिद्धम ऊनार्थेति (६।२।१५३) सूत्रेऽयग्रहण तु धान्यार्थ इत्यादावन्तोदात्तत्वायेति स्पष्टमेव । वृत्त्यादौ तत्र समासोऽपि पूर्वसूत्रस्यार्थग्रहणात सिद्ध । एव च माषविकलादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेत्येव भाष्याशय । अत एव समर्थसूत्रभाष्ये (२।१।१) तृतीया तत्कृतेति (२।१।३२) सूत्रस्यो-पादानविकल इत्युदाहरण दत्तमित्याहु ॥

मासेन पूर्व मासपूर्व । मात्रा सदृश । मातृसदृश । मातृसम । इह समसदृशाभ्या योगे तुल्यार्थैरिति तृतीया । स्यादेतत । तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि अस्ति । तत षष्ठीसमासेनैव सिद्धे किमिह सदृशग्रहणेन । न च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं तत । सदृशप्रति-रूपयो सादृश्य इति तत्सिद्धे । न च तत्र सदृशग्रहणमेव मास्त्विति वाच्यम । षष्ठीसमासपक्षे अन्तोदात्तत्व वारयितु तत्स्वीकारावश्य-म्भावात । न चानभिधानात्षष्ठीसमास एव मास्त्विति वाच्यम । दास्याः

सम्बध्यते न पूर्वादिभि, समसदृशशब्दयो पृथगुपादानात । 'एतदेवे त्यादि' । समसदृशशब्दाभ्यामन्यत्रेद यद्योगे तुल्यार्थैरिति तृतीयास्ति, इहो तुल्यार्थयोगे यद्यपि षष्ठी विधीयते ततस्तस्या समासे मातु सदृश । मातृसदृश इति सिद्ध, किमर्थमिह सदृशग्रहण, तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात सिद्धोऽत्र प्रकृतिस्वर, 'सदृशप्रतिरूपयो

अवरस्येति । (भा)

न च कैयटरीत्योनार्थत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यम । चैत्रादवर फाल्गुन इत्यादौ पूर्वशब्दसमानार्थताया अपि अवरशब्दस्य दर्शनात् । सदृशग्रहणे उक्तमिति' (अत्र सूत्रस्थवार्त्तिकम्) भाष्यकारवचनमित्यभिप्रेत्याह

हेतुकालसम्प्रेक्षितत्वादेति । (कै)

हेतुर्वार्त्तिककारोच्चारण तस्य य कालस्तस्य सम्प्रेक्षितत्वान्मनसि स्थापितत्वादित्यर्थ । कारणकाले कार्यं उपचर्य प्रयोग इति तात्पर्यम् । वार्त्तिककारवचन इत्यभिप्रेत्य लाघम । तदेव युक्तमिति भाव ॥

सदृश इति रूपासिद्धिप्रसङ्गात । इह हि मथ्या आक्रोश इत्यलुक समास स्वीकृतो भाष्ये । नन्वेवमपि हेतुतृतीयान्तेन समासार्थं प्रवृत्ते सदृशग्रहणमस्तु । विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति नह्यत्र तुल्यार्थैरिति षष्ठी लभ्यते । प्रतियोगिन्यत्र तद्विधानादिति चेत्र । न तत्कृतत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे । यो हि विद्यया सदृश तस्य विद्याकृत

सादृश्य' इति, तत्र तत्र सदृशग्रहणमवश्य कर्त्तव्य यदा षष्ठीसमासस्तदा न्तोदात्तत्व मा भूदिति ननु चेदानीमनभिधानात षष्ठीसमासो न भविष्यति, नैव शक्यम अलुक्समासे हि दोष स्यात 'मथ्या आक्रोशे' दास्या सदृशो वृषल्या सदृश इति, तस्मात्तत्कर्त्तव्यम, इद तु न कर्त्तव्यम् इदमपि कर्त्तव्य,

तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिति । (कै)

अन्यथान्तोदात्त स्यादित्यर्थ ॥ नन्वत्रानभिधानात् षष्ठीसमास एव मास्त्वित्यत आह

तथा च दास्या इति ॥ (कै)

सिद्धत्वादिति । (कै)

न च [1] 'मनस सज्ञायामि त्युलुकि मनसा सदृश इति विग्रहमिदमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । तत्कृतत्वेनैव सिद्धत्वात् । अनभिधानेन तत्र समासाभावाच्च । ईदृशसज्ञाया मानाभावाच्चेति दिक् ॥

---

[1] अ ६ । पा ३ । सू ४ ॥

सादृश्यमस्तीति । सत्यम । प्रत्याख्यातमेवेद षष्ठे वार्त्तिककृता । ऊनार्थ माषेन कार्षापणम् । माषविकलम । पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिह अर्थग्रहणमभिधेयनिर्देशार्थम । तच्च ऊनशब्देनैव सम्बध्यते न तु पूर्वादिभि । अत एव समसदृशौ पृथगुपात्तौ ।

हेतु तृतीयार्थं विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति नह्यत्र तुल्यार्थै रितिषष्ठी भवति प्रतियोगिन्येव हि सा विधीयते एवमपि न कर्त्तव्य तत्कृतत्वात्पूर्वेणैव सिद्ध यो हि विद्यया सदृश । विद्याकृत हि तत्सादृश्य तत्र पर्वेणैव सिद्ध, मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहण' गुडसमिश्रा धाना ।

सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति । (कै)

अनेनावश्य तृतीयासमासो वक्तव्यो यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति भोजन-सदृश । इदमप्यवश्य वक्तव्य यत्र षष्ठी श्रूयते दास्या सदृश इत्या-द्यथमिति 'सदृशप्रतिरूपयोरिति सूत्रशेषस्य भाष्यमेकदेशयुक्ति-रिति सूचयति। तत्रापि षष्ठ्यर्थस्य सभवात् । प्रतिपदोक्तपरि-भाषया तुल्यार्थैरिति तृतीयान्तेनैव तत्समासप्रवृत्तेश्च ॥

पूर्वसूत्रेण वेति । (कै)

उपादानविकल्प इति वदिति भाव ॥

---

१ सदृशप्रतिरूपयो सादृश्ये । ६ । २ । ११ ॥

वाक्कलह । आचारनिपुण । गुडमिश्र । आचारश्लक्ष्ण । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । गुडसमिश्रा धाना । मिश्र चानुपसर्गमस न्धाविव्यत्र अनुपसर्गग्रहणाज् ज्ञापकादेतत सिद्धम । अवरस्योप सख्यानम ॥ मासेनावरो मासावर ॥

इत्येवमर्थ, ज्ञापकात्सिद्ध यदय 'मिश्र चानुपसर्गमसन्धावि त्यनुपसर्गग्रहण करोति तज्ज्ञापयति मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति । पूर्वादि ष्विति' । अवरशब्दोऽपि सूत्रे पठितव्य इत्यर्थ ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ ॥

कृता क्तेनेति । (वा)

भाष्ये

कृतेति (भा)

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन सह बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणान्नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेताविय तृतीया । बहुलग्रहणाच्छ्रप्रानच्क्तवतु प्रभृतिभिर्न । हस्तेन कुर्वन् भुञ्जानः कृतवान्वा । क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेव । पादहारकः । ह्रियत इति हारकः । बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । गले चोपकः । चुप मन्दायां गतौ । हेतुमण्ण्यन्तात्कर्तरि ण्वुल् । गले चोपकः । अमूर्धमस्तकादित्यलुक् । कृतेति किम् । काष्ठैः पचतितराम् ॥

"कर्तृकरणे कृता बहुलम्" ॥ कर्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचनं वृत्तौ वस्तुव्याख्यानं कृतं कर्तरि करणे च या तृतीयेति तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति कर्तृकरणे कृत्यैः सहाधिकार्थवचने समस्येते इति 'सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमिति' । आख्यातपदव्याप्तिपरिहारार्थमित्यर्थः । पादहारक इति' । ह्रियत इति हारक इति 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति कर्मणि ण्वुल् पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । गले चोपक इति' । चुप मन्दायां गतौ, हेतुमण्णिजन्तात्कर्मणि ण्वुल्, अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक्, कृद्ग्रहणमनर्थकमन्यस्याभावात् इह कर्तृकरणे क्रियाया एव भवतः क्रिया च धातुवाच्या धातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च तत्र सुपेत्यधिकारात्तिङन्ते न प्रसङ्गः, तद्धितनिवृत्त्यर्थं तु इह काष्ठैः पचतितरां काष्ठैः पचतिरूपं काष्ठैः पचतिदेश्यं हस्तेन कृतपूर्वी दध्ना भुक्तपूर्वी घृतेनेक्ष्यीति ॥

कत्थोपरञ्जक विशेषणमिति बोध्यम । कृतेत्यस्य स्थाने केनेति वक्तव्य कृतेति व्ययमिति वाथ ॥ ननु लाघवात् केनेति युक्तमत आह

अय भाव इति ॥ (कै)

कृत्यैरधिकार्थवचने ।२।१।३३॥

स्तुतिनिन्देति । (कै)

काकपेयेत्यादौ काककर्तृकपानकर्म नदीति बोधे अल्पाम्बुत्व-पूर्णाम्बुत्वादिना निन्दास्तुतिमात्रे तात्पर्यात् क्रियाया निष्प्रयोजनत्वेन गौणत्वात्कर्तृकरणयोरपि गौणत्वमिति भाव ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनम् । तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यै सह प्राग्वत ।

'कृत्यैरधिकार्थवचने' ॥ 'स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति । स्तुत्या निन्दया च प्रवर्तित स्तोतु निन्दितु च कृतमित्यर्थ । 'अध्यारोपितार्थवचनमिति' । असन्नेवारोपोपितोऽध्यारोपित । 'काकपेयेति' । एव नाम पूर्णतोया नदी यत्तटस्थै काकैरपि शक्या पातुमिति स्तुति । एव नामाल्पतोय यत्काकैरपि

केचिदाहुरिति । (कै)

कर्तृत्वादेस्तृतीयाप्रयोजकत्ववत्समासप्रयोजकत्वस्यापि सम्भवादित्यरुचिस्तदाह ।

अन्येत्विति ॥ (कै)

ननु कृत्यैरेवाधिकार्थवचन इति नियमार्थं स्यादत आह

काकपेतेति ॥ (कै)

नेद नियमार्थमिति । (कै)

'कृत्यैरधिकार्थवचन एवेत्येव नियमार्थं नेदमित्यर्थ ॥ भाष्ये

अन्यत्रापि । (भा)

स्तुतिनिन्दाफलकत्वरूपाधिकार्थवचनलाभावेऽपि ॥

सूत्रसन्दर्भेति । (कै)

पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽयम । काकपेया नदी । शक्यार्थे कृत्य । पूर्णतोय

शक्या पातुमिति निन्दा, उभयत्र शक्यार्थे कृत्य । श्वलेह्य इति' । एव नामासन्नतोय कूपस्तटस्थैरपि श्वभि शक्यो लेढुमिति स्तुति, एव नामाशुचि कूपो यज्जल श्वान एव लेढुमर्हन्तीति निन्दा, अर्हार्थे कृत्य । 'बाष्पच्छेद्यानीति' । एव नाम कोमलानि तृणानि यद्बाष्पेणापि छेत्तु शक्यानीति स्तुति, एव नाम कथितानि तृणानि यद्बाष्पेणापि छेत्तु शक्यानीति निन्दा । 'कण्टकसञ्चेय इति । एव नाम क्लिन्न ओदनो

कर्तृकरणे कृत्यैरित्येतत्सूत्रद्वयरूपेत्यर्थः । बहुलग्रहणसहितमिदं वा कर्तव्यं तत्सहितसूत्रसन्दर्भो वेति तात्पर्यं बहुलग्रहणं त्वत्रापि कर्तव्यमेव परशुना छिन्नवानित्याद्यर्थम् ॥ पादाभ्यामित्यस्य कर्तृ-करणतृतीयान्तत्वे यथान्यासेऽपि सिध्यतीत्यत आह

अपादाने पञ्चमीति । (कै)

पादयोर्ह्रियमाणमञ्जीराद्यपेक्षयावधित्वेनापादानत्वम् । गले चोपक इति [1]हलदन्तादिति [2]तत्पुरुषे कृतीति [3]अमूर्धमस्तकादिति वा लुक् गले मन्द प्रायणीय इत्यर्थः ॥

---

१ अ ६ । पा ३ । सू ९ ॥ २ अ ६ । पा ३ । सू १४ ॥
३ अ ६ । पा ३ । सू १२ ॥

त्वात्तटस्थैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः । काकैरप्येषा पातुं शक्याऽल्पतोयत्वादिति निन्दा वा ॥

यत्कटकैः शक्यः सञ्चेतुमिति स्तुतिः एव नामाल्प ओदनो यत्कटकैः सञ्चीयत इति निन्दा । 'पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति' । यद्यपि स्तुतिनिन्दापरत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गौणत्वं तथापि बहुलवचनात्पूर्वेणैव सिद्धः, तथा च काकपीता नदीत्यत्राकृत्यैरप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यतेऽत प्रपञ्च एवायं नाप्राप्तविधिर्नापि नियम इत्यर्थः ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥

अनेनापि करणतृतीययैव समास शब्दशक्तिस्वभावात् करणेत्यनुवृत्तेर्वा इत्यभिप्रायेणासामर्थ्याशङ्का ।

द्रव्याणामिति । (कै)

कारकविभक्त्यन्तवाच्यत्वे इति भाव ॥

फलकानीति । (कै)

आरोहणावरोहणोपयोगितिर्यक्काष्ठानीत्यर्थ ॥ भाष्ये

निश्रयण्या इति । (भा)

आतावेकवचनन्दध्नेति सहयोगतृतीयायामुक्तरीत्या करणतृतीयाभावात् समासाप्राप्तेराह

अन्नेन व्यञ्जनम । संस्कारद्रव्य संस्कार्येण सह प्राग्वत । दध्ना उपसिक्त ओदनो दध्योदन । इह वृत्तावुपसेकक्रियान्तर्भवति स्वभावात्

"अन्नेन व्यञ्जनम" ॥ दध्योदन इति' । ननु च नेह क्रियाश्रूयते न चान्तरेण क्रिया द्रव्याणा परस्परेण सम्बन्ध इत्यसामर्थ्यादत्र समासो न

जीवत्विति ॥ (भा)

सिद्धन्त्विति । (कै)

वार्त्तिकारम्भेऽपि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बोध्य । एवं च सूत्रारम्भेण समफलता तत्र वार्त्तिक विशेषणमित्येव सिद्धे समासे पूर्वपदावयवोत्तरपदलोपार्थं कर्त्तव्यम् ॥

सम्बन्धविवक्षायामिति । (कै)

कर्त्तु करणस्य वा सम्बन्धत्वेन विवक्षायामित्यर्थ ॥

युक्ताद्यर्थानामाक्षेपादिति । (कै)

सम्बन्धत्वेन सम्बन्धस्यैवात्र भानादिति भाव । तदर्थघटितस्य सम्बन्धत्वे त्वन्तरङ्गत्वात तृतीयैव स्यादिति भाव ॥ भाष्ये

दध्ना युक्तार्थता सम्प्रतीयत इति । (भा)

दध्नेति पदे वाच्येन युक्तो योऽर्थ उपसेकक्रियादिरूपस्तद्यता तस्य प्रतीयत इत्यर्थ । वाक्येऽपि वाक्यैकदेशन्यायेन दध्नेत्यस्यैव सोऽर्थ इति बोध्यम ॥ नन्वध्यवसान सम्प्रत्यय इति पर्यायस्तथा च हेतुसाध्ययोरविशेष इत्यत आह

अतो नासामर्थ्यम् । न च कारकाणां परस्परमसम्बन्धेऽपि वचनसाम

प्राप्नोति, अथासत्यपि सामर्थ्ये वचनात्समास, इहापि तर्हि स्यात किं दध्नौदनो भुज्यतामिति, तत्राह । 'वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावादिति' ।

सर्वलोकव्यवहारेति । (कै)

अर्थविशिष्ट ज्ञान प्रतिज्ञातोऽथस्तदेकदेशो ज्ञान हेतुरित्यथ ॥

निश्चय (कै)

इत्यस्यैव विवरण

सदेहरहित इति ॥ (कै)

दधीत्युक्ते सप्रत्यय इति । (कै)

अय च प्रत्यय आनुमानिको वाक्यैकदेशन्यायेन वा प्रकारान्तरेणेति चेष्टयेत्यर्थ ॥

चरितार्थत्वादिति । (कै)

शब्दप्रयोगकायस्य बोधस्य प्रकारान्तरेण सपन्नत्वादिति भाव ॥

थ्यादसमर्थसमास एवाचास्तु इति वाच्यम्। किन्दध्ना ओदनो भुज्यतामित्यादावतिप्रसङ्गात् ।

स्वभावादेव वृत्तावन्तभूता क्रियेति तद्द्वारकस्य सबन्धस्य सद्भावात्सामर्थ्यमित्यर्थ ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुख-रक्षितैः। २। १। ३६॥

समासादाशिषोऽनवगमादिति। (कै)

एव चानभिधानात्समासो नेति भाव ॥ यत्तु आशिषि आशीर्विषयस्य विधेयत्व तदाश्रयस्योद्देश्यत्व च प्रतीयते न च वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयो व्युत्पत्तिसिद्ध इति। तन्न। समासतोऽपि अभ्यासलोप इत्यादावुद्देश्यत्वादिप्रतीतेर्वस्तुतस्तु आशीविषय-

---

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितै ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थशब्दादिभिश्च चतुर्थ्यन्त समस्यते स तत्पुरुष। तदर्थेन प्रकृति विकृतिभाव एव समास इष्यते बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात्। हितसुखग्रहण तु न ज्ञापक हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या। चतुर्थीचाशिषीति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसम्भवात्। यूपाय दारु यूपदारु। कुण्डलहिरण्यम्। नेह रन्धनाय स्थाली। कथ तर्हि अश्वघास।

"चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितै'॥ अर्थ परामृश्यत इति'। यद्यपि चतुर्थीति चतुर्थ्यन्त शब्दः सन्निहितस्तथापि शब्द प्रति तादर्थ्या सम्भावात्तदर्थ एव परामृश्यत इत्यर्थः। इत्येते' शब्दै सहेति'। तत्र तदर्थेन सुबन्तेनेत्यर्थद्वारक विशेषणं स्वरूपेण सुबन्तस्य तादर्थ्यासम्भवात द्वितीय

क्रियान्वयव्यतिरिक्तात्प्रातिपदिकात्तद् द्वारके आयुष्यादियोगे चतुर्थीति तदर्थात् उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्समासस्तेन न । एव चैतज्ज्ञापकसिद्धैव हितयोगे चतुर्थीति तात्पर्यम् । अति-व्याप्ति । रन्धनाय स्थालीत्यादौ ॥ पुनरुक्ति । बलिरक्षितग्रहणस्य ॥ अव्याप्ति । अश्वघासे ॥

स्ववचनेनैवेति । (कै)

स्वशब्देनात्र पूर्वपदी । सर्वनाम्ना बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति भाव ॥ तद्वचनेनैवेति युक्त पाठ ॥

हृत्तिविधे त्रिविधा अत्र विप्रेप्र । अत्र भाष्य अश्वघासादय षष्ठी समासा इति । स्यादेतत । चतुर्थीसमास एव तद्यास्तु । न चैव पूर्व पदप्रकृतिस्वरप्रसङ्ग । प्रकृतिविकार भावे एतत्प्रवृत्ते । अन्यथा गोर क्षितमित्यत्र चतुर्थीतदर्थे इत्येव सिद्धे क्लृ चेति व्यर्थे स्याव । न च क्लीनार्थ तव । गोहितमित्यत्र तादर्थ्याभावादिति वाच्यम । हिते चेति वक्तव्ये क्लृ चेतिसामान्यवचनस्य ज्ञापकत्वाव । अत एव कुबेरबलिरित्यादौ प्रकृतिविकृतिभावाभावात न पूर्वपदप्रकृतिस्वर कि तु समासान्तो

स्वर्थशब्द पृथगेव निमित्तम । 'प्रकृतिविकारभावे समास इष्यत इति' । ज्ञापकात । यदय बलिरक्षितग्रहण करोति तज्ज्ञापयति विकृतिस्वतु थ्यन्ता प्रकृत्या समस्यत इति, अन्यथा कुबेरबलि । गोरक्षितमित्यत्रापि तादर्थ्यसम्भवादनर्थक तव स्यात, हितसुखग्रहण तु हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या चतुर्थी चाशिषीत्यतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसम्भवात्र ज्ञापक, यदि विकृति प्रकृत्या समस्यते ऽश्वेभ्यो वासो ऽश्वेभ्य सुरा ऽश्वसुर विभाषा

आनन्तर्यमिति । (कै)

सर्वन्यासेषु वचनारम्भस्यावश्यकत्वरूपसामर्थ्ये सति तन्न कारणमित्यर्थ । 'सामर्थ्याभावे' इति क्वचित्पाठ । तदा न्यासान्तरेऽकर्त्तव्यतायोग्यत्वाभावे इत्यर्थो बोध्य ॥

[1]परवल्लिङ्गमिति पुंस्त्वमिति । (कै)

परस्योत्तरपदार्थस्य प्रधानत्वात्तद्देवलिङ्ग समासेऽपि प्राप्नो-

---

[1] अ २ । पा ४ । सू २६ ॥

दात्तत्वमेवेति सिद्धान्त । रन्धनाय स्थालीत्यादौ तु यदि षष्ठीसमास इष्ट तर्हि चतुर्थीसमास एवेष्यता यथा गोग्रास लीलाम्बुज क्रीडासर वासभवन नाट्यशालेति । यदि तु रन्धनस्थाल्यादौ षष्ठी समासस्यानभिधान तर्हि चतुर्थीसमासस्यापि तदस्तु । एव च बलि रक्षितग्रहणमपि व्यर्थं ज्ञाप्याभावात । किं च यूपदार्वादावपि षष्ठी समाससम्भवात्सूत्रमेवेद मास्तु । चतुर्थीतदर्थे इत्येतत्तु षष्ठीतदर्थे इति क्रियता ज्ञापकाच्च स्वरस्य व्यवस्था भविष्यति । अत्राहु । हितशब्देन

सेनेति नपुसकत्व, हस्तिभ्यो विधा हस्तिविधा विधा अन्नविशेष, अत्र न प्राप्नोति, अश्वघासादय षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । ननु स्वरे विशेषो भवति चतुर्थीसमासे हि सति चतुर्थीतदर्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्य षष्ठी समासे तु समासान्तोदात्तत्वेन नैषोऽस्ति विशेष । चतुर्थीसमासेऽपि नैवपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्य ज्ञापकात, यदय 'क्ते चे' ति चतुर्थ्यन्त पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवतीत्याह तज्ज्ञापयति प्रकृतिविकारभावाभाव एष स्वरो न

तीत्यर्थः । न तु सूत्रस्यात्रविषय इति बोध्यम् । तस्य पूर्वपदार्थ-प्रधानैकदेशिसमासविषयकत्वात् । तदाह्यति भगवान्

अर्थशब्दोऽयं पुंल्लिङ्ग (भा)

इत्यादि ॥

अभिधेयवशेनेति । (कै)

समुदायार्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवशेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये

समासस्याभिधानमिति । (भा)

समासार्थस्येत्यर्थः ॥

तावत षष्ठीसमासो न सम्भवति । तद्योगे चतुर्थ्या नित्यत्वादिति चतुर्थीसमास एव वक्तव्य । ततश्च क्ते चेत्यत्रापि चतुर्थीग्रहण कर्तव्य गोहितमित्याद्यर्थं एव च गोरक्षितमित्यत्र न स्यात । चतुर्थ्या असम्भवात षष्ठीतदर्थं इत्यस्य नाप्रसङ्ग । प्रकृतिविकृतिभावात् । अतो रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव विधेय । अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्य सम्बन्धस्य नियमेन प्रतीयमानत्वाच्चतुर्थ्या भवितव्यमिति तेनापि

भवतीति अन्यथा गोरक्षितमित्यत्रापि चतुर्थी तदर्थं इत्येवसिद्धेरनर्थक तत्स्यात । नैतदस्ति ज्ञापक हितार्थमेतत्स्यात, गोहितमित्यत्र हि तादर्थ्यं नास्ति एवमपि हिते चेति वक्तव्ये क्ते चेति सामान्यवचन ज्ञापकमेव सर्वथा कुबेरबलिरित्यादौ माभूदित्येवमर्थं प्रकृतिविकारभावे स्वर एषितव्य । अथ रन्धनाय स्थालीत्यत्र षष्ठीसमास कस्मान्न भवति । कश्चिदाह भवत्येव तद्यथा गोग्रास, लीलाम्बुज, क्रीडासर, वासभवन

तन्माचेति । (कै)

सबन्धलमात्रेत्यर्थ ॥ इदमेव युक्तम्। गुरोरिद गुवर्थमित्यत्रास्यैव प्रकारस्य सभवात । भाष्ये

गुरोरिद गुर्वर्थमिति । (भा)

षष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये नित्य एव भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम् ॥

अर्थे क्ते चेति । (भा)

न च क्तग्रहण हितार्थं तत्रातादर्थ्येऽपि हितयोगे चेति चतुर्थी-विधानादिति वाच्यम्। ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनात्रापि तदर्थ इत्यस्य

चतुर्थीसमास एव वक्तव्य । तथा बलिसुखग्रहणमपि कर्त्तव्यम्। तादर्थ्यस्य समासान्नियतप्रतीतिर्यथा स्यादित्येवमर्थम्। तस्मादारब्धव्यमेवेद सूत्रम्। प्रकृतिविकारभाव एवेत्यस्य प्रयोजन तु चिन्त्यमिति। अत्रेद वक्तव्यम तादर्थ्यस्य भान द्विधा सम्बन्धत्वेन तद्व्याप्यतादर्थ्यत्वाख्यविशेषरूपेण चेति। तत्राश्वाना घासोऽश्वेभ्यो घास इति वाक्ये तावद्व्यवस्थितम। तत्राद्ये समास। द्वितीये तु नेष्यत इति भाष्य

भाष्यशालेति। अपर आह रन्धनस्थाल्यादयो ऽनभिधानात षष्ठीसमासा न भवन्तीति। उभावपि प्रतिब्रूम । येषु षष्ठीसमास इष्यते तेषु चतुर्थी समास एवास्तु येषु तु नेष्यते तेषु तु चतुर्थीसमास एवानभिधानान्नेष्यता माकारि ज्ञापनार्थ बलिरक्षितग्रहणं, खरस्तु चतुर्थीसमासेऽपि पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रकृतिविकारभाव एव व्यवस्थास्यते कि चैव सति सूत्रमेवैतद नर्थक यूपदार्वादावपि षष्ठीसमास एवास्तु, चतुर्थी तदर्थ इत्येतत्तु षष्ठी

सबन्धेनादोषात् । न च रक्षिताथम् । तत्र तादर्थ्ये चतुर्थ्या एव सत्त्वात् । कृत्युक्तसम्प्रदानचतुर्थी तु न । तत्त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । भाष्यप्रामाण्येनानभिधानात्सम्प्रदानत्वाभावकल्पनाच्च ॥

रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानादिति । (कै)

अत एवोपक्रमस्य भाष्य सङ्गच्छते ॥ ननु यूपदार्वादावपि अश्वघासादिवत् सबन्धसामान्यविवक्षाया षष्ठीसमासेऽन्तोदात्तत्वमापद्येत अाह

वार्त्तिकादिप्रामाण्येन निर्णीयते यथा न भाषायामश्नीयादित्यादौ सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। कमलत्वरूपविशेषे तु द्वितीया यथा वा प्रदीयतान्दाशरथाय मैथिलीत्यत्र सम्बन्धिसामान्येऽण्। अपत्यत्वरूपतादिशेषे तु इञेव। यथा वा अभून्नृपो विबुधसख इत्यादौ भूतसामान्यविवक्षाया लुङ। अनद्यतनत्वविवक्षाया तु लङेवेति। अत एवातोनुपसर्गे क इति सूत्रे जीवद्दश्यत्वरूपविशेषाविवक्षाया प्रोवाच भगवा कात्य इति प्रयुक्ता भाष्ये। अत एव क्रतवद्व्यक्रीतकुशला इत्यत्र जातवद्भ्याभ्या क्रतक्रीतयोन

तदर्थ इति क्रियता ज्ञापकाच्च स्वरस्य व्यवस्था क्रियता, नन्वर्थ भेदो भवति, षष्ठीसमासे सबन्धमात्र गम्यते चतुर्थीसमासे तु तादर्थ्य सबन्धविशेष, नैषोऽस्ति विशेष । आरभ्यमाणेऽपि चतुर्थीसमासे न दण्डवारित षष्ठी समासस्तत्रार्थप्रकरणादिना विशेषोवसेय यथैव केवलेपि षष्ठीसमासे तथा विशेषो ऽवगम्यते किं च सिद्धान्तेऽश्वघासादिषु तावदर्थप्रकरणादिना तादर्थ्य विज्ञाय सवत्रैव तथास्तु नार्थोनेन । उच्यते । हितशब्देन तावत् षष्ठीसमासो न भवति तद्योगे चतुर्थ्या नित्यत्वादिति चतुर्थीसमास

यूपदार्वादिष्विति ॥ (कै)

तादर्थ्यमेवेति । (कै)

तादर्थ्यरूप सबन्धविशेष एवेत्यर्थ ॥ नन्वेवमश्वघासादौ चतुर्थी-समास एवास्तु बलिरक्षितग्रहण तज्ज्ञापित प्रकृतिविकृतिग्रहण च मास्तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व तु भाष्योक्तरीत्यैव न भविष्यति रन्धनाय स्थालीत्यादौ षष्ठीसमासवदयमपि अनभिधानान्न भविष्यतीति चेन्न । रन्धनाय स्थालीत्यादौ षष्ठ्येव न तादर्थ्यत्वेनैव तत्र सबन्धस्य

गतार्थता प्रकारभेदादिति चतुर्थे वृत्तिकार । त्वयापि तत्र तथैवो पपादयिष्यते । तत्र भव इत्येव सिद्धे प्रायभव, सोऽस्यनिवास इति सूत्रयोरप्येषैव गति । यथा च प्रयोजने स्पष्टे कथञ्चिन्त्यता ब्रूमे । ननु अश्वघास इत्यादावपि प्रकरणादिविशेषाध्यवसायो भवत्येवेति चेत । सत्यम् । न तु तत्र विशेषप्रकारको बोध । लुप्त सुप्त बोधकमिति मते सुप्तषष्ठ्या सम्बन्धत्वप्रकारकबोधस्यैव जननात । य शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति सिद्धान्तरीत्यापि चतुर्थीलोपाभावेन विशेष प्रकारकबोधे असामर्थ्यात । अत एवार्थप्रकरणाद्यभिज्ञस्यापि दाश्व

एव वक्तव्य, ततश्च क्ते चेत्यत्रापि चतुर्थीग्रहण कर्त्तव्य गोहितमित्याद्यर्थम् एव च गोरक्षितमित्यत्र न स्यात चतुर्थ्या असम्भवात षष्ठी तदर्थ इत्यस्य चाप्रसङ्ग प्रकृतिविकाराभावादिति रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव विधेय अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्यसबन्धविशेषस्य नियमेन प्रतीयमान त्वाच्चतुर्थ्या सम्भवितव्यमिति तेनापि चतुर्थीसमास एव कर्त्तव्य, बलिसुख ग्रहणमपि कर्त्तव्य, तादर्थ्यस्य समासे नियमेन प्रतीतियथास्यादित्येवमर्थं

प्रतीतेरेव च तत्र चतुर्थीसमासवारणार्थं तस्यावश्यकत्वादिति भाष्याशयात । कैयटेऽनभिधानादित्यस्य षष्ठ्यनभिधानादित्येवार्थं ॥
भाष्ये

इत्सञ्ज्ञा न प्राप्नोतीति । (कै)

आद्यसकारस्येत्यथ ॥

भवति वै कश्चिदिति । (कै)

रथशब्दान्नापत्यत्वप्रकारिका धी कि तु सम्बन्धित्वप्रकारिकैवेत्यादि शाब्दन्यायविदा स्पष्टम् । अत एवाहु । भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेद नियन्त्रितम्, साधुत्वमिति । तस्मादश्वाश्वशब्दयोरिव स्वविषयादन्यत्रा साधुता क्वचित्साधुतया न विरुध्यत इत्यवधेयम । एव स्थिते बलि-रक्षितादिग्रहणा ज्ञापकमित्यादि प्रागुक्तमेव सम्यक् । यत्तु तादर्थ्यस्य समासान्नियमेन प्रतीत्यर्थं बलिसुखग्रहणमित्युक्तम् । तन्नापि न । तत्रापि पाक्षिकषष्ठीसमासस्य दुर्वारतया नियतप्रतीततादर्थ्येन चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते । तस्मैहितमित्यतो वानुवृत्त्यसिद्धे । मूवपक्षा

तस्मादारब्धव्यमेव सूत्र प्रकृतिविकारभाव एव समास इत्यस्य तु प्रयोजन चिन्त्यम । 'अर्थेन नित्यसमासवचनमिति' । अन्यथा महाविभाषाधिकारा द्ब्राह्मणायार्थ इति वाक्यमपि स्यात । सर्वलिङ्गता चेति' । परलिङ्गताया अपवाद, अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता न सर्वत्रेति दर्शयति । 'ब्राह्मणार्थं पय इत्यादि' । सर्थविति चेदित्सञ्ज्ञाभाव इयङुवङप्रसङ्गश्च । स्यादेतत् । तदर्थं विकृते प्रकृताविति तदर्थं सर्थविति सूत्र कर्तव्य, चतुर्थीति

एव च वैकल्पिकेऽपि बहुव्रीहौ यथान्यत्रापि क्वचिदस्वपदल-
मेवमत्रापि ब्राह्मणोऽर्थ प्रयोजनमुपकार्यत्वेन यस्येति प्रयोजन-
वाच्यर्थशब्देन विग्रह । न तु चतुर्थ्यन्तेन विग्रह । ब्राह्मणायार्थ-
मुपकारोऽस्येतीति भाव ॥ तद् ध्वनयन्नाह

अत्र चेति । (कै)

प्रयोजनवाचीति । (कै)

वसरे त्वयैव तथोक्तत्वाच्चेति दिक् । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्य
लिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ द्विजायाय द्विजार्थ सूप । द्विजार्थं पय ।
तत्र नित्यत्व न्यायसिद्धम् । चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो
न भविष्यति परवल्लिङ्गता बाधितु विशेष्यलिङ्गतामात्र वाच्यम् । स्यादे
तत् । तदर्थं विकृते प्रकृताविव्यत्र तदर्थसमर्थमिति सूत्र क्रियताम् ।
तादर्थ्येन चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते । तस्मैहितमित्यतो वानुवर्तते ।
चतुर्थीसमर्थात्तदर्थेऽभिधेये सर्थप् स्यात । आदिजिट्डव ष प्रत्ययस्येति
द्विसकारकनिर्देशात्सकारस्येत्संज्ञा । सिनिचेति पदत्वम । पित्त्वादनुदात्त ।

वर्त्तते चतुर्थीसमर्थात्तदर्थेऽभिधेये सर्थप्प्रत्ययो भवति सकार पदसज्ञार्थः
राजार्थं, गवार्थं पित्त्वादनुदात्तत्वम्, एव चार्थं इति पूर्व पदप्रकृतिस्वरो न
विधेय, प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रह, तद्धितत्वाच्चाभिधेयवल्लिङ्गता सिद्धा
भवतीति । तन्न । सकारस्येत्संज्ञाभावप्रसङ्गात । अथादिर्ञिट्डव' ष प्रत्यय
स्ये'ति द्विसकारकनिर्देशाश्रयणेनेत्संज्ञा स्यादेवमपि वृक्षणादिषु हवादिभ्य
सि प्रसङ्ग, स्वयं अर्थमित्यत्र षेयड्वडौ स्याताम् । बहुव्रीहावात्वकमो
प्रसङ्ग । स्यादेतत् । यद्वाह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणोऽर्थ प्रयोजक इति

उपकार्यत्वेन हि ब्राह्मणस्य प्रयोजनता। प्रयोजकवाचीति पाठे यद्ब्राह्मणाय पयस्तस्य ब्राह्मण प्रयोजको भवतीति भाव ॥ भाष्ये

यद्य हितेति। (कै)

हितयोगे चे ति वार्त्तिकात्तद्योगे चतुर्थीति भाव । न च सुखग्रहणस्य न ज्ञापकत्व तद्योगे चतुर्थ्यभावात इति वाच्यम्। 'हितयोगे चे ति सुखयोगेऽपि सेति भाष्याशयात् ॥ भाष्ये

राजार्थ । गवार्थ । एव चार्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न विधेय । प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रह । तद्धितत्वादभिधेयलिङ्गता च सिद्धेति। नैवम्। थ प्रत्ययस्येत्यत्र सकारप्रश्लेषे मानाभावात। वुञ्छणादिसूत्रेण ह्रणादिभ्य सप्रत्यये ह्रणास इत्यादावतिव्याप्तेश्च। कि च। सर्थपः प्रत्ययत्वे स्वर्थं श्वर्थमित्यत्रेयङुवङो प्रसङ्ग । स्यादेतत। ब्राह्मणोऽर्थ प्रयोजको ऽस्य स ब्राह्मणार्थ इति बहुव्रीहिरस्तु। यो हि ब्राह्मणार्थ सूपस्तस्य ब्राह्मणोऽर्थ प्रयोजक इति यावत। एव च चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभाव । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व विशेष्यलिङ्गता चेति सर्वं सिध्यति। नैतत।

शक्यते वक्तमतो ब्राह्मणोऽर्थोऽस्येति विगृह्य बहुव्रीहि करिष्यते, तेन चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभाव पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमभिधेयवल्लिङ्गता च सिद्ध्यतीति। तन्न। महदर्थमित्यत्रात्वकपो प्रसङ्गात। तदर्थस्यार्थादेश उद्भाव प्रसङ्गः। स्यादेतत। चतुर्थी तदर्थेत्यनेन समास विधायार्थ इत्यनेनाशेन तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो विधीयते विभाषाधिकाराच्च यूपार्थं दारु यूपदार्वित्युभय भविष्यति, ततो बलिरक्षितयोरपि विभाषार्थ शब्द आदेशो भवति कुबेरार्थो बलि कुबेरबलिरित्यादि। किमर्थमिद,

उक्तार्थानामिति । (भा)

न च तादर्थ्यस्य चतुर्थ्योक्तत्वेऽप्याश्रयबोधकार्थशब्दस्य कथमुक्तार्थत्वमिति वाच्यम् । सम्बन्धेन द्वितीयसम्बन्ध्या ऽऽक्षेपेणैव तल्लाभस्याप्युपपत्ते ॥

वचनादिति । (के)

'चतुर्थीतदर्थार्थे' ति वचनात् ॥

महदर्थमित्यत्रात्वकयो प्रसङ्गात् । स्यादेतत् । चतुर्थीतदर्थेतियोगो विभज्यते । तत अर्थे इत्यनेनांशेन तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थादेशो विधीयते । स च वैकल्पिक । महाविभाषाधिकारात् । तेन यूपार्थं दारु यूपदार्वित्युभय भवति । न चार्थादेशेनोक्तार्थत्वाद्दारुशब्दप्रयोगानुपपत्ति । अर्थादेशस्य सकलशब्दसाधारणतया विशेषस्फुटीकरणार्थन्त त्सम्भवात । ततो बलिरक्षितयोरपि विभाषार्थशब्द आदेशो भवति । कुवेरार्थो बलि कुवेरबलिरित्यादि पूर्वेण सिद्धे ज्ञापनायेद प्रकृति विकृतिभावादन्यत्र नित्योऽर्थादेश इति । तेन रन्धनार्था स्थालीत्यादि

न पूर्वेणैव सिद्ध, ज्ञापकार्थमेतज्ज्ञापयति प्रकृतिविकारभावादन्यत्र नित्योऽर्थादेश इति तेन रन्धनार्था स्थालीत्यादि भवति न तु रन्धनस्थाली त्यादि, अश्वघासादयस्तु पूर्ववत अत्र समासे कृते उत्तरपदस्य विधीयमानेनार्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति यस्यावस्थानेऽर्थादेशस्तल्लिङ्गता स्थानिवद्भावेन भविष्यति, अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तु विधेय एवेति । तन्न । उदकार्थो वीवध इति वीवधशब्दस्यार्थादेशे कृते स्थानिवद्भावेन

लक्षणस्याभावादिति । (कै)

परस्योत्तरपदस्य प्रधानत्वात्प्रधानवल्लिङ्गं समासस्येति लक्षणस्याभावादित्यर्थ ॥ [1]यद्वा । एकदेशिसमासविषयकतया तस्याचाभावात्प्रत्याख्यास्यमानत्वादेत्यर्थ ॥

---

१ 'यद्वा" इत्यारभ्य 'वेत्यर्थ" इत्यन्त नास्ति इगलण्डीयपुस्तके ॥

भवति । न तु रन्धनस्थालीत्यादि । अश्वघासादयस्तु पूर्ववत । तथा चार्थशब्दस्यादेशत्वात्तेन विग्रहो न भविष्यति । स्थानिलिङ्गं च भविष्यति । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वात । स्थानिवद्भावाच्च । अर्थ इति पूर्वपद प्रकृतिस्वरस्तु विधेय एवेति । नैतदपि । उदकार्थो वीवध इत्यत्र वीवधशब्दस्याथादेशे कृते स्थानिवद्भावेन मन्थौदनादिसूत्रेणोदादेशप्रसङ्गात् ।

इष्युवौ सर्थपि स्याता बहुव्रीहौ कवाच हि ।
अर्थादेशे तूदभावो यथान्यास वर वत ॥

मन्थौदनादिसूत्रेणोदभवप्रसङ्गात, अतस्तुर्थीसमास एव विधेय तथा चार्थेन नित्यसमास सर्वलिङ्गता च वक्तव्या, न वक्तव्या ब्राह्मणायेति चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति सर्वलिङ्गता च सिद्धा—

वदेतत्प्रतिपद्यन्ता भाष्ये कृतपरिश्रमा ।
नान्ये सहस्रमप्यन्धा सूर्यं पश्यन्ति नाञ्जसा ॥

सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ॥

अर्थग्रहणे सतीति । (कै)

अर्थग्रहणद्वारा पर्यायार्थं स्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये

बहुवचनेति । (भा)

गणपाठसहकृतादिति शेषः । साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणां धूर्त्तादीनां शौण्डशब्दस्य च तेनाभिधानादित्यन्वयः ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिस्सह प्राग्वत् । अक्षशौण्डः । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थावगतिः । ननु अर्थनिर्देशार्थं बहुवचनम् तेन समासार्थं वा बहुवचनं किन्न स्यादिति चेन्न । गणपाठवैयर्थ्यापत्तेः । स्यादेतत् । कारकाणां क्रिययैव सम्बन्ध इति तावत्स्थितम् । तदिह अक्षशौण्ड इत्यादौ सप्तम्यर्थः क्वान्वेतु क्रियाया अश्रवणात् । सत्यम् । प्रसक्तिरूपा क्रिया वृत्ताविद्धान्तर्भवति तद्द्वारकमेव च सामर्थ्यं यथा

सप्तमी शौण्डैः" ॥ अत्र साहचर्याद्धूर्त्तादिष्वजहत्स्वार्थ एव शौण्डशब्दः प्रयुज्यते यथाच्छत्त्रिणो गच्छन्तीति अत्र च प्रमाणं बहुवचननिर्देशः अतोऽन्तरेणाप्यादिशब्दं तदर्थो गम्यत इत्याह । शौण्डादिभिरिति' । गणपाठसामर्थ्यात्तु बहुवचननिर्देशोऽर्थनिर्देशार्थो बहुवचनान्तस्य

यथेति । (के)

अच्छचिषु छचित्वारोपेण तत्र प्रयोग इति भाव । एव काकेभ्यो दधीत्यादावपि दध्युपघातकत्वसादृश्येन सर्वेषु काकत्वारोपात्प्रयोग इति बोध्यम् ॥ कारकस्य शौण्डादिभि सामर्थ्यायोगादाह

इत्यन्तरिति । (कै)

यदि तु यद्द्वारक यस्य कारकत्व तदन्वयद्वारैव तस्य क्रियान्वय इत्यङ्गीक्रियते तदा साचादपि सामर्थ्यमस्त्येवेति बोध्यम् ॥

दध्योदनगुडधानादिषु अन्त शब्दोऽत्र पठ्यते । तद्योगे अवयविन आधारत्व विवक्षाया सप्तमी । यथा वृक्षे शाखेति । वने ऽन्तर्वनान्त । अस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे ऽव्ययीभाव । अन्तर्वणम् । प्रनिरन्तरिति णत्वमिति हरदत्त । अत्रेद वक्तव्य, नाय विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावस्य विषय विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्य स इत्युक्तत्वात् । अत्र मध्यस्यापि प्रतीते । कथ मन्यथा ऽवयवावयविभावमवोच । किं चाऽव्ययीभावस्य नित्यत्वात्तद्रूपद र्शितो वने अन्तरिति विग्रहोऽपि न सगच्छेत । तस्मादधिकरणत्वमात्र वृत्तिना अन्त शब्दान्तरेणाव्ययीभावो न तु मध्यवाचिनेत्यवधेयम । अधि

वा समासार्थं इति न भवति । ननु चान्तशौण्ड इत्यादौ क्रियाया अश्रव णादधिकरणत्व नोपपद्यते, न चान्यत्सप्तम्या निमित्तमस्ति, न चैतदेव ज्ञापक शक्यमाश्रयितु शौण्डो देवदत्त इत्यादावपि प्रसङ्गाद् अत आह । 'इत्यन्तरिति' । अन्त शब्दोऽत्र पठ्यते तद्योगेऽवयविन आधारत्वविवक्षाया सप्तमी, यथा वृक्षे शाखेति वनेन्तर्वनान्त, अस्य विकल्पितत्वादव्ययी-

कृत्यैर्ऋणे । २ । १ । ४३ ॥

भाष्ये

नियोगे इति । (भा)

आवश्यके इत्यर्थः ॥

गौणस्याप्यर्थस्येति । (कै)

ऋणग्रहणमावश्यकोपलक्षणमित्यर्थः ॥

यतग्रहणं चेति । (कै)

यत्ग्रहणं लित्यर्थ ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके । ऋण ग्रहणमावश्यकोपलक्षणार्थम । यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्यते । अल्पश इत्यनुवृत्ते । कृत्यैरिति बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । मासे देयमृणम । पूर्वाह्णे गेयं साम । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक ॥

"कृत्यैर्ऋणे" ॥ 'यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्यत इति । अल्पश इत्यनुवृत्तेरे तल्लभ्यते, कृत्यैरिति बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम । 'ऋणग्रहणं च नियोगोपलक्षणार्थमिति' । नियोगो ऽवश्यं भाव, ऋणमवश्यदेयमिति नियोगसाहचर्यान्नियोगमात्रमुपलक्षयति तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'इहापीति' । 'पूर्वाह्णे गेयमिति' । 'तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक यथा ऋणमवश्यं देयमेवमिदमपि पूर्वाह्णे ऽवश्यं गेयमिति नियोगो ऽस्ति ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । २ । १ । ४९ ॥

भाष्ये

इह कस्मादिति । (भा)

समाहारद्विगोरिवास्यापि बाध्यसामान्यचिन्तयाबाधः स्यादिति प्रश्नः ॥

एकत्वविशेषणादिति । (कै)

एकत्वेन विशिष्टस्य विशेषणत्वादित्यर्थः ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलास्समानाधिकरणेन ॥ एते सप्त सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते स तत्पुरुषः । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः । अन्येषां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । पूर्वत्वस्य ससम्बन्धित्वात् । विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् । एकशब्दस्य तु दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायामिति

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलास्समानाधिकरणेन' ॥ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्येत्यादि' । भिन्नग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम्, एकग्रहणं गौरश्व इत्यादिनिवृत्त्यर्थं, क्वचिद्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तस्येति पाठः, भिन्नेन निमित्तेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवर्त्तितस्येत्यर्थः । विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातार्थं वचनम् एकशब्दस्य तु 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायामि'ति नियमात्प्राप्त्यर्थमेव । पूर्वकाल इत्यर्थग्रहणमिति' । पूर्वः कालो ऽस्य पूर्वकालः पूर्वमनुष्ठित इत्यर्थः स च चरमानुष्ठितमपेक्ष्य भवतीत्यर्थात्तेनैव समासो विज्ञायत इत्याह । परकालेनेति' । 'स्नातानुलिप्त इति' । पूर्व

नद्येति । (कै)

नदीत्वेन नदीप्रधान नत्वेकत्वेनेत्यर्थ ॥

विप्रतिषेधेनेति । (कै)

एकशब्दातिरिक्तसङ्ख्याशब्दे ऽव्ययीभावस्य चारितार्थ्यमिति भाव ॥

समाहारे इति । (कै)

स च नात्रेति भाव ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

नियमार्थत्वाद्यर्थमेव । पूर्व स्नात पश्चादनुलिप्त स्नातानुलिप्त । अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकवत्पर्याय प्राप्त । एकशाटी । शाटशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष । सर्वयाज्ञिका । जरत्ताकिका । पुराणमीमांसका । नवपाठका । केवलवैयाकरणा । समानाधिकरणे किम् । एकस्याः शौक्ल्यं षष्ठीसमासस्त्विह न भवति । गुणेन नेति निषेधात् ॥

स्नात पश्चादनुलिप्त इत्यर्थ । अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकादिवत्पूर्वनिपात पर्यायात्स्यात् । 'एकशाटीति' । शाटशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष एकतद्धिते चे' ति ह्रस्व । 'सर्वमनुष्य इति' । अत्र विशेषण मित्यपि समासे न दोष, तस्मात्क्रियावाचिना गुणवाचिना वा समासो दर्शनीय, एव जरदादिष्वपि । एकस्या शाटीति' । अत्र भवितव्यमेव षष्ठीसमासेन तस्मादेकस्या शौक्ल्यमिति प्रत्युदाहर्त्तव्यम्, अत्र हि गुणेन नेति प्रतिषेधः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषा न्यायबीजाना महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च।

२।१।५१॥

इत्येतच्च वक्तव्यमिति । (भा)

समाह्रियमाणाना प्रधानाना बहुत्वादिति भाव ॥

कुमार्यर्थस्य प्राधान्यादिति । (कै)

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परत समाहारे च वाच्ये दिक्सख्ये समानाधिकरणेन सह समस्येते स तत्पुरुष । पूर्वस्या शालाया भव पौर्वशाल । समासे कृते दिक्पूर्व-

---

“तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च” ॥ विशेषण विशेष्येणेति सिद्धस्य पूर्वेणानियमादप्राप्तविधिरयम्, अगृह्यमाणविषयत्वाद्वायमपि नियम-

एव च प्रधानत्वेन नानाक्रियासम्बन्धयोग्यतया नानाविभक्त्युत्पत्तेरेकविभक्तीति नोपसर्जनत्वमिति भाव ॥

पक्षे स्त्रीत्वमिति । (कै)

एव च स्त्रीत्वेऽप्यनुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वे ऽनदन्तत्वात ङीबभावे पञ्चखट्वा इति स्यादिति तात्पर्यम् । क्वचित्तु मूल एवेद दृश्यते । परे तु नात्र नपुसकह्रस्वप्राप्ति । एतद्भाष्यप्रामाण्येनास्य [1]अर्धर्चादित्वेन पुस्त्वस्यापि स्वीकारात । [2]पञ्चकुमारिरित्यत्र विसर्गो लेखकप्रमादाद भ्रष्ट । अत एव [3]सनपुसकमिति शास्त्र [4]विभाषा वृत्वेति

---

१ अ २ । पा ४ । सू ३१ ॥
२ यदि कर्मसाधन पञ्चकुमार्य्य समाहृता पञ्चकुमारि दशकुमारि । अत्रैव भाष्ये ॥
३ अ २ । पा ४ । सू १७ ॥ ४ अ २ । पा ४ । सू १२ ॥

पदातसञ्ज्ञाया च । एवमापरशाल । उत्तरपदे पूर्वशालाप्रिय । इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति समासान्तोदात्तत्व लकाराकारस्य भवति असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपद प्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्व स्यात। दिक्तु समाहारो नास्ति।

शक्यते वक्तुमय नियम पूर्वो विधिरिति । एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यत इत्याह । 'तद्धितार्थे विषयभूत इत्यादिना । तद्धितार्थेऽभिधेय इत्येव तु विज्ञायमाने पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो दुर्लभ स्यात, तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वादिति भाव । अस्मिन्पक्षेऽर्थग्रहण चिन्त्यप्रयोजन तद्धिते

सूत्रे [1]लिङ्गमशिष्यमित्यादिना प्रत्याख्यात व्यभिचारदर्शनात्त्व कार्यमिति तदाशय । अन्यथा सख्यादेरपि लोकाश्रयत्वात् किमर्थं चैव तत्कथनेनेत्यलम् ॥

बुध्या (कै)

हस्तादिवत्करणभूतया एकया क्रियाया क्रियारूपे वस्तुनि

समीपीकरणम् । (कै)

सङ्घट्टनमित्यर्थ ॥

अर्जननिमित्तत्वादिति । (कै)

बहुव्रीहि । अर्जने हि एतावन्मयेदमर्जितमित्येकक्रियाया सङ्घट्टन भवतीति भाव ॥ अर्जन खलाक्रान्तताकरणम । भाष्ये

विक्षिप्तेष्विति । (भा)

---

१ इद तर्हि प्रयोजनम । लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वात लिङ्गस्य । न तर्हीदानीमिद वक्तव्यम् । वक्तव्य च । कि प्रयोजनम् । पूर्वत्र नित्यार्थम् । पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थं विभाषा वृत्त्यन्तम इति ॥

अनभिधानात् । सङ्ख्यायास्तद्धितार्थे ॥ माण्मातुर पाञ्चनापिति ॥ अनपत्य इत्युक्तत्वान्न लुक । पञ्चकपाल । सस्कृतम्भक्षा इत्यण । द्विगो लुगनपत्ये इति लुक । पञ्चगवधन । अत्रापि त्रिपदे बहुव्रीहौ धन शब्द उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषे गोरतद्धितलुकीति टच । ननु माह्निक पञ्चगोधन इति दुर्वारम । महाविभाषाधिकारेण तत्पुरुषस्य वैक

विषय इत्येवास्तु तद्धिते परत इति तु विधीयमाने इतरेतराश्रय प्राप्नोति समासात्तद्धितो विधेयस्तद्धिते च समास इति, कि च तद्धितार्थेऽभिधेय इत्यस्मिन्पक्षे न दोष, । द्विगोर्लुगनपत्य' इति लुग्वचन ज्ञापकमुत्पद्यते द्विगोस्तद्धित इति सर्वतद्धितसाधारणो द्विगुस्तत्रावश्य विशेषाभिधानाय

विक्रयार्थं विचित्य स्थापितेष्वित्यर्थ । तत्र नौत्तराधर्यमिति भाव ॥

समीपीकरणमित्यर्थ इति । (कै)

तत्रैकदेशे क्रियाया बुद्धौ वेत्यन्यत ॥

एकवर्गीकरणेनेति । (कै)

फलरूपे हेतौ तृतीया । अभिमुख्यार्थाङ्ग वर्गीकरण लक्ष्यम् ॥ भाष्ये

साहश्येऽपि वर्त्तत इति (भा)

एकक्रियाकारकत्वादिरूप सादृश्यमेव समाहारशब्दार्थ । अनुहरतिवत् ॥ नन्वनुपूर्वकस्यैव तत्र शक्तिरत आह भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

नैवेदमिति । (भा)

[1]पञ्चग्रामी त्यादिपदम् । इयमिति पाठे उक्तिरिति शेष ॥

---

१ अत्रैव भाष्ये ॥

त्पिकत्वात । अत एव नित्यत्वमुपसख्यात वार्तिककृता द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनमिति । अत एव वाक च दृषच्च प्रिये अस्य वागदृषदप्रिय, छत्त्रोपानहप्रिय इति त्रिपदे बहुव्रीहौ पूर्वयो नित्य द्वद्व । तेन समासान्तोऽपि नित्यमेव । स्यादेतत । समुदायस्यै कार्थीभावे सति अवयवयोरावश्यक इत्युपसख्यान व्यर्थमिति चेत ।

तद्धित उत्पद्यत इत्यपि शक्य विज्ञातुम् । अथैव कस्मान्न विज्ञायते तद्धि तार्थे द्विगुभवति तद्धितो यथा स्यादिति द्विगुभवतीति, यथा दारार्थं घटामहे दारा यथा स्युरिति घटामह इति, नैव शक्य विज्ञातुम् । एव

इयत्येव । (भा)

पञ्चग्रामादिमात्र एव ॥

असौ । (भा)

प्रायोक्ता द्रष्टा वा ॥

तत । (भा)

ग्रामादित । अतिरिक्त इति शेष ॥

आकाङ्क्षति । (भा)

बोधयितुम् ॥

क्रियाम् । (भा)

नदीतीरस्थलादिरूपाम् ॥

गुणम । (भा)

समृद्धत्वादिरूपम ॥

तत्र च बुध्येति । (कै)

"तत्र क्रियादौ । 'बुध्या करणभूतया । तेषा सामीप्य सम्बन्धेन क्रियत इत्यर्थ ॥

नैवम । यथाशा समासे कृते ऽन्यपदार्थोपसक्रमेण परस्परसम्बन्धाभावात् सति तूपसख्याने वचनसामर्थ्याद्द्वन्द्वतत्पुरुषयो प्रवृत्ते । न चैव त्रिपदे बहुव्रीहौ चित्राजरद्गुरित्यत्रापि तत्पुरुषे चित्राशब्दस्य पुवद्भावापत्ति । उपसख्यानस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति सूत्रोक्ततत्पुरुषमात्रविषयत्वात्तस्यैवो

हि विज्ञायमाने तद्धितोत्पत्तये विधीयमाना समाससज्ञा विषयान्तरे न स्यात, एव तस्यैव समासस्य विधीयमाना द्विगुसज्ञापि, ततश्च पञ्चारत्नि रित्यत्र इगन्ते द्विगाविति स्वरो न स्यात तस्य तु समाहारद्विगुत्वकाश्च,

असम्भवादिति । (भा)

जातेरेवानयनान्वय क्रिया तु तत्रासम्भवात्तत्सम्बद्धे द्रव्ये इति द्रव्यद्वारा तदानयनादिति भाव ॥ तद्ध्वनयन्नाह

अन्यानयने पाचस्येवेति । (कै)

अग्निरानेय इति बोधिते शब्दाबुद्धपाचस्यापि यथा आनयन केवलतदानयनासम्भवात्तथेहापीति भाव । मञ्जूषाया चेदमुपपादितम् ॥

वास्तवभेदाभावादिति । (कै)

त्तरपदे प्रतिपदोक्तत्वात । अत एव ‘खादिरेतरशम्यम्” (२ । १ । १ । भाष्ये) इत्यत्र पुवद्भावसिद्धये कर्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिर्न तु त्रिपदे इति समर्थसूत्रशेषे कैयट । यत्तु पूर्वतन्त्रे बाधलक्षणे [1]“पृष्ठस्य युगपद्विधेरेकाहवद्द्विसामत्वम्” (मीमा द १० ६ ४) इत्यधिकरणे ‘पृष्ठ षडहो बृहद्रथन्तरसामा” काय इत्युदाहृत्य द्वन्द्व कृत्वा बहुव्रीहि

यथा स्वरे विधीयमान पराङ्गवद्भाव षत्वणत्वयोर्न भवति तथात्रापि । पौर्वशाल इति । पूर्वस्या शालायां भव इति तद्धितार्थे विवक्षिते समासस्ततस्तद्धित । ‘पूर्वशालाप्रिय इति’ । पूर्वा शाला प्रिया ऽस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रियाशब्द उत्तरपदे परत पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति समासान्तोदात्तत्व शालाशब्दस्य भवति असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपद

---

१ इदमाम्नायते । ‘पृष्ठ षडहो बृहद्रथन्तरसामा’ इति । तत्र अयमर्थः साशयिक किमहरहर्द्विसामक कर्त्तव्यम् । उत केषु चिदहःसु रथन्तरम् । केषु चिद् बृहद् इति । कुत सशय । यद्येते समस्ते सामनी । यदि विभक्ते । उभयथा ‘पृष्ठ षडहो बृहद्रथन्तरसामा” इति शब्दोऽवकल्पते । तत्रैष विचार । किं द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरय बृहद्रथन्तरे सामनी यस्य इति । उत । अनेकपदो बहुव्रीहिः । बृहदस्य

द्रव्याकृत्योरिव समाहारसमाह्रियमाणयोरपि वास्तवभेदाभाव इति भाव ॥ नन्वेव घटाना समाहार इति न स्यादत आह

बुद्धिपरिकल्पितेति । (कै)

यतोऽय बुद्धिकल्पितोऽतो वास्तवभेदस्यैवाभाव इति भाव ॥

अव्यतिरेकाद् (भा)

द्रव्यस्याव्यतिरेकमात्रस्याभावादित्यर्थ इति भाव ॥ द्विगो-रित्येवमविधानात्कथ प्रत्ययो द्विगुनिमित्तोऽत आह

पञ्चस्विति । (कै)

द्विगुनिमित्तप्रातिपदिकत्वनिमित्तत्वात्तन्निमित्तत्वमिति भाव ॥ नन्वेवमप्युत्तरपदेन स द्विगोरुत्तरपदनिमित्तेऽपि बहुव्रीहेस्तया-णामपि भावेन उत्तरपदत्वस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावादत आह

काय इति कात्यायनवचनमुपष्टम्भकमाश्रित्य पूर्वपक्षित यच्च कात्यायनवचन समासान्तविशेषमात्रविषयमित्याश्रित्यानेकद्वन्द्व इति सिद्धान्तित तदुभय चिन्त्यम् । उत्तरपदे इत्युक्तेर्द्वन्द्व इत्येतस्यासङ्गते । स्वरे विशेषस्य स्पष्टतया समासान्तपर्यन्तमाग्रहे बीजाभावाच्चेति दिक् । समाहारे पञ्चमूली पञ्च

प्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्यादाद्युदात्तत्वमवतिष्ठेत । 'समाहारे दिक्शब्दो न सम्भवतीति' । स हि समूहरूपत्वाद्भेदनिबन्धन सख्यैव च भेदमाचष्टे दिक्शब्दस्तु प्रत्यर्थेनियत, विभक्तिरपि समासे निवर्त्तते । ननु यथा काकसमूह इत्यत्र विभक्त्यभावेऽपि भेदावगतिस्तथात्रापि भविष्यति

रथन्तरमस्य इति । यदि द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहि । प्रत्यह समस्ते सामनी । अनेकपदे बहुव्रीहौ विभक्ते इति । कि तावत प्राप्तम । समस्ते इति । तत एतद् वर्ण्यते द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति । कुत । बहुप्रकारशब्दयो-रानन्तर्यात । वृत्तिपक्षस्याश्रितत्वात । [illegible]

पञ्चगाव इति ॥ (कै)

तत्पुरुषे कृत एव बहुव्रीहिर्न प्रागिति कुतोऽत आह

सुप्सुपेति । (कै)

सङ्ख्याविवक्षितत्वसुपलक्षण सुबन्तत्व समुदाये न पर्याप्तमित्य-स्याथस्य अविशेषेण बहुव्रीहिरिति पक्षेऽप्याह

अथवेति ॥ (कै)

सञ्ज्ञित्व हेतु

एकार्थीभावादिति ॥ (कै)

अर्थशब्दो न प्रयोजनवाचीत्याह

तद्धिताभिधेय इति । (कै)

तच्च वाच्ये समास इत्यर्थ ॥

कुमारी । इह पञ्चाना मूलाना कुमारीणा च समाहार इति विग्रह । न तु पञ्चमूला समाहृता इत्यादि । भावसाधनो हि समाहारशब्दो न तु कर्मसाधन । तथा सति पञ्चकुमारीत्यत्र कुमार्यर्थस्य प्राधान्या त्समासशास्त्रे च अप्रथमानिर्दिष्टत्वादेकविभक्तित्वाभावाच्चोपसर्जनभावेन

तस्मात्प्रयोगाभावादित्येवात्र हेतुर्वक्तव्य । 'पाञ्चनापितिरिति' । पञ्चाना नापितानामपत्यमिति समासे ऽत इञ्' । 'पञ्चकपाल इति' । पञ्चसु कपालेषु सस्कृत इति समासे 'सस्कृत भक्षा' इत्यणो 'द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक । 'पञ्चगवधन इति' । पञ्च गावो धनमस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते

(२ ।।१ । ५१ । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् इति वार्त्तिक व्याख्यानावरे भगवता महाभाष्यकारेणोक्त "तत्तर्हि वक्तव्यम । न वक्त व्यम् । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्ष अवृत्तिपक्षश्च । यदा वृत्तिपक्ष तदा सर्वेषामेव वृत्ति । यदा तु अवृत्तिपक्ष तदा सर्वेषाम अवृत्ति" एत

प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादिति । (कै)

वाचकप्रत्ययस्थले स आवश्यक इति भाव ॥ द्वितीय दोष-मुद्भत्तुमाह

यन्निमित्त (कै)

इत्यादि ॥

यानि तु द्विगोरिति । (कै)

द्विगो परस्य तद्धितस्य लुगिति सूत्रार्थे तु समाहारद्विगो परस्य तद्धितस्य लुगयमिदमपि सावकाशमेवाथविशेषासप्रत्यये अतन्निमित्तादपी ति वार्त्तिकात द्विगोर्निमित्त यस्तद्धित इत्यर्थे तु तत्र दोषस्यैवाभाव इति चिन्त्यम् ॥

गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न स्यात। अथात्र नपुसकह्रस्वत्व ब्रूया, एवमपि पञ्चखटवी न सिध्येत। वा टाबन्त इति स्त्रीलिङ्गत्वपक्षे ह्येद रूपम। तत्र च ह्रस्वाभावात द्विगोरत इति ङीप न स्यात सिद्धान्ते तु समासार्थे समाहारे नानाविभक्तिभियुज्यमानेऽपि कुमारीशब्दस्य नित्यमधैव

धनशब्द उत्तरपदे परत पूर्वयोस्तत्पुरुषे 'गोरतद्धितलुकी'ति टच। अथ मुत्तरपदे तत्पुरुषो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्राप्नोति नित्यो वक्तव्य, अन्यथा पञ्चगोधन इत्यपि स्यात। उक्त च 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्य समासवचनमि'ति, वाक्च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रिय इति त्रिपदबहु

देवाश्रित्य शवरस्वामिनोच्यते "वृत्तिपक्षे चे"ति)। द्वन्द्वे च स्वार्थाभिधानात। अत्यनुग्रहोऽन्तरङ्गता च इतरथा च उभयमपि बाध्येत। अतो द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहि ॥ मीमा द भा १ ६ ४ ॥ द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरयम्। अथवा अनेकपदविशिष्ट इति। द्वन्द्वगर्भे प्रथम तावत वृहच्च रथन्तर चेति द्वन्द्व। पश्चादन्यपदार्थसम्बन्ध। अनेकपदे विशिष्टे वृहदस्य रथ

प्रत्ययसञ्ज्ञासम्बन्धमिति । (कै)

प्रत्ययशब्देनोपादानादिति भाव ॥

लोके स्त इति । (कै)

नित्यत्वेऽपि सञ्ज्ञाना तदीयसङ्केतग्रहस्य शास्त्रनिरपेक्ष लोके-ऽसत्त्वमिति भाव ॥ भाष्ये

एते सञ्ज्ञे इति । (कै)

उत्तरपदशब्दोऽपि समाससञ्ज्ञानिमित्तकत्वात्सञ्ज्ञैवेति भाव ॥

द्विगोर्वा लुग्वचन ज्ञापकमिति । (भा)

योग इत्येकविभक्तिकत्वात्सिद्धमुपसर्जनत्वम् । न च एकविभक्तावषष्ठ्यन्त वचनमिति वार्तिकेन अर्धपिप्पल्यादाविव उपसर्जनत्वनिषेध शङ्क्य । तस्यैकदेशिसमासमात्रविषयकत्वात । अत्र चैतत्सूत्रीय भाष्यमेव प्रमाणम । यद्वा । 'विभाषाछन्दसी' तिसूत्राद्विभाषाग्रहणानुवृत्त्या व्यवस्थितवि

व्रीह्यौ पूर्वयोर्द्वन्द्व स च नित्य इष्यते नित्य समासान्ता यथा स्यादिति । पञ्चपूलीति' । पञ्चाना पूलाना समाहार इति विग्रह , न तु पञ्चपूलाः समाहृता इति भावसाधनो हि समाहारशब्द समाहरण समाहार , विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरण, पञ्चग्रामी पञ्चनगरी त्रिपुरीत्यत्रैकस्मिन्

न्तरमस्येति सर्वाण्येवास्य शब्देन सम्बध्यन्ते निरपेक्षाणि ॥ तत्र पूर्ववच्च । बहुच्छब्द उच्चरित सम्बन्धिनमपेक्षते । रथन्तरशब्देऽपि तयोरानन्तर्येण उच्चरितत्वात प्रथम तावद् आनन्तर्येण सम्बन्ध पश्चादस्य शब्देनावृत्ति पश्चास्याश्रुतत्वादिति । वृत्तिशब्देन समास ब्रवीति । स प्रागन्यपदार्थ सम्बन्धाद् द्वन्द्वसमासो भवति । पश्चादन्यपदार्थसम्बन्ध । ननु 'विभाषा" (२ । १ । ११ । पा-सू) इत्यनेन वैकल्पिक समास स्यात् । न । तत्र यदा वाक्य तदा अन्यपदार्थसम्बन्ध एव भवति । नावान्तरसम्बन्ध । यदा

एव तद्धितार्थे विषयभूत इत्यर्थेन च सिध्यति। न चात्र पक्षे अर्थग्रहण व्यर्थं तद्धिते विषयभूत इत्येव वक्तु युक्तत्वादिति वाच्यम्। स्वरे दोषप्रसङ्गात्। वस्तुतो ज्ञापकेनायमेवार्थो बोध्यत इति बोध्यम्। भिन्नार्थत्वे हेतु

स्वरूप (कै)

इत्यादि ।

समाहार एव तद्धितलुकीति। (कै)

नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेन पञ्चगवधन इत्यादौ टच्सिद्धि-रिति भाव ॥ भाष्ये

द्विगो समाहार इति। (भा)

अनवयवभूतद्विगोस्तत्समाहार एवेत्यर्थ । तेन पञ्चगवधनमि-त्यस्य सिद्धि ॥

भाष।अथयथाचैकविभक्तिचेत्युपसर्जनता एकदेशिसमासे न भवति। पञ्च खट्वादौ तु स्यादेव। स्पष्ट चैतन्न्यासग्रन्थे। तस्माद्भावसाधन एवेह समाहार इति स्थितम्। द्विगुरेकवचनमिति तु नपुंसकमिति वक्ष्या मीत्यारभ्यते। स्यादेतत्। समाहार समूह इति पर्यायौ। समूहश्च

चाणे क्रियाया समन्वयाद्भिन्नदेशानामपि बुद्ध्या राशीकरण भवति, अथ कर्मसाधने को दोष, इह पञ्चकुमारीति कुमार्यर्थप्राधान्यात्समासशास्त्रे चाप्रथमानिर्दिष्टत्वादेकविभक्तित्वाभावाच्चोपसर्जनत्वाभावा'द्गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ह्रस्वो न स्यात कामसत्र नपुंसकह्रस्वत्व सिद्धम इह पञ्च खट्वा

समासस्तदाऽवान्तरसम्बन्धो लभ्यते। एतस्मिन द्वैते चोदकसामर्थ्यात वाक्यमेवाश्रयामो न समासमित्याशङ्का निराकर्तुं वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्यत्वाद् इत्यनेन ग्रन्थेन नित्य समास प्रतिपादयतीदृशेषु। कथमेवमाह

समाहारेणेति । (भा)

समाहारेण समाहारशब्दप्रतिपाद्येन

अभिधान (भा)

विधान यथा स्यादित्यथ । एव

तद्धितार्थेन (भा)

तद्धितार्थशब्दप्रतिपाद्येनेत्यथ ॥ तत्फलितमाह

समाहाराभिधेय इति । (कै)

एव च समाहारशब्देनैव समासेनापि तस्य पुस्त्वेनैव बोधो नपुसकत्वातिदेशात्तु तत्प्रयुक्त कार्यमात्रमिति बोध्यम् ॥

तदा कार्येनैव भेद स्यादिति । (कै)

तद्धितार्थे । तस्य समूह इति सूत्रात । तथा च तद्धितार्थ इत्येव सिद्धे कि समाहारग्रहणेन । न चैव तद्धितश्रवण स्यादिति वाच्यम । द्विगोर्लु गिति लुकसम्भवात । नन्वेव लुकन्तानि स्यु । तद्यथा । पञ्चपूलीत्यत्रा परिमाणविस्तेतिडीपप्रतिषेध स्यात । पञ्चगवम् । गोरतद्धितलुकीति

समाहृता पञ्चखट्वीति वा टाबन्त इति स्त्रीलिङ्गपक्षे क्त्वाभावाद् द्विगो रत इति डीब न स्यात भावसाधने तु समासार्थे समाहारे नानाविभक्ति- भियुज्यमानेऽपि कुमारीशब्दस्य नित्य षष्ठ्यैव योग इत्येकविभक्तिकत्वासिद्ध मुपसर्जनत्वम, तस्माद्भावसाधन, द्विगुरेकवचनमित्येतत्तु स नपुसकमि’ति

“द्वन्द्व तत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमास वचनम्” (२ । १ । ५१ । वा) । वाक्त्वचप्रिय । पञ्चगवधन । दशगवधन इति । यदि पूर्वसमासो न क्रियेत तथा सत्यप्रयोग प्राप्नोति । तस्माद्द्वन्द्वभाविनो पूर्वपदयोरवान्तर समासो नित्य इति ॥ टुपटी १०६४ ॥

स्वरे भेदस्य सत्त्वात्प्रथमसूत्रभाष्ये उक्तत्वाच्च चिन्त्यमेतत । क्वचित्तु रूपेणैव भेद स्यादिति पाठ । क्वचित्तु कार्येणैवेति पाठ । स्वररूपकार्येणैव भेदो न तु रूपेणेत्यर्थ ॥ भाष्ये

अवयवानामिति । (भा)

द्वन्द्वतत्पुरुषविषयाणामित्यर्थ ॥

तदभावोऽवयवयोरिति । (कै)

न चैकार्थीभावेऽपि विभाषानुवृत्तिसामर्थ्यात्समासविकल्पोऽस्तु तस्य सर्वत्र सामर्थ्येनैव सम्बन्धस्य क्लृप्ततया समासेनासम्बन्धात् । नन्वेव द्वन्द्वयोग्यपदयोर्निष्कृष्य चार्थान्तर्भावेणैकार्थीभावे माना-भाव । एतद्वयस्यैव तथैकार्थीभावकल्पनात् । एव च द्वन्द्वो दुर्लभ । इद वचन तु प्रत्याख्यातम् । [1]चार्थे इति सूत्र तु धवखदिरा-

1 अ २ । पा २ । सू २९ ॥

ट्च न स्यादिति चेत । मैवम । न तद्धितलुक्यतद्धितलुकीत्येतत्स्थाने समाहारशब्दपाठेन सर्वसामञ्जस्यात । तथाहि । अपरिमाणबिस्तादिभ्य समाहारे नियमार्थमिदम । एभ्य समाहार एवेति । पञ्चानामश्वाना

वक्ष्यामीत्यारभ्यते, कथ पञ्चपूलीमानयेत्युक्ते पूलानामानयन, नान्तरेण द्रव्यानयनम्, भावानयनम सम्भवति, यथा नान्तरेण पात्रानयनमग्नेरानयन सम्भवति, एवमपि समाहारग्रहणमनर्थक भावसाधनो हि समाहारशब्द

गवामयनिके पृष्ठ्यषडहे प्रत्यह द्वयम् ।
द्वन्द्वत्रयन्तर चोत भवेत किञ्चित क्वचिद्दिने ॥
द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिराद्योऽन्येऽपि समो ह्यसौ ।
अन्योऽन्यनिरपेक्षस्य चोदकादन्तिमो भवेत ॥ जै न्या वि १ ६ ४ ॥

वि त्यादौ चरितार्थं किं चैव द्वौ मुनी वश्यौ प्रियौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वयोरव्ययीभावापत्तिः । तथा च स्वरे दोषः । एवं द्वित्रिशप्रिया अस्येति शैषिकबहुव्रीहौ [1]सङ्ख्ययाव्ययेत्यवान्तर-बहुव्रीह्यापत्तौ [2]बहुव्रीहौ सङ्ख्येये इति डजापत्तिः सुच श्रवणानापत्तिश्चेति चेन्न । निष्कृष्यैकार्थीभावस्यैव समासादिनिमि-त्तत्वे मानाभावात् । समासान्तरैस्त्वनभिधानान्नेति । अधिकषष्टिवर्ष-प्रसङ्गेन समर्थसूत्रशेषे (२ । १ । १) भाष्ये ध्वनितम् । द्वन्द्वोऽपि बहुव्रीह्यवयव एव न द्वन्द्वावयव इति होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति भाष्येण ध्वनितम् । नव्यानां तत्र प्रमाद एवेति दिक् ॥ भाष्ये

परिमाणिनेति । (भा)

---

१ अ २ । पा २ । सू २५ ॥ २ अ ५ । पा ४ । सू ७३ ॥

समाहारः पञ्चाश्वी । नेह । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । तथा, गो । गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् । पुङ्गवः । तत्र समाहारे । गोरित्यनुवर्तते सजाती-यापेक्षो नियमः । गोन्ताद् द्विगोस्समाहार एव टच् स्यात् । पञ्चगवम् । नेह । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । तदेतत्सकलमभिसन्धायोक्तं वार्तिक-

---

समूहपर्याय समुदाय तद्धितार्थस्तत्र तद्धितार्थ इत्येव सिद्धम्, यद्येव तद्धि तोत्पत्तिः प्राप्नोति, उत्पद्यतां तद्धितः 'द्विगो'रिति लुग्भविष्यति, लुकन्त तानि प्राप्नुवन्ति पञ्चपूली अपरिमाणबिस्ताचितेति ङीप्प्रतिषेधः प्राप्नोति, 'पञ्चगव गोरतद्धितलुकी'ति टच् न 'प्राप्नोति', नैव दोषः' । अपरिमाणे-

परिमाणिवाचकोत्तरपदेनेत्यर्थ । समासपद च सामर्थ्यात्तत्पुरुषपरम । एव च तेन करणेन पूर्वयोर्द्विगुसिद्धये त्रयाणा तत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थ ॥ ननु द्विगोरन्येन समासाभावाद् द्विगो समास इत्ययुक्तमत आह

द्विगोरिति ॥ (भा)

निष्पत्तये (कै)

इति पाठ । निष्पत्ताविति पाठे निष्पादने कर्त्तव्य इत्यर्थ ॥ तदुपपादयति

द्वौ मासाविति ॥ (भा)

भाष्ये

द्व्यह्नजातश्चेति ॥ (भा)

कृता समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्य तद्धितार्थेन कृतत्वादिति । समाहारसमूहयोरिति शब्दपरो निर्देश । अतो नैकशेष । अविशेषादिति । अर्थाविशेषादित्यर्थ । अत्र भाष्यकारा । एव सति पञ्चकुमारी दशकुमारीत्यत्र लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक स्यात् ।

त्यत्र न तद्धितलुकीत्यपास्य समाहार इति वक्तव्य तन्नियमार्थम अविशेषेण द्विगोर्ङीब भवति अपरिमाणान्तादिस्ताचितकम्बल्यान्ताश्च समाहार एवेति, पञ्चानामश्वाना समाहार पञ्चाश्वी का मा भूत् पञ्चभिरश्वै क्रीता पञ्चाश्वा, 'गोरतद्धितलुकी'त्यत्राप्यतद्धितलुकीत्यपास्य द्विगो समाहार

ऽन सङ्ख्यादे समाहार इति तत्र समासान्तनिषेधादिति भाव ॥

एकार्थीभावे प्रागपि सत्येवेति । (कै)

बहुव्रीहिसमासकृतैकार्थीभावे सत्येव तत्पुरुषभाविपदमात्रयो पृथगेकार्थीभावाभावेऽपि समास क्रियत इत्यथ । न च पृथगेकार्थीभावाभावेऽपि वृत्तिश्चेदुत्तरपदग्रहण व्यथमतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानादेव त्वयेव मयापि वारणीय इति वाच्यम। द्विगुसञ्ज्ञाथत्वात। तत्फल तु द्विमासप्रिय इत्यादौ कालान्तद्विगुत्वप्रयुक्त पूवपदप्रकृतिस्वर इति दिक् ॥

एतेनेति । (कै)

त्रिपदबहुव्रीहिसत्त्वेनेत्यथ ॥ तदुक्त भाष्ये

---

१ अ ५। पा ४। सू ८९॥

तस्मात्तद्धितनिवृत्त्यर्थं समाहारग्रहणम । पृथकसमाहारग्रहणाद्धि समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तु तद्धितस्येति व्याख्यानात्तद्धितो नोत्पद्यत इति सिद्धमिष्टम्। अत एव च ज्ञापकात्तद्धितार्थे विषये इति व्याख्यात

इति वक्तव्य तन्नियमार्थं गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्याविशेषेण टच भवति द्विगोस्तु समाहार एवेति पञ्चाना गवा समाहार पञ्चगव क्व माभूत पञ्चभिर्गोभि क्रीतः पञ्चगु पट, एवमपि पञ्चकुमारीत्यत्र ‘लक तद्धित

उत्तरपद प्रसिद्धमिति ॥ (भा)

अशेषत्वादिति । (कै)

अनुक्तसमास शेष इति भाव । चिकत शेषे तु परत्वाद्बहुव्रीहिसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

एव तर्हीति । (भा)

केचित्तु तद्धितार्थे ऽभिधेय इत्यर्थ । तद्धितोत्पत्तिज्ञापक सजातीयापेक्षत्वात्प्राग्दीव्यतीयविषयमेव किञ्चैतत्पक्षैकवाक्यतया स्यादर्थत्वेऽपि प्राप्तस्यानभिधानादनुत्पत्ति स्यादिति [1]सम्भावनायामपि लिङि तन्मूलकमेव [2]मतुप्सूत्रे मत्वर्थे द्विगावन्यतद्धितवन्म-

---

१ अ ३ । पा ३ । सू १५४ ॥ २ अ ५ । पा २ । सू ९४ ॥

न तु वाच्ये इति । अत एव पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धित उत्पद्यते । समासेनैव तदर्थस्योक्तौ तु तद्धितो नोत्पद्येत । अत एव द्विगोर्लुग्वचनमपि सङ्गच्छत इति दिक् । ननु पञ्च गावोऽस्य सन्ति पञ्चगु पुरुष इत्यत्र मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादय समास प्राप्नोति न तु बहुव्रीहि । अशेषत्वात ।

लकौ'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक प्राप्नोति, तस्मात्तद्धितनिवृत्त्यर्थं, समाहार ग्रहणात्तु समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तद्धितस्येति व्याख्यानात्तद्धितो नोत्पद्यत इति सिद्धमिष्टम । इह पञ्च गावो ऽस्य सन्ति पञ्चगु पुरुष इति मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादय समास प्राप्नोति, न बहुव्रीहिरशेषत्वात, तस्य तु

तुरपि स्यादित्याशङ्क्य द्विगोर्मत्वर्थतद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो यदि तन्नास्ति यवच मत्वर्थे प्रतिषेध इति सति तस्मिंस्तेनैव सिद्धमित्युक्तम् । प्रत्ययप्रतिषेधारम्भोऽपि ङीप्टचोर्व्यावृत्तये इदमावश्यकमिति तदाशय । तद्वचनाभिप्रायेण चानेतयोरापादनमिति भाष्याशय इत्याहु ॥ तत्र तु ङीप् प्राप्नोतीति । परिमाणान्तत्वादिति भाव । "न तद्धितलुकीति निषेधस्तु अपरिमाणान्तादिविषय इति तात्पर्यम् । पञ्चकुमारिरि त्यादौ ङीपो लुक्प्राप्तिरपि बोध्या ॥

---

१ अ ४ । पा १ । सू २२ ॥

तस्य तु चित्रग्वादिरवकाश । यत्र दिकसङ्ख्ये न स्त । सति चास्मिन्समासे मतुप अवश्य स्यात । न च द्विगोरिति लुक । अप्राग्दीव्यतीयत्वात । अत्रोच्यते । परत्वाद्बहुव्रीहि । निकत शेषस्य भाष्यसम्मतत्वात् । वार्तिककृता तु वचनमेवारब्धम् । मत्वर्थे प्रतिषेध ॥

चित्रग्वादिरवकाशो यत्र दिकसङ्ख्ये न स्त, सति चास्मिन्समासे मतुप अवश्य स्यात्, अप्राग्दीव्यतीयत्वाद् द्विगोर्लुगपि नास्ति तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्य ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ ॥

तत सदेहादिति । (कै)

व्याप्तिन्यायानन्तर्यन्याययोर्द्वयोरपि शास्त्रे आश्रयणादिति भाव ॥

इहापि स्त्रीत्वमिति । (कै)

एकभिच इति तु नेष्यत एवेति भाव ॥

ङीपि कृत इति । (कै)

सङ्ख्यापूर्वो द्विगु ॥ तद्धितार्थेत्युक्त सङ्ख्यापूर्व समासो द्विगुसञ्ज्ञ स्यात । पञ्चकपाल । सस्कृतम्भक्षा इत्यनेनोत्पन्नस्याणो द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक । पञ्चनावप्रिय । नावोद्विगोरिति समासान्तष्टच् । पञ्चमूली । द्विगोरिति ङीप । अनन्तरस्येति न्यायात्पूर्वसूत्रविषय एवेय सञ्ज्ञा । एत दर्थमेव तत्र योगविभाग । अन्यथा दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञा तद्धितार्थोत्तरपद

सङ्ख्यापूर्वो द्विगु" ॥ क्वचिदनन्तरो ऽपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते अनन्त रस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति, क्वचित्समुदाय यथा 'न मटस्व स्रादिभ्य' इत्यत्र वक्ष्यते तस्मान्नोभावविति तदिह समुदायोऽपेक्ष्यते ऽनन्तरो वेति सशये ऽनन्तर इत्याह । 'तद्धितार्थे इत्यादि' । अय भाव । समु दायापेक्षायां सङ्ख्यापूर्वपदसमानाधिकरणसमासमात्रपरिग्रहे द्विमुनिव्या करणस्येत्यव्ययीभावस्यापि स्यादितीगन्ते द्विगाविति स्वरप्रसङ्ग समानाधि

एकशाट इति लिख्यत एवेति भाव ॥ [१]शाच्छोरिति सूत्रे परिगणितव्यवस्थितविभाषाखस्थानुल्लेखादस्वचेराह

यचापो ह्रस्वत्वमिति । (कै)

[२]सनपुसकमिति प्रकरणात्समाहारद्विगुविषये एव तत्प्रवृत्तिरिति भाव ॥ ननु भिक्षशब्देन समासे वक्ष्यमाणरीत्यासमाहारविवक्षाया एकभिक्षीत्यपि स्यादत आह

भिक्षशब्देन त्वनभिधानादिति । (कै)

अत्र मान चिन्त्यम् ।

---

१ अ ७ । पा ४ । सू ४१ ॥ २ अ २ । पा ४ । सू १७ ॥

समाहारेष्वित्येव ब्रूयात । तेन समभय इत्यत्र इगन्तकालेति पूर्वपदप्रकृति स्वरो न भवति । समासान्तोदात्त एव हि पठ्यते । समन्त्रयस्तपस्लेपे निषेदुरिति यथा । कथन्तर्हि एकापूपीति । अत्राहु । नाय पूर्वकालैकेति समास किं तु पूर्वसूत्रेण समाहारे । तथा हि । एकमप्यपूप कश्चित्कृपणो ददनेक मन्यते । तथा दाने श्रद्धातिशयादपूपमहत्त्वा

करणतत्पुरुषापेक्षायामपि एकशाटीत्यत्रापि स्यात, सख्याशब्दोपादान विहितत्पुरुषपरिग्रहेऽपि 'दिक्सख्ये सज्ञायामि'त्यस्यापि ग्रहणात्सप्तभय इत्यत्र द्विगस्वरप्रसङ्ग, योगविभागश्चानर्थक, दिकसख्ये सज्ञाया तद्धितार्थोत्तरपदसमाहार इत्येकयोग कर्त्तव्य स्यादिति कथमेकापूपीति, अत्र ह्येकश्चासावपूपश्चेति पूर्वकालेति समासे कृते द्विगत्वे सत्य'कारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यत' इति द्विगोरि'तीकार सिद्ध्यति नान्यथा,

ददनेकमिति । (कै)

अवयवगतबहुत्वस्यावयविन्यारोपात गौण समाहारोऽत्रापि सुलभ इति भाव ॥

कर्त्तव्यो भवतीति । (कै)

'एकापूपी क्रियत' इत्यादौ प्रतिग्रहीचेति भाव' ॥ पचद्वयेऽपि उपसख्यानद्वयेन स्वरसिद्धे साम्यशङ्का वारयति

पूर्वचापरितोषेणेति ॥ (कै)

अन्तोदात्त इष्यते इति । (कै)

अत्र बीज चिन्त्यम् । किं च प्रवृद्धादिगणपाठेन लोकेऽप्यन्तोदात्तत्व सुसाधमिति बोध्यम् ॥

दानेकस्मिन्निव य सम्भ्रमस्तमेकस्मिन्नपि करोति । अनेन प्रतिग्रहीता कृपणो व्याख्यात । तत्रारोपितबहुत्वाश्रय समाहार । तत्र समासे कृते द्विगुत्वे सति अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप सिध्यति ॥

न चैकशाटीतिवज्जातिङीबन्तेन समासः शक्यते कर्तुं केवलस्यापूपशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् । उच्यते । अत्रानन्तरसूत्रेण समाहार एव समासः । नन्वने कविषय समाहारो नैकस्य सम्भवति, कथम्, इहैकमप्यपूप कश्चित्कृपणो ददनेक मन्यते तथा दानश्रद्धातिशयादपूपमहत्वाद्वा ऽनेकस्मिन्य सम्भ्रमस्तमेकस्मिन्नपि करोति, अनेन प्रतिग्रहीता कृपणो व्याख्यात, तत्रारोपितबहुत्वाश्रय समाहार इति सिद्धम् ॥

प्रकृतिस्वरपूर्वपद इति (कै)

बहुव्रीहि । केचित्तु पचयो साम्येऽपि पूर्वमाच इति पचस्य फलाभावाद्बहुप्रतिविधेयत्वाच्च नादर इत्याहु ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥

दृष्यत इति । (कै)

तथैव लक्ष्यदर्शनात्प्रत्यासत्तेश्चेति भाव ॥

चौर इति । (कै)

कुत्सितानि कुत्सनै ॥ कुत्स अवक्षेपणे । मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्त । बहुवचननिर्देश उभयत्रापि स्वरूपग्रहणनिरासार्थं । कुत्स्यमानवाचीनि कुत्सनै सह प्राग्वत । शब्दप्रवृत्तिनिमित्त कुत्सायामेवायमिष्यते । सन्निधानात । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भ ।

'कुत्सितानि कुत्सनै' ॥ कुत्सितानीति । कुत्स अवक्षेपणे मत्यादि सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्त्तमाने क्त बहुवचननिर्देशादुभयत्रार्थं ग्रहण न स्वरूपग्रहणमित्याह । 'कुत्सितवाचीनीति' । वैयाकरणखसूचिरिति । सूचयतेरिक्षेतीकार, यः पृष्ट सन प्रश्न विस्मारयितु ख सूचयति ख निरीक्षते अहो निर्मल गगनमिति स एवमुच्यते, अत्र व्याकरणस्य

यथा 'खसूचनेन व्याकरणाध्ययनस्य निष्फलत्व प्रतीयते न तथा चौर्येणेति भाव ॥

नापि तदधीयानस्येति । (कै)

एव च प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साभावादिद नोदाहरणमित्याशयेन भाष्ये

---

१ "वैयाकरणा खसूचि' इति भाष्येण ॥

वैयाकरणखसूचि । सूचयतेरिचेतीकार थ एष्ट सन प्रश्न विस्मारयितु सूचयति निरीक्षते कथयति वा अहो निमल गगनमिति स एवमुच्यते अत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्तदध्ययन स्वरूपेण यद्यपि प्रशस्त तथापि प्रति भानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते । याज्ञिककितव । किन्तवास्तीति पृच्छन् धनमात्रोद्देशेन जात्यादिनिरपेक्षो द्यूते प्रवतमान कितव । तथा च श्रुति सभामेति कितव पृच्छमानो जेष्यामीत्यादि । इह तु कितव इव

वेदाङ्गस्याध्ययन प्रशस्तमपि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते । याज्ञिककितव इति' । कि तवास्तीति धनमात्रप्रश्नेन जात्यादिनिरपेक्षो द्यूते प्रवत्तमानः कितव, इह तु कितव इव कितव यो याज्ञिको याज्यस्य धनसत्तामेवापेक्षते न यागार्हता स याज्ञिककितव इत्युच्यते तदाह । 'अयाज्ययाजकत्वापर इति' । 'मीमासकदुदुरूट इति' । दुरु उतक्षेपे दु मूव औणादिक कूटप्रत्यय । 'बहुलमन्यत्रापी'ति णिलुक, लरयोरेक विषयत्वस्मरणाद्दुदुरूट इति भवति । 'वैयाकरणचोर इति । कथमेतत

किं व्याकरणम् । (भा)

इत्यादि प्रश्न इति भाव ॥

आश्रयदोषादिति । (भा)

स चाप्रतिभत्वम् । अयं च निष्फलत्वे हेतु ॥

कितव, यो याज्ञिको दक्षिणामात्रतत्पर सन्नयाज्यमपि याजयति स एव मुच्यते। मीमांसकदुर्दुरूढ । दुल उत्क्षेपे। दुरपूर्व । औणादिकः कूढः प्रत्यय । बहुलमन्यत्रापीति णिलुक । रलयोरेकविषयत्वस्मरणाद् दुर्दुरूढ । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया किम् । **वैयाकरणो दरिद्र ॥**

प्रत्युदाहरण यावता चोरत्वेन गर्ह्यमाणत्वाद्भवत्येव वैयाकरणकुत्सा तत्राह । 'नह्यत्रेति'। प्रत्यासत्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया समासेन भवितव्यम्, अत्र च वैयाकरण कुत्स्यते चोरत्वेन न तु वैयाकरणत्वम। 'कुत्सितो ब्राह्मण इति'। अत्र विशेषण विशेष्येणेति भवितव्यमेव समासेन, यदि नेष्यते बहुलग्रहण शरणम् ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः।२।१।५५॥

उपमानत्व' साधारणधर्महेतुकपरिच्छेदकरणत्वम्। तद्वति तस्य रूढत्वात। तच्चोपमेयसाकाङ्क्ष तच्चोपमानोपमेयपदार्थयोरभेदो भेदो वा। रावण इव रावण। चन्द्र इव मुखमित्युभयत्रापि इवशब्द-दर्शनात। तत्र यदि सर्वथा ऽभेदे उपमानोपमेयभावस्तदा तत्र तद्गतभूयोधर्मपरिच्छेद्यत्वरूपोपमेयत्वासम्भव। अत एव सर्वथा भेदेऽपि नेत्याशयेन पृच्छति। भाष्ये

कानि पुनरिति। (भा)

उपमेयात्सर्वथा ऽभिन्नानि सर्वथा भिन्नानि वेत्यर्थ॥ साधा-रणधर्मरूपेणाभेदस्तत्तद्रूपेण भेद इति त्वमौ न जानति तदेवाह

ननु शरैश्चैरिव इत्यादौ द्योतकत्वेऽपि उक्तसदृशै शरैरित्यर्थ। उक्तपदोत्तर तृतीयानुपपत्तिस्तदवस्थोक्ताया करणत्वाभावात॥ उपमानोप मेययो समानविभक्तिकत्वमिति वचनाभावात। यद्यपि उक्तसदृशरूप

उपमानानि सामान्यवचनै॥ उपमानोपमेयसाधारणधर्मवचनै सहो पमानानि प्राग्वत। घनश्याम। इह पूर्वपद तत्सदृशे लाक्षणिकम्। अत

"उपमानानि सामान्यवचनै"॥ 'उपमीयतेऽनेनेत्युपमानमिति'। उपपूर्वान्माङः करणे ल्युटि समास इति दर्शयति, भाष्ये तु मानस्य

कि यदेवेति । (कै)

एवकारेण तयोरत्यन्ताभेद सूचित ॥ एवम्

अन्यदेव (भा)

इत्यनेनात्यन्तभेद सूचित ॥ कमकरणरूपाधभेदेऽपि द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकस्य गोरिव गौरिति प्रयोगस्य दर्शनात्सवच तथेव किमिति प्रश्न ।

क इहोपमापदार्थ इति (भा)

भाष्ये उपमानोपमेयभावबोधके चादिशब्दप्रयोगे कि फल कमकरणलरूपोपमानोपमेयलबोधस्यैकचासम्भवादित्यथ ॥ द्वितीयोपानव्यवच्छेदाथले तु नोपमानलादिव्यवहार ॥ किञ्च गोसदृशो गौरिलादिनैव तद्व्यवच्छेदबोधसम्भवेनावाचकैतत्प्रयोगोऽसङ्गत ।

उत्तपदार्थस्य करणरूपशरीरभेदान्वयात सा सुलभा । तथापि सदृशस्यो क्तरीत्या विशेष्यत्वानापत्तिरिति चोदिस्थापत्ते । तथा हि इवादीना खस मभिव्याहृते उपमानता द्योतकात्वमुपमानत्वेन प्रतीतेस्ताद्दृशधर्मवदुपमेय प्रतीति विनानुपपत्त्योभयत्रापि साधारणधर्मसम्बन्धबोधे तात्पर्यग्राहक

एव सामानाधिकरण्यान्मृगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुवद्भाव । सादृश्य चोत्तरपदोपस्थितश्यामलचापलादिद्वारकमेव गृह्यते । तथैव व्युत्पत्ते ।

समीपमुपमानमित्यर्थकथनमात्रम् अव्ययीभावे उपमानानीति रूपासिद्धि प्रसङ्गादिति भाव । उपपूर्वकस्य माङ सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढ, येन

सादृश्यस्याभेदेऽप्यङ्गीकारेण नास्यावाचकत्वमिति भावः ॥ उपमा-
नोपमेयभावप्रतीतावुपमा। तदभावेनान्वय इति बोध्यम् । अत्र पक्षे-
ऽस्यैवोदाहरणत्वेन तत्र चोपमानत्वाद्यप्रतीत्या सवर्णेवादिघटित-
प्रयोगस्य बोधकस्य मुख्यस्यासम्भव इति उपमोदाहरणासम्भव
प्रयुक्तसूत्रवैयर्थ्यञ्चेति तात्पर्यम् ॥

गौरिवाश्व इति । (भा)

त्वम् । उपमानत्व च साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वम । तद्धर्मवत
तया परिच्छेद्यत्व चोपमेयत्वम् ॥ इद [1]भाष्ये स्पष्टम ॥ उभयत्रापि साधा

श्रुत विहायाश्रुतकल्पने गौरवापतेश्च । अत एव हि व्यक्तेऽपि ' वागर्था
विवे"त्यादिस्थले सम्पर्कप्रभृतिसन्निहितद्वारकमेव सादृश्य प्रतीयते । पूव

वस्त्वन्तर सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमान तद्यथा गौरिव गवय इति
गौ करणम्, पुरुष परिच्छेत्ता, स हि गो सादृश्येन गवय परिच्छिनत्ति

---

१ उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि । कि यदेवोपमान तदेवो
पमेयमाहोस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयम् । कि चात । यदि यदेवोपमान
तदेवोपमेय क इहोपमार्थो गौरिव गौरिति । अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेय क
इहोपमार्थो गौरिवाश्व इति ॥ एव तर्हि यत्र किञ्चित् सामान्य कश्चिच्च
विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवत । कि वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्य
मान गम्यते । मान हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते अनिर्ज्ञातमर्थं
ज्ञास्यामीति । तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानम् । गौरिवगवय
इति । गौर्निर्ज्ञातो गवयोऽनिर्ज्ञात ॥ काम तद्यनेनैव हेतुना यस्य गवय
निर्ज्ञात स्यात् गौरनिर्ज्ञातस्तेन कर्तव्य स्यात् । गवय इव गौरिति । प्राक्
कर्तव्यम् ॥

अथ भाव । सवथा भेदे तत्स्वीकारे इदमुदाहरण वाच्य तच्चायुक्त साधारणधममूलकोपमानोपमेयभावाप्रतीतिरिति केचित । एकत्वविषये सन्देहाभावादिति पाठे एकत्वरूपे विषये सन्देहविषयत्वाभावादित्यथ ॥

अथ भाव (कै)

इत्यादिग्रन्थेनोच्यमानो भाव कथ भाष्याक्षरस्वरसविद्ध । कि च

शस्त्री श्याम (भा)

रणधर्मान्वय इति [१]लिङ्गभेदाद्युपमादूषणनिरूपणावसरे दशमप्रोषे काव्य प्रकाशादौ स्फुटम् ॥ एव चन्द्र इव मुखम् आह्लादकम इत्यादावाह्लाद कोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लादक मुखमित्यादिरीत्याबोध । एव चोप मानस्योपमेयेन समानविभक्तित्व तेनाभेदान्वयात । साधारणधमसम्बन्धस्य

निपातनियमार्थं चेद सूत्रम् । विशेषण विशेष्येणेति समासे हि पूवनिपात पर्यायेणोभयो स्यात्पाचकपाठकादिवत् । तत्पुरुषे" तुल्यार्थेति सूत्रे प्रति

गोसदृशो गवय इति । 'समान्यवचनैरिति' । समानशब्द साधारण पर्यायस्तत्स्वातुवर्णादित्वात्स्वार्थे ष्यञ साधारणो धम सामान्यम्, तच्चोप

---

१ लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारण चेत् धर्ममन्यरूप कुर्यात् । तदा एकतरस्यैव तद्धमसमन्वयावगते सविशेषणस्यैव तस्योपमान त्वमुपमेयत्व क प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रक्रान्तस्यायस्य स्फुटमनि र्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् ॥ काव्यप्रका १० ॥

भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषौ नोक्तदोषातिरेकिणौ । तथा हि लिङ्गवचनयोर्भेदे यद्यप्युपमानोपमेययो साधारणधमवाचक पदमन्यतरस्य

इत्यादौ शस्त्रीशब्दवैयर्थ्यस्योपमानोपमेयभावासम्भवस्य च भाष्येऽनुक्तेस्तस्य निदर्शनतेति बहुश्रुता विचारयन्तु ।

वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । (भा)

तेन कस्य चिद्विशेषस्यानभिधानादिति भाव । श्यामत्वमात्रप्रतीते श्यामापदेनैवोपपत्ते । एव चोपमाप्रयोजकीभूतसाधारणधर्म आश्रयभेदेऽप्येक इति तयोरैक्यशङ्का अनेक इति मते धर्मभेदात्तद्भेदशङ्केति तात्पर्यम् ॥

विशेषणतया क्वचित । यथोदाहृते ॥ क्वचिद् विशेष्यतया । यथा चन्द्र इव मुखम् आह्लादयतीत्यादौ । अत्र हि उपमानचन्द्रकर्तृक आह्लादाभिन्नो मुखकर्तृक आह्लाद इति बोध ॥ ये त्वत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको मुखकर्तृक आह्लाद इति बोध वदन्ति तेषा तयो समानविभक्तिकत्व

पदोक्तस्यास्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीद सूत्रम् । अत एव 'मयूरव्यसकादि त्वात्समासे उपमानस्वरो न प्रवर्तत इति सिद्धान्त । उपमीय

मानस्य श्रुतत्वात्तस्य चोपमेयापेक्षत्वात्तयोरेव साधारणो धर्मो विज्ञायत इत्याह । उपमानोपमेययोरित्यादि' । 'तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति' । तेन

ठितलिङ्ग क्रुध्यात् । तदेकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगते कथमुपमानिर्वाह । अथ प्रतीयमान साधर्म्यमाश्रित्येय स्यात् । तथाप्युपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्व वा प्रतीयते न तथाप्रस्तुतम् । अत प्रक्रान्तस्याभावाद् भग्नप्रक्रमत्वमेव दोष ॥ यथा—

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ्मन्दभाग्यस्य मे ॥

स्ववाचेति । (कै)

करणम् । स्वशब्देन शङ्किताप्रयोजककर्त्ता तु प्रष्टा बोध्य ॥

शब्देनासस्पर्शादिति । (कै)

कैयटकृतप्रश्नव्याख्याने अस्योपयोगश्चिन्त्य । साधारणधर्मस्य गोत्वस्यैक्येन गौरिवेत्यस्य वैयर्थ्यमिति तद्व्याख्यायां दोषोपपत्ते । केचिद्व्याख्यातपूर्वपक्षे त्वेवैव व्याख्योचिता ॥

दुर्लभम् । वचन तु तादृश न व्याकरणे उपलभ्यते । तत्र यद्यपि चन्द्र मुखयो तत्त्वेन भेद तथापि विशेषणतया प्रतीतसाधारणधर्मनिमित्ता भेदोपचारेणाभेद । अत एव भेदाभेदप्रधानोपमा इति वृद्धा । चन्द्र-मुखयो सादृश्यप्रतीतिस्त्वार्थी वेति बोध्यम् ॥ इदमेव युक्तम् । घनश्याम इत्यादौ विग्रहे समासे च घनशब्दस्य तत्सदृशपरत्वे 'उपमानानि सामान्य

तेऽनेनेत्युपमानम् । उपपूर्वकान्माङ करणे ल्युट । प्रादिसमास । उप पूर्वकस्य माङ सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढ ॥ येन वस्त्वन्तर सादृश्येन

साधारणेन धर्मेण विशिष्ट यदुपमेय तद्वचनै, न तु साधारणधर्ममात्र वचनैरित्यर्थ । वचनग्रहणाच्चायमर्थो लभ्यते सामान्यमुक्तवन्त सामान्य

अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पुंलिङ्गत्वात् ॥ वचनभेदे यथा—

'सक्तवो भक्षिता देव शुद्धा कुलवधूरिव"

अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्र धानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽप्युभयान्वयसम्भवात् । यत्र तु लिङ्ग वचनयोर्भेदेऽपि सामान्याभिधायिपदमुपात्तरूपभेद नापद्यते किन्तूपात्तेनैव

अत्यन्तेति । (कै)

अस्याशय उक्त एव॥

यदा त्विति । (कै)

इदमपि कैयटोक्तपूर्वपक्षव्याख्यायां चित्यं श्यामलवज्जाड्यस्या-प्येकत्वेनानेकत्वेन वा तदाद्युपमानोपमेयभावासम्भवादिति॥ भाष्ये

एवं तर्हि यत्र किञ्चिदिति । (भा)

वचनैः" (२। १। ५५) इत्यनेन उपमानत्वेन बोधकानि सामान्यधर्म विशिष्टोपमेयवचनैः सामानाधिकरण्ये समस्यन्त इत्यर्थकेन समासा नापत्तिः । घनपदस्यापि उपमेयपरत्वेन उपमानवाचकत्वाभावात् । न च भूतपूर्वगत्या तत्त्वम् । तद् विग्रहवाक्येऽप्युक्तरीत्या तत्त्वाभावात् । घनेन

परिच्छिद्यते तदुपमानम । तद्यथा गौरिव गवय इति । इह हि गौ करणं पुरुषः परिच्छेत्ता । स हि गोसादृश्येन गवयं परिच्छिनत्ति । घन

वचना, ये सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ता यथा गुण मुक्तवान् गुणवचन इति, तच्च सामान्यवदुपमानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वा

रुपेणोभयत्रान्वेति तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्राप्यस्यानुगमयोग्यस्वभाव त्वात्॥ तत्र लिङ्गभेदे यथा—

"गुणैरनर्घैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णव"

अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषाद्दोषत्वाभाव॥ काव्यप्रदीप १०॥

"प्रतीयमानमिति"। उपात्तधर्मातिरिक्तधर्मरूपमित्यर्थ॥ "प्रक्रान्त स्याभावात्"। असम्भवात् । इवादिना धर्मत्वेनापि उपात्तधर्म एव बोध्यते

शब्दोपात्तप्रत्येकधर्मेण शस्त्रीत्वदेवदत्तत्वादिना भेदः । श्याम-त्वादिसाधारणधर्मेण वा भेद इत्यर्थः ॥ ननु गुणानामाश्रयभेदा-द्भेदेन कथं तेषां सामान्यत्वमित्यत आह

श्यामत्वस्याधारेति ॥ (कै)

भेदोऽप्याश्रीयते इति । (कै)

भेदो यद्यप्याश्रीयत इत्यर्थः । तथापीति शेषः ॥

तुल्य इत्यत्र तथात्वेऽपि तस्य विग्रहत्वाभावात् । प्रत्यासत्त्या तत्र वृत्तौ तद् विग्रहवाक्ये च उपमानवाचकत्वस्य ग्रहणौचित्यात । तस्य तद् विग्रहत्वे मृगचपला इत्यादौ पुंवत्त्वानापत्तिः । वृत्तौ विग्रहे च सामानाधिकरण्ये एव तत्प्रवृत्तेः । एतेन पूर्वावस्थाश्रयेण शस्त्र्या उपमानवाचित्वमिति कैयट परास्तः ॥ केवलशास्त्रीपदप्रयोगे तु सर्वथा उपमानवाचित्वं दुरुपपादम् ।

श्यामादौ तु घनादयः शब्दा यद्यपि घनादिसदृशे उपमेये सङ्क्रान्तास्तथापि भूतपूर्वगत्या उपमानवाचिता द्रष्टव्या । इदमेव दर्शयितुं लौकिके विग्रहः

सदाश्रितमुपमेयमेव विज्ञाय इति सुष्ठूक्तं तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति । शस्त्रीश्यामेति' । अत्र श्यामगुणविशिष्टत्वेन प्रसिद्धत्वादुपमानं शस्त्री

तस्य निरस्तोभयनिष्ठत्वे उपमानिर्वाहो नान्यथेति भावः ॥ अपरत्र लिङ्गपरि णामेन यथाकथंचिदन्वयेऽपि स्फुटत्वाभावेन चमत्कारापकर्ष—इति तत्त्वम् ॥ "मात्रेणेति" । पुंस्त्वान्वितच्युतत्वस्य नपुंसकत्वविशिष्टोपमानधर्मत्वाभावा दिति भावः । अत एव यत्रानुपात्तः साधारणधर्मस्तत्र न दोषः । कल्पयमा नस्य लिङ्गरहितस्यैव कल्पनेन उभयसाधारणत्वात् । एवं यत्र लिङ्गरहिता

गुणजातेरिति । (कै)

गुणत्वव्याप्यजातेरित्यर्थः । एवं च श्यामगुणस्य भेदेऽपि श्याम-त्वेनैक्यात्सामान्यत्वं साधारणधर्मतेति ध्वनितम् । अत्र सिद्धान्तपक्षे तु घन इव श्यामो देवदत्त इत्यादेरिवघटितप्रयोगस्य सम्भवेन गौरिव गौरित्यादावुपमानत्वाद्यप्रतीत्यानन्वय इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

मानं हीति । (भा)

एवं मृगादेः सादृश्यसम्बन्धेनान्वयेऽपि तदनुपपत्तिः । किं च श्यामशब्दस्योपमेयपरतया घने तदन्वयाभावेन तस्य साधारणधर्मवैशिष्ट्येन इतरपरिच्छेदकत्वरूपोपमानत्वाभावः ॥ तदुक्तं भाष्ये 'यदि शस्त्रीव श्यामा देवदत्ता इति विग्रहस्तदा शस्त्र्या श्यामा इत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । यदि यथा शस्त्री श्यामा तद्वद् देवदत्ता इति विग्रहस्तदा देवदत्ताया श्यामा इत्येतदपेक्ष्य

वाक्ये इव शब्दः प्रयुज्यते न त्वसौ प्रक्रियोपयोगीत्यवधेयम् । सामान्यवचनत्वमपि तद्विशिष्टोपमेयपरत्वमेव बोध्यम ॥

उपमेया देवदत्ता, तयोः साधारणो धर्मः श्यामत्वं तदभिधाय तद्विशिष्टाया श्यामाशब्दः पर्यवस्यतीति भवति सामान्यवचनः । ननु च समानाधि

कर्णोपस्थापकतिङन्तेन साधारणधर्मोपस्थितिः तत्रापि न दोषः । यथा "स्त्रीव गच्छति षण्डोऽयम्" इत्यादौ । एवं च चन्द्र इव मुखम् इत्यादौ दोष एवेति बोध्यम् ॥ "अत्र शुद्धा इति" । बहुत्वविशिष्टशुद्धत्वस्य साधारणधर्मस्य बहुत्वावच्छिन्नवस्तुष्वेवान्वयो नत्वेकत्वावच्छिन्ने वधूरूपे उपमाने इति भावः ॥ "सम्भवादिति" । उभयत्रापि उपात्तरूपाभेदात् । तदाह 'यत्र त्विति' ॥

अनिर्ज्ञातार्थस्य साकल्येन ज्ञापकत्वं हि तत्त्वम् । यथा प्रस्थाद्यज्ञातस्य परिमाणरूपार्थस्य साकल्येन ज्ञापकम् । न तथोपमानं गौर्हि गवयं कतिभिश्चिद्धर्मैरेव तद्गतैर्ज्ञापयति न साकल्येनेत्याशयेनाह

साकल्येनेति । (कै)

एवं च तदत्यन्ताभेदेनैव परिच्छेद्येनान्वेति । प्रस्थो व्रीहिरित्यादौ परिच्छेद्ये तद्रूपारोपात् । भेदेनैव वा प्रस्थोऽस्य परिमाणमित्यादौ । तदुक्तं भाष्ये

अत्यन्तायेति । (भा)

स्यादिति" (क चिह्नितभाष्यपुस्तके त्वेवं पाठोऽस्ति यथा 'यदि तावदेव विग्रहः क्रियते शस्त्रीव श्यामा देवदत्ता इति शस्त्र्या श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते यथा शस्त्रीश्यामा तद् यदिय देवदत्ता इत्येवमपि देवदत्ताया श्यामा इत्येतदपेक्ष्य स्यात") कैयटेऽपि 'न च शब्दस्य आवृत्तिरस्ति येनोभयगतश्यामत्वं प्रतिपादयेद् इति । एको हि श्यामाशब्दः एकगतगुणस्यैव प्रतिपादकः । न हि तस्य शब्दान्वयं विनोक्त

करणेनेति वर्त्तते, इह च शस्त्रीशब्दः शस्त्र्या वर्त्तते श्यामाशब्दस्तु देवदत्ताया, यदाह उपमानवाचीनि सुबन्तानि तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति,

---

"रूपभेदम्" । आनुपूर्वीभेदम् ॥ 'रूपात्तेनैव रूपेणेति" । उपस्थितोऽर्थ इति शेषः । आनुपूर्वीसाम्येनोभयत्रान्वयसम्भवादिति भावः ॥ "अनुगमः" । अन्वयः ॥ "अत्र लिङ्गेति" । गणरत्नशब्दयोर्लिङ्गभेदेऽपि ॥ "अनर्थैरिति' । धर्मवाचकस्य लिङ्गद्वयेऽपि तुल्यरूपत्वान्न दोष इति भावः ॥ भाष्यप्रदीपोद्द्योत—१० ॥

पितापुत्रादीति । (कै)

ज्ञानप्रदत्वाद्यत्र पुत्राणामपि पितृत्वव्यवहारस्तद्विषयोऽयं दृष्टान्त । जातिस्मरत्वे जन्मान्तरविषयो वा ॥

किं पुनरिति । (भा)

अत्यन्तभेदाभेदयोरुपमानत्वाभावात्प्रश्न ॥

क्व पुनरिति (भा)

प्रश्ने कैयटोक्तो भाव उचित इति केचित् ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

उभयोरपि पदयोरेकार्थवृत्तित्वादिति भाव ॥

वैयधिकरण्यादिति । (कै)

सादृश्यसम्बन्धेन शस्त्या श्यामावाच्यदेवदत्तायामन्वयेन साम-र्थ्येऽपि वैयधिकरण्यमित्यर्थ । अत्र हि समानाधिकरणेनेति वर्त्तते ।

इत्यस्य उपमेयायाम् एव इत्यर्थं ॥ उपमानशब्दोऽपि सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायात तत्रेति तद्भाव । तच्च सादृश्यनिर्वाहाय अस्यैव तत्वादिना उपमानेऽपि सम्बन्धोऽवश्य वाच्य ॥ तदुक्त कैयटेन । "यदा देवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते सादृश्यात । तदा क गुणमाश्रित्यतयो सादृश्यम् इत्याशङ्क्य यदा चन्द्रमुखीत्यादौ चन्द्रेऽनेकगुणसत्त्वेऽपि तात्पर्यवशात प्रियदर्शनत्वमनिर्दिष्टोऽपि गुणो वृद्धव्यवहारादुपमानिमित्त तदोपमेये श्रुत

हसीव गद्गदा हसगद्गदा पुवत्कमधारयेति सामानाधिकरण्यलक्षणा पुवद्भावो न प्राप्नोति नैष दोष । जात्यन्तरनिवृत्तिपराया चोदनाया

इदमुपलक्षण सामान्यवचनलाभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। समानविभक्तिकत्वमुपमानोपमेययोन स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

पुवद्भाव इति। (कै)

सामानाधिकरण्यनिमित्तककर्मधारयत्वनिमित्तक इत्यर्थ ॥

साधारणधर्मविशिष्टेति। (कै)

अनेन सामान्यवचनत्व समर्थितमुपमेयदेवदत्ताभिधान च ॥

तस्यामेवोभय वर्त्तत इति। (भा)

वक्ष्यमाणरीत्या च सामानाधिकरण्यम् ॥ इद तात्पर्यमजानान पृच्छति। भाष्ये

क्व पुनरिति। (भा)

एकदेशिन उत्तरम् ॥

सन्निधानात कथमुपमान न सम्बध्यतीति। अत एव एतदुत्तर शस्त्री शब्देनाभिसम्बध्यमानत्वात् श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्वाभाव इत्याशङ्कितम। शस्त्रीशब्देनाप्यभिसम्बध्यमानत्वादिति तदर्थ ॥ बहूना य सामान्यमाह स एव सामान्यवचन इत्याशयेन शङ्का। तत सिद्धान्तिनोक्त "श्यामत्वस्योभयत्र शस्त्र्या देवदत्ताया च भावात" उभयगतगुणवाचकत्वाच्च श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्व "न चावश्य स एव सामान्यवचनो यो बहूना सामान्यमाह द्वयोरपि य सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव"

स्त्रीत्वमकिञ्चित्कर तत्र कुक्कुटाण्ड मृगक्षीरमित्यादिवदिदमपि सिद्धम्। ननु चान्यदेव चापल स्त्रिया अन्यदेव पुस, सत्यम्। जातिमात्रोपादानेऽपि

शस्त्यामिति । (भा)

समुदायेन तदभिधानोपपत्ते ॥

केनेति ॥ (भा)

प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

पूर्वंपदेति । (कै)

अवयवातिरिक्तसमुदाये मानाभाव इत्यर्थ ॥ नन्वन्यपदार्थग्रहणाभावात्कथ समासस्योपमेयवृत्तितेत्यत आह

स्वाभाविकत्वादिति । (कै)

वस्तुतोऽतिरिक्तत्वाभावेऽपि बुद्धिकल्पित कश्चित्सोऽस्त्येवेति भाव ॥

अश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्येति । (कै)

अश्व कर्णादियथा जातिविशेषस्येत्यर्थ । अश्वकर्णादिर्ज्जातिविशेषस्येवेति क्वचित्पाठ ॥

इति । अत्र उभयगतगुणवाचकत्वाद् इत्यनेन उभयो साधारणधर्मसम्बन्ध शब्द इति सूचितम् । अत एव सामान्यैरिति नोक्तम । सामान्यवचनै ’ इति चोक्तम । तच्चोभयान्वयित्वेन उभयगतधर्मवाचकत्वबोधनार्थम् । श्यामशब्दस्य द्विगतधर्मवाचकत्वेनैव सामान्यवाचकत्व बोध्यम । एव च उपमानश्यामघनाभिन्न श्यामो देवदत्त इति बोध इति भाष्यस्वरस ।

प्रकरणादिवशात स्त्रीत्व प्रत्यायिष्यते, तच्च बहिरङ्गत्वान्न स्त्रीप्रत्ययस्य निमित्तम्, अन्यथा पुवद्भावेन निवृत्तौ स्त्रीप्रत्ययस्य तत्रापि कथ विशेषाव

स्त्रीलिङ्गेनेति । (कै)

एतेन पुंलिङ्गश्यामशब्देन समासे रूपसिद्धिरिति नाशङ्क्यमिति भाव ॥

क्वचिममेवेति । (कै)

लौकिकसमानाधिकरणमिति बोध्यम् । सामान्यवचनैरित्यप्रथमानिर्दिष्टत्वात श्यामाशब्दो न तथेति भाव ॥

काव्यप्रकाशकारस्योऽप्येवमेव ॥ तत्र हि एवमुक्त '[1]यथेव वा शब्दा यत्परा स्तस्यैवोपमानता प्रतीतिरिति । यद्यप्युपमानविशेषणानि ते तथापि शब्द शक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत सम्बन्ध प्रति तत सद्भावे श्रौती उपमा । 'तेन तुल्यम" (५ । १ । ११५) इत्यादौ प्रतीततुल्यतोपपत्तये साधम्य स्यार्थत्वादार्थीति ॥ 'यत्परा' इत्यस्य यदनन्तरमुपात्ता इत्यथ ॥ उप मानताप्रतीतिश्च शाब्देव । तेषा शब्दानामुपमानविशेषणार्थप्रतिपादकत्वे स्या इतिना हेतुत्वेनोपादानात् । उपमानविशेषणानी' ति बहुव्रीहिरिति

गतिः, अस्त्वेव यदि तु मृगीव चपलेति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समास क्रियते तदा मृगीचपलेति प्राप्नोति, नहि तेन समासो दुरवारित, समानाधि

---

१ 'साधर्म्यमुपमाभेदे" उपमानोपमेययोरेव साधर्म्य भवतीति तयोरेव समानधर्मेण सम्बन्ध उपमाभेदग्रहणमन्वयव्यवच्छेदाय ॥ ' पूर्णा लुप्ता च" उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयो स्त्रयाणा वा लोपे लुप्ता ॥

"साऽग्रिमा ।

"श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा" ॥

न तु लौकिकमपीति । (कै)

केवललौकिकमित्यर्थ ॥

दोषप्रसङ्गादिति । (कै)

आचारक्यजन्तप्रकृतिककुमारीशब्दादौ ह्रस्वप्रसङ्गादित्यर्थ ॥

पुनपुंसकेति । (कै)

तित्तिरि पुमान् । कुम्भकपाल क्लीवम ॥

स्त्रीप्रत्ययो नास्तीति । (कै)

तु न युक्तम् । पुस्त्वापत्तेः ॥ 'उपमानविशेषणा एते' (काव्यप्रकाशे १) इति पाठस्तु प्रदीपादि (काव्यप्रदीप) विरुद्ध इत्यन्यत्र विस्तर ॥ न चैव पुरुषो व्याघ्र इव शूर इत्यादौ भवदुक्तरीत्या बोधे विशेषणस्य व्याघ्रस्यापि सविशेषणत्वेनासामर्थ्यात समासो न स्यादिति वाच्यम् । उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधर्माशे नित्यसापेक्षत्वेनादोषात । साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेदकत्व हि तत्त्वम । तच्च तत्त्वेन ज्ञातस्यैव । यद्यप्युपमेयत्व

कारणाधिकारस्य बाध्येत एव तर्हि समानाधिकरणसमास एवाय शस्त्री चासौ श्यामा चेति, कथ पुनर्देवदत्ताया शस्त्रीशब्दो जातिवचनो ह्यसौ

यथैव वादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणानि ते (एते । क पु) । तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत् सम्बन्ध प्रतिपादयन्तीति तत् सद्भावे श्रौती उपमा । तथैव 'तत्र तस्येव" (५ । १ । ११६) इत्यनेन इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तेन तुल्यम् मुखम् इत्यादावुपमेय एव । तत् तुल्यमस्य इत्यादौ चोपमान एव । इद च तस्य तुल्यमित्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दाना विश्रान्तिरिति वाक्यपर्यालोचनया

तत्समानाधिकरणकल्माषलोहितयोरप्यस्तीलादिति भाव ॥

ङीष्ङीपो । (कै)

[1]अन्यतो ङीष् [2]वर्णादनुदात्तादिति विहितयो ॥

सत्यपि वेति । (कै)

वर्णादनुदात्तादित्यादौ अनुपसर्जनलस्य तदन्तविशेषणत्वात्समासोत्तरमिति भाव । अत एव चेण्या च श्वलक्ष्येत्यादि सिद्धि ॥

---

१ अ ४ । पा १ । सू ४ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ३९ ॥

तद्वत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेव तस्य च तत्त्वम विधेयमिति न तन्नित्यसापेक्षम् । तथापि प्रधानस्य सापेक्षत्वे भवत्येव समास । प्रधाने ऽनेकविशेषणसम्बन्धसम्भवात । देवदत्तो धनी सुन्दरश्चेतिवत । अत एव 'सामान्याप्रयोगे (२ । १ । ५६) इति चरितार्थम् । अस्तु वोपमेयस्यापि नित्यसापेक्षत्वम ॥ परंतु तत्त्व न समासप्रयोजक किन्तु गमकत्वमेवेति ॥ तस्य तत्त्व च बहुशो दृष्टमिति । क्वचापि समास स्यादिति तदारम्भाय

सादृश्यनिमित्तादभेदोपचाराद्यथा गौर्वाहीक इति, यद्येव शस्त्रीशब्दो ऽप्युपमेये सङ्क्रान्त इत्युपमानवाचित्व नोपपद्यते, सत्यम । पूर्वावस्थाश्रयेण

तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्याप्यत्वात् तुल्यादिपदोपादाने आर्थी । तद्वत् 'तेन तुल्यम्" (५ । १ । ११५) इत्यनेन विहितस्य वते स्थितौ ॥ "इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च' इति नित्यसमास इवशब्दयोगे समासगा ॥ काव्यप्रकाशस्य दशमोल्लासे ॥

उपमानस्वर । (कै)

पूर्वपदप्रकृतिस्वर ॥

ङीषस्वर । (कै)

अन्तोदात्त । एव च तित्तिरिकल्माषी त्यचैव दोष इति भाव । भाष्यस्य तु नात्र स्वरस । चेष्ठे त्यादि लाघम् ॥ ननु श्यामाशब्दस्य श्यामत्वगुणेनैव देवदत्ताद्यभिधायकत्वात्कथ गुणा-निर्देश इत्यत आह

'सामान्याप्रयोग इति । इदमेव तव गमकत्वबोधकमिति बोध्यम । एव च इवादियोगे साधारणधमसम्बन्धरूपोपमावाच्या । सादृश्यप्रतीतिरार्थी । सदृशादिपदयोगे सादृश्यप्रतीति । शाब्दी उपमा तु आर्थी । सादृश्य तु साधारणधमसम्बन्धप्रयोज्य सदृशापि पदशक्यतावच्छेदकतया सिद्ध सदृश दर्शने संस्कारोद्बोधकत्वस्य सवसम्मतत्वेन तत्कारणतावच्छेदकतया च सिद्धमखण्डमतिरिक्त पदार्थ । न चातिरिक्तपदार्थत्वे गौतमकणादोक्त

तूपमानत्व द्रष्टव्यम् इवशब्दप्रयोगस्तूपमानप्रदर्शनार्थो न प्रक्रियावाक्याङ्ग मिति न कश्चिद्दोष । ननु श्यामगुणत्वेन साधर्म्येण शस्त्रीशब्दो देवदत्ताया

"साधर्म्यमुपमाभेदे' ॥

ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्व लक्षण वाक्यस्येति चेत् । न । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लाभात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेऽतिप्रसङ्ग । उपमानोपमेये विनान्यस्य कार्य्यका रणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात् । एव चोपमानोपमेययो समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययोराक्षेप साधर्म्यप्रतिपत्ति

शस्त्रीगतो गुण इति । (कै)

सादृश्यमतिरिक्तं पदार्थ इति मतेनेदम्। एवं च श्यामा-शब्दस्य सामान्यवचनत्वाभाव इत्यपि बोध्यम् ॥

अनियतगुणनिमित्तेति । (कै)

ससंगविधया प्रतीयमानसादृश्येत्यर्थः । उपमानिमित्तत्वेनेति पाठः । उपमाननिमित्तत्वेनेति पाठे उपमानत्वप्रतीतिनिमित्तत्वे-नेत्यर्थः ॥

पदार्थसंख्याविरोध इति वाच्यम्। प्रमेयपदार्थे गौतमोक्तेऽन्तर्भावात्। किं च पदार्थसंख्याबन्धनमुपलक्षणमेव। तदुक्तम् गौतमेन [१] ‘संख्यैका-न्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्’ (न्यायदर्शनस्य अ४ आ१ सू४१) इति। पदार्थगतसंख्यानियमस्यासिद्धिः कारणस्य प्रमाणस्यानुपपत्तेः।

प्रयुज्यत इति श्यामशब्दो न प्रयोगार्ह । तन्न। बहवो हि शस्त्या गुणा तीक्ष्णा सूक्ष्मा एषु श्यामेति तत्रासति श्यामगुणेन शस्त्रीत्वमारोपित

मात्रफलको न तु व्यावर्तक ॥ नन्वेव भेद इत्यनुपादेयम्। तस्याप्याक्षेपादेव लाभसम्भवात्। न ह्यभेदे सादृश्यात्मकं साधर्म्यमिति चेत्। न। साधर्म्यपद-स्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसम्बन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिबन्ध-नस्यानन्वयालंकारस्य व्यवच्छेद्यत्वात् “अलंकारत्वे सति” इत्यपि पूरणीयम्। साधर्म्यमात्रस्योपमात्वाभावात्। एना विभजते।

---

१ यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वमेकान्तो न सिध्यति व्यतिरेकात्। अथ साध्यसाधनयोरभेद एवमप्येकान्तो न सिध्यति साधनाभावात्। न हि तमन्त-रेण कस्य चित् सिद्धिरिति॥ न्यायभाष्ये ४ १ ४१ ॥

कथं न स्रक्ष्यतीति । (कै)

उपस्थितत्वेन प्रत्यासत्त्या चेत्यर्थः । एवं च "भाष्याब्धिः कातिगम्भीर इत्यत्र [1]मयूरव्यंसकादिसमास एव । उक्तरीत्या सामान्यप्रयोगसत्त्वेनोपमितसमासाप्राप्तेः चन्द्रमुखी त्यत्र बहुव्रीहौ [2]स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति ङीष् ॥ भाष्ये

समानाधिकरणलक्षण इति । (भा)

---

१ अ २ । पा १ । सू ७२ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ५४ ॥

उपपत्तौ न तन्नियमः साधनस्य साध्यातिरेकादिति तदर्थं तद्व्याख्यातारम् आह ॥ किं च 'अकर्त्तरि च कारके' (३ । ३ । १९) इति सूत्रे भाष्ये नञिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ् युक्तमिव युक्तं चान्यस्मिंस्तत् सदृशे कार्यं विज्ञायते तथाह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानय इत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषम आनयति नासौ लोष्ठमानीय

मिति । ननु सदपि श्यामपदं देवदत्तामुपस्थाप्य चरितार्थमिति नैव शस्त्री गुणो निर्दिश्यते नैतदस्ति । नैवमत्र वचनं व्यज्यते या श्यामा सा शस्त्री

"पूर्णा लुप्ता च" ॥

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा पूर्णा । एतच्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वानुपादानं यत्र सा लुप्ता । तयोः पूर्णां विभजते

'साऽग्रिमा' ।

"श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा" ॥

पूर्वपदार्थस्य सादृश्यसम्बन्धेनोत्तरपदार्थेऽन्वयेन व्यधिकरणत्वादिति भाव ॥

[1]पुंवत्कर्मधारयेति । (कै)

एतेन चपलशब्दस्य [2]प्रियादित्वात् मृगीशब्दस्य जातिशब्दत्वाच्च कथमत्र पुंवत्त्वमित्यपास्तम् ॥

[3]अस्त्रीपूर्वपदस्येति । (कै)

---

१ अ ६ । पा ३ । सू ४२ ॥

२ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी प्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥

३ "न च स्त्रीपूर्वपदस्य" इति उपलब्धकैयटे पाठोऽस्ति ॥

कर्तीभवति । एवमिहाप्यकर्त्तरीति कर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन् कर्त्तरि कर्तृसदृशे कार्यं विज्ञायते । किं चान्य"दकर्तृ कर्तृसदृशं कारकमिति उक्तम् ॥ एवं च सूत्रे कारकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । 'कर्तृप्रतिषेधाद्' । इत्यस्यारोपितकर्तृबोधादित्यर्थ । अनेन हि भाष्येण अभेदेऽपि सादृश्य

वेति कथं तर्हि शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति, अस्या तु वचनव्यक्ताविवशब्देन तावदुपमेयनिष्ठत्वेन प्रतीयते उपमेयनिष्ठो गुण उपमानं स्पृशत्येव अथवा

अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा । पूर्णेत्यर्थः । वाक्य विग्रह । तेनोपमानादि पदानि चत्वार्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा । यत्र तु तेषु कयोरपि समास सा समासगा । तद्धितेनोपमाप्रतिपादकेन तु सद्युपमावाचिन्या प्रकृतेन समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेद । त्रिविधा

जातिमात्रविवक्षाया मृगशब्देन समास इति भाव ॥

बहिरङ्गत्वादिति । (कै)

प्रकरणादिसापेक्षप्रतीतिकत्वेन तत्त्वम् । मृगीव चपलेति विग्रहे त्वव्यविकन्यायाद्वाक्यमेवेति भाव ॥ ननु शस्त्रीशब्दस्य कथ देवदत्ताया वृत्तिरत आह

सादृश्यादिति ॥ (कै)

तद्व्याचष्टे ।

मिति सूच्यते । अन्यथा अन्यस्मिन इत्यस्य वैयर्थ्यापत्ति । तथा इव योगेऽपि भेदसादृश्ये गम्ये न तु तद्वाच्ये द्योत्ये चेति प्रतीयते । इव युक्तोदाहरणम 'इवे प्रतिकृतौ (५ । ३ । ९६) इत्यधिकारे "शाखादिभ्यो यत्' (५ । ३ । १ ३) इति "ये 'सोम्य इत्यादि । तत्र सोमसदृशस्तद्भिन्न प्रतीयते न तु सोम एव । एतेन भेदनियत सादृश्यमित्यपास्तम् ।

चन्द्रमुखीत्यादावनिर्दिष्टोऽपि गुण प्रियदर्शनत्वादि प्रसिद्धिवशादुपमान निमित्तत्वेन प्रतीयते तदोपमेयेऽपि तावच्छ्रुत कथमुपमान न स्पृक्षति । 'फला इव तन्दुला इति' । दीर्घत्वादिना धर्मेण ॥

पमा श्रौत्यार्थीभेदात् प्रत्येक द्विधेति षड्विधा पूर्णोपमा । श्रौतत्व चोपमानोपमेययो साधारणधर्मसम्बन्धरूपायास्तस्या शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थापत्तिगम्यत्व चार्थत्वम् ॥ "तत्र यथेववादिशब्दानाम्" 'तत्र तस्येव" (५ । १ । ११६) इत्यनेन इवार्थे विहितस्य वतेश्चोपादाने श्रौती ॥ तुल्यादीनां शब्दाना 'तेन तुल्यम्' (५ । १ । ११५) इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेश्च प्रयोगे आर्थी ॥ नन्वय विभागोऽनुपपन्न । उभयत्र सादृश्यप्रत्ययावि

सादृश्यनिमित्तादिति । (कै)

तत्प्रयोजकसाधारणधर्मरूपान्निमित्तादित्यर्थः । परिच्छेदकश्यामगतस्याभिन्नापरिच्छेद्या श्यामा देवदत्तेति बोधः । एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण प्रपञ्चितम् ॥

पूर्वावस्थेति । (कै)

यद्यपि पुंवत्त्वानुरोधाद्वाक्येऽपि अभेदान्वय आवश्यको वृत्तौ वृत्तेः प्राक् च यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेस्तथापि यदा केवलस्य प्रयोगस्तदा तद्वचनत्वमित्यभिमानः । पक्षे तु उप-

---

अस्या मुखसदृशम् अस्या मुखम् इत्यादावभेदेऽपि सादृश्यप्रतीतेश्च । न च अभेदे साधारणधर्माभावात् कथं तत् प्रयोज्यं सादृश्यमिति वाच्यम् । अनेकवृत्तिधर्मस्यैव साधारणधर्मत्वेन तत्रावृत्त्या एकस्याप्यनेकत्वात् । अत एव 'अ इ उण्' (प्रत्याहारसूत्रम् १) सूत्रे भाष्ये 'एका कपिला सहस्रम् ऋषयः एकैकशो दत्त्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः सम्पन्ना इति

शेषात् । न च वाच्यम् । यथादिशब्दैः साधारणधर्मसम्बन्धः उभयत्र शक्त्यैव बोध्यते न पुनस्तुल्यादिशब्दैः । अयमेव विशेष इति । यतो यथादिशब्दा यदनन्तरमुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते । अत उपमाने सत् सम्बन्धं बोधयन्तु न पुनरुपमेये । अन्यविशेषणस्यान्यत्र सम्बन्धबोधकत्वादर्शनादिति चेत् । न । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणत्वेऽप्यन्यत्र सम्बन्धबोधकत्वात् । न चादृष्टचरत्वम् । षष्ठ्या तथादर्शनात् । षष्ठी हि यदनन्तरमुपात्ता तस्यैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि सम्बन्धं बोधयति । तस्मात् प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च सम्बन्धबोधे विशेषाच्छ्रौ

मानानी त्यस्य तत्त्वेन बोधकानीत्यथ । इव शब्दसमभिव्याहाराच्च वाक्ये तत्त्वेन बोधकता वृत्तौ तु समासशक्तिबलादित्युपमानवाचित्वाभावाशङ्कैव निरस्ता इव शब्दस्य स्वसमभिव्याहृते उपमानत्वद्योतक शस्त्रीपदस्य तत्सदृशपरत्वमिव द्योतयतीति तु न युक्त द्योत्यार्थे समभिव्याहृतपदार्थविशेषणताया एव स्वभावसिद्धत्वात । अत एव णिज्तरबादीनां द्योतकतापक्षस्य प्रकृत्यथविशेषणतेति शब्देनोल्लेखो भाष्य इत्याहुः ॥

उपमानिमित्तमिति । (कै)

श्रौतेन स्मार्त्तेन वा व्यवहारेणैकस्यापि आवृत्त्यानेकत्व दशत्वमुक्त श्रौत सूत्रे ॥ अत एव एक एवाकार इति पक्षे घटिक इत्यादावावृत्तिकृतद्यच्कत्वेन "नौ द्यचष्ठन्' (४ । ४ । ७) इति ठन्नुक्तो भाष्ये। एतेन अय व्यवहारो गौण इति परास्तम् । मुख्यद्यचि चारितार्थ्येनाचाप्रवृत्त्यापत्ते । उत्तरसख्यया पूर्वसख्याबाधात । घटेन इत्यादौ "सावेकाच" (६ । १ । १६८) इति स्वरो न स्यादिति चोक्तम । एव चैकस्यैव ब्राह्मणस्य आवृत्त्या भोजनदाने दशादिब्राह्मणभोजनसकल्प सिध्यतीति बोध्यम् । एव

तार्थविभाग इति मन्तव्यम् । तथाहि "पद्ममिव मुखम्" इत्यादावुपात्तस्याचित्तस्य वा रमणीयत्वादे सम्बन्धमर्वविषयीकृत्यापर्यवसानम् । यथादिशब्दाना धर्मविशेषसम्बन्ध एव शक्तत्वात् । तुल्यादिशब्दास्तु नैवम् । "पद्मेन तुल्य मुखम्" इत्यादावुपमेये । "पद्मतुल्यमुखमस्य" इत्यादावुपमाने । "मुख पद्म च तुल्यम्" इत्यादावुभयत्रापि । "सामान्यत तुल्यत्व बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेष विना कथ तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेष सम्बन्धप्रतीतेरिति । केचित्तु "उपमानोपमेयभावरूपसम्बन्धस्य श्रौतार्थत्वाभ्या विशेषः" इति व्याचक्षुस्तदयुक्तम् । साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी

उपमा सादृश्य तन्निमित्त श्यामलस्त्रीगत देवदत्तागत वा श्यामल प्रतिपादयितु तत्तद्गतत्वेन बोधयितुमित्यर्थ । उभयत्र च श्यामल-प्रकारकबोधस्त्वेव न स्यादिति भाव । इद च दशमे लिङ्गभेदादि-रूपोपमादूषणप्रस्तावे काव्यप्रकाशतट्टीकादौ स्पष्टम् । उपमानता-वच्छेदकारोपेणाभेदान्वयादेवोपमानोपमेययो समानविभक्तित्व-नियम ॥

तस्यामेवेति (कै)

सिद्धान्तपक्षेऽपि शङ्कते

प्रकृतेऽपि मुखस्यानेकत्वेन एकस्यापि धर्मस्य साधारणधर्मत्वम । न चैकस्यै वावस्थानेकत्ववतकालादिभेदेन भेद प्रकल्प्य मुखमिव मुखम् इत्यादावुपमैं वास्त्विति वाच्यम । तस्य भेदस्य शब्देनास्पर्शात । अत एवाह (२ । १ । ५५) भाष्ये यदेवोपमान तदेवोपमेय क इहोपमार्थ । गौरिति । गौरिव उपमानोपमेयभावद्योतके च शब्दप्रयोगे कि प्रयोजन कर्मकरणरूपोपमा नोपमेयभावस्यैकत्रासभवात । इवस्यार्थान्तराभावात । न च द्वितीयसदृश

इति प्रकाशविरोधात् । यत्रैव श्रावतया उपमाया श्रायत्व तत्रैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात् । कि च साधर्म्यमेवोपमेति तत्रैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुप माभेदो युक्त । अत एव "यथादिना सादृश्यरूप सम्बन्ध एव साक्षादभिधी यते षष्ठीवत् । तुल्यादिभिस्तु धर्म्यपि" इति व्याख्यानमनुपादेयम् । ननु तथाप्यनुपपन्नो विभाग । पूर्णाया द्योतकोपमानयोरेव हि समास सम्भा वित । न च यथादिभि समसौ दृश्यते येन समासे श्रौतीस्यादिति चेत् । न । "इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च" इत्यनेन इव शब्देन सम समासविभक्त्यलोपयो सम्भवाद्विभक्त्यलोपदर्शनाच्च तत्रासमा सव्यवहारो मूढानाम् ॥ काव्यप्रदीपे १० उल्लासे ॥

एवमपीति (भा)

भाष्ये । शस्त्र्या श्यामगुणानिर्देशादिति भाव ॥ तदाह

किं गुणमिति । (कै)

शस्त्र्या तीक्ष्णत्वादिबहुगुणसत्त्वादिति भाव ॥ उत्तरयति ।

अनिर्दिश्यमानस्यापीति । (भा)

यत्रानिर्देशेऽपि बहुगुणवति वस्तुनि तात्पर्यवशाद्य कश्चिदेव गुण प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुतस्तन्त्वादिना कथमुपमान न सम्भत्स्यत इति भाव ॥ तत् ध्वनयन्नच्ष्यति

श्यामाशब्द शस्त्रीशब्देनाभिसबध्यमानो विशेष्यवचन (भा)

इत्यादि ॥

व्यवच्छेदप्रतीति फलम् । गो सदृशो गौरित्यतोऽपि तत सम्भवात । अभेदेऽपि सादृश्याङ्गीकारेण तस्य बोधकत्वादबोधकत्वेव प्रयोगो न स्यात । एव चोपमालङ्कारस्यास्य सूत्रस्य चोक्तिसम्भवाभाव इत्याशयमुक्त्वा तस्माद्यच्च किंचित सामान्य कश्चिच्च विशेष्यस्तत्रोपमानोपमेये भवत इति सिद्धान्तितम । तत्र भिन्नगोव्यक्त्योस्तद्बोधनाय आरोपितभेदवतोस्तद्बोधनार्थो वा

'श्रौतत्व चोपमानेति'। एव चावादिशब्दस्यासादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मसम्बन्धस्योभयवृत्तितया शाब्दबोधविषयत्वे श्रौतीत्वमित्यर्थ ॥

'अर्थापत्तीति''। तुल्यादीना सादृश्यनतिशक्ते सादृश्यस्य तत्र साधारणधर्मसम्बन्ध विनाऽनुपपत्त्या तत् प्रतीतिरिति भाव ॥ "उभयत्र सादृश्येति"। सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मेत्यर्थ ॥ उभयत्र शक्त्यैवेति'। इवार्थे सादृश्ये नियमेन उपमानोपमेययो प्रतियोगित्वानुयोगित्वाभ्यां अन्वयादिति भाव ॥

एष परिहार इति। (कै)

इतरथा हि बहुपेक्ष स्यादित्युक्तदोषस्येत्यर्थ ॥

पुंवद्भावासिद्धेति। (कै)

उभयस्य श्यामत्वप्रकारकबोधासिद्धेत्यपि बोध्यम् ॥

अपेक्ष्य स्यादिति (भा)

भाष्यस्य तत्त्वेन बोधार्थमित्येवार्थ ॥ पदार्थद्वयगतश्यामत्वोक्ता-
वपि सामान्यवचनत्वहानिरिति शङ्कते भाष्ये

सामान्यमुखेन अध्यावसायादिति भाव इति। अत्र पक्षे घन इव श्याम इत्यादे सम्भवेनोपमालङ्कारस्य सूत्रस्य चोक्तिसम्भव । गौरिव गौरित्यादौ तु उपमानत्वाद्यप्रतीत्यानन्वयालङ्कार एवेति बोध्यम्। तस्मादभेदेऽपि साधारणधर्मसम्बन्धत्वप्रयोज्य सादृश्य चावश्य स्वीकार्य्य काव्यप्रकाशकृतापि 'भेदसाधर्म्यमुपमा' (१ उल्लासे) इति वदताऽभेदे साधारणधर्मसम्बन्ध स्याङ्गीकारात। यत्र साधारणधर्मेण सामान्यरूपताप्रतीति प्रत्येकरूपेण

तत्रैवशब्दप्रयोग इत्याशङ्क्य कैयटेनोक्त तस्य भेदस्य शब्देन। सस्पर्शात' ॥ "यदनन्तरम्"। यद्बोधकशब्दानन्तरम् ॥ "उपमानता" सादृश्यप्रतियोगित्वम् ॥ 'उपमानविशेषणानीति"। उपमाने विशेषणोपमानत्वद्योतकानीत्यर्थ ॥ उपमान विशिषन्ति उपमानत्वे वैशिष्ट्येन बोधयन्तीत्यर्थात्। न च तस्य तादृश्यप्रतियोगित्वरूपोपमानत्वविशिष्टस्य स्ववृत्तिधर्मवत्त्वसम्बन्धेनोपमेयेनोपमेयेऽपि तल्लाभ । नामार्थभेदेनान्वयाव्युत्पत्ते ॥ एव च शक्त्योभयत्र साधारणधर्मसम्बन्धाप्रतीत्या नाय श्रौतार्थी विभाग उचित इति भाव ॥ 'शब्दशक्तीति"। स्वसदृशे उपमानवाचकपदलक्षणाया इवस्य तात्पर्य्यग्राहकत्वेन तस्याभेदेन नामार्थान्वयस्वीकारादित्याशय । यथातथाशब्दयोगे

उपमानसमास इति । (भा)

न च शस्त्रीश्य इत्युपलक्षणम् । उपमानोपमेयस्य इत्यथ ॥ भाष्ये

शस्त्रीशब्देन (भा)

इत्यप्युपलक्षणमुपमेयेन चेत्यस्यापि ॥ भाष्ये

शस्त्रीशब्दोपादानेति । (भा)

शब्दतो विशेषरूपताप्रतीतिस्तत्रोपमानत्वादिप्रतीतिरिति सिद्धान्तार्थो भाष्ये॥ एतेन रामरावणयोर्युद्ध रामरावणयोरिव इत्यादौ कल्पभेदेन भिन्नयोर्युद्धयोरुपमैवेति परास्तम। तस्य भेदस्य शब्देनास्पर्शाद् मुखसदृश मुखम् इत्यादावप्यार्थी गौरिव गौरित्यादौ शाब्दा उपमाया अप्रतीते राथ शाब्दस्यानन्वय ॥ उपमासम्बन्धाभाव एवानन्वय । तत्रेयतीमर्थ्या दाभेदे सदृशादिशब्दप्रयोगे आर्थी उपमागम्यस्योपमानोपमेयभावस्य प्रतीते । अभेदे तत प्रयोगे तु अनन्वय । सवथा तदप्रतीते । तच्च

तु पश्चाज्जायमानसादृश्यविषयकबोधमादायेद बोध्यम् ॥ यद्धर्मवान् चन्द्रस्त द्धर्मवन् मुखमित्येव तत्र बोधात् । अन्यविशेषणत्वमपीत्यस्यान्यसम्बन्ध द्योतकत्वेऽपीत्यथ । तत्र दृष्टान्तमाह 'षष्ठ्यामिति' ॥ तदेवोपपादयति 'षष्ठी ह्रीति'' ॥ ''यदनन्तरम्' इत्यनेन उपसर्जनसम्बन्धित्व बोधयति ॥ ''उपसर्जनत्वम्''। स्वार्थसम्बन्धे प्रतियोगित्वेनान्वयित्वम् ॥ ''उपसर्जन विशेषणत्वेऽपि'' । उपसर्जननिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वेऽपि ॥ यद्वा यथा प्राचीनमते प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसम्बन्धेन नामार्थयोर्भेदेनान्वय ॥ चैत्रस्य धनमित्यादौ अमि चैत्रीय धनमिति बोधात् । तथा प्रकारीभूतनिपा तार्थसम्बन्धेन नामार्थयोर्भेदेनान्वय इति चन्द्र इव मुखम् इत्यादौ सदृश

उपमानशब्दोपादानेति क्वचित्पाठः । अयमेव युक्तः । अयं भावः । शस्त्र्यादीनामुपमानत्वेनोपादानात् । उपमेयसापेक्षत्वेन श्यामशब्द उपमेयायां वर्त्तते तस्य च तन्त्रेणोपमानेऽप्यन्वयः । एवं चोभयवृत्तिगुणवाचकत्वेन तस्य सामान्यवचनत्वमिति भावः ॥ नन्वेवमपि तयोर्गुणयोराश्रयभेदाद्भेदेन सामान्यस्योभयवृत्त्येकधर्मस्य न वाचकमेतदत आह

भेदसमानाधिकरणसादृश्यमुपमाव्यञ्जकमिति बोध्यम् । अनन्वयालङ्कारे एकस्यैवोपमानोपमेयत्वमिति व्यवहारस्तु तत्र सादृश्यात् । अत एव "ऊकालः" (१ । २ । २७) इति सूत्रे भाष्ये ऊ ऊज इत्येव सामर्थ्याद् ऊकारसदृशोऽजित्यर्थेनैव सिद्धे कालग्रहणं ऊपमानेनैवोकारेण कालं विशेषयितुमिति दिमाचादीनां न ह्रस्वसंज्ञा इत्युक्तम् । 'भेद एव सादृश्यम्' इति वदतां मते तूकारस्य ह्रस्वसंज्ञादुर्लभा स्यात् भेदाभावादित्यलम् । सादृश्यस्यातिरिक्तत्वादेवानेनाथ सदृश इत्युक्ते केन धर्मेणानयो

चन्द्रीय मुखम् इति धीरिति प्राचीनमतेनायं ग्रन्थः ॥ श्रौतीत्वं सादृश्यप्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्यैवेन बोधनादिति बोध्यम् ॥ परन्त्वत्रपक्षे षष्ठ्या एव विशिष्टदृष्टान्तत्वेनोपादाने बीजं चिन्त्यम् ॥ नन्वेवं तुल्यादिपदैरपि चन्द्रेण तुल्यमित्यादौ तृतीयार्थान्वयद्वाराश्रुत्यैवोपमानत्वोपमेयत्वयोर्बोधात् श्रौती स्यादित्यत आह "तस्मादिति" ॥ "प्रतीत्यनुपपत्त्येति" । अयं भावः । सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मसम्बन्धो ह्युपमासादृश्यं चातिरिक्तः पदार्थः ॥ धर्मविशेषश्च क्वचिदुपात्तः क्वचिदाक्षिप्त इत्यस्मात् यथायथं तत् प्रयोजकधर्मविशेषसम्बन्ध एव शक्ता । न तुल्यादयस्ते हि सदृशमात्रवाचका इति' ॥ 'उपमेय इति" । समानविभक्त्यन्तपदोपस्थाप्यत्वादिति भावः ॥ "उपमाने इति" । तस्यादेरिति भावः ॥ एवं च सादृश्यादिपदप्रयोगेऽपि आर्थ्येव ।

याद्दशमिति । (कै)

सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायेन सामान्यवचनतेति भाव ॥

साद्दश्यमिति । (कै)

सादृश्यमूलकाभेदमापन्न श्यामत्वमित्यथ ॥

गुणो वेति । (कै)

क्रियादेरप्युपलक्षणमेतत ॥

सादृश्यमित्येव जिज्ञासा न तु को धर्मोऽनयो सादृश्यमिति । अत एव क्षमया पृथ्वी सदृशो धर्मत सादृश्यमित्याद्याक्षस्येनैवोपपद्यते तच्च यद्धक व्यमभेदाश्रयभेदान्निरूपकभेदाच्च भिन्नम । अत एवोभयोरुभय वर्त्तते सादृ श्यमूलाभेदाध्यवसायेनोपमानस्योपमेयेऽभेदान्वय इति सिद्धान्तपक्षे एवमपि सादृश्यनिमित्त गुणो न निर्दिष्ट इति शङ्का सनिधानात । श्यामत्वमेव गुण इति समाधान च भाष्ये सगच्छते । साधारणधर्मसम्बन्धस्यैव सादृश्यरूप त्वे तदसगति स्पष्टैव । मम तु प्रतीयमान सादृश्य कि धर्ममूलकमिति

अपरे तु तत्र साधारणधर्मसम्बन्ध उपमाश्रयमानत्व साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितर परिच्छेदकत्वम् । तद्धर्मवत्तया परिच्छेद्यत्व चोपमेयत्वम् इति "उपमानानि" (२ । १ । ५१) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ 'उपमानविशेषणानि ते' इति । उपमाननिष्ठसाधारणधर्मबोधकानीत्यथ । एवम् उपमानत्वमपि इवाद्यथ ॥ 'उपमाने तत् सम्बन्धमिति" । उपमानत्वस्वरूपस्य साधारणधर्मघटितत्वात् तत्र तत् सम्बन्धबोधोऽस्तित्यथ ॥ 'षष्ठी हीति" । सा हि राज्ञ पुरुष इत्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धबोधिका प्रकृत्यथस्य विशेषणत्वबोधिका च । सा च विशेषणस्य इतरविशेषणत्वाय सम्बन्धस्याकाङ्क्षणात् तन्निष्ठविशेषणत्वस्य तन्निष्ठस्वामित्वस्य बोधकत्वेऽपि यथा प्रधाने पुरुषे सम्बन्धस्य द्विष्ठतास्वभा वत्वात् सम्बन्धघटक स्वत्व बोधयति । तदाह 'यदनन्तरमुपात्तेति'। राज्ञ

अभिन्नत्वेन विवक्षित इति । (कै)

श्लेषमूलकाभेदाध्यवसानादित्यर्थः । अभेदेनेति क्वचित्पाठः ॥ भाष्येऽपि उभयवाचक इत्यनेन श्लेषमूलकमभेदाध्यवसानमुभयत्रान्वयश्च दर्शितः । अन्यथा वाचकताया वस्तुतोऽनेकश्यामगुणनिरूपिताया सत्त्वेन न चावश्यमि त्यादिग्रन्थो ऽसङ्गत एव स्यात् । अथ वक्ष्यमाणसामान्यवचनस्यैव ग्रहणेऽपि न क्षतिरित्याह

अथवेति । (भा)

शङ्का । उपात्तधर्ममूलकमेव इत्युत्तरमिति न दोष इत्यलम् । मातेव हितकारिणीमं इत्यादौ तु इवस्य सादृश्य वाचकता इव शब्दार्थसादृश्ये च मातुरन्वय इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव । न च षष्ठ्यापत्तिः । प्रतियोगिविशिष्टसादृश्यवत इवार्थत्वेन तदेकदेशे प्रतियोगिमातुरभेदेनान्वयात् षष्ठ्यप्राप्तेरिति कश्चित् । असाध्वेव इदम् क्रियान्वये एव प्रथमाया साधुत्वादत एव किं समानाधिकरणे प्रथमा । 'अभिहिते प्रथमा' इति

इत्यतश्च राजस्वामिकम् इति बोधः । पुरुषपदेन च तद्विशेषसमर्पणमिति "षष्ठीशेषे" (२ । ३ । ५०) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ एवम् इवादिभिः समभिव्याहृतचन्द्रादावुपमानत्वं तन्निर्वाहक आह्लादकत्वादिसाधारणधर्मेऽन्वयश्च बाध्यते । तत्र साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वरूपोपमानत्वप्रतीतिस्तल्लक्षणवत् परिच्छेद्यप्रतीतिं विनानुपपन्नेति तमपि बोधयतीति भावः ॥ एवं च चन्द्र इवेत्यत आह्लादकोपमानचन्द्राभिन्नमाह्लादकं मुखचन्द्रमिति बोधः । अत एव इवादिसमभिव्याहारे उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमः साधारणधर्मसम्बन्धश्च क्वचिद्विशेषणतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादकमित्यादौ क्वचिद्विशेष्यतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ ॥ अत्र हि उपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्न उपमेयमुखकर्तृक आह्लाद इति

अत एवाद्यपक्षयो श्यामापदस्य सामान्यवचनत्वनिर्वाह ॥

सामान्यवचनग्रहणेति (कै)

सामान्यवचनपदेत्यथ ॥

समासरूपादिति । (कै)

इदमुपलक्षण वाक्यस्यापीति दिक् ॥

वार्त्तिक प्रथमाया कारकविभक्तित्वपर भाष्यञ्च सगच्छते इत्यन्ये । तत्र गमकसत्त्वे द्योतकता । अन्यथा वाचकतैव वृत्तिद्वयकल्पना गौरवात । न च तस्य वाचकत्वे इवास्तीत्याद्यपि सादृश्यमस्तीत्यादिवत स्यादिति वाच्यम । तथा षष्ठीप्रयोगाभावेन उपमानादिपदोपसदानेनैव प्रयोगे तेषा साधुत्वाङ्गीकारात ॥

बोध वदन्ति तेषा च तयो समानविभक्तिकत्वनियमे मान चिन्त्यम् । यत्तु वाचनिकी समानविभक्तिकतेति । तन्न व्याकरणे तादृशवचनानुपलम्भात् । एव गज इव गच्छति देवदत्त इत्यादौ बोध्यम् । वन गज इव शूर समरभूमि गच्छतीत्यादौ उपमानगजकर्तृकवनगमनाभिन्नमुपमेयशूरकर्तृक समरकर्मक गमनमिति बोध । साधारणधर्मरूपगमनस्य विधेयतयोपमाविधेयिकात्र धी । व्याघ्र इव य पुरुष स गच्छतीत्यादौ उपमानशूरव्याघ्राभिन्नपुरुषकर्तृक गमनमिति धी । शूरत्वादिसाधारणधर्मस्योद्देश्यतयोपमोद्देश्यिकात्र धी । अत एव 'भेदाभेदप्रधानोपमा" इति प्राञ्च । यद्यपि चन्द्रमुखयोस्तत्त्वेन भेदस्तथापि साधारणधर्मवैशेष्याभेदान्वययोग्यता बोध्या ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-ऽप्रयोगे। २। १। ५६॥

उपमानप्रतिपादनेति। (कै)

उपलप्रतिपादनेत्यथ ॥

एतत्। (कै)

इवघटित वाक्यम् ॥

वैयधिकरण्यादेवेति। (कै)

व्याघ्रस्येवाथसादृश्ये सबन्धेनान्वय इत्यभिमान ॥

यदा त्विति। (कै)

वाक्येऽपीति भाव ॥ इवशब्दस्तु तद्गतोपमानत्वद्योतक इति बोध्यम्। इदमेव युक्त पूर्वसूत्रोक्तभाष्यस्वरसात् समानविभक्तित्व-नियमाच्च ॥

उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याऽप्रयोगे ॥ उपमेय व्याघ्रादिभि सह प्राग्वत साधारणधर्मप्रयोगे ऽसति। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भ।

उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याऽप्रयोगे ॥ उपमितमित्यत्र भूत कालो न विवक्ष्यत इत्याह। 'उपमेयमुपमितमिति'। 'सामर्थ्यादिति'। उपमेयमुपमानापेक्षमित्येतत्सामर्थ्येन चेत्सामान्यवाचीति। यदा प्रकरणादि

साधारणगुणवचनेति । (कै)

भाष्याब्धि क्वातिगम्भीर' इत्यादौ तु मयूरव्यसकादित्वात्समास ॥

भाष्ये

भवति वै प्रधानस्यापीति । (भा)

न च पूवसूत्रस्थभाष्यरीत्या व्याघ्रेणापि शूरपदार्थान्वयाद्विशेषणमथत्र सापेच यथा व्याघ्र' शूर एव पुरुष इति प्रतीते । अत एवोपमानोपमेययोर्लिंगभेदादेर्दोषत्वम् अन्यतरलिङ्गस्य साधारणधमस्योभाभ्या भिन्नलिङ्गाभ्यामन्वयायोग्यत्व हि तद्बीजमिति वाच्यम् । उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधमाशे नित्यसापेचत्वेनादोषात । साधारणधमवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्व हि तत्त्व तच्च तत्त्वेन ज्ञातस्यैव यद्यपि साधारणधमवत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेवोपमेयत्वमित्युपमेयमपि नित्यसापेचम् । इदमपि तत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनित तथापि ज्ञापकपर भाष्यमेकदेश्युक्ति ॥

पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र । व्याघ्रादिराकृतिगण । सामान्याप्रयोगे किम । पुरुषोऽय व्याघ्र इव शूर । कथ तर्हि भाष्याब्धि क्वातिगम्भीर"

वद्यान्नियत साधारणगुण प्रतीयते तदा समास, यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्ट साधारणगुणवचन शब्द प्रयुज्यते तदा न समास इत्यर्थ । 'पुरुषोऽय व्याघ्र इवेति'। उपमानप्रदर्शनमेतत, अत्र हि वैयधिकरण्यात्समासस्याप्रसङ्ग, यदा तु व्याघ्रशब्दस्ताद्धर्म्यात्पुरुषे वर्त्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समास । अत एवोक्त "विशेषण विशेष्येणे"ति

प्रधानस्य। (भा)

सापेक्षस्य वृत्तिस्तु कैयटोक्तन्यायादेव॥ असामर्थ्यादित्यस्योभ-योरपीतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः॥ शस्त्रीश्यामे त्यादौ पूर्वो-त्तरपदयो परस्परापेक्षत्वेनासामर्थ्यप्रयोजकमिति न दोष। यद्यपि लिङ्गवचनभेदेऽप्यभेदान्वयो वेदाः प्रमाणमि त्यादौ दृष्टस्तथापि लिङ्गभेदादीना दूषकताबीज सहृदयोद्वेग एवेति स्पष्टमलङ्कारत-त्त्वविदाम॥

अनेकोपकारकोपकार्यम्। (कै)

अनेकविशेषणविशेष्यत्वम्॥

इति कैयट। अत्राहु। नेह गाम्भीर्यं साधारणधर्मत्वेन विवक्षितं किन्तु विततदुरवगाहत्वादि। तस्य चाप्रयोगोऽस्त्येवेति निर्बाधः समास इति॥

प्राप्त इति। पुरुषोऽय व्याघ्र इव शूर इति'। ननु सामान्यशब्दप्रयोगे सति तदपेक्षत्वादसामर्थ्यादेव न भविष्यति एव तर्ह्येतज्ज्ञापयति भवति प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति तेन राजपुरुषोऽभिरूप औपगव शोभन इत्यादि सिद्ध भवति न्यायसिद्ध एवार्थे लिङ्गदर्शनमिदम। प्राधान्यादेवा नेकोपकार्यत्वसम्भवात्पुरुषव्याघ्रोऽभिरूप इति भवत्येव शौर्यं ह्यत्र समान धर्मो नाभिरूप्यम्। अत एव 'सामान्याऽप्रयोग'' इत्युक्त न तु गुणा प्रयोग इति॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ॥

भाष्ये

उभयविशेषणत्वादिति । (भा)

उभयोर्विशेषणत्वादित्यर्थ ॥ कयोरुभयो'। विशेषणविशे-ष्ययो ॥ अत्रोभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीते समासेनो-

---

समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषः कर्मधारय इत्युच्यते। *'प्रसन्नेन दृगब्जेन" इत्यादौ "मयूरव्यंसकादि' (२ । १ । ७२) समास । पूर्वप दार्थप्रधानता परवल्लिङ्गता च तत एव ॥ "राजान्तरम्" इत्यादौ तद्धि हितसमासस्यापि पूर्वपदार्थप्रधानत्वात । न तु उपमित व्याघ्रादिभि"

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ भेदक समानाधिकरणेन भेद्येन बहुल प्राग्वत् । नीलमुत्पलम् । नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यसमास । कृष्णसर्प । लोहितशालि । क्वचिन्न, रामो जामदग्न्य । व्यास पारा शर्य । विशेषणविशेष्ययो ससम्बन्धिकतया ऽन्यतरोपादानमात्रेणेतरा

विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' ॥ भेदकमिति' । असिश्छिनत्तीतिवत् करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां ण्वुल् । विशेषणमिति' । शिषल्ह शेषणे विपूर्व,

---

* परिणाम क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ।
प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा ॥
कुवलयानन्द परिणामालङ्कारप्रकरणे ॥

देश्यविधेयभाव ॥ ननु विशेषणविशेष्ययोरिति षष्ठी नोपसर्जनाप्रसिद्धिरित्यपेक्षया विशेषेण उपसर्जनत्वप्रसिद्धिसत्त्वात् नाप्युभयापेक्षया सविशेषणतया समासानापत्तेरत आह

उभयापेक्षेयम् (कै)

इत्यादि ॥ ननु विशेषणविशेष्ययोरुभय चेद्विशेषणं विशेष्य चं तदोभयोरप्युपसर्जनाप्रसिद्धिरिति दूषणासङ्गतिरत आह

(२ । १ । ५६) इति सामान्यधर्मप्रयोगात । न चानुपात्तधर्मेणात्र सादृश्यम । धर्मोपादाने उपात्तधर्मेणैव सादृश्यनिरूपणस्य प्रकाशे दर्शने स्फुटत्वात् ॥ परेस्तु सकला कला’ इत्यादावपात्तधर्मातिरिक्तधर्मेण सादृश्यस्याभावाच्च । कि चेद सूत्र समानलिङ्गवचनत्वे एव प्रवर्त्तते । अत एव परवल्लिङ्गम्’’ (२ । ४ । २६) इति सूत्रे ‘तत पुरुषस्यापि क प्रयोजयति य पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमास” इति भाष्य “द्वन्द्वैकदेशिनोरि’ति न्यासेन ततपुरुषग्रहणप्रत्याख्यानपर भाष्य च सङ्गच्छते। अन्यथा ‘दृगञ्जेन” इत्यादेः पूर्वपदार्थप्रधानस्य दृश्यमानपरवल्लिङ्गस्य सत्त्वेन तदसङ्गति स्पष्टैव । दृगञ्जस्य वीक्षणान्वयस्तु तस्य पूर्वपदार्थे प्रधानत्वान्निर्बाध । मुखचन्द्र इत्यादावपि ‘मयूरव्यंसकादि” (२ । १ । ७२) समास एव तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वात चन्द्ररूपकव्यवहार

रोपसम्भवे उभयोपादान स्पष्टार्थ कुत्सितानि कुत्सनैरित्यादाविवेति कैयटमतम् । हरदत्तस्त्वाह । विशेष्येणेत्युक्त्या विशेषणं लब्धम् । तस्य पुनर्विशेषणत्वोक्तिर्विशेष्यते इति व्युत्पत्त्या विशेष्यत्वलाभार्थे तथा च समस्यमान

विशेष्यतेऽनेनेति विशेषणं करणे ल्युट् यत्साधारणाकारेण प्रतिपन्न वस्तु प्रकार वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्प्रकारे व्यवस्थापयति तत्पद विशेषणं भेदकमिति चोच्यते व्यवस्थाप्यमान विशेष्य भेद्यमिति च ।

अनियत इति । (कै)

व्यावर्त्यव्यावर्त्तकभाव एव विशेषणविशेष्यभाव । स च परस्पर-मुभयोरित्यव्यवस्थेति शङ्कार्थ इति भाव । उपसर्जनाप्रसिद्धिरि-त्यस्योपसर्जननियमासिद्धिरित्यर्थो भाष्ये ॥

द्रव्यमात्रम् । (कै)

कृष्णगुण सर्वं द्रव्यम ॥

पर्यवसितङ्गतापि तत एव। एतेन उत्तरपदार्थप्रधानत्व तत्पुरुषलक्षण-मित्यपास्तम्। दृग जेन' इत्यादावव्याप्ते। 'सुप्त्यति' इत्यादावव्यया भावेऽतिव्याप्तेश्च। उत्सर्गस्तु आश्रीयत एव। नील च तद् उत्पल च नीलोत्पलम्। अत्र वाक्ये चकारप्रयोगेण प्रवृत्तिनिमित्तोत्पलत्वनील त्वयोर्वच्यमाणरीत्या नीलोत्पलयोर्वा साहित्य भासते। अत एवात्र द्वन्द्वमाशङ्क्यानवकाशेन कर्मधारयेण बाधान्नेति भाष्ये उक्तम्। एव च नीलत्वोत्पलत्वसमूहवन्नीलमुत्पलम इति बोध। नीलसमानाधि करण तदभिन्नमुत्पलम् इति वा तत्र वाक्ये इव वृत्तौ च शब्दाप्रयो गादैकार्थीभाव। एतेन कर्मधारयेऽवयवशक्त्योपस्थितयोरर्थयोर्विशेष्य विशेषणभावसम्भवान्न तत्रैकार्थीभाव इत्यपास्तम्। केचित्तु 'पस्थितौ

पदद्वयजन्यबोधप्रकारयो परस्परव्यभिचारित्वे समासोऽय यथा नीलो त्पलादौ। तक्षक सर्प इत्यादौ तु न भवति। नहि तक्षकत्व सर्पत्वव्यभि चारीति। अत्रेद वक्तव्यम्। शब्दशास्त्रसहकारपादपादिति प्रयुञ्जानेन प्रकृतसूत्र एव शिंशपावृक्ष इति समासो भवत्येवेति वदता त्वया ऽपि शिंशपावृक्षादिभ्यस्तक्षक सर्प इत्यादौ विशेषो वक्तव्य । ननूक्त एवासौ,

---

ननु च विशेषण विशेष्यमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ, ततश्च विशेषणमित्युक्ते गम्यत एव विशेष्येणेति, एव विशेष्येणेत्युक्ते गम्यते विशेषणमिति, तत्कि

तिलशब्दो विशेषणमिति । (कै)

परिच्छेदकबोधक इत्यर्थ । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव एव च विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमान ॥ अन्यतरापरशब्दयो सवप्रति-पादकत्वादनियमस्तदवस्थ इत्यत आह

ब्राह्मण' "दधिरुचिकारी' त्यादिवाक्ये इव पण्डितब्राह्मण इत्यादि वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयवारणाय एकोपस्थितये स । अत एव '*वषट

'लुब्धोगाप्रख्यानादिति" सूत्रस्वरसेन शिशपादिशब्दाना फलेऽपि मुख्यतया शिशपात्वस्य वृत्तत्वव्यभिचारादित्युपपादितत्वादिति चेन्न । तत्त्वको नाग

मर्थमुभयमुपादीयते, यत्र पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि प्रत्येक विशेषणविशेष्य भावस्तत्रैव यथा स्याद् यथा नीलोत्पलमिति अत्र हि नीलार्थो भ्रमरादि साधारणरूपेण प्रतिपन्न उत्पलार्थेनोत्पले अवस्थाप्यते उत्पलार्थो हि

---

* वषट्काराच्च भक्षयेत । मीमांसाद — अ ३ । पा ५ । सू ३१ ॥

अथ किं समाख्यैवैका भक्षणकारणम् । न इति ब्रूम । "वषट काराच्च भक्षयेत' वषट्कारस्य भक्षणे निमित्तम् । कथम । वचनात् । एव हि श्रूयते 'वषट कर्त्तु प्रथमभक्ष' इति भक्षणस्याप्राप्तत्वात । न प्राथम्यविधानार्थ एष शब्द । प्राथम्यविशिष्ट भक्षणमेव विदधाति इति ॥ शबरभाष्यम् ॥

इदमपर वचन वषट्कर्त्तु प्रथमभक्ष इति । तत्कि वषटकार निमित्तीकृत्य प्राथम्यविशिष्ट भक्षण विधत्ते उत भक्षणमनूद्य प्राथम्यमात्र विधत्त इति विचार । किं प्राप्तम । न चेदन्येन शिष्टा इति कथ चिदनु वादत्वे सभवति विशिष्टविधानानुपपत्ते प्राथम्यस्य चाप्राप्तत्वात्तदनुवादेन भक्षविधानासभवात एव वचन व्यज्यते यो वषटकर्त्तु भक्ष स प्रथम इति । ननु चाप्राप्तत्वात भक्षो ऽप्यनुवदितु न शक्यते । समाख्यया

द्रव्यस्यैवेत्यर्थ । (कै)

इत्यादि । द्रव्यस्यैवानयनादिक्रियासम्भवेन तस्यैव क्रियान्वयौचित्येन तस्यैव विषयताविशेषरूप विशेष्यत्वमिति भाव ॥ एतदेव

कर्त्तु प्रथमभक्ष' इत्यत्र भक्षान्तरविधिरेव न तु होतृचमस इति प्राप्तत्वादनुवादो गम्यते । अस्ति हि तस्य समाख्यया चमसेषु भक्ष स

वधकयोरिति नानार्थकोशानुरोधेन तक्षकशब्दस्यापि वधकौ रूढतया तक्षकत्वस्य सपत्वव्यभिचार इत्यविशेषात । तक्षकत्व सपत्वव्याप्य भिन्न

रक्तादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्नो नीलार्थेन नीले व्यवस्थाप्यत इति भवति प्रत्येकमुभयभाव यत्र तु स नास्ति न तत्र समासो भवति यथा प्रत्युदा

भक्षयेत । तत्रैतत्स्यात ग्रहेषु चमसान्तरेषु च प्राप्त्यभावादनुवादो नोपपद्यत इति । नैष दोषो न ह्यवश्य यदेव सवत्र प्राप्त तदेवानुवदितव्यम् । सर्वानुवादाना यथासम्भव प्राप्त्यपेक्षत्वात् । न च ग्रहचमसान्तराणा वषटकर्तृभिरभक्ष्यमाणाना कि चिन्न सिध्यति । प्रतिपत्तिरिति चेत । वेदविहितप्रतिपत्त्यभावे लौकिकप्रतिपत्तिसिद्धेवक्ष्यमाणनिमित्तद्वारेण वा भक्षणोपपत्ति । अथोच्येत समाख्यया विप्रकृष्टा प्राप्तिर्न शक्यते शीघ्र प्रवर्त्तिन्या श्रुत्या ऽनुवदितुमत प्राप्त्यभाववेलाया श्रुति प्रवर्त्तमाना यत्र यत्र वषटकृत तत्र तत्राविशेषेण विधास्यतीति । तदयुक्तम् । यत्र हि सन्निकर्षविप्रकर्षावपेक्ष्येते यत्र विरोधः कश्चित इय तु श्रुतिरनेकार्थं विधिक्लेशभयाद्यथा कथ चिदपि प्राप्नुवन्त भक्ष प्रतीक्षते । यदा केन चिदपि प्रमाणेन नास्ति प्राप्तिरित्यवगम्यते तदा विशिष्टविधानमङ्गी करोति । तथा च प्रकरणादिप्राप्तार्थानुवादेन श्रुतयो गुणाना विधात्र्य इष्टाः । तस्मात्प्राथम्यमात्रनिमित्तत्वान्न वषटकारो भक्षकारणमिति प्राप्त उच्यते ।

ध्वनयितु प्रधानपद भाष्ये उपात्त तदेव चाच विशेष्यविशेषणभाव-शब्देन गृह्यते न तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव इति तत्त्वम ॥ एतदेव ध्वनयन्नाह

ते हीति। (कै)

यदातदाशब्दौ भाष्ये यतस्तत इत्यर्थकाविति भाव ॥

शक्यो ऽनुवदितुम् । तेषा च यो यदा वषटकरोति स तदा प्रथम समाख्याबलात् प्राप्ता वषटकर्तृसम्बन्धिभक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरिति मीमासका ॥

मेव । तच्च न व्यभिचारीति चेत । तन्नि शिशपात्व वृक्षत्वफलयोर्थाप्य नानेति न पर्यालोचयेः । किं च रामो जामदग्न्य । अर्जुन कार्त्तवीर्य

हरणो तक्षक सर्प इति । नहि तक्षक सपत्व व्यभिचरति ननु व्यभिचरति क्रियानिमित्तकोऽपि तक्षकशब्दोऽस्ति तक्ष्णोतीति तक्षक

समासार्थाद्विनिष्कृष्य नैकाशो ऽनूद्यते यत ।
व्यक्तवत्तेन सर्वो ऽयमपूर्वो ऽर्थो विधीयते ॥

यथैव व्यक्ते स्विष्टकृत यजतीत्यत्र नाङ्गान्यनूद्य चित्व विधीयते किं तर्हि पूर्वनिष्पन्न समासार्थो विधेयो भवति तथेहापि परिपूर्णस्य पदस्य पदान्तरयोगाद् एकदेशनिष्कर्षे च सामर्थ्याभावादशक्यमेवानुवदितु यो वषटकर्तुर्भक्ष इति । न हि प्राक्समासाद्भक्षस्य वषटकर्तृसंबन्धो युक्त सापेक्षत्वे सति समासानुपपत्तेः । ननु च भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति सत्यपि वषटकर्तृसंबन्धे समासो ऽवकल्पिष्यते । भवेदेतदेव यदि भक्ष एवैक सापेक्षः स्यादिह तु प्राथम्यमपि वषटकर्तृसंबन्धि-त्वात्सापेक्षम् । न हि प्राथम्यस्य भक्षो निमित्त किं तर्हि वषट्कर्तृत्वमतो वषटकर्तु प्रथम इत्येव संबन्ध आपद्येत ततश्च विस्पष्टमसामञ्जस्य स्याद्यो

प्राधान्येन । (कै)

इत्यस्य तेनैवेत्यर्थ ॥

विवक्षामात्रेति । (कै)

यदातदाशब्दौ विवक्षितातिशब्दस्य भाष्यस्थो ऽबोधे विपरीत-प्रतिपत्तौ च बीजम् ॥

"यद्वृत्तयोगप्राथम्ये उद्देश्यतानियामके ।
यश्चात्त्वतद्वृत्तयोगौ विधेयता नियामकौ" ॥

इति तु न युक्तम् । "प्रथमो भक्ष ' "पण्डितो ब्राह्मण" इत्यादौ

इत्यादि प्रकृतसूत्र एव वृत्तौ प्रत्युदाहृतम् । तत्र यदि रामत्वमजुनत्व च दाशरथिधनञ्जयादिव्यावृत्त भिन्नमेव तत्र व्याप्यमित्याशयस्तर्हि सम शिश

इति सत्यमस्ति न त्वसौ नामधेयेन गाह्यते तुल्यकक्षता, प्रागेव रूढौ प्रतिभ क्रियाशब्दे विलम्बिता । इह तु शिशपावृक्ष इति शिशपाशब्दस्य फलेऽपि

वषटकर्तुभक्ष इति चानूद्यमाने विशिष्टानुवाददोषो भक्षमात्रेण वषटक र्तुरनाक्षेपात । वषटकर्तृत्वस्य च क्रियान्तरेष्वप्यनैकान्त्यादन्यतरानुवादे तु सर्वभक्षाणा प्राथम्य विधीयेत सववषटकर्तृव्यापाराणा च । तस्माशक्य कर्तृमतो वषटकर्तृप्राथम्यविशिष्टापूर्वभक्षविधानमेतत । तयोश्च परस्परा नियमादत्यन्तसमानविषयत्वमतो यावति विषये वषटकारस्तावत्येव प्रथम भक्ष । कथ पुनर्वषटकारो निमित्तभूत सन्नपादीयते कथ चानुपादीय मानस्य नियमो ऽवकल्पते । उच्यते ।

नियम सवथा तावदेककर्मनिमित्तक ।
उपादानानुपादाने न विशेष प्रतीयते ॥

न च वषटकर्तृत्वमनुपादेय न ह्यत्र यदिशब्दसप्तम्यादिकृत विमित्त त्वम् कि तर्हि वषट्कर्तरि क्रियाङ्गत्वेनोपादीयमाने ऽर्थान्निमित्तत्व भवति

विशेषणविशेष्यभावस्येति । (कै)

परिच्छेदकपरिच्छेद्यभावस्येत्यर्थ ॥

प्रतिपादितम् (कै)

इत्यस्य इति च बुद्ध्येति शेष ॥

स्वातन्त्र्यादिति । (कै)

प्रयोक्तुरिति शेष ॥

द्रव्येण सहविवक्षाया इति । (कै)

साक्षाद् द्रव्यवत्क्रियायामनन्वयादिति भाव ॥

तथा बोधदर्शनेन तस्य व्यभिचारत। अपृक्त एकाल प्रत्यय' (१ । २ । ४१) इत्यादिसूत्रेषु व्यभिचाराच्च। अत एव वृद्धैरपि

माले। अथ शिंशपात्व फलवत्त्वयोरेक तर्हि नानार्थोच्छेद तच्चकरामा जुनादावतिप्रसङ्गश्च। उभयसाधारणजातिसाधक नास्तीत्यादि तु तुल्यमेव।

दर्शनाद्दृष्टव्यभिचाराद्भवत्येव समास, न चात्र वृद्धप्रतीतिपूर्विका फले प्रतीतिर्येन बहिरङ्गा स्यात, यथैव हि पञ्चालादय शब्दा जनपदेना

तस्माददोषः। ननु च तस्मादेक साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति समास स्यामप्यृचमनूद्य चित्वविधान दृष्ट तथा प्राथम्यविधानमपि सेत्स्यति। न तत्रापि समासार्थस्यैव विधानाभ्युपगमात सवस्तोत्रसाम्ना हि तृचा एवो पादीयन्ते। तत्र यदि सकल समासार्थो न प्राप्त स्यात्तत सवविधि भवत सवत्र चच सामचोदनयैव पाठक्रमेण च प्राप्ता दृश्यन्ते तेन न चेदन्येन शिष्टा इत्येव न विधीयन्ते। वषटकर्त्त प्रथमभक्ष इत्यत्रापि यावद्वषटकार समासार्थो विधीयते तत्र यद्यपदेव सवत्र भक्ष प्राप्त

यदि त्विति ।(कै)

न तु सोऽस्तीति न तथाप्रयोग इति भाव ॥ भाष्ये विपरीत-विशेषणविशेष्यभावविवक्षैव नेति नानेन समासे तथाप्रयोग समासान्तरेणापि नेत्युक्तम् ॥ भाष्ये

तिलाना कृष्णा इति । (भा

कृष्णावयवा इत्यर्थ ॥

"यद्वृत्तयोगप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

इत्यत्रादिपदोपादानेनास्यानैयत्यं सूचितम । न च विशेष्यतयोपस्थितिर्विधेयतयान्वये नियामिकेति वाच्यम । पदाद्विशेष्यतयैवोपस्थिते ।

तस्मादिह कैयटमतमेव प्रामाणिकमित्यवधेयम् । अत एव कैलासाद्रि मन्दराद्रि, भावपदार्थ, तर्कविद्या, व्याकरणशास्त्रमित्यादय प्रयोगास्सङ्गच्छते । इद त्ववधेयम् । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठका

जनपदस्य च साधारण्येनान्योऽन्ययोगमपेक्षन्ते तद्वदेतेऽपि, यथोवाच भगवान् सुयोगाप्रख्यानादि"ति । इह तर्हि कथम "अथजयाय नु मेरुमहीभृत" इति न मेरुमहीभृत्त्व व्यभिचरति । निरङ्कुशा कवयः । यदि तर्हि यत्र प्रत्येकमुभयभावस्तत्र समास, उभयोरपि विशेषणत्वमिति प्रथमा

स्यात्ततो विधिशक्त्या मुच्येत । स तु नवसु चमसेषु ग्रहेषु चाप्राप्तो निमित्तत्वेन चोपनीतो न हातुमनुवदितु वा शक्यते । यदि तु ऋचामपि क्वचित्प्राप्तिर्भवेत्तत समासे विशेषाभावाद्भवेदेव विधि सवस्तोत्रसामसु तु ता प्राप्ता । अपि च त्रिवृत्त्वचा विधीयते तास्त्र प्रधानत्वात्सापेक्षत्वेऽपि समस्यन्ते । न त्विह प्राथम्य भक्षमात्रसम्बन्धीत्युक्तम् । तस्माद्वषट्कारनिमित्त भक्ष पूर्वं कृत्वा भूय समाख्याभक्ष कर्त्तव्यो न तस्यैव प्राथम्यमिति सिद्धम् ॥

निषेधादिति । (कै)

एव चैतदुत्तर तिलकृष्णा इति भाष्ये क्वचिद् दृश्यमानोऽपाठ इति बोध्यम् । एव च न द्वन्द्वषष्ठीसमासार्थावित प्रतीयेते नापि तत्र साधुत्व किं त्वभेद प्रतीयते तत्रापि न साधुत्वमिति सर्वथा तद्रूपाभाव एवेति भाष्यार्थ ॥ पूर्वध्वनित विपरीतविशेषणविशेष्यभावासम्भव स्फुटयति ।

किं तर्हि (भा)

इत्यादिना ॥ द्रव्यस्यैव प्राधान्याङ्गीकारात्प्रधानशब्दावित्यसङ्गतमित्याशङ्क्याह

विशेष्यत्वासमानाधिकरणैव विधेयता इत्यपि न युक्तम् । अज्ञातार्थस्यैव विधेयत्वेन तस्य विशेष्यत्ववद्विशेषणत्वस्यापि सम्भवेन नियमे मानाभावात । न च तथा शाब्दबोध प्रति उद्देश्यविधेयवाचकघटितैकसमस्तपदभिन्नपद

दाविव नीलोत्पलादावपि अव्यवस्थित पूर्वनिपात प्राप्त । तत्राय सिद्धान्त । उपसर्जनमिति तावदन्वर्थसज्ञेयुक्तमप्रधानमुपसर्जनमिति । तदिह जातिगुणशब्दयो सन्निपाते गुण एव विशेषण तस्य द्रव्यावच्छेद द्वारैव क्रियानिवर्तकत्वात् । श्रौतव्यवहारोऽप्येवम । 'श्वेत छागमालभेते"ति हि चोदनाया श्वेतच्छागालाभे कृष्णच्छाग आलभ्यते न तु श्वेतमपि पशु

निर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वे सति पूर्वनिपातानियम स्याद् नीलोत्पलम् उत्पलम् नीलमिति । नैष दोष । उपसर्जनमित्यन्वर्थसज्ञेयमप्रधानमुपसर्जनमिति अर्थतस्याप्राधान्य, तदिहद्रव्यगुणोपनिपाते द्रव्य प्रधानमप्रधान गुण द्रव्य हि क्रियासिद्धौ साक्षादुपयुज्यते गुणस्तु द्रव्यावच्छेदद्वारेण अतो गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातो न द्रव्यवचनस्य । ननूत्पलशब्दोऽपि जातिशब्द न द्रव्यशब्द,

प्रथमान्ताविति । (कै)

तत्र वाक्यार्थे यन्मुख्यविशेष्यन्तदभिन्नार्थकत्वाद् द्वितीयप्रथमान्तमपि प्रधानत्वेनोक्तमित्यर्थः । इदं प्रथमान्तेन विग्रह इति पक्षे परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे समानविभक्त्यन्ताविन्यर्थः ॥ तद् ध्वनयन्नाह ।

अनेनेति । (कै)

एतच्चावयवार्थेति । (कै)

विग्रहवाक्याभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ समासे तु द्वन्द्वेऽपि एकार्थीभावसत्त्वादुभयोरेकार्थवृत्तित्वमस्त्येवेत्याह

न्योपस्थितिर्हेतुरिति पूर्वोक्ते पीतवासाश्चतुर्भुज इत्यादौ च न दोष इति वाच्यम् । सकलवृत्तिभेदघटितगुरुतरकार्यकारणभावकल्पनापेक्षयैकार्थीभावस्वीकारस्य लघुत्वादित्याहुस्तन्न । तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगे प्राप्तत्वदियपर्यालोचनोत्तर बोधस्येष्टत्वात । अत एव आलङ्कारिकैरुद्देश्या

न्तर, क्रियाजात्योरप्युभनिपाते एवमेव । तेन नीलोत्पल पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोग । यत्र तु गुणशब्दयो क्रियाशब्दयो गुणक्रियाशब्दयोर्वोपनिपातस्तत्रानियम एव । खञ्जकुब्ज । कुब्जखञ्ज । पाचक

यदि तु जातिविशिष्टे द्रव्ये पर्यवसानाद् द्रव्यशब्दत्व, तन्नैव नीलशब्दोऽपि गुणविशिष्टे द्रव्ये पर्यवस्यन द्रव्यशब्द स्यात । अत्रोच्यते । उत्पत्तेः प्रभृत्या विनाशाज्जातिद्रव्य न जहाति, शब्देन तु द्रव्याव्यतिरेकेण जाति प्रत्याय्यते शावलेयो बाहुलेयो गौरिति न तु भवति शावलेयस्य गौरिति, तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्य प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यत्वेन व्यवस्थाप्यते । गुणाः पुनस्तस्मिन्नेव द्रव्ये कदा चिदुपयन्ति कदा चिदपयन्ति पटस्य शुक्ल इति,यति

समुदायार्थापेक्षायामिति ।

भाष्ये

युगपदवरुध्येते ॥ (भा)

प्रयुज्येते ॥

परस्परेति । (कै)

प्रथमान्तयोरिति शेष ॥ भाष्ये

नन्वस्याभावेऽपि विधेयाविमर्श उक्त 'न्यक्कारो ह्ययम्" इत्यादौ । तत्र विलम्बेन तथा प्रतीतिस्तादृशोत्सगपरित्यागात स हृदयवैमुख्य वा दुष्टि वीजम् । तथा प्रकृतेऽपि विलम्बेन प्रतीति । समासे तथा प्रतीति रित्युत्सगपरित्यागेन सहृदयोद्वेगो वा दुष्टिवीजन्तदेव चास्यापि नासाधुता । "शष्क एकालप्रत्यय" 'अभ्यासलोपश्च" इति सौत्र

पाठक । पाठकपाचक । खञ्जपाचक पाचकखञ्ज इति । शिंशपावृक्ष इत्यत्र तु शिंशपात्वस्य व्याप्यत्वात् वृक्षत्वस्य च व्यापकत्वात् विशेषण विशेष्यभावव्यवस्था स्पष्टैवेति दिक ॥

रिक्ता अपि द्रव्यात्वशब्दै प्रत्याय्यन्त इति न गुणात्मक द्रव्य भवतीति न गुणशब्दो द्रव्यशब्दत्वे व्यवस्थातुमर्हति, अत एव 'श्वेत छागमालभेते'ति चोदनाया श्वेताभावे कृष्णश्छाग आलभ्यते न तु छागाभावे पिष्टपिण्डी-मालभ्य कर्ता भवती क्रियाद्रव्ययोरुपनिपातेऽप्येवमेव द्रष्टव्यम् । याचक ब्राह्मण इति' । यत्र तु गुणशब्दयो क्रियाशब्दयो गुणक्रियाशब्दयोश्चोप निपातस्तत्रानियम एव भवति खञ्जकुब्ज कुब्जखञ्ज, पाचकपाठक पाटक पाचक, खञ्जपाचकः पाचकखञ्ज इति । शिंशपावृक्ष इति' । द्रव्यशब्दयो रेवोपनिपातेऽपि वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद् दूरात्प्रथमत एवोप

वोभौ गुणशब्दाविति । (कै)

क्रियाया अपि उपलक्षणमेतत् । अत एव खञ्जकुब्जावि' त्यत्र खञ्जेत्यस्य क्रियात्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः ॥

कुब्जवामन इति । (कै)

केवलगुणोदाहरणं तत्प्रधानविशेष्यताख्यविषयतावदित्यर्थः ॥

प्रयोगात । अत एव "*समदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति" '†लोहितो ष्णीषा ऋत्विज प्रचरन्ति' इत्यादौ वाजपेययूपारत्नीनुष्णीषा चानूपसम

सम्भाव्य प्राधान्य शिशपात्वस्य तु विपर्ययादप्राधान्यमिति न तत्राप्य नियम । 'विशेषणमिति किमिति । विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव विशेषणमिति लभ्यत इति प्रश्न । 'तद्वाचक सप इति' । ननु तद्वाचकशब्दोऽपि विशेषण भवत्येव, एव मन्यते विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव पूर्वपदस्य विशेषणत्वे लब्धे पुनर्विशेषणग्रहणमुत्तरपदस्य विशेषणत्वप्रतिपत्त्यर्थं, विशेष्येण विशेषण समस्यते तच्चेद्विशेष्य विशेषणमिति, न चात्रोत्तरपद

---

* वाजपेये श्रूयते "सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति" इति । तत्र सन्देह । किं सप्तदशारत्निता वाजपेयस्य ऊर्ध्वपात्रे निविशते । उत पशोर्यूपे निविशते इति । किं तावत् प्राप्तम । ऊर्ध्वपात्रे इति । कुत । वाजपेयस्य यूपाभावात् । यद् वाजपेयस्य अस्ति पात्र यूपसदृशं तत्र भवितुमर्हति । अस्ति च षोडशिपात्र तच्च खादिरत्वाद् ऊर्ध्वत्वाच्च यूपस

---

† अथ यदुक्त "समाख्यानाद् आर्त्विज तप" इतिगुणत्वात न समाख्यया गृह्यते । यत्र पुरुषस्य गुणभाव तत्र समाख्यानियामिका । एव वा श्येने श्रूयते "लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विज प्रचरन्ति" इति ॥ तथा वाजपेये श्रूयन्ते 'हिरण्यमालिन ऋत्विज प्रचरन्ति" इति ॥ तत्र सन्देह किं श्येने उद्गातृभिर्लोहितोष्णीषता कर्त्तव्या ।

अवश्यं तद्गुणद्रव्यमाकाङ्क्षतीति (भा)

सन्निहितपदोपात्तं छागादीति शेषः । तद्गुणकं द्रव्यविशेषमवश्यमपेक्ष्यते तदभावे गुणमात्रेण शास्त्रार्थसिद्धिं न मन्यते इति द्रव्यं प्रधानमित्यर्थः ॥ भाष्यस्थवाक्यमपि छागपदघटितमेवेत्याशयेनाह

प्रवृत्ते प्रथमतोऽत्रविशिष्टविधिरेव । प्राप्ताप्राप्तविवेके तु विशेषणे पर्यवसानमित्यस्याप्ययमेवार्थः । आपाततः प्रतीतावपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचने

लोहितत्वस्य तत्त्वकत्वव्यभिचारात । यद्येव लोहितत्वस्य विशेष्यत्वमपि स्यात, अस्त्येव तस्य विशेष्यत्वं पूर्वपदस्य तु विशेष्यत्वाभावात्प्रत्युदाहरणत्वम् एवं च कृत्वा तत्त्वकः सर्पः इत्येतदेवास्मिन्नपि प्रश्ने प्रत्युदाहरणं भवति विस्पष्टार्थं तूभयोरुपादानम ॥

यूपस्य यदि सप्तदशारत्निता विधीयते । तस्याभावात । अनर्थकमेव वचनं प्राप्नोति । तत् अनर्थकं मा भूत । इति योऽस्य पशुयागे यूपः तत्र निवेशः इति । ऊर्ध्वपात्रे च यूपशब्दो लक्षणया स्यात । नन्वितरस्मिन्नपि पक्षे वाजपेयशब्दो लक्षणया इति । न इति ब्रूमः । वाजपेये एव वाजपेयशब्दो भविष्यति । शक्ष्यति च स पशुयूपं विशेष्टुम । सोऽस्याङ्गस्योपकारकः । यश्च यस्योपकारिणः उपकरोति भवति स तस्य सम्बद्धो मुख्येनैव सम्बन्धेन । न च एकान्तरितः इति कृत्वाऽसम्बन्धो भवति । यथा देवदत्तस्य नप्ता इति । पुत्रेण च असावन्तरितः । अथ च देवदत्तेन

अतो लोहितमुष्णीषं हिरण्यमाला च पुरुषं विशेषणत्वेन श्रूयते न कर्तव्यतया । तस्मात पुरुषप्राधान्यम । किमतः । यद्येव पुरुषाणां प्रधानभावे समाख्या न नियामिका इत्येतदुक्तम । अपि च गुणत्वश्रवणात

श्वेतच्छागमिति । (कै)

एव चामुकदीक्षित देवदत्तसोमयाजीत्यादयो लोके प्रयुज्यमाना अप्यसाधव इति बोध्यम् । एव च कृष्णोपक्रमेऽपि वाक्ये

तथातात्पर्यग्रहाच्छाब्दबोध इति । उच्चारितशब्दस्य तात्पर्यन्तात्पर्याद् वाक्येऽपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनमेव तथान्वये तात्पर्यग्राहकम् । अत एव 'पण्डितो ब्राह्मण' इत्यादौ यस्यैवाप्राप्तत्व तस्यैव विधेयता पर्यायेण दृश्यते । यदत्तयोगादिकमपि प्राप्तत्वादेरेव गमकमेव च

मुख्येनैव सम्बन्धेन सम्बध्य । तस्माद् एष एव पक्ष आश्रयणीय । न हि एतस्मिन पक्षे कश्चिदपि लक्षणाशब्दो भवति इति ॥

यदि सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्येति विधीयते यूपशब्दो यथा कथ चित्तदनुवाद तत षोडशिपात्रे निवेश । अथापि यो वाजपेयस्य सबन्धी स सप्तदशारत्निरिति विधीयते तथाप्येवम् । अथ यो यूप स सप्तदशारत्निरिति वचनव्यक्ति वाजपेयशब्दो यथा कथ चिद्विशेषण प्रकरणप्राप्तानुवादो वा ततस्तदङ्गपशुयूपस्येद परिमाणमिति । कि प्राप्तम् ॥

आनन्तर्यात प्रधानत्वात्तथा प्रकरणाच्छ्रुते ।
वाजपेयेन सबन्ध साक्षान्न पशुना सह ॥

साक्षात्क्रमण सप्तदशारत्नित्व न सभवतीति तदङ्गस्य गृह्यते ।

सवपुरुषाणामेतद्विधानम् इति गम्यते । प्रधानसन्निधौ हि गुण शिष्यमाण प्रति प्रधानम् उपदिष्टो भवति । तत्र वचनेन प्राप्त कथ समाख्यया विद्यमानयापि नियन्तु शक्येत । तस्माद् उभयत्र सर्व्वत्विग्भि एव जातीयको धर्म्म क्रियेत इति ॥

'गुणत्वे तस्य निर्देश'' (३ ८ ६) इत्यनेन गतार्थम इत्यन्यथा व्याचष्टे ये सस्कारा सन्तो वचनादृत्विजा जातास्ते कि समाख्यया नियम्यन्ते नेति ।

विशेष्यभूता एव तिला कृष्णगुणमाश्रयान्तरेभ्यो निवर्त्तयन्तीति न तिलानां परिच्छेदकत्वहानि । एतेन विशेषणताख्यविषयताव-देव परिच्छेदक भेदक चेत्यपास्तम् । राजपुरुष इत्यादौ च

समासे तथान्वये एकप्रसरताभङ्गेनासामर्थ्यात समासानापत्तिरितिमीमासकनव्योक्तमपास्तम । प्रथमभक्ष इत्यत्र तु समाख्यापेक्षया वाक्यश्रुत्यो बलवत्त्वेन प्रथमतोऽनेनैव भक्षान्तरविधिरिति न दोष ॥ नन्वेव कटोऽपि कम भीष्मादयोऽपीति भाष्योक्तपक्षे परमेण कारकेण कृत परमकारकेण कृतमित्यादौ "तत्पुरुषे तुल्यार्थे" (६।२।२) इति सूत्रभाष्योक्तस्य परिनिष्ठितविभक्त्या समासस्यानुपपत्ति । विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि तत्र पक्षे करणत्वेन क्रियायामन्वयेन सामर्थ्याभावात । न च यत यत्

यत्र यदेव साक्षात्सम्बन्धि तदेव ग्रहीतव्यम । यद्यपि पशुरपि वाजपेय प्रकरणान्तर्गत इति तत्सम्बन्धे ऽपि प्रकरणादनतिरेको भवत्येव वाजपेयस्य तद्धि भवति तथाप्यङ्गप्रधानाना भिन्नकथभावयोगित्वाद्वाजपेयकथभावेनाग्रहणात्प्रकरणबाधोऽभिधीयते । वाजपेयस्येति च षष्ठीश्रुत्या सबन्धो भवति । भवतस्तु यूपसामानाधिकरण्याद्वाक्येन स्यान्न च वाजपेयशब्द वेलाया कश्चिद्विरोधो येन लक्षणाश्रीयते । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति तद्वर यूपशब्द एव लक्षणा । तस्मादूर्ध्वपात्र एव निवेश इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

लोहितोष्णीषादयो हि औद्गात्रादिषु पठ्यमाना सत्यपि सस्कारत्वे वचना दृत्विजा क्रियामाणा समाख्याविषयता प्रतिपद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूम ।

सस्कारत्वादतिक्रान्ते समाख्या गोचरे स हि ।
वचनेनर्त्विजा येन तेनैवान्येष्वपि स्थिता ॥

ऋत्विगुद्देशेन ह्येते विधीयमाना प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात सर्व्वेषां भवन्तो न शक्या समाख्यया बाधितुम । तस्मादिह न व्यवस्था स्यादिति ॥

विशेष्यस्यापि पुरुषस्य राज्ञि भेदकत्वदर्शनादिति दिक् ॥ शिंशपावृक्षयोरपि सामान्यविशेषवाचित्वेन विशेष्यविशेषणभावमाशङ्क्याह

क्रियायामीप्सिततमं तत्सर्वं कर्म। यत्र यत्र क्रिया साधकतमं तत्तत् करणं इत्थं गृणाञ्च। न ह्यसौ काष्ठमात्रेण सन्तुष्यति। एवं च सर्वेषां क्रियायां प्रत्येकं कारकत्वात् सर्वेभ्यः कर्मादावेव तत्तद्विभक्तिरिति हि तत्र पक्षबीजं तदयुक्तमासनशयनादिक्रियोपयोगितया द्रव्यस्येप्सिततमत्वेऽपि गुणादेस्तत्त्वाभावादितिवाच्यम्। कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षणात्। न तु स्वकक्षायामपि। अन्यथा अश्वेन यथा दीपिकया व्रजति इत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्तेः। न च पाक्षिकपरस्परान्वयेन सामर्थ्यमिति वाच्यम्। तस्य दुर्वचत्वात्। तथा हि स न शाब्दः शब्दबुद्धि

अगत्या लक्षणावृत्तिः समभिव्याहृतेर्भवेत्।
न चोर्ध्वपात्रसम्बन्धी यूपशब्दः प्रतीयते॥

यो हि प्रकरणमव्यहितसम्बन्धं चानुनिष्पत्तिं तस्य यूपशब्दो ऽनर्थकः स्यात्। ऊर्ध्वपात्रं लक्षयिष्यतीति चेन्न। असति सामानाधिकरण्ये अन्यथा सम्भवे वा लक्षणाभावात्। अस्मत्पक्षे पुनर्न किं चिल्लक्षणावृत्तम्। यथा सम्बन्धमात्रवाचित्वेनानङ्गेऽप्युपकारकमात्रापेक्षयोपपन्नत्वात्। न ह्यसावङ्गाङ्गिसम्बन्धमेवैकं ब्रवीति। अनङ्गमपि स यूपस्तद्रूपस्वर्थत्वादुपकारको वाजपेयस्य। यत्त्वानन्तर्येण षष्ठीश्रुतिविनियोजिकेति तद्यूपशब्देनापि सहाविशिष्टम्। अतश्च समदशारत्निविधिपरे नूद्यमानत्वाद्यादृशं वयं वाजपेयस्य यूपं पश्यामस्तादृशस्य ग्रहणमिति पशुयूपाश्रयणम्॥ अस्ति त्वेषापि जिज्ञासा यदि वाजपेयस्य साक्षाद्यूपः स्यादिति। यदा तु स नोपलब्धस्तदा पक्षान्तरमवलम्बितम्। किं च

द्वयोरिति ॥ (कै)

नास्त्यन्यतरस्येति । (कै)

वृक्षस्येत्यर्थ ॥ भाष्ये

आवश्यक (भा)

इत्यस्य नियत इत्यर्थ । कादाचित्कस्तु अस्त्येवेति भाव ॥ तदेवोपपादयति

कमणा विरम्यव्यापाराभावात । न च गुणादे परिच्छेद्याकाङ्क्षासत्त्वेन द्रव्यस्य च परिच्छेदकाकाङ्क्षासत्त्वेन प्रथमन्द्रव्यगुणयो श्रौतक्रियासम्बन्धेऽपि पश्चादुक्ताकाङ्क्षावशात परस्पर विशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टस्य क्रिया सम्बन्धविषयो बोध । आकाङ्क्षावशादेव पुनरनुसन्धान शब्दस्य । सामर्थ्यं कारकस्य क्रियान्वय इति च श्रौतप्रथमबोधेनोपपन्नम् । द्वितीयमादाय च सामर्थ्यम इति वाच्यम् । एव हि श्रौतसम्बन्धस्य बलवत्त्वात तत्र च प्रत्येक साधुत्वबोधात श्वेत छागमालभेत' इत्यादिविषये श्वेतछागा भावे कृष्णछागेनैव येन केनचित् श्वेतेनापि यागस्य साङ्गत्वापत्ते । कि

वाजपेयेन सबन्धस्तेषापि न निरूप्यते ।

साक्षात्सबन्धिमात्रेण तद्यूपेणाथ वा स्फुट ॥

साक्षात्तावन्न सप्तदशारत्नित्व यूप्यत इत्युक्तम । सबन्धिमात्रमप्य निदिष्ट वाजपेयस्येत्येतावन्मात्रेण न ज्ञायेत । यूपशब्दार्थस्वतत्सबन्धित्वाद् दूरभष्ट । तस्माद्यथोक्तमेवास्य विशेषणत्वम् अधिकारप्रकरणप्राप्तमनु वदिष्यति । वक्ष्यति ह्येतत् आरादपीति चेन्न । तद्वाक्ये हि तदर्थत्वा- दित्यत्र यथा प्रकरणवशेन तदुपकारिमात्रे धर्मा विधीयन्ते न साक्षाद ङ्गेष्वेव केवलेष्विति । तस्मान्न केन चित्प्रमाणेन विरोध इति ॥

यदा प्रथमत एवेति ॥ (कै)

यदा तु प्रथममिति। (कै)

अनेन च न केवलं गुणद्रव्यसमभिव्याहारे द्रव्यस्य प्राधान्यमित्येव नियमः । किं तु व्याप्यव्यापकजातिसमभिव्याहारे व्यापकस्य विशेष्यत्वमित्यपीति बोध्यते ॥ वृत्तप्राधान्ये हेतुद्वयं

च तत्तद्विभक्त्यन्तस्यानुसन्धाने कारकत्वेन क्रियान्वयायोगात् । न च विभक्तिरहितस्यानुसन्धानं तस्याबोधकत्वात् । "न केवला प्रकृतिः" इति निषेधाच्च ॥ अन्यसमस्तपदानुसन्धानम् । यत्र समासात् प्राक् परस्परान्वयस्तत्रैव समासाभ्युपगमे न तदनुसन्धानासम्भवात् । किं च समस्तपदानुसन्धानेन सामर्थ्यग्रहणं सामर्थ्यज्ञानाधीनश्च समास इत्यन्योऽन्याश्रयापत्तिः । किं चैवं सति वाक्ये परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन परस्परान्वयस्य दौर्लभ्यापत्तिः समस्तपदे परैस्तथान्वयास्वीकारात् । न च

'यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्"

इत्यभियुक्तवाक्ये प्रथमं क्रियान्वयरूपमेव प्राथम्यमन्यादृशस्यातिप्रसक्तत्वात् । एवं च तयोरुद्देश्यविधेयत्वाभ्यां क्रियान्वय आवश्यकः । न हि समासपदैकदेशस्याख्यातेनान्वयसम्भवः । आदौ समासघटकपदार्थान्वये

भवेत् समदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपकः ।
उन्मानं क्वथगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥
आनन्तर्यात् प्रकरणात् कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ।
ऊर्ध्वपात्रे खादिरेऽग्रे सयुज्यान्वेति कर्मणा ॥
यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा तु कर्मणः ।
सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥

प्रथमत उपलम्भादिति (कै)

महाविषयत्वादिति (कै)

च महाविषयत्वमेवोपपादयति

व्यापकत्वादिति ॥ (कै)

विशेष्यत्वमेवेति । (कै)

विषयताविशेषरूपमित्यर्थ ॥ फलव्यवच्छेदाय वृत्तशब्द इत्यपि नेत्याह

एव तस्य साधुत्वाङ्गीकारादयमेव समासादावेकार्थीभावो नामातो न समस्तपदे तथान्वय । प्रकृते तु आदावुपात्तासमस्तपदयो क्रियान्वयसम्भवेन पश्चादनुसंहितसमस्तपदेऽपि तथान्वयसम्भवे इति वाच्यम । पूर्वमनुसंहितासमस्तपदेतथान्वय सम्भवेनोपात्तसमस्तपदेऽपि तथान्वयापत्ते । किं च उद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यां तयो क्रियान्वय इत्युक्तिमात्रं रमणीयम । तयो परस्परनिरूपितत्वेनोद्देश्यविधेययोरेव तद्रूपेणान्वयात । किं च नीलमुत्पलमस्तीत्यादौ सत्तायामुत्पलस्योद्देश्यत्वेनान्वये तस्या विधेयत्व वाच्य नीलस्य विधेयत्वेनान्वये च तस्या उद्देश्यत्व वाच्यम् । न चेदमावृत्तिं विना सम्भवति वैरूप्यात । वाक्यभेदस्तु नैव विधे विषयेऽनुभवसिद्ध किं चाभियुक्तित उद्देश्यस्य प्राथम्यलाभेऽपि विधेयस्य न तल्लाभ । 'तद्वृत्तयोग पश्चात्त्वं स्याद्विधेयस्य लक्षणम' इति तच्छेषात । किं च इको यण्" इत्यादौ इक इति षष्ठ्यन्तस्य आदौ क्रियान्वयासम्भव । स्थान्यादेशभावसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वेन तस्य क्रियायामभावात । एव राज्ञ पुरुष इत्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धाद्यर्थकषष्ठ्यामपि तथान्वयासम्भव । किं च भवदुक्त प्राथम्यमप्यसंगतम । अभियुक्तोक्तवाक्यशेषविरोधात् । "न्यक्कारो ह्ययम' इत्यादावुद्देश्यप्राथम्याभावेनाविस्पष्टविधेयांशतेति प्रकाशोक्तेरसङ्गतेश्च । अपि 'वृद्धिरादैच" सूत्रभाष्ये "पूर्वोच्चारिता संज्ञी

तथा चेति । (कै)

वृक्षविशेषस्य खदिरादे प्रतिनिधिर्वृक्षो भवति । न तु तद्वृक्षाभावे तदीयफलाद्युपादानमित्यन्वय । वृक्षविशेष खदिरादेरिति पाङ्क्त पाठ । वृक्षाभावे फलेत्यादिस्तु । एव च फल न वृक्षसमतया तदर्थ इति तात्पर्यम् ॥ तदाह भाष्ये

परोच्चारिता सन्ना" इत्यादिग्रन्थेन पूर्वोच्चारितत्वस्यप्राथम्यस्यैवोक्तत्वात । उक्त एकार्थीभावोऽपि निर्मूल । तत्तत्प्रत्ययविधायकशास्त्रीयप्रत्यासत्तिन्याययमूलिकया प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत" इति भाष्यसमतव्युत्पत्त्यैव प्रकृति प्रत्यययोस्तल्लाभेन तद्धितविधौ समर्थपरिभाषयोपस्थितेर्भाष्योक्तायावैयर्थ्यापत्ते । अस्मदुक्तैकार्थीभावस्यैव समर्थपदार्थपदार्थताया भाष्ये उक्तेश्च । न च मानस पाष्णिकबोध इति वाच्यम् । शब्दयोरर्थद्वारकपरस्परान्वयाभावेनासामर्थ्यस्य तदवस्थत्वात । किं च नीलमुत्पल पश्य इत्यादौ दर्शनकर्मत्वस्य साक्षादेव गुणे सत्त्वेनाकाङ्क्षाभावेन पार्ष्णिकबोधे मानाभावात तत्र समासानापत्ति । यत्र गुणवाचकाना स्वपरिच्छेद्यद्रव्यद्वारा क्रियाकारकत्व तत्र परिच्छेद्य द्रव्य किमित्याकाङ्क्षायामुपात्तमेवेति अहणाधिकरणवार्त्तिकोक्ते । किं च नीलादिपदार्थाना परिच्छेद्याकाङ्क्षाया द्रव्यमुपात्तगुणवदेव गुण उपात्तद्रव्यव्यक्तिरेवेति भेदससर्गविषयकस्यापि पार्ष्णिकस्य लाभेन नियमतोऽभेदविषयकपार्ष्णिकबोधालाभेन सामानाधिकरण्यनिमित्तसमासानापत्तिस्तन्निमित्तपुवत्त्वानापत्तिश्च । दर्शनीया माता इत्यादौ तदारणाय वृत्तौ वृत्ते प्राक् च यत्र सामानाधिकरण्य तत्रैव पुवत्त्वप्रवृत्ते । एतच्च बहुव्रीहिप्रकरणे स्फुटीभविष्यति । एतेन समासघटकीभूत गुणिपरमित्यपास्तमिति चेदत्राहु । भीष्म कट कुरु इत्यादौ भीष्मादिगुणविशिष्टकटस्य करोति क्रिययेप्सितत्वात कर्मत्व तत्र

नद्यवृक्ष इति । (भा)

तथा च शिंशपोपक्रमे वृक्षपदप्रयोगो नेति भाव । अशिंशपा तु वृक्षोऽस्त्येवेति वृक्षोपक्रमे भवत्येवाशिंशपाप्रयोग इति बोध्यम् ॥

कटपदोत्तरद्वितीययाविशिष्टस्य प्रधानानतिरिक्ततया प्रधानगतस्य तस्योक्तौ विशिष्टगततदभिहितमेवेति भीष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यादित्याशङ्क्यभाष्ये विशिष्टगतकमत्वस्य समानविभक्तिकविशेषणं विना प्रत्याययितुमशक्यत्वेन भीष्मादीनामपि कमत्वशक्तिमत्त्वादुक्तत्वेऽपि द्वितीयेत्येक समाधान कृत तस्याय भाव । विशिष्टस्य कमत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमन्यथापि विशिष्ट कम इत्युक्तिव्याघात । कुण्डलीपण्डित इत्यादौ कुण्डलादे पण्डितत्वप्रमातु न । शिखीध्वस्त इत्यादौ विशिष्ये बोधे विशेषणगतस्य तत्रारोपेण प्रतीति वत् अत्र विशेषणबाधे विशेष्यगतस्यारोपेणोपपत्ते । एव च तदंशे कमत्व ज्ञानस्य यत्र त्वबाधस्तत्र नाशेऽपि तत्त्वम् । विशिष्टगतैककमत्वप्रतिपादन च नोभयत्र द्वितीया विनेति विशेषणादपि सा । प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वयि त्वमिव विशेषणविशिष्टस्वप्रकृत्यर्थान्वयित्वमपि । अत्र विशेषणपदात कम त्वाद्यनालिङ्गितैव तदुपस्थितिविशेष्यस्य तु तद्विशिष्टे प्रतीतेविशिष्टस्यैक कमत्वबोध । तथा बोधे विशेषणोत्तरद्वितीयापि सहकारिणीत्यत्र सामर्थ्य नानुपपन्नम् । ततोऽथवा कटोऽपि कम भीष्मादयोऽपीत्युक्तम । तस्याय भाव । उभयोरपि कमत्वात कटपदोत्तरद्वितीयया कटगतकम त्वोक्तावपि विशेषणगतकमत्वप्रतिपादनायविशेषणादपि द्वितीया तत्रोत पत्तिरपि गुणस्य द्रव्यद्वारैव वाच्या दानादिकमता च द्रव्यद्वारैवेति साक्षात् फलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कमत्वादिकमेव च विशेषण पृथककर्मादिशक्तिवैशिष्ट्येनैव बोधकम । द्रव्येणाभेदात्तु तस्या

वृक्षप्रतीतिव्यवधानेनेति । (कै)

एतेन [1] "लुबयोगाप्रख्यानादिति सूत्रस्वरसेन शिशपादिश-ब्दानामपि फले मुख्यतया शिशपाल वृक्षत्वव्यभिचारीति नक्ष-वृक्ष इति भाष्यमसङ्गतमित्यपास्तम् । लुप प्रत्याख्यानेऽपि वृक्षस-

१ अ १। पा २। सू ५४ ॥

प्रक्तेर्वाक्यार्थबोधे विशेष्याग्रह । अत्रापि मत्ते विशेषणविशेष्ययो पर स्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वय । न च कारकाणा भावान्वयनियमहानि । साक्षात क्रियाजनकाना साक्षादेव तदन्वय । इतरद्वारा कारकाणा तु तदन्वयद्वारक एव क्रियान्वय इति नियमेन तदहाने । एतेन गुणाना च पराथत्वादसम्बन्ध समत्वात स्याद् (पूवमीमा अ१ पा८ सू१९) इति न्यायविरोध परस्परान्वय इत्यपास्तम । उक्तरीत्या समत्वाभावात । एवमेव युक्त ज्ञानदयकल्पने गौरवात । अननुभवाच्च । कि च कारकविभक्ति साधुत्वाय प्रथम क्रियान्वय समासस्य पाष्ठिकान्वयमादाय साधुत्वमुत समासस्यैव प्राथमिकपरस्परान्वयेन साधत्व विभक्तेस्तु पाष्ठिकेनेत्यत्र विनिगमनाविरहात । द्वितीयोपपत्त्याथमेवैषा कल्पना । भाष्यकृत सूत्र कृत प्रकृत्यादिविभागकल्पनावन्नत्वत्र बोधे विशेष । कैयटस्याप्यत्रैव तातपर्य्यम् । एव चात्रापि सामर्थ्याविघात स्पष्ट एव । न च तथापि श्वेत च्छागम इत्यादौ श्वेतच्छागाभावे येन केनचिच्छ्वेतेनापि यागसाङ्गता कुतो नेति वाच्यम । जाते शब्देन कथमपि भेदास्पर्शेन द्रव्यात्मकत्वान्न तत्त्याग । न हि भवति शावलेयस्य गौरिति । गुणस्य तु घटस्य शुक्ल इति भेदेन प्रतीत्या द्रव्ये सत्येव गुणापगमेन च विप्रकृष्टत्वेन तस्य त्यागात । जातेस्त्यागे सव्यथैव साधनभेदाक्रियान्तरमेव स्यात । मन्मते तु सादृश्यात खदिर बुद्धेरप्यपगम इत्यदोषात । अत एव 'न ङिसम्बुद्ध्यो (८। २। ८।) इति सूत्रे भाष्ये सम्बुद्ध्यन्ताना राजवृन्दारकेत्यादौ न समास । इह तावत

सम्बन्धित्वेनैव तद्बोधात् । आदौ हि शिंशपाशब्दाद् वृक्षस्यैव प्रतीति । पश्चात्तत्सम्बन्धित्वेन फलस्येत्याशयात् ॥ नन्वन्तरङ्गत्वेऽपि फलार्थकत्वत्वारणाय वृक्षपदप्रयोगो भविष्यति तत्र च द्रव्यवाचित्वेन विशेष्यत्वानियमात्प्रयोगानियमो भविष्यत्येवेति चेन्न । नह्यवृक्ष

समानार्थेन वाक्येन भवितव्य समासेन च यस्येहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित समासेन गम्यते अवयवसम्बोधन वाक्येन गम्यते समुदाय सम्बोधन समासेनेत्युक्तम् । पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यै कार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगादिति कैयट । सम्बोधनविभक्त्यथ स्यानुवाद्यतयान्वयित्वेनोभयोरपि क्रियान्वयित्वेन परस्परान्वयाभावान्नैका र्थीभाव इति तद्भाव । नव तु नीलमुत्पलमित्यादौ पार्ष्णिकान्वयेन सामर्थ्य वदत्रापि वक्तु शक्यत्वेन भाष्याद्यसगति स्पष्टैव। तस्मान मदुक्तरीत्या नीलोत्पलमित्यादौ प्रत्येक कमत्वेऽपि विशिष्टस्यैवेतरान्वयादस्ति सामर्थ्य सम्बोधनस्थले प्रत्येकमभिमुखीभावे एवोभयत्र सम्बोधनविभक्तिरिति न तस्या विशेषणविभक्तितुल्यत्वमिति न तत्रान्यप्रकारत्रयसम्भव प्रत्येक सम्बो धनविभक्तौ कदापि विशिष्टसम्बोधनाप्रतीतेयस्येहार्थ इत्यादिना भाष्येण स्पष्टमेवास्य वाक्यस्य विशिष्टाबोधकत्वमुक्तमिहेत्यनेन च अन्यत्र वाक्यस्य समाससमानार्थबोधनसामर्थ्य च दर्शितमिति भाष्यविदो विभावयन्तु । कट एव कम तत्सामानाधिकरण्याद् भीष्मादिभ्यो द्वितीयेति तृतीयपक्षे तु तस्य कमत्वाभावेऽपि स्वविशेष्यगतकमत्वेन तत्र द्वितीया । यथेश्वर सुहृद स्वय निधना अपि तद् धनेनैव धनफलभाजस्तदत्तदेकयोगक्षेम त्वादिति कैयट । अय भाव । सामानाधिकरण्य नामैकार्थबोधकत्व यदि भिन्नशक्तित्व स्यात्तदा शक्तित्व स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थभेदादेकार्थत्व भङ्गस्तस्मादिशेषसमानशक्तिकत्व तदभिन्नविशेषणानामिति तत् समान विभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादिवत तद्वत् समानाधिकरणत्वमपि तत्तच्छक्तौ

शिशपाप्रसिद्धोऽस्तीति भाष्यार्थात । एव च फलरूपाथस्याप्रसिद्धत्वादिना प्रकरणादिक तदुपस्थित्यनुदयेन तद्ब्यावर्त्तकविशेषणोपादानाभाव इति तात्पर्यात् । एव च सामान्यविशेषवाचकपदसमभिव्याहारे सामान्यवाचकस्यैव विशेष्यत्व यत्र तूभयोरपि परस्परापेक्षया सामान्यत्व विशेषत्व च तत्रानियम एव यथा ब्राह्मणदेवदत्तो

नियामकमिति । एव च पूर्वोत्तरपक्षैकवाक्यतया मध्यमपक्षोऽप्युक्तरीत्यैव बोध उचित । अरुणाधिकरणसिद्धान्तोऽप्येवमेव । "अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियम स्याद्' (३ १ १२) इति जैमिनि सिद्धान्तसूत्रात । द्रव्यगुणवाचकयो शब्दयोरर्थैकत्वे परस्परमभेदान्वयेनैकार्थबोधकत्वे सति ऐककर्म्यादिविशिष्टैवास्यैकक्रियासम्बन्धान्नियम परस्परावच्छेदरूप इति तदर्थात लोकसिद्धाया आरुणविशिष्टैकहायण्या क्रियानुवादेन विधानान्न वाक्यभेद । गुणवचनाना सन्निहितविशेषपरत्व तद्गतलिङ्गादिग्राहित्व चेत्येष ह्येतदधिकरणसिद्धान्त इत्यलम् ॥ नन्वेवरीत्या नील घटमानय इत्यादौ समासे कृते नीलादिपदोत्तर द्वितीयाद्यापत्तिरुक्तरीत्या कर्मत्वसत्त्वाद् इति चेन्न । जातविभक्ते सुपोधातु (२ । ४ । ७१ ।) इति लुकाऽपहृते समासादिशिष्टस्यैव उपस्थित्या विशिष्टोत्तरविभक्त्यैव तद्गतस्य तस्योक्तत्वाच्च इत्याहु ॥ अभेदान्वये च समानविभक्तिकनाम्नोरेव साधुत्वमिति सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नामपदेन च विभक्त्यन्तमिति निरूपित तद्धिपक्ष इत्यादावपि लुप्तविभक्त्या तत्त्वम । विभक्तिलोपमजानतस्तद्व्युत्पत्त्यज्ञता च । उपदेशत उभयज्ञानमपि सुलभ राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्त्यैव विरुद्धविभक्तित्वम । विशेषणविभक्तिरभेदार्थेति तु न युक्त मानाभावाल्लक्षणया विभक्त्यावभावाच्च । विशेषणविभक्तिसाधुत्वार्थेत्यपि चिन्त्यमेव तथानुशासनाभावात । समानविभक्तिकत्व समानार्थकविभक्तिमत्त्व तेन राज्ञ सुतस्य धनम् इत्यादौ न दोष । एकत्र

देवदत्तब्राह्मण इति ॥ ननु विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धिकत्वा-दन्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादानं द्वयोरपि परस्परव्यभिचा-रित्व एव यथा स्यादित्येतदर्थम् । अत एव तक्षकः सर्प इत्यादौ न तक्षकत्वस्य सर्पत्वव्यभिचाराभावात् । ध्वनितं चेदं वृत्तौ । तत्कथं शिंशपावृक्षे समास इत्यत आह

सर्वाण्यन्यत्वाघटत्वेनाघटत्व खत्वाघटत्वेन तत्त्वाभावात् । समानवचनत्वसमान लिङ्गत्वे च नाभेदान्वये तन्त्रे वेदाः प्रमाणं गोदौ ग्रामः तेनतुल्यं क्रिया चेत् । 'शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य" इत्यादौ व्यभिचाराद् मुख्य सामानाधिकरण्यं तु वचनलिङ्गैक्ये एवेत्याहुः ॥ कर्मधारयके 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति सूत्रे विशेषणविशेष्यत्वे विषयताविशेषरूपे निविष्टेन तु परिच्छेद्यत्वपरिच्छेदकत्वे । तथा सति नीलमिति सामान्योप क्रमे उत्पलस्य परिच्छेदकत्वेन विशेषणत्वादुत्पलनीलमित्याद्यापत्ते । अत एव इतरस्य प्रधानत्वादितरस्य विशेषणत्वादिति प्रधानशब्देन विशेष्य भाष्ये व्यवहृतं तत्र विशेष्यभूतेनाप्युत्पलेन नीलस्याश्रयान्तरव्यवच्छेद क्रियते । यथा राजपुरुष इत्यत्र विशेष्यभूतोऽपि पुरुषो राजानं स्वान्त रेभ्यो व्यवच्छिनत्ति एतेन परिच्छेदकत्वरूपं भेदकत्वं विषयताविशेषरूप विशेषणतासमनियतमित्यपास्तम् । अत्र सामानाधिकरण्यं विशेषण विशेष्यत्वं चार्थयोरेव सूत्रे तु तत् प्रतिपादकशब्दे लक्षणाविशेषणादि शब्दानां चोभाभ्यामेकद्रव्यस्यैवाभिधानात् भेदाश्रयविशेषणविशेष्यभावानुप पत्तिरिति वाच्यम् । धर्मभेदेन द्रव्यभेदात् निरूपाधिकं द्रव्यं वाधिष्ठानं चैतन्यरूपन्तयोराश्रय इति सामानाधिकरण्यमभ्युपगम्य विशिष्टशक्ति ग्रहकाले तदुपलक्षिते शुद्धेऽपि शक्तिग्रहः । अत एव कर्मधारयविषये भाष्योक्तं द्वन्द्वापादानं सङ्गच्छते नीलसमानाधिकरणं नीलमुत्पलम् इति बोध्यं । उक्तं च हरिणा

द्वयोरुपादानमिति। (कै)

भाष्यप्रामाण्यात स्पष्टायमेव तदित्यथ । 'तक्षको नागवर्धक्यो-रि ति कोशात् तक्षकत्वस्यापि सर्पत्वव्यभिचाराच्च । बहुलग्रहणाच्च तक्षक सर्प इति । अत्र समासाभावे प्रमाण विचार्थं भाष्यारूढ बहुश्रुतै ॥

"द्रव्यात्मनात्वयस्तस्माद्बुद्धौ नाना व्यवस्थिता ।
आश्रयाश्रयिभावेनेत्यथ पूर्व्वेभ्य आगम इति ।

यत्तु प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकद्रव्यवर्त्तित्व सामानाधिकरण्यम् । विशेष्य विशेषणभावस्तु प्रागुक्तवदेवेति तन्न विशेषणेन समानाधिकरणेनेति सूत्र विरोधात् । अन्ये तु शब्दयोरेवैकविशेष्यभूतार्थप्रतिपादकत्वरूप सामाना धिकरण्य विशेषणविशेष्यत्वमपि तद्रूपार्थप्रतिपादकत्वरूप तयोरेवेत्याहु । तत्र जातिशब्दसञ्ज्ञाशब्दार्थस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यतैव स्वभा वात । यदा जातिसञ्ज्ञाशब्दघटिते वाक्ये कृष्णादयो द्रव्यवचना अपि समासे गुणादिमात्र बोधका तादात्म्येन गुणादिविशिष्टद्रव्यप्रतीतेश्च गुणादयो विशेषण स्पष्ट चेद हरिग्रन्थे॥ गुणयो क्रिययोर्गुणक्रिययोश्च नियम एवातो नीलोत्पलमिति व्यवस्थित एव प्रयोग । खञ्जकुब्जखञ्ज इत्या दावव्यवस्थित एव व्याप्यव्यापकभावानापन्न जात्योरनियम एव । यथा भूत मूर्त्तयोः व्याप्यव्यापकभावापन्नयोऽस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव तेन शिंशपावृक्ष इत्येव । नैतयोरावश्यक समावेश इति भाष्यादेतत्प्रयोगाभाव एव इत्यन्ये । एव च डित्थ सोमराजीत्याद्यसाध्वेव क्वचिदन्यदेवेत्यर्थका द्बहुलग्रहणाद्वा साध सर्व्व चेदम्भाष्ये स्पष्टमित्यलम् ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य-मध्यमवीराश्च ।२।१।५८॥

भाष्ये

उत्तरश्च । (भा)

[1]विशेषणं विशेष्येणेत्युत्तरम् ॥

एवमादि (भा)

पूर्वापरेत्यादि ॥ तदाह

एतत्सूत्राद्युत्तर (कै)

इत्यादि ॥ उत्तरत्वे त्वस्य फलमाह

पूर्वकालेत्यय त्विति ॥ (कै)

ऊह्यमिति । (कै)

[2] दिक्संख्ये इति नियमात् तद्धितार्थे त्यावश्यक इवार्थघ-

१ अ २ । १ । सू ५७ ॥
२ अ २ । पा१ । सू ५ ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ एते सुबन्ता

' पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च " ॥ ' पूर्वस्यैवाय

टितेऽर्थे समासस्य प्रवृत्तये [1] उपमानानीति । सामान्यवचनैरेवेति नियमार्थमिदमित्यर्थे ॥ [2] उपमितमिति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिति बोध्यम् ॥

यत्र तु प्रयोजनाभाव इति । (कै)

वीरैकादिव्यावृत्तये बहुलग्रहणानुवृत्तेरवश्यावश्यकत्वेन तेनैव गुणादिसमभिव्याहारे पूर्वनिपातनियमसिद्धिरिति भाव ॥ भाष्ये

एवमादि (भा)

इत्यादिशब्द प्रकारे इति बोध्यम् ॥

उत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यमिति । (कै)

उत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणकरणसामर्थ्यमित्यर्थ । सूत्रकृता दर्शितमिति शेष ॥

अव्यापकत्वमिति । (कै)

कृत्स्नपद कृत्स्नविषयपरमिति भाव ॥ भाष्ये

---

१ अ २। पा १। सू ५५ ॥
२ अ २। पा १। सू ५६ ॥

समानाधिकरणेन सुपा सह प्राग्वत । पूर्वेणैव सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थमिदम । गुणक्रियाशब्दै सह समासे पूर्वादीनामेव पूर्वनिपातो यथा स्यात ।

प्रपञ्च इति'। गुणक्रियाशब्देन सह समासे पूर्वादीना पूर्वनिपातनियमार्थं तु न भवति बहुलग्रहणेनैव सिद्धत्वादिति मन्यते ॥

यदनेन कृतमिति । (भा)

प्रवृत्त्यप्रवृत्त्यादिक तत्सर्वं विषयाव्यापकत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थ ॥

सामर्थ्याविघातेति । (कै)

बहुलग्रहणघटितवचनस्य प्रमाणार्थमित्यर्थ ॥ तत्प्रयोजन शङ्कितमल्लोष । तेन तदा ग्रहणान्तौ व्यर्थकालक्षेपाभावात्तत्र दृष्टान्तमाह

यथेति ॥ (कै)

व्याख्यान्तरमाह

चतुर्भिरिति । (कै)

चत्वार । क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्ति 'क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेवे त्येव रूपा । अत्र पक्षे कृत्स्नादिशब्दे शब्दमर्याद-यैतदर्थालाभादरुचेराह

अन्ये त्विति ॥ (कै)

कारकमितीति । (कै)

प्रवृत्त्यादिकारकत्वेन व्यापकमित्यर्थ ॥

साधकमितीति । (कै)

यथायोग्यकारकमित्यर्थ ॥

पूर्ववैयाकरण । अपराध्यापक इत्यादि । अपरश्चासावद्धश्च पश्चार्द्ध । "पश्चादिति' सूत्रे पठिष्यमाणो' नार्द्धेचे 'ति वार्त्तिकेनापरस्य पश्चभाव ।

निवर्त्तकम् । (भा)

सर्वविषयात्यागेन साक्षात्प्रयोगसाधकमित्यर्थ ॥

विभाषा गुणेति । (कै)

प्रयोजनस्यापि प्रयोजकत्वेन हेतुत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

[1]ते खल्वपीति । (कै)

यद्विधिविषये लक्षण सामान्यशास्त्र प्रपञ्चस्तस्यैव विशेषशास्त्रेण उदाहरणप्रदर्शन ते विधयो मन्दामन्दबुद्धिभि सर्वैरपि सम्यक् ज्ञातु शक्यत्वात्सुपरिगृहीता भवन्तीत्यर्थ । एव च प्रपञ्चार्थमिद शास्त्रमिति भाव ॥

केवलेनेति । (कै)

उदाहरणप्रपञ्चपरविशेषसूत्ररहितेन बहुत्वपदघटितसामान्यसूत्रेणेत्यर्थ ॥

प्रपञ्चेनेति । (कै)

सामान्यलक्षणरहितप्रपञ्चपरविशेषसूत्रेणेत्यर्थ ॥ भाष्ये

---

१ "एते खल्वपि" इतिपाठोऽप्यस्ति भाष्ये ॥

"पश्चार्द्धेन प्रविष्ट शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्"
इति कालिदास । कथ कथ
'दृप्तसराजन्यकमेकवीर" इति ।

अवश्यं खल्वपीति । (भा)

अवश्यं विकल्पार्थकशब्दप्रयोगे कर्त्तव्ये पर्यायेषु लाघवगौरवविचाराभावात । वेदे नानाशब्दैर्व्यवहारदर्शनाच्च वेदाङ्गत्वमस्यैवेति ध्वनयितु वेदव्यवहृतेर्नानाशब्दैर्व्यवहार इत्यर्थ ॥ युक्त्यन्तरमप्याह ।

सर्ववेदपारिषद हीति । (भा)

हिरर्थे ॥

तच नैक पन्था इति । (भा)

क्वचिदन्यदेवेत्यर्थस्य बहुलग्रहणसिद्धस्यान्यैर्विभाषादिशब्दै प्रतिपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थ । तदुदाहरणानि च वेदेषु बहूनीति ध्वनयितुमेव लोकवेदसाधारणेऽपि सर्ववेदपारिषदलोक्तिरिति परे ॥

इह हि पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति स्यात । सत्यम् । पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र वक्तव्य इति दुर्घटवृत्तिकाराद्य । न त्वत्रोपष्टम्भक मुनित्रयवच पश्याम । बहुलग्रहणा वा शरणीकर्त्तव्यम् ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २ । १ । ५९ ॥

यद्यपि वृत्त्यादौ श्रेण्यादय कृतादयश्च पठ्यन्ते तथापि कृतादिभि कृतादिराकृतिगण एवेति बोधयितु भाष्ये

श्रेण्यादय इति ॥ (भा)

एकशिल्पेति । (कै)

एकशिल्पाश्रये एकपण्याश्रयेण वेत्यथ ॥

तच यदेति । (कै)

एकशिल्पाद्युपजीविसघस्य तद्वत्करणमित्यथ ॥

श्रेण्यादय कृतादिभि ॥ अर्थ प्रागवत । श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम । अश्रेणय श्रेणय कृता श्रेणिकृता । एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषा समूह श्रेणि । श्रेण्यादय पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः । च्व्यन्ताना तु कुगतीति' नित्य समास परत्वात । श्रेणि एक, पूग मुकुन्द, राशि,

---

श्रेण्यादय कृतादिभि ॥ एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषा समूह श्रेणि तत्र पृथकस्थिताना श्रेणिकरणे यथा स्यात श्रेणिस्थानामेव तु दण्डादिरूपेण करणे मा भूदित्याह । 'श्रेण्यादिषु त्वर्थवचनमिति' । 'श्रेण्यादय पठ्यन्त इति' । तेन तत्रादिशब्दो व्यव

दण्डनादिरूपकरणम् । (कै)

तद्योग्यरूपकरणमवरोधादिति यावत् ॥ तदुक्त भाष्ये

कि क्रियन्ते इति । (भा)

किचिदर्थविशिष्टा क्रियन्त इत्यर्थ ॥

परत्वान्नित्य इति । (कै)

ऊर्यादिच्वीतिच्व्यन्तस्य गतित्वादिति भाव ॥

विषय, निचय निधन, इन्द्र, देव, मुण्ड भूत, श्रवण, वदान्य अध्यापक, अभिरूपक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पटु, पण्डित कुशल चपल, निपुण, कृपण, इति श्रेण्यादि ॥

ख्यावाची । 'कृतादिराकृतिगण इति' । प्रयोगदर्शनेनाकृतिग्राह्यो गण आकृतिगण', अन्नादिशब्द प्रकारे । च्व्यन्तानामित्यादि । परत्वादिति भावः । आकृतिगणेऽप्युदाहरणरूपेण कतिपयान्पठति । 'कृत मतेत्यादि' ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २। १। ६० ॥

अवधारणेति । (कै)

नञैव विशिष्टेन नान्येनेत्येवमित्यर्थ ॥

आधिक्यवाचीति । (कै)

नञधिकेनेत्यर्थ ॥

अर्थरूपाभ्यामिति । (कै)

एति गच्छति जहातिजिहीतयोर्व्यावृत्तये उभयोपादानम् ॥

भाष्ये

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ नञ्मात्राधिकेन क्तान्तेनानञ् क्तान्त समस्यते स तत्पुरुष । कृत च तदकृत च कृताकृतम । एकमेव वस्तु एकदेशकरणात्कृतमेकदेशान्तरस्याकरणाच्चाकृतमित्युच्यते । पीतापीतम । उदिता

'क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्" ॥ विशिष्टशब्दोऽयमधिके वर्त्तते, तच्चाधिक्य क्वचित्सावधारणं, तद्यथा, देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्ट, स्वाध्यायेनैव विशिष्टोऽन्ये गुणा समा इति गम्यते क्वचिन्निरवधारणम् तद्यथा देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्ट, स्वाध्यायेन तावद्विशिष्टोऽन्ये गुणा समा भूयासो वा नैतन्निरूप्यते, वाक्यस्यैकरूपत्वेऽर्थप्रकरणादिना विशेषनिश्चयस्तत्र निरवधारणपक्षे सिद्ध च तद्भुक्त चेत्यपि स्यात्, क्तान्तयो प्रकृतिभेदेऽपि नञ् तावदधिक इति विशिष्टग्रहण चानर्थक स्यात्, क्तेन सनञा नञित्येव वाच्य स्यात, अत सावधारण

प्रतिषेधो वक्तव्य इति । (भा)

प्रतिषेधघटितबहुव्रीहिरूप क्तान्तविशेषणमित्यर्थ । क्तान्तत्वाभावार्थं तत् कर्त्तव्य अन्यपदार्थस्य उपस्थितक्तान्त एवेति तल्लाभ इति भाव ॥

तदयमर्थ इति । (कै)

अनञितिप्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यस्यायमर्थ इत्यर्थ ॥

ततश्चानञिति । (कै)

अवधारणसहिताधिक्यपरत्वे तु तन्न कर्त्तव्य भवतीति भाव ॥

अर्थभेदमिति । (कै)

तत्कारो विकार । क्वेति चिन्त्यम् ॥

नुदितम् । नुडिडाधिक्येऽपीष्यते । अशितानशितम । क्लिष्टाक्लिशितम । नुडिडग्रहणमर्थाभेदकस्य विकारस्याप्युपलक्षणम् । शाच्छोरन्यतरस्याम् । छातच्छितम । पूर्वनिपातनियमार्थ सूत्रारम्भ । कृतापकृतादीनामुप

सङ्ख्यानमित्याह । 'नञैव विशेषो यस्येति' । प्रकृत्यादिकमित्यादिशब्देन प्रत्ययोपसर्गयोर्ग्रहण तत्र सिद्ध च तदभक्त चेति प्रकृतिरतुल्या, कर्त्तव्य मकृतमिति प्रत्यय प्रकृत चानपकृत चेत्युपसर्ग, एव च पूर्वपदमपि क्तान्तमेव लभ्यत इत्याह । चनञ क्तान्तमिति । अनञिति शक्यमकर्तुम, नहि पूर्वपदे सनञि उत्तरपदेनञधिको भवति । 'कृत च तदकृत चेति' । अवयवधर्मेणाय समुदायस्य व्यपदेश, एकमेव च वस्त्वेकदेशकरणा त्कृत च भवत्येकदेशाकरणादकृत चेति नात्र कश्चिद्विरोध, यदि तर्हि सावधारणपक्ष आश्रीयत एव सति यस्य नुडपरोधिक इडागमो वा तेन

समसम्प्रधारणेति । (कै)

समयोर्मध्येऽन्यतरस्य सम्प्रधारणा गुणाधिक्यं प्रतिपिपादयिषित-मित्यर्थः । अवधारणे तद्धर्मे आधिक्ये इत्यर्थः ॥ भाष्ये

नाप्यनञिति । (भा)

नञैव विशिष्टेन क्तान्तेन सुबन्तं समस्यत इत्युक्ते क्तान्तप्रकृतिक-मेव तल्लभ्यत इति भावः ॥

समासो न प्राप्नोतीति । (भा)

तस्मात्तत्कर्तव्यमिति भावः ॥

इदानीमव्याप्त्यतिव्याप्तीति । (कै)

सख्यानम् ॥ कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्या गतम् । भावे क्तः । ततश्च यासुवा प्रत्यागमनेन सहचरितं गमनं गतप्रत्या गतम् । यातं च तदनुयातं च तदानीमेव पुनर्गमनाद् यातानुयातम् ।

सह समासो न स्यादित्यत आह । नुडिटाविति' । नुडिड्ग्रहणा मागमोपलक्षणं, न्यायस्य तुल्यत्वात्तेनच्छन्नाच्छन्नमिति नुगधिकस्यापि ग्रहणम् । 'अशितानशितेनेति'। अश भोजने तस्मान्नुडचि' 'क्लिष्टाक्लिशितेनेति' । 'क्लिश विबाधने'रिति पक्षे इट, तत्र नुट प्रत्ययान्तभक्ता, इट प्रत्ययभक्तस्तुक नञ्भक्त इति सर्वेषामुत्तरपदेऽन्त र्भाव, इह तु कृताच्छिन्नमिति 'शाच्छोरन्यतरस्यामि तीत्वे कृते तेना धिक्यात्समासो न प्राप्नोति । अत्र केचिदाहु । नुडिड्ग्रहणमर्थोमेद कस्य विकारमात्रस्योपलक्षणं, तेनेहापि समासो भवतीति ज्ञाताज्ञात

अव्याप्ति कृतापकृतादौ । अतिव्याप्ति । सिद्धमभुक्त कर्त्त-व्यमकृतमित्यादौ प्रागुक्ता । कैयटे द्वावप्यपिशब्दौ प्रश्लिष्टौ फला-भावात् ॥

विरूप कृतमिति । (कै)

असमाप्त्यैव विरूपत्व मध्ये तत्क्रियात्यागाच्च तस्याविरूपत्वमिति भाव ॥

अभुक्तमिति वार्थ इति । (कै)

एवमपकृतमित्यस्याकृतमिति वार्थ इत्यपि बोध्यम् ॥

सिद्धमभुक्तमिति । (कै)

अचारम्भस्यासमाप्तिन गम्यत इति न दोष इति भाव ॥

अयाअयिका । अल्प इति कप्रत्यय । तदन्तस्य स्वभावाल्स्त्रियाम् । 'अन्येषा मपि दृश्यत" इति दीघ । महान अय अयशब्देनोच्यते । गोबलीवर्द न्यायात । एव पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिकेति । "समानाधि

मित्यत्र तु निष्ठान्तस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभाव गौणत्वात्समाना धिकरणस्य पूर्वत्व न प्राप्नोतीत्यारम्भ, पूर्वनिपातनियमार्थश्च कृताकृ तमित्येव यथा स्यादकृतकृतमिति माभूत । 'कृतापकृतमिति'। एक देशस्येष्टस्य करणादेकदेशस्य चानिष्टस्य करणादेकमेव वस्तु कृत च भवत्यपकृत च भुक्त च तदत्यवहृतत्वा, द्विभुक्त चाशोभनत्वाद्भुक्तविभुक्त, विशब्दोऽत्राशोभनत्व द्योतयति विरूपवत, एव पीतविपीत, गमन गत प्रत्यागमन प्रत्यागत तत स्वसुभुवा प्रत्यागमनेन सह चरित गमन गतप्रत्यागत, यात च तदनुयात च तदानीमेव पुनगमनात यातानुया

यत्सर्वथेति । (कै)

अथ भाव । सूत्रस्थनञ्विशिष्टपद लक्षणया विसमाप्तिवचने-त्ययपर व्याख्येयमिति सूत्रेणैव सिध्यतीति तुडिडधिकेनेत्यपि न कर्त्तव्यन्तत आधिक्येऽपि विसमाप्तिवचनलाचतेरिति ॥ भाष्ये

गतप्रत्यागतमिति । (भा)

गत गमन तदात्मकमेव प्रत्यागमन तथोच्यते यस्तु ग्रामान्तर प्रतिनिगत्य तमप्राप्य मध्यत एव निवृत्तस्तदीयगमनप्रत्यागमने एक-त्वेन तथा व्यवह्रियेते यातमनुयात तदानीमेव पुनर्गमनाद्यातानु-यातम् ॥

कारकाधिकारे शाकपार्थिवादीना सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्' ॥ शाकप्रिय पार्थिव शाकपार्थिव । पृथिव्या ईश्वर "तस्येश्वर इत्यञ लक्षणया सिद्धे उत्तरपदलोपो नोपसंख्येय इत्याहु ॥

तम । 'कयाकयिकेति'। 'अल्प' इति क प्रत्यय, तदन्तस्य स्वभावा त्स्त्रिया वर्त्तते कयाकयिकेति' 'अन्येषामपि दृश्यत' इति दीर्घ । महान कय कयशब्देनोच्यते गोबलीवर्दन्यायेन एव पुटापुटिका फलाफ लिका मनोन्मानिकेति । शाकपार्थिवादीनामिति'। सिद्धय इति शेष । पृथोरपत्य पार्थिव केचित्पार्थिवेति पठन्ति, पृथिव्या ईश्वर पार्थिव' तस्येश्वर' इत्यञ, तस्याभ्यवहार्येषु शाक प्रियत्वात्प्रधान तच साहचर्यादेव तद्व्यपदेशत्वलाभादुत्तरपदलोपो न वक्तव्य समासस्तु वक्तव्यो गौणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ २ । १ । ६७ ॥

भाष्ये

यथाजातीयकमिति । (भा)

स्त्रीलिङ्गशब्दरूपमित्यर्थ ॥

किमेतस्येति । (भा)

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभि ॥ जरद्भिरिति पाठान्तरम । तत्रा द्यपाठे युवशब्देन जरत्या सामानाधिकरण्यासम्भवात्तदन्यथानुपपत्त्या "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापी'ति परिभाषा ज्ञाप्यते । तथा च युवयुवतिशब्दयोर्द्वयोरपि खलत्यादिभिश्चतुभिरुभयलिङ्गै समानाधिकरणै सह समासे अष्टौ उदाहरणानि पर्यवस्यन्ति । तथाहि । युवाखलति युवखलति । युवति खलती युवखलती । "क्तिकारादक्तिन' "सर्वतोक्ति

"युवा खलतिपलितवलिनजरतीभि' ॥ सम्प्रायूनो ग्रहणे गार्ग्यायण खलतिरित्यादावेव तु स्यान्न च तस्य जरतीशब्देन सामानाधिकरण्य न च गार्ग्यायणी युवतिरस्ति स्त्रिया युवसञ्ज्ञाप्रतिषेधादतो युवेति स्वरूपग्रहणमित्याह । युवशब्द इति । खलत्यादिभि समानाधिकरणैरिति' । कथ पुनर्युवशब्दस्य जरतीब्देन सामानाधिकरण्य

लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धमिति प्रश्न । सा एतज्ज्ञापकसिद्धैवेत्युत्तर । यद्यपि मुख चन्द्र इत्यादौ भिन्नलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्य दृश्यते तथापि न सर्वत्र कि तु सप्रतिपन्नस्थले एव तदप्येकस्य नियतलिङ्गत्व एवेति भाष्याभिप्राय ॥

तद्रूपारोपादिति । (कै)

नन्वेव पुस्त्वस्याप्यारोपस्तु कि ज्ञापकेन असङ्गत च तदिति चेन्न । उभयारोपे गौरवात् लक्ष्यानुरोधेन भाष्यप्रामाण्येन क्लृप्त परिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्याच्चेत्यलम् ॥

न्नर्थादित्येके इति ङीप । युवपलित । युवपलिता । युववलिन । युववलिना । वलिशब्द पामादि । युवजरन युवजरतीति । जीर्यतेरतृन । उगितश्चेति ङीप । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् । यत्तु एव सति पुस्येव स्त्रीत्वारोपेण जरतीसामानाधिकरण्य सम्भवतीति परिभाषाज्ञापन कथमिति हरदत्तेनोक्त तत्रेदमुत्तरम् ।

पुल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेनेति, तत्राह । स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति'। अस्या हि परिभाषाया सत्या युवशब्दस्य ग्रहणे युवतिशब्दस्यापि ग्रहणादुपपद्यते युवतिजरतीशब्दयो सामानाधिकरण्यमसत्या तु नोपपद्यत इत्यर्थापत्त्या परिभाषा ज्ञायते । 'युवखलतीति'। 'कृदिकारादक्तिन' सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येक' इति ङीप वलिशब्द पामादि । 'युवजरन्निति'। जरद्भिरित्यपि पाठ केन चिदाचार्येण बोधित इति पुल्लिङ्गेनापि समासो

जरद्भिरित्यपीति । (कै)

अत्र मानश्चिन्त्यम् ॥

युवजरन्निति । (कै)

बहुलग्रहणेनापि सुसाधम् ॥

आरोप विनोपपत्तौ किं तेन । न हि एकमगत्या आरोपितमिति सर्वमेवारोपणीयम । लक्ष्यानुरोधेन परिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्यात । कुमार श्रमणादिभिरिति वा ज्ञापकमस्तु । श्रमणादिषु स्त्रीलिङ्गानामेव बहूना पाठात । अस्वादिभ्य फञ्विधौ पुंसिजात इति गणसूत्रे पुंसीत्यक्तिर्ज्ञापिकेति तु तत्त्वम् । यवशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् । अनियमो हि प्रसक्त । गुणशब्दत्वात ॥

भवतीति भाव । 'युवतिर्जरतीति' । कथ विरुद्धवाचिन सामानाधिकरण्यम अन्योन्यधर्मोपलम्भात्तद्रूपत्वारोपाद्भविष्यति, यद्येव विभिन्न लिङ्गयोरप्येवमेव सामानाधिकरण्यसम्भवात्कथ परिभाषाज्ञाप्यत इति चिन्त्य यवशब्दस्य पुवनिपातनियमार्थं वचनमनियमो हि गुणशब्दत्वात्त्वात ॥

वर्णो वर्णेन ॥ २। १। ६९ ॥

बुद्ध्या परामृष्टमिति । (कै)

वक्ष्यमाणमसन्निहितमपि विचारविषयमित्यर्थ । बुद्धिविषयत्वेनैव च प्रत्यक्षता ॥ नन्विदंशब्देन सूत्रमेव गृह्यता तत्राह

न तावदिति । (कै)

सूत्रकर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वविचारो नात्रेति न तस्येदमा परामर्श इति भाव ॥ अस्मिन् प्रदेश इति पाठ । कस्मिन् प्रकरणे सूत्र कार्यमित्येवात्रत्यविचारतात्पर्यमित्याशय । पश्चाद्भाविप्रत्याख्यानप्रकार मन्दबुद्धिव्युत्पत्तये सौकर्याय च दर्शयति ।

इह कृष्णसारङ्ग इतीति ॥ (कै)
विशेषण विशेष्येणेति सिद्ध इति (कै)

प्रत्याख्यान तु पश्चाद्भविष्यतीत्यन्वय ॥ षष्ठीसमासस्त्वीदृशे विषये न सम्भवत्येव । भाष्यप्रामाण्येनानभिधानाच्च ॥

वर्णो वर्णेन ॥ समानाधिकरणेन सह प्रागवत । कृष्णसारङ्ग । सारङ्गश्चित्र । स प्राधान्यो ऽपि सम्भवति । अत कृष्णो विशेषणम । न चास-

---

'वर्णो वर्णेन' ॥ विशेषण विशेष्येणेति वर्त्तते तत्र द्वयोः स्वरूपग्रहणेन विशेषणता भवेत । 'वर्णश्चासौ वर्ण इति । कि व्यावृत्त

गौणेऽपीति । (कै)

बहुलग्रहणात गौणमुख्यन्यायोऽत्र न प्रवर्त्तत इति भाव । विशिष्टरूपोपादानाभावात । लाक्षणिकतामात्रेण गौणत्वाभावाच्च चिन्त्यमिदम् ॥ भाष्ये

वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यादिति । (भा)

वर्णो वर्णेनेति सूत्र तृतीयातत्कृते (२ । १ । ३)। इत्यनन्तर कार्यम् उताचैवेति विचार्यत इत्यर्थ ॥ ननु तृतीयासमासस्य तत्कृतत्वेनैव सिद्धेस्तत्प्रकरणे इद व्यर्थमत आह

हेतुतृतीयेति । (कै)

हेतुतृतीयान्ते हि तस्य न प्राप्तिरिति भाव ॥

प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति । (कै)

अतिप्रसङ्गनिवारणार्थमिति शेष ॥

अनेते वर्णा इति सूत्र कर्त्तव्यम् । (कै)

इत्यन्वयि

भव । नानारूपसमाहारश्चित्रमित्यभ्युपगमात् । चित्रत्व रूपत्वव्याप्य नीलत्वादिविरुद्ध जात्यन्तरमेवेति पक्षे तु कृष्णावयवके कृष्णशब्दस्य लक्षणा

किमन्वितम् अर्थैकत्र विशेषायां रूपस्यान्यत्र च ग्रह शुक्लश्चासौ वर्ण इति न स्याद्यौ विशेषणे शुक्लस्य वर्णत्वाव्यभिचारात तस्मादुभयत्र विशेष

तेन कृष्णेत इति । (कै)

एत शबल शबलैताश्च कर्बुर इति कोशात् । इत उत्तर

कृष्णेनेति (कै)

सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया अनेनैव समास इति (कै)

ग्रन्थ कैयटे दृश्यते सोऽग्रन्थ । एतशब्दस्य कृष्णघटितवर्णसमुदायवद्यकत्वेन साहित्यस्य ज्ञापकत्वस्य चात्यन्तभेदनियतत्वेन सहयोगे तृतीयाया इत्थं भूततृतीयायाश्चाप्राप्ते कृष्णसारङ्गोक्तरीत्या सिद्धे उपयोगाभावाच्चेति केचित ॥

पूर्वपदप्रकृतिस्वरो [१]भवतीति । (कै)

पूर्वपदस्य हिमशब्दस्य वर्णवाचित्वाभावान्निषेधाप्राप्तेरित्यर्थ ॥ अनेते वर्ण इति प्रथमान्तम् ॥ नन्वत्र वर्णो वर्णेनेति न प्राप्नोति हिमस्य वर्णत्वाभावादत आह

---

१ 'एव' इत्यधिकमस्ति काशीस्थकैयटपुस्तके ॥

बोध्या । स्यादेतत् । 'तृतीयातत्कृते तीह सिद्धम् । सारङ्गत्वस्य कृष्णादिकृतत्वात । एव च वर्णो वर्णेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽपि न विधेय । तत्तु

ग्रहणमित्याह । वर्णविशेषवाचीत्यादि । कृष्णसारङ्ग इत्यादिना । नाना वर्णसमाहार सारङ्ग, तथा शबलत्वस्य वर्णान्तरसमाहारेऽपि भावा

हेतौ तृतीयेति । (कै)

जनकत्वसाम्याद्धेतुपदं कर्त्रुपलक्षणं कृतद्वारकं च सामर्थ्यमिति भावः ॥ तदाह

यत्कृतार्थेनेति समास इति ॥ (कै)

अकारकत्वादेति । (कै)

कृतद्वारकसामर्थ्ये एव समासस्तेनैतत्पदार्थे प्रत्यकारकत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

द्वितीयेनेति । (भा)

सप्तम्यन्तेनेत्यर्थः । नैते वर्णो वर्णेन इति सूत्रं पाठ्यमिति भावः ॥ 'अनेन' इत्यस्यासमर्थसमासत्वेन वा न क्षतिरिति भाष्ये यद्यन्तर्भावेन सूचितं तदभावमाह ।

प्रयोजके नास्तीति । (कै)

तृतीयाकर्मणी त्यादिप्रवृत्तेरिति भावः ॥ नन्वनेनेति तृतीयाकर्मणी त्यस्यापि निषेधः स्यादत आह

आनन्तर्यादित्यादि ॥ (कै)

यमे तुल्यार्थैस्तृतीयेत्येव गतार्थत्वात् । मैवम् । कृष्णशुक्लो हरितशुक्ला इत्याद्यर्थं समासस्यावश्यं विधेयत्वात् । न ह्यत्र तत्कृतत्वमस्ति । तथा स्वरसूत्र

त्वात्पूर्णान्वयो नियतो न स्यादिति कृष्णो विशेषणम्, एवं लोहितशब्देऽपि द्रष्टव्यं ननु च कृष्णशब्दोचावयवे वर्त्तते न समुदाये तस्य सारङ्गत्वात्

"अनेत" इत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधत्वात्क्तस्वरस्य च पूर्व-पदप्रकृतिस्वरापवादत्वात् परत्वादित्यसङ्गत तत्राह

अनेत इति प्रतिषेध इति । (कै)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकः किम्प्रतिषेधोऽथ क्तस्वर इत्यन्वय ॥

विशेषाभावात्त्विति । (कै)

एतच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वादिति भाव ॥ निषेधास्तु बलीयास इति न्यायमभिप्रेत्याह

अथवेति । (कै)

कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादिति । (कै)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादक्तस्वरापवादत्वादित्यर्थ ॥ भाष्ये

द्विर्वर्णग्रहणमिति । (भा)

अनेत इति प्रतिषेध (कै)

इत्यनुषज्यते । आचार्यदेशीय । प्रकृतसूत्रसत्ताश्रयणेन

मण्डुभाष्या वक्तव्यम् । इह मा भूत, कृष्णैतो लोहितैत इति । तथा चानेत इति निषेधार्थं विध्यर्थं वेति पर संशय । तत्र कृष्णसुक्तादौ विध्यर्थमेवेति

तत्कथमवयववृत्ते कृष्णशब्दस्य समुदायवृत्तिना सारङ्गशब्देन सामानाधिकरण्यमत आह । अवयवद्वारेणेत्यादि । कृष्णावयवसम्बन्धात्समुदाय

प्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धिमाश्रित्यैकवर्णग्रहणाकरणेन पश्चयो साम्य दर्शयति । भाष्ये

एक वर्णग्रहणमिति ॥ (भा)

अन्यतरच्च कस्मादिति । (भा)

अवर्णस्य वर्णे वर्णस्य वा अवर्णे कस्मान्न भवतीत्यर्थ । क्वचित्तु तथैव पाठ ॥ अथ तृतीयासमासवादी स्वमते लाघवमाह

सामान्येन ममेति ॥ (भा)

इतर आह ।

अवश्य वर्णेति ॥ (भा)

यद्यपि हेतु तृतीयान्तेन समासार्थं कृष्णसारङ्ग इत्याद्यर्थमावश्यक तथापि स्पष्टत्वाय यत्र कृतद्वारकसामर्थ्यस्यासम्भवस्तदर्थमित्याह

शुक्लबभ्रुरिति । (भा)

सहयोगे तृतीयेत्येव न्याय्यम् ॥ स एव पुन पृच्छति

स्थितम् । प्रतिपदोक्तस्य समासस्य ग्रहणासम्भवात्स्वरसूत्रे वर्णोनेत इत्येवास्तु वर्णेष्विति न कर्तव्यमिति तु तत्त्वम । वस्तुतस्तु वर्णो वर्णेष्विति यथान्या

एव क्षमा उच्यत इत्यर्थ । अत एवाच गौणा सामानाधिकरण्यमिति सूत्रारम्भ । ननु तृतीया तत्कृतेनेत्येवात्र सिद्ध समास कथ सारङ्ग

अथेदानीमिति ॥ (भा)

सिद्धान्त्याह

बाढमिति ॥ (भा)

एवमपीति । (भा)

एव चेत्यर्थ । इद सूत्रमत्र पक्षे उदाहरणमात्रपरमिति बोध्यम् ॥ क्वचिद्विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्प्रधानोपसर्जनत्वे व्यवस्थिते तत्राह

प्रधानग्रहण वेति ।

तदयमर्थ । पूर्वपरसूत्रोपात्तप्रधानयो सह समाससज्ञाप्रसङ्गे परसूत्रोपात्त प्रधान भवति पूर्वसूत्रोपात्त प्रधानमुपसर्जन तादृशो-पसर्जनयो समासप्रसङ्गे परशास्त्रोपात्तमुपसर्जनमुपसर्जन पूर्वशा-स्त्रोपात्तमुपसर्जन प्रधानमिति ॥ भाष्ये

इभ्ययुवतिराढ्ययुवति (भा)

इति पाठ स चिन्त्य । तयोरजातित्वात । इभयुवतिरश्वयु-वतिरिति पाठस्तु उचित इति केचित । भाष्यप्रामाण्यात्तयोरपि

समस्तु । प्रकृतसूत्रमेव तु न कर्तव्य 'विशेषण विशेष्येणे' त्येव समासस्य सिद्धत्वादिति ध्येयम् । "मत्वर्थीयचिकीर्षाया न कर्मधारय इति वक्तव्यम" ॥

शब्दो गुणवचन सारङ्गत्व छायावयवकृतमित्यतस्येव सिद्धि, तत्रायम प्यर्थः । 'वर्णो वर्णेनेत' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न वक्तव्यो भवति

जातिवाचित्वम् । अत एव [१] जातेरस्त्री 'ति सूत्रे अयोपधादि त्यस्य इभ्या चञ्चियेति प्रत्युदाहरण भाष्ये दत्त हस्तिपकजाति-श्रेभ्यपदेनोच्यते अर्घ्येति पाठ । अर्घ्यो ब्राह्मण इत्यन्ये ॥

वृन्दारकयुवतिरिति । (भा)

वृन्दारकशब्दो देवजातिवाचीत्याहु ॥ भाष्ये कृत्यतुल्ये'-त्यस्यावकाशप्रदर्शनावसरे तुल्यमहानि त्यपपाठ । तुल्यश्वेत" तुल्यकृष्ण इत्येव पाठ्क पाठ ॥

न्यायव्युत्पादनायेति । (कै)

प्रत्यासत्त्यादिन्यायेनेत्यथ ॥ विप्रतिषेधप्रकरणादिष्टिरूपत्व कथ लभ्यमित्यत आह

प्रत्यासत्तेरिति ॥ (कै)

ज्ञाप्यते इति । (कै)

शेषत्वाभावादिति भाव ॥

---

१ पा ४ । पा १ । सू ६३ ॥

वीरपुरुषवान ग्राम इति मा भूत । तथा च प्रथमत एव मत्वर्थविवक्षया बहुव्रीहिरेव भवति । न्यायसिद्ध चेदमिति भाष्यम । बहुव्रीहिमात्रेण

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्येव सिद्धत्वात तदवश्य वक्तव्यमेतत्प्रतिषेधार्थ सिद्ध मा भूत् कृष्णैतो लोहितैत इति इद तु न वक्तव्य इदमपि

कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वादिति ॥ (कै)

कदाचित्कर्मधारय इति । (भा)

पूर्वविप्रतिषेधानुक्तावपि सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

मत्वर्थीयप्रकृतिरिति । (कै)

षष्ठीतत्पुरुषः ॥ भाष्ये

मत्वर्थीयैरभिधानमिति । (भा)

न प्रत्ययैस्तदर्थाभिधानं यथा स्यादित्यर्थः ॥

तस्यास्वाभाविकत्वादिति । (कै)

बहुव्रीहिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयविधानात्तदर्थस्तेनोक्त एवेति भावः ॥

मत्वर्थीयोऽर्थान्तर इति । (कै)

अन्यपदार्थरूपे मत्वर्थे इत्यर्थः ॥

न वक्तव्यमिति । (कै)

वक्तुमनर्हमित्यर्थः ॥ क्वचित्तु 'न कर्त्तव्यमि'ति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः । तदर्थस्य विषयविशेषनिष्ठत्वस्याभावादिति भावः ॥

सर्वशब्दस्य त्वकारान्ते कर्मधारय इष्यते । तस्माच्च ठन बाधित्वा निरेवति वक्तव्यम । सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी ॥

व्दाभ्यां तयोच्यत इति नात्र तत्क्षतत्वसभव अत्र कृष्णसारङ्ग इत्यादौ यत्रैकोऽवयवशब्दो ऽपर समुदायशब्दस्तत्रावयवस्याप्रधानत्वादुपसञ्

अन्यथा (कै)

प्रकारान्तरेण ॥

मत्वर्थीयोत्पत्तिम् (कै)

तन्नियमम् ॥

वस्त्वित्यर्थ इति। (कै)

भवति वै किञ्चिदि' ति भाष्यस्य। एव जातीयक किञ्चिद्वचन भवति खल्वित्यथ ॥ कि जातीयमित्याशङ्कायां कार्या शब्दा इति यज्जातीय तज्जातीयमित्युत्तरम् ॥ कार्या शब्दा इति वचनमेव केनाभिप्रायेण पठितमित्यत आह

आचार्या कार्यबुद्धि कृत्वा पठन्तीति। (भा)

घटादिरूपकार्यवच्छब्दा अपि कार्या इति बुध्या पठन्तीत्यथ ॥ पठ्यमानवचनाकारमाह

कार्या शब्दा इति ॥ (भा)

अथवा पठिक्रियेति। (कै)

आचार्यककर्तृकिञ्चित्कमककार्यत्वबुद्धिकरणोत्तरकालिकपठनक्रियाकर्तृक भवनमित्यथ ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य प्रकृतोपयुक्तमाह

तद्वदिति। (कै)

कार्या शब्दा" इति वत्कार्यवद्बुध्येद पठितमित्यथ ॥ तदाशयमाह

मत्वात्पवनिपात, द्वयोस्त्ववयवशब्दयो पर्याय इति द्रष्टव्यम्, इह यस्मिन्प्रयोगे वीरै पुरुषैस्तदान ग्राम प्रतिपादयितुमिष्टस्तत्र प्रथममे

कार्या शब्दा इति ॥ (कै)

दर्शने इति ॥ (कै)

तत्प्रत्यायनम् । (कै)

तत्प्रत्यायनसामर्थ्यम् ॥ नन्वेव वीरपुरुष इत्यादौ अन्तरङ्गत्वात कर्मधारय एव स्याद नतु बहिरङ्गो वीरपुरुषक इति बहुव्रीहि-रित्यत आह भाष्ये

अस्तु विभाषेति ॥ (भा)

तदाशयमाह

नाच इत्यादिना ॥ (कै)

बहुव्रीहि सिध्यतीति । (कै)

अपवादत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

इष्टिरियम् (भा)

इत्यनेन यदुक्त तद्दर्शयति ।

प्रथममेवेति । (कै)

वीरपुरुषादौ यद्यन्यपदार्थविवक्षा तर्हि प्रथममेव न तु कर्म-धारयोत्तरमित्यर्थ ॥ इदमेवार्थत पठ्यते न कर्मधारयान्मत्व-र्थीय ' इति ॥ भाष्ये

अन्यपदार्थविवक्षा कार्या वीरा पुरुषा अस्मिन्सन्तीति वीरपुरुषको ग्राम इति, बहुव्रीहिरेव नित्य यथा स्याद अन्यथा पूर्वमनपेक्षिते ऽन्यपदार्थ

अल्पेनेति । (भा)

द्रव्येणेत्यर्थ ॥ अल्पेन यत्नेनेति क्वचित्पाठ ॥

माषेण । (भा)

तत्परिमितस्वर्णेन ॥

शतसहस्रमिति । (भा)

वस्त्राणि गा वेत्यर्थ ॥

कुद्दालपदेनेति । (भा)

पवतीया कुद्दालैरेव भूकर्षण कृत्वा सस्य सम्पादयन्तीति तद्व्यवहारानुसारेणेदम् ॥

प्रतिपत्तिगौरवेति । (कै)

एकस्य विरुद्धयो प्राधान्यगुणत्वयोराश्रयणमेव प्रतिपत्तिगौरवमित्याहु ॥

अन्ये तु शब्दलाघवमिति । (कै)

इदमेव भाष्यस्वरससिद्ध मतम् एकस्यैवार्थस्य प्रदिपादनाय वृत्तिद्वयापेक्षाया गरीयान् शब्दो बोधको बहुव्रीहौ तस्य इति भाव ॥

वीरा पुरुषा वीरपुरुषा इति कर्मधारये कृते पश्चादन्यपदार्थविवक्षाया मत्वर्थीये सति वीरपुरुषवान ग्राम इत्याद्यनिष्टमपि कदाचिदनुषज्येत,

न प्रसञ्जनीयमिति । (कै)

अत इष्टिरित्येव सम्यक् । एव च 'यदीष्टि पच्यते नार्थोऽनेने त्यादिरित्येव तदा भवती त्यन्तग्रन्थ आचार्यदेशीयस्येति भाव । किञ्च वक्ष्यमाणयुक्तिभि सवधनी त्यादिप्रयोगसाधनेऽप्यसुन्वत इति [1] प्रत्ययस्थात्कादि ति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगासङ्गति । मम तु सवधनाद्यथ इत्यादिग्रहस्य प्रकाराथलान्न दोष । कमधारयपद च नञ्समासस्याप्युपलक्षण ध्वनित चेद [2] रक्षत इति सूत्र भाष्ये ॥

ततश्चाच वचनादिति । (कै)

सर्वादेरि ति वचनसामर्थ्यात ॥ भाष्ये

कृष्णसर्पो नाम जातिरिति । (भा)

जातिव्यक्त्योरभेदाश्रयेण ॥ तदुक्तम् भाष्ये

पूर्वपदातिशय इति । (भा)

---

१ अ ७ । पा ३ । सू ४४ ॥
२ अ ६ । पा ३ । सू १६१ ॥

सवशब्दस्य त्वकारान्ते कमधारयोऽपीष्यते तस्माच्च मत्वर्थविवक्षाया 'मत इनिठना' विति ठन बाधित्वा इनिरेव भवतीति वक्तव्य, सर्वं धन

तदर्थातिशये इत्यर्थ । समासार्थस्य लिङ्गसङ्ख्याद्याकाङ्क्षारहितस्य समर्थादिति समर्थ पदविधिरित्युक्तेरिति भाव ॥

सुबन्तेन पदेनेति । (कै)

तेन हेतुना लिङ्गसङ्ख्यादिभि परिसमाप्तस्यार्थस्य प्रकर्षादिसम्बन्धसामर्थ्यमिति भाव ॥

नान्ययेति । (कै)

केवलप्रातिपदिकोपस्थाप्येनेत्यर्थ ॥

प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षयेति । (कै)

हेतौ येयम् ॥

तद्वतोऽपेक्षणादिति । (कै)

वस्त्राणि सौक्ष्म्यविषयस्पर्धाया तद्वन्तमपेक्षन्त इति भाष्याक्षरार्थ । बहुव्रीह्यातिशायिकयोर्युगपत्प्राप्तिविषये तद्वन्तमपेक्ष्य वस्त्राणा सौक्ष्म्यगुणविषया स्पर्धोदिति अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्यापि सूक्ष्माणि अस्यास्मादतिशयेन सूक्ष्माणीति विवक्षाया किलातिशायिकबहुव्रीह्योरेकत्र प्रसक्तिर्वाच्या तत्र वस्त्रद्वारा सूक्ष्मशब्दस्य तद्वस्त्रापेक्षत्वादातिशायिकाप्रसक्तिरित्ययुक्तो विप्रतिषेध

सर्वधन तदस्यास्तीति सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी, यत्र कर्मधारयो जातिविशेषवचनस्तत्र कर्मधारयन्मत्वर्थीयो भवति कृष्णसर्पवान्वल्मीक

इति भाव । एव च परम्परया सौक्ष्म्यगुणविषयप्रकर्षस्य विशेषणस्यैव सापेक्षत्वमित्युक्त भवति । वचनप्रामाण्यादातिशायिकस्तत्र भविष्यत्येवेति मन्दमान शङ्कते । भाष्ये

ननु चेति ॥ (भा)

याहि तद्वन्तमिति । (भा)

न सा नियतेति भाव । एकस्वामिकयोरपि स्पर्द्धादर्शनादिति बोध्यम ॥

अतिशयनानीति । (कै)

अन्याभिभवकर्तॄणि प्रकर्षयुक्तानीत्यर्थ ॥

अतिशय्यमानानि । (कै)

अभिभूयमानानीत्यर्थ । अतिशेतिरभिभवे ॥ भाष्ये

[1]तद्वता च सम्बन्ध इति । (भा)

अनेन हि प्रक्रान्ते विशेषणस्य सापेक्षत्वरूप तरपोऽप्राप्तिबीजमुच्चारितम् ॥

---

१ तद्वता चाभिसम्बन्ध । क ॥

लोहितशालिमान ग्राम गौरखरवदरण्य गौरमृगवदिति, नहि वहुशीहिणा तज्जात्या तद्वत्त्व शक्य प्रतिपादयितुम ॥

अर्थान्तरत्वम् (कै)

दृष्टिरूपत्वम । क्वचित्त्वयत्वमिति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थ ॥ भाष्ये

कि तर्हीति । (भा)

एव च तत्सामर्थ्यात्सापेक्षत्वेऽपि बहुव्रीहितद्धिताविति भाव ॥

कथमिति । (भा)

वस्त्रान्तराणा वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धा तद्वता चाभिसम्बन्ध इति येषां बहुव्रीहितद्धितयोरप्राप्त्युपपादिका युक्तिरुक्ता तयायुक्त्या द्वयोरप्यप्राप्ते कथमानर्थक्यमिति प्रश्न । समाधत्ते

यदाहीतीत्यन्ये । (भा)

[1]यदाह्यन्तरेण वस्त्राणा वस्त्रैर्युगपतस्पर्धाम इति (भा)

पाठ तद्वतोऽभिसम्बन्ध इति च ॥

दृष्टौ तु सत्यामिति । (कै)

तस्मादिष्टिदुष्टेति भाष्याभिप्राय इति भाव ॥

तर्हीदानीमिति । (कै)

तर्हेदानीमित्यर्थ ॥ इष्ट्यारम्भे इति यावत ॥

इद न भवति । (भा)

---

१ ‘यदाह्यन्तरेण वस्त्राणा वस्त्रान्तरैर्युगपतस्पर्द्धा’ इति क पुस्तके ॥

इद न सिध्यति ॥

भवति । (भा)

सिध्यति ॥ कुतस्तत्राह

यदेति । (भा)

इति भाष्याशय ॥

कथमन्यपदार्थस्य प्रकर्ष इति । (कै)

यत प्रत्ययस्तदर्थप्रकर्षस्तत्प्रत्ययनिमित्तम् । एव च सौक्ल्य-प्रकर्षे प्रत्यये क्रियमाणेऽप्यन्यपदार्थप्रकर्षाभावात्कथ तत्प्रतिपादकस-मुदायात प्रत्यय । प्रकर्षद्वयप्रतिपादने तु नैकस्य सामर्थ्यम् । न च सौक्ल्यप्रकर्ष एवान्यपदार्थप्रकर्ष । अन्यदीयस्यान्यदीयत्वायोगा-दिति भाव ॥

एक एवासाविति । (कै)

गुणप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इत्यर्थ । स च क्वचित्प्रवृत्तिनिमित्त-गुणप्रकर्ष । यथा शुक्लतर इत्यादौ क्वचित्तत्सहचरितगुणप्रकर्ष । यथा गोतर इत्यादौ क्वचित्तद्विशेषणघटकगुणप्रकर्षो यथा प्रक्षतेनैवान्यस्येति भाष्येणापि पृथग् द्रव्यप्रकर्षाभाव एव प्रतिपाद्यते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

वस्त्राणि मे स्युरिति । (भा)

वस्त्रस्य द्रव्यत्वात्तत्र प्रकर्षाभावेन तरप् क्षत ॥

सूक्ष्मतराणीति । (भा)

सूक्ष्मत्वस्य गुणत्वात्तत्र प्रकर्षसम्भवेन बहुव्रीहेरुत्पन्नेनाप्यातिशायिकेन परम्परासम्बन्धस्य तस्यैव प्रकर्ष उच्यते इति भाव ॥

तथापि यत्रेति । (कै)

साक्षात्स्वगतगुणप्रकर्ष स्वसम्बन्धिपदार्थगतगुणप्रकर्षो वा उभयमपि द्रव्यप्रकर्षरूप भवत्येवेति भाव ॥ भाष्ये

गुणवचनादिति । (भा)

गुणोपसर्जनगुणिबोधकात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षे तत्सहचरितगुणप्रकर्षे वा प्रत्यय उच्यत इत्यर्थ । गुणग्रहण धर्ममात्रपरम् ॥

समासोऽपि गुणवचन इति । (भा)

सूक्ष्मत्वविशिष्टवस्त्रविशिष्टपुरुषवचनत्वादिति भाव ॥ अन्यपदार्थे रूढतया गुणवचनत्व नेत्याशयेन पृच्छति ।

कथमिति ॥ (भा)

उत्तरयति ।

अजहत्स्वार्थेति । (भा)

एव चावयवार्थोपस्कृतान्यपदार्थस्य समुदायेनोपस्थापनाद् गुणवचनत्वम् । प्रवृत्तिनिमित्तसहचरितगुणप्रकर्ष इव प्रवृत्तिनिमित्तविशेषणप्रकर्षोऽपि तदुत्पत्तिनिमित्त स च गोतर इत्यादाववाच्य

गतोऽपि यदि निमित्तं किं वक्तव्यं विशेषणं विशेषणतया वाच्यस्येति भावः ॥

अथेति । (भा)

तत्र हि उपसर्जनपदानामर्थाभावेऽपि प्रधानपदेन समुदायेन वस्तुतस्तादृशगुणोपलक्षितव्यक्तेरेव बोधो न तु गुणानां वाच्यत्वमिति भावः ॥

जहत्स्वार्थायां च न दोष इति । (भा)

अवयवानामर्थाभावेऽपि तद्गुणविशिष्टाया व्यक्तेरानयनादि यथा वाच्यत्वेऽपि तथा तद्गतप्रकर्षे प्रत्ययः । गोतर इत्यादाववाच्यत्वाद् दोहादिप्रकर्ष इवेति भावः ॥

सन्देहः स्यादिति । (कै)

प्रकरणादिना निश्चयसम्भवादिदं चिन्त्यम् । नाथ उत्तरपदलोपेनेत्याहुरिति । अत्रारुचिबीजं तु शाकभोजिपार्थिव इत्यादिप्रयोगव्यावृत्तये वार्त्तिकमावश्यकमिति ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ ७१ ॥

भाष्ये

वक्तव्यम (भा)

इत्यस्य व्याख्येयमित्यथ ॥ व्याख्यानप्रकार दर्शयति ।

चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम । इह मा भूत । कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ जातिरिति मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते चतुष्पाज्जाति वाचिन सुबन्ता गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत । गोगर्भिणी अजगर्भिणी । जाति किम् । कालाक्षी गर्भिणी । चतुष्पात्किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ।

"चतुष्पादो गर्भिण्या"। 'चतुष्पाज्जातिरिति' । केचिदाहु । पोटादिसूत्राज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमिति । अन्ये त्वाहु । ये शब्दान्तरनिर पेक्षाश्चतुष्पादानस्त एवान्तरङ्गत्वाद्गृह्यन्ते न तु कालाक्ष्यादयो यौगिका

केचिद् (कै)

इत्यादिना ॥

शब्दान्तरेति । (कै)

चतुष्पाद्वचनाच्चतुष्पाद्विषया इत्येव पाठ । जातिरित्यस्य विच्छिन्नत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य च सर्वैर्दुर्ज्ञेयत्वाद्वचनमेवावश्यक-मिति तत्त्वम् ॥

केचिज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमित्याहु । अन्येत्वाहु । शब्दान्तरसन्निधि-निरपेक्षा ये चतुष्पाज्जातिवचनास्त एवान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते न तु काला-ख्यादयो यौगिका शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः ॥

गर्भिणीशब्दस्य परनिपातार्थं वचनम् । अयुदाहरणे तु विशेषणमिति समासे पूर्वनिपातो बोध्य ॥

शब्दान्तरसनिधानाच्चतुष्पाद्विषया इति, गर्भिणीशब्दस्य परनिपातार्थं वचनम् ॥

मयूरव्यंसकादयश्च।२।१।७२॥

मयूर इव व्यंसक इति (कै)

किमर्थश्चकार । एवकारार्थः । मयूरव्यंसकादय एव क्व माभूत । परमो मयूरव्यंसक इति ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ एते समुदाया निपात्यन्ते। चकारोऽवधारणार्थः समासान्तरं व्यावर्तयति। व्यंसको धूर्त । मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति विग्रहः । व्यंसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम् । एवं छात्रव्यंसकादीनां यवनमुण्डपर्यन्तानाम । अन्ये त्वाहुः । मयूर इव व्यंसक । छात्र इव व्यंसक । काम्बोज इव मुण्ड । यवन इव मुण्ड । उपमानसमासोऽयम् । तत्र "उपमानानि सामान्यवचनैरि" त्येव सिद्धे पुनर्विधानं 'तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीये' ति

"मयूरव्यंसकादयश्च" ॥ 'मयूरव्यंसक इति । व्यंसको धूर्त्त, मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति व्यंसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम् । एवं छात्रव्यंसकादीनां काम्बोजमुण्डपर्यन्तानाम् । अन्येत्वाहु । मयूर इव

केचित्तु विशेषणसमासे गुणवचनत्वाद्व्यंसकस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते

मयूर इव व्यंसको धूर्त । छात्र इव व्यंसक । काम्बोज इव मुण्ड । इत्युपमानसमासापवादोऽयं समास । प्रतिपदविहितोपमानसमासविषय पूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधनार्थं इत्याहु ॥

पूर्वपदप्रकृतिस्वरो मा भूदिति । स ह्युपमानसम्बन्धेन विहिते समासे विधीयते । मयूरव्यंसकः । छात्रव्यंसक । कम्बोजमुण्ड । यवनमुण्ड । पादगृह्य, हस्तगृह्य, लाङ्गूलगृह्य पुनर्दाय, एते चत्वारश्च छन्दसि ।

यत्प्राच्छिष्या पितर पादगृह्य । अग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय ।

पुनर्दाय ब्रह्मजायाम् । ' पुनश्चनसौ छन्दसीति ' गतिसञ्ज्ञा तु वार्तिककारोक्ता न तु सूत्राच्छेति गणकारेणेद पठितम । एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ एहीडेति तस्मिन्कर्मणि तदेहीडम । एवमेहि यवम । एहि वाणिजेति यस्या क्रियाया सा एहिवाणिजा । एवमपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहि

व्यंसकश्छात्र इव व्यंसक कम्बोज इव मुण्ड यवन इव मुण्ड उपमान समासोऽयम् उपमानानि सामान्यवचनैरित्येव सिद्धे पुनर्विधान ' तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीये"ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो मा भूदिति स ह्युपमानसम्बन्धेन विहिते समासे विधीयत इति । 'पुनर्दायेति 'पुनश्चनसौ छन्दसी ति गति-सञ्ज्ञा । 'वार्तिककारोणेति' । गणकारेणेद पठितम एहि इडेति यस्मिन

इदमित्याह ॥ तत्र । [1] उपमानानीति सूत्रस्थभाष्यकैयटरीत्या तस्य [2] येननाप्राप्तिन्यायेन विशेषणसमासबाधकत्वात ॥

---

१ अ २ । पा १ । सू ५५ ॥

२ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति । परिभाषेन्दुशे ॥ ५८ ॥

स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता । ऊह वितर्के, लोण्मध्यमै कवचनम । प्रोह्य कटमिति यस्यां सा प्रोह्यकटा । निपातनात्परस्मै पदम । प्रोह्यकटा । प्रोह्यकर्दमा, उद्धरचूडा । आहरवसना । आहर वनिता । कृन्तविचक्षणा । कृती छेदने । लोट । सेहि सुचादित्वान्नुम् । कृन्त विचक्षण इति यस्यां क्रियायां सेत्यर्थः । गणरत्ने तु कृन्धि विचक्षणेति पाठ । तत्र कृती वेष्टन इति रुधादिर्बोध्य । उद्धर कोष्ठात उत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । आख्यातमाख्यातेनेति सिद्धे असातत्यार्थं वचनम । एवमुद्धमविधमा । उत्पचनिपचा । उत्पतनिपता । इहैषां समासानामन्यपदार्थे स्त्रीलिङ्गत्वाट्टाप । एवमग्रेऽपि । उदक च

कामणि तदेहीडम एवमेहियवम्, एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा एहिवाणिजा एवमपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता इहवितर्का लोण्मध्यमैकवचन प्रोह्य कटमिति यस्यां सा प्रोह्यकटा, एव प्रोह्यकर्दमादय आहरवसनान्ता । कृती छेदने, तदेव वचन सुचादित्वान्नुम , कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा

अवाक् च उच्चावचम् । उच्चैश्च नीचैश्चोच्चनीचम् । आचितं चापचितं च आचोपचम्, आचपचम्, निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । एते सर्वे निपात्यन्ते । न विद्यते किं चन यस्यासावकिंचनः । अकिंचनः । स्नात्वा कालकः । इह समासान्तोदात्तत्वं स्वभावश्च निपात्यते समानकर्तृकत्वं तु अन्तर्भूतक्रियापेक्षं बोध्यम् । स्नात्वाकालकः सपन्नः इत्यर्थावगमात् । पीत्वा स्थिरकः भुक्त्वासुहितः । प्रोष्य पापीयान् उत्पत्य या कला उत्पतन कृत्वा या पाकुर्भवति सोच्यते हस्तिज्वरः पाकलः । तद्विशेषस्तु कूटपाकलः "कलभ कठोर इव कूटपाकल" इति भवभूतिप्रयोगात् हस्तिप्राणहरो तथादशंगा स्येत्यन्ये । निपत्यरोहिणी निषद्यश्यामा अपेहिप्रघसा । जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ जहीति लोण्मध्यमैकवचनान्तम् । तत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन चेत्कर्ताभिधीयते । जहिजोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः । जहिस्तम्बः । उज्जहिस्तम्बः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अश्नीतपिबतेत्येवं यत्र सततमभिधीयते सा ऽश्नीतपिबता । एवं पचतभृज्जता । खादतमोदता ।

न्तविवक्षया, उद्धर उत्सृजेति यस्यां सोद्धरोत्सृजा आख्यातमाख्यातेनेति सिद्धे ऽसातत्यार्थं वचनम् एवमुद्धमविधमा उत्पचविपचा उत्पतनिपाता, उदक् च अवाक् च उच्चावचम्, उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम् आचितं चोपचितं च आचोपचं, निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचं, सर्वएते निपात्यन्ते न किंचन विद्यते यस्य सो ऽकिंचनः, स्नात्वाकालकादिषु समासान्तोदात्तत्वं स्वभावश्च निपातनात् । प्रतीयमानक्रियापेक्षं च समानक

खादतवसता । आहरनिचया । आहरनिष्कषा । उत्पचनिपचा । भिन्धि लवणा । भिन्धि लवणमिति यस्यामभिधीयते सा क्रिया तथा । एव पचलवणा । आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येऽपि ज्ञेया । तत्र केचिद्गणकारकृता सङ्गृहीता । तद्यथा नास्ति कुतोऽपि भय यस्य स अकुतोभय । कान्दिश गच्छामीति य आह स कान्दिशीक । गणपाठसामर्थ्यादीकण् द्वितीयाया अलुक् । कान्दिशीको भयद्रुत इत्यमर । अहोपुरुषोऽहमिति यो मन्यते तस्य भाव आहोपुरुषिका । 'मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । अह श्रेष्ठोऽहं श्रेष्ठ इति यस्या साहमहमिका । या इच्छा अभिप्राय इति यदृच्छा । एहिरेयाहिरा । एहि रे याहि रे इति यस्या सा तथेत्यर्थ । गणपाठादात्वम् ।

एहिरा याहिरे नीता येन निस्त्रप्रचा अपि ।
तत्कम दग्धु सेवेथा गोविन्दमकुतोभयम् ॥

उन्मृडकि अवमृडकीति यस्या सा उन्मृजावमृजा । अत एव निपातनादनयोरिहैव साधुत्वम । अन्यद् द्रव्य द्रव्यान्तरम् । अन्तरशब्दो

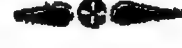
ऽन्यकाल खात्वाकालक सपन्नइति । 'जहि कर्मणेति । जहीति लोण्मध्यमैकवचन तदेतत्कर्मणा बहुल समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन चेत्कर्त्ता विधीयते, जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोड, अश्नीत पिबतेत्येव यत्र सततमभिधीयते सा ऽश्नीतपिबता, एव पचत भृज्जता, भ्रस्ज पाके । भिन्धि लवणमिति यस्यामभिधीयते सा भिन्धिलवणा एव पचलवणा । अविच्छिन्नलक्षणात्तत्पुरुषइति । यस्य तत्पुरुषस्य

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्ट-
कृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते द्वितीयाध्या-
यस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
पादश्च समाप्त ॥ १ ॥

भिन्नवाची । भिन्नस्याभेदेन सवस्त्रेन पूर्वपदार्थे विशेषणम् । पूर्वपदजन्यबोध प्रकाराश्रयप्रतियोगित्व भेदे व्युत्पत्तिसिद्धम् । अवश्यकायम् । तदेव तन्मात्रम । मात्र कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यादि ॥

लक्षणा न कृत प्राप्तप्रयोगश्च भवति स मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वादत्रैव द्रष्टव्य इत्यर्थ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषा न्यायबीजाना महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

अर्धं नपुंसकम् ।२।२।२॥

सूत्रे नपुमकम इत्युक्तेरिहकस्मादिति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याह

नपुसकस्येति ॥ (के)

अर्धं नपुसकम् ॥ नित्यक्लीबो ऽर्धशब्द एकद्रव्ये विद्यमानेनावयविवाचिना सह प्राग्वत । भित्त शकलखण्डे वा पुस्यर्धोऽर्ध समेऽशक इत्यमर ॥ इह काकाक्षिन्यायेन वा पुसीति पूर्वोत्तराभ्या सम्बध्यते । तत्र शकलखण्डे इति नपुसकत्वस्य रूपभेदाभावाये पुस्त्वविकल्पादस्त्रियामिति फलितम् ।

अर्द्ध नपुसकम् " ॥ आविष्टलिङ्ग इति । नियतलिङ्ग इत्यर्थ । तस्येद ग्रहणमिति । तत्रैवार्थे नपुसकत्वस्याव्यभिचाराद् अवयववाचो ह्यभिधेयवशेन त्रिलिङ्ग अपूपार्द्ध मया भक्षित दन्तार्द्धमास्यात्पतित ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध समिधार्द्धया यमक्लीति 'तस्यार्द्धा शस्त्वार्द्धा परिश्रिष्य

सूत्रे नपुसकग्रहणं किमर्धशब्दस्यार्थविशेषप्रतिपत्तये उत समासगतरूपविशेषप्रतिपत्तये । नाद्य इत्याह

अव्यवस्थितत्वादिति । (कै)

नपुसकत्वस्यापूपार्धमित्यादावन्यार्थेऽपि दर्शनादिति भाव ॥ नान्त्य इत्याह

कृते चेति । (कै)

तस्य नपुसकत्वलक्षणविशेषानवसायेन तत्कृतरूपविशेषाभावादिति भाव ॥ अधिकरणस्याकाशस्य निर्ज्ञातत्वात्प्रश्नानुपपत्तेराह

नपुसकत्वेति । (कै)

कस्मिन्नर्थे पुस्त्ववाचक इति भाष्याक्षरार्थ ॥ पुल्लिङ्ग एवेति भ्रम वारयति ।

नियमेनेति ॥ (कै)

नपुंसकग्रहणं ज्ञापकमिति । (कै)

न च स्त्रीलिङ्गरूपमेव किन्न स्यादिति वाच्यम्। भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात् । एकवस्त्रास्त्रीति निर्देशेनैव निर्णयात् । अर्धं इत्यत्र तु रूपभेदात्पुंस्त्वावगतौ सत्यां वा पुंसीति तद्विकल्पेनाविशेषात्स्त्रीनपुंसके लभ्येते । तथा चार्धशब्दस्त्रिष्विति फलितोऽर्थः । समेंऽशके तु अर्ध नित्य

मध्ये निविद् दधाती'ति । भाष्ये त्ववयववाची पुल्लिङ्ग इत्युपलक्षणं, क्वचित्तु समप्रविभागे स्त्रीलिङ्गता दृश्यते 'एकान्तृचेऽर्धां युग्मास्वि'ति, युग्मासु ऋक्षु अर्धां शस्त्वा निविद् दध्यादित्यर्थः तस्यांशत्वेन निर्वाह । अङ्गमिति नपुंसकनिर्देशः शब्दरूपापेक्षयापि सम्भाव्येत, यथा 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्'

निर्देशेन नपुंसकत्वमात्रे लब्धेऽपि नित्यनपुंसकत्वलाभाय तस्या-वश्यकत्वम् अन्यथा अपूपाधन्दन्ताधमित्यादावसमांशवाचिन्यपि एकदेशिसमास स्यादिति चिन्त्यमेतत। परे तु समप्रविभागे नपुंसकलिङ्ग इत्यस्य नपुंसकलिङ्गोऽपीत्यर्थ। अत एव [1] ए ओङ् [1] एच इति अनयो सूत्रयोर्भाष्ये एचो ह्रस्वविधाने ऽर्धैकारा-र्धौकारौ प्राप्नुत इति शङ्कायां[3] नैव लोके नापि वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध

---

१ ए ओङ। ३। ऐ औच। ४॥

२ एच इग ह्रस्वादेशे। १। १। ४८॥

३ ननु चैङ सस्थानतरावर्ध एकारार्ध ओकारश्च। न तौ स्त। यदि हि तौ स्याता तावेवायमुपदिशेत। ननु च भो छन्दोगाना सात्यमुग्रिरा णायनीया अर्धमेकारमर्धमोकार चाधीयते। सुजाते ए अश्व सूनृते। अध्वर्यो ओ अद्रिभि सुतम्। शुक्र ते ए अन्यद् यजतम ते ए अन्यद् इति। पार्षदकृतिरेषा तत्र भवता नैव हि। लोके नान्यस्मिन् वेदे अर्ध एकारो ऽर्ध ओकारो वास्ति॥ ३। ४। १। १।

नपुंसकमित्यर्थ। अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली। एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचन मिति। वा। पिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न ह्रस्व। एकाधिकरणे किम्। अर्धं पिप्पलीनाम। कथ तर्ह्यर्धपिप्पल इति। अर्धानि पिप्पलीनामिति विग्रहे मा भूत। खण्डसमुच्चये तु भविष्यति। अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली

वस्तुनि बहुव्रीहाविति तस्मान्नपुंसकमित्युक्तम। अर्द्धपिप्पलीति। पिप्पलीशब्दस्यैकविभक्ति चेत्युपसर्जनसज्ञा न भवति एकविभक्तावषष्ठ्यन्त मिति वचनात्। अर्द्धं पिप्पलीनामिति'। न तर्हीदानीमिद भवति अर्द्धानि पिप्पलीनामर्द्धपिप्पल्य इति, नैतदस्मिन्विग्रहे भवति खण्डसमुदाये

ओकारो वास्तीत्युत्तरपरभाष्ये समविभागविषयेऽपि पुंलिङ्ग प्रयुक्तः । अवयववाची तु पुंलिङ्ग एव ॥

अपूपार्धमिति । (कै)

समप्रविभाग एव अन्यथापूपार्ध इत्येव [1] परवल्लिङ्गमिति सूत्रे भाष्येऽप्येतत्स्पष्टमित्युत्तरसूत्रे स्फुटीकरिष्यते । अन्यतरस्या ग्रहणापकर्षेण योगविभागेन वा एकदेशिसमासविषये षष्ठीसमास सूत्रकृतोऽपीष्ट एव । एव चारम्भप्रत्याख्यानयो समफलता । नपुंसकग्रहणे तु सूत्रेषु निर्देशो लिङ्गाविवक्षाया ज्ञापकमित्याहु ॥

भाष्ये

अर्धपिप्पलीनामिति । (भा)

दशाना पिप्पलीनामर्धमित्यर्थ । न च समासे एकत्वसङ्ख्यायाम् औत्सर्गिकत्वात्कथमत्र समासापादनम् एकत्वस्यापि तत्राभानाच्छुद्ध-

1 अ २ । पा ४ । सू २६ ।

मित्यादि विग्रहात । एकदेशिनेति किम । अर्धं पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तोऽत्र स्वामी नत्ववयवीति न तेन समास । पशुना तु स्यादेव । अर्धं पशुर्देवदत्तस्येति । देवदत्तस्वामिक पशोरर्धमित्यर्थ । नपुंसक किम । ग्रामार्धो नगरार्ध । अर्धमिति निर्देशादेव सिद्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रे

भवति अर्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पल्य इति । 'देवदत्तशब्देन समासो न भवतीति । देवदत्तोऽत्र स्वामी न त्वेकदेशी यस्त्वेकदेशी पशु स्तेन भवत्येव समास । अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति, देवदत्तस्वामिक पशोरर्द्ध मित्यर्थे, तत्र समुदायेन सम्बन्धान्नास्ति सापेक्षत्वम् । अथ योग शक्यो

पिप्पलीत्वेनानेकपिप्पलीबोधसम्भव इति शङ्काशय। इतरोऽध- पदार्थस्य तत्र पञ्चपिप्पलीरूपत्वेन समासे बहुवचन मत्वा पृच्छति

न वा भवतीति ॥ (भा)

अर्थान्तरे भवति न त्वेतदर्थे इत्याह

भवति यदा (भा)

इत्यादिना ॥

अर्धश्चाचेति। (कै)

दशानां पिप्पलीनाम् अर्धं पञ्च इत्यत्राथ। पिप्पलीनां प्रत्येकम् अर्धानि बहूनीति तत्राथ ॥ भाष्ये

तदा न भवितव्यम् (भा)

इत्यथमभिप्रेत्याह

लिङ्गनिर्देशो न विवक्षित इति ज्ञापयितु तेन तस्येदमिति लिङ्गत्रयेऽपि भवति। एतत्सूत्र परवल्लिङ्गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथा हि। अधपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धम्। समुदाये दृष्टा शब्दा अवयवेऽपि वर्त्तन्ते इति न्यायात। समप्रविभागादन्यत्र हि तवाप्येमेव गति। अर्थ्यां

ऽवस्तु कथमर्धपिप्पली, सामानाधिकरण्यो भविष्यति। अर्ध चासौ पिप्पली चेति। ननु च यद्यर्द्धं न पिप्पली अथ पिप्पली नार्द्धम अर्द्धं पिप्पली चेति विप्रतिषिद्ध नास्ति विप्रतिषेध समुदाये हि दृष्टा शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते। किञ्च समप्रविभागादन्यत्राऽर्धचन्द्रादावयमेव गतिप्रकार समप्र

अर्धपिप्पलीत्येव स्यादिति । (कै)

यद्यप्यर्धपदार्थो बहव तथाप्यर्धशब्देनैकत्वावरुद्धसमुदायस्यैव भानादिति भाव ॥

तदा कस्मान्नेति । (भा)

समास कुतो न इत्यर्थ ॥

तिरोहित भेदस्येति । (कै)

तिरोहितावयवभेदस्येत्यर्थ । समूह समूहिभ्यो भिन्नोऽपीति भाव ॥

हार । अर्धहार । अर्धजरतीयम । अर्धवैशसम् । अर्धोक्तम । अर्ध विलोकितमित्यादिदर्शनात । न च समप्रविभागे षष्ठीसमास बाधितुमिद सूत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वादिति । तथा च कालिदास प्रायुङ्क्त । प्रेम्णा शरीरार्धहरा हरस्येति ॥

विभागेऽपि तथास्तु इद तर्हि प्रयोजन समप्रविभागे षष्ठीसमासो माभूदिति इष्यते षष्ठीसमासेऽपि तथा च भगवानपिङ्गलनाग प्रयुङ्क्ते, खराद्धं चार्यार्द्धमिति । एव तर्हि गौणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य विशेषणा समासो न किल स्यादित्ययमारम्भ ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतर-स्याम् । २ । २ । ३ ॥

नान्तरीयकतयेति । (कै)

तत्सिद्ध्यनुगुणतया ज्ञापकत्वमस्येति भाव ॥

स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यत इति । (कै)

वारद्वयज्ञापित दृढसंस्कारजननद्वारा शीघ्र स्मरणाय इत्यर्थ । विनिगमनाविरहादिदमपि ज्ञापकमिति भाव ॥ सामान्येऽवयवाभावादाह

सामान्याश्रयसमूहेति । (कै)

[1] षष्ठी इत्यादिना सामान्यशास्त्रेण विहितेत्यर्थ ॥

---

१ अ २ । पा २ । सू ८ ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ एतानि एकदेशिना सह वा प्राग्वल्सुरेक चेद् द्वयम् । द्वितीय भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । भिक्षा द्वितीयम् । तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीयमित्यादि । एकदेशिना किम । द्वितीय भिक्षाया भिक्षुकस्य । एकाधिकरणे किम् । द्वितीय भिक्षा

' द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ' ॥ अन्यतरस्या ग्रहणा त्सोऽपि भवतीति ' । ननु च पूरणप्रत्ययान्ता एवैते द्वितीयादयस्तत्र पूरण गुणसुहितेत्यादिना प्रतिषेधेन भवितव्य, तदापि ' पूरणाद्भागे तीयादनि ति

प्रतिनियत इति । (कै)

अधम इत्यादि शास्त्रेण विहित ॥ भाष्ये

अवयवविधाविति । (भा)

तद्विषये नोत्सर्गप्रवृत्तिरित्यर्थ ॥

न्यायादिति । (कै)

येन नाप्राप्तिन्यायादित्यर्थ ॥

विरोधाद् (कै)

इत्यादि । तदुभयसत्त्वे हि बाध्यबाधकभाव । प्रकृते चोभयत्वभावात् तदभाव इति वार्त्तिकमतेनेद प्रयोजनमुक्तमित्यन्वय ॥

भाष्यकारस्त्विति । (कै)

सत्यपि सम्भवे बाधन भवति इति तदुक्तेरिति भाव ॥ नन्वीदृश दधिदान तक्रदानस्य निवर्त्तक दृष्ट तत्र लोकफलतास्ति न च सा प्रकृते इत्यत आह

ग्राम् । स्यादेतत । पूर्वसूत्रवदिदमपि प्रत्याख्यायताम् । तथा हि । समुदायशब्दस्यावयवे वृत्तौ कर्मधारयेण द्वितीयाभिक्षेत्यादि सिद्धम । भिक्षा द्वितीयमित्यादि तु षष्ठीसमासेन सिद्धम् । नैवम । पूरणेति षष्ठीसमासनिषेधात । सिद्धान्ते तस्मिन सूत्रेऽन्यतरस्या ग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे षष्ठी

स्वार्थिकोऽप्रत्यय क्रियते तदापि पूरणगुणसुहितार्थेत्यर्थशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्पूरणार्थग्रहण न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भवितव्यमेव प्रतिषेधेन तत्कथ सोऽपि भवतीत्याह । 'पूरणगुणेत्यादि'।

अर्थाभिधाने इति ॥ (कै)

प्रतिपत्ति । (कै)

प्राप्ति । वस्तुतो भाष्यनये विरोधाभाव इवैकफलत्वाभावेऽपि बाध इति निरूपितम् आकडारसूत्रे भाष्ये ॥

शबादेशा श्यन्नादय इति । (भा)

तत्र श्नमादेशत्वाच्छप निवर्त्तयति मित्वादन्त्यादच परो रमागमवदिति भाव ॥ भाष्ये

यत्रोत्सर्गापवादमिति । (भा)

यत्रोत्सर्गापवाद महाविभाषाविकल्पित तत्रेति पाठान्तरम । अस्वाङ्ग पूवपदाद्वा इत्यतो ङीप् ङीष्विधौ वा इत्यनुवृत्तिरिति पाठ । उत्सर्गापवादयोरुभयोरपि वैकल्पिकत्व दर्शयितु ङीष् ङीव विधौ इत्युक्तम् ॥

वार्त्तिककारस्येति । (कै)

यदि त्वसयोगोपधात् इत्याद्यनुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति वार्त्तिकाशय इति भाव ॥

समासो लभ्यते । वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धे । नन्वेतत्सूत्र विनापि पूरणाद्भाग इति स्वार्थेनप्रत्यय कृत्वा तदन्तेन षष्ठीसमास करिष्याम इति चेन्न । तथापि प्रतिषेधसाम्यात । पूरणेत्यत्र हि अर्थग्रहण न तु पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणम । अर्थशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात । स्वार्थे

वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात् षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेवान्यतरस्या ग्रहणमिति भाव । पूर्वं तु षष्ठीसमासापवादो योग इत्याद्यप्राप्त्यभिप्रायेणोक्त,

ङीष एव त्वनुदात्तविधाने इति। (कै)

ङीबादेशद्वारेत्यर्थ ॥

नित्ये स्वरमात्रविधाने (कै)

इत्यस्यापि स्वरमात्र फलके ङीबादेशविधाने इत्यर्थ । नित्यत्व वाग्रहणाननुवृत्ते। तदनुवृत्तौ हि पक्षे ङीष् श्रवण स्यादेवेति भाव ॥ भाष्ये

इद तर्हि प्रयोजनम् अर्धपिप्पली (भा)

इत्यादि परवल्लिङ्गम इति सूत्रस्थभाष्येणेद विरुध्यते। तत्र हि एकदेशिसमासो नारभ्यते कथमर्धपिप्पलीति समानाधिकरणो भविष्यति। अर्ध चासौ पिप्पली चेति। न चैकदेशिसमासारम्भे षष्ठी समासस्य तेन बाधो भवति। अन्यथा षष्ठीसमासोऽपि प्राप्नोति। इष्यते षष्ठीसमासोऽपि। अपूपार्ध मया भक्षित लब्ध मया ग्रामार्धम इति। एव पिप्पल्यर्धम इत्यपि भवितव्यमित्युक्त तस्माद् यथाश्रुतसूत्रमते एकदेश्युक्तिरियम् ॥

कास्त्र प्रकृत्यर्थेनार्थवन्त इति अनन्तस्यापि पूरणार्थतास्त्येवेति भाष्ये स्थितम्। अत एव "तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानी" त्यत्र (रघुवंशपञ्चम सर्गस्य ८ श्लोक) समास प्रामादिक इत्याहु । वस्तुतस्तु परवल्लिङ्गमिति सूत्रे तत्पुरुषग्रहण द्विगुप्राप्तेत्यादिवार्त्तिक पूर्वापरेत्यादिचित्सूत्रो च भाष्ये प्रत्याख्याता। तथा च भिक्षाद्वितीयादिसिद्धये सञ्ज्ञाप्रमाण

यद्वा सत्यस्मिन्योगे षष्ठीसमासप्रतिषेधस्यास्य च षष्ठीसमासबोधकत्वम विशिष्टमिति मत्वा तथोक्तम। अयमपि योग शक्यो ऽवक्तु कथ, समुदायावयवयोरौपचारिके सामानाधिकरण्ये सति द्वितीयभिक्षादिसिद्ध

उन्मत्तगङ्गम् अव्ययीभावेनेति । (भा)

यद्यपि वाक्येन सञ्ज्ञानवगमात सोऽव्ययीभावो नित्यसमास-सदृश । तद्वत् समासान्यूनार्थकवाक्याभावात तथापि वापद तच्च सम्बध्यत एव । अत एव वाक्य भवत्येव । अत एव सञ्ज्ञायामि ति समासविषयेऽपि वाप्यामश्वो वाप्यश्व इति वाक्य भाष्याद्युक्त सगच्छत इति भाव ॥

पूरणाधिकारेति । (कै)

पूरणशब्दस्य स्वरितत्वादित्यभिमान ॥ पर्य्यवसन्नशब्द व्याचष्टे

अनाव्यवहितमिति । (कै)

स्वरभेदप्राप्तमिति यावत ॥

न तु तदधिकारेति । (कै)

एव सूत्रे विनिगमनाविरहाद भाष्यप्रमाणाच्चान् प्रत्ययान्ताना केवलाना च द्वितीयादीना ग्रहण भिक्षासम्बन्धिद्वित्वसख्यापूरण-मित्यर्थ ॥ भाष्ये

एव तर्हीति । (भा)

अन्यतरस्यामित्येतत सामर्थ्यात पूरणेति प्रतिषेधो नेति भाव ॥

त्वादिनिर्देशाना सामान्यापेक्षज्ञापकताश्रयणीया पूरणेत्यादिनिषेधो ऽनित्य इति । एवञ्चोऽक्षषष्ठेत्यपि साध्विति दिक । तुरीयस्यापीष्यत इति वृत्ति कारा । एतच्च भाष्यादौ नास्ति ॥

मुख्यार्थवृत्तौ षष्ठीसमासे तु भिक्षाद्वितीयमित्यादि भविष्यतीति, नैतत्सु सूच्यते, अनेनैव खल्वन्यतरस्या ग्रहणेन षष्ठीसमास प्राप्यते कथमस्मि न्योगेऽसति भविष्यति ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ।२।२।४॥

अयमप्युच्यते (भा)

इत्यादि । उभयोरपि प्राप्तापन्नग्रहणेन विशेषविहितत्वादित्यर्थ ॥ द्वितीयया इत्यत्र प्रश्लेषे उद्देश्यासन्निधान चकारेण व्यवधान चेति भावेनाह

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ एतौ द्वितीयान्तेन सह प्राग्वत । पक्षे द्वितीयाश्रितेतिसमास । प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविक । जीविकाप्राप्त इति वा । आपन्नजीविक । जीविकापन्न । यद्यपि प्राप्ता जीविका येनेति कृत्वा कमर्थि क्तान्तेन बहुव्रीहौ प्राप्तजीविक इत्यादि सिध्यति । तथापि समासान्तोदात्तार्थं वचन प्राप्तसुख इत्याद्यर्थञ्च । इह हि बहुव्रीहौ जाति कालसुखादिभ्य इति निष्ठाया परनिपात स्यात । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया

'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" ॥ प्राप्तजीविक इति' । एकविभक्ती त्युपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वम । प्राप्ता जीविका येनेति कमर्थि क्तान्तेन बहुव्रीह्ना वप्येतत्सिद्ध समासान्तोदात्तत्वार्थं तु वचनम । इह प्राप्तसुख प्राप्तदु ख इत्यादिषु जातिकालसुखादिभ्य इति प्राप्तापन्नयो परनिपातप्रसङ्गश्च । इह लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्याप्यय समासो भवति, प्राप्ता जीविका

सौचत्वाच्चेति ॥ (कै)

सूत्रारम्भ इति ॥ (कै)

द्वितीयाश्रित इत्येव सिद्धे एतत सामर्थ्यादिति भाव ॥

लिङ्गविशिष्टेति । (कै)

एकादेशस्य पूर्वान्तत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

प्राप्तशब्दस्याप्यय समास' । प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविकेति । नन्वेक विभक्तौत्युपसर्जनतया जीविकाशब्दस्य ह्रस्वोऽस्तु नाम । प्राप्तशब्दस्य तु कुत स । अत्र भाष्यम । अचेति पूर्वपदस्याकारोऽपि सूत्रेऽस्मिन विधीयते । चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषस्यानुमानादिति प्राप्तापन्ने समस्येते । अ च अत्व च भवति प्राप्तापन्नयो । सौचत्वाच्च प्रकृतिभावो नेति भाव इति प्राहु । वस्तुतस्तु द्वितीयेत्यस्यानन्तरमकारप्रश्लेषो बोध्य । एव हि प्रकृतिभावप्रसङ्ग एव नास्तीति बोध्यम ॥

प्राप्तजीविका इति पुवद्भावो वक्तव्य । भाष्ये त्वकार पूर्वपदस्य विधीयत इत्युक्त चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोऽनुमीयते सौचत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावाभाव, प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन स समस्येते अ च अत्व च भवति प्राप्तापन्नयोरित्यर्थ ॥

कालाः परिमाणिना ।२।२।५॥

तत्पुरुषे प्राय उत्तरपदार्थप्राधान्यात प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

इहेति ॥ (कै)

प्राधान्यमिति । (कै)

एव च समानाधिकरणत्वभङ्ग इति भाव ॥ ननु चित्रगुरित्यादिवत् समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यम् एकार्थीभावकृत स्यात तत्राह

अन्योत्तरेति । (कै)

तद्वैधर्म्य च भाष्योक्त कि च वाक्यविपरीतविशेषणविशेष्यभावो नैकार्थीभाव साध्य । अत एव तस्य एकार्थीभावकृतविशेषेषु भाष्ये गणनाभाव ॥

कि प्रधानोऽय समास इति । (भा)

काला परिमाणिना ॥ परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाण तद्वान्परिमाणी । परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह काला समस्यन्ते स तत्पुरुष । मासो जातस्य यस्य स मासजात । ननु जातो देवदत्त तस्य च दिष्ट्यादिपरिच्छेदक न तु काल । तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति

'काला परिमाणिना' । 'सामर्थ्यात्परिमाणवचना इति' । परिमाणमपेक्ष्य परिमाणी भवति नान्यथेत्येतत्सामर्थ्य तत्र च यद्यपि काल प्रस्थादिवत्सवतो मान न भवति तथापि परिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणमित्यु

समासपदं विग्रहपरमपि उत्तरपदार्थप्रधान इत्युत्तरमप्युभय-साधारणम् । न च विग्रहेऽपि जातस्य प्राधान्ये जातस्य मास इति षष्ठ्यनुपपत्ति । विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यम् । वृत्ति-विग्रहयो समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविव-क्षाया विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येऽपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्ते । अन्यथा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविभक्तिषष्ठ्यापादनस्य भाष्येऽसंगत्यापत्ते । मम तु न दोष । विग्रहेऽपि तस्यैव प्राधा-न्येन तत स्थितिवत समासे विशेषोत्तरषष्ठ्या तत्सम्भव इत्याशयात् सम्बन्धस्याशेषत्वान्न षष्ठीत्युत्तरम् ॥ भाष्ये

यैवासावन्तर्वर्त्तिनीति । (भा)

उत्तरपद इति शेष ॥

योऽसाविति । (भा)

परिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वरूप ॥

चेत । सत्यम । साक्षात्क्रिया परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्द्वारा देवदत्त परि च्छिनत्ति यस्य हि जननादूर्ध्वं मासा गत स मासजात इति व्यवह्रियते तत्र व्यवहारकालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येव । विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यमिष्ट बोध्यम । दण्डी चित्रगुरित्यादाविव विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैव एकार्थीभावा

च्यते । 'मासो जातस्येति । कस्य पुनरय मास परिच्छेदको न तावज्जा तस्य, तस्य हि दिष्ट्यादि परिमाण न तु मास नापि जननक्रिया तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन सम्बन्धाभावात । उच्यते । जननक्रियावधिर्मासेन परिच्छिद्यते मासो जातस्येति कोऽर्थं, जननक्रियाया ऊर्ध्वमस्य मासो

स समासे इति । (भा)

षष्ठीप्रयोजको न भवतीत्यर्थ । तदाह

अभिहित इति । (भा)

षष्ठ्यप्रवृत्तौ निमित्तमिदम। समासेनाभिहितो यत अत एवान्तर्भूत ॥ प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमाह

प्रातिपदिकार्थे इति । (भा)

हि यतोऽभिहितस्तत एव प्रातिपदिकार्थ सम्पन्न इत्यर्थ । अन्यथा पचतीत्यादौ कर्त्राभिधीयमानो गुणभूतत्वादन्तर्भूतोऽपीति तत्रापि प्रथमा स्यादत इदमुक्तम्। अनभिहितसम्बन्ध एव षष्ठीति तात्पर्यम ॥

अन्तर्भावादिति । (कै)

सम्बन्धिविषयकोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थ ॥

अनुद्भव एवेति । (कै)

पृथगुपस्थित्यविषयत्वसम्बन्धित्वमनुद्भव ॥

भ्युपगमात। तथा च हरिणा। क्व चिद् गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षित मित्युपक्रम्य,

आख्यात तद्धिताथस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम ।
गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्यय ॥

इति, वदता आह्निकवैयाकरणाद्युदाहरणानि स्पष्टीकृतानि । तथा

जात, अतीते मासेऽस्य जननमिति यावत अनेन प्रकारेण मासो जातस्य परिमाण, यथा मासे देयमृणमिति ऋणदानस्यावधिर्मासेन परिच्छिद्यते ।

[1]प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमिति । (कै)

षष्ठीप्रतिबन्धद्वारा इत्यर्थ ॥ ननु पक्व इत्यादौ तत्त्वेनाभिधीयमान कर्मादिकत्वभिहितमित्युच्यते नैष तयासम्बन्धत्वेनाभावादत आह

गुणभावेनेति । (कै)

सम्बन्धाभिधानमेव भवतीत्यर्थ । सम्बन्धिविषयकोपस्थितिविषयत्वमेव गुणभाव इत्याहु ॥ ननु

क्वचिदन्तर्भावमिति । (कै)

न सम्बन्धिविषयकोपस्थितौ विषयो भवतीत्यर्थ । उभयो पृथगुपस्थितयोरेव सम्बन्धसम्भवादिति भाव ॥

विवक्षितोऽर्थ इति । (कै)

कियान् कालोऽस्य जातस्य इति प्रश्ने जातस्य मास इत्युत्तरेणैवाकाङ्क्षा शान्ति । न तु मासस्य जात इति उत्तरेणेति स एव विवक्षितोऽर्थ स च न तत प्रतीयत इति भाव ॥

---

१ उपलब्धकैयटे तु "प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनम्" इति पाठोऽस्ति ॥

च मासजात इत्यस्य मासप्रागभाविजननाश्रय इत्यर्थ । अत एव मास जातो दृश्यतामित्यादिक्रियायोगो जातस्यैव भवति न तु अधयिष्यत्यादाविव पूर्वपदार्थस्य । द्व्यहजात । द्वयोरह्नो समाहार । राजाह सखिभ्यष्टच । नसङ्ख्यादे समाहार इत्यह्नादेशप्रतिषेध । कथन्तर्हि

'मासजात इति । यथा गावोऽस्य सन्तीति गोमानिति वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि तद्वतो वृत्तौ प्राधान्य तत्वस्य हेतो अभिहित षष्ठ्यर्थोऽन्तर्भूत प्रातिपदिकार्थ सपन्न इति, यथा चित्रा गावोऽस्य चित्रगु पुरुष इति

'मास जात इति । (कै)

समासस्य न्यायमुत्तरत्र बोध्यम ॥ नन्वेव विग्रहे षष्ठीसमासेनैव सिद्धौ सूत्र व्यर्थम् उत्तर तु तत्रैव समाप्यर्थमेवेति चेन्न । एतद्भाष्य-प्रामाण्येन परिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यबोधकादेव षष्ठीति स्वीकारात । अवयवावयविनो समभिव्याहारे यथावयवि-वाचकादेव तत्रार्थे जातमास इत्यनिष्टनिवृत्त्यर्थं सूत्रम ॥

शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति । (कै)

यद्यपि एतद्भाष्यात् २तदर्हति इति सूत्रभाष्याच्च वृत्त्यर्थोप-दर्शके विग्रहवाक्येऽपि तत्समानेव विषयतेति लभ्यते । तथाप्यत्र वाक्यपदमर्थबोधाय प्रयुक्तस्वतन्त्रवाक्यपरमिति बोध्यम् । भाष्ये-ऽप्येवमेव ॥

सत्ताया नित्यत्वादिति । (कै)

नित्यत्वमत्र परिच्छेदककालाधिककालस्थायित्व बोध्यम ॥

---

१ 'मासस्य जात" इति पाठोऽस्ति ॥
२ अ ४ । पा ४ । सू ७६ ॥

द्व्यहजात इति । उच्यते । नाय समाहारे द्विगु किन्तूत्तरपदे द्वे अहनी जातस्य यस्येति त्रिपदतत्पुरुषाभ्युपगमात । ननु सुपसुपेत्येकत्वस्य विवक्षि तत्वात्कथमेतदिति चेत् । वचनादित्यवेहि । उक्त हि वार्त्तिककृता । उत्तर पदेन परिमाणिना द्विगो समासवचनमिति ॥ अस्याथ । परिमाणिवच

बहुव्रीहाविति तद्वदत्रापि वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि तद्वतो जातस्य वृत्तौ प्राधान्य द्रष्टव्य तथा च मासजातो दृश्यतामिति क्रियायोगो जातेऽस्यैव भवति न पुनरर्द्धपिप्पल्यादिवत्पूर्वपदार्थस्य । 'द्व्यहजात इति' । इयो

[1]प्रत्ययान्तरम् । (कै)

कारणान्तरम् ॥

तस्यैकत्वादिति । (कै)

अखण्डकालाभिप्रायमिदम् । वस्तुतस्तु एकत्वे तस्य कार्यवैचित्र्यनियामकत्वानुपपत्तिरिति भाष्योक्तलक्षणानुपपत्त्या क्षणधारारूप काल इति युक्त क्षणाना चाशुविनाशित्वात् । कथमहरादिविभाग इति चावतरण युक्त कैयटेऽपि नित्य । प्रवाहनित्यतया एक समूहरूपेण विभु क्षणस्य विभुत्वात । तस्य समूहस्यैकत्वाद् इत्यर्थ इत्यन्ये ॥

इत्याहेति । (कै)

इति हेतोराह इत्यर्थ ॥ भाष्ये

तस्यैवेति । (भा)

बुद्धिविषयक्षणसमूहस्येत्यर्थ ॥

क्रिययेति । (कै)

क्रियासमूहेनेत्यर्थ ॥ नन्वौपाधिकत्वेऽपारमार्थता स्यादत आह

१ 'प्रत्ययान्तराविशेषेऽपि इत्यस्ति ॥

मासयो समाहारो द्विमासम् । पात्रादि, द्विमास जातस्येति तु विगृह्य समासे क्रियमाणे सतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्व स्यात । स्यादेतत । यावद्वचन वाचनिकमिति परिमाणिमात्रेण त्रिपदतत्पुरुष । अन्यत्र तु

द्विगुर्भविष्यति । ननु च 'सुप्सुपे' त्येकत्वसख्याया विवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वयो समासो न बहूना युगपत् । उच्यते । वक्तव्यमेवैतद् उत्तरपदेन परि

परोपाधिक एवेति । (कै)

व्यवहारमात्रस्यैवाधिकत्वाद्यावद्बाध प्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति भाव ॥ अत्रार्थे वृद्धसम्मतिमाह

[1]**तथाचेति ॥** (कै)

तस्य (हरि)

क्षणसमूहरूपकालस्य ॥

आत्मा । (हरि)

स्वरूपम् ॥

धर्मान्तराश्रयै । (हरि)

---

१ तथाचोक्त हरिणा –

तस्यात्मा बहुधाभिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयै ।
न हि भिन्नमभिन्न वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ १ ॥
नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुक्लो नापि चासित ।
द्रव्यात्मा स तु ससर्गादेव रूप प्रकाशते ॥ २ ॥
ससर्गिणान्तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मता ।
सभिन्नस्तैर्व्यवस्थाना कालो भेदाय कल्प्यते ॥ ३ ॥

द्विपद एवेति स्थितम् । तथा च कथ "त्रिलोकनाथेन सता मखद्विष' इति कालिदास । "नवरसरुचिरमिति ' च काव्यप्रकाशकार । इह हि त्रिलोकनवरसशब्दयोन तावद्विशेषणविशेष्येणेति समास । दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञा

माणिना द्वयो समासवचनमिति परिमाणिवचनेनोत्तरपदेन द्विगो सिद्धये समासो वक्तव्य, अथ द्वयोयगपदिति गम्यते, तस्माद्वचनाद्बहूनामप्यय

धर्मौ । सूर्य । तद्वृत्त्यन्तर धर्मान्तर धमविशेष क्रियारूप स आश्रयो येषा ते क्रियाश्रिते । भेदै । विशेषै । बहुधा अहरादि-भेदेन न केवल कालस्यैव भेद औपाधिक किं तु सवस्यापीत्याह

न हीति ॥ (हरि)

भेदाभेदौ । एकत्वानेकत्वे । शुक्लत्वकृष्णत्वे । इत्यादिसवमपि न कस्य चित स्वाभाविकमित्यथ । तदुक्त न हि गौ स्वरूपेण गौ नाप्यगौ गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौरिति । किन्त्वौपाधिकमेव इत्याह

द्रव्यात्मेति । (हरि)

द्रव्यपदाथस्तत् तत्संसर्गादेकत्वानेकत्वादिना व्यवहारविषय इत्यथ । एव च ब्रह्मैव कल्पित तत्तत्पदाथसंसर्गाद्भेदैकत्वानेकत्व-शुक्लत्वकृष्णत्वादिना भासते इति भाव । वस्तुतस्तु सवधमविनि-र्मुक्तमिति बोध्यम् ॥ प्रकृते आह

संसर्गिणा त्विति । (हरि)

आदित्यक्रियादीनां ये भेदा विशेषास्ते एव तस्य कालस्य विशेषा अहरादिविशेषव्यवहारहेतव इत्यथ । तैर्भिन्न स्वरूप

यामिति नियमात । नापि समाहारे द्विगु । द्विगोरितिङीपप्रसङ्गात । न च पात्रादित्व कल्प्यम् । त्रिलोकीति प्रयोगस्यासाधुताप्रसङ्गः। तथा च परि शेषात्त्रिपदत्वपक्ष एवावशिष्यते द्विमासजात । त्रिपदे तत्पुरुषे जातशब्दे

समसो भवति । एव द्वौ मासौ जातस्य द्विमासजात त्रिपदे तत्पुरुषे जात शब्दउत्तरपदे परत पूवयोस्तत्पुरुषे सति कालान्ते द्विगावपि पूवपद प्रकृतिस्वरो भवति । द्वयोर्मासयो समाहारो द्विमास, पात्रादि द्विमास

कालो व्यवस्थानाम् अहरादिव्यवहाराणां भेदाय विशेषाय कल्पित इत्यर्थः ॥

क्रियाया एकत्वादिति । (कै)

गच्छतीत्यादितस्तथाप्रतीतेरिति भावः ॥

आख्यातेन त्विति । (कै)

स्वतो निवृत्तभेदैवेत्यर्थः ॥ अन्ये तु दिनपर्य्यन्तस्थायिक्रियानुपलम्भात् प्रश्नः

कयेति । (भा)

आदित्यगत्येति उत्तरम । तत्क्रियासमूहस्य तावत्कालं धारारूपेणानुस्यूतत्वादित्यर्थ इत्याहुः ॥ ननु क्रियापरिच्छेदकत्वमेव कालस्य न तु द्रव्यपरिच्छेदकत्वं द्रव्यस्य हि वितस्त्याद्येव परिच्छेदकमत आह

जातस्य जननक्रियावधिरिति । (कै)

मासो जातस्य इत्यस्य जननक्रियाया ऊर्ध्वमस्य मासो जात इत्यर्थ इत्यभिप्रायः । एवं च जननक्रियापरिच्छेदद्वारा जातपरिच्छेदकत्वमिति तात्पर्यम् ॥ मासस्य परिच्छेद्यान्तरमुक्तं निराकरोति

उत्तरपदे परतः स चोक्तरीत्यादुष्ट एवेति । अत्रोच्यते लोकशब्दोऽत्र समुदायपरः । तथा च त्ववयवो लोक इति मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः । इदस्य

जातस्येति विग्रहे समासे क्रियमाणे सति श्रिष्ठत्वात्समासान्तोदात्तत्वं स्यात्, इह मासौ जातस्य मासा जातस्येति द्विवचनबहुवचनान्तानामर्थ

न च मासेति ॥ (कै)

त्रिशद्राच (कै)

इति बहुव्रीहि । यद्यनाभवत् पृषोदरादित्वेनाकारान्तता-समूहोऽन्यपदार्थ । समाहारद्विगौ सङ्ख्यापूर्वं रात्र क्लीवम् इति नपुंसकतापत्ते ॥

न च कालसामान्यमिति । (कै)

तस्य नित्यत्वाद्विभुत्वाच्चेति भाव । क्षणपक्षे तद्द्वाराऽविच्छेदेन तस्यानन्तत्वादपरिच्छेद्यत्वमिति भाव ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

न वस्त्वन्तरस्येति । (कै)

एव च क्रियाद्वारैव कालपरिच्छेदकत्व वाच्यमिति तद्द्वारा जातपरिच्छेदकत्वमेवेति भाव ॥ ननु सङ्ख्याविशेषैकत्वावगतिरिति न इत्यत आह

एकत्व त्विति ॥ (कै)

तथाभूतत्वात् । (कै)

नियतपरिच्छेदकपरिमाणवाचित्वात । अन्यथा जातस्य अस्य कियान काल इति प्रश्नेऽस्योत्तरत्व न स्यादित्यर्थ ॥ नन्वेव सति तात्पर्ये द्वित्वाद्यवगतिरपि स्यादत आह

'द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र भाष्य एव स्पष्टम । नयाणा लोकनाथ इति वा । नवरसा चासौ रुचिरेति बहुव्रीहिगर्भ कर्मधारयोऽपि सुवच । प्रकृतमनुस

समासो भवति, वृत्तौ विभक्तौ निवृत्ताया द्वित्वबहुत्वावगतौ प्रमाणाभावाद् अभेदैकत्वसङ्ख्याप्यत्र न भवति शुद्धमेव त्वेकत्व गम्यते, यत्र द्वयोर्बहूनां

बहिरङ्गेति ।

द्वित्वादिप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

शौर्पिक इति ।

परिमाणमक्तपरिमाणत्वम । उपाधिमाश्रित्य सख्या । एकत्वरूपा । भेदेन । तद्रूपेण । भासते इत्यथ ॥ अक्त परिमाणवाचकस्थले तथैव व्युत्पत्तिरिति तात्पर्य्यम । वस्तुत समासे एकत्वमपि नैव भासते किन्तु मासत्वेनैकमासस्यैव भान न त्वनेकस्यानभिधानादिति भाष्याशय । एव शौर्पिकतावको नादावपीत्य बोध्यम् इदमनभिधानम् समथ सूत्रे (२। १। १) उक्तम । एकार्थीभावकृतविशेषनिरूपणावसरे । तुल्यन्यायाद अक्षशलाका (२। १। १) इति सूत्रस्थमेकवचनान्तयोरित्यपि प्रत्याख्यात बोध्यम्[1] ॥

---

१ शौर्पिके मासजाते च परिमाणा स्वभावत ।
उपाधिभूतमाश्रित्य सङ्ख्याभेदेन वत्तत इति ॥

राम । राजपुरुष इत्यादौ यद्यप्यभेदैकत्त्वसख्या भासते तथापि मासजाते न तथा किन्तु शूर्पेण क्रीत शौर्पिक इत्यत्र शूपस्यैव मासस्य मुख्यमेवैकत्वम् । अक्तपरिमाणस्य वाचके तथैव व्युत्पत्तेरिति ध्येयम ॥

वानुस्यूत एक शब्दार्थस्तत्रैवाभेदैकत्वसख्या मासशब्दस्त्वक्तपरिमाणमर्थमाचष्ट इति द्वित्वबहुत्वावगतौ विभक्तिमपेक्षते स्वतस्त्वेकत्वस्यैवा साधारण ॥

नञ् । २ । २ । ६ ॥

शब्दार्थावगतेर्वृद्धव्यवहाराधीनत्वेऽपि न्यायव्युत्पादनाय विचार इत्याह

इहेति ॥ (कै)

प्रक्रियागतेति । (कै)

लिङ्गसङ्ख्यादिसिद्धितदभावरूपगुणदोषेत्यर्थ ॥

असत सामान्यम । (कै)

अभावो भेद तस्यासत्त्व निरूपयितुमशक्यत्वात् । तथाहि । भिन्नाभ्या हि धर्मि प्रतियोगिभ्या स निरूप्य तत्रायमेव स चेत आत्माश्रय । अन्यश्चेदन्योऽन्याश्रय । तृतीयादेरन्यस्य स्वीकारे चक्रकमनवस्था चेति । तत्रान्तरे स्फुट सामान्यत्व च केवलान्वयित्वात ॥

नञ ॥ नञ् सुपा सह प्राग्वत । अब्राह्मण । अवृषल । उत्तरपदार्थ प्रधानोऽयम् । तथाहि । आरोपितत्व नञा द्योत्यते । तच्चोत्तरपदप्रवृत्ति

नञ" ॥ विभक्तिञकारयोर्विशेषाभावाद् ञकारोच्चारणा, सुपा नशब्दस्य विशेषणात्यामादिलक्षणस्य नस्यासुबन्तत्वादेवाग्रहणा सिद्धम् । इहाब्राह्मणादिशब्दे क्षत्रियाद्यभिधानमिष्यते तत्र जातिमात्रपरे ब्राह्मणशब्दे न विद्यते ब्राह्मण्य यस्य सोऽब्राह्मण क्षत्रियादिरित्यन्यपदार्थप्रधान

[1]तद् वृत्ति । (कै)

तद्वद् वृत्ति । एव च ब्राह्मणभिन्न इत्यर्थ फलित ॥

इत्युपदेश (कै)

अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणमित्यादि ॥

मिथ्याज्ञानम् (कै)

प्रकारान्तरेण भ्रम । ब्राह्मणपदार्थो ब्राह्मणत्वस्य स्वाभाविकी निवृत्तिमुख्यब्राह्मणाभावो द्योत्यते इति वक्रोक्त्या आरोपिततद्वत्ता-द्योतको नञ् इत्युक्त भवति ॥

यद्यपीहेति । (कै)

इह सूत्रे ऽन्यार्थे तत्पुरुषसञ्ज्ञेति न निर्दिष्टमित्यर्थ ॥

यदि च नञेति । (कै)

यदि नञा ब्राह्मणार्थ प्रतिषिध्यते स्वार्थप्रतिषेधे रूपाभाव-विशिष्टो बोध्यते तदाभावप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थे सर्वात्मना ब्राह्मणेतरव्यावृत्तस्य नञर्थस्याभावात किं निरूपित परिच्छेद्यत्व-

१ उपलब्धकैयट पुस्तके "तद्वृत्ति" इति पाठो नास्ति ॥

निष्ठम् । तथा चारोपित यद् ब्राह्मणत्व तद्विशिष्टे समास शक्तो विशेषण विशेष्ययोः संसर्गस्यारोप एव तेन ब्राह्मणाभिन्नत्वबोध आर्थ । अत

समासो भवति तत्र नाप्राप्ते बहुव्रीहावारम्भादनेन तस्य बाधनादब्राह्मणको देश इत्यपि न सिध्यति न हि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वयं समासो न तद्वन्निष्ठेष्विति नियामकमस्ति, इह चावर्णा हेमन्त इति हेमन्तस्य यद्वचने तत्समासस्य प्राप्नोति लिङ्गे तु परवल्लिङ्गमिति वचना

रूपप्राधान्य स्यात । अभावप्रतियोगित्वादे केवलान्वयित्वात ॥
तदेवाह

तद्गतविशेषावचनान्नञनर्थक एवेत्यादि ॥ (कै)

नन्वनर्थकत्वे साधुत्व न स्यादत आह

अन्वाख्यानाद्धीति ॥ (कै)

द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरिति । (कै)

उपमितसमास समानलिङ्गयोरेवेति भाव ॥

अब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यतीति । (कै)

नहि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वेवाय समासो न तद्वन्निष्ठेष्वित्यत्र नियामकमस्तीति भाव ॥

[1]नञोऽस्त्यर्थानामिति (वा)

तत्सूत्रस्थवार्त्तिकादिविषयविभागो लभ्यते । [2]एतत्तदोरिति सूत्रेऽनञ्समासग्रहणाल्लिङ्गान्नञिति सूत्रविहितसमासे उपसर्जनत्वप्रयुक्त-

१ अनेकमन्यपदार्थे (२ । २ । २४) इति सूत्रस्थवार्त्तिकम ॥
२ अ ६ । पा १ । सू १३२ ॥

एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्नित्यादिसर्वनामकार्यनिर्वाह । स्यादेतत । विघ्ना नामभावो ऽविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुष स्यात । अव्ययीभावस्तु निम

दोषाभाव । इह च असोऽसर्वस्मै इत्युत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्त्यदादिकार्यं सर्वादिकार्य च न स्यात, यदा त्वसत्सामान्यवर्तमानो नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनासत्क्रियान्तरेण तु सन क्षत्रियादिकोऽब्राह्मण इति तदा पूर्वपदार्थप्रधान तत्र नञर्थस्य प्राधान्यात्सख्यायोगः समासस्य न स्यात् वाच

कार्याभाव इति भाष्याशय इत्यन्ये ॥ ननु नञ पाठेऽपि तदन्तत्वा-भावादव्ययत्वाप्राप्तिरित्याह भाष्ये

पाठेनापीति । (भा)

एव च नञ पाठेनाव्ययतया तदर्थस्य लिङ्गसङ्ख्यानन्वयित्वेन समासेऽपि तदर्थस्य प्राधान्ये स न स्यादिति भाव ॥ भाष्ये

नेद वाचनिकम् । (भा)

नेद वचनाप्रयोज्यमित्यर्थ । कैयटेऽपि 'प्रयोजनमि ति करणे ल्युट् ॥

ब्राह्मणाभावस्येति । (कै)

ब्राह्मणभेदस्येत्यर्थ ॥

गुणत्वादिति । (कै)

आश्रितत्वमत्र गुणत्वम् ॥

तद्युक्तेति । (कै)

तद्युक्तद्रव्ये ऽभेदेनान्वयित्वादित्यर्थस्तद्द्युति

ल्लिकमित्यादौ सावकाश । नैवम । उत्तरपदार्थप्राधान्य एवास्य प्रवृत्ते । उक्त हि प्राक । अव्ययीभावादिमहासञ्ज्ञाव्यवहारेण पूर्वाचार्योक्तार्थनिय

निको तु परवल्लिङ्गता भवतु । स्यादेतत शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नञाचष्टे समासे तु सत्त्वरूप, तेन सिद्ध सख्यायोग, एवमप्ययवादे नानेनाव्ययीभावस्य बाधादमक्षिकमिति न सिद्ध्यति तस्य तु निमक्षिक मित्यादिरवकाश, असो ऽसवस्था इति च पूर्ववतस्त्वायार्थसिद्धि अस्तु

यदसौ द्रव्याश्रित इति । (भा)

भाष्ये अय भाव । भेद एव नञर्थ तस्य चाश्रयेण गुणस्येव तादात्म्य सम्बन्ध । अब्राह्मण क्षत्रिय ब्राह्मणभेद क्षत्रिये इत्युभयविधव्यवहारदर्शनात ॥

गुणवचनानाम् (भा)

गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनाम ॥

आश्रयत । (भा)

आश्रयविशेषतो लिङ्गवचनानीत्यर्थ । जात्याश्रयबोधकाना तु नियतलिङ्गतैवेति भाव ॥

इह त्वाश्रयेति । (कै)

साक्षाल्लिङ्गसङ्ख्यानाश्रयत्वमेवासत्त्वमिति भाव ॥ भाष्ये

यदसौ द्रव्य श्रित इति । (भा)

यद्द्रव्यान्वयीत्यर्थ ॥ उत्तरपदार्थप्राधान्यपरिग्रहस्तुल्यविकल्पाभिप्रायेण न भवतीत्याह

अचापीति ॥ (भा)

सोऽप्युत्सगत स्त्रीक्रियत इति। नन्वेवमनुपलब्धिरित्यादौ का गति । शृणु। रक्षोहागमलघ्वसन्देहा इति भाष्यप्रयोगात्पक्षे तत्पुरुषोऽपीष्यते।

तद्यथोत्तरपदार्थप्रधान, यद्येवमब्राह्मणमात्रस्यानयन प्राप्नोति यद्युत्तर पदार्थप्रधानता तत्र हेतुरिहापि तर्हि राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयन प्राप्नोति, अस्त्यत्र विशेष, राजा विशेषक प्रयुज्यते इहापि तर्हि नञ् विशेषक प्रयुज्यते कथ नञ नाम विशेषक स्यात अनियतगुणस्य

अव्ययीभावस्येति । (कै)

परेतु नञा स नेष्ट एव । [१]असहितमित्यत्रारोपित सधानम् । पर सनिकषस्तदभावादद्रुताया वृत्तौ सहितासज्ञाप्रयुक्त कार्यं न प्राप्नोतीत्यथ इति न दोष । अत्यन्ताभावार्थकनञ क्रियागुणमात्रान्वयित्वेनामत्रिकमित्यादावसहितमित्यादावुत्तरपदार्थाभावाप्रतीत्याऽव्ययीभावाप्राप्तेश्च । अनञ्समासग्रहणात स्त्याघादिसिद्धिरप्युक्तेति तुल्यविकल्पाभिप्रायेणैव भाष्यम ॥

अवर्षाहेमन्त (कै)

इत्यपि प्रतियोगिरूपाश्रयगतलिङ्गादिग्रहणात्सिद्धमभावेन प्रतियोगिनोऽपि स्वज्ञानाश्रयणेन तस्याप्याश्रयत्वात । स्वघटितसमासघटकत्वेनोपस्थितत्वाच्चास्यैवाश्रयस्य ग्रहणमन्यथा तद्दोषदूषितपक्षोऽर्धमाश्रितेऽपि तद्दोषानुवृत्तौ भाष्यस्य निदलतापत्ति । अथवा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधान इति समकक्षतया पक्षान्तरकथनस्यासङ्गतिश्चेति वदन्ति ॥ अनेकमित्यादौ वचनदोष तु भाष्यकृदेवाग्रे वक्ष्यति । भाष्ये

---

१ पर सनिकष सहिता चेद् अद्रुतायामसहितम (१ । ४ । १ २) पर सनिकष सहिता" एतत सूत्रस्थवार्त्तिकम ॥

अत एव भूवादिसूत्रे (१ । ३ । १) 'अथासंहितया" इति विरामोऽवसानमिति" (१ । ४ । ११) सूत्रे तु 'अद्रुतायामसहितमिति" (वस्तुल

गुणविशेषप्रतिपादनाय हि विशेषणा प्रवर्त्तते न तदुपघाताय नञा च ब्राह्मणार्थं प्रतिषिध्यमान सर्वात्मना प्रतिषिध्यत इति कथमसत प्राधान्य स्यात तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यमिच्छतास्मिन्विषये नञनर्थकोऽन्वाख्यान

ब्राह्मणमात्रस्येति । (भा)

अभावो नञर्थ । सविशेषण चेद् अभावप्रतियोगी भेदप्रतियोगी वा ब्राह्मण इति बोधस्तथासति यत्किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगिनस्तादृशभेदप्रतियोगिनो वा ब्राह्मणस्यैवानयन प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ मात्र शब्देन न शौचाचारादिहीनब्राह्मणस्य नापि क्षत्रियादेरित्यर्थबोधनम् ॥

राजा विशेषक इति । (भा)

यद्यपि पुरुषमात्रस्यैवानयन दृश्यते न राजविशिष्टस्य तथापि राजसम्बन्धिन एवानयन न यत्किञ्चित्सम्बन्धिन इति राजा पुरुषस्य विशेषक इति भाव ॥

नञ्विशिष्टस्येति । (भा)

नञ्द्योत्यारोपितब्राह्मणविशिष्टस्येत्यर्थ ॥

क पुनरिति । (भा)

अभावस्यैव नञर्थत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्त कोऽसौ नञ्विशिष्ट उत्तरपदार्थ इत्याशय ॥ ननु नञर्थस्य

पर सन्निकर्ष संहिता । १ । ४ । १ ९ । इति सूत्रे उक्तपाठोक्त) द्विधापि भाष्यवार्त्तिकयो प्रयुक्तम । यदा । अनुपलब्धसन्देहादावपि लाक्षणिक आर्थो वा तदभावबोध । स्यादेतत । अन्यपदार्थप्राधान्येऽय समास ।

सामर्थ्यात्तु साधुत्वमेवभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्येति वाच्य ततश्च ब्राह्मणमात्रस्यानयन प्राप्नोत । नैष दोष । निवृत्तपदार्थकोऽत्र ब्राह्मण शब्द, सा च निवृत्ति स्वाभाविकी नञा द्योत्यते कोऽर्थ, केवलो ब्राह्मण शब्द प्रयोज्यमान प्रसिद्धिवशान्मुख्यमेव ब्राह्मणमाचष्टे नञ्प्रयोगेण तु

विशेषणत्वे किं भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थ । उक्तभेदानुयोगी ब्राह्मण इति भेदे प्रतियोगी चोपस्थितब्राह्मण एवेति । नाद्य । ब्राह्मणमात्रस्यानयनापत्ते । नान्त्य इत्याह

भावाभावयोरिति । (भा)

ब्राह्मणत्वब्राह्मणप्रतियोगिकभेदयोरित्यर्थ ॥ कप्रत्ययप्रयोग-सूचितबहुव्रीहिसूचितमर्थमाह

निवृत्त इति ॥ (कै)

सर्वथा निवृत्तपदार्थत्वे विशेषणमेव न युज्येतेत्यत आह

सादृश्यादिनेति । (कै)

आदिना साहचर्यादि निवृत्तमुख्यब्राह्मणादिरारोपिततद्वान् इति भाष्याक्षरार्थ ॥ तदाह

नञ्द्योतिततदवस्थ इति । (कै)

एवञ्चारोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तवानुत्तरपदार्थ इत्यत्र तात्पर्य-ग्राहको नञिति तात्पर्यम् । उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमप्येतदेवेति बोध्यम् ॥

भावप्रधानो ह्यत्र निर्देश । न ब्राह्मणत्व यस्मिन्नित्यर्थादुन्मत्तगङ्गादावव्ययी भाव इवेह तत्पुरुषो बहुव्रीहेर्बाधक इति । फलन्तु अकर्ता ऽभोक्ता

क्षत्रियादौ सादृश्यादिना निमित्तेनाध्यारोपित ब्राह्मण्य न तात्त्विकमिति द्योत्यते तदेव मुख्यो ब्राह्मणशब्दस्यार्थो निवृत्त जातस्वामुख्य क्षत्रियादि रिति न ब्राह्मणमात्रानयन नापि न कस्य चिदानयनमिति सिद्धम्, उक्त च ।

यदा पुनरिति । (भा)

या ऽस्योत्तरपदस्य मुख्यार्थप्रत्ययत्यागपूर्वकमारोपितप्रवृत्ति-निमित्तकार्थबोधकता सा स्वभावसिद्धेति नञ्वचनेन शक्त्या-रोपितत्वस्य वाचक सन्मुख्यपदार्थप्रत्यय निवर्त्तयतीति प्रश्नस्तद् ध्वनयन्नाह

इदानीमिति ॥ (कै)

किं स्वर्यमिति । (कै)

निवृत्तस्य मुख्यब्राह्मणपदार्थस्य ब्राह्मणत्वस्य निवृत्तिस्तत्पूर्वक-मारोपिततद्बोधकत्व द्योत्यते । अथ स्थितस्यैव मुख्यब्राह्मणस्य बोधनिवृत्तिस्तत्पूर्वक तद्वृत्त्यारोपितत्व नञा शक्योच्यत इत्यर्थ ॥ ननु नञ आरोपितत्वे शक्तावपि ब्राह्मणादिपदैर्बोध्यस्य मुख्यब्राह्म-णादे कथ बोधोऽत आह

मन्त्रेणेवेति । (कै)

नञ्सामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिरित्यर्थ ॥

नास्ति नञ इति । (कै)

प्रकरणादिक च तात्पर्यग्राहक भविष्यतीति भाव ॥

त्यादौ नद्यृतश्चेति कबभाव स्यात । मैवम । अतस्मिन्नित्यादौ सर्वनाम कार्यगणकार्ययोरसिद्धिप्रसङ्गात । अवर्षा हेमन्त इत्यत्र हेमन्तस्येव तद्धि

प्राक समासात्पदार्थाना निवृत्तिर्द्योत्यते नञा ।
स्वभावतो निवृत्ताना रूपभेदादलक्षिता' ॥

इति । स्यादेतत अर्थप्रत्यायनाय शब्द प्रयुज्यते ब्राह्मणार्थस्ये निवृत्त किं मुधा ब्राह्मणपद प्रयुज्यते, तन्न, असति ब्राह्मणपदे नेत्येताव

पदार्थनिवृत्ताविति । (कै)

पदार्थप्रत्ययनिवृत्तावित्यर्थ । स्वशक्त्यारोपितत्वबोधेऽपि ब्राह्मणादिपदाना स्वशक्त्यार्थबोधकत्वनिवृत्तिवचन विना न शक्या कि च वचनेनापि तत्कर्त्तुमशक्यमित्युपहास ॥ भाष्ये

पदार्थान्निवर्त्तयतीत्यस्य (भा)

पदार्थप्रत्ययानित्यर्थ ॥ अमुमेवार्थशङ्कापूर्वक दर्शयति

नन्वित्यादिना ॥ (कै)

ननु शब्दस्य पदार्थनिवृत्तिकरत्ववत्तत्प्रत्ययनिवृत्तिकरत्वमप्यनुपपन्नम । कि चैवमुत्तरपदार्थप्रत्यय एव न स्यादित्यत आह

अयमत्रार्थ इति ॥ (कै)

निवृत्तपदार्थकतेति । (कै)

निवृत्तमुख्यप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यायकत्वस्यारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकप्रत्यायकतेत्यर्थ ॥ पुनर्दार्ष्टान्तिकोक्तमेव स्मारयति

पदार्थशब्देनेति ॥ (कै)

ब्राह्मणप्रत्ययस्य । (कै)

मुख्यब्राह्मणप्रत्ययस्येत्यर्थ ॥ अनेन द्योतकाना प्रसिद्धार्थशक्त्य

शेषणस्याप्येकवचनापत्तेस्च । अधनो ब्राह्मणा इत्यादावपि न्यायसाम्यात्तत पुरुषपरवल्लिङ्गतापत्तेश्चेति दिक । मतान्तरन्तु

त्यच्यमाने कस्यार्थो ऽत्र निवर्त्तयितुमिष्ट इति न ज्ञायते ब्राह्मणपदे तु सति तदर्थस्य क्षत्रियादौ मुख्य सत्ताविरह प्रतीयते । अन्यद्दर्शन, सर्व एते शब्दा गुणसमुदाये वर्त्तन्ते । स्मयन्ते च ।

नुद्बोधपूर्वकमर्थान्तरशक्त्युद्बोधकत्व स्वभाव इति बोधित तच्छक्त्य-नुद्बोधेनैव तत्पदार्थप्रत्ययनिवृत्तिरिति बोध्यम ॥

अभिप्रायमप्रतिपद्येति । (कै)

केचित्तु यदि नञ शब्दस्य बोधकतासामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्व स्यात्तदा तदर्थगतयोङ्कृत्वादिसामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वमपि स्यादिति भाष्याशयमाहु ॥ ब्राह्मणनिवृत्तेनञा ऽनभिधानात । नञ्निमित्ते-त्यनुपपन्नमित्यत आह

क्षचियादाविति । (कै)

तादृशब्राह्मणप्रवृत्तिनिमित्तकोऽस्मात् बोध इति भाव । अय-माशय । तत्तदर्थका शब्दा भिन्नास्तु तत्समभिव्याहारे तु तदर्थकोऽयमिति ज्ञायते । इदमेव नञो द्योतकत्वम् ॥

नञ्निमित्तात्तूपलब्धिरिति (भा)

भाष्यस्य तत्समभिव्याहारे मुख्यब्राह्मणार्थको नाय किं तु आरोपित-तदर्थकोऽयमित्युपलब्धिर्निर्णय इत्यर्थ । तदर्थगतबोङ्कृत्वादिसामर्थ्य-निवृत्तिद्योतकाना तु नास्य स्वभावादेवेति तात्पर्यम । आरोपित-

"तप श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारणम ।
तप श्रुताभ्या यो हीनो जातिब्राह्मण एव स ॥
(अत्रैव भाष्ये) इत्यादिवचनप्रामाण्यात्सर्वे समुदायशब्दा तत्तद्यक्ति

'तप श्रुत च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारणम ।
तप श्रुताभ्या यो हीनो जातिब्राह्मण एव स ॥ (अत्रैव महाभाष्ये)
इति तथा च श्रुति ।

त्वस्य नञ्वाच्यत्वे तु मुख्यब्राह्मणत्ववति गृहीतशक्तिकब्राह्मणपदार्थे तदन्वयो दुरुपपाद इति तदर्थप्रत्ययत्यागो वाच्य स चाशक्य शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यताहानिश्चेति दिक् ॥ उक्तमेवार्थं पुन प्रश्न-प्रतिवचनाभ्या स्पष्टीकरोति

यदि पुनर् इत्यादिना ॥ (भा)

स चेन्निवृत्त इति । (कै)

ब्राह्मणपदशक्य यत मुख्य ब्राह्मण्य तस्य निवृत्तौ स्वशक्यस्य बोध्यस्याभावात तत्प्रयोगो व्यर्थ । अशक्यबोधने तु नञ्मात्रेणापि तदर्थबोधसम्भव इति भाव ॥

प्रतिषेधविषयेति । (कै)

नञो द्योतकतया समभिव्याहृतपदशक्त्युद्बोधकत्व वाच्य तच्च पदान्तरप्रयोग विना न सम्भवतीति तत्पदोपादानमिति तात्पर्यार्थ । अस्य पदस्य मुख्योऽर्थ प्रवृत्तिनिमित्तरूपो निवृत्त । गौणस्तूपजात इति विज्ञायेतेति तु भाष्याक्षरार्थ ॥ भाष्ये

नेत्युक्ते सन्देह स्यादिति । (भा)

समभिव्याहृतपदस्य बोधकत्वाभावात निवृत्तिरूपार्थस्य प्रति-

भिरिव तदीयगुणसमुदायेनाप्युपहिताया सत्ताया जातित्वात तथा च अपूर्णो ब्राह्मणोऽब्राह्मण इति सर्वथाप्युत्तरपदार्थप्राधान्य निर्बाधम। अत्र

घट व्याधयो य पुरुष तपन्ति जैह्मो ह्याद्य औदरो रैतशस्व ।

तनस्य धर्म शिशिरस्य शीत ब्राह्मणस्त स्मरार्थं गतत्वमिति ॥

गौर शुच्याचार पिङ्गलकेश इत्यादयश्च धर्मास्तदेषा समुदाये ब्राह्मणशब्द, एव क्षत्रियादिशब्देष्वपि द्रष्टव्यम। एव स्थिते समुदायेषु

योग्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरबोधकत्वेन च तदप्रयोग एव स्यात । नन्वस्तु वाचकत्वमेवेति चेदेवमपि सन्देह स्यादिति भाव ॥ तदाकार दर्शयति

कस्य पदार्थ इति । (भा)

कस्य पदस्य पदाथ इत्यथ । अभिधेयपर पदाथशब्द इति तात्पयम् । सन्देहपदेन निणयाभावो विवक्षित इति तत्त्वम ॥

एव चैतदिति । (भा)

एवमेवैतदित्यथ । लक्षणाप्यस्मन्नये । इयमेव यत आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तकस्य बोध । तत्र नञ्समभिव्याहारे निवृत्तमुख्यब्राह्मणको ब्राह्मणशब्दाथ इति बुद्धेरारोपिततत्कायकत्व फलतीति बोध्यम ॥ इदानीं प्रकारान्तरेणापि नञो द्योतकत्व व्युत्पादयति भाष्ये

अथवा सर्वे एते इति ॥ (भा)

अवशिष्टानामिति । (कै)

तथा च तद्गुणप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोग । निवृत्तगुणाना निवृत्तिप्रतिपादनाय च नञप्रयोग इत्यथ । अयमेव एवमय

च सिद्धम । एतत्तदोरिति सूत्रे ऽनञ्समासग्रहणाम । एवञ्च अनेकमन्य पदार्थ इत्यादावेकवचन सिद्धम । माघस्थ । सेथतेनेकया सन्नतापाङ्गयेति ।

वृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वत्तन्त इति न्यायाज्जातिभिन्ने गुणभिन्ने वा यदा ब्राह्मणशब्दो वत्तते तदा स्वाभाविकी जातिगुणनिवृत्तिनञा द्योत्यते ऽव शिष्टाप्रसङ्गावप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोग । यद्येव द्वयोरपि भिन्न विषयत्वप्रसङ्ग , कथ, यस्याशस्य सद्भाव ब्राह्मणशब्द आह न तस्याभाव

समुदाये इत्यादिभाष्यार्थ । एवञ्च गुणसमुदायवति शक्तस्य ब्राह्मणशब्दस्यार्थे कतिपयगुणाभावप्रतिपादको नञिति भाव ॥

[1]तप श्रुतादिसङ्ग्रहायाह

गुणशब्देनेति ॥ (कै)

याजनादिसङ्ग्रहायाह

निदर्शनायेति ॥ (कै)

कर्त्तरि चे ति समासनिषेधमाशङ्क्याह

शेषषष्ठीसमास इति ॥ (कै)

एषा ब्राह्मणेत्यादकलाभावादाह

व्यपदेशस्येति ॥ (कै)

गुणसमुदायाभाव इति । (कै)

तच गौण प्रयोग इत्यत्र जातिपदवन्नञपि क्वचित्तात्पर्यग्राहक इति भाव ॥

---

१ तप श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम् ।
तप श्रुताभ्या यो हीनो जातिब्राह्मण एव स ॥

कथन्तर्हि पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय इति । अत्राऊ । अध्यारोपितैकत्वाना प्रत्ययर्थतया तत्र वास्तववऊत्वाभिप्राय बऊवचन न विरुध्यत इति । अनेकस्यानेकस्येत्येकशेषो वा । यत्तु ।

नञाह यस्याभाव नञाह न तस्य सद्भाव ब्राह्मणशब्द आह । नैष दोष । द्वावप्येतौ समुदायावलम्बिनौ कृतवत तद्यथैकदेशकरणाकरणाभ्यामेकमेव वस्तु कृत चाकृत च भवति तथेहाप्येकदेशविभागात समुदाय एव निवृत्त

बाहुल्येनेति । (कै)

तथा चैते गुणा व्यभिचारिण इति भाव ॥

पिङ्गलकपिलकेश (भा)

इति भाष्ये । एक पद पिङ्गला कपिला केशा यस्येत्यथ । यद्वा पिङ्गल इति वर्ण । गौर इत्यस्य तु

अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते ।
सा गौरी तत्सुतो यस्तु स गौर परिकीर्त्तित इत्यथ ॥

ब्राह्मण्ये (भा)

ब्राह्मणशब्दार्थगुणसमुदाये ॥

कुर्वन्ति (भा)

केचिल्लौकिका इत्यथ ॥ पूर्वे पञ्चाला इत्यादि ग्रन्थ पस्पशायां व्याख्यात ॥ भाष्ये

जातिहीने (भा)

इत्यादि सामान्येनैकवचन तेनावयवेष्विति प्रागुक्तेन सामानाधिकरण्यमुपपन्नम् ॥

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता ।
अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्था षट् प्रकीर्त्तिता ॥

उच्यते एकदेशसद्भावाच्च स एव सन्नभिधीयत इति सवमनवद्यम । इहानेको जन आगत इति द्यादिष्वेकत्वमारोपित प्रतीयते मुख्य तु प्रतिषिध्यते द्वाचित्यादाविव ब्राह्मण्यमित्येकवचनमेव भवति द्यादिसङ्ख्या प्रतीयते तदेवमुत्तर पदार्थप्रधान इति स्थितम । अत्र च लिङ्गम् । एतत्तदो सुलोपोकोर

न च भिन्नविषयत्वमिति। (कै)

नञा यत्किञ्चिद्विषयनिवृत्तेर्ब्राह्मणपदेन यत्किञ्चिद्गुणसत्त्वस्य प्रतिपादनेन पूर्वोत्तरपदयोरसामर्थ्यात्समासो न स्यादिति भाव ॥

द्वयोरपीति। (कै)

एकदेशनिवृत्त्यादिद्वारासमुदायस्यैव निवृत्त्यादिप्रतिपादनाद्-त्स्यैव सामर्थ्यमिति भाव ॥ नञ् समभिव्याहारे श्रुतादिगुण-निवृत्तिद्योतनद्वारा जन्मनिमित्तो ब्राह्मणशब्द इति फलतीत्येक-विषयत्वमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ जात्यारोपस्य निमित्तफले आह

तत्र स्तुत्येति॥ (कै)

भाष्ये

दृष्ट्वाध्यवस्यतीति। (भा)

अध्यवसायाकारो

ब्राह्मणोऽयमिति ॥ (भा)

तत उपलभते नायं ब्राह्मण इति प्रत्यक्षमुक्त तस्य चारोप-मूलकता दर्शिता ब्राह्मत्वाध्यवसायोत्तरत्वोक्त्या

अब्राह्मणोऽयमितीति। (भा)

यथा अब्राह्मण अपाप अनश्व, अनुदरा कन्या, अपचसि, अधम, इति। तत्तु यथायथमार्थिकार्थमभिप्रेत्येति बोध्यम्। |निरूढलक्षणाया

नञित्यत्र नञ्समासग्रहणम्। अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण सम्बन्धिन सोर्लोपो विधीयमानो नैषो ददात्यसौ ददातीत्यत्र कथ प्राप्नुयात। इह न ब्राह्म

अस्य तत इत्यादि प्रयुक्त इति शेष ॥ अर्थैकदेशस्येति वक्तव्येऽर्थस्येत्ययुक्तमत आह

अयमत्रार्थ इति ॥ (कै)

एकदेशविगमादिति । (कै)

एव चोभयप्रतिपादनायोभयप्रयोग इति भाव ॥ भाष्ये

दुरुपदेशादिति । (भा)

असम्यगुपदेशादिति तदर्थ । एतद्भाष्ये अब्राह्मणोऽयमित्युत्तर निर्ज्ञात तस्य भवती त्यपाठोऽनुपयोगात ॥

नान्यथेति । (कै)

पूर्वपदार्थप्राधान्ये भिन्ने एकत्वानवगतेरेकवचन न सिध्यतीत्यर्थ । एवमन्यपदार्थप्राधान्येऽपि तदसिद्धि ॥

[1]एकप्रतिषेधमात्रमिति । (कै)

एको न भोजनीय एको जनो नागत इत्येव रूप इत्यर्थ ॥

---

१ उपलब्धबहुषु कैयटपुस्तकेषु 'एकत्वप्रतिषेधमात्रम इति पाठो दृश्यते ॥

शक्तिसमकक्ष्यतया सिद्धान्ते त्वतिरिक्तशक्तेरुक्ततया वृत्तिविशेषे तदर्थान्त र्भाव इति वा कथ चिन्नेयम् । इह न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपदेव

णस्य भाव इति भावेन नञा च युगपत्सम्बन्धे विवक्षिते त्वतलौ च प्राप्नत समासश्च, तत्र यदि परत्वात्त्वतलौ कृत्वा पश्चात्पुन प्रसङ्गविज्ञानान्नञ् समास क्रियते ततस्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति कृत्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्त

बहूना सम्प्रत्यय इति । (भा)

एको नागत इत्येव प्रतीतेरिति भाव । ज्ञापकात प्रसज्य-प्रतिषेधेऽपि तत्समासो जायत इत्यभिप्राय ॥

एकत्वप्रतिषेधमात्रमिति (भा)

पाठोऽपाठ ॥ भाष्ये

क्रियागुणाविति (कै)

गुणोदाहरण अनेकस्मिन रूप रस इत्यादि ॥ एक न भोजयेत्येक-निषेधाय प्रसज्जनस्य चारितार्थ्यात् कथ बहुत्वावगतिस्तत्राह

निराश्रययोरिति । (कै)

गुणक्रिययोरित्यथ ॥

एतच्च प्रसज्येति । (कै)

एव च तदाश्रयैकदेशिन शङ्काथान्तमभ्युपेत्यैव प्रसज्यप्रति-षेधपदाथनिर्णतुमुत्तरमुक्तमिति भाव ॥

तथानेकशब्देनेति । (कै)

आरोपितैकत्ववानित्यथ ॥ एव च पयुदासपक्षे बहूना प्रतीति सुलभैवेति भाव । तच्च द्वित्वादिनिणयस्तु तात्पयवशादिति

भावेनारोपितत्वेन च सम्बन्धे विवक्षिते समास एव प्रथमम । न तु परा वपि त्वतलौ प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेन सामर्थ्यात । नञ्समासस्तु प्रधानस्य

यद स्यात प्रत्ययस्वरो नञ्स्वरश्चेष्यत इति समासे कृते त्वतलौ कार्यौ आह च त्वतलभ्या नञ्समास पूवविप्रतिषिद्ध त्वतलो स्वरसिद्ध्यर्थमिति

बोध्यम् ॥ आरोपितैकत्ववत्त्वेनैव बोधाच्चैकवचनासिद्धि । एव च अनेके इति बहुवचनमसाध्वेवेति बोध्यमिति मञ्जूषाया विस्तर ॥

यच्च तु पूर्वमेवेति । (कै)

तत्र पूर्व क्रियोपस्थित्यभावाद् नियतसङ्ख्यद्रव्याक्षेपाभावेनैको न तिष्ठतीत्येव बोधपर्यवसानादिति भाव ॥ ननु एकमित्यत्र द्वयोनञो प्रकृतार्थगमकत्वात् प्रियस्यैकत्वमेव प्रतीयेत न बहुत्वमत आह

आबाधे इति ॥ (कै)

षष्ठीति । (कै)

आबाधाया अप्रतीतेस्तत्प्रतीतेरनुपयोगाच्चेति भाव । नोस्मा-कमेक प्रिय न कि त्वनेकमिति तदर्थ । एवमेको न तिष्ठती-त्यादावेकस्थितिनिषेधेऽपि अनेकस्थितिबोधो द्रष्टव्य ॥ भाष्ये

त्वतल्भ्यामिति । (भा)

पूर्वपदार्थप्राधान्याश्रयेण वार्त्तिकारम्भ । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु असामर्थ्यात् पूर्व भावप्रत्ययानुत्पत्तिरेवेति तत्सूचे भाष्ये स्पष्टत्वादाह

तत्र भावेति ॥ (कै)

सापेक्षत्वान्निर्बाध । ततश्च सतिशिष्ट प्रत्ययस्वरो लित्स्वरश्च भवति न तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्ययम ॥

तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्यान्न भवति नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवति ॥

ईषदकृता। २। २। ७॥

ननु जातावीषदर्थान्वयासम्भवादेवासमास सिद्धोऽत आह

यथैकेति।

[1]"गोत्र चे"ति

गात्रस्य जातित्वम्॥

---

१ "सङ्कदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्र च चरणै सह" "जातेरस्त्रीविषया दयोपधात्" (४। १। ६३) एतत सूत्रस्य वार्त्तिकम्॥

ईषदकृता॥ स्पष्टोऽर्थ। ईषत्पिङ्गल। नन्वीषद्रक्तमीषदुन्नतमित्या दावव्याप्ति। ईषद्गार्ग्यादावतिव्याप्तिश्च। सत्यम्। अत एव वार्त्तिक कृतोक्त, ईषद्गुणवचनेनेति। अकृतेत्यपनीय तत्स्थाने गुणवचनेनेति पूर

'ईषदकृता"॥ ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यमिति'। अकृतेत्यपनीय सूत्रे गुणवचनग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थ। अकृतेति चोच्यमान ईषद्गार्ग्य इत्या दावतिव्याप्तिरीषदुन्नत इत्यादावव्याप्ति स्यादिति भाव। ईषद्गार्ग्य इति'।

गडेरिति । (कै)

कड मदे इति भ्वादौ पठितादारन्यपि सिध्यति ॥

यद्यपीति ।

१ उणादयो बहुलमिति शास्त्रारम्भात्सर्वमौणादिकमव्युत्पन्नमिति नियम इति भाव ।

---

१ अ २ । पा २ । सू १ ॥

गोयमित्यर्थ । अतो नाव्याप्त्यतिव्याप्ती । यद्यपि गर्गापत्यत्वे उत्कर्षापकर्षौ न स्तस्तथापि तदेकार्थसमवायिना क्रियागुणानान्तौ बोध्यौ । तथा च प्रयुज्यते गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्प इत्यादि ॥

ननु च गार्ग्यो भवति वा न वा न पुनरीषद्गार्ग्य कश्चित उच्यते, गार्ग्यत्वेन सह य एकार्थसमवेता क्रियागुणास्तदपेक्षया जाते प्रकर्षादियोग गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्प ईषद्गार्ग्यो गार्ग्यपाश इति यथा गोतरो गोकल्पो गोपाश इति ॥

षष्ठी । २ । २ । ८ ॥

भाष्ये

वक्ष्यतीति । (भा)

१ न निर्धारणे इत्यत्रेति शेष ॥ उत्कर्षप्रतिद्वन्द्वार्थकापकर्ष-शब्दस्यानन्वयादाह

अपवाद इतीति । (कै)

अपकृष्यतेऽनेनोत्सर्ग इत्यपकर्षोऽपवाद इत्यर्थ ॥

---

१ अ २। पा २। सू १ ।

षष्ठी ॥ षष्ठ्यन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह प्राग्वत् । राजपुरुष । कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् । इध्मप्रव्रश्चन । प्रतिपदविधाना चेति निषेधस्यायमपवाद । वस्तुतस्तु स निषेधोऽत्र तदपवादश्चेत्युभयमपि न वक्तव्यमिति वक्ष्यते ॥

षष्ठी' ॥ 'कृद्योगा चेत्यादि'। कर्तृकर्मणो कृतीति कृच्छब्दोपादानेन वा विहिता सा कृद्योगा। इध्मप्रव्रश्चन इति'। ओव्रश्चूच्छेदने करणे ल्युट्। पलाशशातन इति'। पलाशानि शात्यन्ते पात्यन्ते येन दण्डादिना स पलाशशातन । किमर्थमिदमुच्यत इति'। सूत्रेण सिद्धिमन्वानस्य प्रश्न । प्रतिपदविधाना चेत्यादि'। यदा तस्य वक्तव्यस्यारम्भ तदेदमपि वक्तव्य तस्य त्वनारभ्यता तत्रैव वक्ष्याम । अपकर्ष इति' अपवाद इत्यर्थ ॥

प्रतिषेधविषये । (कै)

सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ ॥

कारकविशेषेति । (कै)

कर्तृकर्मणोरित्येवमित्यर्थ ॥

इत्यादिप्रकरणमिति । (कै)

तत्र शेष इत्यनुवृत्तेरिति भाव ॥

शेषलक्षणा (भा)

इत्यस्य शेषमात्रलक्षणामित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥

समासनिवृत्त्यर्थमेवेति । (कै)

तत्तद्धातुयोगे उपात्तकारकातिरिक्तकारकाणां शेषत्वविवक्षाभावज्ञापनेऽपि चारितार्थ्यसम्भवादिदं चिन्त्यम् । किञ्च लुगभाव एव कल्प्येत । यदि लैतदार्त्तिकबलात्समासाभावकल्पनं तदा तदावश्यकमेव । सूत्राण्यपि तत्रानुवादायावश्यकानीति न वक्तव्य [१] प्रतिपदविधाने तीति चिन्त्यम् । किञ्च तस्य वचनस्य सत्त्वे [२] द्विवत्सदर्थस्य [३] क्तोऽर्थप्रयोग इत्यादिविषये ऽत्राणां देवितेत्यादौ तृजन्ते [४] नलोकेति निषेधेन [५] कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यभावेन षष्ठ्या समासनिषेधसिद्धि । त्वद्रीत्या तु शेषग्रहणस्य तत्र निवृत्त्या

---

१ अ २ । पा २ । सू १ (वा) ॥ २ अ २ । पा ३ । सू ५८ ॥
३ अ २ । पा ३ । सू ६४ ॥ ४ अ २ । पा ३ । सू ६५ ॥
५ अ २ । पा ३ । सू ६९ ॥

समास स्यादित्यपि चिन्त्यम् । तच्छब्देन द्रव्यपरामर्शे काकस्य काष्ण्यमित्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह

तच्छब्देनेति ॥ (कै)

स्वात्मनीति । (कै)

स्वात्मन्येवाभेदे सावस्थिता न तु द्रव्ये इत्यर्थ ॥ नन्वभेदस्याधाराधेयभावनियामकत्वाभावात्तत्स्थैरित्यनुपपन्नमिति शङ्कते

न चेति ॥ (कै)

यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन तत्स्थैरिति वक्तु शक्यम् । तथापि स न मुख्य इत्याह

मुख्यस्येति ॥ (कै)

उत्तरयति

तस्मादविधानेति । (कै)

गुणमात्रशक्तशब्दमात्रप्रतिपाद्यगुणवाचकै शब्दैरित्यर्थ ॥ अत एवायस्य तत्स्थत्वमित्यग्रे वक्ष्यति । तदेवोपपादयति

इह केचिदिति ॥ (कै)

द्रव्यान्निष्कृष्टा । (कै)

भेदेनैव द्रव्यान्वयिन । तदा हि गुणगतजाति प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥

उपरञ्जकत्वम् । (कै)

स्वाभेदेन द्रव्यप्रत्यायकत्वम ॥

द्रव्येणैकत्वमिति । (कै)

जातिविशिष्टगुणप्रवृत्तिनिमित्तम । अत एव ततो भावप्रत्ययेन गुणबोध ॥

अर्थस्य च ततस्थत्वमिति । (कै)

एव च गुणिपरत्ववाचकशब्दाभाववत्त्व तात्स्थ्यमिति फलितम् ॥

एव तर्हीति । (कै)

तद्विशेषणैरित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थ इति भाव ॥ तीव्रादिशब्दै समासप्रसङ्गमुपपादयति

यश्च गन्धेति ॥ (कै)

एव तर्हीति । (कै)

तद्विशेषणैरित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थात्तीव्रादय शुक्लादयश्च निषेधसूत्रस्य विषया इत्यनेन सूच्यते इति भाव ॥ भाष्ये

किमर्थमिदमिति । (भा)

इदमा व्यवहितमपि तत्स्थैरिति परामृश्यते । तदाह

गुणेनेति ॥ (भा)

केवलगुणेति । (कै)

घृतस्य तीव्र इत्याद्यपि केवलगुणवाच्येवेति भाव ॥ भाष्ये

एतदेवेति । (भा)

काकस्य कार्ष्ण्यमित्याद्येव ॥

यद्वीदमिति । (भा)

यत्त्विदमित्यर्थ ॥

सापेक्षमसमर्थमिति । (भा)

इतरसापेक्षत्वेन शुक्ला इत्यनेनानन्वयादसामर्थ्यमित्याशय । तद्ध्वनयन्नाह

शुक्लार्थेन सम्बन्धाभावादिति । (कै)

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यमितिभाष्ये प्रतिषेधविषयप्रदर्शनार्थमित्यादि ॥

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन । २ । २ । ११ ॥

---

[1]सत्त्वे निविशते (भा)

इत्यादि । वस्तुत इद चिन्त्यम् । तस्य [2] आकडार सूत्रोक्तगुणवचनपदार्थसमत्वात् । तत्र [1] वाचक सर्वलिङ्गानामि 'त्युक्तत्वात्काकस्य

---

१ सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिगुण ॥ (४ । १ । ४४) ॥
२ अ १ । पा ४ । सू १॥

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ पूरणाद्यर्थैस्त्रिभि सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे, सता षष्ठ । अत्र पूरणार्था

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन" ॥ 'प्रत्येकमिति' । पूरणादिभिरित्यर्थ । 'स्वरूपविधिरिति'। पूरणादीनामर्थपर्यन्तानां

कार्ष्ण्यमित्यादेरनुदाहरणत्वप्रसङ्गात । तस्मादव्याख्यानात् केवल-गुणवाची सन् यो गुणिबोधक तत्प्रकृतिकभावप्रत्ययान्तप्रतिपाद्यानां गुणपदेन ग्रहणम अथपदान्वयाच्च तद्बोधकशब्दमात्रग्रहणम् । एव च प्राधान्यगौरवादौ प्रसक्तिरेव न ॥

अवसिततृप्तिरिति । (कै)

प्रत्यया एव गृह्यन्ते न तु पूरणोभ्मनादिशब्दा अपि । तेन कुम्भपूरणभव पटुतवैरित्यादि सिद्धम् । अत्र च ज्ञापक लोपेचेत्यादपूरणमिति सूत्र प्रयोग । पूरणाधिकारस्तु न गृह्यते । भागेनप्रत्यये सति तदन्तेनापि निषेधस्य द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टत्वात । अत एव भिक्षा द्वितीयमित्यादावन्यतरस्या ग्रहणसामर्थ्यात्समास इत्यन्तम् । अत एव च 'तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानी ति कालिदासस्य प्रमाद इत्याङ्क । षष्ठ इत्याख्यात षष्ठ । आख्यातख्यन्तादेरजिति वा समाधेयम् । गुणश्चेह "सत्त्वे निविशतेऽपैती" ति लक्षितो गृह्यते । केवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य च प्रतिपादक शाभिन्यायात । काकस्य कार्ष्ण्यम । ब्राह्मणस्य शुक्ला । यदा ज्यान्तकरणादा दन्तादि विशेष्य निर्धार्य तदेदमुदाहरणम् । कथं

चतुर्णामित्यर्थ अत एव गुणशब्देन नादेडा ग्रहण कि तर्हि सत्त्वे निविशतेऽपैतीत्यादिलक्षणलक्षितस्य गुणस्य ग्रहण नापि नञोगुणप्रतिषेधे यस्य गुणस्य हि भावादिवत्प्रवृत्तिनिमित्तमात्रस्य ग्रहण सामान्यादेरपि प्रसङ्गात, नापि लोकप्रसिद्धस्य शुक्लादेरेव ग्रहण कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमि त्यादेरपीष्टत्वात्, गुणशब्देन न केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च शाभिन्यायाश्रयेण गृह्यन्ते तत्र गुणस्य गुण्यपेक्षत्वात्केवलगुणवचनैर्गुणेन समासनिषेधः कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमिति गुणवचनैस्तु तत्सम्बन्धिको निषेधो

सामान्यशब्दस्यापि प्रकरणादिविशेषमात्रोपस्थापकत्वमित्यर्थ ॥ अनेनैतत्सूचयति वाक्यैकदेशन्यायेन शुक्ला इत्यस्य दन्ता शुक्ला इत्यर्थ ॥ षष्ठी त्यस्य च षष्ठ्यन्त समर्थप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यते इत्यर्थ । तादृश च न शुक्ला इति। पदमित्यसामर्थ्यान्तद्वस्थमेव । एतदभिप्रायेणैव पूर्वसूत्रे एतदेवोदाहरणमित्युक्तम्। अन्नत्य भाष्य त्वेकदेशयुक्ति । अनेन समासशङ्कावारणायाबुधाना यत्न क्रियत इति

तद्धि गोसहस्रमिति । अत्राङ्ग । सख्यया नाय निषेध शतसहस्रान्ताच्च निष्कात कोशशतजनशतयोरुपसख्यानम्। खारीशतमपि न ददातीत्यादि मुनित्रयप्रयोगात। अनित्यत्वाय गुणेन निषेध । सज्ञाप्रमाणत्वात, उत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिनिर्देशात् । तेन करणपाटवम् । अर्थगौरवम् । बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम। चन्दनगन्ध इत्यादौ तु नाय निषेध । तत्स्थैश्च गुणैरिति समासस्य प्रतिप्रसवात। गन्धत्वेन प्रतीयमानो हि गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरण । किन्तु स्वप्रधान । यस्तु वहति जलमय पिनष्टि गन्धानिति प्रयुज्यते स चन्दनत्वादिजातिनिमित्तको न तु गुणशब्द । मालतीकुसुमादिष्वदर्शनादिति। एव घटरूपमित्यादि। सुरभिशुक्लादिशब्दास्तु न तत्स्थगुणप्रतिपादका । तेन रूपेण प्रतीयमानस्य गुणिसामानाधिकरण्यदर्शनात। एव शौक्ल्यमित्यादावपि बोध्यम। शौक्ल्यसौरभादिशब्दैर्हि शुक्लत्वसुरभित्वादिप्रकारक एव गुणबोध ।

ब्राह्मणस्य शुक्लादन्ता इति, न चात्र दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठी ततश्च शुक्लेनासबन्धादप्रसङ्ग एव समासस्य, यदा तद्यर्थात्प्रकरणाद्वा दन्ताद्यर्थे एव शुक्लादिशब्दस्य वृत्तिविज्ञाता भवति तदा तत्सम्बन्ध एव षष्ठीत्यस्ति समास प्रसङ्ग, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्' 'कोशशतयोजनशतयोरुपसख्यान' खारीशतमपि न ददातीत्यादि मुनित्रयप्रयोगाद् गोविंशतिरित्यादौ सख्यया

[१] कर्मणि चेति सूत्रे वदता कैयटेन ध्वनितमेतत्। अन्यथा ब्राह्मणस्य ग्रामं गत इत्यर्थे ग्राममित्यस्य प्रकरणादिज्ञाने गत इत्यस्यैव वाक्यैकदेशन्यायेन तावद्यत्ते समर्थात्समासापत्तिरिति स्पष्टं [१] कर्मणि चेति सूत्रे भाष्ये ॥ ननु ब्राह्मणस्य पच्यन्नित्यस्य ब्राह्मणस्यौदनं पच्यन्नित्यर्थावगमाद् ब्राह्मणस्य पाकापेक्षया कर्मत्व-कर्तृत्वाभावात् कर्तृत्वस्योक्तत्वाच्च षष्ठ्या अप्राप्तौ प्रतिषेधोक्तिरस-ङ्गतेत्यत आह

१ अ २ पा २। सू १४ ॥ २ अ २। पा २। सू १४ ॥

तद्रूपापन्नस्य च द्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव शुक्लः सुरभिरित्यादाविति दिक्। सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः। फलानां सुहितः। करणस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी। न च न लोकेति निषेधः शङ्क्यः। तस्य कृद्योगलक्षणषष्ठीविषयत्वात्। इह सुहितार्थयोगे करणस्य शेषत्वविवक्षैव नियतेत्याहुरिति हरदत्तः। तत्राहुरित्यपरितोषोद्भावनम्। तद्वीजन्तु नियमे प्रमाणाभावः।

'नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना' ॥

इत्यादिप्रयोगाणां पाक्षिकत्वापि शेषत्वविवक्षया सिद्धत्वात्। अत एव करणत्वविवक्षया तृतीया भट्टिः प्रायुङ्क्त।

समासो न निषिध्यते सत्त्वाप्रमाणत्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिप्रयोगदर्शनादनित्यो गुणेन निषेध इति कारणापाटवं बुद्धिमान्द्यं यत्नगौरवमित्यादिसिद्धिः। 'फलानां सुहित इति'। करणस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी शेषत्वविवक्षैव च नियता सुहितार्थयोगे करणस्येत्याहुः', कृद्योगलक्षणाया एव षष्ठ्या निष्ठायोगे निषेधः। 'ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति'। नेयं घटाद्यपे

आवर्जनवाचीति । (कै)

आवर्जनमङ्गीकारस्त्यागो वा इत्याहु ॥

कर्मणि न भवतीति । (कै)

शेषषष्ठ्यन्तस्य नामार्थान्वये सम्भवति क्रियान्वयो नेति भाव । एतेन कर्मण शेषत्वविवक्षाया षष्ठी सुलभेत्यपास्तम् । न [1] लोके - त्येतन्निषेधविषयेनाभिधानाच्छेषत्वविवक्षैव न भाष्यप्रामाण्यादित्यन्ये ॥

---

१ अ २। पा ३ । सू ६९ ॥

फलैर्नानाविधैश्छिन्नै स्वादुशीतैश्च वारिभि ।
दृष्ट्वाप्ता भानुमती पप्रच्छ कस्य पूरियम्”

इति । नन्वेव षष्ठीसमासे निषिद्धेऽपि तृतीयातत्पुरुषेण फलतृप्त इति स्यादेवेति चेत । इष्टापत्ते । न चैव निषेधवैयर्थ्यम । स्वरे विशेषात । तथाहि । षष्ठीसमासेऽन्तोदात्तत्व स्यात तृतीयासमासे तु थाथादिस्वरापवादस्तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर । तृपिश्च सकर्म कोऽप्यस्ति । पितॄनताप्सीत्समसम्त बन्धुनीति भट्टिप्रयोगात तेनास्यात्कर्मणि क्तो नास्तीति न शङ्कनीयम । फलतर्पणमित्यादौ तु स्पष्ट एव स्वरे भेद । कारकात्परत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरात । सत । द्विजस्य कुर्वन कुर्वाणो

त्वया षष्ठी ब्राह्मणस्य घट कुर्वन्निति एव च्यसामर्थ्यादेव समासस्याप्रसङ्ग, किं तर्हि कुर्वन्निति किङ्कर उच्यते स हि कुर्वन भवति ततो यथा ब्राह्मणस्य पाचक इति साक्षादेव पाचकेन सम्बन्धो न पुनरोदनद्वारेण तद्वदिहापीति द्रष्टव्य, चोरस्य द्विषन्निति च सत उदाहरणम्, अत्र द्विष शतुर्वावचन मिति पक्षे षष्ठी भवति । ब्राह्मणस्य कृत्वेति । ब्राह्मणार्थं कृत्वेत्यर्थ

ननु [1] द्विषोऽमित्रे इति विहितस्य न तत्सञ्ज्ञकत्व [2] लट इति सूत्रविहितयोरेव तत्सञ्ज्ञाविधानादित्याशङ्क्याह

[3]तौसदिति ॥ (कै)

अस्य शतुर्लादेशत्वाभावादाह

तृन्निति ॥ (कै)

अस्योदाहरणत्व स्थापयति भाष्ये

१ अ ३। पा २। सू १३१॥ २ अ ३। पा २। सू १२४॥
३ अ ३। पा २। सू १२७॥

वा। किङ्कर इत्यर्थ । शेषे षष्ठी। चोरस्यद्विषन । इह द्विष शतुर्वा वचनमिति पाक्षिकी कर्मणि षष्ठी । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । तादर्थ्य रूपसम्बन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षाया षष्ठी । ब्राह्मणसम्बन्धिनी क्रियेत्यर्थ । पुरा सूर्यस्योदेतोरित्यप्यव्ययोदाहरणम । इह कर्त्तरि षष्ठी । अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वचनात। अत्र तत्सत्त्वाभ्या साहचर्यात्कृदव्ययेनैव समासो निषिध्यते। येन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षित । तथा च भट्टिप्रभृतय प्रयुज्यते। यत्कृतेरौनिगरक्षीम । आदिया किन्नते भोगा कुम्भकर्ण त्वया विना भवत्कृतेखञ्जनमञ्जुलाक्षीति, तत्राश्रिमात्मोपरि यातुकन्तु किमुतदन्तरभौ भिषजो दिव इत्यादि च।

सम्बन्धसामान्यरूपेण विवक्षितत्वात षष्ठी पुरा सूर्यस्योदेतोरिति चोदाहरणम्, अत्र ह्यव्ययप्रतिषेधे तोसुनोरप्रतिषेध इति कर्त्तर्येव षष्ठ्यस्ति एव तत्कृस्योपरीत्यादिकमप्युदाहरणम् । 'तथता सानुबन्धकेनेति'। निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणमिति भाव । 'ब्राह्मणकर्त्तव्यमिति । कर्त्तरि षष्ठ्या समास' इदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तस्वरितमेतत । निरनुबन्ध

उपसर्जनत्वस्यान्वयतामाश्रित्य षष्ठीसमासेऽपि तन्नियमसम्भवा-दुपसर्जनसञ्ज्ञासूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तेश्च चिन्त्यमेतत। तस्माद्विशेषण-समासोऽयच बाहुलकान्नेत्येव तत्त्वमिति कश्चित् तन्न। अधपिप्पली-त्याद्यनुरोधेन तस्या अन्वयत्वाश्रयणमशक्यमित्याशयात ॥

विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यादिति । (वै)

समस्यताम। अत एव नीलोत्पलस्य मेरुमहीभृत इत्यादावपि प्रथमान्तयो विशेषणसमासे तत षष्ठीतिन्याय्य न तु षष्ठ्यन्तयोविशेषणसमास । उक्तरीत्या ऽसामर्थ्यात। कि च यथा चित्रगुरित्यादौ सम्बन्धस्याभिहित त्वात्प्रथमा तथेहापि षष्ठ्यन्तयो समासे तत प्रथमैव स्यान्न तु षष्ठी। उच्यते। कट एव कम भीष्मादयस्तु तत्सामानाधिकरण्यमात्रात्तद्विभक्ति लभन्त इति पक्षे इद बोध्यम। समानाधिकरणेन निषेध एव चैतत्पक्ष ज्ञापक। अत एव विशेषणविभक्ति साधुत्वार्थेत्युद्घोषोऽपि सङ्गच्छते। न चैवमपि समासात्षष्ठी न स्यादिति वाच्यम्। पक्षान्तरपक्षे द्वितीयादेरि वोपपत्ते। सकलविभक्तिसाधारणेन कर्मधारयेणान्यतरस्य स्फुटमनभि धानात एषैव च वैयधिकरण्यस्थले सर्वथा गति। तथाहि। राज्ञ कुमार्या राजकुमाया इति षष्ठ्यन्तस्य समासे पूर्वनिपातानियमसाध्य ऽक्योपसर्जनसञ्ज्ञाया अन्वयतामाश्रित्य समाहितमाकरे। न च तत्र त्वदुक्तस्यासामर्थ्यस्योक्तिसम्भवोऽपि येन प्रथमान्तमेव समस्येत। तथा च

ददातीति माराविद स एवार्थ । कि च स्यादिति'। भवितव्यमेवात्र विशेषणसमासेन तत षष्ठी समास एवास्तु को दोष इतिप्रश्न, 'पूर्वनि पातानियम स्यादिति'। द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वादिति भाव। ननु विशेषणसमासेऽपि द्वयोरपि यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रेत्य

[1] पूर्वापरप्रथमचरमेति सूत्रे समानेत्यादिवचनसामर्थ्यादित्यथ । एव च षष्ठीसमासे तदप्रवृत्तौ मानाभाव । न चैव बहुव्रीहिरुच्छिद्येत । शेषग्रहणसामर्थ्येन तत्राप्यस्याप्रवृत्ते । न च सुन्दरपाचक इत्यादौ तस्य सावकाशता । एव तर्हि समानेत्यादिसामान्यापेक्ष यत्र समानाधिकरणाना विशेषविहित समास तत्रैतदप्रवृत्ति समानादेस्तु कृदन्तेन न समासोऽनभिधानादित्याशय । केचित्तु [2] प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रभाष्योक्तरीत्या [3] षष्ठी तिसूत्रे-

१ अ २ । पा १ । सू ५८ ॥ २ अ १ । पा २ । सू ४३ ॥
३ अ २ । पा २ । सू ८ ॥

राज्ञ कुमारी कुमार्यै इत्यादय एव विग्रहा इति उपसर्जनसज्ञाविधाय कयो सूत्रयो काशिकादौ स्पष्टम् । "अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे "तत्पुरुषे तुल्यार्थ" इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोरपि स्पष्टमेवेदम् । तथा च प्रथमान्तेन विग्रह इति नियमाभावात्तत्र तत्पुरुषोपरि द्वितीयादिविभक्त्यर्थ पञ्चकपक्षवदेवोपपादनीया इति तत्त्वम । राजपुरुषादौ सङ्ख्याया इवोत्तरपदार्थप्रविष्टसम्बन्धस्यापि वृत्तावप्रवेशाच्च । प्रयोगार्हे विग्रहे पर समासोत्तरविभक्तिसजातीयाया' प्रयोगात । पचन्तीति पाचका इतिवत । वाक्यसस्कारपक्षे ऽलौकिकेऽपि बहुवचना षष्ठ्यादिकल्पनाया एव न्याय्यत्वादिति दिक् । यत्तु वृत्तावुदाहृत **शुकस्य माराविकस्य राज्ञ पाटलिपुत्रकस्येति** । तत्र माराबीत्याहेति माराविक । 'तदाहेतिमा

क्षमवत्त्वेनापि समासे विशेषणमिति प्रथमानिर्देशो द्वयोरपि तुल्य, अथ तत्राप्रधानमुपसर्जनमार्थे चाप्राधान्यमिति द्वयगणादिष तेन प्रकारेण व्यव

येन सुबन्तेन समासस्तदर्थनिरूपितसबन्धाश्रयकषष्ठ्येव गृह्यते तादृश-मेव च सामर्थ्यं षष्ठीसमासप्रवृत्तौ निमित्तम्। न चेद् सामर्थ्यं प्रकृतेऽस्ति तच्च इत्याशयेनाह

असामर्थ्याद् न भविष्यतीति । (भा)

एव च प्रत्याख्यात समानाधिकरणग्रहणम । अग्रिमभाष्य लेत-दाशयानभिज्ञपूर्वपक्षिसिद्धान्तिनोरेकदेशिनोरुक्तिपरमित्याहु ॥

शब्दादिभ्य उपसख्यानाम्” इति ठक । शब्दनक्रियाया प्रतिषेधको मारा विक । माराविदस्येति पाठे मारादिशब्द ददातीति स एवार्थ । एव पाटलिपुत्रे भव पाटलिपुत्रक । इत्यस्थिते यदीह समासोनिष्ट स्यात्तदेद समानाधिकरण इत्यस्योदाहरण सङ्गच्छेत । समास इष्ट इति तु वदता तेनैव नेदमुदाहर्तु युक्तम् । यत्तु तत्रैव समर्थितम् । षष्ठीसमासे सति पूर्वनिपातानियम स्यात । विशेषणसमासे तु विशेषणस्यैव पूर्वनिपात सिध्यतीति । तत्रेद वक्तव्यम। विशेषणविशेष्यभावस्याव्यवस्थितत्वेनातिप्रसङ्गे प्राप्ते ऽप्रधानमुपसर्जनम् आर्थं चाप्राधान्यमित्यादिक्रमेण द्रव्यगुणादिशब्देषु व्यवस्थेष्यते । तच्च षष्ठीसमासेऽपि सुवचमिति किन्तन्निषेधेनेति । वस्तुतस्तु गोधेनो भोज्योणस्य कुमारश्रमणाया गोगर्भिण्या इत्यादीनीहोदाहा-र्याणि । पोटायुवतीत्यादीना विभक्त्यन्तरे विशेषणसमास बाधित्वा चरि तार्थाना परेण षष्ठीसमासेन बाधापत्ते । तथा च विशेषणस्यैवोपसर्जन-तया पूर्वनिपातेऽप्यनिष्ट स्यादेवेत्यवधेयम् ॥

तद्धक सप इति तयो षष्ठ्यन्तयो समासप्रसङ्ग एव दोष, तन्निवृत्तये च प्रतिषेध इति वाच्य, तदिह कि च स्यादित्यादिकमेवानुपपन्नम उदाहरण तूपपन्न यदि माराविकशब्द सञ्ज्ञा, अथ सोऽपि योगवृत्ति, तर्हि तदप्यनु पपन्नम्, एव पाटलिपुत्रकेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥

दोषदर्शनादिति । (कै)

पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनादित्यर्थ ॥

क्वचित्तु तृजकाभ्यामिति । (कै)

[1] तृजकाभ्यामि त्यस्य कर्त्तयतृजकाभ्यामित्यर्थे इदम ॥

[2] कर्त्तरिचे त्यस्यैवायमर्थ इति वृत्तिमते आह

कर्त्तरि चेति । (कै)

अन्यैस्त्वनुपपदकृदन्तै शेषषष्ठ्या समासो भवत्येव । गङ्गाधर-भूधरादौ स्वरेऽपि न विशेष । उभयथाप्यन्तोदात्तत्वात् । न च [3] गस्थकनि गायकशब्देन साम्ना गायक इत्यर्थे समासानापत्ति । शेषषष्ठ्या समासेऽपि स्वरे विशेषादिति वाच्यम् । अकर्त्तरीत्यस्य तृजकाभ्या कर्त्तरीति सूत्रनिर्दिष्टभिन्ने नेत्यर्थात कर्मणीत्यस्य षष्ठीविशेषणत्वे क्तेनेत्यस्याचाननुवृत्तिरेवेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

१ अ २ । प २ । सू १५ ॥ २ अ २ । पा २ । सू १६ ॥
३ अ ३ । पा १ । सू १४६ ॥

कर्मणि च ॥ चकार इतिशब्दार्थ ॥ कर्मणीतिशब्दमुच्चाय विहिता परिशेषिता वा या षष्ठी सा न समस्यते । चित्रङ्गवान्दोहो ऽगोपेन । यद्यनेन कर्मषष्ठीमात्र न समस्यते इत्यभिप्रेत स्यात्तर्हि तृजकाभ्या निषेध

कर्मणि च ' ॥ 'उभयप्राप्तौ कर्मणीति' । अनेकार्थत्वान्निपाता नामितीत्यर्थे चशब्दोय तेन कर्मणीत्युच्चाय या षष्ठी विधीयते सा न समस्यतइत्यर्थ । यदि च या काचन कर्मणि षष्ठी गृह्येत कर्तरि चेति ' निषेध न कुर्याद् अनेनैव सिद्धत्वात साधु पयस पानमिति, कर्मणि च

तृजकाभ्यां चेति । (भा)

अस्यैव कर्त्तर्यतृजकाभ्यामित्यर्थ इति भाव ॥

पारम्पर्येणेति । (कै)

भुजेरोदनेनौदनस्य ब्राह्मणेनेतीत्यर्थ ॥

भवति वै इति । (कै)

ब्राह्मणस्य भुक्ता इत्यत्रोक्तो न्याय ॥

समासशङ्कानिवारणायेति । (कै)

अनेन तन्न्यायाश्रयणेऽपि पूरणेतिसूत्रोक्तमद्रीत्या वस्तुत सामर्थ्य नास्त्येवेति सूचयति । तदाह

अबुधानामिति ॥ (कै)

अतिप्रसङ्ग इति । (कै)

अन्यत्राप्येतन्न्याये समासापादनसंभवात् तत्रापि प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ ॥ भाष्ये

ब्राह्मणस्य गत (भा)

इत्यादेर्ब्राह्मणस्य ग्राम गत इत्यादिक्रमेणार्थ ॥

इत्याद्युदाहरणमिति । (कै)

ब्राह्मणस्य भुक्तो ब्राह्मणस्य गत इति पूर्वोक्ते तु असामर्थ्यादेव समासो न भवतीति हृदयम् ॥

नारभेत । यत्र हि कर्तरि तृजकौ तत्र कर्मणिषष्ठ्याभाव्यम् । शब्दानुशासनमित्यादौ यथा न समासनिषेधस्तथोक्त पस्पशायाम ॥

येन सस्पर्शादिति नित्यसमासार्थवचनमिति वक्ष्यति, तत्र पय पान सुखमित्युदाहरिष्यते, इह तु शरीरसुखस्याविवक्षाया रोगाद्यभिभूतो ऽप्यक्रुवन्नेव यदा साधु पिबति तदा द्रष्टव्यम् ॥

नित्य क्रीड़ाजीविकयोः।२।२।१७॥

प्रतिषेधे सिद्ध इति। (कै)

जीविकाविषये तृजकाभ्यामित्यनेन ¹कर्त्तरि चेत्यनेन वेति भाव ॥

नित्यप्रतिषेध इति।

---

१ अ २। पा २। सू १६॥

नित्य क्रीडाजीविकयो ॥ एतयोरर्थयोरकेन नित्य षष्ठी समस्यते। उद्दालकपुष्पभञ्जिका। क्रीडाविशेषस्येय सञ्ज्ञा। सञ्ज्ञायामिति भावे ण्वल पुष्पाणामिति कर्मणि षष्ठी। जीविकायाम। दन्तलेखक। तत्र क्रीडाया विकल्पे प्राप्ते जीविकाया कर्तरि चेति निषेधे प्राप्ते वचनम। जयादित्यस्तु तृजकाभ्यामिति सूत्रे कर्तरीत्येतदनुवृत्ताया षष्ठ्या विशेषण। तृजुत्तरार्थ इत्यक्त्वा कर्तरि चेति सूत्रे कर्तृग्रहण तृजकयोर्विशेषणतया व्याख्याय नित्यक्रीडेति सूत्रे अकप्रत्ययमेवोदाजहार। तन्नेद वक्तव्यम। प्रथमसूत्रेकर्तृग्रहण तृजकयोरेव विशेषण युक्तम। तयो श्रुतत्वात। न तु षष्ठ्या। एव च तृजुत्तरार्थ इत्यपि न कल्प्यम्। अकस्यैव चोत्तरत्रानु

नित्य क्रीडाजीविकयो "॥ नेति निवृत्तमिति'। नित्यग्रहणाद् महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वान्नित्यः प्रतिषेधो भविष्यति किं नित्यग्रहणेन। तृच क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति'। वामनस्त्वके जीविकार्थइत्यचाकइति किं रमणीयकर्तेति जीविकाया तृच प्रत्ययादाहरिष्यति स मन्यते मा भूत्क्रीडायां तृच लक्षणाभावात जीवि

प्रतिषेधवाक्यैस्तद्विषये व्यपेक्षाया एव बोधनादिति भाव ॥ विधित्वे तु जीविकाया कर्त्तरि चे ति निषेधे प्राप्ते ऽस्यारम्भात्तद्विषये नित्यमित्येतत्साधक क्रीड़ाया तु विकल्पे प्राप्ते ऽस्यारम्भात्सामर्थ्यादेव नित्यत्व सिद्धमिति बोध्यम् ॥

वृत्तिन तुटच असम्भवात् । तथा च सूत्रद्वयस्य व्यत्यासेनाथ उचित इति । वामनस्तु अके जीविकाथइति सूत्रे अकइति किम् । रमणीयकर्त्तेति । जीविकाया टच प्रत्युदाजहार । तस्यायमाशय । मा भूत्क्रीडाया टच । लक्षणाभावात । जीविकायान्तु ण्वुलटचाविति ण्वुलि टजपि सुलभ एवेति । एतन्मते नित्यक्रीडेत्यत्र टजग्रहणासम्बन्धेशङ्कावारणाय टजुत्तराथ इत्यादि कुर्वद्भ्यादरणमित्याहु ॥

काया तु ण्वुलटचाविति ण्वुलिव टच् कस्मान्न स्यादिति, अन्ये तु तदनुसारेणेदमप्येव व्याचक्षते क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति द्वयोर्नास्ति किन्त्वन्यतरस्मिन्नेवेत्यर्थ । 'अक एवोदाह्रियते इति । उभयत्रेत्यर्थ । उद्दालकपुष्पभञ्जिकेत्यादौ सञ्ज्ञायामिति ण्वुल नित्यग्रहणमुत्तरार्थं नहि वाक्येन क्रीडाजीविकयोरवगतिरस्ति क्रियाकारकसम्बन्धमात्रावगमात ॥

कुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ ॥

ननु गतिग्रहणेन प्रादीनां विशेषणात्कमप्रवचनीयेषु प्राप्त्य भावादनर्थक प्रतिषेधोऽत आह

प्रादिग्रहणस्येति ॥ (कै)

प्रत्यादिविषय एवेति । (कै)

व्याख्यानादिति भाव ॥

सामर्थ्यसद्भावादिति । (कै)

वृक्षगतलक्षणत्वद्योतकत्वादिति भाव ॥

द्वितीयापि न स्यादिति । (कै)

कुगतिप्रादय ॥ कुशब्दा गतिसञ्ज्ञा प्रादयश्च समर्थेन नित्य समस्यन्ते । कु पापार्थे । कुपुरुष नित्यसमासविषयस्याप्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमव्ययत्वमिष्यते । तथा च वार्त्तिकम । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति । तस्मादय स्वरादिषु बोद्धव्य । स एव चेह गृह्यते न तु पृथिवीवृत्ति । गत्यादिसाहचर्यात । गति । उरीकृत्य । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम । तद्विषयविभागार्थानि तु वहूनि वार्त्तिकानि । तथाहि । दुर्निन्दायाम । दुःपुरुष । स्वती पूजायाम । सुपुरुष । अति पुरुष । आङीषदर्थे । आ

"कुगतिप्रादय' ॥ कुशब्दोऽव्यय गृह्यत इति । स्वरादिष्वपठितोऽप्यय पठितव्य इति भाव । नित्यसमासविषयस्यास्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमव्ययत्व यथा वक्ष्यति अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यमिति । न

[१] कर्मप्रवचनीययुक्त इति युक्तग्रहणादिति भाव ॥

व्यवहितानामिति । (कै)

स्वान्वययोग्यार्थवाचकपदापेक्षया पदान्तरेण व्यवहितानामित्यर्थ ॥

समास इति । (कै)

अव्यवहितपदैरित्यर्थ ॥ सामर्थ्याभावमाशङ्क्याह

याहीति ॥ (कै)

ऐकस्वर्यमिति । (कै)

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति मन्द्रस्य पृथगुदात्तत्व न स्यादित्यर्थ । यद्यपि वेदे आपाद्य रूप नास्ति तथापि एव जातीयके लौकिकप्रयोगे दोष इत्यर्थ । वेदेऽपि तस्यासाधुत्वशङ्कानिवृत्ति फलमित्यन्ये ॥

---

१ अ २ । पा १ । सू ८ ॥

मिङ्क्त । प्रायिक चैतदुपाधिवचनम् । अन्यथा ईषदर्थे चेति को कादेश विधानमनुपपन्न स्यात । कोष्ण दुष्कृत । दुरत्र कृच्छ्रार्थे । अनभिधानात्तु भूते खल न भवति । सुष्टुतम । सुशब्दोऽतिशये न तु पूजायाम् । अत एवोप सर्गनिबन्धन सत्वम । अतिस्तुतम् । अतिरतिक्रमणे चेति कर्मप्रवचनीयत्वा

द्रव्यवचन इति' । पृथिव्यादिद्रव्ये यो वर्त्तते स न गृह्यत इत्यर्थ । 'दुनि न्दायामिति' प्रशस्ते द्वेषान्निन्दा भवति माप तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति । द्वयोरप्युपादानम् । प्रायिकमिति' । अन्यथेषदर्थे चेति को कादेश

सामर्थ्यमेव नास्तीति । (कै)

एकक्रियान्वयित्वरूपसामर्थ्यग्रहणे कृत सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासापत्तिरिति भाव ॥ दध्योदनादौ तु क्रियान्तर्भावेण साम-र्थ्यमेव च वचनद्वयमपि प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ॥ वृत्तौ गत-शब्दाप्रयोगे हेतुमाह

वृत्तिविषय इति । (कै)

पदैकदेशन्यायेनेति भाव । प्रगत शिष्ये प्राप्त गुरु प्राप्त पितामहस्य पितृत्व प्राप्त इति चाथ ॥ पूजामित्युपलक्षणमित्याह

उपाधीनामिति ॥ (कै)

अतिसिक्तमेवेति । (कै)

तथा प्रयोगदर्शनादिति भाव । कर्मप्रवचनीयत्वाद्‌च षत्वा-भाव ॥

भाव । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ वृत्तिविषये गताद्यर्थवृत्तय प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रादिग्रहणेन समस्यन्त इत्यर्थ प्रगत आचार्य प्राचार्य । प्रान्तेवासी । अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ अतिक्रान्तो मालामति माल । अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ अवक्रुष्ट कोकिलया अवकोकिल ।

विधानमनुपपन्न स्यात । 'दुष्कृतमिति' । दुनिन्दायामिति विषयनिर्देशो गतित्वेन प्राप्तस्यापि समासस्य नियामक स्यादिति मन्यते, यदा तु प्रादि ग्रहणप्राप्तस्यैव नियामकस्तदा गतित्वादेवात्र सिद्ध समास, दुरच कृच्छ्रा र्थेऽनभिधानात्कृते खल न भवति, दुष्कर इत्यादावुपपदसमास, आम न्द्रैरिन्द्रहरिभिरित्यादौ मन्द्र प्रत्ययगतित्वादनीषदर्थत्वाच्च समासाभाव इत्येक

अर्थान्तरेऽपि (कै)

इत्यस्य समासो भवतीत्यनेनान्वय ॥ तत्र हेतु

गतित्वादिति ॥ (कै)

दुष्कृतमिति । (कै)

दु कृञर्थे । अनभिधानात्तु भूते खलु न भवति ॥

सत्यपीति । (कै)

अपिना वस्तुत सामर्थ्यमेव नास्तीति ध्वनितम् ॥

अगतित्वादिति । (कै)

मन्द्रस्य क्रियालाभावादिति भाव ।

ईषदर्थेऽपीति । (कै)

अत एवोत्तरपदाधिकारे ॥

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययन । अल कुमार्यै अलकुमारि ॥ नित्यसमासत्वेऽपि चतुर्थीविधानसामर्थ्यात्पक्षे वाक्यमिति रक्षित । एतेनैकविभक्तिचापूर्वनिपात इति सूत्रे अलकुमारिरिति भाष्य पर्यादयोग्लानाद्यर्थे इति समास इति कैयटवचन च व्याख्यातम् । तदेव भाष्यमनित्यतायां ज्ञापकमिति वास्तु । वस्तुतस्तु नेह्यानेन समास । अलमो ऽप्रादित्वात । प्रादिसमासस्य त्वय प्रपञ्च इत्याकर । किन्तु द्विगु

स्वर्यं न भवति । सुष्कृतमिति । सुशब्दोऽतिशये न पूजायाम्, अत एवोप सर्गनिबन्धन षत्वम् । अतिस्तुतमिति' । अतिरतिक्रमणे चे'ति कर्मप्रवच नीयत्वाऽषत्वाभाव ॥ प्रादयो गताद्यर्थे इति' । वृत्तिविषये गताद्यर्थवृत्तय प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रादिग्रहणयोग समस्यन्त इति । 'पर्यध्ययन इति' । परिश्रान्तोऽध्ययनार्थमित्यर्थ । वाससी इवेति'। वसोर्णिचेत्यसुन्प्रत्ययान्तो

ईषदर्थ इति । (कै)

को कादेशविधान चरितार्थं पृथ्वीवाचकस्य व्यावृत्तये लेत-द्वचनम । साहचर्य तु न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति भाव ॥ सहसुपेति योगविभागेन सिद्धे इद व्यर्थमित्यत आह

सहसुपेत्यत्रैवेति । (कै)

एतेन नित्यार्थमिदमित्यपास्तम । तद्भाष्यप्रामाण्येनेह वार्त्तिकेषु नित्यपदासबन्धादिति भाव ॥ वस्तुतस्तत्पुरुषसज्ञार्थमत्र वचनानां पाठ । अत एव पुनगव इत्यत्र टच् । तत्र करणादतत्त्वमपि लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेत्याहु ॥

अत्र पूर्वमिति । (कै)

अनुना समासात्पूर्वमित्यर्थ ॥

त्रयाणा पदानामिति । (कै)

गतिविशिष्टतिङन्तेनाव्ययस्य समासविधानादित्यर्थ ॥

प्राप्तापन्नालम्पूर्वेत्यनेन ज्ञाप्यमानो ऽलपूर्वस्तत्पुरुष पृथग्गतिग्रहणात्पर्या प्त्यर्थेनापि भवन्नभिधानानुरोधाच्चतुर्थ्यन्तेनैव भवति । तस्य चानित्यसमासत्व निर्बाधमेवेत्यवधेयम् । निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ निष्क्रान्त कौशा म्ब्या निष्कौशाम्बि । प्रादिग्रहणस्य अगत्यर्थत्वादतिप्रसङ्गे प्राप्ते कर्मप्रवच

वास शब्द, वस्त्रशब्द ष्ट्रनप्रत्ययान्त द्वावपि नित्यादुदात्तौ । प्रादि प्रसङ्ग इति । सूत्रे प्रादिग्रहणमगत्यर्थमिति कर्मप्रवचनीयाना प्रतिषेध उच्यते प्रत्यादिविषयत्वाय निषेध स्यात्तोस्तु समासो भवत्येव । वृक्ष प्रतीति । कर्मप्रवचनीयेन योगाद् द्वितीयावत्समासस्यापि प्रसङ्ग , उदा

[1]उदात्तवता (भा)

इत्यनेन तु न [2]विना समास । निघाते तु तस्योदात्तवत्त्वा-भावादिति भाव ॥

[3]तत्पुरुषे तुल्यार्थेति । (कै)

समपाद इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वपदानुदात्तत्ववारणाय उदात्तस्वरितग्रहणानुवृत्त्या तद्योगिपूर्वपदस्यैव [4] बहुव्रीहौ प्रकृत्ये - त्यत्र ग्रहणादिति भाव ॥

पूर्वपदत्वाभावादिति । (कै)

[5]विनाऽचलदित्यस्य न समास । किं तु विप्रिष्टेनाचलदित्यने-नानोरित्याशय । अन्यथा वेरुदात्तत्वे [6]उदात्तयण परत्वादकारस्य स्वरितत्व स्यादिति भाव ॥

---

१ उदात्तवता तिङा गतिमता च तिङाव्ययम (अत्रैव वार्त्तिकम) ॥
२ "विना" इति तृतीयान्त पदम् ॥
३ अ ६ । पा २ । सू २ ॥ ४ अ ६ । पा २ । सू १ ॥
५ अत्रापि 'विना" इति तृतीयान्त पदम् ॥
६ अ ६ । पा १ । सू १७४ ॥

नीयाना प्रतिषेधो वक्तव्य । सुत्तमति विद्योतते विद्युत । कथन्तर्हि अधीत्येति । इह हि अधिपरी अनर्थकाविति कर्मप्रवचनीयत्वम । उच्यते । अध्यापकधूर्तैरितिनिर्देशादनित्य प्रतिषेध । अत एव सुस्तुतमतिस्तुतमिति सत्वाभावेऽपि समास उदाहृत । स्वती पजायामिति वचनाद्वा तत्सिद्धि ॥

त्तवना तिङा गते समासवचन, यो जात एव पयभूषत य शम्बरमन्व विन्दत, योऽन्तरिक्ष विममे यौ वै प्रजव यातामपथेन प्रतिपद्यते ॥

उपपदमतिङ् ।२।२।१९॥

यदि तिङन्तस्येति । (कै)

उपपदस्येत्यर्थ ॥

तिङन्त एवेति । (कै)

[1]कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भावादिति भाव । न च मा भवान्भू-दित्येतन्निवृत्तये ऽतिङन्त समास इत्यर्थक तत । [2] माङो त्यस्य सतीत्यर्थात । तत्रोपपदत्वमेव नेत्यदोषात् । प्रथमार्थे सौत्री सप्तमी हि उपपदसञ्ज्ञालिङ्गमत एव पचावित्यादौ नोपपदत्वम् । तुमुन्-ण्वुलावित्यत्र तु [3]क्रियार्थोपपदस्येति कार्यायमुपपदत्वमावश्यकमिति भाष्याशय ॥

---

१ अ २। पा २। सू १९॥
२ अ ३। पा ३। सू १७५॥ ३ अ २। पा ३। सू १४॥

उपपदमतिङ ॥ उपपद सुबन्त समर्थेन नित्य समस्यते । अतिङन्तश्च समास । कुम्भ करोतीति कुम्भकार । इह कुम्भ अस कार इत्यलौकिक प्रक्रियावाक्यम । लडर्थाद्याधिक्येऽप्यदूरविप्रकर्षेण तूक्त लौकिक वाक्य

“उपपदमतिङ” ॥ एधानाहारको व्रजतीति’ । ‘तुमुनण्वुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्’मिति ण्वुल । ‘अतिङिति किमिति । येनाभिप्रायेण पृष्ट तमाविष्करोति । ननु चेति’ । ‘एतज्ज्ञापयतीति । स्यादेतत । मुख्यस्य तिङन्तस्य प्रतिषेधोऽनर्थक इति यत्नेन समानार्थ सुबन्तस्तस्य

अर्थशब्दसन्निधाने इति । (कै)

तिङन्तशब्दरूपार्थकस्योपपदस्याभावादिति भाव ॥

तिङर्थ उच्यत इति । (कै)

कस्य तिङर्थस्येति भाष्येऽपि तिङपदेन तदर्थो ग्राह्य इति भाव ।

कस्येति (भा)

प्रश्नोऽपि तदर्थशब्दार्थप्रश्नद्वारा तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति बोध्यम् ॥

पुरुष ॥ (कै)

प्रत्यक्षादि ॥

उपग्रह । (कै)

कर्त्रभिप्रायत्वादि । यद्यपि कर्त्रभिप्रायत्व न तिङर्थस्तथापि यथाकथचित् द्योत्य भवत्येवेति बोध्यम् ॥

बोध्यम । अतिङ किम । मा भवान भूत । माङिलुङिति सप्तमीनिर्देशा न्माङ्उपपदम् । ननु सुपेत्यधिकारात्तिङन्तेन न भविष्यति । सत्यम् । तन्नि वृत्तिरनेन ज्ञाप्यते । तत्फल त्वनुपदमेव स्फुटीकरिष्याम । प्रथमान्तन्तु सुपग्रहणमिहानुवर्तत एव । अत एव राजदर्शीत्यादौ पूर्वपदे नलोपादि

प्रतिषेधो विज्ञायते तत्र यद्यपि कालकारकसख्योपग्रहयुक्त पूर्वापरीभूत क्रियारूपस्तिङन्तार्थप्रधानोऽर्थो न सुबन्तस्य सम्भवति तथापि क्रियावाचि त्वमात्रेण तदर्थत्वमाश्रीयते क्रियावाच्युपपद न समस्यत इत्यर्थ, तेन कारको गत कारकस्य व्रज्येति गतव्रज्याशब्दयो कारकशब्देन समासो न भवति, अन्यथा हि क्रियार्थायामिति सप्तमीनिर्देशेनोपपदत्वादनयोरपि समासः स्यादिति । तन्न, अनुपपदत्वात क्रियाया क्रियार्थायामिति

तिङर्थे (कै)

इत्यस्य तिङन्ताय इत्यर्थ ॥

अनेकार्थेति । (कै)

कालसाधनादिरूपेत्यर्थ ॥

साध्यत्वादिति । (कै)

साधनसाध्यत्वेन शाब्दप्राधान्यादित्यर्थ ॥ तिङ्ग्रहणमपनीय क्रियापदग्रहणे लाघव दर्शयति

यदीति ॥ (कै)

अतिङ्ग्रहणादिति । (कै)

अक्रियाग्रहणादित्यपि बोध्यम् ॥ नन्वत्र गतशब्दस्य सत्त्वप्रधानतया कथ क्रियावाचित्वमित्याशङ्क्याह

अत्र चेति । (कै)

द्रव्यवाचित्वे प्रत्ययानुपपत्ति । क्रियावाचित्वे तु उपपदसमासो

पदकार्य सिध्यति । सुप्सुपेतीह नानुवर्तत इति भाष्यवृत्त्यादिग्रन्थास्तु मिलित नानुवर्तत इत्येव परा । अतिङिति नोपपदस्य विशेषण किन्तु समासस्येति । यद्यपीह भाष्ये न स्पृष्ट तथापि अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टम् । तत्र हि किवृत्तस्यानधिकारादकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यमि

सप्तमीनिर्देशेन क्रियावाचिन उपपदत्व धातुरेवात्र क्रियावचनस्तदाश्रयश्च ण्वुलप्रत्ययो गतशब्दस्तु क्रियोपसर्जन कर्त्तारमाह शक्याशब्दोऽपि यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घञादयो भवन्तीति धात्वर्थस्य सिद्धतायां वर्तन्ते, अतो यत्क्रियावाचित्वादुपपद न तत्सुबन्त यत्सुबन्त न तत्क्रियावाचि नाप्युपपदमिति नार्थ एवमर्थेनातिङ्ग्रहणेन । इतरथा योगयोरिति' । ननु साक्षि-

दुर्वार इति तद्व्यावृत्त्यर्थमक्रियाग्रहणमिति भाव ॥ इदानीमेव क्रियावाचित्वोपपादनादाह

सुबन्तेति । (कै)

उपपदविशेषणमित्यर्थ ॥

नैव क्रियावाचीति । (भा)

भाष्यस्य नैतत्प्राधान्येन क्रियावाचीत्यर्थ ॥ नन्वेवमत्र समासो दुर्वारोऽत आह

अत एवेति ॥ (कै)

प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमुपपदत्व च न गतशब्दस्य किं तु धातोरेवेत्याह

धातोश्चेति । (कै)

अन्यथा भावेऽपि सामर्थ्यादुपपदत्वमित्यभिमान ॥ ननु प्रत्ययोत्पत्तिवत्समासोऽपि स्यादत आह

धात्वर्थस्येति । (कै)

त्युक्ता उपपदसञ्ज्ञाय तद्दौत्याशक्यातिङिति समासप्रतिषेधात्सञ्ज्ञानर्थक्य मिति सिद्धान्तितम् । एव पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहण पृथक्कृत्य तेनाप्यतिङ ग्रहण सम्बन्धनीयम् । गति समस्यते अतिङन्तस्य समास स्यादिति ।

न्नेव योगे तदनभिसम्बन्धो युक्तो यत्रातिङ्ग्रहणमस्ति न पूर्वत्र, एव मन्यते, योगविभागेनातिङ्ग्रहण पूर्वसूत्रेणापि सम्बन्धनीयमिति । यद्येव कुशब्दे प्रादिषु चातिप्रसङ्ग, तत्रापि प्राक् सुबुत्पत्ते समास स्यात, एव तर्हि पूर्वसूत्रे गतिग्रहण पृथक्कृत्य तेनैवातिङ्ग्रहण सबन्धनीय गतिकार कोपपदानामस्यायमर्थ, गतीना कारकाणामुपपदाना च कृद्भि सह य

एव च तन्मात्रस्यान्येनैकार्थीभावासम्भव इति भाव ॥ वस्तुतस्तु नैतत् क्रियावाचीत्यनेनात्र तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुलेव नेति बोध्यते ॥

क्रियार्थायामिति । (भा)

स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन क्रियार्थाया क्रियाया एव लाभे पुन क्रियाग्रहणेन प्राधान्येन साध्यमात्रावस्थक्रियाप्रतिपादकस्यैव ग्रहणात्कि च क्रियाशब्देन क्रियावाचकशब्दग्रहणे क्रियाप्रधानभूता साध्यावस्थैवा च गृह्यते इति गतिकारकोपपदादिति सूत्रेऽपि भाष्ये स्फुटम् । अर्थग्रहणे तु गुणीभूताया अपि ग्रहणमिति पाकादियोगे कारकविभक्तिकृत्वसुजादीनां साधुत्व भवत्येवेत्याशय । अन्यथा सिद्धान्ते कारको गत इत्यत्र समासो दुर्वार स्यात। कि च क्रियावाचित्वाभावादन्याप्रत्युदाहरणत्व तुमुनन्त भवतीत्यस्यान्याय्यत्वात्। कैयटोक्तरीतिस्तु अनुपसर्जनाद् (४।१।१४) येनविधि (१।१।७२) समर्थ पद (१।२।१) इत्यादि सूत्रभाष्यविरुद्धा । तत्र हि निष्कृष्यैकार्थीभाव विनापि समासतद्धितादिप्रवृत्तेरङ्गी-

---

तेन प्रयवतीत्यादौ तिङन्तेन समासो न। अतिङ्ग्रहणाच्च सुपेति तृतीयान्त निवर्त्तते। तथा च गतिकारकोपपदानां कृद्भि सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्तेरिति प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा सामान्यापेक्षज्ञापक

समासस्तेनतेन लक्षणेन स उत्तरपदात्सुबुत्पत्ते प्रागेव काय पूर्वपदन्तु सुबन्तमेव समस्यत इति, गतीना तावत व्याजिघ्रतीति व्याघ्री, 'पाघ्राध्माधेटदृश श' इति प्राप्तस्य जिघ्रते सज्ञाया प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधा दातश्चोपसर्ग' इति क व्याङोग्रशब्देन गतिसमास स यद्युत्तरपदे सुबन्ते जाते पश्चात्स्यात्तत सुबुत्पत्तये सख्याकर्मादियोगो विवक्षितव्य,

कारात् । न चैवमपि कारको व्रजतितरामित्यत्र समासाभावाय-प्रतिषेध आवश्यक । अनभिधानेन तत्र तादृशप्रयोगाभावादिति भाष्याशय ॥

उपसंहृतक्रमरूपाम् । (कै)

उपसंहृतक्रमत्वसमानाधिकरणवैजात्यविशेषरूपाम् ॥

प्रधानमिति । (कै)

प्रत्ययार्थवैजात्येन लिङ्गाद्यनन्वयरूपप्रकृत्यर्थवैजात्यकार्याभिभवात्तस्य प्राधान्यमिति भाव । एव चात्रापि न लुगिति तात्पर्यं भाष्यस्येति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एव तर्हि सिद्धे इति । (भा)

तादृशप्रयोगाभावादतिप्रसङ्गनिरासे सिद्ध इत्यर्थ ॥

एव तर्हि योगविभाग इति । (कै)

अत्रातिङिति पूर्वसूत्रे गतिरिति चेत्यर्थ ॥

अतिङ्ग्रहणेन चेति । (कै)

भूतेन अतिङ्ग्रहणेन लभ्यते । गतीना कारकाणामुपपदाना च कृद्भि सह य समास स उत्तरपदात्सुबुत्पत्ते प्रागेव कार्य इत्यर्थं । पूर्वपदन्तु सुबन्तमेवेत्युक्तम् । गतीना तावत । व्याजिघ्रतीति व्याघ्री । आतश्चोपसर्ग इति

तद्योगाच्च प्रागेव लिङ्गयोग स्वार्थमभिधाय शब्द इति न्यायात ततश्च लिङ्गनिमित्त प्रत्ययो भवन अशब्दमात्रस्याजातिवाचित्वादाप स्यात् ततश्च व्याङोर्घ्राशब्देन समासस्ततो व्याघ्राशब्दस्य जातित्वेऽप्यनकारान्तत्वाज्जातिलक्षणो ङीष न स्यात प्राक सुबुत्पत्ते समासो भवन लिङ्गयोगमपि नापेक्षत इत्यन्तरङ्गत्वात्स एव तावद्भवति पश्चात्स्त्रीप्रत्ययो भवन्ङीषेव

अतिङित्यस्य प्रथमान्ततया समास एव विग्रेष्यते । अतिङिति बहुव्रीहि ॥

गतिकारकेति । (भा)

प्रपचतितरामित्यादौ नित्यसमास इष्ट एव । तिङिचोदात्त-वती त्यनेन गतेर्निघातेऽन्तोदात्तत्वमेव । तच्च एतत्सिद्ध्यर्थमेव तिङ्-ग्रहण प्रत्याख्यायते भाष्ये । स्वरस्य तु नात्र प्रवृत्ति कृद्ग्रहणात् । कृद्ग्रहणप्रत्याख्यान तु न भाष्यारूढमिति तत्रैव वक्ष्याम । एतेन तत्र नित्यसमासवारणायातिङिति तद्घटितप्रतिषेधायावश्यकमिति कथ तत्र तन्निवृत्तिज्ञापक प्रपचतितरामित्यादौ च गतिकारकोप-पदादि ति तिङिचोदात्तवती ति सूत्रभ ष्यप्रामाण्येन उदा-त्तवते त्यादिवार्त्तिकोक्तो वैकल्पिकसमास एवेष्यते इति परास्तम् ॥

सुप्ग्रहण त्विति । (कै)

उपपदमित्यन्वर्थसञ्ज्ञया सुबन्तस्यैव पदत्वेनोपपदत्वात गते सुबन्तत्वाद्राजयुध्वेत्यादौ पूर्वपदेन स्नोपादिपदकार्यसिद्धे ॥ तिङ्-

---

क । पाश्राध्मेति श्प्रत्ययस्तु न भवति । जिघ्रते सञ्ज्ञाया प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्ते । व्याडोश्रशब्देन गतिसमास । स च यदि श्रशब्दस्य सुबन्तताम पेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये सख्याकर्मादियोगा विवक्षणीय । तद्योगाच्च प्रागेव

भवति, पूर्वपदस्य तु सुबन्तत्वात्पदकार्याणि भवन्ति, निगत इति सत्व, सय्यन्तेति परसवर्णविकल्प इत्यादीनि । कारकाणाम् अभ्रेलिप्ताऽभ्रलिप्ती, कष्टकरणे हता बहुल मिति समास, यद्युत्तरपदस्य सुबन्तत्व स्यात्पूर्व वट्टाप स्यात्तत क्रीतात्करणपूर्वात' 'क्तादल्पाख्याया मिति ङीष न स्याद्

घटित इति समासविशेषणेन कारको व्रजतीत्यादिव्यावृत्तिसिद्धेः प्रथमान्तसुबनुवृत्तेरपि फलाभावेन चिन्त्यमेतत ॥

कृदन्तावस्थायामेवेति । (कै)

काष्ठे पचतितरामित्यादिवारणाय कृद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन चिन्त्यमिदमिति कश्चित्तन्न बहुलग्रहणेन शानजन्तादिभिरिव तेनापि समासस्य वारयितु शक्यत्वात परिभाषाया प्रयोजनवत्त्वे ह्यतिङ्ग्रहण प्रयोजनवत्स्यादत आह

अस्याश्चेति ॥ (कै)

तन्निबन्धन स्वर इति । (कै)

गतिकारकोपपदात् कृदिति विहित इत्यर्थ ॥ स्वरासिद्धि-हेतोराह

यद्वेति ॥ (कै)

सुपेत्यस्य निवृत्ताविति । (कै)

सुपैवेति नियमाभावाद्यथेष्ट समाससिद्धिरितिभाव ॥ लच्छा-

लिङ्गयोग स्वार्थमभिधायेत्यादिन्यायात । ततश्च लिङ्गनिमित्त प्रत्ययो भवन टाबेव स्यात् न तु ङीष् । अशब्दमात्रस्य अजातिवाचित्वात । ततश्च व्याडोर्ग्राशब्देन समास । ततो व्याघ्रशब्दस्य जातिवाचित्वेऽप्यनकारान्त

अत इत्यधिकारात वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वशब्द व्यवस्थावचनमाश्रित्य वाक्या वस्थायामेव स्यात, अत इत्यधिकारो वा व्यवच्छिद्येत प्राक सुबुत्पत्ते समासे पूर्ववत्सिद्धमिष्टम् । अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वाच्चमक्रीतीत्यादौ नलोपादिकार्याणि भवन्ति । उपपदाना कच्छेन पिबतीति सुपि स्थ' इत्यत्र सुपीति योगविभागात्क, कच्छपी व्याघ्रीतुल्य, मावान्वपति सुप्य

नुसारेण च व्यवस्थेति बोध्यम । तत्र सुबुत्पत्ते प्रागित्युपलक्षण लिङ्ग-बोधकप्रत्ययोत्पत्ते प्रागपीति बोध्यम् ॥

सुबुत्पत्तेरिति । (कै)

सुबुत्पत्तेरनन्तरमित्यर्थ ॥

धनक्रीतेति । (कै)

सुपटाबुत्पत्ते पूर्वं समासे क्रीतात्करणे तिङीप स्यात् । सुबन्तेन तु समासेऽन्तरङ्गत्वाट्टाप सिध्यतीति भाव ॥ यत्र सुबुत्पत्ते पूर्वं समासस्तत्र स्वराप्राप्तेराह

उत्तरपदशब्द इति ॥ (कै)

सुबित्यस्येति । (कै)

तदनुवृत्तावपि प्रागुक्तरीत्या पदविधित्व बोध्यम् ॥ सुपेत्यस्या-ननुवृत्तावतिप्रसङ्गमाह भाष्ये

यद्येवमिति । (कै)

त्वाज्जातिलक्षणो ङीष न स्यात् । सुबुत्पत्ते प्रागेव जायमानस्तु समासो लिङ्गयोगानपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्भवति । ततो ङीष्पूर्वपदस्य तु सुबन्तत्वा त्पदकार्याणि स्युरेव । निगत इति णत्व सय्यन्तेति परसवर्णविकल्प इत्यादि ।

जातौ णिनिस्तास्छील्ये माषवापिणी ङीप प्राक समासे प्रातिपदिक स्यान्तो नकार इति णत्व भवति सुबन्तस्य तु समासे ङीप्समासस्यान्तो न तु नकार इति न स्यात्, अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वान्नमकारादौ नलो पादिपदकार्यं भवत्येव । अत्रोपपदग्रहण गतिकारकव्यतिरिक्तोपपदपरि-ग्रहार्थं माषवापिणी,। ईषद्गार्ग्या अपत्य ऐषद्गार्ग्यं, अत्र दग्गशब्देन समासे सति समुदायात्स्त्रीभ्यो ढक बाधित्वा दर्गाशब्दात स्त्रीप्रत्यय

कुगती त्यनेनेति भाव ॥ अतिङि त्यनेन तिङन्तस्यैव प्रतिषेध इति तात्पर्यम ॥

ऐकस्वर्यादीति । (कै)

आदिनैकपद्य कि च तयो समासे प्रातिपदिकतया परत्वात्सुबुत्पत्तिरेव स्यान्न तिङित्यपि बोध्यम् ॥

पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति । (भा)

तत्सञ्ज्ञकशब्देनेत्यर्थ ॥ पूर्वं साधनेन योगेऽपि उपसर्गस्य क्रियाविशेषकत्वाविशेषात्सामर्थ्यस्य दुर्वारत्वमित्यत आह

ततश्च पूर्वमिति । (कै)

साधनसंसृष्ट एवोपसर्गेण युज्यत इति केवलेन सामर्थ्याभाव इति भाव ॥ न च निष्कृष्यैकार्थीभावो न समासादिप्रयोजक इत्युक्तम । एव च विशिष्टेनैकार्थीभावे ऽवयवानामपि तत्सत्त्वात्स दुर्वार इति वाच्यम्। तिङन्तेनैकार्थीभावाभावात । अतिङिति निषेधात् तदवयवेन तु प्रत्ययार्थासंसृष्टेन नैकार्थीभाव साधनसंसृष्टार्थस्यैवोपसर्गेण योगादित्यदोषात् ॥ भाष्ये

कारकाणाम । अश्वै क्रीता । अल्पैरश्वैलिप्ता । कर्तृकरणे कृताबहुलमिति समास । स यद्युत्तरपदस्य सुबन्तस्य स्यात्तर्हि पूर्ववट्टाप् स्यात । ततश्च क्रीतात्करणपूर्वात क्तादल्पाख्यायामिति ङीष न स्यात । अत इत्यधिका-

---

रत्वाणो ठक स्यात स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि दर्भाशब्दादपि कदा चित्स्यादित्येषा दिक, जातान्यस्या परिभाषाया प्रयोजनानि । कथ पुनरतिङ्ग्रहणेनायमर्थ साधयितु शक्य, यावता प्रथमान्तमतिङ्ग्रहणा प्रथमान्तस्यैव सुबग्रहणस्य निवृत्ति सूचयेदिति पूर्वपदे पदकार्याणि न स्यु,

साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयतीति । (भा)

क्रिया तत्प्रतीति साध्यत्वेन प्रतीते । तत्सम्बन्धाधीनत्वात् साध्यत्वेन प्रतीतसाधकयोगे च तेषामुपसर्गत्वादिति भाव ॥

अभिनिर्वृत्तस्य । (भा)

अभिनिर्वृत्तज्ञानविषयस्येत्यर्थ ॥

अनिष्पन्नस्येति । (कै)

अज्ञातस्येत्यर्थ ॥ नन्वेवमुपसर्गसम्बन्धात् प्राक् केवलभ्वादेः सकर्मकत्वाभावेन कर्मणि खलादयो न स्युरत आह

अनुभूयते सुखमिति ॥ (कै)

धातुरेवेति । (कै)

केवलधातुरेवेत्यर्थ ॥

उपसर्गस्तु द्योतक इति । (कै)

स च श्रोतृबोधाय पश्चादेव सम्बध्यते इति भाव ॥ एतेनोप-

रात । वचनसामार्थ्यात्स्यादिति चेत्तर्हि वाक्यावस्थाया स्यात । पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावचनत्वसम्भवात । अत इत्यधिकारो वा व्यवच्छिद्येत । तथा च सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसीति भट्टिप्रयोगे न सिध्येत ।

उत्तरपदे चोक्तमिष्ठं न सिध्यति तदेतत्क्रियमाणमतिङग्रहणं विपर्ययमेव साधयति तदपि गत्युपपदयोरेव कारकेषु तु 'कष्टकरणे कृता बऊल मि'त्यादावस्था कथाया अप्रसङ्ग एव उच्यते । योगविभागेनातिङ्ग्रहणं गतिनापि सबध्यत इत्युक्तम्, एवं स्थिते योगद्वयविहितसमाससमतिङग्रहणेन विशेषयिष्याम गति समस्यते अतिङ समासो भवति उपपद सम स्यते अतिङन्त समासो भवतीति, तदेव 'माङि लुङ' माकार्षीदित्यादौ

सर्गाणां द्योतकत्वेऽपि तद्द्योत्यार्थस्य साधनसम्बन्धात् पूर्वमेव धातुना बोधनावश्यकत्वेन धातूपसर्गयोः सामर्थ्यसत्त्वेन समासो दुर्वार इत्यपास्तम्। एतच्च सुद्धादि त्यत्र विस्तरेणोपपादयिष्यते। विपराभ्यां जेरि त्यादौ व्यादिद्योत्यार्थप्रतिपादकस्येत्यर्थ। विपराभ्यां परत्वयोग्यस्येत्यर्थो वा ॥

विरोधसद्भाव इति। (कै)

इत्यभिमान इति शेष। अभिमानत्वं वा ऽस्यानुपदमेव स्फुटीकरिष्यते॥ ननु कर्मण्युपपदे ऽण् कर्मत्वं च विभक्त्या गम्यं तच्चाणुत्पत्तेः पूर्वं कृदन्तत्वाभावात् षष्ठ्या अप्राप्तौ द्वितीययैव भाव्यमिति जातेऽपि अणि तन्निवृत्तौ मानाभाव इति कुतः षष्ठीसमासप्राप्तिरत आह

पञ्चके इति। (कै)

प्रातिपदिकस्य पदत्वाभावादुपपदत्वं कथमिति चिन्त्यमेतत् ॥

सुबन्तमेवोपपदमिति। (कै)

सिद्धान्ते तु कर्त्तृकरणे कृतेत्यत्र बहुलग्रहणात्क्वचित्सुबन्तेन समास, अतो न ङीष। उपपदानाम्। कच्छेन पिबतीति कच्छपी। व्याघ्रीवत्। सुपीति योगविभागात्क इत्यादि। यत्त्वतिङग्रहणमसुपपदविशेषणमिति। तन्न।

तिङन्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थं क्रियमाणमतिङ्ग्रहणं सुपेति ह्रवीयान्तस्य निवृत्तिं साधयतीति गत्युपपदयोस्तावत्सिद्धमिष्टं कृत्तावपि सुप सुपेति न सबध्यत इति समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता न केवलस्य सुब ग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमपि दिङमात्रं प्रदर्शितं न हि तत्र तिङन्तेन समास किं तर्हि तिङन्तस्य सुबन्तेन, 'कष्टकरणे कृता बहुलं मित्यत्रापि कृतेति न वक्तव्य, कथं कष्टकरणयो क्रियापेक्षत्वात्क्रियावचनेन तावत्समास

'तत्रोपपदमि तिसूत्रे भगवान्वक्ष्यति स्वय च । किं च पक्षकपक्षेऽपि सकलकारकशक्तिमानर्थ समुग्धाकारेणैव प्रातिपदिकेनोच्यते न तु विशिष्य इतिकर्मोपपदत्वप्रयुक्ताणोऽप्राप्ति । अन्यथा करणाद्युपपदेऽपि कर्मोपपदप्रसंग । तस्माद्वस्तुत कृत्प्रकृत्यर्थकर्मत्वसत्त्वेन कृदनुत्पत्तावपि भावितत्त्व गृहीत्वा षष्ठीप्रवृत्तिरित्येव भाष्याशय उचित ॥

अतरङ्गत्वादिति । (कै)

षष्ठीति सूत्रे सुपेति तृतीयान्तस्य सबन्धादिति भाव । अत एव मातु स्मरतीत्यादौ न षष्ठीसमास । अत एव च षष्ठ्यन्तस्यानेक सुबन्तेन न समास इति बोध्यम् ॥ एतद्वार्त्तिकद्वयमपि प्रत्याचष्टे ।

अथवेति । (भा)

भाष्ये विप्रतिषेधे परमि त्यस्य तु न प्रवृत्ति । युगपदुभयविहिततत्पुरुषसमाससज्ञयो प्रवृत्तिसभवेनासभवद्रूपविप्रतिषेधाभावात् । उपपदसमासो भविष्यतीत्यस्य उपपदमि ति सूत्रविहितसमाससज्ञा तत्पुरुषसज्ञा च स्यास्यतीत्यर्थ । अन्यादृशविरोधस्य तत्प्रवृ-

---

तथा सति प्रथमान्तसुबग्रहणस्य निवृत्त्यापत्त्या बहुविरुवापत्ते । एतेना तिङ किम् एधानाहारको व्रजतीति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तम् । यदपि कौमुद्या कुगतीति सूत्रे उक्त अत्र सुप्सुपेत्यनुवृत्तेस्तिडापि समास ऊरी

धातुस्व क्रियावचनो धातोश्च इये प्रत्यया कृतस्तिङश्च तत्र सुबधिकारात तिङन्तेनाप्रसङ्ग, तदेतवक्तृग्रहण कृदन्तावस्थायामेव यथा स्यादित्येवमर्थमिति केचित, नेति वय, काष्ठै पचतितरा दध्ना भुक्तपूर्वीत्यादौ तद्धितान्तेन समासो माभूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहण कर्त्तव्य कष्टश्रितादिषु प्राक सुबुत्पत्ते समासो न साधित इति कष्टश्रितेत्यादि न सिद्ध्यति एव तर्हि

त्तिनिमित्तत्वे न मानमिति तात्पर्यम् । न च नित्यत्वानित्यत्वज्ञानयोर्विरोध । बोधे बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात । एव च षष्ठीसमासोऽपि नित्य एवैतद्विषये फलित । तद्बोधिताभावाश्रयैतद्विरोधेनैतद्विषये त्यागात् । नित्य क्रीडे त्यादिविषये तस्य कृतबाधत्वाद् गतिकारकोपपदादि त्यत्र प्रकृतपरिभाषाया च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तते इति षष्ठीसमासोऽपि सुबुत्पत्ते पूर्वमेव स्वरस । तत्रापि समासे इत्यन्तरङ्गत्वमेव नास्तीति भाव । परिभाषाया सामान्यत कारकपदोपादानेन कारकविभक्त्यन्तसमासमात्रस्य सुबुत्पत्ते प्राक्प्रवृत्तिर्लाभाद् इति बोध्यम् । कैयटे भिन्नित्यसमासयोरि त्यादिग्रन्थस्यादित्यन्तो ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भात्तत्रनित्यग्रहणप्रत्याख्यानाच्च ॥

उत्तरपदेति । (कै)

एव चाग्निचित्येत्यदौ विभक्त्युदात्तत्वमपि स्यादिति भाव ॥

करोतीत्यादि । तदप्यसत । तत्र शेषोक्ततेनातिङग्रहणेनैव विरोधात । तिङ्समासस्तु सहेति योगविभागबललभ्यो वार्त्तिकोक्तविशेषविषयच्छान्दसस्येति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

गतिकारकोपपदानमिति परिभाषा पूर्वाचार्यैं पठिता सूत्रकारेणाप्यतिङ्ग्रहणेन तदेव आश्रिता तत्र सामान्यापेक्ष ज्ञापकमिति कृत्स्नमेव परिभाषार्थं ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम् ।

तदेतत्प्रतिपद्यन्ता भाष्ये कृतपरिश्रमा ।
नान्ये सहस्रमप्यन्धा सूर्यं पश्यन्ति नाञ्जसा ॥

अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ॥

नन्वेव वचनवैयर्थ्यमतस्तत्सामर्थ्यात्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समासो ज्ञायते इत्यत आह

नियमान्तरे इति । (कै)

वक्ष्यमाणे इत्यर्थ ॥

अमैवाव्ययेन ॥ अमैव तुल्यविधान यदुपपदन्तदेवाव्ययेन सह सम स्यते । स्वादुङ्कार भुङ्क्ते । सम्पन्नकार लवणाकारम् । स्वादुमि णमुल स्वादु मीत्यत एव निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम् । स्वादुमीत्यर्थग्रहणा सम्पन्नलव णशब्दावपि स्वादुपर्यायौ येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते न तु प्रत्यया न्तरसहित । तस्मिन वाक्ये सप्तमीनिर्दिष्टबलेन यस्योपपदसञ्ज्ञा तदमैव तुल्यविधानमित्युच्यते । सूत्रे च तुल्यविधानमित्यध्याह्रियते । नियमाङ्ग

"अमैवाव्ययेन" ॥ स्वादुकारमिति' । स्वादुमि णमुल', स्वादुमीत्यत एव निपातानात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम । स्वादुमीत्यर्थग्रहणा तेन सम्पन्नकारमित्यत्रापि भवति । ननु सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवति एव कार किमर्थं, इष्टतोऽवधारणार्थं, एव यथा विज्ञायेत अमैवाव्ययेनेति, मैव विज्ञायि अमाव्ययेनैवेति, अनव्ययस्यासम्भवादेवाय नियमो न भविष्यति, ननु चायमस्ति सम्भव प्राह्मणकुलमिति, अधिकरणे श्रेते' रित्यच अतोमिति' सोरम्भाव । अनेनाव्ययेन समासो माभूदित्येवमर्थो नियम स्यात न अत्र ह्यन्तरङ्गत्वादनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाव्य मश्वात्सुपेति विधानवेलायामव्ययस्यामोऽसम्भवान्नियमान्तरेण वचनस्य

अमेत्यस्यावृत्तिरिति । (कै)

चिन्त्यमेतत । आवृत्तौ मानाभावात् । अमैव तुल्यविधान यदुपपद तदमाव्ययेन समस्यते इत्यर्थे अग्रेभुक्त्वा इत्यत्र समासापत्तिरव्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तिश्च । किं च कालो भोक्तुमित्यत्र समासापत्तिस्तस्मादमैव तुल्यविधान यदुपपद तदमाव्ययेनेति नियमेन सर्वेष्टसिद्धि । अत एव भाष्ये ऽग्रेभुक्त्वेत्यप्युदाहृतम् । [1] अग्रादिषु

---

१ अग्रादिष्वप्राप्तविधे समासप्रतिषेध चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति (अत्रैवभाष्ये)॥ अथाप्राप्ते अग्रादिष्वप्राप्तविधे समासप्रतिषेध (वा) ॥ ३ । ४ । २४ ॥

भूतस्त्वेवकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते न तु सूत्रारूढ । अमैव च यत्तुल्य विधान तस्य प्रत्ययान्तर प्रति उपपदत्वमेव नास्तीति अव्ययान्तरेण सह समासो नाशङ्कनीय । सूत्रस्य प्रयोजनन्तु कालसमयवेलासु तुमुन्, काल समयो वेला वा भोक्तुमित्यत्र समासनिवृत्ति । अमैवेति किम । अग्रेभोज अग्रेभुक्त्वा, विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ । अमाचान्येन च तुल्य

चरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यत आह । 'एवकारकरणमिति । अमैव यदुपपद तत्समस्यते तदेव समस्यत इत्यध्याहार्यो न पुन रमैव समस्यत इति, तत्रामैव यदुपपदमित्यत्र तुल्यविधानमिति वाक्यशेष किं चामैव तुल्यविधान येन वाक्येनामैव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तर सहितस्तेन वाक्येन यदुपपद विधीयत तत्र सप्तमीनिर्दिष्टत्वात्तदमैव तुल्य विधान, नियमाङ्गभूतस्त्वेवकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते अमैव यत्तुल्य विधान न तु प्रत्ययान्तरोत्पत्तौ निमित्तमिति तदपेक्षया ऽनुपपदत्वाद्

अप्राप्ते ति वार्त्तिकप्रत्याख्यान च सङ्गच्छते इत्याह ॥ अप्राप्त-
विधेरि ति विशेषणव्यावर्त्त्यमुपपादयति

प्राप्तविभाषाया त्विति। (कै)

आभीक्ष्ण्य इत्यनुवृत्त्या हि सा तस्मिंश्च सत्येव प्रत्यय इत्याद्युक्ते प्रत्ययोत्पत्तिसन्नियोगेनैवोपपदसञ्ज्ञास्वीकारादिति भाव ॥

विधानमेतम। अव्ययेनेति किम् कुम्भकार । असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव यत्तुल्यविधानन्तदेव समस्येत। न च पूर्वसूत्रस्यानवकाशत्वादव्ययविषय एव नियम इति वाच्यम्। तथासत्यमैव नियमापत्ते । अमन्तेनोपपदस्य यस्स मास सोऽमैव तुल्यविधानस्येति। तथा चाग्रेभोजमित्यत्र मा भूत। अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेव ॥

अव्ययान्तरेण समासो नाशङ्कनीय। अग्रभोजमिति'। 'विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्वि'ति क्त्वाणमुलौ, अव्ययग्रहणं किम्। असत्यव्ययग्रहणे अमैव तुल्यविधान तदेवोपपद समस्यत इत्युच्यमाने कुम्भकारादावपि न स्याव अथ पूर्वसूत्रस्यानवकाशत्त्वादमैव तुल्यविधानस्योपपदस्याव्ययविषयत्वात्त द्विषय एव नियमो विज्ञास्यत इत्युच्यते एव त्वमैव नियम स्याद् अमन्ते नोपपदस्य य समास सोऽमैव तुल्यविधानस्येति तत्र को दोष अग्रेभोज-मित्यत्रैव न स्यात अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेव, अव्यय ग्रहणेतु सति अव्ययेनोपपदस्य य समास सोऽमैव तुल्यविधानस्येति विज्ञानान्न कश्चिद्दोष ॥

शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥

उपयुक्तादन्य शेष । सामान्य सह सुपे त्यादि । विशेषो "द्वितीयाश्रिते त्यादि ॥

पूर्वोत्तरेति । (कै)

यद्यप्यन्यपदार्थवत पूर्वोत्तरपदार्थयोस्तद्विधान नास्मच्छास्त्रे तथाप्यव्ययीभावादिमहासञ्ज्ञाबलेन पूर्वाचार्यपरिगृहीतार्थस्य निमित्तत्वमस्त्येवेत्यभिप्राय ॥ [१] विशेषण विशेष्येणे त्यादौ प्रथमाया अप्युपयुक्तत्वमित्यत आह

१ अ २ । पा । १ । सू ५७ ॥

शेषो बहुव्रीहि ॥ अधिकारोऽयम् । शेषः किम् । उन्मत्तगङ्गम् । प्राक्कडारात्परञ्चायमिति पाठे परत्वाद्बहुव्रीहिसञ्ज्ञा मा भूत। उपयुक्तादन्य शेष । शिष असर्वोपयोगे । कामणि घञ्। येषा पदाना यस्मिन्नर्थेऽव्ययी

"शेषो बहुव्रीहि" ॥ 'उपयुक्तादन्य शेष इति' । शिष असर्वोप योग इत्यस्मात्कर्मणि घञ । 'कश्च शेष इति' । ननु चोपयुक्तादन्य शेष इत्युक्त सत्य सर्वेषामेव पदाना सामान्यविशेषरूपेणोपयोगात्सर्वेषु च पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु यथायोग तत्पुरुषाव्ययीभावयोर्विधानादुपयुक्तादन्यो न सम्भवतीति पुन प्रश्न, उक्त च शेषग्रह पदतश्चेन्नाभावादर्थतश्चेदविशिष्ट

द्वितीयादीनामिति । (कै)

गतार्थप्रथमये त्यादि तु व्याख्यानभूत न स्वतन्त्रविधायकमिति भाव ॥ यद्वा शेष इत्यस्य प्रथमान्तत्वात्प्रथमान्तगृहीतत्रिकस्य प्रतिपदमुच्चरितस्यैव ग्रहणमिति सर्वेष्टसिद्धि ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्द्योते द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाह्निकम् ॥

भावादिसञ्ज्ञा नोक्ता स बहुव्रीहिरित्यर्थ । एकसञ्ज्ञाधिकारे तु त्रिकत शेषो ग्राह्य । तथाहि। सप्तसु सुपा त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य प्रकृत्यग्राहिकया समासो नोक्त स शेष ॥ प्रथमेति यावत। ततश्च प्रथमान्ताना बहुव्रीहि रित्यर्थात्समानाधिकरणाना भवति । कण्ठेकाल इत्यादौ तु सप्तमीविशेषणा इति ज्ञापकात्सिद्ध इति ॥

मिति। यत्रान्य समासो नोक्त इति । शेषा पदाना यस्मिन्नर्थे ऽव्ययी भावादिकः समासो न विहित स शेष इत्यर्थ । अथैव कस्मान्न विज्ञायते सप्तसु सुपा त्रिकेष यस्य त्रिकस्य प्रकृत्यग्राहिकया समासो नोक्तो यथा प्रथमाया स शेष इति, कण्ठेकाल इत्यादावप्रथमान्तानामपि समास स्येष्टत्वात शेषग्रहणेन प्राक्कडारात्पर कार्यमित्यस्मिन्पक्षे कत्तव्यम एक सञ्ज्ञाधिकारपक्षे न कत्तव्यमित्याकडारसूत्र एव प्रतिपादितम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ।

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ॥

भाष्ये क्रमोल्लङ्घनेऽभिप्रायमाह

अनेकेति ॥ (कै)

चित्रगु । चित्रा गावो यस्येति विग्रह । चित्र गोसम्बन्धीति समासार्थ । यत्सम्बन्धिनाश्चित्रा गाव इति विग्रहे बोध । वृत्तौ विशेष्य विशेषणभावव्यत्यास । यत्तु बहुव्रीहौ अन्यपदार्थे उत्तरपदस्य लक्षणानि च गोपदेनैव गोस्वामिलक्षणाया तत्र चित्रपदार्थानन्वय एकदेशत्वादिति वाच्यम । चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकतया गोपदेनैव चित्रगोस्वामि

अनेकमन्यपदार्थे ॥ अनेक सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमान वा समस्यते स बहुव्रीहि । पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जन प्रत्ययार्थोऽभिधीयत इति स्थिते चिकत शेषस्योक्ततया अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति फलित चिकत

"अनेकमन्यपदार्थे" ॥ अनेक सुबन्त सह समस्यत इति । परस्य रमित्यर्थ । वदनेन सुबित्येतदत्रानुवर्तते न सुपेत्येतद्, उत्तरपदस्याप्यनेक

अन्यपदार्थो लभ्यते इति। (कै)

अन्यार्थे इत्यस्य भिन्नेऽर्थ इत्यर्थ । भेदप्रतियोगी चोपस्थित स्वपदार्थ एव पर्युदासविधया च स पदार्थ एवेति भाव ॥ वाक्यव्यावर्त्तक युक्त्यन्तरमाह

वर्त्तीति। (कै)

तेषा सुबन्तत्वादित्यभिमान ॥

एतानि पदानीति। (कै)

समानाधिकरणानामित्यनपेक्ष्येदम । वस्तुतोऽयपरमेतत। यथा मदीया मातेत्यत्र समासप्रसङ्ग इति बोध्यम्॥ सुस्नात भो इति पाठे आह

लक्षणान्न दोष । एव प्राप्तोदकग्राम इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतो लक्ष्यते प्राप्तपद तात्पर्यग्राहकम् । प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकम इति बोधोत्तर स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धिग्रामे लक्षणेति तु न युक्तम्। उदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्राम इति विवक्षितार्थानिर्वाहात। प्राप्तेऽति क्तस्य कर्त्रर्थकस्य कर्मणिलक्षणा प्राप्तौ चोदकस्य कर्तृतासम्बन्धेनान्वय इत्यपि

शेषो हि प्रथमा तदन्यपदार्थश्च कर्मादिरिति। प्राप्तमुदक य प्राप्तोदको ग्राम । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थ । यद्यपि क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुर्धात्वर्थं प्रति विशेष्यतोचिता तथापि व्यपेक्षावादिभिरगत्या समासे भिन्नैव

मित्यनेनैव प्रतिपादितत्वादिति दर्शयति । 'सर्वेषु विभक्त्यर्थेष्विति'। पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जन प्रत्ययार्थोऽभिधीयतइति विभक्त्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्यैवान्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमिति भाव । अत एव प्राप्तोदकोऽय ग्राम इति ग्रामशब्दानुप्रयोग अन्यथा यावानेवार्थो ग्रामपदस्य तावतो ऽभिधाने गतार्थे

अथवेति । (कै)

अत्र सवचान्योऽर्थो व्यङ्ग्य इति बोध्यम ॥

अभिजनशुद्धिरपि (कै)

इत्यपिरेवार्थे ॥ भाष्ये वाक्यशब्देन पदसमूहमात्रम् ॥

व्याप्तिसमाश्रयणेति । (कै)

पदार्थग्रहणसामर्थ्याद् व्याप्तिन्यायस्यैवानुसरणे नान्तरङ्गन्याय-स्येत्यथ । राजान पुरुषमित्यत्र सावकाशस्तत्पुरुष । बहुव्रीहिरपि बहुपदे सावकाश इति प्रथमान्तपदद्वयेन विग्रहे परत्वात्स्वपदार्थेऽपि

न युक्तम । उदकरूपकर्त्तुरनुक्तत्वेन ततस्तृतीयाया वैयधिकरण्याद् बहुव्रीह्यनापत्ते । उदककर्तृकप्राप्तिरिति बोधोत्तर तत्कमनाम्नो लक्ष्यत इत्यपि न युक्तम । प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य नाम्न सत्त्वप्राधान्यस्य च भङ्गापत्ते । विशेषणे कर्त्तरि एकदेशत्वेनोदकान्वयासम्भवाच्च इति नव्यन्यायविद तन्न । उत्तरे पदे एव लक्षणाया विनिगमकाभावात । न च प्रत्ययाना सन्निहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरुत्तरपदे तत्कारणे विनि

व्युत्पत्ति स्वीकरणीया । सिद्धान्ते तु एकार्थीभावाभ्युपगमात्सर्वं सुस्थमित्युक्तम् । ऊढरथोनड्वान । उपहृतपशू रुद्र । उद्धृतौदना स्थाली । चित्रगु । वीरपुरुषको ग्राम प्रथमार्थे तु न भवति । वृष्टे देवे गत ।

त्वान्न स्याद्यथा द्वन्द्वे चशब्दस्य यदा तु समासेन विभक्त्यर्थ एव सम्बन्धादिरभीप्स्यते तदा विभक्तिर्मानुप्रयोजि द्रव्यस्यानभिहितत्वात्तद्वाचिनोऽनुप्रयोग कस्मान्न स्यात यदि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कथ ग्रामादिभि सामानाधिकरण्य तल्लिङ्गसङ्ख्यायोगे वा बहुव्रीहिर्भवति प्राप्तोदको ग्राम उद्धृतौदना स्थालीति । उच्यते । विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धादेराश्रितत्वेन गुणत्वाद

बहुव्रीहि प्राप्नोतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमन्यग्रहणं चिकतस्यात्र शेष इति भाव ॥ भाष्ये एकदेश्याह

नैतदस्तीत्यादि ॥ (भा)

तत्पुरुष । (भा)

समानाधिकरणतत्पुरुष । राजपुरुष इत्यादिरपि कर्मधारय एव॥ इतर एकदेश्याह

भवेदित्यादि ॥ (भा)

स्वरसमासान्तेति । (कै)

पर्यायेणेत्यर्थ । यदा कस्य चित्स्वर कस्य चित्समासान्त इत्यर्थ ॥ भाष्ये

गमिका राज्ञ पुरुष इत्यादौ मत्वर्थस्य पुरुषे ऽन्वयवारणाय पूर्वपदार्थेन वाच्यम । सवक इत्यादौ व्यभिचारात । दधीयद्ददाति इत्यादौ दध्नि वत्त्वार्थान्वयाय नेष्ट । दधिबहुपटुददाति इत्यादौ दध्नि बहुजर्थान्वया पत्ति । पटावनन्वयापत्तिश्च । किं चैवमन्यपदार्थे वर्त्तमानानेकसुबन्ता भावेन बहुव्रीहेरेवानापत्ति । अपि चैव घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्याच प्रत्ययरूपस्य लक्षणयैवोपपत्तौ विशिष्टशक्तिकथोच्छेदापत्ति । अवयव

अनेकोक्तिबहूनामपि चित्राजरतीगु । तन्वीदीर्घाजङ्घ । इह प्रथमो न पुवत । उत्तरपदत्वाभावात । द्वितीयोऽपि न । अपूर्वपदत्वात । उत्तर पदे नित्यसमासस्य तु नाय विषय इत्यक्तम् । एतच्च केषां चिन्मतम ।

भेदोपचारात्सामानाधिकरण्यमाश्रयतश्च लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति शुक्लादि वत तथा शुक्ल वस्त्र शुक्ला पटी शुक्ल कम्बल शुक्लौ शुक्ला इति । नन्वेव यथा शुक्लशब्देन कदा चिद्गुण उच्यते कदा चिद्गुणी तथा बहुव्रीहावपि प्राप्नोति । नैषोऽस्ति नियमो गुणशब्देन कदा चिद्गुणमात्रमभिधीयतइति

अशेषत्वान्न भविष्यतीति । (भा)

पदतोऽयतो वा शेष इत्यभिमान ॥ एतद्यक्त शेषग्रहण प्रत्याख्यातमित्याह

प्रत्याख्यानमिति । (कै)

[१] आकडार सूत्रोक्तमित्यर्थ । पदतोऽयतश्च शेषे द्वौरावतीके दोष । पदत एव शेषे वीरपुरुषकादौ दोष ॥

समासविधाविति । (कै)

[१] सख्यावश्येन [२] नदीभिश्च [४] अन्यपदार्थे च सञ्ज्ञाया

१ अ १ । पा ४ । सू १ ॥ २ अ २ । पा १ । सू १९ ॥
३ अ २ । पा १ । सू २ ॥ ४ अ २ । पा १ । सू २१ ॥

तल्लक्षणाद्यजानतामपि बोधाव तत्र सा चेत प्रकृतेऽपि तुल्यम । कस्यचि दवयवलक्षणाज्ञानाद् बोधेऽपि न तत् तत साधत्व सूत्रविरोधात । सूत्रे लाक्षणिकार्थान्वाख्यानस्यादृष्टत्वात । व्याकरणस्य ग्राह्यग्राहकत्वभङ्गा पत्तेश्च । कि चैव प्रातिपदिकात कमलादौ स्वादय इति शास्त्रत प्रत्या सत्त्या लब्धाया प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तल्लब्धस्य परस्पर प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वये एव तयो साधुत्वस्य च भङ्ग । उत्तरपद

परमार्थस्तु भाष्यभाष्याद्विपर्यालोचनया नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ् ऋत इत्यत्र यथा । इष्टसिद्ध्यनुरोधेन पूर्वपद क्वचिदाक्षिप्यते न तु सर्वत्रेति ओज सहोम्भ इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वाच्च । तेनोपान्त्यस्य पूर्ववदेव ।

यज्ञादिष्वदर्शनात नहि भवति देवदत्तस्य पटुरिति तद्वदिहापि नित्यमेव गुणिनिष्ठता भविष्यति, एवमपि बहुव्रीहिणा यथा विभक्त्यर्थस्याभिधानात षष्ठ्यादयो न भवन्ति तथा लिङ्गसख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचका प्रत्यया

कठेकाल इत्यादिश्चेति । (कै)

बहुपदके बहुव्रीहिविधान सावकाशमिति वक्तुं युक्तम् ॥

ततश्चेति । (कै)

न चैकसञ्ज्ञाधिकारात् बहुव्रीहिसञ्ज्ञया कर्मप्रवचनीयत्वबोधे षत्व स्यात । किं च कर्मप्रवचनीयत्वस्य निरवकाशत्वेन तथा बाधा-द्बहुव्रीहिसञ्ज्ञैव न भविष्यतीति वाच्यम् । उपसर्गसञ्ज्ञाया अपि तद्रीत्या बाधात परं कार्यत्वपक्षे समावेशसम्भवाच्चेत्यभिमान ॥

चित्रगुरित्यादौ स्वामिभावादिसम्बन्धेन चित्रगोविशिष्ट समासार्थस्तत्रा न्वय स्वस्वामिभावादि सम्बन्धस्त्वेवोभय समासार्थः । यद्वा ससर्गरूपो विभक्त्यर्थ एव बहुव्रीहिशक्य । न च विभक्त्यर्थस्यासत्त्वरूपतया लिङ्गसख्या काद्यानुपपत्तिरिति वाच्यम । गुणवचनवत यत द्रव्याश्रितो ऽसौ सम्बन्ध तल्लिङ्गसख्याभ्या तस्य योगाङ्गीकारात । एव समासेनाभिधीयमान सम्बन्ध सम्बन्धितादात्म्येनैवाभिधीयते । तत्र द्विष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य सम्बन्ध्यन्तरस्य विशेषणतया शब्देनैवोपात्तत्वात प्राधान्याच्च स्वामिन एवाश्रयत्व व्यवस्था प्यत इति तद्गतलिङ्गसख्या भवत ॥

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा ।
समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥

अय श्लोक समर्थसूत्रे भाष्ये पठित । सुष्ठु सूक्ष्मा जटा केशा

त्वादिति कर्मादिगतैकत्वादिप्रतिपादनाय वचनानि भविष्यन्ति चित्रगु पश्य चित्रगुणा कृतमिति, एवमपि प्रथमा न प्राप्नोति समासेन सख्याया अभिधानात वचनग्रहणादेको द्वौ बहव इतिवद्भविष्यति अथवा लिङ्ग मात्र सख्यामात्र बहुव्रीहिणाभिहित न विशेषस्तत्रावश्य विशेषार्थिना

केचिदिति । (कै)

अत्राहुरित्यस्तु स्यादित्यनेन व्यपेक्षासत्त्वेऽप्येकार्थीभावाभाव स्यादिति ॥

पदमिति । (कै)

प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरनेकार्थीभाव स्यादित्यभिमान । अत्र व्याख्याने एकसञ्ज्ञाधिकारेऽप्युक्तदोषो न सञ्ज्ञयोभिन्नाश्रयत्वात ॥

विच्छिन्नत्वादिति । (कै)

अतिङ्ग्रहण तु नानुवर्त्तते व्याख्यानादिति भाव ॥

योगद्वये एवेति । (कै)

तत्रैवातिङपदसबन्धादिति भाव ॥

सम्बन्धसम्बन्धिनो स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धाभावेन सम्बन्धितादात्म्ये एव पर्य्यवसान बोध्यम् । शब्दशक्तिस्वभावाच्च । पटस्य शुक्ल इत्यत्रेव न भेदेनात्र विवक्षा । वाक्ये तु भेदेनैव विवक्षेत्यन्यत । पक्षद्वयमपीद भाष्ये स्पष्ट-मितिबहव । परे तु एव सति प्राप्तादि पदेऽपि विशेषणविशेष्यभाव

यस्येति चतुर्था बहुव्रीहौ "ङ्यापो सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलमि' ति बहुलवचना द्ध्रस्वत्वम । यद्वा जटावन्तो जटा । अर्श आद्यच् जटा कृता जटा इति

तद्वाची शब्द प्रयोक्तव्य । एव च कृत्वा सह प्रकृत्यर्थेन विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिणाऽभिधीयमाने ऽपि न कश्चिद्दोष । कथ सामान्यमभिहित्व विशेष स्यानुप्रयोग सामान्यस्य वृत्ति न प्राप्नोति देवदत्त कश्चिदिति । सामान्य मपि विशेषो यथा विशेषेण विशेषान्तर व्यावर्त्यते तद्वत्सामान्येन विशेषो व्यावर्त्यते । अन्यथा सन्देह स्यात्सामान्यमत्र विवक्षित विशेषो वेति । प्राप्तोदको ग्राम इत्यादीनि द्वितीयाद्यर्थेषु यथाक्रममुदाहरणानि । उक्ते

गुणे सख्याया इति । (कै)

सुवन्तत्वस्य प्रत्येकसमाप्तत्वादिति तु वक्तुं युक्तम् । समासविधाने चेति पाठे चस्त्वर्थे ॥

द्वयहजातादाविति । (कै)

[१] काला परिमाणिनेति सूत्रस्थेन उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगो सिद्धय इति वार्त्तिकेन सिद्धे बहूना तत्पुरुषे इत्यथ । तदपि वचनमेतज्ज्ञापकसिद्धमेव नापूर्वमित्याशयेन भाष्ये द्विगुग्रहणम् । तत्पुरुषोऽपीत्यस्य काला परिमाणिने त्येतद्भिन्नोऽपि तत्पुरुष इत्यथ इत्यन्ये ॥

---

१ अ २ । पा २ । सू ५ ॥

व्यत्यासकल्पने गौरव बहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावात पुवत्त्वानापत्तिश्च । किं चालौकिकविग्रहे एकार्थीभावरूपसामर्थ्यकल्पनया तत्र तन्मूलके विशेषणत्वव्यत्यासे पदयो सामानाधिकरण्याभावेन समासशास्त्राप्राप्ति । स्वघटकार्थघटितैकार्थीभावस्य चित्र

वा तत्करोतीति ण्यन्तादेश्च । एव सुष्ठु नतम् अजिन वास आच्छादन यस्य तेन समन्तानि शितीनि रन्ध्राणि यस्येति विग्रह । द्वयोर्वृत्तौ हि

रथो येन । उपहृत पशुयस्मै । उद्धृत ओदनो यस्या । चित्रा गावो यस्य । वीरा पुरुषा यस्मिन्निति विग्रहा । प्रथमार्थे तु न भवन्तीति' । अनभिधानात । एवमनन्तरादिषु न भवति चित्रा गावो यस्यानन्तरा इति । अनेकमिति किमिति । सुपसुपेत्यधिकारादेव तत्पुरुषवद्बहुव्रीहिरप्येकस्य न भविष्यतीति प्रश्न । 'बहूनामपि यथा स्यादिति'। अन्यथा सुप्सुपेति सख्याया विवक्षितत्वाद्यथा तत्पुरुषो बहूना न भवति महत्कष्ट श्रित इति

ज्ञापकफलस्येति । (कै)

सङ्ख्याऽविवक्षारूपस्येत्यर्थः । यद्वा यथाकथंचित्सुबन्तत्वादिग्रहण-रूपस्येत्यर्थ ॥ सर्वस्यापि समासस्य ग्रहणेन विधानादाह

विशिष्टेति ॥ (कै)

सङ्ख्याविवक्षेति । (कै)

मुख्यसुबन्तत्वपर्याप्त्यधिकरणग्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम ॥

सङ्ख्याया अविवक्षेति । (कै)

यथाकथंचिद् द्वितीयान्तग्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम् ॥

न्वादौ ज्ञातृस्य भङ्गश्च । तस्मात प्राप्तिकर्तृ उदककम इत्यादि प्रकारेण बोध । उदके तन्निरूप्यकत्ववाधेन तु विशेषणभूतप्राप्तौ तत्पर्यवसानम । स्वर्गी ध्वस्त इतिवत । अत एव विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यैकार्थीभाव कृतविशेषेऽनुक्तिर्भाष्ये विभक्त्यर्थस्य प्राधान्येऽपि धर्मिबोधकत्वमुक्तरीत्यैव ।

केशवासो र भ्रेभ्य पूर्व उदात्त स्यात । इष्यते तु सुसमन्तयो प्रकृतिस्वर इति भाव । एव नीलोज्ज्वलवपु । इहापि नीलशब्दस्य प्रकृतिस्वर । न

तथा बहुव्रीहिरपि न स्यादिति भाव । ज्ञापकात्सिद्धम् । यदय तद्धितार्थे त्युत्तरपदे द्विगु प्राप्ति तज्ज्ञापयति बहूनामपि समास इति । यद्येव तत्पु-रुषेऽपि प्रसङ्ग । अथ चित्रगुरित्यत्रोत्तरपदस्याप्युपसर्जनसञ्ज्ञा प्रयोजन कस्मान्न भवति सत्यनेकग्रहणे सुपेत्यस्य निवर्तितत्वादुत्तरपदमपि तेनैव प्रत्याय्यते तदपि समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्ट भवति नान्यथा । एव मन्यते चित्रगुस्तिष्ठति चित्रगु पश्येति प्रधानस्यान्यपदार्थस्य नानाविभक्तियोगेऽपि वृत्तिपदयोर्नित्यप्रथमान्तत्वादेकविभक्तीत्येव सिद्धमुपसर्जनत्वमिति । 'सुसूक्ष्म जटकेशेनेति' । सुष्ठु सूक्ष्मा जटा केशा अस्येति चतुर्णा बहुव्रीहौ ङ्यापो

अबाध इति । (कै)

अन्यत्र सुब्विदितीयाद्यन्तग्रहण 'सुपसुपे त्यत्र तु ज्ञापकेन यथाकथचित्सुबन्तग्रहणमिति तत्त्वमत्र तदापि द्वन्द्वबहुव्रीहि-विधायके एवेष्टानुरोधात् । परिमाणुत्तरपदकसमासविधौ चेति बोध्यम ॥ ग्रहणेन तत्पुरुष' इत्यत्र तत्पुरुषपदमव्ययीभावस्याप्यु-पलक्षणम ॥

*यत्तु मीमासका । बहुव्रीहौ "चित्राणा गवाम् अयम्" इति विग्रह उचितो न तु 'चित्रा गावोऽस्य इति । वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्व स्यानौचित्यात । प्राप्तोदक इत्यादेरपि प्राप्तस्योदकस्यायम् इति विग्रह । प्राप्तोदकसम्बन्धीतिबोध । सम्बन्धश्च स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वादिरिति तन्न । एव

च चित्रगुरित्यत्र उत्तरपदस्याप्युपसर्जनसज्ञार्थमनेकग्रहणमिति वाच्यम् । प्रथमानिर्दिष्टत्व विनापि एकविभक्तीत्यनेन तत्सिद्धे । प्रधानस्यान्यपदा

सज्ञाछन्दसोबहुलमि'ति बहुलवचनाद्ध्रस्वत्वम । यद्वा सुष्ठु सूक्ष्मा जटा येषु ते सुसूक्ष्मजटास्तादृशा केशा अस्येति पुनर्बहुव्रीहि । एव सुष्ठु गजाजिन वास आच्छादन यस्य तेन सुगजाजिनवाससा तृतीयान्तोदाहरणा श्लोके तथा पठितत्वात ॥

* करणाशब्दो गुणवचन पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दौ द्वावपि सामा नाधिकरण्यादेकद्रव्यवचनौ । तत्र गुणे सदेह । किमेकवाक्यगतेनैव द्रव्येण सह सबध्यते । उत प्रकृतेन द्रव्यमात्रेणेति । ननु च पिङ्गाक्ष्येकहायनी शब्दयोरपि गुणवचनत्वान्नैवात्र वाक्ये द्रव्यमस्ति कथ गुणवचनत्वमिति चेत । उच्यते

बहुव्रीहिसमासोऽय मतुबर्थे विधीयते ।
सोऽस्यास्तीति च सबन्धे मत्वर्थीय प्रवर्तते ॥

तन्निवृत्त्यर्थत्वादिति । (कै)

इद चिन्त्यम् । तदनुवृत्तावपि द्वयो समासाभावायतदित्यस्यापि वक्तु शक्यत्वात तन्निवृत्तिं विना सर्वेषामुपसर्जनत्वासभवो द्वयो समासालाभश्चेति व्याख्यानात्तन्निवृत्तिरिति तत्त्वम ॥

वर्त्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति । (कै)

समासापेक्षयेति शेष ॥

विधविग्रहस्य मत्वर्थे बहुव्रीहि कर्तृकमवचनेनाप्रथमाया अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहि शेषो बहुव्रीहि चिकत शेष इति मुनिवचनविरुद्धत्वात । नचालौकिके प्रथमान्तानामेव प्रवेशेन न तद्विरोध इति वाच्यम ।

र्थस्य नानाविभक्तियोगेऽपि वर्तिपदयोर्नित्य प्रथमान्तत्वात । न चैव राजकुमारी पश्येत्यादावप्यतिप्रसङ्ग । तत्र द्वितीयाद्यन्तेनापि कुमारीशब्देन

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुगजाजिनवाससा ।

समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिद्ध्यति ॥

इति भाष्ये श्लोक पठित । तत्र तु श्लोकपूरणार्थं तृतीयानिर्देश । अन्यग्रहण बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागार्थमसति तस्मिन् कण्ठेकाल

गोमानित्येवमादिषु हि गोषु प्रातिपदिकेनाभिहितासु तद्वत्यर्थे मतुपाभिधातव्ये अवश्य तावत्सबन्ध पूर्वतरमभिधातव्य । कुत

न हि गोभिरसबद्धो गोमानित्यभिधीयते ।

तस्माद्विशेषण तत्र सबन्ध पूर्वमिष्यते ॥

विशेषण तावत्सर्वत्र पूर्वतरमभिधीयत इति स्थितम । इह च सबन्धो विशेषणमिष्यते न गोमात्रम् । असबद्धेष प्रत्ययानुत्पादात । यदि गोमात्र विशेषण भवेत् ततस्तासु प्रातिपदिकेनाभिहितासु विशेष्य प्रत्ययोऽभिदध्यात ॥ सबन्धे पुनर्विशेषणे नियोगत सोऽभिधातव्य केन

यद्पेक्षयेति । (कै)

विग्रहे यदेकविभक्तिकमित्युक्तौ प्रत्यासत्त्या विग्रहीयपदान्तरापेक्षया यत्तादृशमिति लभ्यते । नहि चित्रा गाव इत्येतत्तथेति भाव ॥

अथेति । (भा)

यथाकथ चित्पर्यायेण । अन्यस्य समासस्य समासपदाद्यत्किञ्चिदेकविभक्तिकमित्यथ इति भाव ॥ भाष्ये

अलौकिके प्रविष्टानामेव पक्षान्तरे समासाभावे परिनिष्ठिताना तदर्थबोधनाय प्रयोगसम्भव उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितपदघटितलौकिकविग्रहवाक्यकल्पनाया अनौचित्यात । किञ्च न केवलमर्थबोधनायैव तद्वाक्य

विग्रहाभ्युपगमात । अन्यग्रहणं किम । बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत । स्वपदार्थे हि सावकाश तत्पुरुष परत्वादन्यपदार्थे बहुव्री

इत्यादौ व्यधिकरणपदे सावकाश बहुव्रीहि स्वपदार्थ इव नीलोत्पल सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत । अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे

चित । न चास्य प्रातिपदिकमभिधायकमाकृतिमात्राभिधायित्वात । न च प्रातिपदिकार्थो गमक । विनापि सबन्धेनोपपद्यमानत्वात । केवलगोशब्दोच्चारणेऽपि चाप्रतीते । गोमत्पदोच्चारणेऽपि प्रत्ययवलायामेव सबन्धबुद्धि । अतश्च तदागमे हि तद् दृश्यत इत्यपि प्रत्ययार्थत्वम् । यच्च विशेष्ये वर्त्तते तेन तत्प्रत्यासन्न विशेषणमुपादातव्यम् । न च प्रातिपदिक विशेष्ये वर्त्तते यतस्तद्विशेषणभूत सबन्धमुपाददीत ॥ प्रत्ययस्तु तत्र वतत इत्युपादत्ते । स चेदुपात्तस्तेनैव सबन्धिप्रत्ययसिद्धेरभिधानशक्तिप्रतिबन्धाद् विशेष्यानभिधानम । न च विशेष्यप्रत्ययात्सबन्धप्रत्ययो भवति । प्राक सबन्धाद्विशेष्यत्वाभावात्सिद्धे च विशेष्यत्वेन सबन्धे न पश्चात्किचित्प्रयोजनमस्तीत्य

कुतश्चिदेव । (भा)

समासार्थविग्रहे इत्युक्तिरूपहेतो किंचित्पद समासरूपमध्याहृत्येत्यस्य ज्ञानविषयीकृत्येत्यर्थ । तदपेक्ष इति च शेष ॥ अनेनोक्तेऽप्यर्थे प्रत्यासत्तिमूलकत्व दर्शितम् । अत एव सभाय इत्यादावुपसर्जनत्वेन ह्रस्वसिद्धि । अन्यथा विग्रहीयसहपदे विभक्तेरेवाभावेन तदपेक्षया नियतविभक्तित्वाभावात्तदप्राप्ति । मम तु अनियतविभक्तिकसमासान्तत्व सूपपाद लुका विभक्त्यनुत्पत्तेरेवाव्याख्यानाच्च ॥

प्रयोग । किन्तु समासादेर्वैकल्पिकत्वप्रदर्शनायापि तद्ग्रहण चोक्तरीत्या चित्रा गावो यस्य इत्याद्येव न त्वदीयम् अत एवाविग्रहो नित्यसमास

र्हिर्बाधते । असति त्वन्यग्रहणे कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूना समुदाये च सावकाश बहुव्रीहि स्वपदार्थे इवान्यपदार्थेऽपि नीलोत्पल सर

सावकाश त०पुरुष परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधत इति न कश्चिद्दोष । पदग्रहण कि पदार्थे यथा स्याद्वाक्यार्थे माभूत कश्चित्कचिन्नद्या सिस्नासुमाह नद्या

प्रतीतिरिवास्य प्राप्नोति । तस्मात्प्रथमतरप्रत्याय्यत्वात्प्रत्ययार्थ सबन्ध । इतश्च प्रत्ययार्थ सबन्ध ॥

शब्दवृत्तिनिमित्ते हि भावप्रत्यय इष्यते ।

देवदत्तस्य गोमत्त्व सबन्धश्च प्रतीयते ॥

यथैव शाबलेयस्य गोत्व विशेषण यथा च विशेषणभूता जातिभाव प्रत्ययेन निष्कृष्टाभिधीयत इति गोपदस्य सैव वाच्यत्वेनेष्टा ॥ तथा देवदत्तस्य गोमत्त्वमित्युक्ते गवि प्रतिपत्त्यभावात्सबन्धनिष्कर्षप्रतीतेश्च स एव भावप्रत्ययार्थोऽध्यवसीयते ॥ यश्च भावप्रत्ययार्थ स प्रातिपदिकस्य विशेष्ये वर्तमानस्य निमित्तम । यच्च निमित्त तद्विशेषणत्वान्मुख्यमभिधेय लाक्षणिक

राज्ञो या कुमारीति । (भा)

प्रथमान्तेनैव समास इति दूषणम् ॥

किं तर्हीति । (कै)

वाक्यसंस्कारे परिनिष्ठितविभक्त्यापि समास इति समाधानम् ॥

ततश्चेति । (कै)

तस्य चेत्यथ ॥

इति वृद्धा । अन्यथा कुम्भकार इत्येतत्समानार्थकस्य कुम्भस्य कर्त्ता इत्यस्य सम्भवेन तस्य नित्यसमासत्वं भज्येत । कर्तृपदस्य न समासघटकतेति चेद

इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत । पदग्रहणं किम । ग्राहवती नदी । इह हि तत्र मा स्नासीदिति वाक्यार्थो गम्यते । अर्थग्रहणं किम्

ग्राहाः सन्तीति । एतानि पदानि तस्मात्तत्र मास्नासीरिति वाक्यार्थं गमयन्तीति तेषां बहुव्रीहिसंज्ञा प्राप्नोति । अर्थग्रहणं किं यावता पदे

विशेष्यम ॥ यदि च मतुपा संबन्धोऽभिहित तत प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति गोमत्प्रातिपदिकादुत्पन्नो भावप्रत्यय संबन्धमभिधातुमर्हति नान्यथा । तस्मादपि संबन्धोऽर्थ । एतेन सर्वे यौगिका कृत्तद्धितसमासेषु व्याख्याता । सर्वत्र हि भावप्रत्यय संबन्धमभिधत्ते । राजपुरुषत्वमौपगवत्व पाचकत्वमित्यत एवैते यौगिका यतस्तेन निमित्तेन वर्तन्ते । तस्मान्मत्वर्थे विषयत्वाद्बहुव्रीहेरेकहायन्यादिशब्दै संबन्धोऽभिधीयते किं च

यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते ।

तत्रापि प्रत्ययार्थत्वात्संबन्धस्य प्रधानता ॥

एक हायनमस्या इति षष्ठ्यन्तेनान्यपदार्थं प्रदश्यते । षष्ठ्यर्थस्य च प्रत्ययार्थत्वादिह प्राधान्यम । तद्रूपदर्शनार्थमेव सर्वनामप्रयोग केवलाया विभक्तेरप्रयोगात्स्वनामार्थप्रतीत्यभावाच्च । षष्ठ्याश्च स्वस्वामिसंबन्धसमूह

पर्यायेणेति । (कै)

प्रयोगभेदेनापि यत्रैकविभक्तित्वमेव तत्र यथा स्यादित्यर्थमिति भाव ॥ तदेव प्रत्यासत्त्यनाश्रयणेन समासापेक्षया विग्रहे यन्नियतविभक्तिकमित्यर्थमाश्रित्यानेकग्रहण भगवता प्रत्याख्यात ज्ञापकक्लेशपरिहर्तुमनेकग्रहण सूत्रकृता कृतमिति दिक् ॥ वाक्यमुपमृद्य समासप्रवृत्तेस्तस्यापि बुध्यारूढत्वमस्तीत्यत आह

लौकिकसमासवृत्त्या चित्रागामित्यादेरपि तदघटत्व तुल्यम । न च चित्रा गावो यस्य इत्यपि विग्रहोऽस्तु तदैकल्पिकत्वबोधक । अर्थनिर्णयार्थ तु

यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भविष्यति । सत्यम । कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात । अन्यथा चित्रगुरिति षष्ठ्यर्थसम्बन्धमात्रपर स्यात ।

पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भविष्यति । कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात । अन्यथा प्राधान्याद्विभक्त्यर्थ एव स्याद् न प्रकृत्यर्थे द्रव्ये तत्र यदुक्तमभेदोप

विकारावयवादिसबन्धो वाच्य इत्येतत्प्रसिद्धम । अतोऽपि सबन्धाभिधान बहुव्रीहिणा ।

न चाप्यन्यपदार्थत्व जातेरध्यवसीयते ।
न हि पिङ्गादिसबन्धस्तस्या नाप्येकवर्षता ॥

व्यक्तिधर्मा ह्येते पिङ्गे अक्षिणी अस्या । एक हायनमस्या चित्रा गावोऽस्येत्येवमादय । तासा च व्यक्तीनामनन्तत्वेन सबन्धानुपलब्धे । व्यभिचाराच्चावाचक शब्द इत्युक्तम् । न ह्यद्य जाताया पिङ्गाक्ष्या प्रथम प्रयोगो भवेत । अतोऽवश्य सामान्य किचिद्वाच्यमाश्रयितव्यम् । न च तदिह सबन्धादन्यदुपपद्यते । किं च ॥

वयोऽवस्थाभिधीयेत यद्यपि त्वेकहायिनी ।
तथापि गुण एवासौ न द्रव्यमिति गम्यते ॥

लौकिके प्रयोगे इति । (कै)

लोके सर्वथा चित्रगुपदप्रयोक्तृत्वेन तस्य सामान्यशब्दत्वमिति सामान्येनैव विग्रह कार्य इति विशेषवाक्य न बुद्धिस्थमिति । यदा समास सामान्येन तदा वृत्तिरिति भाष्यार्थ इति भाव ॥

स तद्विशेष एवेति । (कै)

इतरभेदकत्वमेव विशेषत्वमिति भाव । अविश्वमित्यस्यासत्व-मित्यर्थ ॥ चित्रा गावो देवदत्तस्येति विग्रहेऽपि न देवदत्त समासप्रसक्ति कि तर्हि विभक्त्यर्थ एवेति भाष्ये पक्षान्तरमाह

अथवा विभक्त्यर्थ इति ॥ (भा)

मदुक्तोऽपि समासघटकपदघटितवाक्यासम्भव एव नित्यसमासत्वमिति न बहुव्रीहेस्तत्त्वमितिवाच्यम् । फलद्वयार्थं युगपद्वाक्यद्वयप्रयोगापत्ते । किञ्च

तथा च देवदत्तादिभि सामानाधिकरण्य न स्यात । समानाधिकरणाना मेव बहुव्रीहि । चिकत शेषस्योक्तत्वात । तेनेह न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य

चाराङ्गमिणोऽभिधाने सिद्धेऽपि शुक्लादिवद्धममात्रस्यापि कदाचिदभिधान प्राप्नोति तदनेनायाश्रियते पट्वादिशब्दवन्नित्य धर्मिनिष्ठो बहुव्रीहिरिति

तस्मान्न द्रव्यशब्द कश्चिदत्र विद्यत इत्यनुदाहरणत्वम् । न चान्य दुदाहरण सम्भवति साक्षाद् द्रव्यवचनशब्दाभावात । सर्वत्र हि रूढि शब्दाना जातिवचनत्व यौगिकाना च सम्बन्धाभिधायित्वम । यस्त्वेकान्तेन द्रव्यवचन स्याड्डित्थडवित्थादिशब्द स नैव वेदे प्रयुज्यते । तस्माज्जाति गुणयोगुणयोरेव वा नियमः स्यादिति सिद्धान्तोक्तावपि योजयितव्यम् । अथवाधिकरणमेव निर्विषयत्वान्नारब्धव्यमिति ॥ उच्यते ॥

सर्वत्र यौगिकै शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।
न हि सम्बन्धवाच्यत्व सम्भवत्यतिगौरवात ॥

तद्व्याचष्टे

कृत्स्नेति॥ (कै)

गृह्यत इति। (कै)

स्वतन्त्र मन समासशक्य इत्यर्थ॥

प्रकृत्यर्थोपसर्जन प्रत्ययार्थ इति। (कै)

स च सबन्धरूप सासर्गिकविषयतानिरूपिता च तत्सत्त्वे प्रकारतेति भाव॥

अव्ययेनापीति। (कै)

अन्यथा [1]पूरणगुणेति निषेध स्यादित्यर्थ। अव्ययशब्देन कृदव्ययमेव गृह्यत इति युक्त्यन्तरमप्युक्त तत्रैव मयेति दिक॥

१ अ २। पा २। सू ११॥

समसनम् एकीभाव इत्यर्थकसमासे पदप्रतिद्वन्द्विवग्रहपदस्य समास घटकपदाना विभिन्नत्वेन ग्रह इत्यर्थकस्य त्वदुक्त प्रयोगासम्भवात। अनेन

पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येत्यादौ तु न भवत्यनभिधानात्। अव्ययाना वाच्य॥ उच्चैर्मुख। उच्चै शब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्याद्वचनमित्याहु।

प्रतिपादनेन बहुव्रीहि समानाधिकरणानामित्यादिरभिधानसिद्धस्यार्थस्य प्रपञ्च। 'उच्चैर्मुख इति'। उच्चैसोऽधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्याद्व

यद्येकहायन्यादिभि शब्दै सबन्धोऽभिधीयेत ततो गोदाक्रियेरन्। न त्वेतै सबन्धोऽभिधीयते। कथम अतिगौरवात। इह हि सबन्धमात्र वाभिधेय कल्प्येत तद्विशेषो वा। यदि तावत्सबन्धमात्र तत सर्वयौगिका नामेकविषयोपनिपातात्पर्यायत्वप्रसङ्ग॥ अथ सबन्धविशेष ततस्तस्य स्वतो विशेषाभावादवश्य सबन्धिकृत एव भेदोऽभ्युपगन्तव्य। सबन्ध्यपि चानभि

लिङ्गसंख्याभ्यामिति । (भा)

इदमुपलक्षणं चित्रगुर्देवदत्त इति समानाधिकरणेन व्यवहारो न स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

न्यायसिद्धानीति । (कै)

अत्र चेदमेव भाष्यं मानमन्यथा [1] गुणवचनेष्व स्य वाचनिकतया समासस्य [2]आकडारसूत्रोक्तरीत्या गुणवचनत्वाभावेन वचनाप्रवृत्तावसंगतिः । गुणवचनत्वे तु यथातथाशब्दासंगतिः स्पष्टैव ॥

---

१ सिद्ध तु यथा गुणवचनेषु ॥ २ अ १ । पा ४ । सू १ ॥

हि वृत्तिघटकपदानां भेदेन स्वरूपज्ञापकस्य विग्रहत्वं लभ्यते । न च त्वदुक्ते तदस्तीत्यलम् । वृत्त्यर्थप्रदर्शनार्थे कल्पिते चित्रागावो यस्य इत्या

त्रिकतः शेष इत्युक्तरीत्या प्रथमान्तस्यापेक्षितत्वात्तस्य चेहापि सत्त्वाच्छक्य मकर्तुमिदं वचनम् । अत एव वाक् च दृषच्च प्रिया यस्येति त्रिपदबहु

चनम् । सप्तम्युपमानेति' । सप्तम्यन्तमुपमानवाचि च पूर्वपदं यस्य तस्य शब्दान्तरेण समासस्तत्रस्थस्योत्तरपदस्य लोप इत्यर्थः । 'कण्ठेस्थ इति ।

धीयमानो न शक्नोत्यभिधीयमानं संबन्धं व्यवच्छेत्तुमित्यवश्यं सोऽप्यभिधातव्यः । न चैकस्मिन्संबन्धिनि संबन्धोऽवस्थितः । न च तन्मात्रेणान्य स्माद्व्यवच्छिन्नः प्रतीयत इत्यभावप्यभिधातव्यौ । तत्र गोमानित्येकः संबन्धो गोशब्देनाभिधीयते । द्वितीयस्य कश्चिदभिधाता दृश्यते । तेन मतुपा विशिष्टं संबन्धमभिदधता तद्वन्तः सन्तः संबन्धिनमेकमनुक्त्वाभिधातुमशक्नुवता नियोगतः सोऽप्यभिधातव्यः ॥ ततश्च तमभिधाय संबन्धाभिधाया मतिगौरवं स्यात् ॥ अपि च ॥

संबन्धिनैव संबन्धः प्रत्येतुं यदि शक्यते ।
पुनस्तस्याभिधाशक्तिः क ऋते परिकल्पयेत ॥

अभेदोपचारादिति । (कै)

आश्रयाभेदमापन्नविभक्त्यर्थ एव चित्रग्वादिपदैरुच्यत इति भाव ॥

सबन्ध्यभिधीयत इति । (कै)

विशेष्यतयाऽऽश्रीयते चित्रगुर्देवदत्त इत्यादावित्यर्थ ॥ ननु गवामपि सबन्धित्वात्तद्गतलिङ्गसख्ये कि न स्याता तत्राह

तत्र दिष्टत्वेऽपीति । (कै)

गवादिरूपस्वनिरूपितसबन्धस्यैव बोधनेन स्वामिन एवाश्रयत्वात्तद्गतलिङ्गसख्ये एव भवत इत्यर्थ । एव च बहुव्रीहे सामान्य

दावपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासात चित्रगोसम्बन्धीत्येव बोध । अत्यास बोधनार्थैव चित्रा गावो यस्य स चित्रगु इति प्रदर्श्यते वृद्धै । सवनामसज्ञा

व्रीहौ वृत्ते अवान्तरद्वन्द्वोऽभ्युपगत । प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्य ॥ वा चोत्तरपदलोप ॥ प्रपतितपर्णा प्रपर्णा । नञोऽस्त्यर्थाना बहुव्रीहिर्वा

सुपिस्थ इति क । अमूर्धमस्तकादित्यलुक । कण्ठेस्थित इति पाठे तु सप्तमीति योगविभागात्समास । समानाधिकरणत्वात्समासे सिद्धे वचन

यदा च पूर्वतराभिहितसबन्धिप्रतीत्यैव सबन्धोऽप्याक्षिप्त तदा नैव प्रत्ययेनापि सोऽभिधीयत इति शक्य वक्तुम् ॥ तस्मादर्थाक्षिप्तेनैव सबन्धेन भवितव्यम् । यत्त्वप्रतीते सबन्धे विशेष्य न प्रतीयत इति । तत्र ब्रूम ।

विशेषणाद्विना नेष्टो विशेष्यप्रत्ययाद्भव ।
विशेषणा च गावोऽत्र न सबन्ध कथ चन ॥

देवदत्तो हि गोभिरवच्छिन्नो विवक्षित ॥ ताश्च प्रातिपदिकेनोपात्ता सन्त्येव । यत्तु न सबद्धाभिरवच्छिद्यत इति । सत्य नावच्छिद्यते तेनैव ताभि

शब्दत्वमेवेति विशेषज्ञानायानुप्रयोग आवश्यक इति भाव ॥ ननु बहुव्रीहे सबन्धिपरत्वस्योक्तत्वेन यदि तर्हीति भाष्यानुत्थानमाशङ्क्याह

यथेति । (कै)

एव च कथमभिहित इति भाष्यस्य सबद्देत्यादिर्बोध ॥

द्रव्यशब्देनेति । (कै)

तदेव दर्शित भाष्ये सलिङ्ग इत्यादिना ॥

अर्थस्यैव लाभादिति । (कै)

स चाय प्राधान्याद्विभक्त्यर्थ एव गृह्यत इति भाव । अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च सबन्धादिविभक्त्यर्थ आश्रयाभिन्न एव बुध्यत इति तत्त्वम्॥ एव च षष्ठ्यादिशब्दवन्नियमेन गुणिपर एवाय न कदा

सूत्र (१ । १ । २७) भाष्येऽपि सर्व आदिर्येषा तानि इति विग्रहो दर्शित । सर्वनाम्नामुत्सर्गत प्रधानपरामर्शित्वात स चित्रगु इत्यनेन स्वामिप्राधान्य

श्चोत्तरपदलोप ॥ अविद्यमानपुत्र अपुत्र । अस्तिक्षीरादीनामुपसख्यान मसुबन्तत्वात ॥ अव्ययत्वात्लिङ्क्रम । तथाहि । विभक्तिप्रतिरूपकत्वाद्वि

सुत्तरपदलोपार्थम । तेन वैयधिकरण्येऽप्यत्र गमकत्वमस्तीति प्रदर्श्यते । ‘उष्ट्रमुखमिवेति’ । अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशादुष्ट्रस्योपमानत्वमुपमान

सबन्धाच्चोपोऽर्थाल्लभ्यते सवथा तावद्गोमच्छब्देन गोविशिष्टोऽर्थमित्येतद भिहिते कथमवस्थितास्ता गावस्त विशेषयन्तीति तासामेवैष व्यापारो न शब्दस्य । तथा हि ॥

न विशिषन्ति गावोऽर्थं पृथिव्यामनवस्थिता ।

तत्र किं शक्यते वक्तु पृथिव्यप्यभिधीयते ॥

चिदपि गुणपर इति भाव ॥ यदितर्ही त्यादिभाष्यमेकदेशिनो घटादिशब्देष्विव तदुपपत्ते । पञ्चकस्य सर्वत्र प्रातिपदिकार्थत्वात ॥

न प्राप्नुवन्तीति। (कै)

उक्तार्थानामप्रयोगादिति भाव ॥

कर्मादिगतैकत्वेति। (कै)

दृष्टादिनिरूपितकर्मादिशक्तिविशिष्टप्रातिपदिकार्थगतैकत्व इत्यर्थ ॥

प्रदर्शते" इति कैयट । अत एव मासजात इत्यादेर्मासजातस्य यस्य स इति विग्रह प्रदर्शयन्ति। चित्रा गावो यस्य स चित्रगु इति वाक्ये चित्रगुप"

पातसञ्ज्ञा निपातो ऽव्ययमित्यव्ययसञ्ज्ञा । इह द्वौ द्रोणौ अर्द्धद्रोणश्च अर्द्ध तृतीया द्रोणा इति व्यवह्रियते तत्र अर्द्धतृतीयो येषामिति बहुव्रीहि ।

पूर्वपदस्योष्ट्रमुखशब्द । अत्रोपमानोपमेययोर्वैयधिकरण्यवद्वचनमुत्तरपदलो पार्थं च। 'उष्ट्रमुख इति'। उष्ट्रो मुखमस्येति विग्रह । न च प्राणी

न हि येन विनार्थात्मलाभो नास्ति तत्तदभिधातव्यं किं तर्हि यावता विना विशिष्टबुद्धिर्नोत्पद्यते। गोभिस्त्वप्रतीताभि तद्वति बुद्धिनोत्पद्यते न सबन्धेनापि। किं च ॥

वक्तृव्यापारमात्रं च सबन्धप्रत्यवेक्षणम्।
स हि गोभिरसबद्ध न गोमन्त विवक्षति ॥

सर्वत्र हि वक्तृक्रमविपर्ययेण श्रोतु क्रमो भवति। स हि प्रथम तावत्किं चिद्विशेष्य विवक्षति ततस्तस्य केन चिद्विशेषणेन विनाभिधातुम शक्तो विशेषणविवक्षां करोति तत शब्दोच्चारणम्। श्रोता पुन प्रथम तावच्छब्द शृणोति ततो विशेषण ततो विशेष्य ततस्तदुपपत्त्यर्थानि वस्त्वन्त राणि प्रपद्यते। तेन यद्यपि वक्ता पूर्वं सबन्ध आलोचित तथापि श्रोता

समासेनेति । (कै)

प्रथमा हि प्रातिपदिकार्थगतसख्यामात्राभिधायिनीति तत्सूत्रानुवृत्तमनभिहित इति तस्या एव विशेषणमिति भाव ॥ नियोग इत्यस्यार्थो

नियमेनेति ॥ (कै)

नियमाभावमुपपादयति

प्रतिनियतैवेति । (कै)

समयो हि सामान्यतो विभक्ति बोधयति न प्रतिनियता काचिदिति भाव ॥

तत्पदबोध्यपरम् । चित्रगोसम्बन्धी यो भवति स चित्रगुपदो बोध्य इति बोध । पचतीति पाचक इत्यादे पाचकपद पचतीत्येतत्समानार्थमितिबोध ।

उद्भूतावयवभेद समुदाय समासार्थ इति बहुवचन द्रोणशब्दस्य द्रोणयोर द्रोणे च लक्षणया वर्त्तेत इति सामानाधिकरण्यम ॥

प्राण्यन्तरस्य मुखमुपपद्यत इति सामर्थ्यात सादृश्यावगति । मुखेन च मुखस्य सादृश्य प्रसिद्धमित्युष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्ययमर्थो भवति तस्मा

पश्चादेवैन ग्रहीष्यति । न त्वत्र वक्ताप्यसौ पूर्वतरमवधारित ॥ सबन्धेनोद्ग्रहीतयोरग्रहीतुमशक्यत्वादतस्तदीयेनापि क्रमेणोत्तरकालमेव प्रतीयमान सबन्धो नार्थाच्छिन्नत्व परित्यजति । वस्तुधर्मस्त्वेष यदसबद्धा गावो न विशिष न्ति स तासा व्यापारो न शब्दस्य । तेन य यथावस्थित शक्नुवन्ति विशेष्टु स तथावस्थास्यते । सबन्धश्चासौ विशेष्यत्व प्रतिपद्यत इत्यर्थात्सबध्यते ॥

विशेष्यत्वेन सपन्न तद्विशेषणसगतम् ।
गोविशिष्टोऽयमित्येव गोमच्छब्दोऽभिधास्यति ॥

यदीति । (कै)

यत इत्यर्थ । यत प्रतिनियतैव समयास्त्र भवति तद्घटित समयाभावादित्यर्थ ॥

द्वितीयादयोऽपीति । (कै)

अर्थाभावेऽपि नियमपरिपालनाय विभक्तिस्त्वेत्प्रथमैवेति नियमाभावादिति भाव ॥

प्रातिपदिकेति । (कै)

कर्मादिप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेष इत्यर्थ ॥

पचति पाक करोति इत्यतोऽपि पचतिपदमेककर्तृकपाकक्रियाबोधकमिति बोध । एवमन्यत्रापि । एव च वृत्तिविग्रहयो समानार्थता स्पष्टैव । विग्रहस्य वृत्त्यर्थवृत्तिवैकल्पिकत्वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनोद्देशेन प्रवृत्त

दुत्तरपदलोपो न वक्तव्य । 'समुदायविकारषष्ठ्या इति' । समुदायावयव सबन्धे प्रकृतिविकारसबन्धे च या षष्ठी तदन्तात्पर यदुत्तरपद तदन्तस्य समासस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थ । 'केशचूड इति' । इदमपि

तस्मादप्यनभिधेय सबन्ध ॥ कि च

विभक्तिवाच्यरूपेण सबन्धो नावगम्यते ।

रूपान्तरेण वक्तव्य इति नास्ति च लक्षणम् ॥

षष्ठीसप्तमीभ्या हि यादृक् सबन्ध स्वप्रधानोऽसत्त्वभूतस्य प्रत्याय्यते न तादृक मत्वर्थीयेण । न च कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् भवतीत्येवमिव रूपान्तरोपादान केचिदभिदधति ॥ तत्र किमसत्त्वभूतसबन्धाभिधान माश्रीयताम उत सबन्ध्येवार्थलभ्य तद्विशिष्टोऽभिधीयतामिति तदुच्यताम् ॥

प्राकप्रतीतैकसबन्धिविशिष्टेऽभिहिते परे ।

सबन्धिन्येव सबन्ध प्रतीत इति नोच्यते ॥

व्यतिकरो (कै)

व्यत्यास ॥ अर्थाभावेऽपि समयाद्भविष्यतीत्युक्त्वा ऽयतो व्यवस्थेत्युक्तिरसंगतेत्यत आह

यथान्यथेति । (कै)

विरुद्धविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वमिति भाव ॥ भाष्ये

अथवा सख्या नामेयमिति । (भा)

इय यद्वैशिष्ट्येन प्रातिपदिकार्थ प्रतिपिपादयिषित सापर प्रधाना इतरपरिच्छेदिकैव । तदेवाह

संख्येयमनया विशेष्यमिति । (कै)

संख्येय द्रव्य प्रातिपदिकार्थो ऽनया संख्यया विशेष्य परिच्छेद्यतया बोधनीयमेव च यावत्संख्य संख्येय तावत्संख्याप्रतिपादिका विभक्तिरुचिता विभक्तिमन्तरा तस्या अप्रतिपत्तेरिति भाव ॥

वाक्यम । तेन लोके स्वातन्त्र्येणार्थबोधार्थ प्रयुक्ते यथास्थित एव विशेष्य विशेषणभाव ॥ तदुक्त हरिणा—

'कचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितम्' ।

केशसमाहारे केशशब्दस्य वृत्ते सिद्धम । एव स्वर्णविकारे स्वर्णशब्दस्य वृत्ते स्वर्णालङ्कार इति सिद्धम । वचन तु केशसमाहारचूड स्वर्णविकारालङ्कार

यच्च सिद्धे विशेष्येन पश्चात्संबन्धप्रत्ययेन कार्यमिति । सत्य नास्ति । विनापि तु तेन नान्तरीयकत्वात्प्रतीयत इति कि क्रियताम् । यच्च भाव प्रत्ययेनाभिधानादस्य मत्वर्थत्वमित्यत्रापि ब्रूम ॥

यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपर ।

तदा गत्यन्तराभावात्संबन्धो वाच्य आश्रित ॥

यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति । (भा)

असकरेणेत्यर्थ ॥ तदाह

यदा चित्रगुरिति । (कै)

द्वावित्यादौ यथानुवादक वचन नियमेन तथात्रापीति भाव ॥ भाष्ये

अथवा वक्ष्यतीति । (भा)

एव चोक्तेषु तेष्वसकरेणैव सेति भाव ॥

षष्ठ्यर्थस्येति । (कै)

अय भाव । प्रथमाया समभिव्याहृतप्रातिपदिकस्य चित्रगो-रूपस्य प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्यार्थबोधनसामर्थ्येऽप्यतथाभूत-सबन्धबोधे सामर्थ्य नेति तद्बोधाय सम्बन्धस्योक्तत्वेऽप्यनुवादिका षष्ठ्येव स्यान्न प्रथमा प्रातिपदिकार्थमात्राभावादिति ॥

इत्युपक्रम्य

'आख्यात तद्धितार्थस्य यत्किंचिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्यय ॥

इत्युत्तरपदस्य श्रवण मा भूदिति । प्रादिभ्यो धातुजस्येति' । इद न वक्तव्यमेव प्रादयो हि ससाधना क्रिया प्राहुर्यथा निष्कौशाम्बिनिर्वाराणसि'

गोमतो भावो गोमत्त्वमिति हि

यन्निमित्तमपेक्ष्याय गोमच्छब्द प्रवर्तते ।
स एव गोमतो भाव उच्यते त्वतलादिभि ॥

तत्र यस्मात्प्रातिपदिकार्थो विशेषण गावस्तासा तद्वत पुरुषादत्यन्त भेदाद्भावप्रत्ययेनाग्रहणम ॥ समवेतगुणग्राही हि भावप्रत्यय । न चान्यो

लिङ्गान्तरेति । (कै)

एव च षष्ठ्यर्थस्य चित्रगुरित्येव रूपे बहुव्रीहावव्यभिचरितत्वेन नियमेन षष्ठ्येव प्राप्नोतीत्यर्थ इति भाव ॥

प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति । (कै)

तत्र चाभिहितत्व हेतु । एव च प्रातिपदिकार्थत्वात्तद्बोधिका प्रथमेति भाव ॥ एतद् ध्वनयितुमेव

अभिहित सोऽर्थ (भा)

इत्युक्तम् । तेन च षष्ठ्यप्राप्तिबीजमप्युक्तम् । अनभिहिते शेष एव षष्ठीविधानात । अत एव घटशब्दान्न षष्ठी । अन्यथा तत्रापि घटत्वसबन्धस्य नियमेन भानात्षष्ठी स्यात ।

इति दीव्यतीत्याद्यर्थविहिततद्धिताना साधनप्रधानत्वेन । सूत्रस्थ दीव्यतीत्यादौ विग्रहवाक्यस्थे च गुणप्रधानभावो विपरीतो दृष्टोऽन्यथा

प्राचार्य इति, एव नञोऽस्त्यर्थानामित्येतदपि । सुबधिकार इति । अस्तीति तिङन्तमिति मत्वा वचन निपातत्वात्सिद्धम उपसर्गविभक्तिप्रति रूपका निपाता स्वरादिषु चास्तिशब्द पठ्यते । इह कि सब्रह्मचारीति ।

ऽभिधीयमानस्तत्र गुण सभवति यो निमित्तभावाद्भाव इत्युच्येत । न च पुरुष एव तस्य भाव इत्येव व्यपदेशभेद लभते । तेन भावप्रत्यय आनर्थक्या त्तदङ्गेष्वित्यर्थप्राप्त सबन्धमवलम्बते । निमित्तत्वमपि च तस्य वस्तुलक्षण मस्तीत्यभिधेयनिमित्तासभवे तदपि तावद् गृह्यतामित्येवमाश्रीयते । तस्मादकारणमेतत । यौगिकाना सबन्धाभिधानशक्तिकल्पनायाम्

अतश्च दण्डिशब्देन सबन्ध्येवोच्यते तथा ।
तथैव यौगिकै शब्दै पिङ्गाक्ष्यादिपदैरपि ॥

अन्तर्भूत (भा)

इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्व तदाश्रयत्व वा प्रतिपन्न इत्यथ ॥ ननु षष्ठ्या एवापत्ति । कथम् प्राप्तोदक इत्यादौ द्वितीयादीनामप्यापत्तेरिति चेन्न । तेषु प्राप्तोदककर्मैत्येव बोधस्तत्र विशेष्ये तन्निरूपकत्वबोधेन विशेषणमादाय पर्यवसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादेरबोधेन तदप्राप्ते । षष्ठ्यर्थस्य तु षष्ठीप्रयोजकरूपेणैव भानमित्याशयात ॥

वचनेनेति । (कै)

[१]समानाधिकरणानाम् [२]अप्रथमार्थे इति वचनाभ्या चिकत शेषपष्ठीयोऽथ प्रतिपाद्यत इत्यथ । शेषग्रहण तु पदतोऽर्थतो वा शेषबोधक स्यात्तत्र फलाभावो दोषश्चेति वार्त्तिकतात्पर्यम् ॥

---

१ बहुव्रीहि समानाधिकरणानाम ॥

२ कर्मप्रवचनेनाप्रथमाया ॥

वृत्तिविग्रहयो समानार्थत्व भज्यतेतितदर्थं । यत्तु तत्र तद्धिते विपर्ययो दृष्ट इत्यर्थे वचन भावप्रधानम् । अतिङन्तार्थविहितस्यापि सत्त्वप्रधानते

बहुव्रीहिरय के सब्रह्मचारिणस्तव । कि सब्रह्मचारीत्वमिति पूर्वपद प्रकृतिस्वरो ह्यचेष्यते तत्र कठसब्रह्मचार्यहमिति सम्भावितमतिवचनम ।

सबन्धस्य च भावत्व व्याख्येय तेषु पूर्ववत ।
बहुव्रीहेरतो द्रव्यमभिधेय न तद्गुणा ॥

यदप्येक हायनमस्या इत्यन्यपदार्थे षष्ठ्यर्थप्राधान्यात्सबन्धे बहुव्रीहिरिति । तत्राभिधीयते

अभिधेयो बहुव्रीहेयद्यप्यस्येति कथ्यते ।
तथापि प्रथमान्तेन तुल्योऽसौ सप्रतीयते

अमूर्धेति । (कै)

[१] स्वे च भाषायामि ति तु अनन्तरस्येति न्यायेन [१] तत्पुरुषे कृती त्यस्यैव बाधकमिति भाव ॥

उत्तरपदलोपार्थमिति ॥ (कै)

कण्ठेस्थकालनिवृत्त्यर्थमित्यर्थ ॥ मुखस्यैवोपमानत्वेनाष्ट्रमुखशब्दस्योपमानपूर्वत्व कथमत आह

अवयवधर्मेणेति । (कै)

मुखगतोपमानत्वेनोष्ट्रस्यापि व्यवहारादिति भाव ॥

वैयधिकरण्यमिति । (कै)

वाक्ये समासे च सादृश्यसबन्धेनान्वय ॥ इवशब्दस्तया सबन्धेनान्वयस्यैव द्योतक इत्यभिमान ॥ [३]उपमानानीति सूत्रभाष्योक्तरीत्या सामानधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह

---

१ अ ६ । पा ३ । सू १ ॥ २ अ ६ । पा ३ । सू १४ ॥
३ अ २ । पा २ । सू ५५ ॥

त्याश्रय इति तन्न । अन्तरङ्गत्वात्स्यानुगुण यत्पदपरामृष्टस्य प्रधानस्यैव तच्छब्देन परामर्शात । एकत्राधिकरणे पूर्वदृष्टगुणत्यागपूर्वक गुणान्तरा

यत्तु कठोऽहमिति न तत्साक्षात्मनिवचन किं तर्ह्यार्थिकम अह तावत्कठ इत्युक्ते गम्यत एतन्ननुतेऽपि कठा इति । कठस्य हि कठा एव सब्रह्म

यदि त्वन्यपदार्थ षष्ठ्यन्त एव सबन्धी स्यात ततो यथैव राज्ञ पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यन्तत्वाद्राजा पुरुषविशेषण भवति । प्रथमान्तत्वाच्च पुरुष प्रधानरूपेण समासार्थो भवति । एवमेव चित्रग्वादिशब्दैर्देवदत्तादि विशिष्टा गाव एव प्रतीयेरन न चित्रगोविशिष्टो देवदत्तादि ॥ तस्मात्

उत्तरपदेति ॥ (भा)

समुदायविकारवाचकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योत्तरपदेन समास इत्यथ-भ्रम वारयति

समुदायावयवसबन्ध इति ॥ (कै)

भाष्ये

यथा पञ्च भुक्तवतोऽस्येति । (भा)

अनेन त्रिकत शेष इत्यर्थेऽपि शेषग्रहण प्रत्याख्यात तुल्यन्यायादिति बोध्यम् ॥ इदानीमनभिधाने सत्यपि समानाधिकरणानामि त्यादिवचनारम्भे ऽन्यस्यापि कर्त्तव्यत्वमापादयति । भाष्ये

अथैतस्मिन् (भा)

इत्यादिना ॥

ङीकारस्यैव विपर्य्ययपदार्थत्वाच्च । अत एव एतद्व्याख्यायां तेन दीव्यति (४ । ४ । २) इत्यादौ निर्देशे गणप्रधानभावो न विवक्षित इत्याह

चारिणो भवन्ति नान्ये समाने ब्रह्मणि व्रतचार्य्येव सब्रह्मचारी भवति । के सब्रह्मचारिणस्तवेति वाक्येन तु प्रश्ने कठा इति प्रतिवचन समासेन तु प्रश्ने कठा इति प्रतिवचन कदाचिदपि न भवति वतिपदार्थानामुपसर्जनत्वात्

"चित्राणा गवामयमिति" इत्यत्रेऽर्थे बहुव्रीहिर्वर्त्तते ॥ यद्यप्यन्यथा विग्रह तथाप्युत्तरकालमीदृशमर्थदर्शनादेवमेव विग्रहोऽपि कर्त्तव्य ॥ ततश्च सबन्धविशिष्टाभिर्गोभिर्देवदत्तादिर्विशिष्ट इति समासार्थो विज्ञायते । यथैव च राज्ञ पुरुष इत्यत्र षष्ठ्या प्रयुज्यमानाया सबन्ध प्रधानभूतोऽभिधीयते कृते च समासे निवृत्ताया विभक्तौ पूर्वोत्तरपदयो प्रत्येक प्रयोगदृष्टार्थापरित्यागात्सबन्धाधिक्यस्य च सामीप्यावगतविशिष्टाथ प्रत्ययादेव सिद्धेन सबन्धपर समासो भवति । एवमेव षष्ठ्यप्रयोगादव

वृत्तिपरिगणनम् । (भा)

वृत्त्याश्रयाणां परिगणनम् ॥

कष्टं श्रितमनेनेति । (भा)

[1]गत्यर्थेति वा [2]आदिकर्मणीति वा भावे क्तः । यदि कर्त्तरि कर्मणि वा क्तः स्यात् तदोत्तरवचनाभ्यामयंसमासः स्यादेव । ऊढरथादाविवेति बोध्यम् । मत्वर्थे वर्त्तमानमनेकमित्युक्ते सामानाधिकरण्यमपि लब्धमेवेति बोध्यम् ॥

तथा चोत्तरस्येति । (कै)

वाक्यं केन [3]चित्तसख्येति सूत्राभिप्रायतया व्याख्यातम् ॥ तन्निबध्नाति भाष्ये

१ अ १ । पा ३ । सू ११ ॥ २ अ ३ । पा ४ । सू ७१ ॥
३ अ २ । पा २ । सू २५ ॥

पुञ्जराज । अनेन तुल्यन्यायात् सर्वत्र वृत्त्यर्थप्रदर्शनाय प्रवृत्ते वाक्ये वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वाय विग्रहवाक्यादिश्यत्वास इति सूचितम् । तथा

किं सब्रह्मचारीति समासेन सब्रह्मचारिणामभिधानात् । 'इह द्वौ द्रोणौ वह्रद्रोणश्चाद्धतृतीया द्रोणा इति' । अर्द्धतृतीयो येषामिति बहुव्रीहाव भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनं द्रोणशब्दस्य द्रोणयो रर्द्धद्रोणेऽपि लक्षणया वर्त्तत इति सामानाधिकरण्यं च भवति ॥

बहुव्रीहावपि न सम्बन्धप्राधान्यम् ॥ तच्च न पूर्वोत्तरपदार्थयोर्नाप्यन्यतरस्येत्यन्यपदार्थभूतद्रव्यप्राधान्याध्यवसानम् ॥ स चान्यपदार्थः सम्बन्धी योग्यतावशेन जातिद्रव्यगुणक्रियाणामन्यतमः परिगृह्यते ॥ तद्यथा

चित्रव्यक्तिरिव जातिर्द्रव्यं नानागुणं त्विदम् ।
गुणोऽनेकाश्रयः कश्चिदिव त्वेकाश्रया क्रिया ॥

केचिदिति । (भा)

अत्र प्रथमान्तसंख्यापदं समानाधिकरणानामित्युक्तावपि व्यर्थं स्यात् । द्वौ वा त्रयो वेत्यादावेकत्रैव समुदाये द्वित्वत्रित्वविकल्पप्रतीतेर्यथाकथंचित्सत्त्वात । एवं द्विदृश्वा इत्यत्राप्यूह्यम् । अत्र पक्षे उत्तरस्य योगस्य यद्वचनं करणं तस्यार्थ फलमुपपन्नमित्यक्षरार्थ ॥ अस्य कवभावार्थमावश्यकत्वमभिप्रेत्य स्वयमाह

च "तद्वहति' (४ । ४ । ७६) इति सूत्रे भाष्ये "वहत्यर्थे रथादिभ्य प्रत्ययविधिरनर्थक 'तस्येदम (४ । ३ । १२) इति विहितत्वात" इत्युक्त्वा 'वहती' त्यस्य क्रियाप्रधानत्वेन 'वोढे' त्यस्य सत्त्वप्रधानत्वेन शब्दभेदान्न प्राप्नोति 'अन्य शब्दो रथ वहति अन्यो रथस्य वोढा" इत्याशङ्क्य अर्थसामान्यात सिद्ध य एवार्थो रथ वहति स एवार्थो रथस्य वोढेति" इति तद्वैयर्थ्यं दृढ कृत्वा 'द्विरथ्य" इत्यादौ "यतोलुग भावार्थं तद्" इति सिद्धान्तितम् । 'य एवार्थ" इत्यादे रथ्य इत्यस्य विग्रहभूते रथ वहति इत्यत्र योऽर्थं स एव तद्विग्रहभूते "रथस्य वोढा' इत्यत्रेत्यर्थ । एव च तद्यत्यासत्त्वैव स्पष्टमुक्त । एव च वृत्तिविग्रह

सर्वत्र च योग्यत्वात्समानाधिकरणपदान्तरोपनीतो ऽन्यपदार्थविशेषो गम्यते ॥ तदिह्लैक हायनमस्या इति जातेरनादित्वान्न विशेषणा संभवतीति व्यक्तिराश्रीयते ॥ ननु व्यक्तीनामानन्त्यव्यभिचाराभ्यामनभिधानमुक्त नैष दोष

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।

शब्दः सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥

यत्र तावज्जात्यैवान्यपदार्थ उपलक्ष्यते तत्र तयैवैकया सकृद्गृहीतयो पलक्षिता व्यक्तयो देशादिभिन्ना अप्यभिधास्यन्त इति सुज्ञान संबन्ध ॥ न

यद्वार्तिके इति ॥ (कै)

तदेव दर्शयति ।

कर्मवचनेनेति । (भा)

कर्मवचनेनेत्यस्यायमर्थ । प्रथमाभिन्नविभक्त्यर्थे कर्मबोधकेन शब्देन प्रत्यासत्त्या कर्मवाचकस्य समास इति तेन व्यधिकरणे न दोष । अन्यथा मत्वर्थ इत्यस्याभावे ।

योविषयतापि समाना । अत एव समर्थसूत्रे भाष्ये 'महत कष्ट श्रित इति विग्रहे कष्टश्रितयो समास कुतो न इत्याशङ्क्य 'इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्य यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महत कष्ट श्रित इति न जातु चित समासेनासौ गम्यते' इत्युक्तम् । तत्र पदार्थाना वाक्ये समासे च प्रतीतिस्तुल्यैव । तथापि महत कष्ट श्रित इति वाक्ये कष्टपदार्थो विशेषणत्वानाक्रान्त स्वनिष्ठ विशेष्यतया बुध्यते । समासे तु श्रितनिरू पितविशेषणत्वाक्रान्त तथैवेति न महत्पदार्थस्य तत्र विशेषणत्वम् । एव च विषयता विशेषस्य वाक्ये भासमानस्य समासेन कथमपि भानमिति तदर्थ । एतदेवाभिप्रेत्य कैयट । य कष्ट श्रितः स महत्कष्टमकरोतीत्यादि

च तदुपलक्षिताभ्योऽन्यत्र प्रयोग इत्यव्यभिचार ॥ यत्र तु व्यक्तिभिरेव व्यक्त्यन्तराणि विशेष्यन्ते तत्रापि मूलोपलक्षणा जातिरेवाभ्युपगम्यते ॥ सर्वथा दूरमपि विशेषणमालायामनुवर्तमानाया प्रथमोपलक्षणस्याभेदात्सबन्ध दर्शनमुपपद्यते । सर्वप्रथमसर्वान्त्ययोश्च शब्दार्थत्वम् । आन्तरालिकाना तु लक्षणासिद्धज्ञानत्वादनभिधेयत्वम् । अतश्च पिङ्गलाश्चित्वाभ्या स्वव्यक्त्योर्गुणावयवात्मिका लक्ष्यन्ते ताभिरवयवि द्रव्यमुपलक्ष्यते ॥ तच्च समासार्थो भवति । स पुन किमभिधेयो लाक्षणिक इति । प्राधान्येन प्रतीते सामाना धिकरण्याद् "अनेकमन्यपदार्थे" इति च स्मरणाद्देवतातद्धितमत्वर्थीयादि

अवक्तव्यमिति । (कै)

सूत्रेणैव सिद्धेरिति भाव । आद्यमेव लि त्यादि उपन्यस्यती त्यन्त कैयटग्रन्थस्तु चिन्त्य । अस्यान्यवार्त्तिककारीयत्वात् 'लुप्ताख्यातेषु च वचनप्रामाण्यादि ति समर्थसूत्रस्य वार्त्तिकस्य [1]वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादि ति भाष्ये व्याख्यानाच्च । एव च सर्वथा

१ समर्थ पदविधि (२ । १ । १) इति सूत्रस्यवार्त्तिकम् ॥

२ किं तर्हि वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादिति । २ । १ । १ ॥

प्रतीयेत न तु महत कष्टविशेषणत्वमिति । एव चालौकिक इव वृत्तिविग्रहभूते लौकिके एकार्थीभावारोप एतद् भाष्येण बोधित इत्यपि केचित् । युक्त चैतत् । अन्यथा कष्ट श्रित इत्यस्यापि विग्रहत्व न स्यात तद्वदेव विषयता भेदात । विशेषणसमभिव्याहारे तु तत सम्बन्धानुपपत्त्या न श्रितादिरूपप्रधाननिरूपितविशेषणतयोपस्थिति तदसमभिव्याहारे तु तथैवोपस्थितिरेव सवत्र द्रष्टव्यम । समासतद्घटकपदमात्रघटितविग्रहयो समानार्थत्वे एतद्भाष्यतात्पर्यम् अत एव 'कालाः परिमाणिना (२ । २ । ५) इतिसूत्रे किंप्रधानोऽय समास उत्तरपदार्थप्रधानम

भिरिवाभिधीयत इति केचित । अपरेत्वाहु ॥ युक्त देवतातद्धितादावनन्यप्रयोजनत्वाच्छब्दाधिक्यस्यान्यपदार्थाभिधानम ॥ न च तत्र प्रातिपदिकार्थेन सोऽर्थ शक्यो लक्षयितु व्यभिचारात केवलाच्च प्रातिपदिकादप्रतीते । बहुव्रीहौ तु पूर्वोत्तरयो पदयोवर्त्तमानस्वार्थत्वादन्यस्य चाभ्यधिकस्य शब्दावयवस्याभावात् पिङ्गत्वाच्चित्रत्वाभ्यामेव च द्रव्यप्रत्ययसिद्धेन शक्यमभिधेयत्व कल्पयितुमिति । न त्वेतद्व्यापित्वेन शक्य नाश्रयितुम । कर्मधारये ह्येतद्व्यापित्वेन स्यात्सर्वथा लक्षणानिमित्तोपपत्ते । इह तु चित्रगुरित्येवमादिषु चित्रगोशब्दयोरत्यन्तव्यतिरिक्तार्थाभिधायित्वात देवदत्तादिशब्दैश्च न अर्था लक्ष

पश्व भुक्तवन्तोऽस्मै त्यत्र समासवारणायानभिधानस्यावश्यकतया पश्वभिभुक्तमस्य वृष्टे देवे गत तत्र गत पश्चे त्यादावप्यनभिधानमाश्रित्य वार्त्तिकाना शेषग्रहणस्य च प्रत्याख्यानमेव युक्तमिति भाष्याशय ॥

अव्ययाना च (कै)

इत्यन्ता नाय प्रश्न समासमात्रविषय उचित । ततपुरुषस्योत्तरपदार्थ प्रधानतया 'अव्यय विभक्ति' (२ । १ । ६) इत्यादिषु सूत्रेषु भाष्ये उक्तत्वेन मासजातो दृश्यतामित्यादौ ज तस्यैव काव्यसम्बन्धदर्शनात प्राधान्यनिश्चये न च तन्मात्रविषयप्रश्नानुपपत्ते । तस्मात वृत्तिविग्रहयो समानार्थत्वनिर्वाहमपश्यतो विग्रहसमासोभयविषय प्रश्न उत्तर चेति विभाति । समासपद च समासविग्रहोभयपरम । न च विग्रहेऽपि जातस्य प्राधान्येऽजातस्य मास इति षष्ठ्यनुपपत्तिविशेषणादेव षष्ठीविधाना दिति वाच्यम् । वृत्तिविग्रहयो समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृत्त्यर्थ

शाया वा सामानाधिकरण्यमवकल्पते । प्रागपि च देवदत्तादिशब्दादन्यपदार्थे प्रतीते न वाक्यार्थत्वकल्पना । न च केवल समासवेलायाया यौ पदार्थाववधारितौ तौ देवताद्यर्थसबन्धिनौ यतो वाक्यार्थो देवदत्त स्यात । तस्मादवश्य प्रतीते करणाच्चान्यपदार्थोऽस्य वाच्य इत्यभ्युपगन्तव्यम् । एव च प्राधान्यम विरुद्ध भविष्यति । अतश्चैवमादिष बहुव्रीहेरन्यपदार्थाभिधानशक्तिदृष्टेति यत्रापि काथ चिल्लक्षणा सभवति तत्रापि पूर्वक्लृप्तशक्त्यनपायादभिधेयत्वमेवा ध्यवसीयते । तस्मादुपपन्न पिङ्गाक्ष्यादीना द्रव्यवचनत्वम् । यत्त्वेकहायनीति वयोवचन इति तदनुपपन्नम ॥ वयसो लक्षणयावगते । उक्षादिशब्दाना हि वयोवचनत्वम् । एकहायन्यादिशब्दा पुन कालविशेषयुक्तद्रव्यवचना सन्तो वयो लक्षयन्त प्रवर्तन्ते । न ह्येक हायनमस्या इत्येव वयो निर्दिश्यते

इत्यपि न कार्यम् । उच्चैरादीनां वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधान त्वाङ्गीकारेण सूत्रेण सिद्धे । अन्यान्यप्यनिष्टान्यनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्येयानीति दिक् ॥

अस्तीति (कै)

तिङन्तमेवेति मत्वा भाष्ये

बोधकत्वरूपविग्रहत्वविवक्षाया विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येऽपि पूर्वशात सरकारानिवृत्ते । एव च विग्रहे तदुत्तरषष्ठ्येव मासविशेषणकसम्बन्धप्रतीति वत समासेऽपि विशिष्टोत्तरषष्ठ्या ततप्रतीतिसम्भव इत्याशयेन यथैव मन्येपूत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावुत्तरपदे प्रधानेऽन्तर्वर्त्तिनी विभक्तिस्तस्या समासे श्रवण भवति यथा राज्ञ पुरुष राजपुरुष इति इह पुनर्वाक्ये षष्ठीसमासे प्रथमा केन एतदेव भवति इत्याशङ्क्य योऽसौ मासजातयो रभिसम्बन्ध समासे निवर्त्तते । अभिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूत प्रातिपदि कार्थं सम्पन्न इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमा इति अन्यथा विशेषणविभक्ते षष्ठ्या प्रधानबोधकसमासादापत्त्यसगते । कैयटोऽपि वृत्तिविग्रहयो

कि तर्हि द्रव्यम । तस्य ह्येक हायन जातस्य न वयस । तस्मादुभाभ्यामप्ये- ताभ्यामात्मैकदेशोपात्तगुणविशिष्टद्रव्यप्रत्यायनादुपपन्नोऽय सशय । किम रुणिमा कृत्स्नप्रकरणगतक्रयाङ्गद्रव्यशेषत्वेन निविशते । अथवा समानवाक्य स्थाख्यातपदप्रत्यायितक्रय एवैकहायन्यामिति । अत्राप्युद्धननादिवदाद्येय सयुक्तश्रवणादसावचिकत्वे प्राप्ते त परिहरति । एष गुण क्रयेणैकहायन्या वा समानवाक्योपादानात्सबध्येत । तत्र तावत्कारकविभक्तिनिर्देशादनाशङ्कनी यतरे सति द्रव्यसबन्धे क्रयसबन्ध श्रुतिबलीयस्त्वाद्भवेत । न चासावमूर्तत्वा न्निष्क्रियस्य गुणस्योपपद्यते । यदि त्वमत्या पुनरस्थ सबन्ध आश्रीयते तत्रा प्येकहायन्यामेकशब्दे परार्थवदित्येव क्रयारुणिमानौ प्रति वैरूप्य स्यात ।

सुबधिकारे इति ॥ (भा)

अनपेक्ष्येति । (कै)

सोऽप्रामाणिक इति तत्त्वम्। एवं च तस्यातिङन्तत्वात् प्राति-पदिकत्वेन सुबन्तत्वमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति भाव ॥

समानार्थत्वं न्याय्यमत्र तु वाक्ये जातो विशेषणं समासे तु मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धावगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थे प्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यते इति मत्वा पृच्छतीति प्रश्नद्वयाशय वदन्नुत्तरेण तयोः समानार्थत्वमभिप्रैति। तत्र सम्बन्धस्य समासे निवृत्ति षष्ठ्या निमित्तत्वेन तत्र हेतु अभिहित समासेन। अत एवान्तभूत सम्बन्धि विषयकोपस्थितिविषयत्वमन्तर्भाव । अत एव प्रातिपदिकार्थे सम्पन्न इति प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथन षष्ठ्यभावनिमित्तकथन च कारकप्राति पदिकार्थव्यतिरिक्तस्य शेषत्वात । न च मासस्य जात इत्येव विग्रहोऽस्तु । एव च वृत्तिवाक्ययो समानार्थतापि भवति षष्ठीप्रसक्तिश्च न। 'षष्ठी'

भिन्नविभक्त्यर्थयोगश्चासन्नभ्युपगन्तव्य । क्रियासबन्धस्य कारकविभक्तिसाध्य त्वाद् गुणसबन्धस्य च षष्ठ्यधीनत्वात। अतश्च वाक्यगतेन सबन्धिना योग्य त्वाभावादसबध्यमान प्रकरणिना गृहीत सर्वार्थ स्यादित्याशङ्क्यते ॥ तेन तद्द्वयमेवार्थो निश्चीयत इति क्रयसबन्धो नाशङ्कितव्य । तदर्थमाह। न चाशङ्कनीयमर्थं प्रमाणभूत शब्दोऽभिधास्यतीति। यदेतत्समानवाक्योपा दानकारणविभक्तिनिर्देशस्तेनापि क्रयैकहायनीविशेषणत्वबुद्धिदृढा जायते। तेन शब्दप्रामाण्याद्वस्तुविसवादाच्च किं समञ्जस किमसमञ्जसमिति जायते सन्देह । तत्र प्राथम्याच्छब्दानुरोधेन तावत्क्रियासबन्धमुपन्यस्यति। वैदिकशब्दस्यातिभाराभावात। तत्र त्वविनियोगबलेनास्य वस्तु सामर्थ्य सद्भावान्वेषणे यतिष्यामहे। तद्यदि केन चित्प्रकारेणोपपत्स्यते तत क्रय

अन्यपदार्थविशेषणेनेति । (कै)

अन्यपदार्थो विशेष्यते विशेषेऽवस्थाप्यतेऽनेन तादृशेन कट इति-शब्देनोत्तर नोपपद्यते इत्यर्थ ॥

(२।२।८) इति सूत्रेण सिद्धे 'काला परिमाणिना' इत्येतत्तु काला परिमाणिना समस्यन्ते न तु परिमाणकालेन इत्यर्थेन मासजात इत्येतन्निवृत्त्यर्थमिति वाच्यम। एतद् भाष्यप्रामाण्येन परिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यादेव षष्ठी स्वीकारेण तथा विग्रहासम्भवात। एवमवयवावयवि समभिव्याहारेऽवयवत्वादिसम्बन्धेऽवयविवाचकादेव षष्ठीति बोध्यम। तन्तूना पट इत्यादौ तु जन्यजनकभावसम्बन्धे षष्ठी विशेषणत्वादिव्यत्यासे च शब्दस्वभाव एव बीजम। यत्त्वेकार्थीभाववलाद् वृत्तौ विशेषणत्वादि व्यत्यास इति तन्न। एकार्थीभावफलेषु भाष्येऽस्यागणनाद् वृत्तिविग्रहयो समानार्थत्वभङ्गापत्तेश्च। एवमेव बहुव्रीहिवाक्येऽपि षष्ठीस्थितिबहुव्रीहौ प्रथमादीत्यपि बोध्यमित्यन्यत्र विस्तर इत्याहु ॥

एव निवेशमङ्गीकरिष्याम । अथ तु न कथ च नोपपत्स्यते ततो वाक्यभेदमभ्युपगम्यप्रकरणधममेनमध्यवस्याम । न चात्र वाक्यभेद प्रत्यया द्यन्यतमावृत्तिलक्षण । कस्तर्हि विभागरूप । अथवाक्यस्याभेद विभागलक्षणमभ्युपगम्येत्यर्थ ॥

यद्वा भिद्यत इत्येव वचय कामकतरि ।
वचनाशब्द एव च भेदो वाक्यस्य गम्यते ॥

पृथक भवद्वाक्य भेदयतीति वाक्यभेद । तादृश चाभ्युपगम्य प्रकरणधर्माध्यवसानम । एतदुक्त भवति यावच्छ्रुतिवाक्ये व्याप्रियेते तावत्प्रकरणधमत्व नास्ति । यदा तु वस्तुविसवादाद्विहतशक्तिनी ते निर्व्यापारे भविष्यत' तदा प्रकरणविनियोग इति ॥

दिगन्तराणि । (कै)

प्रकारान्तराणि ॥

विशेषणविशेष्यभावाभावात्त्विति । (कै)

परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावा विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमान । वस्तुतो विषयताविशेषवत्स्वरूपमेव तच्च तन्निविष्टमिति तेनापि समास इति चिन्त्यम् ॥

व्यधिकरणप्राप्नोतीति । (कै)

प्रश्नविषयेणेति शेष ॥ तच्च हेतुमाह

बहुव्रीहि द्विधा । तद्गुणसविज्ञान (१) अतद्गुणसविज्ञानश्च (२) ॥ लम्बकर्णमानय इत्यादौ आद्य । तस्यान्यपदार्थस्य गुणाना विशेषणाना कार्यान्वयितया सविज्ञान यत्र इत्यर्थात ॥ चित्रगुमानय इत्यादौ अन्त्य । विधेयानन्वयित्वघटकावयवार्थकत्व च तत्त्वम् । लम्बकर्णं भोजय इत्याद्यप्ययमेव । यदि विधेयान्वयित्वमेव विधेयक्रियाकाले सन्निहितत्व मपि तद्गुणसविज्ञानत्वमित्युच्यते तदा लम्बकर्णं भोजय इत्यादावप्याद्यमेव । संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धी यत्रान्यपदार्थस्तत्र तद्गुणत्व प्रायो ऽन्यत्रान्य इत्यलम् ॥ बहुव्रीहौ विशिष्टशक्तिस्वीकारादेवारुणाधिकरणमुप पद्यते । तत्र हि 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोम क्रीणाति' इति वाक्ये ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिते किमरुणिमावाक्याद् भित्वा प्रकरणे सर्वद्रव्येषु निविशते उतक्रीणातिना सम्बध्यतदङ्गमेकहायन्या निविशत इति संशय । तत्र गुणस्यामूर्तत्वात क्रयरूपक्रियासाधनत्वासम्भवेन पृथग् भूतोऽविशेषात प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निविशते । अरुणादिशब्दाश्च गुणवचना एव । ननु तदाश्रितद्रव्यस्य क्रयसाधनत्वसम्भवेऽन्यथाप्रकरणेऽपि निवेशो न स्यात् ।

अह कठ इति । (कै)

यतोऽहमित्यनेन सामानाधिकरण्यमतस्तेन व्यधिकरणमित्यर्थ ॥

विशेषाभावमिति । (कै)

प्रतिवचनानुपपत्तिपरिहाररूपस्य विशेषस्याभावमित्यर्थ ॥

अनुकरणमिति । (कै)

एव च तद्विषयो न्याय इति मध्यमपदलोपी समास ।

अमूर्तत्वात् क्रियाभि कारकत्वाच्च द्रव्यै सम्बन्धासम्भवादिति चेन्न । श्रौतैकहायान्यवरोधेन क्रये तदन्वयासम्भवात् । न च सत्यपि बलाबले द्रव्यस्य वस्तुत एकत्वेन विरोधाभावादयुक्तमेतत् । अन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन क्रमेणान्वये द्रव्यैक्यस्यैवाभावात् एव चाविशेषादरुणापदलक्षितन्तदर्थाक्षिप्त वा द्रव्य प्राकरणिक सर्वमेवेति पूर्वपक्ष सोऽयुक्त स्यात् । एकहाय नीतिसमस्तस्यापि लाक्षणिकत्वेनश्रौतत्वाभावात् । **निरपेक्षो हि रव श्रुति ।** इतरपदार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानसापेक्षप्रतीतिक लाक्षणिकम । अन्यथारुणोपलक्षित द्रव्यमपि श्रौतमेव स्यात् । न च लक्षणादिक विनैव प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नेनारुणया ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूत द्रव्यपरिच्छेद भावयेदित्याकारेण वाक्येन प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्गत्वमिति वाच्यम । द्रव्यपरिच्छेद भावयेद् इत्यशस्य प्रकरणतोऽप्यलाभात् । तस्माल्लक्षणया प्रकरणे निवेश इति वृद्धोक्तमेव न्यायस्तत्र चानुपपत्तिरेव अरुणयेति टाव निर्देशस्तुछान्दस इति पर्वपक्षीमन्यते । आश्रयलिङ्गग्राहित्वादि च गुणवचनाना पूर्वपक्षीन जानीते । आश्रयानिर्णयाच्च । न च स्त्रीद्रव्य लक्षणाया टाप । अरुणापदलक्षितद्रव्यमित्यस्य असगते । प्राकरणिक द्रव्यमात्रे निवेश इत्यसगतेश्च । यत्तु टापसाधुत्वार्थ इति । तन्न । एक वचनात्यन्तस्वार्थिकप्रत्ययातिरिक्तप्रत्ययाना साधुत्वमात्रार्थताया भाष्यकार

यत्त्वनुकरणस्य गतित्वात्समास इति तत्र छम्बस्थियोग एव तत्प्रवृत्ते ॥ भाष्ये

अग्नौ करवाणि । (भा)

इत्यस्याग्नौ इवि करवाणीत्यथ ॥

कर्त्तर्यनुज्ञात इति । (भा)

कुरु इत्यत्र कर्त्तरि लोट् । एव च तात्पयत प्रधानस्य कर्त्तरेवानुज्ञा भवति इति भाव ॥

त्रिभिरनभ्युपगमात किच **समासशक्त्यनङ्गीकारे एकहायनी पिङ्गाक्षी पदयोरप्यरुणा पदतुल्यतया तत्र पूर्वपक्षाद्यकरणे वीजानापत्ति ॥** मीमासावार्त्तिककृतोऽप्येवमेव—

'सवत्र यौगिकै शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।
न हि सम्बन्ध वाच्यत्व सम्भवत्यतिगौरवात ॥'

इति तदुक्ते । तन्मात्रवाच्यत्वमित्यर्थ । सम्बन्धस्य सासर्गिकविषयतयैव वाच्यत्वे तस्य सम्बन्ध्यन्तरभान विना भानायोगात । विशेषणा च गावोऽत्र न सम्बन्ध कथ च नेति तदुक्ते । अत्र चित्रगुरित्यादौ सम्बन्धस्य सखण्डत्वेन तत्र वाच्यत्वकल्प्य सम्बन्धिनस्ताक्षेपात भान स्वोकाय्यमित्यर्थोऽतिगौरवा दित्यस्य शक्तिमदवयवकत्वे सति ससगबोधकशब्दत्व यौगिकशब्दत्वम । शक्तिमदवयवत्व च राजपुरुषादौ लोकसिद्धम् । पाचकादौ शास्त्रसिद्धम् । जातिस्तु व्यक्त्यभेदेन गोपदादिभ्यो भानमिति । अजा इत्यादौ टाप सिद्धि । अत एव शावलेयस्य गौरिति कदापि न । सिद्धान्तस्तु अस्य गुणितादात्म्येन गुणबोधकत्वम् । गुणिद्वय च वाक्ये श्रुतत्वेन सन्निहितत्वादेकहायन्येवेतिवि शिष्टविधिपरम् । अत एव टाप् न्यायेन तस्मिन् सम्भवति छान्दसत्वकल्प

कर्मापीति । (भा)

कर्मकारकमित्यर्थ ॥ तदाह

सकर्मकत्वादिति । (कै)

दृष्टान्तान्तरमप्याह भाष्ये

यथैव खल्वपीति ॥ (भा)

दार्ष्टान्तिकमाह

एवमिति ॥ (भा)

नाया अयुक्तत्वात । अत एव 'गुणे शुक्लादय पुसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वती' इति कोश सगच्छते । भेदेन भानेऽप्याश्रयलिङ्गग्राहिता वा गुणवचनाना माश्रयतो लिङ्गवचनानी' त्युक्त । एक हायनी च गौरेव क्रमप्राप्तत्वात गवा ते क्रीणातीतिमन्त्रलिङ्गात । एतदभिप्रायेणैव वार्तिके उक्त "गुणस्यैवास्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्वमित्यरुणादीना योग्यत्वाद्द्रव्यपरिच्छेद एव व्यापारस्तत्रैषा कर्तृत्वादितरत्रकरणत्व भविष्यति तत्रारुणापदादेतदव गतम् । किंचिद्द्रव्य परिच्छिन्दतारुणगुणेन क्रय साधयितव्य इति एकहा यन्यपि केनचिद्गुणेन मे परिच्छेद कार्य इत्येतावदपेक्षते । उभयापेक्षा लक्षणश्च सम्बन्ध शीघ्रतर निवर्तते । तेन नष्टाश्वदग्धरथवत्तयोरेव विनापि षष्ठीसम्बन्ध इति सन्निहितातिक्रमे कारणाभावाच्चैवमेव ज्ञायते इति । परिच्छेदश्च स्वतादात्म्येन ग्रहण स्वाश्रयत्वेन ग्रहण वा एतदधिकरण सिद्धान्तसूत्रमपि कट भीष्म कुरु इत्येतद्गुणपादनावसरे तत्पुरुषप्रकरणे उक्त व्याख्यात च इतिदिक । अत एव इन्द्रपीताधिकरण सगच्छते । तथाहि । प्रात सवनस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्योपहूतस्योपहूतभक्षयामीतिमन्त्र इन्द्रदेवस्य सोमभक्षण एव नान्यदेवत्य सोमभक्षणे । इन्द्र पीतस्येति लिङ्गात । न च ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गाभावात स्याद्" (मीमासाद-अ ३ पा २ सू ३९)

नहि तेषामिति । (कै)

कठ इत्यस्य कठशाखाध्येतेत्यर्थादिति भाव ॥ चरण शाखा । तथा च तस्य प्रश्नस्यायमिदमुत्तरमिति बोध्यम । नन्वसमासेन प्रश्न इव समासेन प्रश्नेऽपि बहुवचनान्तमुत्तर कुतो नेत्यत आह भाष्ये

न खल्वपीति । (भा)

सब्रह्मचारिण समासेन प्रतिनिर्देष्टु प्राधान्येन बोधयितुमशक्या अत समासेन प्रश्ने कठा इत्युत्तरम् इत्यथ ॥ प्रश्नवाक्ये यत्प्रधान तद्विषय यथाकथञ्चिज्जिज्ञासानिवर्त्तकमुत्तरमिति तात्पर्यं तदाह

इति सूत्राड्डित्थ कपिश्ययोमातरि डित्थमातृत्ववद् इन्द्राग्निपीते इन्द्रपीतत्वरूपलिङ्गस्यसत्त्वेन इन्द्राग्निदेवत्यसोमभक्षणे मन्त्रापत्तिरितिवाच्यम् । अग्नेभक्षीकृतस्य पानासम्भवेन इन्द्रपीतशब्दस्य तृतीयातत्पुरुषेण सोमपरत्वस्यायुक्तत्वेन दानलक्षणया साधन कृतेति चतुर्थीतत्पुरुषेण सोमपरस्येन्द्रोद्देशेन दत्तस्येत्यर्थकतया इन्द्राग्न्यद्देश्यकस्येन्द्रोद्देश्यकत्वाभावेनादोषात । यत्तु इन्द्राग्निविषये इन्द्रस्याग्निसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादिन्द्रपीत इति समासो न स्यादिति शबरस्वामिनोक्त तत्प्रोच्छा । उपात्तपदजप्रतीतिविषयसापेक्ष एव 'सापेक्षमसमर्थवत' इत्यस्यप्रवृत्ते पतञ्जलिनोक्तत्वात । विशेषणस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन व्रीहिभियजेत इत्यादाविवेन्द्रायैव दत्त इत्यर्थेनेन्द्राग्निदेवत्ये मन्त्राप्रवृत्तेश्च । तथा च सूत्रम् "एकस्मिन वा देवतान्तराद्विभागवत (मीमासाद—३ २ ४) इति । एकेन्द्रदेवत्य एवाय मन्त्र । यथादेवतान्तरसोमादस्य विभागोऽसम्बन्धस्तद्वदित्यर्थ इति पूर्वपक्षे सोमपरत्वे हुतशिष्टस्य भक्षणार्थमुद्धृतस्येन्द्रपीतत्वाभावेन तत्सम्बन्धिलक्षणा सोमपरोपहूतशब्देन अधिकरणान्वयो वा स्यात । एतच्चावन्तस्यैव देवतायै दानेन सवस्येति भाष्यमते स्पष्टमेव । इन्द्राय

अन्यपदार्थशब्दस्य । (भा)

अन्यपदस्यैव योऽर्थ । न तु स्वपदस्यापीत्यर्थ इति भाव ॥ अत्र प्रथमतृतीया इत्यत्र द्विवचन स्यादिति कुतो नोक्तमत आह

समासस्येति ॥ (कै)

अवयवेन विग्रह इति । (कै)

अवयवार्थेन वाक्यमित्यर्थ । वृत्तिपदार्थोऽवयव इति यावत ॥ नन्वेवम् द्वयोस्त्वेत्यनुपपन्न समुदायस्यावयवानतिरिक्ततया अर्द्ध द्वय च समुदाय इत्येवोचितम

रूपस्य तस्य भक्षणासम्भव इति वाच्यम। तेन तव सम्बन्धि हविषो भक्षणया उपहूतस्येत्याद्यन्वयाय तवाप्यावश्यकत्वात । सवनीय हविरन्यपदार्थ इति तु न युक्तम् । तस्मिन कृतशिष्टे इन्द्रपीतस्याभावेन तस्य तदधिकरणत्वाभावात । अतीतासु गोषु चित्रगुरितिव्यवहाराभाववत इन्द्रेण पीतस्य नष्टत्वेन तमादाय हविष इन्द्रपीत इति बहुव्रीहिणाऽव्यवहाराच्च न च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव बहुव्रीहित्वनिर्णय इति तदर्थमधिकरणारम्भो वृथेति वाच्यम । इन्द्रेण पीत इति तृतीया तत्पुरुषेऽपि "तृतीयाकर्मणि" (६ । २ । ४८) इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैव सत्त्वात् । देवानामभिमुखत्वेन इन्द्राय स्वाहा इत्यादिमन्त्रेणाग्नौ दाहस्यैवेन्द्रकर्तृकपानत्वान्न तदनुपपत्ति । अत पाधातोर्दानेन लक्षणेत्याशयात । पूर्वपक्षे दानलक्षणायामपि चतुर्थ्यर्थे बहुल छन्दसीति तृतीयान्तेनैव समासाच्च प्रकारान्तरेणापि पूर्वपक्षोपपादनस्य कृतत्वाच्च । किंच दानलक्षणायामपि इन्द्राय पीत इति चतुर्थी समासो दुर्लभ । "चतुर्थी तदर्थार्थ' इति समासस्य प्रतिपदोक्ततादर्थ्य चतुर्थ्यैव प्रकृतिविकृतिभाव एव च प्रवृत्तेर्भाष्यसम्मतत्वात । साधनकृतेत्यपि न । चतुर्थीतदर्थार्थेति सूत्रे रक्षितग्रहणेन चतुर्थ्यन्तस्य तेन

[1]अवयवेन विग्रह समुदाय समासार्थ इति (भा)

चायुक्तमत आह

समुदायावयवाना चेति । (कै)

समुदायस्यान्यपदस्यैवार्थो नतु समस्यमानपदस्य स चावयवेभ्यो-ऽभिन्नो ऽस्त्यान्यपदार्थ । अवयवगतबाहुल्यस्य च तत्रारोपाद्बहुवचन-मिति भाव ॥

१ असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवम ।
सकमणाद्वितीयस्य बल कृष्णोऽस्य वधताम ॥

समासाभाव बोधनात । तादर्थ्यचतुर्थ्या कारकविभक्तित्वाभावेन तत्र तेन समासस्य दुर्लभत्वाच्च । किंच तेन समासपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव बहुव्रीहित्वनिर्णयेऽधिकरणोच्छेद । न च चतुर्थीतदर्थे इत्यनेन तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति वाच्यम् । तस्य स्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तेर्भाष्यसम्मतत्वात । प्रतिपदोक्ततादर्थ्यचतुर्थ्यन्तसमास एव तत्प्रवृत्तेश्च । प्रकृते तु न तादर्थ्यचतुर्थी उपपदविभक्तेरितिन्यायात । क्तेच" इत्यत्रापि तदर्थे इत्यनुवर्त्तते गोरक्षितमित्येव तदुदाहरणं न तु गोहितम इत्यन्यत्र निरूपितम् । अत एव चतुर्थी तदर्थे इत्यस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तौ"क्तेच" इति ज्ञापक भाष्योक्त सगच्छते । समासे शक्तिमनङ्गीकुर्वता बहुव्रीहावप्यस्य पदार्थे लक्षणाद्यधिकरणत्वात । तद्रीत्या पूर्वपदस्य विभक्त्यर्थान्तर्भाविता लक्षणेति तत्पुरुषादविशेष । न च दानार्थकपाधातो र्भावक्तान्ताद् अग्न आयचि पीत इन्द्रा यस्येति बहुव्रीहिर्दानसम्बन्धीन्द्र सम्बन्धिन इति बोध । 'आहिताग्न्यादि'त्वात ।पीतशब्दस्य परनिपात इति न बहुव्रीहौ लक्षणाद्वयमिति वाच्यम । धातो ।सकर्मतया भावे क्तस्यासम्भवात । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानमूलकतयैव विधे वृत्तिद्वयकल्प

द्विवचनप्रसङ्ग इति । (कै)

उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य समासार्थत्वात । तत्र बहुवचन-मिवात्रापि द्विवचन स्यादिति भाव ॥

स्वस्वामीति । (कै)

साक्षात्सम्बन्धोपलक्षण क्वचिदस्तिशब्दस्य युक्तपर्यायत्वदर्शनादाह

असारेति । (कै)

अनेकार्थोऽयमिति भाव ॥

नाया लक्षणातोऽपि दुष्टत्वाच्च । तदुक्त जैमिनिना 'सर्वेषा वैकमन्त्र्य मैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात सवनाधिकारो हि' (३ अ । २ पा । सू ४३ । मीमासादर्श) इति "भक्तिपानत्वादि"त्यनेन तत्पुरुषनिराकरणा दान लक्षणा निराकरणा च । 'सवनाधिकारो हि" इत्यन्यपदार्थप्रदर्शनमतस्तत सवनसम्बन्धिना सवषामैन्द्राणाम अनैन्द्रणा च हविषा समन्त्रक भक्षणा यथा अन्नानामेक एव च मन्त्र सवत्र इति तदर्थ इति तद् भाष्यादौ स्पष्टमित्यलम* ॥

---

* लिङ्गविशेषनिर्देशात समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् । यथा देवत वा तत प्रकृतित्व हि दर्शयति ॥ मीमासादर्श—३ । १ । २७ २८॥

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्राश किमिहैन्द्रके ।
केवलेऽन्यत्र वोहाच्च सवत्रोत यथाश्रुतम् ॥
ऐन्द्र एव समर्थत्वात्तूष्णीमेवास्य भक्षणम ।
ऊहो वाऽन्येष कर्मैकेऽप्यस्तूहो भक्षमेदत ॥
इन्द्रेण यस्मिन सवने सोम पीत इतीरणात ।
सवनस्थेष सर्वेष मन्त्रोऽनूहेन पठ्यताम ॥

अवस्थानादिनिमित्त इति । (कै)

सर्वत्र सबन्धस्य क्रियाकारकभावपूर्वकत्वमिति उभयत्रापि काल्पनिकोऽवयवावयविभावो व्यवहारनियामक इति भाव । यद्वा सम्बन्धत्वेन सम्बन्धोऽसन्नपि विकल्पात्मकज्ञानविषय । पुरुषस्य चैतन्यमितिवत्षष्ठीप्रयोगनिमित्तमिति भाव ॥

नार्धस्येति । (कै)

एव च द्विवचनप्रसङ्गोऽपि नोदित इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उपदशा दशाना समीपे ये सन्ति इति विग्रह । अत्राय समीप सख्यावत्परो दशपदार्थस्य स्ववृत्तिदशत्वसमीपसख्यासम्बन्धेनान्वय दश समीपसख्यावन्त इतिबोध । ईदृशसम्बन्ध एवास्य साधुत्व शब्दशक्ति स्वभावात । सख्ययाव्यया" इत्यादिसूत्रबलाच्च । अत एव नवैकादशवाचेन प्रत्याय्यन्ते न तु दशाना वृक्षादीना समीपे ये नवादय ते प्रत्याय्यन्ते । एतेन "आसन्नविशा' अदूरविशा इति व्याख्यातम ॥ द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा । अत्र वा शब्दो विकल्पार्थक । अत्र कार्ये विकल्पो न तु शब्दाद् बोधेऽत शब्दान्नियमेन बहूनामुपस्थितेर्नित्यबहुवचनान्तता । अत्रापि एककाल समभिव्याहृतान्वयिपदार्थासम्बन्धत्वरूपो विरोधो भासते प्रायो ऽयमेव सर्वत्र विरोधो वार्थ । क्वचिदेकाधिकरणावृत्तित्वरूप । यथा शब्दो नित्यो न वेति विप्रतिपत्तिवाक्ये । तस्य शब्दो नित्यत्वविरुद्धानित्यत्ववान इत्यर्थ । क्वचिदेककालावृत्तित्वरूपो विरोधो यथा 'व्रीहिभिर्यजेत" 'यवैर्यजेत' इत्यादौ वा शब्द विनापि तात्पर्यवशाद् देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीतिवदेकविशेषविधेर्विशेषान्तरनिषेधफलकत्वात निरपेक्षत्वलाभेन समुच्चयासम्भवाद् विकल्पो बुध्यते स च समभिव्याहृतकारकविशिष्टक्रियाया भिन्नकालिकत्वरूप । अत्र व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यमिति प्रश्नवाक्य

अस्ति सहायेति। (भा)

एव चैकस्यैवान्यपदार्थत्व न तु द्व्यवयवसमुदायस्येति भाव ॥

सयोगसमवायेति। (कै)

एव च प्रकृते तद्गुणसविज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वाल्लोहितोष्णीष-मानय इत्यादौ उपलक्षणायसाहित्यप्रयुक्तवचनादृशनेन द्विवचन-प्रसङ्गाच्च दुष्टोऽय पक्ष इति भाव ॥

यागत्वावच्छेदेन यवनिरपेक्षव्रीहिकरणकत्वसशयपरमुत्तरमपि तथैव परन्तु तद्यागत्वसामानाधिकरण्येन तत्परमित्याहु ॥ अन्ये तूत्तरे वा शब्दोऽन्यत रार्थे । एव च द्वयोरपि यागसाधनत्वादिच्छयैकतरग्रहणादैच्छिको विकल्प । इदमेवाभिप्रेत्य प्रश्ने वाशब्द सवात्मना पक्षान्तरप्रतिक्षेपार्थं । उत्तरे तु स्वप्राप्तिपक्षे तत्प्रतिबोधार्थं इति प्रवाद । द्विवा इत्यत्रापि द्वित्यन्यतर इत्यर्थं । अन्यतरत्वमुभयात्तेतरव्यावृत्तैकत्वरूप तच्च क्वचिद्व्यक्तिगत क्वचिद्धर्मगत तात्पर्यवशात्। यत्तु स्वभिन्नभेद एवान्यतरत्वमिति तन्न । घटपटान्यतरमानय इत्यादित कदाचिदुभयस्याप्यानयनापत्ते । तद्भिन्न भेदस्य प्रत्येक घटपटयोरिव समुदितयोरपि सत्त्वाद् इत्याहु ॥ तच्च धर्म गतमेकत्वमिति पदार्थं पदार्थेन इति न्यायविरुद्धमिति द्वित्यन्यतरेत्यर्थकथ नमसङ्गतम। किं च द्विवा इत्यादौ नित्यबहुवचनोन्ततानापत्ति । अन्यतरत्वे नानेकबोधे तु घटपटान्यतरमानयेत्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिरित्यन्ये । क्वचित्तू द्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन पाक्षिक समभिव्याहृतार्थप्रतियोगिकाभावोऽपि वार्थ । यथा 'दीर्घात' 'पदान्ताद् वा' (६ । २ । ७५ —७६) इत्यादौ । शास्त्रीयव्यवस्थितविकल्पे तु उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन भावाभावबोधो लक्ष्यानुसाराच्च व्यवस्था । स्थाणुर्न वा इत्यादौ सशयात्मक ज्ञानजनके एकाधिकरणावृत्तित्वरूपो विरोधो वार्थ । अन्यतरकोटे

अयमर्थ इति । (कै)

प्रागव्याख्यात एतद्भाष्याक्षराय । एव च विग्रह उद्भूतावयव-भेदस्य समुदायस्यान्यपदार्थत्वात्तादृश एव समासशक्य इति तत्प्र-त्यायनाय बहुवचनमेवेति तात्पर्यम ॥ भाष्ये

कर्त्तव्यमर्धतृतीया इति । (भा)

प्रयोक्तव्यमित्यर्थ ॥

सर्वथा बाध्यत्वात । अनेककोट्यवस्थितिरपि वा शब्दसमभिव्याहारादेव । स्थाणुर्न इत्युक्ते स्थाणुभिन्न इत्येव प्रतीते । क्वचित्तु एकाधेयाधिकरणत्वरूपो विरोधो वार्थ । यथा घटे पटे वा सौन्दर्यमित्यत्र । केचित्त द्वित्रा इत्यादौ संशयविषयत्व वार्थ । सन्देहविषयद्वित्वत्रित्ववन्त इतिबोध । त्रित्वेनापि सन्देहविषयत्वाद् बहुवचन शब्दो नित्यो न वा इत्यस्यापि नित्यत्वादि सन्देहविषय इत्यर्थ । संशयज्ञापनाय च तथोक्तिरित्याहु । अपरे तु वाशब्दसमभिव्याहारे परस्परप्रतिक्षेपकानेकधर्मवत्त्व धर्मिणि गम्यते । तदेव विषयनिष्ठ संशयत्व तदेव वाशब्दवाच्यमिदमेव विकल्पितरूपतद्विष यकत्वाच्च ज्ञान संशय । एव च स्थाणुर्न वा इत्यादौ स्थाणुतदभावरूप संशय इतिबोध्यम् ॥ द्वित्रा इत्यादौ द्वित्रिरूपसंशयसाधनिका क्रिया इत्यादिरीत्या बोध । अत एव भवेद् यदा बहूनामानयन तदा बहुव चनमुपपन्नम । यदा द्वावानीयेते तदा न सिध्यतीत्याशङ्क्य द्वौवेत्युक्ते त्रयो वा इति गम्यते । त्रयो वा इत्युक्ते द्वौवेति गम्यते । “नैषापशा-धिष्ठाना वाग” इति भाष्ये उक्तम् । अन्यतरार्थो वा शब्द इत्याशङ्का-शय । कैयटोऽपि विकल्पो वार्थ इति द्वित्रशब्द कदाचिद्वयोर्वाचक इति शङ्काशयमुक्त्वासंशयोऽत्र वार्थ । न तु विकल्पः । विषज्ञानेकवि षयत्वाद्विमर्शस्य पर्य्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसकलनया पश्चाधिष्ठा

योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरतीति । (भा)

यदवयवबुद्धिस्तद् बुद्धिं न व्यभिचरतीत्यर्थः । अन्यथा द्रोणाभाववद्वृत्तित्वरूपो व्यभिचारोऽर्धद्रोणेऽप्यस्त्येवेति तदसंगतिः स्पष्टैव ॥

अर्धाढकं पुनर्व्यभिचरति (भा)

इत्यस्य द्रोणमिति शेषः ॥

नित्यमुच्यते इति आह । अनेकविषयत्वाद् अनेकविषयरूपत्वात् । विमर्शस्य संशयस्य इत्यर्थः । तत्र क्वचिद्बलवत् प्रमाणेनैककोटिर्बाध्यैव । यत्र तु न तथा बाधकं तत्रैच्छिकं पाक्षिकानुष्ठानं क्वचित् । यथा व्रीहियवविषये । क्वचिद् व्यवस्थया इत्यूह्यं संशयत्वस्य विषयनिष्ठत्वादेव संशयलक्षणपरे गौतमीये सूत्रे तद्वार्त्तिकं कृत्वा संशयपदे विरुद्धत्वात् संशय्यते विषयोऽनेन इति करणव्युत्पत्तिर्दर्शिता । विषयोऽत्र विशेष्यभूतः । अत एव 'प्रमाणप्रमेय" इति सूत्रे विषयभूतपदार्थेषु संशयस्य पाठः । अत एव प्रमादयो ज्ञानभेदा न तत्रोक्ताः ।

'मात्सर्यमुत्साद्य विचार्यकार्य्यम् ।
आर्य्याः समर्य्यादमुदाहरन्तु ॥
सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणाम् ।
किम्वा स्मरस्मेर विलासिनीनाम् ॥"

इति पद्ये च संशयो वाच्यो निश्चयो व्यङ्ग्य इति प्रकाशे उक्तम् । स सन्देहालङ्काराद्विकल्पालङ्कारश्च न तेन पृथगुक्तः । निश्चयान्तसन्देहालङ्कारेण गतार्थत्वादित्याहुः ॥

द्विरावृत्तादशा द्विदशाः । अत्र सुजर्थान्तर्भावेणावृत्तिक्रियान्तर्भावेण च द्विशब्दस्य वृत्तिविषये वृत्तिः । आवृत्तिजन्मगणने च द्विशब्दो द्वित्वसंख्याविशिष्टोत्पत्तिकावृत्तिविषया दशेति बोधः । अन्यथाद्वित्वान्वयो न स्यात् ।

अर्धाढक कर्तृद्रोणेन विनेति (कै)

द्रोणबुध्या विनेत्यर्थ ॥

द्रोणेन । (कै)

द्रोणबुध्या ॥

एकाढकसद्भावे । (कै)

तद्बुद्धिसद्भावे ॥

दशत्वसख्याया सख्येय प्रत्युपसङ्क्रान्तत्वादेकत्वाच्च न तस्या तदन्यय सख्ये स्वपि न । विरोधात न हि दशदौ भवन्ति । तदुक्त हरिणा—

न सख्याया न सख्येये दौ दशेत्यस्ति सम्भव ।
भेदाभावान्न सख्याया न विरोधात्तदाश्रये ॥

केशेष केशेषु गृहीत्वेद यद्ध प्रवृत्त केशाकेशि । अत्र क्त्वाप्रत्ययो ऽध्याहृतस्थित्यादिक्रियामादाय बोध्य । ग्रहणकर्तृत्व च प्रत्यासत्त्याकेशा दिविशिष्टपुरुषयोरेव । परस्परग्रहणादिरूप । कर्मव्यतिहार । समुदाय शक्यो बुद्धादिरूपक्रिया च । एव च परस्परकेशाधिकरणकतद्वत । पुरुष कर्मक ग्रहणोत्तरकालिकस्थितिकर्तृपुरुषकर्तृकाक्रियेति बोध । क्रिया युद्धादिरूपेति क्वचित प्रकरणात क्वचिद् युद्धादिवाचकपदसमभिव्याहा रान्निर्णेयम । यथा—

'मध किमच्छुनकदण्डताण्डवम ।
भुजाभुजिच्छोणितभृता दिदृक्षस ' ॥

इत्यादौ । एतेन

'कर्णाकर्णि प्रथितमयश ”

इति व्याख्यातम । कर्णाभ्या कर्णाभ्यामाकर्ण्येद प्रथितमित्यर्थ । एते नाय समासो युद्धक्रियायामेव इत्यपास्तम् ॥

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये । २ । २ । २५ ॥

आत्वाभावाच्चेति । (कै)

द्विष्टन इत्यात्वस्य बहुव्रीहौ निषेधात्सोऽपि बहुव्रीहित्वनिश्चायक इति भाव ॥

कोऽयमिति (भा)

भाष्यस्य किंविग्रहकोऽयमित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥

कदाचिद् द्वयोर्वाचक इति । (कै)

बोधविषयत्वस्यैव विकल्प वाशब्दो द्योतयतीत्यभिमान ॥

सख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसख्या सख्येये ॥ सख्येयार्थया सख्यया अव्ययादय समस्यन्ते स बहुव्रीहि । दशाना समीपे ये वर्तन्ते त उपदशा । नव एकादश वेत्यर्थ । सामीप्यप्राधान्ये त्वव्ययीभाव इत्युक्तम । उपविशा । बहुव्रीहौ सख्येय इति डच । तिविशतेर्डिति । आसन्नदशा । अदूरदशा ।

'सख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसख्या सख्येये'' ॥ 'उपदशा इति' । 'बहुव्रीहौ सख्येये डजबहुगणादि ति डचि टिलोप, दशाना समीपे ये भवन्ति त उच्यन्ते ते पुनर्नवैकादश वा, पूर्वपदार्थप्रधानोऽय समास, उपशब्दोऽयमाराच्छब्देनैकार्थत्वात्समीपे समीपिनि च वर्तते तत्र समीपि प्राधान्येऽय बहुव्रीहि सामीप्यप्राधान्येऽव्यय विभक्तिसमीपेत्यव्ययीभाव । 'उपदश दन्तोष्ठा इति' । अत्र धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात्सामानाधिकर

बहूनामानयनम् । (भा)

इत्यस्य बहूनामानयनान्वय इत्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

यदा द्वावानीयेते इति । (भा)

द्वावेवानयनान्वयित्वेन बुध्येते इति भाव ॥

अनिर्ज्ञाते इति । (भा)

परस्पर प्रतिक्षेपकद्वित्वत्रित्ववन्त इति बोधे ऽनिर्णीतसख्यात्वाद्-बहुवचन भवतीति भाव । तदाह

केचिदिति । (कै)

परस्परप्रतिक्षेपकत्व हि वार्थ । कदा चिद् द्वयोर्बोध कदा चित्त्रयाणामिति । अनिर्णीतसख्यार्थकत्वाद्वचनेन बहुवचन साध्य-मिति तदाशय ।

अधिकदशा । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा । वार्थेऽय समास । ततश्च वैकल्पिकौ द्वौ त्रयश्चेति पञ्च अस्माच्छब्दादुपतिष्ठन्ते । अत एव बहुवचनम् । उक्त च "सैषा पञ्चाधिष्ठाना वागिति"। कार्यान्वये हि विकल्पो न त्वेतच्छब्दजन्य बोधविषयत्वेऽपीति भाव । त्रिचतुरा । चतुरोऽचप्रकरणे त्र्युपाभ्यामुप

सख्यम । उपविशा इति । 'ति विशतेर्डितो'ति लोप आसन्ना दशा नामासन्नदशास्तेऽपि नवैकादश वा अधिकदशास्त्वेकादश, द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा, वार्थेऽय समास वार्थश्च यदि विकल्प स्यात ततो यदि द्वौ भवतस्तदा बहुवचन न स्याद् तस्मात्सशयोऽत्र वार्थ, स चानियतसख्या विषय, तत्र तु त्रयोऽपि सर्वदा परिस्फुरन्तीति तदपेक्ष बहुवचनम अथ वा पञ्चैवात्र सर्वदा भवन्ति कथ विमर्शज्ञानमुभयपक्षालम्बि एक

अन्येत्विति । (कै)

सशयोऽनेति । (कै)

अनिर्ज्ञात इत्यस्य निश्चयेनाविज्ञाते इत्यर्थ इति भाव । तथा च सशयविषये इति फलितम् ॥

अर्थशब्देनानेति । (कै)

प्रकरणादिति भाव ॥

अन्तर्भावितेति । (कै)

सङ्ख्यान्तो बहुव्रीहि । अत एवैको द्वावित्युत्तरम् । अन्यथा बहुविषयप्रश्ने तदुत्तरासगतिरिति भाव ॥

विरुद्धानेकेति । (कै)

विकल्पार्थ एव वाशब्द । क्रियाविषयत्वस्यैव च विकल्पो न तु बोधविषयत्वस्यापि स इति भाव ॥

सङ्ख्यानमि"त्यत्र । द्विरावृत्ता दश द्विदशा । अत्र वृत्तौ द्विशब्देन दशत्वा वृत्तिगता द्वित्वसङ्ख्योच्यते । ननु द्विचा इत्यत्र वार्थे । द्विदशा इत्यत्र सुजर्थस्यान्यपदार्थ इति पूर्वेणैव सिद्धम् । न च मत्वर्थे पूवयोग अमत्वर्थार्थ चेदमिति वाच्यम् । प्राप्तोदकादिषु मत्वर्थं विनापि तत्स्वीकारात । सत्यम् । अन्यपदार्थप्राधान्ये पूवयोग । इह तु वार्थसुजर्थौ न प्रधानम ॥

च तत्र यथा द्वौ वा त्रयो वा पुरुषा आनीयन्तामित्यत्र पुरुषशब्दे तिडन्ते च बहुवचनमेव भवति कस्य हेतो मिश्रितेषु तयोर्वृते , एव द्विचिपद मपि मिश्रितेषु वतत इति सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक, अतो बहुवचनमेव भवति, आनयनादिकार्ये तु द्वयोस्त्रयाणा वा यथारुचि भवति वाक्यवदेव

विमर्श । (कै)

परस्परप्रतिक्षेप ॥

विकल्पे । (कै)

इयत्तानिर्धारणसंशये त्वनिर्धारणमिति भेद । यद्वा संशय एव वाच्य ॥

अनेकविषयत्वात । (कै)

अनेकविषयकत्वात् ॥

विमर्शस्य । (कै)

संशयस्येत्यर्थ । संशयत्व च विषयनिष्ठमित्यन्यत्र निरूपितम ॥

पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते इति । (कै)

वाच इति शेष । द्वित्रशब्दजन्यो बोधो नियमेन पञ्चविषय इति भाव ॥ भाष्ये

द्विदशा इति । (भा)

अत्रापि डजाताभावाभ्या बहुव्रीहित्वस्य निश्चय । द्वौ दश एषामुन्मुग्धानामिति विग्रहे डजनुपपत्ति । सङ्ख्येये समासावत्तनात । तस्माद्विग्रहविषय एवात्रापि प्रश्न । तत्र स्वपदविग्रहपरित्यागेना-स्वपदविग्रह कस्मादित्यत आह

समासस्य चैषा हि आपदतस्तेषु मिश्रितेषु वृत्ति तेन द्वौ वा पुरुषा आनीयन्तामिति वाक्ये द्विशब्दाद् द्विवचनमेव भवति । त्रिचतुरा इति' । चतुरोऽचप्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसङ्ख्यानमित्यच । 'द्विदशा इति । अत्र द्विशब्देन दशत्ववृत्तिगता द्वित्वसङ्ख्या प्रतिपाद्यते न दशत्वसङ्ख्या एकत्वात नापिसङ्ख्यायुक्ता, बहुत्वात, तत्र वाक्ये सुचमन्तरेणाभ्यावृत्ते

(सङ्ख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः (अ २ । पा २ । आ २)
सङ्ख्येये । २ । २ । २५ ।)

अथ भाव इति ॥ (कै)

नापि सङ्ख्येयानामिति । (कै)

तेषां बहुत्वात् ॥

दशत्वावृत्तीति । (कै)

यद्यपि [१] क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् एव च दशत्वावृत्तीत्यसङ्गतं तथाप्यावृत्तिक्रियाजन्यगणनमेवार्थेति बोध्यम् । दशत्वावृत्तीत्यस्य दशत्वावृत्तिजन्यगतेत्यर्थः । यद्यपि सुजन्तोऽप्यावृत्तिगतसङ्ख्याबोधकस्तथापि सङ्ख्यां सङ्ख्येयस्य वा प्राधान्येन बोधकं सङ्ख्याशब्दं उच्यते नायं तथा द्वित्वसङ्ख्यावृत्तिकदशत्ववन्त इति प्रतीतेरित्याहुः

सुजन्तस्येति ॥ (कै)

शब्दान्तरत्वात् । (कै)

सङ्ख्यां सङ्ख्येयातिरिक्तबोधकत्वात् ॥

वर्गाविति । (कै)

[२] पङ्क्तिविंशतीति वर्गे चेति निपातनात् वर्गगतद्वित्वप्रतिपादकतया द्विशब्दः सङ्ख्यावाचीत्यर्थः ॥

---

१ सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५ । ४ । १७ ॥
२ अ ५ । १ । सू ५९ ॥

रनवगमात्सुच भवति ततश्चास्यपदविग्रहः क्रियते द्विदशाः द्विदशाः इति, वृत्तौ तु स्वभावादेव सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसङ्ख्या द्विशब्द एवाहेति सङ्ख्यावाचित्वात्समस्यते । नन्वत्र वार्थे सुजर्थस्यान्यपदार्थे इति पूर्वेणैव सिद्धं तन्न, सुच स्वार्थिकत्वात्तदर्थोऽपि पदार्थ एव । मत्वर्थे पूर्वयोगो

अभ्यावृत्तिसङ्ख्याभिधायीति । (कै)

आवृत्तिजन्मगतसङ्ख्याभिधायीत्यर्थ ॥

आवृत्तिश्च समासशक्येति । (कै)

द्विशब्दस्तद्गतसङ्ख्यायामेव वर्त्तत इति भाव ॥ भाष्ये

[1]सुजन्तत्वादित्युच्यते इति । (कै)

त्वया सुजन्तत्वात्सङ्ख्येयप्रसिद्धिरित्युच्यते। न च वृत्तौ सुजन्तमस्ति तस्मात्केवलेनैव समास ॥

सुजन्त इति । (कै)

सङ्ख्येति । (कै)

प्रसिद्धिरित्यर्थ ॥

सुजर्थमिति । (कै)

यदुत्पत्तिगणने द्विशब्दस्तामुत्पत्तिविशिष्टां क्रियामित्यर्थ ॥

नहि शब्दैरिति । (कै)

तत्रतत्रार्थविशेषोपादानमबुधबोधनायान्वाख्याननिमित्तत्वेनाश्रीयते नतु शक्त्याधानाय न ह्येतावता सर्वत्र तदुपादानमावश्यकमिति भाव ॥ भाष्ये समासेन तत्प्रतीतौ बीजमाह

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके "असुजन्तत्वात। सुजन्तेत्युच्यते" इत्येव पाठोऽस्ति ॥

ऽसमर्थार्थोऽयमारम्भ । ननु प्राप्तोदकादिप्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वविभक्त्यर्थेषु यथाभिधान भवतीत्युक्तम् एव तर्हि प्रथमार्थेऽपि यथा स्यादित्ययमारम्भ, अथ प्रथमार्थं वर्जयित्वेत्येतदनादृत्य यथाभिधान भवतीत्युच्यते एव तर्हि तस्यैव प्रपञ्च सङ्ख्याया समास, अव्ययाना तु चतुर्दशादिभि

यावता सख्येयो य सख्ययेति । (भा)

सख्येयत्वयोग्यो य सख्यया सख्यायते गण्यते। सख्येयस्य पूर्वपदार्थसख्याया प्रकृतेनोत्तरपदार्थ स च सख्यारूप सख्येयरूपो वा। उभयथापि न द्व्यादिसख्येय । आद्यस्यैकत्वाद्द्वितीयस्य दृष्टत्ववत्त्वात । अत सामर्थ्यात क्रियाजन्मरूप सोऽर्थो वाच्य इति सामर्थ्यादेव स समासेनोक्त इति भाव ॥ तद ध्वनयन् व्याचष्टे

क्रियाभ्यावृत्तीति ॥ (कै)

भाष्ये

स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थ (भा)

इति कर्मधारय । सख्येयस्य क्रियाजन्मरूपोऽर्थ ॥

स चोक्त इति । (भा

क्रियातज्जन्मरूपोऽर्थस्य समासेनोक्त इत्यर्थ । अनेन पचकत्व पचतीत्यादौ क्रियोत्पत्ति सुजाद्यर्थमिति बोधितम॥

अचोक्तत्वादिति । (कै)

वदतास्यैकार्थीभावकृतत्व नेति सूचयति। अपृथगुपस्थितिर्हि स न तत्कृतत्वमस्य। एवमन्यपदार्थादर्थोऽपि न तत्कृता इति बोध्यम्॥ नन्वनया युक्त्या वाक्येऽपि सुच्प्रयोगो न स्यादत आह

सख्येयवाचिभि समासो विधेय एव। केचित्तु ये विंशत्यादय सख्याने वर्तन्ते तै पूर्वेणैव सिद्धम् अधिका विंशतिर्येषा त इमे ऽधिकविंशा, विंशतिसख्या आसन्ना येषा ते आसन्नविंशा इति तत्र सर्वनामसख्ययो रिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपात प्राप्नोति, तस्माद्विंशत्याद्यर्थमप्यव्ययादीना ग्रहण कर्तव्यमेव ॥

वाक्येत्विति । (कै)

शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति भाव ॥

अनेनैवेति । (भा)

वृत्तौ दशशब्दो दशद्वयक सामर्थ्यात । उद्भूतावयवभेदो वग एव समासाथ इति नित्यबहुवचनान्तत्वमिति भाव । अधिका विंशतिर्यासामिति किंचिदधिका विंशति सङ्ख्या यासामित्यथ ॥

भाष्ये

वार्थश्चेति । (भा)

सुजथस्तु विशेष्य इति स नोक्त ॥

सङ्ख्यानेति । (भा)

द्वौ दशतौविंशतिरिति दशतौ परिमाणमस्य विंशतिरित्युभयथा तद्व्युत्पत्तेरिति भाव ॥

सङ्ख्येयाभिधायित्वादिति । (कै)

'द्विदशा इत्यादावपि द्विरावृत्तदशत्वसङ्ख्यावन्त इत्यर्थात्सङ्ख्येयमेवान्यपदाथ इति भाव ॥ 'द्वित्रा इत्यत्रापि द्वित्रान्यतरा इति बोधाद्वाथस्य प्राधान्यम् ।

अधिकविंशा । (भा)

इत्यादौ सवनामसङ्ख्ययोरिति विंशतिशब्दस्य पूवनिपात स्यादिति न शङ्क्य तत्प्रकरणस्यानित्यत्वात्तत्र द्वि त्रा इत्यत्र वार्थान्यपदाथ । अधिकविंशा इत्यादौ च सङ्ख्येयमिति सवत्रान्यपदाथ इत्येव सिद्ध उजापि सङ्ख्येये वत्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थेन सिद्ध

अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याशयेन पूर्वपक्षे विंशत्यादीनां सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयपरतया सिद्धावपि दशादीनां सङ्ख्येयमात्रपरतया अधिकदशा इत्यादिपूर्वेण न सिध्यतीत्याह भाष्ये

भवेत्सिद्धम् (भा)

इत्यादि । यद्यपि [१] बहुषु बहुवचनमि ति सूत्रे एकद्विबहुशब्दानां सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयपरता भाष्ये उक्ता तथापि सौत्रप्रयोगविषयमेव तदिति बोध्यम् ॥

सप्तम्येति । (कै)

तया च सन्तीति । (कै)

क्रियाक्षेपाद्धे समीपे सन्ति ते लभ्यन्ते अन्यथा प्रथमान्तमेव पठेदित्यर्थः । एवं च पूर्वपदार्थप्रधानोऽयमिति पूर्वेण न सिद्धिरितिभावः ॥ समासस्य समीपिप्रधानताया उक्तत्वेन कस्य सामीप्यमर्थ इति अयुक्तमित्यत आह

धर्मेणेति । (कै)

समीपिशब्दार्थ ब्राह्मणा द्विजात य्यर्थ इत्याशयः ॥

आराच्छब्दवदिति । (कै)

अनेकार्थत्वमात्रे दृष्टान्तः । अत्र निपातस्याप्युपमावाचकत्वं द्रष्टव्यम् । अत एव तदर्थस्य विशेष्यतया न भानम् ॥

---

१ अ १ । पा ४ । सू १२ ॥

वार्थस्येति । (कै)

सङ्ख्येयस्योपलक्षणमेतत्। अधिकदशा इत्याद्यर्थं तदितिभाष्यकृतोक्तम् ॥ इदानीमिकेकार आह

मत्वर्थे इति । (भा)

एव च पदानामसामानाधिकरण्याद्द्विदशा द्विदशा इत्याद्यसिद्धिरितिभाव । द्विचान् पश्य इत्यादौ परिनिष्ठितविभक्त्या समासे शेषग्रहणबोधितप्रथमान्तलाभाव इत्यपि बोध्यम् ॥

कबभावार्थं वेति । (कै)

अनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षानुक्तसमासान्तलक्षणशेषलस्यैव वक्ष्यमाणत्वादितिभाव । अनेन समासे तु शेषाधिकारस्तु समासाभावाच्चेति तात्पर्यम् ॥

शेषाधिकारेति । (कै)

न च समानाधिकरणानाम् इत्यादिवार्त्तिकप्रत्याख्यानरीत्या शेषग्रहणमपि प्रत्याख्यातमेव स्पष्ट च आकडार (१।४।१) सूत्रादावुक्तम्। तत् कथमेतदर्थलाभ इति वाच्यम् अनभिधानस्य दुर्ज्ञेयतया तदर्थमेतदर्थं च शेषग्रहणमावश्यकमित्याशयात् प्रत्याख्यान च प्रौढ्या। अनभिधानम् अगतिकगतिरिति मत् (२।२।१२७) सूत्रे उक्तत्वात् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥
तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ॥

तत्र तेनेति (२।२।२७) मध्यपतितसूत्रमतिक्रम्य योगद्वयस्य सहविचारे कारणमाह

तुल्यन्यायत्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

सहयोगयोरिति । (भा)

सहेन योगोऽस्येतिविग्रहेण स पुत्र इति समास उच्यते । तत्रा पदार्थ इत्येवेति सहशब्दस्य साहित्यमेवार्थस्तद्वान् पित्रादिस्तु

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये समस्यन्ते स बहुव्रीहि । दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च दिशोरन्तराल दक्षिणपूर्वा । सवनाम्नो

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ सहेत्येतत्तुल्ययोगे वर्तमान तृतीयान्तेन सह वा समस्यते स बहुव्रीहि । सपुत्र आगत । सह पुत्र । वोपसर्जनस्येति

"दिङ्नामान्यन्तराले" ॥ 'दक्षिणपूर्वेति । अन्तरालस्यान्यपदार्थत्वा त्तर्वेणैव सिद्धे वचनमिद समत्वर्थेपि यथा स्यात्प्रथमार्थेपि यथा स्याद्वैयधि

तेन सहेति तुल्ययोगे" ॥ तुल्ययोगइति' । 'तुल्ययोग समान सम्बन्धः' 'सपुत्र इति' । 'वोपसर्जनस्ये ति सभाव । नन्वत्र पिता प्रधानम

समासाथ इतिभाव ॥ समानाधिकरणानाम इत्यस्य शेष इत्यस्य चापरामर्शेनेदम् । अत एव वक्ष्यति मत्वर्थे वा पूवस्से ति नारब्धव्यम् इति कर्मधारयेणैव पुवत्त्वमपि सिध्यति इतिभाव ॥

बहुव्रीहिसञ्ज्ञैवेति । (कै)

द्वन्द्वकरणार्थं बहुव्रीहौ इत्यावश्यक तत्र एतद्भावप्रतिपदोक्तस्या-भावात । प्रतिपदोक्तत्वाथमेव वा इद काय्यमित्याशय ॥

प्रवृत्तिनिमित्तलक्षण इति । (कै)

भाषित पुमान् यस्मिन अर्थे इति व्युत्पत्तेरिति भाव ॥

न शब्द इति । (कै)

तत्र ह्यन्यपदार्थे यत्किञ्चिदर्थमादाय स्यादेव भाषितपुस्कत्व-मिति भाव ॥

वृत्तिमात्रे पुवद्भावो वक्तव्य इति भाष्यम ॥ अत एव ठक्छसोश्चेति वार्तिकस्योक्तिसम्भव । यद्यपि तत्र शसा साहचर्याद्भवतष्ठगेव गृह्यत इति "नकोपधाया" इति सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तम । युक्त चैतत । श त्या चरति धावन्त्या चरतीति प्राग्वहतीये ठकि शान्तिको धावन्तिक इति

सभावः । नन्वत्र पिताप्रधानमन्यपदार्थे । सत्यम् । व्यधिकरणयो प्रथमार्थे च यथा स्यात । कपच मा भूदित्येवमर्थं वचनम । तुल्ययोगेति किम् । स

करणेपि यथा स्यात कि च 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहा वित्यत्र दिशा प्रतिपदोक्तस्य बहुव्रीहेर्ग्रहण यथा स्यात या पूर्वा सोत्तरास्योन्मुग्धस्य तस्मै

न्यपदार्थोभिधेय , सत्य, व्यधिकरणयो प्रथमार्थेपि यथा स्यादित्ययमारम्भ , कबभावाथ च, उक्तस्यात्र कबभाव , । दशभि पुत्रैरिति । इत्थम्भूतेत्यर्थ ।

विना प्रवृत्तिनिमित्तेनेति । (कै)

शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थ । यद्वा व्यक्तिमात्रबोधस्ततो लभ्येति । दक्षिणादिशब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्त तदभाव एव वा । न तु व्यवस्थाविषय प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ ॥

व्यवस्थाशब्दौ । (भा)

इति भाष्यस्यापि व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तकावित्यर्थ । न हि स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमरूपव्यवस्था कस्यापि प्रवृत्तिनिमित्त भवति । दिक्शब्दाना सर्वनामत्वमवश्यमेष्टव्यमिति तात्पर्यकस्य यदि पुनर्दिक् शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दा स्युरि तिभाष्यस्य तर्हि तद्भावित पुस्कलमिति शेष । दिग्वाचकपूर्वादीना पृथ्वीमध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि प्रवृत्तिरितिभाव ॥

यथा स्यादूक्रान्तको धावतो मा भूदिति । तथापि भाष्य दृष्ट्वा वार्तिककृतोऽप्रवृत्ते । अत एव हि "एकतद्धितेचे" ति सूत्रस्याप्युक्तिसम्भवो लभ्यत इति दिक । भवन्मय । सवकाम्यति । सवकभाय । सवप्रिय इत्यादिवृत्तौ पूव

हैव दशभि पुत्रैर्भार वहति गदभी । विद्यमानतावाची सहशब्द दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थ । तुल्ययोगवचन प्रायिकम् । ज्ञापकात । यदय

उत्तरपूर्वाय देहीत्यत्र मा भूदित्येवमर्थम अतस्तदर्थोऽप्ययमारम्भ, काव भावार्थ च 'शेषाद्विभाषे त्यत्र शेषाधिकारविहितस्य बहुव्रीहेर्ग्रहणम्

'प्रायिकमिति'। ज्ञापकात यदय विभाषा साकाङ्क्षे' 'छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्ष पूर्वादिनि 'सपूर्वाच्च सपूर्वाया प्रथमाया विभाषा' 'विभाषा

व्यवस्थाकृताविति । (कै)

व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्ते समाने इत्यर्थ ॥

न तु रूढ्येति । (कै)

शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षरूढ्येत्यर्थ । प्रवृत्तिनिमित्त-विशेषानपेक्षदिग्रूढशब्दत्व हि तत्त्वमितिभाव ॥

विषयवशादिति । (कै)

दिगादिरूपविषयवशादित्यर्थ । अस्य दिक्शब्दत्वमित्यनेना -न्वय ॥ भाष्ये

यदादिश इति । (भा)

यदादिग्वृत्तिव्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्त वक्ष्यन्तीत्यर्थ । आका-शवदेकस्यैव दिक्पदार्थस्यौपाधिकाभेद । उपाधिश्च पृथिवीमध्य

भागतया प्रविष्टस्यैवाय पुवद्भाव । मतवन्यस्या "भस्यैषाढे"ति लिङ्गात । तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सविका सर्वा । न चान्तरालस्यान्यपदार्थ त्वात्पूर्वेणैव सिद्धमिति चेन्न । अप्रथमार्थे तदित्युक्तत्वात । वैयधिकरण्याच्च

"विभाषासाकाङ्क्षे" "विभाषासपूर्वस्ये"त्यादिनिर्देशात । तेन सकामक सलोमक इत्यादि सिद्धम् ॥

'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यत्रैव शेषग्रहणमनुवर्त्तते तेनात्र कव न भवति सव नाम्नो वृत्तिमात्र इति मात्रग्रहणा"द्विभाषा दिकसमास" इति यदा सर्व नामसज्ञा नास्ति तदापि भवति ॥

सपूर्वस्येति विद्यमानार्थेऽपि समासो निदिश्यति तज्ज्ञापयति प्रायिक विशेषणमिति ॥

तत्रान्तस्थाश्च चत्वारः पर्वता । एवं च तत्राप्युदयाचलसंनिहितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। अवधिस्तु परं पृथ्वीमध्यमेकमेव। एवं चावधित्वं सिद्धं दिक्शब्दत्वं च विशेष्यतया दिक्बोधकशब्दत्वमेवेति अभिमानः ॥

दिशि दृष्ट इति । (भा)

दिशि रूढ्या दृष्ट इत्यर्थः ॥

यो दिशमिति । (भा)

दिगतिरिक्तमर्थं प्रवृत्तिनिमित्ततयापि यो नाश्रयत इत्यर्थः । एवं च तत्र शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यक्तिमात्रशक्ततयाचासमानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभाव इतिभावः । सर्वनामत्वं तु भवत्येव पृथिवीमध्यात्तत्तत् पर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदेश एव पूर्वादिशब्दवाच्यत्वेन व्यवस्थाविषयत्वाच्चेतेतिदिक् ॥ भाष्ये

कबभावार्थो वेति । (भा)

शेषाधिकारस्थबहुव्रीहावेव तद्विधेरितिभावः ॥

"विभाषादिक्समासे" इत्यत्र प्रतिपदोक्तस्यास्यैव ग्रहणार्थमपीदम्। तेन या पूर्वा सोत्तरा यस्य मुग्धस्य तस्मै उत्तरपूर्वायेत्यत्र न विकल्पः । कबभावार्थं च। तथा हि "शेषाद्विभाषे" त्यत्र तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन एकः शेष उपयुक्तादन्य अपरः शेषाधिकारः । तेनोत्तरपूर्वादौ न कप्। इह शेषग्रहणानुवृत्ते । द्वितीयशेषग्रहणात्तु प्रियपथः प्रियधुरः इत्यादौ न कप् । यत्तु तत्र तेनेदमिति सूत्रे कैयटेनोक्तं शेषाधिकार एव गृह्यते न तूपयुक्तादन्य इति । तत्तु तत्रत्यभाष्यस्योक्तिसम्भवमात्रपरम् । नामग्रहणं रूढ्यर्थम्। इह मा भूत। ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालमिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे।२।२।२७॥

युद्धक्रियायामेवेति। (कै)

इद च लोकोदाहरणविशेषाभिप्रायम्। अत एव कर्णाकर्णि-प्रथितमयश इत्यादिप्रयोगा सगच्छन्ते। अत एव भाष्ये

क्रियाभिधानाद् (भा)

इत्येवोक्तम ॥

सिद्ध समास इति। (कै)

पूवसूत्रेण क्वचित्तु पूर्वेणेति पाठोऽपि। 'सरूपलादिति विरूपाणां लनभिधानात समासो नेति भाव ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे परे तृतीयान्ते च प्रहरणविषय इद युद्धमित्यर्थे समस्येते कमव्यतिहारे स बहुव्रीहि। इतिकरणाल्लौकिकविवक्षातात्पयकाव ग्रहणप्रहरणकमव्यतिहारयुद्धानि लभ्यन्ते। गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहण केशादि प्रहरण दण्डादिकमव्यतिहार।

तत्र तेनेदमिति सरूपे' ॥ इतिकरण इत्यादि'। तत समासा लौकिकस्य यदि विवक्षा भवति एवमय समासो भवति नान्यार्थमित्येवमर्थं सूचयितुमितिशब्द इत्यर्थ तेन कि सिद्ध भवतीत्याह। लौकिकमर्थं मिति'। क पुनरसौ लौकिकोर्थ इत्याह। 'ततश्चेत्यादि'। एतदेव विवृणोति

समूहान्यथानुपपत्त्येति । (कै)

सुप्सुपा इत्यधिकारात तस्मात्पदसमूहवृत्तित्वादिति भाव ॥

अन्यपदार्थापेक्षत्वादिति । (कै)

सुबुत्पत्त्यपेक्षत्वादित्यपि बोध्यम ॥

पूर्वदीर्घार्थं चेति । (कै)

भाष्ये इतिशब्दादिदमपि लभ्यमित्येके ॥

पक्षान्तरेत्विति । (कै)

प्रत्याख्यानपक्षेत्वित्यर्थ ॥

परस्परग्रहणा परस्परप्रहरणा च । केशेषु गृहीत्वा यद्ध प्रवृत्त केशाकेशि । मुष्टीमुष्टि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य युद्ध प्रवृत्त दण्डादण्डि । 'इचकमव्यति हार" इतीचसमासान्त । तदन्तमव्यय तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विचप्रत्ययस्य पाठेन अव्ययीभावत्वात । "अन्येषामपि दृश्यत 'इति पूर्वपदस्य दीर्घ । अत एव मुष्टामुष्टीति प्रामादिकम् । न च सूत्रे इदशब्दात प्राक आकार प्रश्लिष्य तामिति वाच्यम् । भाष्यकैयटाद्यसम्मतत्वात । अस्यसीत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । परिशिष्टे तु आच्च गुणिन इति सूचितम् । गुणोऽस्यास्तीति गुणी नामीति व्याख्याय मुष्टामुष्टीत्युदाहृत तदपाणिनीयम । सरूपग्रहणा किम् । हलैश्च

'यत्तत्रेत्यादि । गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहणा केश दि, प्रहरणा दण्डादि, काम व्यतिहार परस्परग्रहणा परस्परप्रहरणा च । 'स चाव्ययमिति । तिष्ठद्गु प्रभृतिषु पाठेनाव्ययत्वात । नन्वत्र युद्धस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्ध न वैयधिकरण्यादेकशेषप्रसङ्गाच्च । तथाहि । ग्रहणप्रहरणे च केशादीना सहविवक्षितत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेष प्राप्तोऽनेन वचनेन बाध्यते कथ न

न तूपयुक्तादिति। (कै)

इत्यभिमान इति शेष ॥ उपयुक्तादन्य शेष इत्यर्थस्य शेषादिति सूत्रे भाष्यकृतैव स्थापयिष्यमाणत्वात। आवृत्त्या शेषाधिकारस्यादित्यप्यथ इति पूर्वसूत्रस्य कवभावार्थं वेति वार्त्तिकाद् ज्ञायते तस्मात कवभावार्थं वेति अत्रैकदेश्युक्ति। वैयधिकरण्यात पूर्वेण न सिध्यतीति अस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेऽनेनापि कवभाव सिध्यतीत्याशयेन ॥

मुसलैस्य युद्धम। इदमपि सूत्रे वैयधिकरण्यार्थं प्रथमाविभक्त्यर्थं एकशेष बाधनार्थं च। कवभावार्थं चेति तु भाष्येऽभ्युच्चयमात्रम। शेषग्रहणस्य प्राग् युक्तपरताया पञ्चमे स्पष्टत्वात ॥

समूहविवक्षाया बहुव्रीहिसञ्ज्ञा समुच्चयैकशेषे नोपपद्यते, ननु चास्त्यस्मिन् पूर्वयोगेनैव परत्वादेकशेषो बाधिष्यते, न शक्यते बाधितुम् अन्तरङ्ग एकशेषो बहुव्रीहिरन्यपदार्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग ॥

चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २९ ॥

भाष्ये

चार्थ इत्युच्यते । (भा)

उभयत्रापि साहित्यसमूहो विशेष स च समाहारेऽनुद्भूतावयवभेद । अन्यत्र तु विपरीत इत्याशयेनेदम । यद्यपि चार्थोऽसत्त्वभूतो विशेषण च तथापि चार्थे इत्यस्य तत्सदृशे इत्यथ इति बोध्यम ॥

पूवपच्याह

चार्थे द्वन्द्व ॥ धवखदिरौ इत्यादौ इतरेतरद्वन्द्वे उद्भूतावयवभेद समूह समासार्थ । अत एव 'चार्थे द्वन्द्व' इति सूत्रे भाष्ये चार्थे विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य तद्वदेवालिङ्गसंख्यातामाशङ्क्य शब्दशक्तिस्वभावेन गुणवचनानामिवाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेन वा परिहृतम । बहुव्रीहौ अन्यपदार्थस्येव अत्रापि चार्थस्यैव प्रधान्यौचित्यात । अत एव "गोस्त्रियो '

चार्थे द्वन्द्व ॥ प्रागनुक्तसमासमनेक सुबन्त चार्थे वर्त्तमान वा समस्यते स द्वन्द्व । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्था । पर स्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्प्रति सम्बन्धिन्यन्वय समुच्चय । यथा अहरहनयमानो गामश्व पुरुष पशु वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव

'चार्थे द्वन्द्व' ॥ समुच्चयेत्यादि' । यदा परस्परनिरपेक्षा पदार्था एकस्मिन्प्रतिसम्बन्धिनि समुच्चीयन्ते तदा समुच्चय, यथा ' अहरहनयमानो गामश्व पुरुष पशु वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुमदी ति, दुमदी यथा सुराया न तृप्यति तथा यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थ । अत्र

पाठेनापीति । (भा)

अपिना पाठेन तस्या कर्त्तुमशक्यत्वसूचितम् । स्वरादिचाद्यो-राकृतिगणत्वात । अभिधेयवद् विशेष्यवल्लिङ्गादिकं वक्तव्य विशेष्यस्य चाथस्य लिङ्गादिराहित्यात तद्वक्तुमशक्यमिति भाव ॥ नेद भाष्य समाहारविषय तत्र नपुसकत्वैकवचनयोनियतत्वात । तस्मादितरे-तरयोगविषय तत्र तत्र चायस्य विशेष्यत्वे सगच्छते नान्यस्येति बोध्यम ॥

समुच्चितद्रव्याश्रये इति । (कै)

समाहारे तु लिङ्ग वाचनिकम । वचनमपि द्वन्द्व इत्यादौ एकवचनशब्देन योगत समाहारस्य निर्देशा ज्ञापकसिद्धमिति । इतरेतरयोगविषये एव पूर्वपक्षसिद्धत्वाविति भाव । एत चेतरे-तरयोगे समाहारे द्रव्येणाभेद एवोच्यते इत्याहु ॥

इति सूत्रे भाष्ये 'कुक्कुटमयूर्यौ" इत्यत्र कृत्समाशङ्क्य "द्वन्द्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्युक्तम । समासार्थे अवयवार्थस्याप्राधान्यात प्रथमानिर्दिष्ट त्वाचोपसर्जनत्वम इति कैयटेनोक्तम । प्रमाणप्रमेय" इत्याद्यसूत्रे न्याय भाष्यकारोपि चार्थे द्वन्द्व समास" इति । अत "सव एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति सिद्धम् इति वार्त्तिकं च ॥ तेन हि समासस्य चार्थे वृत्ति

द्रुमद इति अत्र नयतिक्रियायामेकस्या गवादीना समुच्चय । गम्यमा नत्वा तु चशब्दस्याप्रयोग । यदा तु एकस्य प्राधान्यमितरस्यानुषङ्गिकता

नयतिक्रियायामेकस्या गवादीना समुच्चय गम्यमानत्वाच्च चशब्दस्याप्रयोग एव राजा गौश्चाश्वश्चेति द्रव्ययो रक्त शुक्लश्चेति द्रव्ये गणयो, रक्त पट

चार्थसद्भावादिति । (कै)

अत एव तद्विग्रहे चस्य प्रयोग । याज्ञिकत्वसमानाधिकरण-वैयाकरणत्ववान याज्ञिक इति बाध इति भाव । स च वाक्ये च-शब्दबलात् समासे समासबलादिति बोध्यम् ॥

वैयाकरणशब्दस्यैवेति । (कै)

अभ्यर्हितत्वात् समाया तु अल्पात चाद् याज्ञिकशब्दस्यैव स स्यादिति बोध्यम ॥

विशेषेति । (कै)

चार्थे इति व्यधिकरणधर्मवाचके सावकाशम् ॥ भाष्ये

अशेषत्वादिति । (भा)

उक्ता । तेन च समूहस्य द्वेयत्वलाभ । अन्यथा समासान्तरे इव चकारा घटितवाक्ये इव चात्रापि समासे कथ सर्वेषा द्वेयत्वलाभ स्यात । एव च पदाबोध्ये अर्थे समासस्य शक्तिरित्युक्तमिति दिक । पाणिपादम इत्यादिसमाहारे त्वनुद्भूतावयवभेद समूहो विशेष्य इति बोध्यम । उद्भूतावयवभेदत्व चावयवगतसङ्ख्याद्यारोपवत्त तद्विपरीतमनुद्भूतावयव भेदत्वम उभयत्रापि द्वन्द्वे समूहोनावयवव्यतिरिक्त । धवखदिर धवखदिरौ इति शब्दैरेवाभिधानात । अवयवातिरिक्तस्तु यूथ वनम् इति शब्दा

तदान्वाचय । यथा भिक्षामट गा चानयेति । अत्र हि अदर्शनाद्गा मानयन्नपि भिक्षामट इत्येव । अनटस्तु भिक्षा न । गामानयति तथा

कुण्डल चेति गुणे द्रव्ययो समुच्चय इत्यादि द्रष्टव्य यदानेकस्य प्राधान्या त्तदनुरोधेन त्वितरदन्वाचीयते तदान्वाचय, यथा भिक्षामट गाश्चानयेति

समासघटकपदबोध्यप्रधानार्थस्यैव चार्थसम्बन्धित्वे द्वन्द्व । प्रधा-नाप्रधानयोरिति न्यायादित्याशयोऽत्र गूढ ॥

सुकृतदुष्कृते इति । (कै)

[१]कृताकृतशब्दयोस्तयोरूढिरिति भाव ॥ नन्वत्र वैयधिकर-ण्यात कथ क्तेन नञित्यस्य प्राप्तिरत आह

कर्मसामान्य चेति । (कै)

कर्मसामान्यस्य विशेषाश्रयत्वादिति भाव ॥

भिन्ने । (कै)

धर्माधर्मलक्षणे ॥

---

१ उपस्थात स्थूलसिक्त तूष्णी गङ्ग महाकर्दम ।
श्रोण चेदशको गन्तु मात्वा ताता कृताकृते ॥

न्तरेणैवोच्यते । एतेनेतरेतरयोगे तदनतिरेकेण इति भेद इत्यपास्तम् । यत्तु इतरेतरयोगे साहित्य विशेषण तच्च समुदायशक्यम । उत्तर पदलक्ष्यम् इति तु बहुव्रीह्युक्तरीत्या निरसनीयम् । समुदायलक्ष्यम् इति तु न युक्तम् । उपपत्तिप्रतिसन्धान विनापि प्रतीतेः । समाहारे तु तद्विशेष्य साहित्यस्य इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽभाने तु हित्वाद्यन्वययोग्यतावच्छेद कसाहित्यमन्तरा तदन्वयो दुर्लभ स्यात् । ननूपस्थिते योग्य एव तदन्वय

अटन्नपि नान्विष्य गामानयति । मिलितानामन्वय इतरेतरयोग । समूह समाहार । तत्र समुच्चयान्वाचययोर्न समास । असामर्थ्यात ।

अत्र ह्यश्नादनानयन्नपि गामटेत्येव भिक्षाम्, अनटन्नु भिक्षा न गामा नयति अटन्नपि नान्विष्य गामानयति इतरेतरयोगस्तु परस्परापेक्षाया

[1]समुच्चिते इति। (कै)

क्रियाया समुच्चिते। केचित्तु कृताकृते इत्यस्य पापपुण्ये क्रमेण कृताकृत इत्यर्थमाहुः ॥

अतिप्रसङ्ग इति। (कै)

द्वन्द्वसञ्ज्ञातिप्रसङ्ग इत्यर्थ ॥

[2]ग्रामस्य पुरुष पशुम्। (भा)

इति वाक्येऽपि परस्परसाहित्यरूपेतरेतरयोगे पदाना वृत्ते-द्वन्द्वसञ्ज्ञास्यादिति भाव ॥

---

१ समुच्चिते प्राप्तिमिति' इलघ्वीयविवरणे पाठोऽस्ति ॥

२ अहरहर्नयमानो गामश्व पुरुष पशुम्।
वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी ॥

नियमो न तु योग्यतावच्छेदकोपस्थित्यपेक्षा। अत एव घटेन जलमाहर इत्यादौ छिद्रेतरस्यैव योग्यतयान्वयो न तु छिद्रेतरत्वप्रकारको बोध। न च घटाकाशमित्यादे। प्रत्येकावृत्ते समुदायावृत्तित्वेनाकाशेऽपि सत्त्वेन आकाशपदाद् द्विवचनाद्यापत्तिवारणाय सङ्ख्याया अन्वयितावच्छेकव्याप्यत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वये तेषा साधुत्वमवश्य बोध्यम् ॥

एकार्थीभावे हि सति पुष्पवन्तौ पश्येत्यादाविव एकपदोपात्तौ मिलितावेव अन्वियाता न तु प्रत्येकम्। धवखदिरौ। वागदृषदम्। शेष

मवयवभेदानुपगमेन समुदायरूपतामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वये सति भवति, यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिद कार्यमिति, तथैकार्थेऽपि तद्भवति, तद्भता

दुःखेनेति ॥ (कै)

क्लेशेनेत्यर्थः । अल्पपाने न मदोत्पत्तिर्यस्येति फलितम् ॥

[1]सुराया इति । (भा)

शेषे षष्ठी । सुरया इत्यर्थः ॥

इन्द्रादीनामिति ॥ (कै)

भाष्ये लोकानां पालका इत्यध्याहार्यमितिभावः ॥ धवखदिर-योरिव अत्रापि विवक्षा स्यादत आह

अर्था इति ॥ (कै)

---

१ सुरया इत्यपि भाष्ये दृश्यते ॥

अत एव एकोन द्वावित्याद्युपपद्यते । द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकोभय वृत्तिधर्मव्याप्यसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । अन्यथा केवल समवायस्यैकस्मिन्नपि सत्त्वेन तदनुपपत्तिः । समवायस्तु नाना । तस्यैकत्वे तु तद्व्याप्यत्वविशिष्टापर्याप्तिः सम्बन्धोऽस्तु । एवं च धवखदिरावित्यादौ साहित्यभानमावश्यकम् । अन्यथान्वयितावच्छेदकधवखदिरत्वादिव्याप्यद्वि त्वद्वयादिप्रतीत्यापत्तिः । तथाचैकैकखदिरादित्वात् पर्याप्त्या तथाप्रयोगा नुपपत्तिरितिवाच्यम् । घटद्वयवृत्तिद्वित्वस्य घटत्वव्याप्यसम्बन्धेनान्वये एक-

---

किम । नीलोत्पलम । इह हि एकस्मिन्धर्मिणि अनेकधर्मसमुच्चयात द्वन्द्व स्यात् । न चेष्टापत्तिः । पटुश्चासौ खञ्जश्चेत्यादावपि द्वन्द्वे सति

वयवभेदत्वाच्च द्विवचनबहुवचने भवत, तादृशानामेवावयवतिरोधानस हृतिरूपेणान्वये तत्समाहारो यथाच्छत्रोपानहमिति, संहतिप्रधानत्वात्त्वे

युगपदनुभवाभावादिति । (कै)

परस्य स्वज्ञानसदृशज्ञानसमर्पणाय शब्दप्रयोग इति भाव ॥ विप्रतिषिद्धत्वादेव युगपदेव युगपदभिधानानुपपत्तौ प्रश्नानुपपत्तिरत आह

आरादिति ॥ (कै)

तच्च दूरसमीपयोर्वर्त्तते ॥

पुरेति ॥ (कै)

चिरातीतभविष्यदासन्नयोर्वर्त्तते ॥

सुखप्रतिघातेन (भा)

घटाभिप्रायेणापि घटौ इत्यापत्ते । तस्माद् द्वित्व द्वयोरेव पर्य्याप्तमेकोन द्वावित्यादिप्रतीतिबलात पर्य्याप्ते । प्रत्येकावृत्तेरपि समुदायवृत्तित्व स्वीकार्य्यं प्रत्येकावृत्तेरपि वनत्वादे समुदाये वृत्तित्ववत । अन्त करण विशिष्टब्रह्मरूपजीववृत्तिजीवत्वस्य प्रत्येकावृत्तेरेव विशिष्टवृत्तित्ववच्च । यद्वा द्वित्वादिसमवायस्यैव तादृशत्वमेको न द्वाविति प्रतीते समवाय विषयतायाः एवानुभवाद् द्वित्वादिसमवायस्यैव च पर्य्याप्तिरिति नामा न्तरम् । अन्यथा साहित्यभानाङ्गीकारोऽपि तत्र प्रत्येकधर्मयोरेव सम्बन्धितावच्छेदकतया साहित्यद्वयबोधापत्तिरिति चेन्न । घट

द्वन्द्वे घीत्यादिनियमापत्ते । विशेषणमित्यादिना तत्पुरुषे तु कामखञ्जव दनियम सिद्ध्यति । पर कायमिति पाठे चेदम । एकसञ्ज्ञाधिकारे तु

वावचनम । 'तत्रेत्यादि' । स्यादेतत । समुच्चये परस्परानपेक्षत्वेऽपि गवा दीनामेकक्रियाद्वारक सामर्थ्यं दध्योदनादिवदस्त्येवेति तन्न युक्त, दध्योद

इत्यादिना सुखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सामग्र्या । दु ख-जनकत्व दु खप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सुखजनकत्व सूचितम् । एव दु खसुखजनकसामग्र्योर्नियमेन सुखदु खप्रतिबन्धकत्वादि च सूचितम् । एतेन भारोत्तीर्णे गौण सुखव्यवहार इत्य-पास्तम् ॥ षष्ठीसमासे कथमसामानाधिकरण्यमत आह

वृत्ताविति ॥ (कै)

अय भाव । सामानाधिकरण्य नामत्विष्यतयैकद्रव्योपस्थापकत्व तच्चापि पृथक् पूर्वपदेन स्वार्थानुपस्थितेरिति ॥

न दोष इति । (कै)

अनयैव रीत्या विरूपाणामपीत्येक शेषोऽपि करणीय । द्वन्द्वा-रम्भसामर्थ्येन वाक्यीयस्य समानार्थस्यैवाश्रयणादिति बोध्यम् ॥ ननु

इत्यादौ विभक्त्युपस्थाप्य सख्याया प्रकृत्यर्थावच्छेदकव्याप्यत्वदर्शना त्तदुपस्थाप्य सख्यात्वावच्छेदेनैव तत्त्वकल्पनेन द्वन्द्वे तद्व्यापकस्य पदार्थतावच्छेदकस्य साहित्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । किं चान्वययोग्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वेनोपस्थिते एव द्वित्वादे साकाङ्क्षत्वात्तज्ज्ञानमावश्यकम् । किं च दत्तचैत्रौ पचत इत्यादौ आख्यातोपात्तद्वित्वान्वयेऽन्वयितावच्छेदकलाभाय तज्ज्ञानमावश्यकम् । सुबुपात्तद्वित्वमेव तथेति तु न युक्त चैत्रो मैत्रश्च

विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसज्ञैव भवति । सामानाधिकरण्याभावे तु द्वन्द्व एव । यथा प्रमाणप्रमेयेत्यादौ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामित्यत्र च न ह्यत्रामे

नादावेकत्वात्क्रियाया इह तु क्रमभेदात्क्रिया भिद्यते तथा च 'समुच्चये ऽन्यतरस्या मित्यत्र भ्राष्ट्रमट मठमटेत्यादिक क्रमभेदनिबन्धन क्रियाभेद

अत्र पक्षे इत्येव वाक्यसमासार्थमिति तत्रापि सामानाधिकरण्य-मस्त्येव इत्यत आह

लौकिक चेति ॥ (कै)

स्वतन्त्रेणार्थबोधाय प्रयुक्तमित्यर्थ । इद लौकिकवृत्ति-समानार्थकमेवेति भाव ॥ शब्दानां स्वरूपतो विप्रतिषिद्धत्वाभावा-दाह

विप्रतिषिद्धार्था इति ॥ (कै)

तदप्युपपादयति

परस्परेति ॥ (कै)

भाष्ये

निवर्त्तयतीति । (भा)

शब्द्त इत्यादावनन्वयापत्ते । च शब्दस्तु न द्वित्वबोधक कौशभाष्यादा वनुक्ते । चार्थे द्वन्द्वविधानेन द्वन्द्वात् च शब्दस्येव द्विवचनस्याप्यनापत्तेश्चेति तन्न । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेकधर्मावच्छिन्नान्वयेऽपि द्वित्वादेराकाङ्क्षा योग्यतयो सत्त्वेनाह्वते । क्वचित सख्याया प्रकृत्यर्थ"ावच्छेदकव्याप्यत्वेऽपि सर्वत्र तत्त्वकल्पने मानाभावाच्च । मम तु न दोष । द्वित्वादिसम्बन्धस्य प्रत्येकावृत्तेरेव समुदायवृत्तितास्वीकारात । समूहस्य विशेष्यतयाभा

दान्वयो विवक्षित । यद्यपि सामान्यविशेषयोर्वाचनिको द्वन्द्वनिषेध स्तथाप्यनित्य स इति त्वदाद्येकशेषसूत्रएवोपपादितम् । अनेक किम् ।

माश्रित्योदाहरिष्यते अन्वाचये त्वप्रधानमेव चार्थे वर्त्तते न प्रधानमित्यने कस्य पदस्य चार्थे वृत्यभावादपि समासाभाव इह पटुस्वासौ खञ्जश्च

बुद्धित इति शेष ॥ ननु निवृत्तौ तात्पर्य्यभेदात् तदितर-भेदस्तद्वान् वा न चेन्निवृत्तिदुर्लभोऽत आह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

विरूद्धानामिति । (कै)

न हि सहानुभवासम्भव शब्दात सहबोधे प्रतिबन्धक इति भाव ॥

एकासक्तेति । (कै)

नाङ्गीकारेण हित्वादे समूह एव भानात । पटावित्यादावेकशेषेऽपि द्वन्द्ववत समूहे एव विशेष्ये तदन्वय । किञ्च साहित्यस्य विशेषणत्वे प्रमाणप्रमेय इत्यादौ सवस्य ध्येयत्वाधिकिरिव सहितद्वित्वादिज्ञानेऽपि शाब्दार्थ सिद्धे । परस्परसहितानां सर्वेषां ज्ञेयत्वमित्यस्य समूहस्य विशेष्यत्व एव सिद्धे । एकस्याप्यज्ञाने समूहाज्ञानात । समूहस्य विशेषणत्वेऽपि एवमेव । न ह्यनेकघटपटराशौ अस्य राशेर्घट पटम आनय इत्यत्र इम राशिमानय इत्यत इव सकलघटाद्यानयन नियमेन प्रतीयते । अत एव समासस्याजिज्ञासस्वत्वादिशङ्कापरमुक्तभाष्यं सगच्छते । तच्च नैतद्भाष्य समाहारविषय तस्य वाचनिकलिङ्गैकवचनयो सत्त्वात् । तस्याश्रयणात

ह्रोटपोटनेष्टोद्भावार । न ह्यत्र द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्व कृत्वा पुनर्द्वन्द्व कर्तु शक्य । ह्रोटपोचोरप्यानङापत्ते । वाक्त्वक्स्रग्दृषदमित्यादौ त्वगादेरपि टजापत्तेश्च । न चोत्तरपदे नित्यसमासोपसख्यानात्तथापि तदापत्ति । सङ्घातसमुदाये

त्वेकस्मिन्नपि धर्म्यनेकधर्मसमुच्चयाद्यर्थसद्भावात्समानाधिकरणयोरपि द्वन्द्व सज्ञाप्रसङ्ग ततश्च 'द्वन्द्वे घी'ति नियम स्यात विशेषणमित्यादिना तु तत्पुरुषकरणे खञ्जपटुरित्यपि सिद्ध्यति, नैष दोष । एकसज्ञाधिकारात

एको वाचक शब्द इत्यर्थः ॥ ननु वाचः क्रमो न वाच्यप्रतीति-यौगपद्यविरोधीत्यत आह

अभिधानक्रमेति ॥ (कै)

अभिधेयक्रम । (कै)

अभिधेयज्ञानक्रम ॥

क्रमवदर्थावगमादिति ॥ (कै)

क्रमवतोऽर्थावगमस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

प्लक्षशब्द सार्थको निवृत्त इति । (भा)

लिङ्गसंख्याद्याश्रितत्वाभावाच्च । इतरेतरयोगपदेन च समूह एव तस्याश्रय गतलिङ्गसंख्याद्याश्रितत्वोक्त्याऽवयवतादात्म्येन भानं स्पष्टमेवोक्तम् । एताव तैवोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इति व्यवहार । समूहस्यावयवेभ्यो भेदेना प्रतीतेः । किंच दशसाध्योत्थापनकभावोत्थापनक्रिया तत्कर्तृत्वं च प्रत्येक सम्बन्धमपि इतरसाहित्येनैव बुध्यते । तत्र चैकेनोत्थापयति समूह उत्थापयतीति च प्रयोग । तत्राद्ये एकशब्दोऽसहायपर । एव द्वित्वा दिकमपि प्रत्येकसम्बन्धमेव । इतरसाहित्यरूपसमूहबुद्धिश्च तद्व्यञ्जिका

प्रवृत्तस्य द्वन्द्वस्य एकाजद्विर्वचनन्यायेनावयवे पुनरप्रवृत्ते । उपसंख्यान स्यान्यत्रोपक्षयात । न चैव वाक्चत्वग्दृषद होतापोतानेष्टोद्गातार इत्यादि न स्यादेवेति वाच्यम् । द्वयोर्द्वयोरेव सहविवक्षया द्वन्द्वे समुदाययो

र्विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भविष्यति, अन्यथा नील च तदुत्पल चेत्या दावपि द्वन्द्व स्यात् यद्वा शेष इति वर्ततेऽतो विशेषणमित्यत्रोपयुक्तत्वान्न भविष्यति सामानाधिकरण्याभावे तु द्वन्द्व एव पटुखञ्जावागताविति ।

द्यावाह इति । (भा)

१ द्यावा ह चामा प्रथमे ऋतेन इति मन्त्रस्थमिदम्। ह शब्दो-ऽसमासद्योतक । इतरेतरापेक्षयोभयत्रापि द्विवचनम्। द्वितीये

चिदस्मै (भा)

शब्देन व्यवधानात् समासाभाव। प्रधाने द्यावापृथिव्यावित्याद्यमन्त्राय ॥ यथोक्त सूचित कैमुतिकन्याय

---

१ द्यावा ह चामा प्रथमे ऋतेनाभि श्रावे भवत सत्यवाचा ॥ म१ सू१२ ऋ१

वाचको यथा वार्क्षी शाखा वृक्षस्यावयव इत्यर्थ । अनेन हि तत् तत् सख्यावत्त्वेन परस्परसापेक्षसमूहप्रतीतिः स्फुटमेवोक्ता सव एव द्वगार योऽन्योन्यमपेक्षन्ते इति च वचोक्तम् । तत्र समूह उद्भूतावयवभेद एव वाच्य । अत एव यज्ञादयोनित्य बहुवचनान्ता एव । ननु

द्वित्वादियोनिरेकत्व भेदास्तत्पूर्वकाश्च त ।
विना तेन न सख्यानामन्यासामस्तिसम्भव ॥

एकत्वेन विना द्वित्वादीनामुत्पत्त्यसम्भवाद् द्वित्वादीनामेकत्वम् । योनि कारण तेन विना न्यासासम्भव दर्शयितु भेदा इति । तत् पूर्वका

यस्मात्परे तु प्रत्येकम् । तदेतदुच्यते । युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति । अधिकरण वतिपदार्थः । तस्य युगपद्वचन इत्यर्थ । अत एव आकृष

शब्द उपस्थित', एक एवार्थस्तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति, तथा च-'धवौ छिन्ना'विति क्रमेण प्रतीतिमङ्गीकृत्य यथासख्यमित्यस्य प्रवृत्तिः न च क्रमेण द्वयोरर्थयो' प्रतीतौ द्विवचन भवति यथा वा वाक्ये शब्दस्य

उत्कृष्टेति । (कै)

एव च युगपदधिकरणवचनताया सत्त्वस्येदमनुमानमनुमापकमित्यर्थ ॥

साहचर्य्यादीति । (कै)

'द्यावा ह क्षामा' इति वाक्ये परस्परसाहचर्य्यात द्यावा चिदस्मै पृथिवी इत्यत्र साहचर्य्ये द्विवचनानुपपत्त्या च तथा कल्पना-श्रीयते चेत् किं समासे वक्तव्यमित्यर्थ ॥

द्वन्द्वेनेति । (कै)

अभेदमूलकैकत्वपूर्वका इत्यर्थ । तस्मादेकत्वमात्र द्वित्वादयस्तु पदार्था न्तर सन्निधौ तत् पूर्वका जायन्ते । तदेवाह

एकत्वे बुद्धिसहिते निमित्त द्वित्वजन्मनि ।
एकत्वाभ्या समुत्पन्नमेव वा तत्प्रतीयते ॥

एकत्वद्वयविषयाबुद्धिर्द्वित्वादे कारण तत्र द्रव्यस्यैव समवायिकारणत्वात् प्रत्यासत्त्यभावाच्च । समवायिकारणत्वासम्भवेन तस्यानिमित्तकारणत्वमेव । समवाय्यसमवायिकारणभिन्नसामान्यसमाख्यया निमित्तमित्युच्यते । यद्वा एकत्वाभ्यामेव द्वित्वमुत्पन्नमेकत्वद्वयबुद्ध्या तु तज्ज्ञानम् एतदेव मीमांसकमतम् ॥ द्वित्वादिस्वरूपे मतभेदमाह

वाक्यस्य कालिकस्येत्यत्र सहविवक्षाया तेनैव मक्ष्विति लुकि अक्षवक्षकलिङ्गा इति सिध्यतीति लुकप्रकरणे भाष्य एव स्पष्टम् । यत्त्विह सूत्रे सेय

न्यग्रोधस्येति, अत्र न्यग्रोधार्थप्रतीतिदशाया अन्यार्थस्याप्रतीतिरेव कारणम्, अस्तु तर्हि युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व । किमिद युगपदधिकरण वचन इति अधिकरण वर्त्तिपदार्थ अधिकरणे युगपदचन युगपधि-

द्वन्द्वरूपसमुदायेनोद्भूतावयवभेद समूहरूपोऽथ । प्लक्षादिशब्दक्रमोच्चारणेन यद्यपि क्रमेण बुध्यते तथापि द्वन्द्वरूपैकप्रातिपदिकजन्यबोधविषयताया द्वयो सत्त्वेन द्विवचनाद्युपपत्तौ युगपद्वचनेऽभाव इति भाव । एव च खण्डनवादी स्वमते द्विवचनादिकमुपपाद्ययुगपदधिकरणवचनतावाद दूषयितु तन्मतमनुवदति

प्लक्षोऽपि द्व्यर्थ न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थ इति । (भा)

इति तव मतमिति शेष ॥

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा पृथक पृथक ।
द्वेकयोरिति निर्देशे प्राप्ते रामस्तथा स हि ॥

एकत्वाभ्या नापूर्वद्वित्वमुत्पाद्यते । किन्तु तयो समुदाय एव द्वित्वम् । तत्रावयवाश्रयो भिन्नाकारावभासः । समुदायाश्रयस्त्वेकाकारावभास । यथा वृक्षसमुदायो वनशब्देनोच्यते । तथैकत्वसमुदायो द्वित्वशब्देन नोच्यते । यथा परस्परापेक्ष एकत्वे एव द्वित्वम् । अन्त्य दूषयति एकत्वद्वित्व परे 'द्वेकयो' इति निर्देशे एकत्वत्रयस्य द्वन्द्वविषयत्वात् बहुवचनापत्तिस्तथा ङ्गीकारे इत्यर्थः । अस्मादेकत्वाभ्या जनितमन्यदेव समुदायरूपे द्वित्वम् एव त्रित्वादयोऽपि इत्येवन्याय्यम् । ननु द्वित्वादेरेकत्वाद् 'द्वयोर्द्विवचनम्' इत्याद्यनुपपन्नम् । तत्रोक्तम् ।

युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा चेति भाष्य उक्तम् । तस्यायमाशय । अस्तु नष्टत्वार्थता तथापि धवौ च खदिरौ चेत्यादिवि

करणवचन, तत्र द्वन्द्वो भवति, केन पुनर्युगपद् द्वयोर्वचनम्, एकैकेन पदेन, एतदुक्त भवति यावता पदाना द्वन्द्वो यदि तावतामन्योन्यार्थाभिधान युगपद्भवत्येव द्वन्द्वो भवतीति, अत्र हि द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्तिरेव

यदि तर्हीति । (भा)

यद्येव स्वीकुरुषे इत्यर्थ । यत्तु लघुविवरणे अत्र अचशब्द-घटितो द्वन्द्वरूप समुदाय इत्यर्थ । अर्थ अवयवसमुदायार्थ । एव न्यग्रोधोऽपि इत्यपि व्याख्येयमिति तन्न। न्यग्रोधोऽपत्यग्रन्थस्य वैयर्थ्यापत्ते । यदि तर्हि इत्यादेरनुत्थानापत्तेश्च। न च प्रागुक्ता ग्रयमविदुषो युगपद्वचनतावादिनोऽयं पूर्व्वपक्ष इति वाच्य तत् समाधानकाले पूर्व्वोक्तस्वाशयप्रकटेनैव समाधानस्योचितत्वेन या-भ्यामेवात्रैकोऽर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपीत्यादितत्समाधानपरग्रन्थासगते ।

एकोऽपि गुणभेदेन सर्वो भेद प्रकल्पयेत ।
गुणा समूहावयवास्तेषा भेदेन स्वात्मन ॥

एकस्यापि द्वित्वादभेद इति तदुपपत्तिरिति हरिणोक्तम् ॥ ननु 'पक्ति विंशति" इति सूत्रे भाष्ये विंशत्यादिषु प्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थ योस्वाख्यानमितिप्रश्ने द्विशब्दादय दशदर्थदभिधायिन प्रतिप्रत्ययो द्वौदशतौ विंशतिः। विंशत्यादयोदशदर्थे चेत् सामानाधिकरण्याभावेन विंशति गवमिति समावानापत्ति । विंशतिर्गाव इत्यस्य चासिद्धि । दशतोद्वित्वा द्विवचन च प्राप्नोतीत्युक्तो सिद्धान्तिनोक्तम्। समूदाये एते विंशत्यादयो भविष्यन्ति कथ सङ्घ इति वर्त्तते। न च प्राणिसमूह सङ्घ इति व्याख्या

यतो ऽसकृत प्रक्रियादशायामपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात् । अन्यथा मन्नीतपुरुषादेरपि प्रथमयैव राजा चासौ पुरुषश्चेत्यादिविग्रहा

प्रमाणा, विग्रहे चापि दर्शनात, विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते प्रभिन्नयोवर्णयो, द्यावाचिदस्मै पृथिवी नमेते इति किं पुन समासे यत्र चान्या चान्या च शक्ति प्रादुर्भवति कथ पुन अत्तशब्देन न्यग्रोधाभिधान

तत् ग्रन्थस्वारस्येन युगपदधिकरणवचनतावादिन एवैतत् पूर्वपक्षे सिद्धान्तित्वप्रतीते ॥ ननु प्लक्षन्यग्रोधयोरुभयार्थत्वमिति वदतोऽन्य-वाचकत्वमसिद्धमत आह

लौकिकादिति ॥ (कै)

नन्वस्यान्यार्थोपलाभावेन प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वादित्यनुपपन्नमत आह

प्लक्षशब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाय ॥

विंशतिरिति न सिध्येत । सङ्घ समूह समुदाय इत्यनर्थान्तरं दयोदशतो सङ्घो विंशतिरिति । न च विंशको गोसङ्घ इति न स्यात । विंशतिशब्देनैव गोसङ्घस्योक्तत्वात । तत्र परिमाणिना उत्पत्तेरापत्तेरिति वाच्यम । इत्थायां इत्थसङ्घस्य दशता दशत्सङ्घस्य दशतो गवा च पारमार्थिको भेदो नास्ति केवल बुद्ध्या परिकल्प्यते । बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दाबुद्धिभेदा र्थाकारामूपजनयन्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे भेदमुपगमयन्तीत्यदोषात् । दशतो द्व्यादिशतिशब्दादुत्पत्त्यसम्भे परिमाणिनिष्पत्तिसिद्धे वास्तवमभेद मादाय सामानाधिकरण्य च सिद्ध विंशतिर्गाव इति गवा दशतश्च तात्त्विकभेदाभावाद् गवामपि दाशतसङ्घगुणित्वेन गुणिना गुणविशेषणे गवा विंशतिरिति षष्ठी । समुदायाभिधाने समुदायस्यैकत्वादेकवचन

मस्ति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादीना निर्विषयतापत्तिश्च । स्यादेतत । भूत पूर्वगत्या तन्निर्वाह उत्तरपदार्थप्राधान्यादिवत । अलुक्समासे तु यथा

तेन वा तस्य, साहचर्यादिति, यद्वा तदा निमित्त भवतु यद्यपि च लोक व्यवहारे केवलस्य प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्व न दृष्ट न्यग्रोधशब्दस्य वा प्लक्षाभिधायित्वम्, द्वन्द्वावयवानात्वनेकार्थाभिधायित्व न केवलानामिव

प्लक्षेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते । (भा)

इत्युक्तम् ॥ तत्र दर्शनमुपपादयति

लोकव्यवहारे प्लक्षेति । (कै)

पूर्वोक्तेन शब्दप्रयोगक्रमेणार्थज्ञानक्रमादुभय क्रियान्वय द्विवचन च न स्यादित्यभिमान ॥ भाष्ये

तुल्य हि कारणम् इति । (भा)

दर्शनरूप कारणमपि तुल्यमित्यर्थ । तदाह

सिद्धम् । सामानाधिकरण्येऽपि विंशतिर्गाव इत्यादौ विंशतिसङ्ख्या समुदित द्रव्यसमवायिनी न तु प्रत्येक समाप्तेति शावोधनमित्यादिवत तद्गतैकत्वस्य विशेष्ये आरोपेणैकवचनसिद्धिरत एव द्रव्यगतलिङ्गसङ्ख्या नानुवर्त्ति । प्राकशतादेशा स्त्रीलिङ्गत्वमेकवचनान्तत्व च । शतस्यनपुंसकत्वम । विंशती विंशतय इत्यादिस्त्वेकशेषे साध्वेवेति कैयट । तदुक्त भाष्ये एते विंशत्यादय समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति । भाववचना सन्तो गुणवचना भवन्ति । गणवचना सन्तोऽवशिष्टा भवन्ति । अन्येगुणवचनेषु कदाचिद् गुणो गुणिविशेषको भवति यथा पट शुक्ल इति कदाचिद् गुणिना गुणो विशेष्यते पटस्य शुक्ल इतीति भाववचनत्व सङ्ख्यानक्रियावचनत्वात् ।

आक्रोश इत्याद्यनुवादसामर्थ्यादेव निमित्तामायन्यायो नाश्रयिष्यते । नैवम् । ज्ञापकस्य सामान्यविषयताया लाघवेन द्वन्द्वावयवेष्वपि द्विवचनाद्यलाभात

दोष, नियतविषयाश्चापि शब्दार्था भवन्ति यथा भ्रातृशब्दस्यैकशेष एव स्वसरि वृत्ति पुत्रशब्दस्य दुहितरि, एतेनैतदपि निरस्तम्, एकेनोक्त त्वात्तस्यार्थस्य परस्य प्रयोगो नोपपद्यत इति, कथ द्वन्द्वावयवादामेव पर

तुल्यो लोकेति ॥ (कै)

पुनर्भाष्ये शङ्कते

नवै लोके इति ॥ (भा)

किं युक्तमेतदिति । (कै)

'युक्तं पुनरि त्यत्र काका प्रश्नो व्यङ्ग इति भाव ॥

भिन्नरूपत्वादिति । (कै)

प्लक्षो दृश्यतामित्यादौ सविभक्तिसमासे निर्विभक्तिकमित्यर्थ ॥

गुणवचना इत्यस्य तत् सादृश्यात् तच्छब्दव्यवहार्य्या इत्यर्थ । गुणवचना सन्त इत्यादिना तत सादृश्योपपादनात् । अत एव गोविंशत्यादिषु षष्ठीसमास सिद्धि । गुणत्वाचित्वे हि 'पूरणगुणेति' निषेध स्यात । मुख्यगुणत्वेन कैयटादिकृतो व्यवहारस्त्वसगत एव । भाष्यविरोधात । एव च विंशतिद्रव्यसमुदाय एव विंशतित्वमिति भङ्ग्यान्तरेण प्रकृतिप्रत्ययवि भागबोधनायोक्तम् । तथाच द्व्यादयोऽपि तत्तद् द्रव्यसमूहवचना इत्युक्तमेव । असमूह एव चैकत्वम । "अर्हति" सूत्रे भाष्येऽपि भेदमात्र सख्या आह इत्युक्तम् । भेदो वैलक्षण्यमिति कैयट । एकत्वस्याभेदबोधकत्वात तथा व्याख्यातम् । तदुक्त हरिणा ।

निमित्तापायन्यायस्यानित्यत्वाच्च । न चैव वद्राजलुगसिद्धि । तेनैवेति सौत्रमपि बहुवचने पर इति व्याख्या च प्रत्याख्याय बहुषु वर्त्तमानस्येत्यर्थस्य

स्वरसन्निधानादेषा शक्तिवक्तिसन्निधाविव द्यूते द्रवता, नो खलु वह्निविगतौ भवति, यदि तर्हि प्लक्षोऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थो बहुत्वाद्बहुवचन प्राप्नोति नात्र चत्वारोर्था किं तर्हि याभ्यामेवात्रैकोद्व्यर्थस्ताभ्यामेवाप

भिन्नशक्तित्वादिति । (कै)

तत्र भिन्नोपस्थितिजनिका शक्तिः । समासे एकोपस्थितिजनिका सा इत्यर्थः ॥

प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग इति । (भा)

प्लक्षशब्देन न्यग्रोधार्थरूपस्योक्तत्वान्न्यग्रोधशब्दप्रयोगो नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ युगपदभिधानमनुक्तिश्च विरुद्धेत्यत आह

न्यग्रोधशब्देति ॥ (कै)

भारोद्यचिति । (कै)

'भेदाभेदविभागोऽपि लोके संख्यानिबन्धनः'

इति द्वित्वादिभेदव्यवहारकृदेकत्वमभेदव्यवहारकृदिति हेलाराजः । विवक्षया विलक्षणसमूहरूपत्वं च ह्यादयं आहुः । असमूहरूपत्वं चैकशब्द आह । एवं च हरिणा कथमेकत्वं समुदायरूपत्वमुक्तमिति चेत् सत्यम् । परमतेन तथाभिधानात । अत एवोपक्रमे ।

'संख्यावानसत्त्वभूतोऽर्थः सर्व एवाभिधीयते ।

सधर्मो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा" ॥

इत्युक्तम । सधर्मः संख्यारूपो धर्मः व्यतिरिक्त इति वैशेषिकमते तेषां द्रव्याश्रिता गुणरूपा संख्या । स्वमतमाह तेषामात्मैवेति तेषां सत्त्वभूता

स्थापयिष्यमाणत्वात । अत एव जहत्स्वार्थायामपि लुक् सिध्यति । सम्प्रति प्रतीयमानं यद्बहुत्वं तदाश्रयस्य तद्वानेनप्रागभिधानात् भूतपूर्वगतेश्च

रोऽपि । स्यादेतत । उभयोरत्र पर्यायत्वे यथा प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधाविति द्विवचने प्रतीतिरेव प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्रापि प्राप्नोति तन्न, युगपदुत्पादात तद्यथा द्वयोरक्ष्णोर्युगपद्विस्फारितयोः पुरोवर्तिन्यर्थद्वये युगप-

इतरसंनिधाने एव प्रज्ञाविर्भावो न तु केवलस्यापीति भाव ॥

किमिमौ प्लक्षावेवेति (भा)

भाष्यस्य मुख्यौ प्लक्षावित्यर्थ ॥

तत कुत इति । (कै)

तस्मान्न्यग्रोधप्रतीतिरेव न स्यादतो न्यग्रोधशब्दप्रयोग आवश्यक इति बोध्यम् ॥ गौणस्याप्यस्य प्लक्षन्यग्रोधावित्यादौ लोकव्यवहारे परस्य प्रसिद्धत्वात मुख्यसमकक्षतया भाष्ये सदेह उक्त इत्यन्ये ॥

र्थाना समूहस्य समूहिभिरत्यन्तभेदाभावादात्मैवेत्युक्ता तथा सख्यात्ववान । अवसमूहरूपमेकत्व समूहरूप द्वित्वादि । तत्रैव सख्यात्वस्याप्यङ्गीकारेण समूहप्रत्ययापेक्षया विलक्षण प्रत्यय उपपन्नः । एतेन पदार्थमात्रादनुपाधेर्विलक्षणप्रत्ययानापत्तिरित्यपास्तम् । सख्यात्वस्य समूहरूपत्वस्य चोपाधित्वाद् इति गुञ्जराजादय । तत्र द्वादावनुद्भूतावयवभेद सख्या तद्विपरीतस्य तदाश्रय । यद्वा समूहत्वेन आधारताद्वित्वत्वेन चाधेयता सख्यागतैकत्वस्य तु विशेष्यत्वेनारोप शब्दशक्तिस्वभावात । दशशब्दस्य दशसम्बन्धिसमूहबोधक । अनुद्भूतावयवभेद सविशेष्य समूहत्वेन च विशेष्यता सख्या च सवपदार्थ भेदिका । सख्यापि भेदिका गुणक्रियादिभेदिका च ।

त्वेयापि वाच्यत्वात । न हि तद्धितवृत्तौ एकशेषवृत्तौ च तन्नाजोऽर्थवान । तन्नाभात्तन्नाजद्वन्द्वे तु वैकल्पिको लुगिति वक्ष्यते । एव स्थिते द्वन्द्वैकशेष

देवा प्रतीतिर्गम्यते तथेहापि द्रष्टव्य ननु यदा प्लक्षशब्दो न तदा न्यग्रोधशब्दो यदा न्यग्रोधशब्दो न तदा प्लक्षशब्द इति कथमत्र युगपद्व्यापार, स्मृतिस्थयोर्युगपद्व्यापारादद्दोष, पदानि हि श्रुतमात्राणि स्वस्वमर्थं स्मार

प्रतीताविति । (कै)

समुदायेन द्वयोरुपस्थितिरित्येवानुभवो न तु प्रत्येकं व्ययतानुभव इत्यर्थ ॥

समासस्य चानेकार्थेति । (कै)

अनेकार्थबोधकत्वादित्यर्थ ॥ उद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिरूपयो पर्य्यायाश्रयप्रयोगवद्भिरपि पदै क्रमेणैकैव बुद्धि समूहालम्बनवदिति भाव ॥

'क्रिया भेदाय कालस्तु सख्या सर्वस्य भेदिका'

इत्युक्ते । एकविग्रहत्वादयोऽपि सख्यान्तराण्येव न सख्यासमूह रूख्या कार्य्यानापत्ते । खाङ्गसमुदायादौ खाङ्गादिकार्य्याभावाद् इत्यलम ॥ एव चेतरेतरयोगे साहित्य विशेषणमिति सूत्रभाष्याद्यसम्मतम् । एतेनोपस्थित धवखदिरयोरेव द्वित्वान्वय । एकक्रियान्वयित्वस्यैकबुद्ध्यवच्छिन्नत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादेव भानेन तत्र वृत्तिकल्पनाया अनौचित्यात । अन्यतरस्यान्यतरत्वान्वयविवक्षाया पक्ष धवखदिरौ छिन्धीति तु न असामर्थ्येन समासाप्राप्ते । एकरूपेणैकविशेष्यान्वयित्वरूपसामर्थ्यस्यैव द्वन्द्वनिमित्तत्वात । द्वित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नयोरेकत्रान्वयस्यैवौचित्याच्च । अत सर्वो

योरलौकिकवाक्येऽपि द्विवचनादिदुर्लभम । लौकिके विग्रहे तु दूरापास्त तदिति दु खित्यनेनोक्तम् । एतेन राजा चासौ पुरुषश्चेत्येव विग्रहन्तो

यन्ति पश्चादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेष पदार्थेषु स्मृतिस्तान्यभिदधति, तस्यामेव स्मृतौ यगपदार्थोद्द्याकम्भवत्येव युगपद्व्यापार या च सा पदार्थाना स्मृति सा क्रमभाविनीति तत्क्रमेणैव यथासख्यादिव्यवस्था युगप

द्विवचनमित्यर्थ इति । (कै)

अत एव पृथिवीत्यस्य प्रगृह्यत्वोपपत्तिरिति भाव ॥ द्वितीयबोधस्तु एकश्च द्यामापदेन। अपरश्च द्यावापदेन। अत एव सक्रमेत इति द्विवचनोपपत्ति । देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च तिष्ठत इति वत ॥

परस्परनिरपेक्षा इति । (कै)

न्यग्रोधश्छिद्यता प्लक्षश्च इत्युक्ते न्यग्रोधस्य छेदनान्वये प्लक्षा पेक्षाया अभावमात्रेण परस्परनिरपेक्षत्वमित्यथ ॥ नन्वेतावतोक्ते अहरहर्नयमान इत्यादौ कथ समासप्रसङ्गो वारितोऽत आह

मृत्तिकयेत्यादावेव रीत्या समासो नानभिधानात् । किं च नात्र द्वन्द्व । एकरूपेण तथान्वयाभावात । नापि ततपुरुषस्तत्र तथा सामर्थ्यग्रहणे मानाभावात । ‘चार्थे द्वन्द्व’ इत्यस्य चार्थे सति यथा विशेष्यान्वयस्तथा विशेष्यान्वये सति द्वन्द्व इत्यर्थ । ‘समर्थ’ सूत्रे तन्त्रेण उभयविधसामर्थ्य ग्रहण परन्तु व्यवस्थितसमुच्चयान्वाचययोस्तु न समासोऽनभिधानात । ‘द्यौमे वासानावग्निमादधीयाताम” इत्यादौ सहितयोरधिकारलाभस्तु यत कर्त्तव्य तदनया सह इति वाक्याद् इत्यपास्तम् । तदुक्तसूत्रस्या शब्दत्वाच्च । धवखदिरावित्यादौ प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन विभक्त्यर्थान न्वयापत्तेश्च । सन्निहितार्थबोधकत्वमिति तु बहुव्रीहिप्रकरणे दूषितम ।

मीमासका परास्ता इति दिक । इह एकविंशतिर्द्वाविंशतिरित्यादौ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु सङ्ख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्टस्तस्माद्

दभिधानेप्युपपद्यते तदेव युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति स्थितम । इहैकविंशतिर्द्वाविंशतिरिति यद्यय द्वन्द्वस्याद् एक च विंशतिश्चेतीत रेतरयोगे द्विवचनबहुवचनप्रसङ्ग, समाहारे च ‘स नपुसक मिति नपु

तत्र चेनेति ॥ (कै)

चेनाप्यचेनापीति । (कै)

च विनापीत्यर्थ ॥ कचित्तु विनापि चेन इत्येव पाठ ॥ ननु समुच्चयेऽसामर्थ्यात् कथ समासप्राप्तिरत आह

सामर्थ्यं ह्यीति । (कै)

इत सर्वो मृत्तिकया इत्यादौ समासापत्ते । कि च क्रियाद्वारके सामर्थ्ये दध्योदनादाविव सामर्थ्यस्य द्वार भूतक्रियाया

धवे द्वित्वानन्वयापत्तेश्च । न चानुशासनिकसन्निधानग्रहणेन यदुत्तर य प्रत्ययोऽनुशिष्ट स तद् घटकार्थतदर्थैतदन्यतरगतस्वार्थबोधक इति धवेऽप्यन्वयो योग्यतादेर्नियामकत्वाच । अधपिप्पली राजपुरुष पश्य इत्यादौ न दोष इति वाच्यम् । व्युतपत्त्यन्तरकल्पने गौरवाद् एकरूपेणैक क्रियान्वयित्वसमनियतसमस्यमानपदार्थसमूहभानानुरोधेन वृत्तेरावश्यक त्वाच । अत एवात्र विग्रहवाक्ये इव चादिप्रयोगो न इत्यलम् । "चार्थे द्वन्द्व" इति तु अनेकमन्यपदार्थे' इति वत शक्तिग्राहकमेव । एते चार्थे इत्यस्यैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्ये सति द्वन्द्व इत्यर्थ इत्यपास्तम् । एकक्रियान्वयित्वे च शब्दशक्तेरभावाच । अग्निषोमावि' त्यादौ समु दितस्य देवतात्वाद्यत एव सगच्छते । न च चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावा

द्वन्द्व एवायम । स च समाहारे । नेतरेतरयोगे । अनभिधानात । पुस्त्वन्तु लोकात । यदा लेकाधिका विंशतिरिति शाकपार्थिवादिसमास क्रियते

सकप्रसङ्ग अत एव एकाधिका विंशतिरेकविंशतिरिति शाकपार्थिवादि त्वात्समास क्रियते नैव शक्य राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्धकवृष्णिष सख्ये ति

पृथक् प्रयोगनिष्पत्तिः । किं चैवं सति सूत्रस्य चाथपदविग्रहमुक्त्वा पुनस्तद्यप्रश्ने समुच्चयोल्लेखासङ्गतिरेव। गर्भार्थेन सौत्रेण तदप्रतीते । किं च गामश्वं पुरुषं पशुम् इत्यत्र सर्वत्र नैरपेक्षे समुच्चयोऽपि कथं समुच्चये एकत्र सापेक्षत्वात् ॥ भाष्ये

सक्षस्य इत्युक्ते इति । (कै)

न्यग्रोधो दृश्यतामित्युपक्रमोक्तौ तु न प्लक्षस्य इति गम्यते इति भावः ॥

ख्यातोपात्तसङ्ख्यान्वयाय चार्थसमूहस्य विशेष्यत्वाय च चस्य तद्वाचकत्वं वाच्यम् । एवं च चैत्रस्य मैत्रस्य च समूह इत्यत्रैव मथा प्रसिद्धिरितिवाच्यम । तदात्मकत्वेन समूहप्रतीत्याभेदनिबन्धनसाध्यप्रासे । स च समूहः क्वचिद् वास्तवः क्वचिद् बौद्ध इत्यन्यत । पुष्पदन्तादिपदेऽपि समूहः शक्योऽत एव द्वित्वान्वयः पुष्पदन्तावित्यस्य प्रकृतिक्लान्ताऽदन्ता वा । एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ इत्यमरे द्वन्द्वेन पर्य्यायप्रदर्शनात पुष्पवन्ता वित्यत्र द्विवचनोच्चारणाच्चैकयोक्त्या इत्युक्तेश्च। समूहस्य शक्यताया स्पष्टमेव लाभात। पुष्पवन्तपदं चन्द्रसूर्य्यसमूहे शक्तमित्याकारः शक्ति ग्रहोऽतो न तत एकतरमात्रबोधो नापि शक्त्यानन्त्यम । यत्तु भेदस्यार्थ इति तन्न । तद्बोधाननुभवात । चेन क्वापि तदर्थाप्रतीतेश्च । चार्थे साहित्य

तदा समासान्तोदात्तत्वमपीष्यत इति पाञ्चमिकभाष्ये बहुव्रीहौसख्येये डजित्यत्र स्थितम ॥

पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात तस्माद् द्वन्द्व एवायं स च समाहारे नेत रेतरयोगे अनभिधानात, नपुंसकत्वन्तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्ग स्येति न भवति ॥

न्यग्रोधश्च इत्युक्ते इति । (कै)

प्लक्षो दृश्यतामित्युपक्रम्य न्यग्रोधश्च इत्युक्ते इत्यर्थ ॥ अन्वाचये चलोपश्च इत्युक्ते इति पाठ ॥

सापेक्षोऽयमिति (भा)

प्रधानीभूतक्रिययेत्यर्थ ॥ तदाह

यदात्विति ॥ (कै)

इतरश्च इत्यस्य तदा इत्यादिभिन्नकर्तृतयाभिन्नक्रियान्वयितया तत्रैव सामर्थ्याभावे युक्त्यन्तरमाह

अनेकस्य पदस्येति । (कै)

पर भिन्नानामित्यन्यत । शिवरामयोरभेद इत्यादौ तत्तदुपाधिकृतभेद वतोरेवोपाधिनिर्मोकेऽभेदप्रतिपादनान्नविरोध । समूहस्य समूहिभ्यो भिन्नाभिन्न इति निरूपितम । सहिताभ्या कृतमित्यादे समूहबुद्धि विषयाभ्या कृतमित्यादिक्रमेणार्थ । धवखदिरौ छिन्धि इत्यादौ क्रियान्वय एव समूहस्य । क्रियोत्पत्तिश्च समूहेऽसम्भवात प्रत्येकमेव । एव पितरौ श्राद्ध कुर्यादित्यादावपि । इदमेवाभिप्रेत्यतुल्यवदेकक्रियान्वयित्व साहि त्यमिति प्राञ्च । यथा तुल्ययोरेककालमेकधर्मसम्बन्धानिमित्तक तुल्यत्व तद्विना तुल्यत्वासम्भवात् । तथैककालमेकक्रियान्वयित्वनिमित साहित्य समूह इत्यक्षरार्थ । समुच्चयान्वाचययोस्तु न समास । ईश्वर गुरु च भजस्व इत्यादौ समुच्चये । एकस्यान्यसहितस्यान्वयित्वनिमित्तसाहित्येऽप्येकस्य केवलस्यैवैकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयेन चार्थेऽनेकसुबन्तस्य वृत्त्यभावात् । एक धर्मावच्छिन्ने इत्युक्तेवस्तुतो भजनस्य भिन्नत्वेऽपि न दोष । अत्रैकस्य

इद समुच्चयेऽपि बोध्यम॥ एव च समुच्चयेऽप्यनेकस्य चाथ वृत्तित्वाभावात समासपरिहार इति प्रागुक्तमसगतमेवेति बोध्यम्। एव च समुच्चयेऽपि॥

परस्परापेक्षाणामिति । (कै)

एतेन व्यपेचा सामर्थ्यवादे द्वन्द्वेऽनुपपत्तिरित्यपास्तम्। परस्परान्वयित्ववत इतरान्वये परस्परापेचत्वस्यापि व्यपेचात्वात् । सा च प्रकृतेऽस्त्येवेति भाव ॥ एतद्विपर्ययस्य समुच्चयादौ दर्शित एव। 'परस्परापेचाणाम् इत्यनेन समुच्चयाद वैलक्षण्यमुक्तम् । अत एव भाष्ये 'प्लक्षश्च इत्युक्ते गम्यते एतन्न्यग्रोधश्च' इति समुच्चयस्याकार प्रदर्शितस्तेनप्लक्ष परसाहित्यमपेचतेऽपर इतरसाहित्यमित्युक्तम्।

केवलस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यान्यसहितस्याकृत्या तदन्वय । स च विशेष्य तया विशेषणतया वा । आद्ये – देव पचति हसति चेत्यादौ । अन्त्यस्तूक्ते समुच्चये । चैत्रो मैत्रश्च पचतीत्यादौ नित्यमेकवचनान्ताख्यातप्रयोग एव । चरहितस्य केवलस्यैवान्वयात् । च सहितेनाप्यनुद्भूतावयवभेदसमूहस्यैव प्रतीते । किं चात्र समासे एकपदोपस्थाप्य समूहस्यैवाकाङ्क्षमेवेतरान्वयस्य पुष्पवन्तादौ क्लृप्तत्वेन समुच्चयत्वस्यैव भङ्गापत्ति । अत एव भिक्षा मट गाचानय इत्यन्वाचयेऽपि न समास । अत्र चकारसमभिव्याहृते आनुषङ्गिकत्वमितरसाहित्य च भासते । आनुषङ्गिकत्व चान्यभिव्यादकाय त्वनिष्पाद्यत्वम् एव च तद्याप्यत्व फलति । एव चानुषङ्गिक भिक्षाटनसहित गवानयनमिति बोध । प्रायेणान्वाचय चस्य क्रियान्वये भवति । यत्र तु क्रियान्वय्यपि द्वय हसन्ति च पचन्ति च इत्यादौ तत्र परस्परसाहित्याव गमात्रानुषङ्गिकत्वप्रतीति । एव समुच्चये च समभिव्याहृतस्य किंचिद

अपि चानेन समुच्चये साहित्यविशेषणमित्युक्तम्। न्यग्रोधसहित प्लक्ष इति तदर्थ । अतोऽपि तत्र न समास । चार्थप्राधान्ये एवैतत् समासप्रवृत्ते । इतरेतरयोगस्य प्लक्षस्य न्यग्रोधस्य इत्युक्ते गम्यत एतत। प्लक्षोऽपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोऽपि प्लक्षसहाय इति आकार । अनेनोद्भूतावयवभेदसाहित्यस्य विशेषता इति दर्शितम्। एव च समुच्चयान्वयाचयश्चकारो द्योतक । अन्त्ययोस्तु वाचक । तत्र तदर्थस्य विशेषत्वादिति बोध्यम्। तस्मात गामश्वम् इत्यादौ न समुच्चय । विनिगमनाविरहेण सर्व्वेषा परस्परसाहित्यावगते । अहरह शब्देन तथैव प्रतीति । चार्थसाहित्यावगतिसद्भावेन समास प्राप्तिशङ्का। उत्तर तु चशब्देन साहित्य वाक्ये यत्र प्राधान्येन

प्रधान्य प्रतीयते । त एव समकक्षयोरेकस्य समुच्चयत्वे दुःख दृश्यते। इतरेतरयोगेन मिलितस्यैकधर्मावच्छिन्नेतरान्वय । धवखदिरौ छिन्धि इत्यादौ तथैवानुभवात । मेलन च समूहरूपता । अत एव तद्विग्रहवाक्ये चद्वयप्रयोग तेन ह्यन्योऽन्यस्मिन अन्योऽन्यसाहित्य गम्यते । तेन समूह रूपता सिद्धि' । अत एव चैत्रस्य मैत्रस्य पचत इत्यादौ नित्य द्विवचनाद्य न्ताख्यातप्रयोग एव। एकैकत्वेन द्वित्वादेर्विरोधेऽपि समूहवद्विविषय गतनानेकत्वैरविरोधात । एकधर्मावच्छिन्नेत्युक्ते । अजा ग्राम नयति इत्यादौ न समास । क्वचिदेकचकारप्रयोगेऽपि प्रकारान्तरगृहीततात् पर्यवसानात परस्परसाहित्यावगतिभवत्येव । यथा साकाशकाना पाटलि पुत्रकाना च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यादौ। स्पष्ट चेद "द्विवचन विभज्योपपद" इत्यत्र भाष्यकैयटयो । एव क्वचिच्चकाराभावेऽपि तत प्रतीतिर्यथा 'अहरहर्नयमानो गामश्व पुरुष पशुम' इत्यादौ अहरह

भासते वृत्तौ चाभावे च समासे तत्र समासशास्त्रप्रवृत्ति चकारार्थे वर्त्तमानानेकसुबन्तसत्त्वात । गामश्वम् इत्यादौ तु अहरह-शब्देन साहित्य गम्यते न तु चेनेति भाष्याशय । समुच्चयेऽपि शाब्द-बोधे एकत्रैव साहित्य बुध्यते । एकोत्तर च प्रयोगात् । इत्यनेक-सुबन्तस्य प्रधानभूतचार्थे वृत्त्यभावात समासाभाव इत्ययमर्थस्य भगवता समुच्चयान्वयाचयस्वरूपनिरूपणेनैव तस्य प्रधानभूतचार्थे वृत्त्या दर्शितम । अत एव सन्नियोगशिष्टपरिभाषापि न्यायसिद्धेति भाष्यतात्पर्यम ॥ इन्द्रस्त्वष्टा वरुणम् इत्यादावपि परस्परसाहित्ये-नैव लोकपालकत्व बुध्यते इति बोध्यम् ॥

तत्रापीति । (कै)

परन्त्वनुभूतावयवभेदमिति भाव ॥ भाष्ये

पदसमभिव्याहारात तत प्रतीति । क्वचित्तु चद्वयसत्त्वेऽपि न तत प्रतीति । वाक्यालङ्कारमात्रार्थत्वात तयो यथा 'यदग्नये च प्रजापतये च' इत्यादौ । मन्त्रलिङ्गेन तत्र प्रत्येक देवतात्वस्यैव प्रतीते । समाहारेऽनुद्भू तावयवभेद समूहो विशेषोऽत एव तत्रैक वचन सिद्धम् । द्वन्द्वश्च प्राणि त्यादिप्रकरण तु नियमार्थ इति भाष्ये स्पष्टम । पाणिपाद वादय इत्यादौ वादनकर्मत्वन्तु वस्तुतस्तस्य पाणिपादाभिन्नत्वाद् बोध्यम । यत्तु अत्र समाहारो न भासते द्विवचनादित्यनुशासनेनासाधुत्वबोधनान्नेति तन्न । सर्वत्र तद्बोधकानुशासनाभावात् । एकवचनविधायकाभावात । समा हारद्वन्द्वगर्भेतरेतरयोगे द्विवचनानापत्तेश्च इत्यलम् । स्यादेतद् – 'अह रहनयमानो गामश्व पुरुष पशुम' इत्यादौ "इन्द्रो वरुणस्त्वष्टादित्य एते लोकपाला" इत्यादौ च चार्थसप्रत्ययात द्वन्द्व प्राप्नोति । चार्थे चशब्दस्य

समाहारेति । (भा)

पृथग्वाक्यम । अत्र वृक्षोऽपि न्यग्रोधसहाय इत्याद्यनुवर्त्यते । अनुद्भूतावयवभेदसाहित्यावगतिरितिविशेषोऽनुद्भूतावयवभेदमेव साहित्य समाहारशब्देनोच्यते ॥ तदाह

क्रियते इति । (भा)

द्वन्द्व इति शेष ॥ सूत्रारम्भे प्रयोजनान्तरमाह

तत्रायमपीति ॥ (भा)

द्वन्द्वैकवद्भाव । (भा)

इति ग्रन्थेन पक्षान्तरगौरव प्रदर्शित इत्याह

द्वन्द्वस्य च इत्युभयोरेव साधुताया शास्त्रेण बोधनात् । आद्ये "अहरह" इत्यनेन अन्त्ये "लोकपाला" इत्यनेनेतरेतरयोगप्रतीते । ननुयुगपद धिकरणवचने द्वन्द्व इति न्यासेन न दोष । अधिकरण वर्त्तिपदार्थौ तयोर्युगपत पदद्वयेनाभिधाने द्वन्द्व इति तदर्थ । एव च रामकृष्णावित्यादौ रामपदेन रामकृष्णयो कृष्णपदेन च तयोरभिधानाद् भवति द्वन्द्व । गामश्वमित्यादौ तु गवादयो भिन्नै शब्दैरेकैकरूपा एव पृथक् प्रत्याय्यन्ते इति न दोष । विरूपाणामित्येकशेषस्तु नात्र द्वन्द्वविधिसामर्थ्येन समा नार्थानामिति सामर्थ्येन च युगपदधिकरणता विनापि समानार्थताया मेवैकशेषात । पट्वी मृद्वावित्यत्र पुवत्त्वमपि न इत्ते प्रागपि यत्र सामानाधिकरण्य तत्रैव तत प्रवृत्ते सहभूतयोरेव युगपदर्थद्वयबोध सामर्थ्यमिति नान्यतरवैयर्थ्य द्वन्द्वविषय चैतद् अत केवलरामपदाद्

युगपदिति ॥ (कै)

न च विषयेति । (कै)

नियमार्थमित्यर्थ ॥ वस्तुतो द्वन्द्वैकवद् इत्यस्य सर्व्वो द्वन्द्वो विषयैकवदितिवचन न कार्य्यमित्येवार्थ इति न दोष ॥

न कश्चिद्दोष इति । (कै)

एकादीना नित्यबहुवचनान्तत्वादिति भाव ॥ न केवलाप्रकृति-रिति समर्थाद्वचनमिष्यत एव अत आह

द्विवचनमिति । (कै)

उभयो सख्यापरत्वे द्विवचन सख्येयपरत्वे बहुवचनप्राप्नोति इष्यतेत्वेकवचनमिति भाव ॥

राम कृष्ण च इति वाक्यघटकात चेनोभयबोध । वेदेतु क्वचिद् वाक्येऽपि सा 'द्यावा ह क्षामा' इत्यादौ। एकैकेनार्थद्वयाभिधानेऽपि "तिष्यपु नवस्वो" इति सूत्रस्य बहुवचनस्य इत्यनेन 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद् भवति' इति ज्ञापनात। पक्षे धवखदिरमित्यादौ सिद्धिरिति चेन्न। 'सेय युगपदधिकरणवचनता दुःखा दुरुपपादा च" इत्यादिना भाष्ये एव तस्या दूषितत्वात। तत्र दुःखत्व प्रतीतावनुपारोहात। तथाहि वृद्धव्यवहारात हि शब्दार्थनिर्णय । न च प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्व लोके दृश्यते। न च प्लक्षशब्दस्य लक्षणा न्यग्रोधशब्देनैव तल्लाभात्। द्विवचनाद्यन्तप्रयोगस्यान्यथासिद्धेश्च समूहस्यावयवापेक्षद्वित्वादिमत समुदायात् प्रतीते । "दुरुपपादा" इत्यस्य 'दुष्ट निःसारम उपपादन

षष्ठीसमास इति । (कै)

सहस्राणां शतमिति विग्रह । सख्याया अल्पीयस इति शतस्य पूर्व्वनिपात । तदस्मिन् अधिकम् इति सूत्रे ध्वनित मेतत ॥ भाष्ये

अस्तु तर्हि द्वन्द्व (भा)

इत्यस्य सोऽपीत्यथ ॥ पूर्वसिद्धं लिति वार्त्तिकोक्तेस्तद्भावकल्पने मानाभावात ॥

तिष्यपुनर्वस्वोरिति । (कै)

एकविशत्यादावितरेतरयोगस्तु न । अनभिधानादिति बोध्यम् ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषाभ्यां स्वरभेदस्त्विष्यत एवेति केचित । परे तु तत्पुरुषत्वे स्वरो न सिध्यति इत्याशङ्क्य

यस्याः सा निष्प्रमाणा' इत्यर्थ । न च 'द्यावा ह क्षामा' इत्यादौ व्यासे दर्शनात समासेऽपि सेति वाच्यम । तस्य छान्दसत्वेन तत्र "सुपां सुप" इत्येव सिद्धि । न च समासात द्विवचनबहुवचनोतपत्त्यर्थे तदावश्यकता पूर्वसुपमादितत्वात । समुच्चयान्वाचययो समासाभावार्थमपि न सा । उक्तरीत्याऽसामर्थ्येनैव तत्र समासवारणात । आङ्गश्च वाङ्गश्च कालिङ्गश्चेति अङ्गवङ्गकलिङ्गा इत्यादौ 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति लुक तु तद्राजप्रत्ययार्थसमूहगतबहुत्वविवक्षाया तद्राजप्रत्ययस्य लुग् इत्यर्थात त विनापि सिध्यतीति चेत् सत्यम् । येन बहुत्वस्यार्थस्याभावात समासाप्राप्तेरिति भाष्ये एव समाधानात । यत्र विग्रहे येन बोध्य साहित्य

अस्तु तर्हि द्वन्द्व इति (भा)

वाक्योक्ते । स्वरभेदो नेष्ट । उपक्रमे कोऽयं समास द्वन्द्व इति सिद्धान्त्युत्तरश्च द्वन्द्व एवेत्येवार्थ ॥

सिद्धन्त्विति । (भा)

सिद्धान्त्येकदेश्युक्तिरित्याहु ॥

तत्रैव द्वन्द्वो न चात्र तथा अहरहरादिपदसमभिव्यवहारेण तस्य तत्र बोधेऽपि चकाराबोध्यत्वात् उक्तार्थत्वाच्च तत्र चकाराप्रयोग इति दिक् ॥

"उपदशा दन्तोष्ठम्' दशसमीपोदन्तोष्ठ समाहार इति बोध । समाहारे दशसमीपत्व च स्वघटितदशत्वसख्या समीपसख्यावदवयवकत्वेन । अत्र बहुव्रीहिर्नानुप्रयोगस्तस्य नित्यबहुवचनान्तत्वेन दन्तोष्ठमित्यनेन अन्वयायोग्यत्वात ॥

उपसर्जनम्पूर्वम् । २ । २ । ३० ॥

विपर्ययप्रयोग इति । (कै)

पदयोर्विपर्ययेण प्रयोग इत्यर्थ ॥ सूत्रप्रत्याख्याने उत्तर-ग्रन्थानुत्थानमाशङ्क्याह

इदानीमिति ॥ (कै)

न भिद्यते इति । (कै)

वाक्यापेक्षयाप्रधानलक्षणभेदवान्न भवतीत्यर्थ ॥ तदाह

राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इति । (कै)

व्यतिरेकोऽत्र भेदमूलकसम्बन्ध । एव च राजनिरूपितभेद-निबन्धवान भवतीत्यर्थ । विशेषणनिष्ठ एव सम्बन्ध इति भाव ॥ परे तु षष्ठी सुबन्तेन समस्यते इत्युक्ते प्रत्यासत्त्या येन सुबन्तेन समासस्तन्निरूपितसम्बन्धायकषष्ठ्येव गृह्यते इति तदेव षष्ठ्यन्त

'उपसर्जन पूर्वम्' ॥ 'अनियमो हि स्यादिति'। यद्यपि विपरीत-प्रयोगो लोके न दृष्ट परपुरुषापराधात्तु वाक्यवत्सम्भाव्येतेत्यर्थ इह राज्ञ

प्रथमानिर्दिष्टं न प्रधानमिति । एवं चार्थात् "पूरणगुणेति सूत्रस्थसमानाधिकरणेनेत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेव समानाधिकरणेन षष्ठीसमासप्राप्तत्वे "षष्ठी" (१ । २ । ८) सूत्रे प्रत्यासत्त्याश्रयणाद्

अर्थाभेदाद् (भा)

इति भाष्यस्यायमर्थ । अर्थस्य पुरुषस्य राज्ञाभेदाभावात् राजनिरूपितभेदनिबन्धनसम्बन्धवत्त्वाभावात् किन्तु धनादिनिरूपितसम्बन्धत्वादिति सम्बन्धस्य विशेषणनिष्ठत्वादित्याहु ॥ यत्तु "अर्थाभेदाद्' इति अप्रधानपदोपसर्जनपदयोरिति शेष इत्याहुस्तन्न । "प्रथमानिर्दिष्टम्' (१ । २ । ४३) इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । वाक्यसम्बन्धिनिरूपिताप्राधान्यस्यात्रापि सत्त्वाच्च । पूर्वकार्य्याभिधा तयो पर्य्यायताया अप्रकस्वीकारत्वाच्च ॥

पुरुषस्य पुत्रो राजपुरुषपुत्र इति षष्ठीसमासप्राप्ते द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेऽप्युपसर्जनसंज्ञा ऽन्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति, पुरुषस्यात्र राजापेक्षया प्रधानमिति पूर्वनिपातनियम ॥

अल्पाच् तरम् । २ । २ । ३४ ॥

तरप श्रवणाविचारानुपपत्तिमाशङ्क्याह

किमिति ॥ (के)

तन्त्रेतरनिर्देशे प्लक्षन्यग्रोधावित्यादिसिध्यर्थं यत् किं चिदपेक्षयाल्पाच्त्वमतिशयस्तूपात्तापेक्षया । अतन्त्रेलवल्पत्वमेवोपात्तापेक्षयेति बोध्यम् । अत एव शङ्खदुन्दुभिवीणानामित्यस्य सिद्धिस्तत्पक्षे तन्त्रात द्वयो ' इत्यस्याविवक्षावद् अतिशयस्याप्यविवक्षौचित्यादित्याहुः ॥ भाष्ये

अल्पाचतरम् ॥ अत एव निपातनात्स्वार्थे तरप कुत्वचुत्वयोरभावश्च । द्वन्द्वे अल्पाच् पूर्वं स्यात् । धवखदिरौ । कथं तर्हि प्रासादे धनपतिराम केशवानामिति । धनपतेश्च रामकेशवयोश्चेति विग्रहः । पूर्वाभ्यामल्पा

'अल्पाचतरम् ' ॥ अत एव निपातनात्स्वार्थे तरप् कुत्वाभावश्च यदि तु प्रकर्षे तरप चेत्तदा धवखदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु सन्निहितेषु द्विवचनोपपदत्वाभावादस्याप्रवृत्तावनियमः स्यात द्वयोरेव तु स्यात प्लक्षन्यग्रोधाविति । 'शङ्खदुन्दुभिवीणा इति' तूर्याङ्गानामित्येकवद्भावो न भवति, तूर्यशिल्पोपजीविनामेव तत्र ग्रहणात, नियतद्रव्यविवक्षाया जातिपरत्वाभावा 'ज्जातिरप्राणिनामि''त्येतदपि न भवति शङ्खवीणाभ्या

दुन्दुभिशब्दस्यापीति । (भा)

न चैतत् प्रवृत्त्यभावेऽपि द्वन्द्वेऽपीत्यस्य प्रवृत्त्या दुन्दुभिशब्दस्यैव पूर्वनिपात प्राप्नोतीत्यपिरसङ्गत इति वाच्यम् । पूर्वद्वन्द्वे ततो-वीणाशब्देन द्वन्द्वे तद्वदेतस्य पूर्वनिपातप्राप्त्या तदुक्ते । तद्ध्वन-यन्नाह

कदाचिदिति ॥ (कै)

अथातन्त्रम इति भाष्याशयमाह

अतन्त्रे इति ॥ (कै)

अल्पाच्त्वेति । (कै)

परत्वादस्यैव प्रवृत्तेरिति भाव ॥

चतर विप्रतिषेधेन ॥ वाग्मी वागिन्द्रौ । एवमग्रेऽपि । कथ तर्हि अधीतिबोधाचरणप्रचारणैरिति । अधीत्या च बोधादिभिश्चेति विग्रहे भविष्यति । यद्वा । अनित्यमिद प्रकरणम् । लक्षणहेत्वो क्रियाया

दुन्दुभेर्द्वन्द्वे दुन्दुभिशङ्खवीणा इत्यपि भवति, एव मृदङ्गस्य शङ्खपणवौ च मृदङ्गशङ्खपणवा, धनपतिश्च रामकेशवौ च प्रासादो धनपतिरामकेशवा नामित्यादि भवति, तथा होता च पोता च नेष्टा चोद्गाता चेति बहूना युगपद् द्वन्द्वे तृतीयस्योत्तरपदमनन्तरमिति तस्यैवानङ भवति नेतरयो होतृपोतृनेष्टोद्गातार, द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे त्रयाणामप्यानङ भवति होतापोता नेष्टोद्गातार इति, एवमन्यत्रापि द्वन्द्वक्रियायामानुपूर्व्यविशेषाद्रूपविशेषो

मृदङ्गशङ्खतूणवा इति। (भा)

पक्षद्वयेऽपि भाष्योक्तरीत्यैव साध्यम् । अतन्त्रपक्षेत्वारोपितत्वादृष्टैव प्रवृत्तेरिति भाव ॥ मृदङ्गशङ्खतूणवा इत्यतिशये तरप् परापरो दृष्टाथ । स्वरितादि इति सूत्रे उदात्तानाम् इति बहुवचननिर्देशवत् ॥ तन्त्रेतरनिर्देशे बहुषु नियमाय भाष्ये उक्तम्

अल्पाजिति वक्ष्यामीति । (भा)

यत कुतश्चित् सवर्णायत्वाच्त्वात् सामर्थ्यादतिशयप्रतीतिरेव च द्वयोरित्यशाभावात् शङ्खदुन्दुभीत्यादिसिद्धि । एव च द्वयोरित्यशत्यागपूर्वकमतिशयो विवक्षित इति तात्पर्यम् । मृदङ्गेत्यादौ त्रयाणा समासे तु शङ्खस्यैव पूर्वनिपात इति बोध्यमिति पाठ ॥

नियतद्रव्येति । (कै)

जातिप्राधान्ये हि तदाश्रयण व्यक्तीना विनिगमनविरहेण नान्तरीयकत्वाद्बोध इति भाव ॥ तदाह

समुद्राभ्राद्घ इत्यादिनिर्देशाव । तेन ससौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीम् । लोचनाधरकृताहृतरागेत्यादि सिद्धम् । ऋतुनक्षत्राणा समानाक्षराणामानुपूर्व्येण निपातो वक्तव्य ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ता । कृत्तिकारो

वेदितव्य । पूर्वाभ्यामल्पाच्तरमित्येतत्पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वाद्वृत्तौ न पठित, द्वन्द्वे घि' त्यस्यावकाश पटुगुप्तौ, 'अल्पाचतरमि'त्यस्यावकाश प्लक्षन्यग्रोधौ वागग्नी इत्यत्रोभयप्राप्तौ अल्पाचतरमित्येतद्भवति । अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाश उष्ट्रखरम्, अल्पाचतरमित्यस्य स एव वागिन्द्रावित्यत्रोभयप्राप्तावल्पाचतरमित्येतद्भवति । 'ऋतुनक्षत्राणामिति' । ऋतू

लक्षणेति । (कै)

एतदुदाहरणावच्छिन्नघिलजात्यवच्छिन्ने क्वचित प्रवृत्त्याचरितार्थत्वात् । एकस्य युगपद्वध्यवध्यभावासम्भवाच्च । अन्यस्यावधित्वेऽपि एवास्य व्यवधानाच्च पुनस्तत्रैवाप्रवृत्तेरिति भाव ॥

व्यक्तिपक्ष इति । (कै)

एतदुदाहरणावच्छिन्न तत् तद् व्यक्तिविषयलक्षणभेदेन तेषामचारितार्थ्यात् पुन पुन प्रवृत्तिरस्त्येवेति भाव । वस्तुतो वाचनिकमेवेदम् । जातिपक्षेऽप्यवृत्त्ति विनैव तज्जात्याश्रयसर्वविषयकत्वसम्भवात् ॥ 'उदगयनस्थौ इत्यस्यानुपयोगादाह

हिरण्यौ । समाद्वराया किम । ग्रीष्मवसन्तौ । लघ्वक्षर पूर्वम् ॥ कुश काशम् । अभ्यर्हितश्च ॥ मातापितरौ । वासुदेवार्जुनाभ्या वृन्निति निर्देशे नेद ज्ञाप्यत इति चतुर्थं भाष्यम् । वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ ब्राह्मणक्षत्रिय

नामानुपूर्व्ये प्रादुर्भावकृतम्, नक्षत्राणामुदयकृतम । मातापितराविति । आचाय श्रेष्ठो गरूणा, मातेत्येक इति स्मृति । पितुर्दशगुणा माता गौरवेणातिरिच्यत इति च । 'श्रद्धामेधे इति' । सत्या श्रद्धायामर्थक्रिया कारिणी मेधेत्यभ्यर्हितत्व श्रद्धाया । 'दीक्षातपसी इति । दीक्षार्थं तप इत्यभ्यर्हितत्व दीक्षायाः, लघ्वक्षरादपि तपसो विप्रतिषेधादभ्यर्हित मित्येतदेव भवति । समानाक्षराणामित्यत्र नास्तीति' । तेन ऋतु नक्षत्राणामित्यत्रैव वर्णग्रहण न कृतमिति भाव । वर्णानामुत्पत्तिकृत

लौकिकेति ॥ (कै)

प्रदर्शनेति । (कै)

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्' (ऋ—म१ सू९ ऋ१२) इत्यादिवेदेदर्शनात् ॥ अल्पीयस इत्युचितमत आह

अर्थस्येति ॥ (कै)

एतच्चेति । (कै)

अत एव तत्पुरुषेऽप्येकादश इत्येव। बहुव्रीहौ द्विवा इत्यादि-सिद्धिश्च इत्याहुः ॥

विटशूद्रा । भ्रातुश्च ज्यायस ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ । सङ्ख्याया अल्पीयस्या ॥ एतच्च द्वन्द्वाद्वन्द्वविषयकम् । द्विवा । द्वाविंशति । द्व्येकयोरिति तु सौत्रो निर्देशः ॥

मातुपूर्व्यं श्रुयत एव मुखतो ब्राह्मणमसृजद्बाहुभ्यां राजन्यमूरुभ्या वैश्य पद्भ्या शूद्रमिति । 'सङ्ख्याया अल्पीयस्या इति' । द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेत्याहुः' । अल्पीयस इति पाठे अल्पीयसोऽर्थस्य वाचिकाया इत्यर्थः । नवतिशत मिति' । द्वन्द्व द्व्येकयोरिति तु सौत्रो निर्देश ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥

यदा विश्वस्येति । (कै)

देव इत्युपक्रमे तस्य तत्त्वसम्भव । विश्व देवो यस्येति विग्रह । 'न सञ्ज्ञायाम्' (५ । ४ । १५५) इति कप् निषेध ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ सप्तम्यन्त विशेषण च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकाल । यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निर्ज्ञाते काल इति विशेषण तदेद बोध्यम् । अन्यदा तु सप्तमीग्रहण विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् । सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम् ॥ सवश्वेत । द्विशुक्ल । कथ तर्हि त परो यस्मात्स तपर इति, कथ च जहत्स्वार्थेति । इह हि अहत स पद य स जहत्स सोऽर्थो यस्येति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहि । तथा च स्वपरशब्दयो सवनामत्वात्पूर्वनिपात स्यात । सत्यम् । सूत्र भाष्यादिप्रयोगाद्राजदन्तत्व बोध्यम् । मिथोनयो समासे तु सङ्ख्यापूर्व शब्दपरविप्रतिषेधात् ॥ एतदर्थमेव हि सङ्ख्यासवनाम्नोरिति नोक्तम् । वान्य । अन्य । वा प्रियस्य पूर्वत्वम् ॥ गुडप्रिय प्रियगुड । गड्वादे परा सप्तमी्ष्टा ॥ गडुकण्ठ । क्वचिन्न । वहेगडु । आकृतिगणोयम् ॥

"सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहा" ॥ 'कण्ठेकाल इति । यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निर्ज्ञाते काल इति विशेषण प्रयुज्यते तदा सप्तमीग्रहणे न प्रयोजनम्, अन्यदा तु विशेषणत्वादेव सिद्धम । 'सम्प्रधारणायामिति' । इदमस्तु इदमेवेति निरूपणा सम्प्रधारणा 'परत्वादिति' । शब्दपरविप्रति षेधादित्यर्थं, एवमर्थमेव च सङ्ख्यासवनाम्नोरिति नोक्तम् । 'गड्वादिभ्य इति' । गड्वादय प्रयोगतो द्रष्टव्या ॥

द्विगुक्त इति । (कै)

द्वौ गुक्लगुणकौ यस्य इत्यर्थ । अत्र हि द्वयोर्गुणवाचित्वाद्-नियमो विशेषणत्वस्य। पुत्रभार्या शब्दावपि गुणवचनाविति भाष्याशय । जन्यपुरुषधर्मभोग्यत्वशीलयोर्गुणत्वादित्यन्ये ॥

निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥

यद्यमिति । (भा)

भाष्ये बहुव्रीहौ आच्छादनभिन्नजात्यादिभ्य परमुत्तरपद ान्तमन्तोदात्त कृतादीन् वर्जयित्वा इति सूत्रार्थ ॥

निष्ठा ॥ निष्ठान्त बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात । कृतकृत्य । जातिकाल सुखादिभ्य परा निष्ठा बोध्या ॥ जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनादिति ज्ञापकात् । सारङ्गो जग्धोऽनया सारङ्गजग्धी । क्तादल्पाख्यायामित्यनु वर्तमाने अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीष । मासजाता । सुखजाता । कथ तर्हि कृतकट । पीतोदक । गड्वादेरितिवत्प्राप्तबाधमात्रे तात्पर्यमिति वृत्ति कार । कथ चारुस्मितमिति । नपुसके भावे क्त इत्यस्य न पूर्वनिपात । निष्ठाशब्दोपादानेन विहितस्यैवेह ग्रहणादित्याहु ॥

'निष्ठा' ॥ अवमुक्तोपानत्क इति'। उर प्रभृतित्वात्कप । 'ननु चैत्यादि'। यथा चित्रगुरिति'। गुणद्रव्यशब्दयोरुपनिपाते गुणशब्दस्य विशेषणत्व क्रियाद्रव्यशब्दयोरपि क्रियाया एव विशेषणत्व, ततश्च पूर्वमेव सिद्धमिति भाव । 'विवक्षानिबन्धनत्वादिति'। यदा कृत किञ्चिदनेनेति निर्ज्ञाते कट इति प्रयुज्यते तदा कटो विशेषणमिति मन्यते। कटे

कडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥

कडारशब्दस्येति । (कै)

बहुवचनसामर्थ्यादजहल्लक्षणाऽक्वचित्या इतिवदाश्रयणीया इत्यर्थः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
महाभाष्यप्रदीपोद्द्योते द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ।
पादश्च समाप्तः ॥

कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति' । एवं विग्रहे कृतस्य विशेषणत्वा प्रसङ्ग एव नास्तीति भावः । क्वचित्तु वाशब्दो न पठ्यते तत्र विवक्षानिबन्धनत्वादित्युक्तो तामेव विवक्षां दर्शयतीति व्याख्येयम् । जातिकालसुखादिभ्यः परवचनमिति' । ज्ञापकात्सिद्धं जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनादित्याह तज्ज्ञापयति जात्यादिभ्यः परा निष्ठा निपततीति । 'शाङ्गरवीति' । शाङ्गं जग्धमनयेति बहुव्रीहिः । 'क्तादल्पाख्यायाम् अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे' ति ङीष् । अत्राऽऽङ् । निष्ठाशब्देन या विहिता निष्ठा तस्या ग्रहणं तेन सुस्थितं चारुहसितमित्यादौ नपुंसके भावे क्त इत्यस्य परनिपात इति ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ कडारादयः शब्दाः कर्मधारये पूर्वं प्रयोज्याः । कडारो जैमिनिः । जैमिनिकडारः । कडार, गडुल, काण, खञ्ज, कुण्ठ, खोड, खलति, गौर, वृद्ध, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गलतनु, जठर, बधिर, मठर, कुब्ज, बर्बर, कर्मधारये किम् । कडारपुरुषको ग्रामः ॥

'कडाराः कर्मधारये'' ॥ बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यत इत्याह । कडारादय इति' ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजाना महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

अनभिहिते । २ । ३ । १ ॥

स्ववाचेति । (कै)

प्रयोजककर्त्रेत्यथ । करणभूतयेत्यर्थो वा स्वशब्देतरे भवाच-स्वरूपाथयो प्रसिद्धत्वेऽपि तस्यानेकाथत्वात सिद्धानभिमतमर्थं तन्मुखेन वाचयित्वा सूत्रप्रत्याख्यातु प्रश्न इति भाव ॥

अर्थचतुष्टयासम्भवादिति । (कै)

तद्विषयत्वासम्भवादित्यथ ॥ भाष्ये

अनभिहिते ॥ अधिकारोयम । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति वक्तव्यम ॥ तेन तिडाद्युक्ते कमणि द्वितीया न तिड, सेव्यते हरि ।

'अनभिहिते' ॥ अनभिहितशब्दोयमनेकार्थं, तथाहि । अभिपूर्वस्य दधातेर्हिनोतेश्चैतद्रूप सम्भवति, अभिपूर्वस्य दधातिबन्धनेऽपि दृष्ट', अश्वा भिधानीमादत्त इति उच्चारणेऽपि, अभिहित श्लोक इति प्रतिपादनेऽपि

विहितस्याभावादभिहिते इति । (भा)

लौकिके प्रयोगलाघवानादरेण भवत्येव तथाप्रयोग ॥ विहितस्य तु नेत्याशयेन तदुक्त

न सम्भवतीति । (कै)

ताभ्यामितिशेष ॥ कस्यापि तद्धितस्यान्यार्थेनोत्पत्त्यसम्भवाद् व्यर्थं विशेषण तथाह

उत्सर्ग इति ॥ (कै)

विरोधकाभावादिति । (कै)

परदेशरोधकाभावादित्यर्थ ॥

अण इति । (कै)

इदमुपलक्षणम् इञ् इति बोध्ये सप्तपर्णशब्दे समासे द्विलाभावात् कथ वीप्सावगतिस्तत्राह

समासेन त्विति ॥ (कै)

ननु अवयोक्तार्थानामप्रयोग इति न्याये सति सूत्रारम्भानुपपादनात कि यत्तावदिति यन्थेनात आह

कृत् कृत कट । तद्धित, शतेन क्रीत शत्य शतिक । शता चठन्यतावशते । समास, प्राप्तमुदक य प्राप्तोदको ग्राम । परिग

अभिहितोऽर्थ इति । हिनोतिरपि गतौ वृद्धौ च वर्त्तते इह तु वक्ष्यमाणानां कर्मादीना बन्धनाद्यर्थचतुष्टयासम्भवात्प्रतिपादनवचनोऽभिहितशब्द इत्याह । 'अनभिहिते निर्दिष्टेऽनुक्त इति' । वचिरत्र प्रतिपादनवचन ।

आरम्भवादीति । (कै)

तथा च तन्न्याये फलाभावेन तन्न्यायसत्त्वे न मानमित्यभिमान ॥ भाष्ये

न चावास्ति नेति । (भा)

वत्तिपदार्थानामन्यपदार्थेन संसृष्टत्वात् पृथक्त्वाभावेन वहिर्भूताख्तिसामानाधिकरण्याभाव इति भाव ॥ यत्तु कैयटेनास्त्यर्थस्य तत्रैवान्यपदार्थे एवान्तर्भूतत्वादित्युक्त तदनुपयुक्तबहुव्रीहावस्त्यर्थान्तर्भावस्य मतुप् सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात । तत्र हि तद्धितार्थाद्दावपेक्षया पञ्चगुरित्यादौ बहुव्रीहेरन्तत्वमुक्त विग्रिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थोऽवश्यापेक्ष्यो द्विगुना षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्य बहुव्रीहिरिति कैयट ॥

स्वार्थस्य संसृष्टत्वादिति । (कै)

अन्यपदार्थेनेति शेष । स्वार्थे वत्तिपदार्थ । अत्रोपसक्रान्तत्व हेतु । तच्च नियमेन विशेषणत्वम् । भाष्ये

द्वितीयमर्थमुपसक्रान्तम् (भा)

इत्यस्य 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रस्य द्वितीयपदवाच्यमर्थमित्यर्थ इत्याशयेनाह

ज्ञान किम । कट करोति भीष्ममुदारम । इह विशेष्यात्कटादुत्पन्नया द्वितीयया गतार्थत्वाद्विशेषणात द्वितीया न स्यात । परिज्ञानसाम

'उक्तार्थानामप्रयोग इति'। यथा सामान्येनानभिहित इत्येवावत्युच्यमाने कट करोति भीष्ममुदार दर्शनीयमित्यत्र कटशब्दाद्विशेष्यवाचिन ऽत्य

समर्थानामिति ॥ (कै)

न चावेति । (कै)

सप्तपर्णशब्दस्तु तादृशे वृक्षविशेषे रूढ इति भाव ॥

पङ्क्त्यौ पङ्क्त्याविति । (भा)

अष्टापद शारि फलमित्यमर ॥

पूर्वाचार्य्यैति । (कै)

स्वमते तु विकरणा द्योतका इत्यभिमान । वस्तुतो वक्तृक-चोरपि द्योतकविषयेऽप्यय न्याय । द्योतकविषयेऽपि एकेन द्योतिते उक्तार्थानामिति न्यायेनापरद्योतकाभाव इति बोध्यम् ॥ भाष्य-कारस्तु येन नाप्राप्ते योविधिरारभ्यते सतस्यापवाद इति लक्षणानु-सारेण तक्रकौण्डिन्यन्यायमूलकेन सत्यपि सम्भवे बाधनमिति तद्भाव । तन्मतेऽप्यय न्याय आवश्यक । यथोक्त समासेना-भिहित सुजय इति द्विदृशा इत्यादौ सुजेति ॥

इदानीमिति । (कै)

दृष्टानामन्यथासिद्धिपरिहाराय जात इत्यर्थ ॥

अन्यस्य त्विति । (कै)

शास्त्रविहितस्येत्यर्थ । लौकिके प्रयोगलाघवानादरादिति भाव ।

र्थोक्त भवति । स्यादेतत । कटोपि कम भीष्मादयोपीति पक्षे सर्वेभ्यो द्वितीया उचितैव । अरुणैकहायनीन्यायेन हि माषिक

द्यमानया द्वितीययाऽनवयवेन कटगतस्य कमत्वस्याभिहितत्वाद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यादिति मन्यमान पृच्छति । 'केनानभिहित इति' ।

एवमेव व्यतिलुनीत इत्यत्रापि समावेश । ततो हि पूर्वमात्मनेपद तत स्पष्ट तत्प्रतीतये व्यतिप्रयोगोऽपि ॥

अपूपौ (कै)

इत्यत्र द्विवचन तु विरुद्धविभक्त्यपेक्षया विभक्ते अन्योपसिद्धत्वात्तत विहितो न स्यात् । न भवितुमर्हतीत्यर्थ । अर्हे कृत्यतृचश्च इति चादर्हे लिङ् ॥

एकत्वादीनामिति । (कै)

सख्यावाक्यविभक्तिविधानयोरेकवाक्यत्वपक्षे एकत्वादीना विशेष्यत्वमवसेयेत्यर्थ ॥ आदिना द्वित्वादि । तदाह

कर्मणीति ॥ (कै)

एकस्य यदिति । (कै)

एकत्वस्याश्रयो यत् कर्म इत्यर्थ । द्व्येकयोरिति षष्ठीति भाव । इद चिन्त्यम् । बहुष्वित्यत्र सप्तमीदर्शनेन द्व्येकयोरित्यत्रापि सप्तमीत्वौचित्यात । तस्मात्प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्गतकर्मत्वशक्तौ द्वितीयैकवचनमित्यर्थ उचित । अय च चतुष्कसख्यान्त प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे । त्रिकपक्षे तु कर्मणि द्वितीया भवतीत्येवार्थोऽस्य सूत्रस्य तत कर्मण एकत्वे तदेकवचनमित्यर्थ

परस्परावच्छेद । अत एव हि सज्ञत्वाद्भावित्यादौ कारकपूर्वत्वप्रयुक्तो यण सिध्यति । पूरणगुणेत्यत्र समानाधिकरणग्रहणमज्ञापकात ।

इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह । 'तिङन्ततद्धितसमासैरिति' । बहुषु प्रयुक्तेषु केषा चिद्वचनेन केषा चित्कार्थान्वयप्रतिपादन परिसख्यान,

सङ्ख्याबोधकस्य । इदमेवाभिप्रेत्याग्रे एतन्मते कर्मणि एकत्वे इत्यादिक्रमेणार्थं दर्शयिष्यति भगवानित्याहुः ॥

नार्थ इति । (कै)

प्रधानार्थस्योक्तत्वेन विशेषणीभूतार्थानुक्तावपि तेन न्यायेनातिप्रसङ्गविरहात तन्मात्रबोधनस्य प्रथमया सिद्धत्वाच्चेति भाव ॥

तदभिधानायेति । (कै)

उक्तार्थानामिति न्यायस्तु प्रधानार्थविषय इति भाव ॥

तेषामेवेति । (कै)

तथा च सङ्ख्याया विभक्त्यर्थत्वमसम्भावितमिति भाव ॥

सप्तमीनिर्देश इति । (कै)

ननु द्वितीयाया सूत्रे श्रुतत्वात्तदपेक्षयैव सप्तमी उचिता न त्वेकत्वापेक्षया कि च सङ्ख्याया प्रायेण विशेषणत्वस्यैव दृष्टत्वादेकत्वविशिष्टे कर्मणीत्येवार्थ उचित इति चेन्न । कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र विधानानुपयोगाच्छुद्धनियमार्थत्वापेक्षया एकत्वविशेषणतया विधित्वद्वारा अर्थनियमस्यापि सिद्धिरिति विधित्वाय तथैवान्वय उचित इत्याशयात । तत्र पक्षे यथा प्रातिपदिकेनोक्ते द्वितीयादयो भवन्ति तथा तिङाद्यभिहितेऽपि

अभेदान्वयस्थले विशेष्यविभक्तिविशेषणादपि भवतीति पक्षोऽप्येवम् । सङ्ख्याविति तु कारकेणाभेदेनान्वयतो विशेषणस्यापि कारकत्वानपा-

---

प्रत्युदाहरणेषु सर्वत्र द्वितीया न भवति । कट करोतिभीष्ममित्यादि । कट कृतो भीष्म उदारो दर्शनीय इति, करोतेस्तत्पच्यमान क्तप्रत्ययो ऽनवयवेन

सुरित्येतदर्थं स आवश्यक ॥ एकत्वादय इत्यस्य ते एवेत्यर्थ । एव च सङ्ख्यारहित चतुष्क प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सूत्रमावश्यकमित्युक्त भवति । तद्भिन्नतरपक्षेषु च न कर्तव्यमिति । पञ्चकपक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति 'बह्वष्विति सूत्रे भाष्यकैयटयो स्पष्टम् । पञ्चकपक्षे सुपां द्योतकत्वाद्वाचकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयस्य दृष्टत्वादन्याभिहितेऽपि स्यादत स आवश्यक । वस्तुतस्तु एकत्वादयो विभक्त्यर्था इत्यस्य सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिद्योत्यत्वेन बोधिता इत्यर्थ । एव कर्मादयो विभक्त्यर्था इत्यस्यापि । यद्यपि द्योतकविषये क्वचित् द्विर्बद्ध सुबद्ध भवतीति न्यायेन समावेशो दृष्टस्तथापि प्रकृते सङ्ख्यानुसारादुक्तार्थानामित्येवाश्रीयते । पर तु अय न्याय सूत्रोक्तप्रधानविषय इति भाव । उक्तार्थानामिति न्यायस्य द्योतकविषयेऽपि सञ्चारो दृश्यतेऽधिपरी इति सूत्रे भाष्ये । अपूपौ द्वावित्यादौ व्यभिचारस्य तत्रैवोक्त ॥ ननु प्राधान्यादेकत्वादीनामेव निमित्तत्व न कर्मादीनामत आह

कर्माद्याश्रिताश्चेति ॥ (कै)

माभूवन्निति । (कै)

वाक्यसमाप्ताविति ग्रन्थ ॥ भाष्ये

वात्समाधेयम । तस्मान्नार्थं परिगणनेन । किञ्चानभिहिताधिकारे यापि नार्थं । नहि कट कृत इत्यादावतिव्याप्ति । क्तप्रत्ययेनैव

सत्कर्माभिधत्ते तद्वद् द्वितीयाप्रीति यो मन्दधीर्मन्यते त प्रतीद परिगणन, सूक्ष्मदृशस्तु प्रति न वक्तव्यमेव । तथाहि । प्रातिपदिकादुत्पद्यमाना

तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यादिति । (भा)

सामर्थ्यमनोक्तार्थानामप्रयोगरूपम् ॥ स्वपचेनाथ दोष इत्याह

एकत्वादीना त्विति ॥ (कै)

द्वितीयादिषु वैषम्य दर्शयति ।

द्वितीयादयस्त्विति ॥ (कै)

अनभिहितैकत्वाद्यभिधानायेति । (कै)

प्रातिपदिकार्थ सूत्रे उपस्थितानभिहित इत्यस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वासम्भवेनैकत्वादिति विशेषणत्वमिति भाव ॥

कर्त्तुरेकत्वमिति । (कै)

येऽपि क्रियायामेव तिङ्वाच्यकारकगतसख्यामारोप्य तत्रैव तिङर्थसख्यान्वय इति वदन्ति । तेषामपि आरोपमूलतया सोक्तप्रायैवेति बोध्यम् । अन्यथा तिङर्थाश्रयगताया उक्तत्वेऽपि चैत्रत्वविशिष्टरूपनामार्थगताया अनुक्तत्वेन तद्सङ्गतिरेव स्यात् । न च क्रियाया स्वत एकत्वेन तदारोपानपेक्षत्वेन कर्त्तृगतैकत्वस्य कथमुक्तत्वम् । तस्यापि साधने द्वित्वाद्यभाववुद्धिनिमित्तके तदनारोपे सत्त्वात् । अन्यथा पचत इत्यादौ द्विवचनाद्यनापत्ति ।

कमत्वस्योक्तत्वात । उक्तार्थानामप्रयोगात् । तद्यथा बहुपटुरित्यादौ बहुचोक्तार्थत्वान्न कल्पबादय । किं च कट करोतीत्यादौ सावकाशा

द्वितीया यदाकारविशिष्टोऽर्थ प्रातिपदिकेनाभिधीयते तदाकारविशिष्टस्यैव कर्मभावमाचष्टे, कटशब्देन कटत्वजातिविशिष्टोऽर्थो ऽभिधीयते न भीष्मा

मम तु आरोपितयाप्युत्तरया सङ्ख्यया बाधान्न दोष । आवृत्तिगतसङ्ख्यारोपेण सहस्रदक्षिणत्वादिवत् । एव च द्वित्वाद्यभावबुद्धौ द्रव्यस्य निःसङ्ख्यत्वाभावेन साधने एकत्वमवगतमेवेति भाष्याशयात् ॥ ननु तिङ्सुपोर्युगपत्प्रवृत्तेर्वक्तु शक्यत्वेन तिङोक्ता इत्यसगतमत आह । भाष्ये

परिगणन चेति । (कै)

तथा च तिङ्कृदित्यादिपरिगणनबोधितापवादविषयपर्यालोचनया तिङुत्पत्तिपर्यन्त सुप प्रतीक्षत इत्यर्थ ॥ अस्तिभवन्तिपर इत्यस्य न्यायसिद्धत्वमाह ।

सर्वत्र चेति ॥ (कै)

द्व्येकयोरिति सूत्रस्यान्यत्र सावकाशत्वात्सामर्थ्यसिद्धिमाशङ्क्याह ।

प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेति ॥ (कै)

अभिहिते प्रथमाभाव इति (भा)

भाष्यस्याभिहिते प्रथमाया भावस्य प्रवृत्तेस्त्वयाङ्गीकारादित्यर्थ ॥ भीष्मादीनामपि कमत्वात्कथ प्रथमाप्राप्तिरत आह ।

द्वितीया कृत कट इत्यादिषु प्रथमया बाधिष्यते । निरवकाशत्वात । न च वृक्ष प्लक्ष इत्यादिरवकाश । तत्रापि प्रतीयमाना

घाकारविशिष्ट इति तत्प्रतिपादनाय यथा भीष्मादिशब्दप्रयोगो भवति तथा तदाकारविशिष्टस्य कमत्वाभिधानाय द्वितीया भविष्यति, क्तप्रत्ययस्तु प्रकृत्यर्थस्य न कमतामाचष्टे किं तु प्रकृत्यर्थं प्रति यस्य

विशेषणविशिष्टस्य कटस्येति । (कै)

प्रधानगतकर्मत्वोक्तौ विशिष्टगतमपि तदुक्तमेव विशिष्टस्य तदपेक्षयातिरिक्तत्वाभावादिति शङ्कितुरभिमान ॥ आरम्भे दोषाभावमाह ।

आरम्भवादिनस्त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

सामर्थ्यादिति । (भा)

भीष्मादिपदानामपि द्वितीयोत्पादकसामर्थ्यसत्त्वादित्यर्थ । विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि द्वितीयोत्पादककर्मत्वशक्तिरूप-सामर्थ्यवत्त्वम् । अन्यथा विशिष्ट कर्मेत्युक्तिव्याघात । तच्च न कटपदोत्तरद्वितीययाभिहितमिति भाव ॥ तदाह ।

तत्र च यथेत्यादिना । (कै)

विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादनेच्छायामथ प्रयोगस्तत्प्रतिपादन च नोभयत्र द्वितीया विनेति भाव ॥ अत्र पक्षे भीष्मपदात् कर्मत्वाद्यनालिङ्गितशुद्धगुणस्यैवोपस्थितिरितरस्य तद्वैशिष्ट्यप्रतीतौ पश्चाद्विशिष्टस्यैककर्मत्वशक्तिमत्तयोपस्थितौ च भीष्माद्युत्तरद्वितीयापि सहकारिणीति तात्पर्य तदाह

स्तिक्रियां प्रति करणत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात । अथ नीलमिद न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यकेऽप्यस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात

कर्मभावस्तमिति युक्त यदनवयवेन सर्वकर्माभिधत्ते । ननु च कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेषा च तिङादिभिरभिहितवचनमनर्थकम् अन्यत्रापि विहि-तस्याभावादभिहिते, यत्राप्यनभिहिताधिकारो न क्रियते तत्रापि

नन्यत्वदिति। (कै)

तदिशिष्टत्व कटस्येत्यनन्तर विशिष्टस्य कमल चेति शेष ॥ यथा कटे करोतीत्यत्र विशिष्टकमल न प्रतीयते । एव भीष्म कट करोतीत्यत्रापि विभिन्नविभक्तित्वाद्विशिष्टाप्रतीत्या तन्न प्रतीयत इति भाव ॥

पश्चादिति। (कै)

तथा च न विशिष्टस्य कमल किं तु क्रियायां कमलेनान्वितयोमनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति भाव इत्येके। परे तु साक्षात्फलाश्रयादेरपि द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कमलादिकमेव च भीष्मस्यापि पृथक्कमशक्तिविशिष्टस्यैव बोधन भीष्मपदात् । द्रव्येणाभेदान्वयात्तु तस्या शक्तेर्वाक्यार्थबोधे विशिष्याशक्तौ भीष्मकटयोर्बोधस्य विशेषणविशेष्यभावेनैव। कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य च साक्षात् स्वशक्तिनियामकाश्रयद्वारा वेत्यर्थात्तद्विरोध । तदेव ध्वनयन कैयट आह ।

प्रथमाया अवकाश ब्रूषे। तद्धि विप्रतिषेधात् प्रथमास्तु। न च ततोऽपि परत्वात् षष्ठीप्रसङ्ग । अशेषत्वात। उच्यते। परिगणन तावत्प्रत्याख्यातमेव भाष्ये। सूत्र तु कर्तव्य कट इत्यादिसिद्धये।

शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे नैव विहित भवति तद्यथा बहुपटुरिति बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्ते सत्यपि सम्भवे कल्पबादयो न भवन्ति द्विदश द्विदशा समासेनोक्तत्वात्सुजर्थस्य सुज न भवति, पटुमृदू द्वन्द्वेनोक्तत्वाच्चार्थस्य चशब्दो न प्रयुज्यते तद्वदत्रापि तिङादिभिरभिहितत्वादेव द्वितीयादयो न भविष्यन्ति। नन्वभिहितार्थस्यापि प्रयोगो

क्रियाया पृथक् सर्वेषा कर्मत्वे प्रत्येक द्वितीयोत्पत्ति पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति । (कै)

पश्चादित्यस्य द्वितीयोत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थ । अक्षरस्वारस्यात् पृथक् सर्वेषा कर्मत्वे इत्यस्य च साक्षात्परपरया वेति शेष । द्रव्यगुणयो करोतिना सबन्ध इत्यत्रापि स एव शेष पूरणीय । सबन्धस्य तदृयफलाश्रयत्वरूप । एतेनात्रपक्षे प्रथम सर्वेषा भावना न्वय पश्चात्पाष्णिक परस्पर मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति परास्तम् ॥

ज्ञानद्वयकल्पनागौरवाच्चानुभवाच्चैकवाक्यतयेति (कै)

कैयटेन शाब्दस्यैव विशेष्यविशेषणभावस्य स्वीकाराच्चेत्याङ्क ॥

क्रियान्तरे । (कै)

तद्विशेषे आसनग्रथनादिरूपे ॥

ईप्सिततमत्वादिति । (कै)

साक्षात् क्रियान्वय्येव ह्यीप्सिततमम् । एव करणसज्ञापि साधकतमत्वाद् द्रव्यस्यैवेति बोध्यम् ॥ परेत्विद चिन्त्यम् । अस्येन

इह हि प्रथमा बाधित्वा कर्तृकर्मणो कृतीति षष्ठी स्यात । न च कृत्येनोक्तार्थत्वान्नेह षष्ठीति वाच्यम । सख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भात । कर्मणि यदेकत्व तत्र कृद्योगे षष्ठ्येकवचनमिति हि

दृष्टो ऽपूपौ द्वाविति, सत्यम् । अय तु न्याय यदुताभिहिते विहित न स्यात नहि अ्यसनितया शब्द प्रयुज्यते ऽपि त्वर्थाभि धानाय, स चेदर्थ शब्दान्तरेणाभिहित किमिति शब्दान्तर प्रयुज्यते,

यथा दीपिकया व्रजतीत्यादौ सर्वथा करणत्वानापत्त्या कारकान्तरापेक्षयैवप्रकर्षो न तु स्वकच्छायामपीति स्वयमेवोक्तत्वात । गा पयो दोग्धीत्याकडारसूत्रभाष्यासंगतेश्चेति दिक् ॥

अथवेति । (कै)

सामानाधिकरण्यं नाम अनेकस्य पदस्य विशेष्यतयैकार्थबोधकत्व यदि भिन्नशक्तित्व स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थस्यापि भेदादेकार्थत्व भज्येत तस्माद्विशेष्यसमानशक्तिकत्व तद्भिन्नविशेषणानामिति नियमात्तत्समानविभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादिवत्तत्समानाधिकरणत्वमपि विभक्त्युत्पत्तौ नियामकमिति ॥ तदुपपादयति

ततो यथेति । (कै)

यथा मैत्रीभङ्गभिया सधनो निर्धनस्य स्वधनेन स्वसमानवासोऽलङ्कारादीन् करोति । एव सामानाधिकरण्यभङ्गभिया स्वशक्ति तत्रारोप्य स्वसमानविभक्तिकत्व सपादयतीति भाव' ॥ नन्वेवमेव कृत कट इत्यादावपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया स्यादत आह । भाष्ये

वाक्यार्थे । तथा च षष्ठीवाच्यस्य कर्मैकत्वादे क्वचिदनुक्तत्वाद् दुर्वारा षष्ठी । कारक विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु मास्तु सूत्रमिति स्थितम् ।

अग्निर्निकोचादिभिरप्यवगतेऽर्थे शब्दो नैव प्रयुज्यते किं पुन शब्देनैवाभिहिते, अपूपौ द्वावित्यादौ तु द्वावानय कौ द्वौ ताविति सामान्योपक्रमे वाक्यमिति यथा कथञ्चिदुपपादनीय, तस्मान्नार्थ एतेनेत्याशङ्क्य सख्यापि विभक्त्यर्थ इति दर्शयन्नाह । बहुषु बहुवचनमि

अस्ति खल्वपीति (भा)

अभीष्टादिगुणगत इत्यस्य तद्गुणविशिष्टगतमित्यर्थ ॥

गुणगत कर्मत्वमिति । (भा)

भाष्ये कर्मशब्द शक्तिपर इति भाव । अय भाव । कस्य धातोरुत्पत्त्याथप्रकृतिगतधर्माभावादन्यगते तत्राभिधातव्ये यत्प्रकृतिवाच्यक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तिमत् तत्स्वगता साभिधीयत इति युक्तम । तृतीयाया प्रातिपदिकादुत्पत्त्या स्वप्रकृतिभूतप्रातिपदिकार्थदर्शत्वशाभात्तदेव बोध्यत्वान्यदिति । भीष्म कटमित्यादौ ॥ आरम्भवादे पूर्वोक्तप्रथमाप्राप्तिरूपदोषाभावादेष इत्यनुपपन्नमत आह ।

[illegible]च्यमाण इति । (कै)

तिङभिहिते वचनसामर्थ्याद्दोषपरिहारेऽपि प्रकृत्यभिहिते दोष । तथा ह्यभिहितैकत्वादिके वृक्ष इत्यादौ तस्याचारितार्थ्यादित्याह

[illegible]भिहितैकत्वादीति । (कै)

एक पचतीत्यादौ द्वितीया तु कर्मणो अनभिहितत्वादेकत्वे उक्तेऽपि भविष्यतीति तथा वचनाभावापत्तिरेव कृता ॥ ननु

आरब्धे तु सूत्र पर्युदासोऽयं न तु प्रसज्यप्रतिषेध । असमर्थसमासापत्ते । वाक्यभेदापत्तेश्च । प्रासाद आस्त इत्यत्र सदिक्रियाया

व्येवमादिनेति' । अयमर्थ' । लिङ्गप्रातिपदिकार्थं इत्यस्मिन्पक्षे कर्मादिवदेकत्वादिसङ्ख्याविभक्त्यर्थ, तत्र कर्मादीना युगपद्विभक्तिभिरभिधीयमानाना परस्पर विशेषणविशेष्यभावमनापन्नाना केवलप्राति

कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वे एकत्वादीना निमित्तत्व कथमतस्तदुप-पादयति ।

यस्यापीति । (कै)

प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणीति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैकत्वविशिष्टकर्मप्रक्तावित्यर्थ ॥

वाचिकेति । (कै)

बोधिकेत्यर्थ । द्योतकत्वपक्षस्वैवोचितत्वादेकत्वादीना विशेषणतयैव भानात । एव चैकत्वविशिष्टे प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्यर्थे तदपेक्षयातिरिक्त यच्चैकत्व वृक्ष इत्यादौ तत्रैव स्यात् न लेक इत्यादौ । इत्याह

ततश्चेति । (भा)

उक्तार्थानामित्यस्य प्रधानार्थविषयत्वादेकत्वे उक्तेऽपि प्रधान-कर्माभिधानाय द्वितीयादीनामेतन्मतेऽपि सिद्धिरिति तद्नापत्तिर्नाकारि । एतद् भाष्य हरिणाप्येवमेव व्याख्यातमित्याह ।

तदुक्तमिति । (कै)

निमित्तप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥

व्याप्तिक्रियायाश्चैकमधिकरण प्रासादाख्य तच्च सदे परेण घना अभिहितमिति सप्तमीनिषेधापत्तेश्च । पर्युदासे तु व्याप्तिक्रियानिरूपितम

प्रदिकार्थगतानामभिधान वृक्ष एको वृक्ष काम पशुरेक पशु कारणमिति वाभिधान, पश्चाच्चैकक्रियान्वयबलेन परस्परसम्बन्ध इति प्राभाकरा मन्यन्ते । भाट्टास्तु परस्परासम्बद्धस्य स्वतन्त्रस्यानेकार्थ

द्वे एकत्व इति । (कै)

द्वयोरपि तयोर्ब्राह्मणौ द्वावित्यादावविवेकरूपेणैव भानान्न बोधाद्यनुभवविरोधौ । इय च कल्पना शब्दशक्त्याश्रयेत्याह

एव शब्देति ॥ (कै)

अत्रापि पक्षे प्रातिपदिकेनैकत्वविशिष्टद्रव्याभिधानाद्दोषस्तदव स्थोऽत आह

गुणोपसर्जनमिति ॥ (कै)

द्रव्योपसर्जन इति । (कै)

गुणगुणिनोरभेदाच्चैक पट इति सामानाधिकरण्यम् ॥ ननु प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टे शक्त्या तेनैव द्रव्य विशेषयितु शक्य कि तत्र विभक्त्येत्यत आह

केवलस्येति । (कै)

अय भाव । वृद्धव्यवहाराच्छक्तिग्रह वृद्धव्यवहारश्च विभक्त्यन्तेनैवेति विभक्तिसमभिव्याहृते गृहीताया शक्तेस्तदभावे अनुद्बोधात् पदार्थानुपस्थित्या सख्येयमविशेषितम । एव च पदार्थोपस्थित्यन्यथानुपपत्त्या ऽभिहितेऽपि विभक्त्युत्पत्तिरिति लोकव्यवहारे प्रयुज्य

धिकरणशक्तिमनभिहितामाश्रित्य सप्तमीविधि प्रवर्तते । आसने आस्ते शयने शेते इत्यादौ तु लट प्रकृतिभ्या क्रियोपस्थितौ तयो

स्याद्वा पादा माषा इत्यादावभिधानदर्शनेऽप्येकशेषमन्तरेणादर्शनादृतेत्यादौ च हस्तिकाययोर्युगपच्छब्दाभिधीयमानयोरपि विशेषणविशेष्य भावस्य शाभाकरैरभ्युपगमात्तदेव विशिष्टाभिधान मन्यन्ते । अस्मा

मानानामेव साधूनां साधुत्वान्वाख्यायकमिदं शास्त्रमिति वृद्धव्यवहारे एव किं मूलमिति न शङ्क्यम । भाष्ये

न नियोगत इति । (भा)

न नियमत इत्यर्थ ॥ प्रातिपदिकार्थस्याशेषत्वात्कथं तत्र षष्ठीत्यत आह ।

कर्मादीति । (कै)

तावन्मात्रमेव शेष इत्यभिमान ॥

अव्यतिरिक्तस्येति । (कै)

अतिरिक्तेन विशिष्टो व्यतिरिक्तस्तदभिन्नस्येत्यक्षरार्थ । एवं च कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त शेष इति नात्र षष्ठी तदतिरिक्तस्य कस्याप्यप्रतीतेरिति भाव ॥ अर्थाभावेऽपि समयपरिपालनाय विभक्तौ कथमर्थतो व्यवस्थेत्यत आह

सामर्थ्यादिति ॥ (कै)

तदेवोपपादयति ।

एक इत्यत्रेति । (कै)

विरुद्धविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तिर्न्याय्येति भाव ॥ पक्षद्वयेऽपि

शयम् अनुद्भूतशक्तिक वस्तुमात्र सत्ता उच्यते । तस्य च वर्त्तमानैककालक तिङप्रत्ययपक्षाप्यक्रियानिरूपितशक्त्युद्भवप्रतिपादनाय सक्तमीति दिक ।

कामप्ययमेव पन्था । तत्र कर्मादयो विशेषणमेकत्वादयो विशेष्या कर्मणि यदेकत्व तत्र द्वितीयैकवचनमिति विपर्ययो वा एकत्वादि विशिष्ट यत्कर्म तत्र द्वितीयेति, तत्र यद्यपि कर्मादिप्राधान्यपक्षे

दोषाभावप्रतिपादनात्सङ्ख्या सुबर्थ इति दर्शने सूत्रम् । कारकदर्शनान्तरे नेति स्थितम् । तत्रारम्भपक्षे परिगणनादिप्रवृत्तिं बोधयितुमाह

तदेवमिति । (कै)

सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति सूत्रे प्राधान्यात्तस्या विभक्तिद्योत्यता कारकं तु तद्विशेषणत्वेन तथेति दर्शनमित्यर्थः ॥ भाष्ये

तिङ् क्रियते कट इति ॥ (भा)

न चात्र सङ्ख्याकारकयोरुभयोरप्युक्ते सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षेऽपि नेदमनभिहिताधिकारप्रयोजनमिति तिङ्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । सङ्ख्याया क्रियायामेवान्वयेन कारकगतसङ्ख्याया शब्देनानभिधानादित्याशय । एवं च पचत्योदनं देवदत्त इत्यादौ तिङोक्ता एकत्वादय इति प्रथमा न प्राप्नोतीति पूर्वोक्तभाष्यमेकदेश्युक्तिरिति यथा कथं चिद् व्याख्येयमिति सूचितम् ॥ तिङ्कृतोरिव तद्धितसमासयो कस्मिंश्चिद्विभक्त्यर्थे विधानादाह

अपत्यापत्यवदिति ॥ (कै)

तद्धितोक्तत्वादिति । (कै)

तद्धितान्तोक्तत्वादित्यर्थ ॥ नन्वेतयो सबन्धस्य प्रातिपदिकार्थ-

---

स्यादेतत । यद्यय पर्युदासस्तर्हि पक्वौदनो भुज्यत इति न सिध्येत । भुजिप्रत्ययेनाभिहितेऽप्योदने क्त्वाप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य द्वितीयापत्ते ।

तिङादिभि प्रधानभूताना कर्मादीनामभिहितत्वादप्रसक्तौ द्वितीयादीना सङ्ख्याप्राधान्यपक्षे कर्मादिष्वभिहितेष्वपि प्रधानभूतसङ्ख्याभिधानाय द्वितीयादय स्युरेव । प्राभाकरे तु पक्षे कर्माद्यप्राभिधानेऽपि सङ्ख्या

त्वेनाशेषत्वाच्च षष्ठीप्राप्तिः । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि तत्र शेषः । न च कर्मादिव्यतिरिक्त एव शेष इत्याशयेनैते उदाहरणे । यद्वा । सम्बन्धो न प्रातिपदिकार्थः । प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयभिन्नत्वादिति वाच्यम् । घटपदाद् घटघटत्वयोः सम्बन्धस्य भानेन तत्र षष्ठ्या दुर्वारतापत्तेः । तत्र हि नैतदन्यतमेनाभिधान मिति चेत्सत्यम् । वाक्ये ऽस्य सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वं दृष्ट्वा ऽत्राप्यप्रातिपदिकार्थत्वमित्यभिमानात् । किं च का तर्हि स्यात् शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वाच्च समयाच्च द्वितीयैवेत्यग्रिमग्रन्थेन कटं भीष्ममित्यादौ अभिहितत्वादप्राप्तद्वितीयासाधनार्थं परिगणनमित्येतत् खण्डनपरेण परिगणनप्रत्याख्यानवदेतयोरुदाहरणत्वाभावस्यापि कथनेन तद्धितसमासोदाहरणमधिकमित्यर्थस्यापि कथनात् । अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे भाष्येऽप्यनयोरनुदाहरणत्वं सूचितम् । न च शतेन क्रीतं शत्यं प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदक इत्यादि तद्धितसमासोदाहरणमिति वाच्यम् । प्राप्तोदक इत्यादौ प्राप्तोदककर्मेत्यादिप्रकारेणैव बोधस्तत्र विशेष्ये तन्निरूपकत्वबोधेन विशेषणमादाय तात्पर्यावसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादेः शब्दादबोधेन द्वितीयाद्यप्राप्तेः । एवं च विशेषणत्वव्यत्यासोऽपि न । उपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामा-

---

भावे हि क्तेति वक्ष्यते । प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनाभिधानमाश्रित्य प्रसज्यप्रतिषेधः सुवचः । किन्तु प्रागुक्तदोषानिस्तारः । अन्यो

ऽस्यानभिहितस्याभिधानाय द्वितीयादयः स्युरिति । 'अनभिहितकर्माद्येष्विति' । अनभिहितानि कर्मादीन्याश्रयो येषां तेष्वित्यर्थः । एतेन कर्मणीत्यादिसप्तमीनिर्देशः एकत्वादीनामाधारतया न पुनरभि

नाधिकरणस्य च न बाध । चित्रगुरित्यादौ चित्राणा गवामय-मित्यादौ यथा तस्य षष्ठीप्रयोजकता तथात्रापि स्यात्तेनैव रूपेण भानादिति बोध्यम । एव यथा क्रीतशब्दे धातुना क्रियोपस्थाप्यते न तेन रूपेण प्रत्ययशब्देनेति न तदर्थं इतरकारकान्वय । इद च कर्तृकर्मणोरित्यत्र भाष्ये ध्वनितम्। अतो न तदथकमणो विभक्ति-प्राप्तियोग्यता । एव च साम्प्रतमित्यादिनिपातैरपि न तेन रूपेण क्रियाया कारकस्य चोक्तिरिति न तदन्वयिनि विभक्तिप्रसक्ति । अतो निपातेनाभिहितत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिरित्यपि चिन्त्यमेव। नारद इत्यबोधि स इत्यत्रापि नारद इतीत्यनेन श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानु-वादात्तत्र न द्वितीयादिप्रसक्तिरित्यलम् ॥ परिगणनफलमाह भाष्ये

उत्सर्गे हीति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे ।

सामान्येनेति ॥ (भा)

एकयोगक्षेमत्वादिति । (कै)

एकार्थबोधकस्यैव सामानाधिकरण्यपदार्थत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

कर्मादीनामभावादिति । (भा)

अनभिहितकर्मादीनामभावादित्यर्थ ॥

च्यते । प्रधानविरूपितशक्त्यभिधाने प्रथमैव । अभिहिते नेति प्रस ज्यप्रतिषेधात् । आसने आस्ते शयने शेत इत्यत्र तु न प्रधानशक्तेर

धेयतयेति दर्शितम्। 'अनभिहित इति'। यदि प्रसज्यप्रतिषेध स्यात्ततो द्वयो क्रिययो कारकेऽन्यतरेणाभिहितेऽपि विभक्त्यभावप्रसङ्ग, प्रासाद आस्ते इत्यत्र सदिक्रियाया आक्रियायाश्चैकमधिकरण प्रासादाख्य

अन्येति । (कै)

प्रथमेत्यथ । एतमभिसम्बन्ध सामानाधिकरण्यरूपमितरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभाव सामानाधिकरण्यम् ॥

द्वितीया भविष्यतीति । (कै)

अस्याशय उक्त ॥

तस्मान्नार्थ इति । (कै)

भीमादिभ्यो द्वितीयादे प्रकारान्तरेण वारणवद्भावव्यान्तरस्याभावाच्चेति भाव ॥ यत्तु एतद्बलेन निपातेनाप्यभिधानमिति वदन्ति । तदयुक्तम् । उक्तरीत्या निष्फल च विभक्त्यर्थे यदव्यय तेन समासविधायकासगतिश्चेति दिक् ॥

तन्निराकरणायेति । (कै)

ननु परिगणनप्रत्याख्यानमूलकोऽय दोष । घञ हत्त्वेन परिगणनेऽपि दोषतादवस्थ्यादिति भाव ॥

नास्तीति । (कै)

अभिहितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो नास्तीत्यथ ॥ ननु क्रियाभेदे शक्तेभिन्नत्वात्तदिनिरूपितस्याभिहितत्वेऽपि व्याप्तिनिरूपितस्याभिहितत्वासिद्धिरित्यत आह ।

भिधान येन प्रथमा स्यात । एतच्च स्वादुमि णमुलिति सूत्रे कैयटादौ स्पष्टम् । हरिरप्याह ।

तस्यान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाभिहित प्रसीदन्त्यस्मिन्प्रासाद इति तत्राभिहिते न भवतीत्युच्यमाने सप्तमी न स्यात् पयुदासे त्वासि प्रत्ययेन यदनभिधान तदाश्रया सप्तमी सिद्धति । ननु च प्रासाद-

द्रव्य चेति ॥ (कै)

तद्व्यतिरेकेणेति । (कै)

गुणसमूहो द्रव्यमिति भाव ॥

नतावत्प्रत्यक्षमिति । (कै)

शक्तेरतीन्द्रियत्वादित्यर्थ ॥

स्वरूपेति । (कै)

शक्तिस्वरूपेत्यर्थ ॥ अत एव सबन्धस्य दुर्ग्रहत्वात् तत्पूर्वक-मनुमानमपि नेत्याह ।

तत्पूर्वकस्येति ॥ (कै)

ननु यथा दाहके सत्यपि दाहादिकार्यस्य कादाचित्कत्वानु-पपत्त्या शक्तिरवगम्यते तद्वदिहाप्यस्तु अत आह

कार्यं चेति । (कै)

द्रव्यस्वरूपेति । (कै)

ननु तद्व्यतिरिक्तशक्त्यायत्तमित्यर्थ ॥

शक्तिसाधनपक्ष चेति । (कै)

एकस्यैव परस्परविरुद्धकर्तृकर्मादिव्यपदेश शक्ति गमयति। एव

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययो पृथक ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥

स्यस्य द्रव्यस्य कारकत्वादभिहितत्वादन्यत्व नास्ति। नैष दोष, शक्ति कारक तत्र सदिक्रियाशक्त्यभिधानेप्यासिक्रियाशक्तेरनभिधान, नन्वेव प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि या शक्तिरभिहिता तत्र मा भूदिभक्तिर्या त्वनभि

चैकनिरूपितशक्तेरभिधाने तच्छक्त्यन्तरस्यानुक्तत्वमेवेत्येतदाशय ॥ पर्युदासपक्षे कुत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

प्रसज्येति । (कै)

द्रव्य कारकमित्यपि बोध्यम ॥

एकैवासनक्रियेति । (कै)

तथा च तन्निरूपिता शक्तिरप्येकैवेति भाव ॥ प्रत्यभिज्ञयैकत्वावगते कथमन्यत्वमत आह

भिन्नपदेति । (कै)

प्रत्यभिज्ञा तु साजात्यनिबन्धनेति भाव ॥ नन्वेवमनभिहित इति सूत्र व्यथमत आह

एकपदेति । (कै)

अत एव गोष्ठाय हन्ति क्षत कटमानय भीमादिभेतीत्यादौ चतुर्थ्यादय इति भाव । तथा च पदभेदमर्थे आरोप्य तन्निरूपितशक्तिभेदोपीत्यभिप्राय ॥ एकस्येत्यस्यार्थमाह

प्रधानविषया शक्ति प्रत्ययेनाभिधीयते ।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयत इति ॥

हिता तत्र भविष्यति । उच्यते, अनभिहिते कर्मणीत्येकत्वादीनामाधारनिर्देश सख्या च द्रव्यधर्मो ऽतो ऽनभिहिते कर्मणीत्यादिभिरपि शक्तिद्वारेण द्रव्यमेवोच्यते, अनभिहिता या कर्मादिशक्तिस्तदाधारभूत यद्द्रव्य तस्यैकत्वादिषु विभक्तय इति । एव च यदि प्रसज्यप्रतिषेध

आसनमित्यत्रेति ॥ (कै)

आसनत्वसिद्ध्यनुपपत्तिलक्षणसामर्थ्येनास्तिसाधनत्वमाह

आस्यत इति । (कै)

आस्ते इति लोकस्य व्याख्यानम् ॥

सन्निधीयत इति । (कै)

अस्मिन्निति प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टवस्तुन आसिक्रियासन्निधानमन्तरेणासनत्वायोगादासिक्रियासाधनत्व क्तप्रत्ययस्यासे स्वाधिकरणद्रव्यद्वारेष्टव्य तदाह ।

एव सामर्थ्यादिति । (कै)

कर्त्ता भवतीत्यस्य कारक साधन भवति स्वप्रकृतिकल्युडन्तार्थद्वारेत्यर्थ ॥

यत इति । पर्युदासेऽप्यनभिहिता प्रधानशक्तिमाश्रित्यैव विधि प्रवर्त्तते । एतेन पक्त्वा भुङ्क्ते दत्त गृह्णातीत्यादिपक्षद्वयेऽपि समर्थित भवति । वस्तुतस्तु पक्त्वा भुज्यत इत्यादौ ओदनस्य पचिभुजिभ्या न युगपच्छाब्दोऽन्वयबोध ।

स्यात्ततोऽभिहितशक्तिद्वारेण द्रव्यस्याभिहितत्वात्प्रतिषेध स्यात, पर्युदासे त्वनभिहितशक्तिद्वारेणाविधिरिति स्पष्ट एव फलभेद, यत्र तर्हि शक्तिभेदो नास्ति तत्र कथम् आसने आस्ते शयने शेते इति, अत्राप्यासनशयनादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्य वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिहितमिति तस्य शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिर्भविष्यति यदि तर्हि पर्युदासो ऽयमिति निर्णीयते इह पक्त्वा भुज्यते ओदन इति

एकस्याचासेरिति । (भा)

भाष्ये आसि शेतेरप्युपलक्षणम् ॥ नन्वेव लुटप्रकृतिभूतासि-क्रियायास्तिङन्तोपात्ता आसिक्रिया साधनमिति भाष्योक्त न सिद्धमित्याशङ्कते ।

नन्विति । (कै)

केचित्तु आसनक्रियायास्तस्मिन्नित्यासनमिति व्युत्पत्ति । प्रकृतिभूत आस्तिरर्थ्य । तदर्थस्यापि लोके प्रयोगदर्शनात । एव शेतेरपि तिष्ठत्यर्थो जलाशय इत्यादौ उभयत्राप्यासिग्रहणमुप-लक्षणमेव च भाष्य समञ्जसमेवेत्याहु ॥

वस्तुमात्रमिति । (कै)

नासादिक्रियाधिकरणत्वेन तद्बोध ॥ किं त्वासनत्वेनेत्यर्थ । तदेवाह

अनुद्भूतशक्तिकमिति ॥ (कै)

किन्त्वन्यतरेण शब्द अपरेणार्थ । तत्र च प्रथमाद्वितीययोर्व्यवस्थैव । पक्वा भुज्यते ओदन । अर्थादोदनमेव पक्वेति । न त्वीष्टका पक्वे त्यादि सम्भवति । न चोपस्थितपरित्यागोऽनुपस्थितकल्पना च न्याय्या ।

भुजिप्रत्ययेनाप्यभिहित ओदने क्त्वाप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य द्वितीया प्राप्नोति भावे हि क्त्वाप्रत्यय, प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनाभिधा नमाश्रित्य प्रतिषेधः सिद्ध्यति, उच्यते, नात्रौदनस्य युगपदुभाभ्या शाब्द एवान्वय किं तर्हि भुजिनैव सन्निधानात्तु पचिनान्वय, केवलशब्द व्यापारनिरूपणे तु किमिष्टका पक्त्वौदनो भुज्यते उतौदनमेवेति न

शब्दव्युत्पत्तये इति । (कै)

अनुलोमादिवद्रूढा एवेत्यर्थ ॥ अत एव पक्व इत्यादौ केनेति कर्त्राकाङ्क्षावदासनमित्युक्तेन तदाकाङ्क्षा । अत एवासि साधन मित्यस्य साधनान्तरनिरासे तात्पर्यमुक्तम् ॥ प्रयोजन वदन् विचारस्य प्रकृते सगतिमाह

यदि द्रव्यमिति । (कै)

अत्र द्रव्यमित्यस्य शक्त्यनाविष्ट द्रव्यमित्यर्थ ॥ ननु वृक्षशब्दो-पात्तस्याधिकरणत्वेऽपि यच्छब्दोपात्तस्य कर्तृत्व भविष्यति शब्दभे-देन भेदाद् अत आह

अथ भाव इति । (कै)

शब्दभेदमात्रेणार्थभेदासिद्धिरिति भाव ॥ वृक्षे देवदत्तस्ति-ष्ठति वृक्ष पश्येत्यादौ दोषाच्च ॥

द्रव्यमिति । (कै)

शक्तिरहित शुद्धद्रव्यमित्यर्थ ॥

ओदन पक्वेति प्रयोगे तु मुच्यत इत्यत्रार्थे ओदनस्य कर्मता। अत एव घट कर्तु शक्यत इत्यपि भवत्यवेति पस्पशाया कैयट । तस्मा

ज्ञायते अत शब्दव्यापारापेक्षयाभिधानमेवेति द्वितीया न भविष्यति, अनभिहितवचनमनर्थक प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात, कुतः कट इत्यादिषु द्वितीयादयो मा भूवन्निति सूत्रारम्भ, यदि चात्रापि स्यु कैदानी प्रथमा स्यात । नन्वनवकाशत्वात्प्रथमा भवन्ती कुत कट

तन्निबन्धनेति । (कै)

एकरूपत्वनिबन्धनेत्यर्थ ॥

नानार्थक्रियेति । (कै)

अर्थक्रियानिरूपितभिन्नकारणत्वनिबन्धन इत्यर्थ ॥

नानाशक्तीति । (कै)

एव च प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न दोष इति ध्वनित । अत्र हि पक्षे अभिहितायां शक्तौ नेत्यर्थ । तत्र या शक्तिरभिहिता तस्या मा भूत्प्रत्यय । या त्वनभिहिता तद्बोधनाय स्यादेव प्रत्यय इति बोध्यम् ॥

सूत्र प्रत्याख्यातमिति । (कै)

एकत्वादयो विभक्त्यर्था इति पक्षेऽपीत्यर्थ ॥ भाष्ये

अनवकाशत्वादिति । (भा)

नन्वेव कृत कट इत्यादावेव न कट करोतीत्यादावित्यत्र किं

त्यर्युदासे एकवाक्यत्व समाससौष्ठव चेत्येव। गुणरूपन्तु पक्षद्वयेऽपि तुल्यमिति स्थितम्। एतेन विषयत्वोऽपि सवध्य सय क्षेत्नुमसाम्प्रत

इत्यादावेव भवतीति न पुन कट करोतीत्यादावपीति कुतोऽय नियम, उच्यते, कृत कट इत्यादौ यद्यपि कृतशब्दसन्निधाने कटस्य कर्मता प्रतीयते तथापि तत्र वाक्यार्थत्वादव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थं इति प्रथमा भविष्यति यथा वीर पुरुष इति कट करोतीत्यत्र तु कटशब्देनैव कर्मशक्तिमानर्थोऽभिधीयत इति व्यति

विनिगमकमिति चेन्न । न मात्रग्रहणेनानभिहितविभक्त्यर्थाधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्ते कृत इत्यादौ तद्घटकप्रत्ययेनाभिधानेनाधिक्याभाव इति भाव ॥

अस्तिर्भवन्तीपर इति । (कै)

प्रथमाया अपि कर्मणि द्वितीयेत्यादिसाहचर्येण क्रियायोग एव प्रवृत्तेरिति भाव ॥

ज्ञान च सत इति । (कै)

बुद्धिसत इत्यर्थ ॥ अनवकाशत्वमुक्त्वा विप्रतिषेधोपन्यासोऽसंगत इत्यत आह

सावकाशत्वमभ्युपगम्येति । (कै)

नीलमिद न तु रक्तमित्यादौ रक्तत्वादिनिवृत्तिपरे वाक्ये सत्ताया अनावश्यकत्वादस्तिर्भवन्तीपर इत्यस्याभावात्साहचर्यं च सर्वत्र न व्यवस्थापकमित्यभिमान । वैतण्डिकोक्तिरियमिति तात्पर्यम् ।

मिति व्याख्यातम । साम्प्रतमिति निपातेनाभिहितत्वात । युक्तमिति हि तदर्थ । परिगणन तु प्रत्याख्यातमेव । इह हरदत्तेन भाट्टमते

रिक्तत्वात्प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमा न भविष्यति । नन्वकारकेषु सावकाशा प्रथमा यथा वृक्ष इति, तन्न । अत्राप्यस्तीति प्रतीते, कारकत्वात्तृतीयाप्रसङ्ग यत्र ह्यन्यत्क्रियापद न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तीति गम्यते लब्धसत्ताकस्य हि विशेषणान्तरयोगो भविष्यति, अथापि यत्र विशेषणान्तरनिवृत्तौ तात्पर्य न क्रियासम्बन्धे यथा नीलमुत्पल न

अनेन वस्तुतो निरवकाशत्वमेवेति सूचितम् । उक्तरीत्या तत्रापि सत्त्वाक्षेपात । अत एव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति न्याय मगच्छत इति बोध्यम् । स्पष्ट चेद प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये ॥

अशेषत्वादिति । (कै)

अभिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूत प्रातिपदिकार्थ सम्पन्न इत्यनेकमिति सूत्रोक्तरीत्या प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थकारकव्यतिरिक्तत्व-रूपशेषत्वाभावादिति भाव ॥

षष्ठी प्राप्नोतीति । (कै)

न च कृत्यानामिति विभक्तेन षष्ठीनिषेधात्कथ तत्प्राप्ति । न च नात्रोभय प्राप्ति । तदधिकाराभावेनोभयप्राप्तेरपि सत्त्वादिति वाच्यम् । एकसूत्रपक्षे दोषात् । योगविभागस्तु भाष्यकृता वक्ष्यते न वार्त्तिककारेण ॥

कारकविशिष्टा सख्या विभक्त्यर्थ इत्युक्त तत्तु कथधिकरणस्थयथाश्रुत भाष्यस्वरसमनुसृत्य कथञ्चिन्नेयम् । वस्तुतस्तु भाट्टमते प्रकृत्यर्थेन सख्य

रक्त राज्ञोय पुरुषो न देवदत्तस्येति, नह्यत्र नीलमुत्पलमस्ति राज्ञ पुरुषोऽस्तीति प्रतीतिरतोऽस्येवाकारकमवकाश इत्युच्येत एवमपि विप्र तिषेधात्प्रथमा भविष्यति, द्वितीयादीनामवकाशो यत्र प्रातिपदिका-र्थस्य व्यतिरेक, कट करोतीति प्रथमायास्त्वकारकमवकाशो नील मुत्पलमिति, कृत कट इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्प्रथमैव भविष्यति । ननु तामपि बाधित्वा परत्वात षष्ठी प्राप्नोति, शेषलक्षणा षष्ठी

यद्येकत्वादय इति । (कै)

प्राधान्येनविभक्तिद्योत्या सङ्ख्यैव कारक तद्विशेषणत्वेन तदेद सूत्र कार्यमित्यर्थ । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥ उक्तार्थानामिति न्याय शास्त्रोपात्तप्रधानार्थविषय एव । कारकस्य प्राधान्येन तत्त्वे तु व्यर्थम् ॥ ननु तदापि द्योतकसमावेशस्य दृष्टत्वात कृत कट इत्यादौ क्रियते कट इत्यादौ च तद्वारणाय स आवश्यक इति चेन्न । आद्ये विशेष्यत्वेन भानेन तस्य द्योत्यत्वासम्भवादन्त्ये क्रिया प्रति यस्य विशेषणत्वेऽपि कटपदार्थे तत्त्वाभावेन तदुत्तरद्वितीयाद्योत्यताया असम्भवाच्चेति दिक् ॥

या च करणत्वादिशक्तयो विशेष्या । अत एवैकशक्तिक्रोडीकृतानेक विधिस्तत्रतत्र स्वीकृत इति दिक् ॥

प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावप्रयोगादप्रशेषत्वान्न भविष्यति । इह तर्हि कर्त्तव्य कट इति कृत्प्रयोगे प्रथमा बाधित्वा कर्तृकर्मणो कृती'ति षष्ठी स्यात् तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकार कर्त्तव्य, तदेव सङ्ख्याविभक्त्यर्थ इत्यस्मिन्पक्षे कर्त्तव्य सूत्रमिति स्थितम् ॥

कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥

सामीप्यसबन्धे इति । (कै)

समयाशब्दशक्यस्यापि सामीप्यस्य तत्प्रधानार्थनिरूपितसबन्धत्व-मपि । यथा राज्ञ स्वमित्यत्र स्वत्वस्येति भाव । सामीप्यान-न्तर्यादीना न षष्ठ्यर्थत्वमिति तु समभिव्याहृतपदार्थभिन्नसामी-प्यादिपरम् ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ द्वितीयादय शब्दा सुपा त्रिकेषु वर्त्तन्ते । सम स्यादश्रुतत्वादिति न्यायात । पूर्वाचार्यव्यवहाराच्च । इह स्वादि सूत्रैर्वैकवाक्यतया विधि: भिन्नवाक्यतया नियमो वा । सोऽपि प्रकृतान र्थानपेक्ष्य प्रत्ययनियमो वार्थनियमो वेति सर्वे पक्षा साधव । उक्त च ।

सुपा कर्मादयोप्यर्था सख्या चैव तथा तिडाम् ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियम प्रकृतेषु चेति ॥

व्याख्यात चेद प्रथमे ॥ इह च तिडामिति स्वरसाल्लपस्यपि कर्माद्येव वाच्य न तु कर्मत्वम् । न च तिङ्क्ष्वपि कर्मत्वमेवार्थ इति वाच्यम् । तयोरेवेत्युत्तरसूत्रेऽपि तथात्वापत्तौ घट कृत इत्यादावभेदा न्वयानुपपत्तिप्रसङ्गात । तथा च ल कर्मणि, कर्मणि द्वितीयेति सूत्र स्वरसोपि सङ्गच्छते । घटमित्यत्र च घट कर्मेत्यादान्वये आनयनादौ

‘कर्मणि द्वितीया’ ॥ ‘द्वितीयादय शब्दा इति’ । स्वनिकायप्रसि-द्धिरेषेत्यर्थ । ‘उभसर्वतसोरिति । उभयसर्वशब्दयोस्तसिलन्तयो प्रयोग इत्यर्थ । उभयशब्देकदेश उभशब्दोनुकृत । उभशब्दस्य तसिलन्तस्याभा

उपर्यर्थे वर्त्तते इति । (कै)

उपरि सामीप्ये वर्त्तत इत्यर्थ ॥

सबोधनेति । (कै)

सबोधनविभक्ते पदान्तरानपेक्षत्वादित्यर्थ ॥

उभसर्वे इत्येताभ्यामिति (भा)

भाष्यस्य एतत्प्रकृतिकाभ्यामित्यर्थ ॥ उभशब्दात्तसोनुत्पत्त्याख्या- युक्तत्व परिहरन्नुक्तस्यार्थस्य वार्त्तिकाद्यथा लाभस्तथा दर्शयति

कर्मत्वेन ससर्गेण विशेषणत्वम । तथा च प्रकारतया ससर्गविधया वेति द्विधाकर्मत्वादिभानमित्येक पक्ष । शक्ति कारकमिति भाष्यस्वरसात्सैव वाच्येत्यपर । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थतया आधार आधेय वा द्वितीयार्थ । ओदन पचतीत्यत्र हि ओदनरूपो य आधारस्तद्विशिष्टा विक्लित्तिर्भासते वैशिष्ट्य त्वाधेयता ओदनाधेया वा विक्लित्तिरर्थ । आधेयरूपप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थ प्रति विशेष्यत्वात । आधेयत्वमेव च ससर्ग इति पक्षान्तरम । आकृत्यधिकरणन्यायेनाधारत्वाधेयत्वे एवार्थे इति चापरम । ससर्गा एवैते । तात्पर्यग्राहिका एव पर विभक्तय इति मतान्तरम् । सर्वेऽप्यमी पक्षा हेलाराजीयादौ तत्रतत्र स्थिता भाष्यादिसम्मताश्चेति दिक । ओदन पचतीत्यादौ,

उभसवतसो कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

वात तस्य द्विवचनटाबविषयत्वात, धिगित्यविभक्तिको निर्देश । 'आम्रे डितान्तेष्विति । कृतद्विवचनेष्वित्यर्थ । उभयत सवत इति । पक्षन्या त्तसिल । 'धिगिति' । निन्दार्थोयम् । उपर्युपरीति' । 'उपर्यध्यध ससा

उभसर्वयोरिति ॥ (कै)

ननु वृत्तिविषये पूर्वमेवायच प्रवृत्तेरुभप्रकृतिकत्व न तस इत्यत आह

उभयेति ॥ (कै)

उभेति । (कै)

तद्घटितोभयशब्दलाक्षणिकमिति भाव ॥

अस्यार्थ । उभयशब्दसर्वशब्दयोस्तसिलन्तयो प्रयोगे द्वितीया कार्या। उभशब्देन ह्युभयशब्दो लक्ष्यते अन्यथा तसिलसम्भवात। उभशब्दो हि द्विवचनटाब्विषय इत्युक्तम्। धिगित्यत्र सप्तम्या लुक्। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात। न त्वविभक्तिकः। गवित्ययमाहेत्यत्र यथा पदान्तत्वाभावाल्लोप शाकल्यस्येत्यस्याप्रवृत्तिस्तथेह जश्त्वाप्रवृत्ति प्रसङ्गात। न चाय गान्त एवेति वाच्यम्। कस्य च दइत्यस्याप्रवृत्तौ धकिदित्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात । आम्रेडितान्तेष्विति । कृतद्विवचनेष्वि त्यर्थ । उभयत कृष्ण गोपा । सर्वत कृष्णम। धिक कृष्णाभक्तम। उपर्युपरि लोक हरि । अध्यधिलोकम। अधोधो लोकम्। कथ तर्हि, उपर्युपरि बुद्धीना चरन्तीश्वरबुद्धय । उच्यते। उपरिबुद्धीना उत्तानबुद्धी नामुपरि चरन्तीत्यर्थ। एव चाम्रेडितान्तत्वाभावान्न द्वितीया। यद्वा। प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधस सामीप्य इति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रहणम्। तेन वीप्साद्विवचने सति नास्य प्रवृत्ति । ततोऽन्यत्रापीत्युक्तम, तान्परिगणयति

मीप्य' इति द्विवचन, ततोऽन्यत्रापीत्युक्त, तानेवान्या परिगणयति । 'अभित इत्यादि' । 'अभितो ग्राममिति' । उभयत इत्यर्थ । परित इति' । सर्वत इत्यर्थ, 'पर्यभिभ्या चे'ति तसिल्, आभिमुख्यवृत्तेरपि विभक्तिप्रति

ननु कर्मप्रेति । (कै)

अन्यथा कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्येव सिद्धं स्यादित्यर्थः ॥

वृत्तिकार, अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपीति । अभितः कृष्णम् । उभयत इत्यर्थः । परितः कृष्णम । सर्वत इत्यर्थः । पर्यभिभ्यां चेति तसिल । आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातो ऽभित शब्दोऽस्ति सोपीह गृह्यते । समयानिकषाशब्दौ समीपपर्यायौ । ग्रामं समया निकषा वा । हाशब्दः शोकवृत्तिः । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यत इत्यर्थः । षष्ठ्यपवादो द्वितीया । सम्बोधने त्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमैव । हा तातेति यथा । एतेन धिङ्मूर्खेति प्रयोगो व्याख्यात । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय । एवमन्येऽपि दृशिग्रहणात्साधनीया । तद्यथा, चैत्र यावच्छ्रीतमिति । परमपुरुषाराधनमृते इति च । तथा च चान्द्रसूत्रम् ऋते द्वितीया चेति चकारात्पञ्चमी । सा चास्मच्छास्त्रे अन्याराादित्यनेन विधास्यते ॥

रूपको निपतोऽभितःशब्दोऽस्ति सोपि गृह्यते समयानिकषाशब्दौ समीपवचनौ गृह्येते हाशब्दः शोकादिवृत्तिः, हा कन्ये इत्यादौ कारकविभक्तित्वादन्तरङ्गत्वात्सम्बोधनविभक्तिर्भवति । बुभुक्षितं न प्रतिभातीति’ । प्रतिरत्र क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न कर्मप्रवचनीय इति वक्ष्यते ।

तृतीया च होश्छन्दसि । २ । ३ । ३ ॥

अस्योदाहरणेऽग्निहोत्रशब्दो हविःपरस्तत्र द्वितीया । तत्समानाधिकरणयवागूशब्दादनेन तृतीयापि । विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धत्वाच्च सामानाधिकरण्यमिति सूत्रमतम् भाष्यमत च । एव तर्हि तृतीयापि सिद्धे त्यादेर्भाष्यस्योक्तिप्रत्युक्तिक्रमेण पूर्वपक्षयुक्तित्वात् ॥ ननु जुहोते प्रीणात्यर्थत्वेऽग्निहोत्रशब्दस्याग्न्यर्थत्वे करणत्वात् तृतीया सिद्धिमाशङ्क्याह

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ जुहोते कर्मणि तृतीया स्याद् द्वितीया च छन्दसि । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्यते इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । जुहोति प्रक्षेपे । अस्मिन्नेव च प्रयोगे यवागूशब्दा तृतीया । अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया । विरुद्धार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वा समानार्थयोरभेदान्वय । यवाग्वाख्यं हविरग्नौ देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अग्निहोत्रशब्दो हि ज्योतिष्यपि

"तृतीया च होश्छन्दसि" ॥ यवाग्वाग्निहोत्रमिति' । क्व पुनरग्निहोत्रशब्दो वर्तते हविषि, तेष्वग्निहोत्रमधिश्रयेत अग्निहोत्र शश्रायत तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतेत्यादिषु दर्शनात् जुहोतिरपि प्रक्षेपे एकस्मिन्नेव प्रयोगे यवागूशब्दात् तृतीया अग्निहोत्रशब्दाद् द्वितीया यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन प्रक्षिपतीत्यर्थः । अथ योगः शक्योऽवक्तुं, कथम् अग्निहोत्रशब्दो ज्योतिष्यपि वर्तते अग्निहोत्रं प्रज्वलित

देवतेति । (कै)

अग्निहोत्रशब्दो हवि पर । तद्विशेषण यवागूरिति भाव ॥ यद्यपि अग्नौ हविरिति चिन्त्य पदे जुहोति अग्नौ जुहोतीत्यादिश्रुतिविरोधात । तस्माद्देधआधारे प्रक्षेप इत्येव युक्त तथापि प्रक्तताभिप्रायमेतत् । तत्र यवाग्वा कमत्वाद् द्वितीया प्राप्तेत्यथ ॥ चकारेण द्वितीयाविधानात प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

किमप्राप्तेति ॥ (कै)

प्रयोजनान्तरसिद्धमेतस्यावश्यकत्वाद् सत्येतस्मिन्नित्ययुक्तमत आह

नहीति । (कै)

एव च बुद्धावसति तस्मिन्नुपायान्तरपरमिति भाव ॥ एव तर्हि तृतीयापी त्यादिभाष्य पूवपक्ष्युक्ति । अथभेदात्सा न युक्तेति स्फुटत्वाद् भाष्ये नोक्तम् ॥

वतते । अग्निहोत्र प्रज्वलितमिति दशनात । हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च । जुहोतिश्च । प्रीणने । तद्यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदा यवाग्वाग्नि प्रीणयतीत्यर्थ । यदा तु द्वितीया तदा यवाग्वाख्यमग्निहोत्र हविरग्न्य प्रक्षिपतीत्यर्थ इति । मीमासकास्त्वाहु । अग्निहोत्रशब्द कमनामधेय तत्प्रख्य चान्यशास्त्रमिति न्यायात । दृश्यते च स एष यज्ञ पञ्चविधोऽग्निहोत्र

मिति जुहोतिरपि प्रीणने तद्यदा यवागूशब्दात तृतीया तदा यवाग्वाग्निहोत्र प्रीणयतीत्यर्थं, यदा तु द्वितीया तदा यवाग्वाख्य द्रव्यमग्निहोत्र हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थं । मीमासकास्त्वाहु । अग्निहोत्रशब्दः कम नामधेयमिति दृश्यते च स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्र दशपूर्णमासा

अग्निहोत्रमिति । (कै)

बहुवचनेन सामानाधिकरण्यावगतेरर्थान्तरासम्भवाद्गौणत्वमित्यर्थ । यत्तु मीमांसका अग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यन्यायात् स एष यज्ञ पञ्चविधोऽग्निहोत्र दर्शपूर्णमासाविति दर्शनाच्च । एवं च करणभूते होमे समानाधिकरणस्याग्निहोत्रस्य करणत्वात् तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे द्वितीयार्थमिदं यवाग्वा अपि करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति । तन्न सूत्रानुगुणं नापि भाष्यानुगुणं कर्मणीत्यनुवृत्ते । पाणिनीयस्मृतेर्वचनरूपत्वेन जैमिनीयन्यायरूपत्वेन तद्बाधकताया अस्या उचितत्वाच्च । एवंच यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवाक्ये नामधेयत्वाभावोऽत एव यवागूमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिसिद्धिरिति दिक् ॥

दर्शपूर्णमासावित्यादि । एवं स्थिते भावार्थाधिकरणन्यायेन करणकोटिनिक्षिप्ते होमे सामानाधिकरण्यापन्नस्याग्निहोत्रस्य करणत्वात्तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे द्वितीयार्थमिदं वचनमिति तत्तु सूत्रसन्दर्भविरुद्धम् । कर्मणीति ह्यनुवर्तते ॥

वित्यादि तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च शतानि च एतद्वा अग्निहोत्रमन्येद्युर्हूयते अजरामर्यं वा एतद्यदग्निहोत्रमिति च त इत्याहु । करणत्वात तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे द्वितीयार्थं वचनम्, इदं च सूत्रानुगुणं न भवति कर्मणीति हि वर्तते ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ॥

अन्तरेणेति । (कै)

तृतीयान्ताभिप्रायेण प्रश्न इत्याह

अन्तरेति । (कै)

नतशब्दोऽज्ञातार्थक इति भाव ॥

बहिरङ्गत्वादिति । (कै)

अयत्नतबहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेणाऽश्रयणाच्चिन्त्यमिदम् ॥ लाक्षणिकत्वन परिहारे तेनैवान्तरेणेत्यस्य व्यावृत्तौ भाष्यानुपपत्तिस्तदवस्था पूर्वस्मादविशेषश्चेत्यत आह

अथवेति । (कै)

साहचर्यमत्र सादृश्यम् ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ आभ्या योगे द्वितीया स्यात् । अन्तराशब्द सप्तम्यन्तस्य मध्य इत्येतस्यार्थे वर्तते । अन्तरेणशब्दस्तु तत्र च विनार्थे च । अन्तरा त्वा मा च हरिः । त्वयाऽऽसह्याऽमलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयो र्द्वयं स । अन्तरेण हरिं न सुखम् । ननु मध्यस्यावध्यपेक्षतया यथा

अन्तरान्तरेण युक्ते' ॥ 'अन्तरान्तरेणशब्दावित्यादि' । ननु यथा गौर्नाविबद्धा नेतरेतरत्राणाय भवति तादृशैतत् द्वयोरपि निपातत्व व्यभिचारात सत्य, साहचर्यात्सजात्य लक्ष्यते सजातीयविजातीयभावे सजातीयप्रत्ययो भवति तद्यथा गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्भवति न त्वाचार्यपरशुरामयो, यद्वान्तराशब्देनातृतीयान्तेन साहचर्यादन्तरेणे त्यस्याप्यतृतीयान्तस्य ग्रहण स च निपात एव, तथान्तरेण शब्देनाटाबन्तेन

कोऽन्य. सहाय इति (भा)

भाष्यप्रयोगे इति शेष । यथा कार्ये सदृशस्यैव सहायत्वम् तथा प्रयोगेऽपीति भाव ॥

परस्परेति । (कै)

अन्तरासाहचर्यादन्तरेणेत्यव्ययतीयान्त तत्साहचर्याट्टावन्तमेवेति निपातयोरेव ग्रहणसिद्धिरिति भाव । न च परस्परसाहचर्या-दनव्यययोरेव ग्रहण कुतो नेति वाच्यम् । व्याख्यानात् । अन्व-व्ययो स्वरादौ चादौ वा पाठेन परस्परसाहचर्यसंभवेऽप्यनव्यययो" पाठाभावात्साहचर्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति । तन्न । उक्तभाष्येण सादृश्येन सादृश्यस्य सहप्रयोगे नियामकताया उक्तत्वात् । वस्तुतस्तु युक्तग्रहणात् सबन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षयोरेवैतयोर्ग्रहणम् । न च टावन्तान्तराशब्दस्तथा । अनाहृतदेशत्वेन परिधानीयत्वेनैव च तेन बोधादिति भाष्याशय ॥

अस्य गोर्द्वितीयेनेति । (कै)

द्वितीयशब्दोऽत्र सहायवाची मध्ये इत्यर्थकेनान्तरेणेत्यादिना कमण्डलोरपि योगात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

वधिभूताभ्या युष्मदस्मदर्थाभ्या चामरद्वयेन च योगस्तथा आधेयेनापि सह । तस्मादाधेयादपि द्वितीया स्यात । नैवम । तत्रान्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्ते । तस्माद्विशेषणादिय मध्यमवादभूता द्वितीया न तु विशेष्या

साहचर्यादन्तराशब्दस्याप्यटावन्तस्यैव ग्रहण स च निपात एव । 'मध्यप वादो योग इति' । असत्यस्मिन्योगे शेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति सति तस्मि न्नुपयुक्तत्वात् षष्ठी न भवतीत्यपवादत्वमेवत्, मध्यमाधेयेति' । आधेय

अन्तरेति । (कै)

अन्तरेत्यादेर्मध्यवर्तीत्यर्थ ॥ ननु

कमण्डलोरिति । (कै)

अभेदस्य सत्त्वेऽपि तस्य षष्ठीप्रयोजकत्वाभावेन तदपवादविभक्तिप्रयोजकत्वमपि नेति भाव ॥

आधारार्थत्वादिति । (कै)

आधारस्य तन्त्रत्वादित्यर्थ । तस्य तत्परतन्त्रत्वे समानन्यायेनाधेयपरतन्त्र आधार इति कमण्डलोरपि तद्योग इति भाव ॥

नत्वाधाररूपेति । (कै)

आधारशक्तिप्रधानेत्यर्थ ॥

ततस्थानमिति । (कै)

अन्यथा तत्र स्थानमिति वक्तव्य स्यादिति भाव ॥

कमण्डलुयोगेति । (कै)

अत्यन्तभेदप्रतिपादनद्वारेत्यर्थ ॥

द्यौति स्थितम् । अथ टावन्तेनान्तराशब्देन तृतीयान्तेनान्तरेणेत्यनेन च योगे कुतो नेति चेत । प्रतिपदोक्ततया तयोरेवेह ग्रहणात परस्पर साहचर्याच्च । तद्यथा गुरुभागवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिनत्वाचायपरशु

परतन्त्रमित्यर्थ सप्तम्यन्तस्य मध्यशब्दस्यार्थे वर्त्तत इति यावत । 'अन्तरा त्वा च मा च कमण्डलुरिति । तव च मम च मध्ये कमण्डलुरित्यर्थ । अत्र यथा मध्यस्यावध्यपेक्षायामवधिभूताभ्या युष्मदस्मद्भ्या योगस्तथाऽधारस्याधेय परतन्त्रत्वादाधेयेन कमण्डलुनापि योगात्ततोऽपि द्वितीया प्राप्नोति, नैष दोष कमण्डलुरित्यत्र तिष्ठत्यस्तीति वा क्रियापदानुषङ्गात्कमण्डलुः कर्त्ता स च तिङाभिहित इति प्रथमैव भविष्यति कारकविभक्तित्वात, तदेतत्'त्वह

उद्भूताधारेति । (कै)

तस्य चाधेये आधाराधेयभावेनैवान्वये साधुत्व न तु केन चिद्भेदान्वये इति भाव । उपपदविभक्तेरिति न्यायमूलक न वाचनिकमित्याह

सा चेति ॥ (कै)

क्रियाद्वारक इति । (कै)

सर्वत्र सम्बन्धस्य किञ्चित क्रियाकारकभावमूलत्वाद् यथा स्वत्व क्रयादिनिबन्धनमिति भाव । युक्तिरत्र शिथिला सवत्र प्रथमाया एवापत्तेर्युष्मदाद्यर्थेऽपि सत्ताकर्तृत्वस्याव्यभिचारात् । न चैव सूत्राणां वैयर्थ्य न्यायानुगतेऽर्थे किं कुमतस्माद्वचनमेवेदम् । अत एव नमस्यति देवानित्यत्रानेन न्यायेन द्वितीयां वक्ष्यति भाष्यकृत । तत्र हि क्रियाकारकभावेनैवान्वयादित्यन्ये । न च विशेषणे सम्बन्धस्योद्भूततया प्रतीतेस्तत्रैव षष्ठ्यपवादत्वेन सम्बन्धाधिकैव द्वितीयेति वाच्यम । प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भव इत्याशयात । उपपदविभक्तेरिति वचनात्तु षष्ठ्यपवादत्वमेव न प्रथमापवादत्वमित्युत्तराशय । प्रथमाया अपि कारकविभक्तित्व क्रियाजनकेऽर्थे तस्या अपि विधानादिति बोध्यम् । तदुक्त कमण्डलो कर्तृत्व तिङाभिहितमिति ॥

रामयो । तेन किमनयोरन्तरेण गतेनेति सिद्धम् । किमनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थ । युक्तग्रहणान्नेह । अन्तरा त्वा मा च कृष्णस्य मूर्ति । इह कृष्णान्न द्वितीया । अन्तरेत्यनेनानन्वयात ॥

युक्ते प्रधान' इत्यत्रोपपादयिष्याम । निपातयोग्रहणादिह न भवति किं तेन तयोरन्तरेण ज्ञातेन, विशेषवचनोयम अन्तराया पुरि वसतीति खुभस्य प्राकार इति नात्र खुभस्यान्तराशब्दार्थेन योग किं तर्हि प्राकारेण ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥

आद्यथमित्युत्तर लादिभिरभिधान यथा स्यादिति भाष्ये पाठमभिप्रेत्याह

ननु कर्मणीति । (भा)

अकर्मकधातुभिर्योग इति तु न विधायकमिति प्रागेव निरूपितम् । आद्यथमित्युत्तर भाष्ये पाठान्तर लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूदिति लयुक्त प्रकारान्तरेण लप्राप्तेरभावात् ॥ नन्विद वार्त्तिक सकर्मकाकर्मकविषयमकर्मकविषय वा । नाद्य ।

कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे ॥ इह द्वितीया स्यात । मासमास्ते । यद्यपीह कर्मत्वादेव सिद्धम् । कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसज्ञा ह्यकर्मणा मित्युक्तेस्तथापि सकर्मकार्थ गुणद्रव्याभ्या योगार्थ चेदम् । मासमधीते । मास कल्याणी । मास गुडधाना क्रोशमधीते । क्रोश कुटिला नदी । क्रोश पर्वत । अत्यन्तसयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्तस्योर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इति षष्ठी ॥

"कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे' ॥ मासमधीत इति' । ननु कर्मत्वादेवात्र द्वितीया सिद्धा कथ, कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसज्ञा ह्यकर्मणाम्, अवश्य कर्मसज्ञाश्रयणीया आस्यते मास आसितव्य आसित मास इति कर्मणि ल कृत्यक्तखलर्था यथा स्युरिति, सत्यम्, इदमप्यवश्य वक्तव्य अन्य गुणाभ्यामत्यन्तसयोगे द्वितीया यथा स्यादिति तत्र क्रियात्यन्तसयोगेऽपि परत्वादनेनैव युक्ता द्वितीया मासस्येति क्तस्योर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति षष्ठी ॥

मास पठति वेद देवदत्त इत्यादौ मासादिकमण्यपि लाद्यापत्तौ मास पच्यते वेद देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगापत्ते । नान्त्य । सङ्कोचे मानाभावात्। सकर्मकार्थ कालाध्वनोरित्यस्यावश्यकत्वेन न तर्हीदानीमिद सूत्र कर्त्तव्यमिति भाष्यविरोधापत्तेश्चेति चेदुच्यते । सर्वविषय वार्त्तिक सूत्र च न कार्यमित्येव तात्पर्यम् । न च मास पच्यते वेद देवदत्तेनेत्यस्याप्यापत्ति । उभयसन्निधौ अन्तरङ्गे मुख्ये च द्रव्यकर्मण्येव लप्रवृत्तिरिति न दोष । द्रव्यकर्मणोऽन्तरङ्गत्व च धात्वन्तरार्थानङ्गस्यायकर्मत्वेन वार्त्तिकप्रामाण्येन 'गौणे कर्मणि दुह्यादेरि त्यादिवद् भाष्यप्रामाण्येनाचार्येव विकल्पनाश्रयणाच्च । एव च प्राकृतमेवेति पक्षेऽपि न दोष । अत्र पक्षे आस्यते मास इति कर्मणि ले यत्राक्रियेति वक्ष्यमाणरीत्या ऽवश्यकेनाप्यनेन द्वितीया तु नात्यन्तसयोगस्य व्याप्तिरूपस्य धातुनोक्तत्वात ॥

यद्येवमिति । (कै)

अकर्मणि कर्मशब्दप्रयोगेण वत्यर्थावगतौ अतिदेशस्याभावादेव स्याश्रयसिद्धेरिति भाव ॥

तद्रूपासङ्ग इति । (कै)

कर्मशब्दरूपस्यासङ्ग सम्बन्ध सज्ञात्वमित्यर्थ ॥

धात्वर्थाङ्ग इति । (कै)

आसनपूर्वके व्यापने धातोर्वृत्तिरित्यर्थ ॥ नन्वनया रीत्या कटमास्ते इत्यपि स्यादत आह

नियतत्वाच्चेति ॥ (कै)

भाष्ये एकदेशी वार्त्तिकाशयमाह

यद्यपीति । (कै)

अकर्मकाणामित्यस्य कर्मानन्वय्यर्थप्रतिपादकानामित्यर्थ इत्य-भिप्राय ॥

तथापि धातूनामिति । (कै)

धातूनामन्यपदार्थत्वात् क्वचित्कर्मसत्त्वेऽप्यकर्मकत्वहाने । साम-र्थ्यान्नविद्यते द्रव्यकर्म येषामिति विग्रह इति भाव । अर्थाना-मन्यपदार्थत्वेऽपि भाष्योपपत्तिरस्त्येवेति चिन्त्यम् ॥

तदर्थानामेवेति । (कै)

अधिकार्थे वृत्तावपि तदर्थस्यात्यागादिदमुक्तम् ॥

द्रव्ये इति । (कै)

विषयसप्तमीयम् । सामर्थ्याद् द्रव्यरूपकर्मरहिता इत्यर्थ इति भाव ॥ शिष्ट भाष्य कैयटस्य गत्यादिसूत्रे व्याख्यातौ । एतद्भा-ष्यस्य वास्तवार्थोऽपि तत्रैवोक्त ॥ ननु तुल्यन्यायेन कालकर्मणा सक-मकव्यवहारस्याप्यभावे तत्र कर्मणि लो न स्यादत आह

यत्र त्विति । (कै)

तत्सन्निधौ तु न तेन व्यवहार इति मासमास्यते वेदमिति न प्रयोग ॥ तद्वानयैव कल्पनया सर्वत्र द्वितीयादिसिद्धौ सूत्र न कार्यमिति पृच्छति भाष्ये ।

न तर्हीति ॥ (भा)

उत्तरयति ।

यथाक्रियमेति । (भा)

न च मासमास्ते इत्यादौ प्राकृतकर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी बाधनार्थं तत्राप्यावश्यकत्वेनाक्रियमेति असंगतम् । क्रियाकारक-भावेन यथान्वयाभावस्तदर्थमित्यर्थात् ॥

अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ॥

निष्ठा । (कै)

समाप्ति ॥

साधनापवर्ग इति । (कै)

साधनोपरमकृतक्रियात्यागेऽपीत्यर्थः ॥

क्रियाया एवेति । (कै)

स्वत एवेत्यर्थः । स च फलत्वप्राप्तावेव भवतीत्यर्थः । साधने आलस्यादिरहिते सत्यपि प्रयोजनलाभेन क्रियायाः समाप्तिः स क्रियापवर्गः प्रयोजनालाभेन क्रियाया आवृत्त्यावश्यकत्वेऽपि आल-स्यादिना क्रियातो निवृत्तिः साधनापवर्ग इति भेद इति भावः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनो-रत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वानुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः ॥

"अपवर्गे तृतीया' ॥ 'अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्ति-रिति । तत्रैवापवर्गशब्दो लोके प्रसिद्ध इति भावः । 'कदृत्यावृत्ताविति' । अशक्त्यादिना कर्तुरुपरमादित्यर्थः, तत्र मध्ये क्रियाविच्छिन्नेति प्रत्ययप्रायो न त्वपवृक्तेति ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये। २।३।७॥

प्रदेशादिति। (कै)

स चेह

इहेति सप्तम्या निर्दिष्ट इति। (कै)

यद्यपि तस्य स्थितिक्रियायामधिकरणत्वं न तथापि बोधक्रियायामपादानत्वमित्यभिप्रेत्य भाष्ये यत इति पञ्चमीति बोध्यम् ॥

क्रोशाल्लक्ष्यम् (कै)

इत्यस्येत क्रोशादूर्ध्वं विद्यमानं लक्ष्यमित्यर्थ ॥ तदुध्वनयन्नाह

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ स्त । अद्य भुक्त्वाय द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता। कर्तृशक्त्योर्मध्येयं कालः। इहस्थोयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत। कर्तृकर्मणोर्मध्येयं देश। कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवति। अस्वरितत्वात् ॥

"सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ 'कारकमध्य इति'। मध्यस्याव धिद्वयापेक्षत्वाद् द्विवचनान्तेन समास कालाध्वनोश्चैतद्विशेषणमित्याह। 'कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानाविति। अद्य भुक्त्वेत्यादि'। ननु चात्र देवदत्त एक कर्ता तत्कथं कारकयोर्मध्ये काल इत्याह। 'कर्तृशक्त्योरिति'। स्यादेव यदि द्रव्यं कारकं स्यात् शक्तिस्तु कारकं सेह भिद्यते एका अद्य भुङ्क्ते साधनमपरा द्व्यहभुङ्क्ते तेनानयोर्मध्ये काल इत्यर्थ। कर्तृकर्मणो रिति'। इषूनस्यतीतीष्वास पुरुष स कर्ता इष्वसने व्यधने स्थाने वा कर्म

कर्मापादानयोरिति । (कै)

भाष्ये साधनशब्देन तद्‌गता शक्तिरुच्यते इत्याह

शक्तिरिति ॥ (कै)

शक्तेरतीन्द्रियत्वादाह

क्रियानुमितशक्तीति ॥ (कै)

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ॥

पुनर्द्वितीयेति । (कै)

वार्त्तिकेनेति शेषः ॥ भाष्ये

तावदयुक्तमप्रतेरिति । (भा)

तत्रत्य प्रतिलक्षणेत्थमिति सूत्रस्थप्रतिपर्यनूनामुपलक्षणमित्यर्थः ॥ भाष्ये

वर्जनार्थ एवेति । (भा)

तत्रैवार्थे तस्य कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः ॥

लक्ष्यम् । कर्मापादानयोरिति' । कर्म तदेव सामर्थ्याद्‌दृश्यमानं धनुरपादानं यत शरा अपयन्ति । कर्माधिकरणयोर्वेति' । कर्म तदेवाधिकरणमिहेति निर्दिष्टः प्रदेशः इहकालाध्वानौ द्वौ सप्तमीपञ्चम्यावपि द्वे ततश्च सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति कालात्सप्तमी अध्वनः पञ्चमीति अत आह । 'सङ्ख्यातानुदेशः इत्यादि । 'अस्वरितत्वादिति' । स्वरितेन लिङ्गेन यथासङ्ख्यमित्येतत्तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

कर्मप्रवचनीय युक्ते द्वितीया ॥ स्पष्टोऽर्थः । इह प्रति पर्यनु वा ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् । २ । ३ । ६ ॥

अन्यतरस्य वेति । (भा)

अधिरीश्वरे इति ईश्वरसबन्धे ऽधे कमप्रवचनीयत्वविधानेन सबन्धस्य च स्वस्वामिनिष्ठत्वेनोभयो कमप्रवचनीययुक्तत्वेऽपि यस्य चेश्वरवचनमित्यस्यावृत्तौ मानाभावेनान्यतरस्यैव प्राप्नोतीति भाव ॥ तात्पयग्राहकाभावात् । भावप्रधानत्वे ऽपरितुष्यन्नाह

अथवेति । (भा)

प्रवृत्तिनिमित्तेनैवैश्वर्येण हि ईश्वर उच्यते इति ईश्वरवचन-शब्देनैश्वयमुच्यत इत्यथ । यद्गतमैश्वर्यं तद्वाचकात्सप्तमी ॥

तत्रेति । (के)

तदेतिपाठ उचित ॥

यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचन तत्र सप्तमी ॥ कमप्रवचनीययुक्ते इत्यनुवतते । यस्मादधिक तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे पर्यायेण पञ्चमीसप्तम्यौ स्त । प्रकृतसूत्रार्थस्तु यस्मादधिक यस्य चेश्वर

'यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचन तत्र सप्तमी' ॥ यस्मादधिक तद स्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे पर्यायेण सप्तमीपञ्चम्यौ भवत । 'उपखाया द्रोण इति'। 'उपोधिके चेति कमप्रवचनीयसज्ञा। यस्य

एतत्सूत्रेति (कै)

तदेकदेश यस्य चेश्वरवचनमित्येतदित्यथ ॥

ब्रह्मदत्ताधीना इति । (कै)

अषडचेत्यादिनाप्युत्तरपदलात्ख । अत एव परिग्रहीत्रधीनमिति वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगोपपत्ति ॥ नन्वेवमधिनाव्ययीभावो न स्यादत आह

विभक्त्यर्थेति ॥ (कै)

समन्यत इति । (कै)

तृतीय उक्तोर्थ उपपत्तियुक्त इत्यनुमोदत इत्यथ ॥ अनुमोदनाकारमाह । भाष्ये

नित्यमित्यादि । (भा)

परिग्रहीत्रधीनम् परिग्रहीत्राधारकमित्यथ ॥

प्रथमा चेति । (कै)

भाष्ये तु शब्दस्वार्थे इति भाव । सूत्रारम्भे तस्य वैयर्थ्यप्रथ-

---

वचन कर्मप्रवचनीययुक्ते यत्र सप्तमी स्यात । उपपरार्द्धे हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थ । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिनो पर्यायेण सप्तमी । तथाहि । ईश्वर इत्युच्यते येन तदीश्वरवचन ऐश्वयम् । अथ वेश्वरशब्दो भावप्रधान ।

चेश्वरवचनमित्यादि । द्वयमनेनोच्यते द्वयोरपि भवति तत्रापि पर्यायेणेति तत्र द्वयोरपि तावद्भवति कथम् ईश्वर उच्यते येन तदीश्वरवचनमैश्वयम् अथ वा ईश्वरशब्दो भावप्रधान ईश्वरत्वस्योक्तिरीश्वरवचन यस्य स्वामिन

नानुपपत्तिश्चेति दोषद्वयमिति तृतीयो वदतीति तात्पर्यम् । एतत्सूत्रसत्त्वे हि अधिरीश्वरे इति कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाविधायक कार्यम् । तथा चाधे कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगस्योक्तरीत्या स्ववाचकेऽपि सत्त्वाद् द्वितीया प्राप्नोतीति दोष । एतत्सूत्राभावे तु ऐश्वर्यविषयोऽधे क्रियायोगाभावेन गत्यादिसञ्ज्ञाबाधरूपफलाभावात् कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया अप्यभावेन कर्मप्रवचनीययोगाभावाद् द्वितीयाप्राप्तौ प्रथमा सिध्यतीति भाव ॥ भाष्ये

का तर्हि स्यात्षष्ठीसप्तम्यौ (भा)

इत्यादिरेकदेश्युक्ति ॥

अधिपतिदायाद इति । (कै)

यस्य यो दायाद स तद्दानादिस्वामित्वात्स्वामीति लोके व्यवह्रियत इति ईश्वरपर्यायाविमाविति भाव ॥

व्यतिरेकाभावादिति । (कै)

भेदसबन्धेनेतरान्वयित्वाभावादित्यर्थ ॥ ननु ईश्वरत्वद्योतकस्येश्वरापेक्षया कर्मप्रवचनीयस्याधे कथ पञ्चासम्बन्धद्योतकत्वं येन ततो द्वितीया स्यादत आह

यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थ । अथ वा यस्येति स्व निर्दिश्यते यस्य स्वस्य ईश्वर उच्यते तत स्वादित्यर्थ । पर्यायेण चेय विभक्ति शेषविषये कर्मप्रवचनीयविभक्त्यारम्भात विशेषणादेवोत्पन्नया सप्तम्या द्विष्ठस्यापि सम्ब

ईश्वरत्वमुच्यते तत सप्तमीत्यर्थ । अथ वा यस्येति स्व निर्दिश्यते यस्य स्वस्येश्वर उच्यते तत स्वात्सप्तमीत्यर्थ । पर्यायेण वा भवति शेषविषये

अधिरीश्वर इत्यधेरिति । (कै)

ऐश्वर्य विषयार्थद्योतकस्याधेरिति तदर्थ इति भाव । एव च परस्परप्रतियोगिकसबन्धस्य परस्परनिष्ठस्य तेन द्योतनादस्त्येव तत्प्राप्तिरिति भाव । उभयगतस्य सबन्धस्येति । विशेषणादुत्पन्नया षष्ठ्यैवेति भाव ॥ भाष्ये

अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चेति । (भा)

अधिद्योत्यो ब्रह्मदत्तनिष्ठ सबन्ध इत्यर्थ । एवमग्रेऽपि । चस्तूभयत्रापि वाक्यालकारे ॥

ईशितव्यस्येति । (कै)

ऐश्वर्यविषयाधे कर्मप्रवचनीयत्वमिति तदर्थ । षष्ठी तु विशेषणादुत्पन्नाप्युभयगत सबन्ध सामर्थ्याद्बोधयति । परत्र तद्बोधकविभक्त्यविधानादत्र तु परत्रापि तद्बोधकविभक्तिप्राप्त्या विशेष्यनिष्ठसबन्धबोधकत्व न विशेषणविभक्तेरिति तात्पर्यम् । द्वितीया प्रथमापवादिकापीत्यभिमान ॥ सूत्रे स्वपदानुपादाने कथ स्ववचनात्प्राप्तिरत आह

न्धस्याभिधानात् । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थ प्रति विशेष्यतया विशेषणादेव प्रत्ययौचित्याच्च । विशेष्यात्तु प्रथमैव । अधिरामे भू । सप्तमीशौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीनेति भवति । अषडक्षेत्यादिना ख । विभ

कर्मप्रवचनीयविभक्त्यारम्भादेकत उत्पन्नया विभक्त्याद्विष्ठस्यापि सबन्धस्याभिधानात् । अधिब्रह्मदत्त इति' । सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे ब्रह्म

यस्येति । (कै)

तत्र द्वितीया प्राप्नोतीत्यन्त भाष्य पूर्ववदेव व्याख्येयम् । अत्र पक्षे द्वितीयावारणायाह भाष्ये

एव तर्हीति ॥ (भा)

स्ववचनादिति । (कै)

वार्त्तिकमेवैतद्दोषवारकमपीति व्याचष्ट इत्याह ।

अन्यथा व्याख्यातमिति ॥ (कै)

भाष्ये

एवमपीति । (भा)

अधे स्वप्रति कर्मप्रवचनीयत्वादिति भाव ॥ ननु सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्याद् द्वितीया प्रथमा बाधते इत्यत आह

कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा त्विति । (कै)

तद्योगे ऽपवादविधेस्तस्या सञ्ज्ञाया द्वितीयाविधावनुपस्थानमित्यर्थ ॥ उपपदविभक्तेरिति न्यायेनैव षष्ठीशेष इति सूत्रे वक्ष्य-

---

क्त्यर्थवृत्तित्वे त्वव्ययीभाव । अधिरामम्। स्वाद्विभक्तौ अधिभुवि राम । इह सूत्रे यस्य चेश्वरवचनमित्यश प्रत्याख्यातो भाष्ये। तथाहि। स्वामिन्याधारे भू स्थिता तस्या च स्वामी तत्र यदा यदधिकरणत्वेन विवक्ष्यते

दत्ताधीना इति भवति विभक्त्यर्थवृत्तित्वेऽधिब्रह्मदत्तमित्यव्ययीभाव । अय योग शक्योऽवक्तु स्वामिन्याधारेपञ्चाल स्थिता स्वेष्वाधारेषु ब्रह्मदत्त स्थित तत्र यदा यदधिकरण तत्र सप्तमी भविष्यति एव च कृत्वा 'धिरीश्वर'

माणया पुरुषादिप्रधानपदात् षष्ठीवारकयुक्त्याप्यत्र द्वितीया वारयितु शक्येति बोध्यम् ॥

यथाधिकरणत्वमिति । (कै)

केचित्तु अधिकरणसप्तम्या सञ्ज्ञासूत्राभावेन द्वितीयाया प्राप्त्यभावेन सूत्रप्रत्याख्याने तात्पर्यं सति स्वप्रति कर्मप्रवचनीयत्व नोपन्यस्येत तस्मात स्वस्वामिभावविवक्षायामाधारत्वाविवक्षाया सप्तम्यर्थ 'यस्य चेश्वरवचनम्' 'अधिरीश्वर इति च सूत्रद्वय कार्यं विनिगमनाविरहेण च सूत्रद्वयस्योभयत्रार्थे तात्पर्यमित्येव भाष्यतात्पर्यं लभ्यते न तु प्रत्याख्याने । 'अधिरीश्वरे इत्येतदीश्वरत्वे द्योत्ये ईश्वरे द्योत्य इति वा व्याख्येयमन्यथे स्व प्रतिकर्मप्रवचनीयत्व लभ्यते किं चाधिकरणसप्तम्या पञ्चालेषु द्वितीयावारकयुक्त्यैव पञ्चालेषु सप्तम्या ब्रह्मदत्तादपि वारयितु शक्यत्वेन स्ववचनात्तु सिद्धमित्यस्यायुक्तत्वे एव भाष्यतात्पर्यमित्याहु ॥

तदा तत्र सप्तमी भविष्यति । एव चाधिरीश्वर इति सञ्ज्ञासूत्रमपि न कर्तव्यम् । न चा गत्युपसर्गत्वबाधार्थं तत । ऐश्वर्यविषयस्य अधे क्रिया योगाभावेनैव तदप्राप्ते । उत्तरार्थमिति चेत्तर्हि योगविभागो न कार्य ॥

इति कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा मावक्तव्या ऐश्वर्यविषयस्याधि क्रियया नैव युज्यते अतो गत्युपसर्गत्वबाधार्थापि न युज्यते ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टा-यामनध्वनि । २ । ३ । १२ ॥

तद्यध्वादिभ्यो द्वितीयापि न स्यादत आह ।

द्वितीयेति ॥ (कै)

भाष्ये

वीवधमिति (भा)

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ इत्यमर ॥
'पर्याहाराध्वमार्गेषु समौ विवधवीवधौ इति नानार्थकोश ॥
भाष्ये

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ अध्वभिन्ने गत्यर्थाना कर्मणि एते स्तश्चेष्टायां सत्याम। ग्राम ग्रामाय वा गच्छति। गत्यर्थेति किम। ओदन पचति। कर्मणीति किम्। अश्वेन व्रजति। चेष्टाया किम्। मनसा हरि व्रजति। अनध्वनीति किम्। पन्थान

'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" ॥ 'चेष्टाक्रियायामिति'। वस्तुव्याख्यानमेतत सूत्रे तु सप्तमी चेष्टायामिति। परिस्पन्दन क्रियायामिति'। परिस्पन्दन एव चेष्टा शब्द प्रसिद्ध इति भाव। स्व रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणाशङ्कायामाह। 'अध्वन्यर्थग्रहणमिति'। सप्तमीनिर्देशादिति भाव, सप्तमीनिर्देशे ह्यनध्वनि कर्मणीत्यन्वय, नान

पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यमिति । (भा)

एवकारो भिन्नक्रम । इति तत्र भवितव्यमेवेत्यर्थ ॥

प्रत्याख्यातमिति । (कै)

तथा चैतन्मात्रफलसाधकतद्वचनारम्भेणैतद्वचनप्रत्याख्यान न चमत्कारकारीति भाव ॥

न्यायस्येति । (कै)

तत्फलस्यान्यथा साधनेन तद्वचनप्रत्याख्यानात्तापूर्वं तत्कर्त्तव्य भवतीति भाव ॥ तदेव ध्वनय व्याख्यान्तरमाह

अथवेति ॥ (कै)

न्यायमेव दूषयति ।

गच्छति । आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्य ॥ आस्थित । सम्प्राप्त । गन्त्राधिष्ठित इत्यर्थ । तेन यदा उत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी । उत्पथेन पथे गच्छति । अजान्नयति ग्राममित्यत्र तु न चतुर्थी । अगत्यर्थत्वात । प्रतीयते ह्यत्र गति । न त्वसौ नयतेरर्थ ।

ध्वन प्रकृतेरिति अर्थ एव काम नाध्वशब्द, तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थी न भवति द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति । आस्थित सम्प्राप्त इति'। गन्त्राधिष्ठित इत्यर्थ । यत्र त्विति यदोत्पथेन पन्थैवाक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थीत्यर्थ । इह कस्मान्न भवति अजा नयति ग्राममिति अगत्यर्थत्वात् प्रतीता ह्यत्र गतिन त्वसौ नयतेरर्थ प्रापणवाचित्वात्, इह तर्हि स्त्रियं गच्छतीति चतुर्थी प्राप्नोति, सिद्ध त्वसप्राप्तवचनात, असप्राप्त

तच्च परेति ॥ (कै)

भेदे इति। (कै)

सयोगानुकूलव्यापाराद् यदा भेदो विवक्ष्यत इत्यर्थ । एतच्च 'कर्त्तरि कर्मे' ति सूत्रे सम्प्रदानसज्ञा सूत्रे च निरूपित तत एवावधार्यम। सयोगस्य कर्त्तृनिष्ठ एव फलत्वेन विवक्ष्यते इत्यपि बोध्यम्। अन्यथा परत्वात्कर्मत्वमेव स्यादित्याहु ॥

यदात्वभेदेति। (कै)

ग्रामनिष्ठसयोगानुकूलत्वेनैव यदा विवक्षेत्यर्थ ॥

अत एवेति। (कै)

प्राप्यत्वावाचित्वात। एव स्त्रिय गच्छतीत्यत्रापि न चतुर्थी। असम्प्राप्त प्रेप्साभावात। अनध्वनीति ह्यपनीय असम्प्राप्त इति पठ्यते। द्वितीया ग्रहणमपवादविषयेऽपि यथा स्यात तेन कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति अन्यथा चतुर्थीत्येव ब्रूयादिति वदन वृत्तिकारो ग्राम गन्तेति तृजन्तयोगे उदाजहार। इदन्तु भाष्यविरुद्धम। तथाहि। सन्दर्शनादिभिराप्य

यद्वस्तु गमनेन सम्प्रेप्स्यते तस्मिन्कर्मणीति वक्तव्य स्त्री तु सम्प्राप्तैवेति चतुर्थ्यभाव, अध्वनस्थानपवाद सम्प्राप्तो ह्यध्वा यदा त्वसम्प्राप्त सम्प्रेप्स्यते तदा भवितव्यमेव चतुर्थ्येत्युक्त पुरस्तात। 'न चतुर्थ्येवति'। नञ काका प्रयोगाद्विकल्प्येतेत्यनेनान्वय, कर्मणि चतुर्थ्या विकल्पितायाः तथा युक्ते कर्मणि द्वितीयेत्येव द्वितीया भविष्यतीति भाव। ग्रामाय गन्तेति'। द्वितीया तावत्कृद्योगे षष्ठी बाधते तया च तुल्यकक्षा चतुर्थी द्वन्द्वेन

चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादकर्त्तृकर्मणोरिति षष्ठीविषये कृद्योगेऽपि द्वितीयार्थमिति न व्याख्यानीय प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादित्यन्वय । अप्रत्याख्यानीयमिति पाठान्तरे तु चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाविधानार्थमिति न भवति । तस्य तथात्वे हि प्रत्याख्यानेन सह भिन्नफलत्वादिद सूत्रमप्रत्याख्यानीय स्यादिति योजना । एव च भाष्यमते ग्रामस्य गतेत्यादौ षष्ठ्येवेति भाव ॥

अथवा नयतिरिति । (कै)

एतन्नगतीत्यत्र निरूपितम् ॥

मानत्वात्क्रियापि कृत्रिम कर्मेति क्रिययाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्व सिद्ध सन्दर्शनादीना गमनस्य च भेदाविवक्षाया तु द्वितीयापि सिद्धेति सूत्रमिद प्रत्याख्यात भाष्ये । एव हि वदता कृद्योगे षष्ठ्येवेष्यते । अत एवाकेनोरिति सूत्रे ग्राम गामीत्युदाहृत भाष्ये ॥

प्रतिपाद्यत इति चतुर्थ्यपि कृद्योगे भवतीति भाव । अय योग शक्यो वक्तु कथ, सदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियापि कृत्रिम कर्म तत्र यदा गमनस्य सदर्शनादीना च स्वरूपभेदो विवक्ष्यते तदा सदर्शनादि कर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य ग्रामस्य सप्रदानत्वाच्चतुर्थी, अभेदविवक्षाया तु गमनस्य कर्मत्वाभावाद्ग्राम कर्मैव भवतीति द्वितीया सिद्धा नार्थ एतेनेति भाष्यकारस्य पक्ष तत्र कृत्प्रयोगे षष्ठ्येव भवति ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ॥

तदर्थशब्दार्थमाह ।

तच्छब्देति ॥ (कै)

कार्यं प्रयोजनमिति । (कै)

बहुव्रीहि । कार्थप्रयोजकमित्यर्थ ॥ ब्राह्मणाय दधीत्यादौ दध्नो ब्राह्मणकारणलाभावादुक्तम् ॥

विशिष्यकार्येति । (कै)

भोजनविशिष्टो ब्राह्मणस्तचापि कार्यमिति भाव ॥ स्वो ऽर्थो यस्येति बहुव्रीहिस्तु नोक्त । तत्पुरुषस्यान्तरङ्गलात् ।

यथा षष्ठीति । (कै)

विशेषणनिष्ठतयैव सम्बन्धस्योद्भूततया प्रतीतेरिति भाव ॥ विभक्त्याभिधानेऽपि तिङादिभिरनभिधानाद्धेतौ तृतीया स्यादेवेत्यत आह ।

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ सूत्रम । विप्राय गा ददाति । तादर्थ्ये उपसख्यानम् ॥ यूपायदारु । इह दारुशब्दाद्धेताविति तृतीया तु न भवति ।

'चतुर्थी सम्प्रदाने' ॥ 'तादर्थ्य इति'। तच्छब्देन कार्यं प्रति निर्दिश्यते तस्मा इद तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजन कारणमभिधीयते तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति ष्यञा कार्यकारणसम्बन्धोऽभिधीयते

प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके चेति । (कै)

षष्ठीविषये हेतुतृतीयाविधानादिति भाव ॥

प्रातिपदिकार्थेति । (कै)

हेतुत्वेनेतरान्वये च तृतीया भवत्येतदर्थस्य च क्वचिदर्थे तेनान्वयाभावादिति भाव ॥ उक्तमथ श्लोकाभ्या सगृह्णाति ।

तस्यापीति ॥ (कै)

उपकार्यं हीति । (कै)

विद्यमानमेव यत्किञ्चिदुपकारविशिष्ट कार्यमित्यर्थ । तेन घटाय दण्ड इत्यादि नेत्याहु । मोक्षाय हरि भजतीत्यादौ क्रियार्थायमिति सम्प्रदाने चतुर्थी बोध्या ॥

गम्यमानविभक्तित्वादिति । (कै)

चतुर्थी तदर्थे ति सूत्रेण ज्ञाप्यमानविभक्तित्वादित्यर्थ । तद्धि ज्ञापक कार्यवाचकाच्चतुर्थ्या सत्यामेव सङ्गच्छते इति भाव ॥

तदनुवादेनेति । (कै)

षष्ठीविषये हि सा । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव । ननूपसख्यानस्यावश्यकत्वे सूत्र व्यर्थमेवेति चेन्न । हरये रोचत इत्याद्यर्थ तस्याप्यावश्यकत्वात ।

समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधान भावप्रत्ययेनेति वचनात, तत्र द्विष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य षष्ठीवद्विशेषणादेव चतुर्थी भवति यूपाय दार्विति हेतुतृतीयापि विशेष्यान्न भवति हेतुहेतुमद्भावस्यापि चतुर्थ्यैव प्रत्यायितत्वात षष्ठीविषये

तदर्थानुवादेनेत्यर्थ ॥ नित्यशब्दत्वेनान्यत्रोक्तेनाचापीतरेतराश्रयपरिहार सुकरस्तथापि कार्यवादेऽपि परिहर्त्तुमाह ।

तत्तर्हीति । (कै)

चतुर्थीविधायकमन्यद् वचनमित्यर्थ ॥ वस्तुत इतरेतराश्रयत्वमेव नेत्याह ।

न खल्वपीति । (कै)

यदि चतुर्थी समास विनान्य समासो न स्यात स्यादेवेतरेतराश्रय । अस्ति चात्र षष्ठीसमास इत्याशय ॥ नन्वत्र षष्ठी कथमित्यत आह ।

सम्बन्धसामान्येति । (कै)

तादर्थ्येन बोधे चतुर्थी सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठीति भाव ॥ षष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये शब्दशक्तिस्वभावान्नित्यसमास इत्याशयेनाह । भाष्ये

गुरोरिदमिति ॥ (भा)

भाष्ये

क्लृपिसम्पद्यमाने च ॥ विकारवाचकाच्चतुर्थीत्यर्थ । स हि सम्पद्यते प्रादुर्भवति । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते । प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षाया चतुर्थी

च हेतुतृतीया, इह तु प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्प्रथमैव भवति यदि तर्हि तादर्थ्य उपसख्यान क्रियते नार्थ सम्प्रदाने चतुर्थ्या योऽपि ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते उपाध्यायार्थं स भवति, अवश्य सम्प्रदानग्रहण कर्त्तव्य

यान्येनेति । (भा)

रुच्यर्थानामित्यादिना । कर्मणायमभिप्रैतीति सञ्ज्ञाविधानं तु 'दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने' इत्यर्थं । तत्सम्प्रदानकं दानमिति बोधार्थं च । दानकर्मणो गवादेः सम्प्रदानार्थत्वेऽपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावे चतुर्थ्यन्तार्थस्य दानक्रियान्वयानापत्तिरिति तदन्वयार्थं चेति दिक् ॥ भाष्ये

यदर्थमिति ॥ (भा)

यद्यपि समासे प्रकृतिविकृतिभाव एव तथापि तज्ज्ञाप्या चतुर्थी सर्वत्रेति भावः ॥

क्लृपि सम्पद्यमाने च ॥ (वा)

सम्पत्तिशब्देन अभूतप्रादुर्भावरूपा उत्पत्तिरुच्यत इत्याह ।

सम्पत्तिरिति ॥ (कै)

नन्वेवं प्रकृतिविकृत्योर्भेदसत्त्वेनाभेदान्वयोऽनुभवसिद्धो भज्यतेत्यत आह

अभेदविवक्षायान्तु प्रथमैव । भक्तिर्ज्ञानं कल्पत इति केचित् । अन्ये त्वभेदविवक्षायामपि चतुर्थीत्याहुः । जनिकर्तुरित्यपादानत्वविवक्षायान्तु

'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्याद्यर्थम् । क्लृपिसम्पद्यमान इति । सम्पत्तिरभूतप्रादुर्भावरूपोत्पत्तिरिह गृह्यते तत्र यद्रूपमुपजायते ततो विकाराच्चतुर्थी । 'मूत्राय कल्पते यवागूरिति' । प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षायां

विकारस्य चेति । (कै)

तथा च प्रकृतिवाचकसमानाधिकरणत्वात्प्राप्तप्रथमाविभक्तेरपवादोऽयमिति भाव ॥ विरुद्धार्थकविभक्तिराहित्याच्च सामानाधिकरण्येनान्वय इति बोध्यम् ॥ ननु सामानाधिकरण्यप्रकृतेरपि चतुर्थी स्यादत आह ।

यच्च रूपमिति ॥ (कै)

अपादानविवक्षेति । (कै)

अपादानपदे न शक्ति कल्पेरुत्पत्त्यर्थत्वे इदम् । अत्र वदन्ति कल्पत इत्यादे परिणमत इत्यर्थ । परिणामस्तु रूपान्तरप्राप्ति । तदेकदेशे रूपान्तरे मूत्रादविकारस्याभेदेनान्वयेन ततो द्वितीयायां प्राप्ताया तद्बाधेन चरितार्था चतुर्थी । अभेदविवक्षायां परत्वात् प्रथमया बाध्यते । यवागूर्मूत्र कल्पत इत्येव हि तदा । ध्वनित चेद हरदत्तेन । कल्पेरुत्पत्त्यर्थत्वे जनिकर्त्तुरिति प्रकृते

पञ्चमी । भक्तिर्ज्ञान कल्पते इति । केचित्तु तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति । उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ प्राणिना शुभाशुभयो सूचको भूतविकार उत्पात ।

चतुर्थी, अभेदविवक्षाया तु मूत्र सपद्यते, यवागूरिति प्रथमैव भवतीति केचिदाहु । अन्येत्वभेदविवक्षायामेव चतुर्थीमिच्छन्ति, यदा तु 'जनिकर्त्तु प्रकृति'रित्यपादानत्व विवक्षते तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति, केचिदाहु मूत्र सपद्यते यवागवा इति । अन्ये तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति

पञ्चम्यामपि विकृतिवाचकात्परत्वादुपपदविभक्तेरिति न्यायाच्च प्रथमैवेति दिक् । अन्येस्त्वित्यत्रेयमेवारुचि । प्रकृत्यादिभ्य इति तृतीयावत् प्रथमापवादोऽप्येषेत्यपरे । यद्यपि दारुयूपयोरिव यवागूमूत्रयो प्रकृतिविकारभावोऽस्ति तथापि यवाग्वा मूत्रार्थलाभावाच्च तादर्थ्यचतुर्थ्यास्य गतार्थता । [१] एवमुत्पातेन ज्ञापिते इति वचनस्य सार्थक्यमूह्यम् ॥

हितयोगे चेति । (वा)

इद तस्मैहितमि ति निर्देशाज्ज्ञापकात्सिद्धमित्याहु ॥ अरोचके रोगाख्यायामिति ण्वुल् लोकतो नपुंसकत्व ततो मत्वर्थ इति । सर्वत्रामयस्योपसख्यानमित्यामयशब्दादिनि । अन्यथापीति दीर्घ ॥

---

१ वाताय कपिलाविद्युदातपायातिलोहिनी ।
कृष्णा सर्वविनाशाय (पीता वर्षाय विज्ञेया) दुर्भिक्षाय सिताभवेत ॥

वाताय कपिला विद्युत । हितयोगे च ॥ चतुर्थीसमासविधानज्ज्ञाप्यते । ब्राह्मणाय हितम ॥

मूत्राय सम्पद्यते यवागवा इति । उत्पातेनेति' । प्राणिना शुभाशुभ सूचको भूतविकार उत्पातः । 'अरोचकिन इति' । अरुचिररोचक रोगाख्यायामिति ण्वुल बहुलवचनादस्त्रीलिङ्गता ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्-योगाच्च। २। ३। १६॥

पूर्ववीति। (कै)

पुनर्विधानार्थेन चेनेद सिद्धमिति कश्चित॥

नम स्वस्तिस्वाहास्वधालवषडयोगाच्च॥ एभिर्योगे चतुर्थी स्यात। हरये नम। उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसी। प्रधानभूतक्रिया सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वात। नमस्करोति देवान। कथन्तर्हि नमस्कार देवेभ्य इति, रावणाय नमस्कुर्यात इति च भट्टि। अत्र माधव। साक्षात्प्रभृतिषु पाठाद्वैकल्पिक नम शब्दस्य गतित्वम्। तत्र गतिसज्ञापक्षे उपसर्गवद्द्योतकतया कृञ एव प्रणतिरर्थ। तत्कर्मणि द्वितीया नमस्यति देवानितिवत्। अगतित्वे तु करोति क्रियाकर्मभावापन्न विशेष्यभूत प्रणाम माचष्ट इति देवादावकर्मणि नम स्करोतीति चतुर्थ्येवेति। अत्रेद वक्तव्यम। उक्तरीत्या चतुर्थीसमर्थनेऽपि नमसो गतिसज्ञाभावान्नमस्पुरसोगत्योरिति सत्व न स्यात। तथा च प्रयोगानिर्वाहस्तदवस्थ। तस्मात्क्रियार्थोपपदस्य चेति चतुर्थी बोध्या। देवान प्रसादयितुमित्यर्थात। वधमानस्तु, श्राद्धाय निगल्भत इति वत्क्रियाग्रहण कर्तव्यमिति चतुर्थीत्याह। प्रजाभ्यः स्वस्ति।

नम स्वस्तिस्वाहास्वधालवषडयोगाच्च"॥ 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति'। अलमित्यर्थग्रहण तत्रापि पर्याप्तिग्रहणमित्यर्थ। तत्र तावदर्थ ग्रहण तस्मै प्रभवतीति निर्देशात, इह चाल कुरुते कन्यामित्युपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीया भविष्यति एवमलमोदनेनेत्यत्रापि करणे तृतीया ओदनेन न कि चित्साध्यमित्यर्थावगमात, तेन भूषणप्रति

अलं रोदनेनेति । (कै)

रोदनं मा कुर्वित्यर्थः । एवं चात्र तृतीया कथम् । तस्माद्रोदनेन साध्यं नास्ति । अतस्तन्मा कुर्वित्यर्थः ॥ भाष्ये

पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति (भा)

वार्त्तिकस्य द्वेधा व्याख्याऽनेन प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपीति ध्वनितम् ॥

अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । कथन्तर्हि प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति माघः । उच्यते । पर्याप्त्यर्थस्यैवालमो ग्रहणं न तु अलं रोदनेनेत्यादौ वारणार्थस्यापीति व्याख्यानान्तरं भाष्ये स्थितम् । एवञ्च व्याख्याभेदात्प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । अत एव सूत्रकारो द्वेधा निरदिक्षत । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः, स एषां ग्रामणीरिति च । तथाच भट्टिः । नाप्रोथीदस्य कश्च न पुप्रोथास्मै न कश्चनेति । प्रोथृ पर्याप्ताविव्यस्य रूपम् । अलं रोदनेनेत्यत्र तु करणे तृतीया । रोदनेन न किं चित्साध्यमित्यर्थावगमात् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । अन्यथा स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः । स्वस्तिराज्ञायास्तीति । तत्त्वकथने कुशलाद्यराशिषीत्यस्यावकाशः । स्वस्तिभिन्नाः कुशलार्थाः । उभयप्रसङ्गे परत्वात् पक्षे षष्ठी स्यात् ॥

मेधयोरग्रहणात्पर्याप्तेरेव ग्रहणम । 'चकारः पुनरित्यादि । अन्यथा स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः स्वस्ति आत्माय, आत्मत्वादाशीरभावात्तत्त्व कथनमेतत, कुशलार्थैराशिषि चतुर्थी चेत्यस्यावकाशोऽन्ये कुशलार्थाः, कुशलं देवदत्तस्य कुशलं देवदत्ताय, स्वस्ति गोभ्यो भूयादुभयप्रसङ्गे परत्वात्पक्षे षष्ठी स्यात ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । २ । ३ । १७ ॥

भाष्ये

इष्टापीति । (भा)

यद्यपि प्राण्यप्राणिषु उभयत्राप्याद्येनैव सिद्धे उत्तरयोगेनाद्यस्यानित्यताज्ञापनात् क्वचिदेव प्रवृत्तिरिति । न त्वां काकमि-

---

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ प्राणिवर्जे मन्यते कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वा तृणं मन्ये तृणाय वा । मन्यतिग्रहणं किम् । न त्वा तृणं चिन्तयामि । श्यना निर्देशान्नेह । न त्वा तृणं मन्ये । मनु अवबोधने । तनादेः । न च मन्येति यका निर्देशः किं न स्यादिति वाच्यम् । अनभिहित इत्यधिकारात । न हि यका योगे अनभिहित कर्म सम्भवति । श्यन्नपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्र न तु स्वय विवक्षित ।

"मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु"॥ 'मन्यते कर्म मन्यकर्मेति'। मन ज्ञान इत्यस्य दैवादिकस्य धातो श्यना उपलक्षणं न तु प्रयोगस्थस्य श्यनन्तस्यानुकरणमित्यर्थः । तेन श्यनोभावेऽपि भवति तृणाय मत्वा रघु मन्द्नोऽपि बाणेन रक्ष प्रधनान्निरास्थदिति । श्यना तु तानादिकस्य मनु अवबोधन इत्यस्यैव निरास । अनादरस्तिरस्कार इति' । न त्वादराभाव

त्यादौ नातिप्रसङ्गस्तथापि योगविभाग विनापि सर्वसमाधान वक्तुमयमुपक्रम ॥ अत्र भाष्ये

येषु प्राणिषु नेष्यते (भा)

इत्यत्र बहुवचनेन शुककाकातिरिक्तप्राणिन्यपि निषेधो ध्वनितस्तदभिप्रत्यैव वृत्तौ शृगाल उदाहृत ॥ भाष्ये

नत्वा नाव मन्ये यावत्तीर्णा न नाव्यमिति । (भा)

यावद् यतो नाव्य नावा स्वल्पनौकया तार्यमपि त्वया मह-त्यापि न तीर्णमतस्त्वा नावमुडुपमपि न मन्ये इत्यर्थ ॥ नौशब्दे-

---

तेन तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बाणेन रक्ष प्रधानान्निरास्थदिति भट्टि प्रयोग सगच्छते । अनादरश्चात्र नादराभावमात्रमपि तु तिरस्कार, कुत्सेति यावत । अधर्मानृतादिवन्नञ्‌ प्रतिपक्षवाचित्वात् । स च द्वेधा । उत्कृष्टस्यापकृष्टेनोपमानात । यथा तृणाय मत्वेति । तृणमिव मत्वेत्यर्थ । क्वचित्तु निषेधयोगेनोपमानायोग्यत्वप्रतीते । यथा न त्वा तृणं मन्ये इति । तृणतुल्यमपि त्वा न मन्य इत्यर्थ । इयास्तु विशेष । अत्रात्यन्तमनादर

मात्र, कथम् अनृतादिवन्नञ्‌ प्रतिपक्षवाचित्वादिति भाव । मन्यकर्मणि प्रकृष्टकुत्सितग्रहणमिति वार्तिक यदाचिनश्चतुर्थी विधीयते तत प्रकर्षेण यदि कुत्सा प्रतिपादयितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवति न तु सामान्यविव क्षाया तेन प्रतिषेधयुक्ताया कुत्साया चतुर्थी विधान सपद्यत इति मत्वाह । 'न त्वा तृणायेति । मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषाऽप्राणि

नोडुप स्वल्पनौकोच्यते त्वा शब्दायस्तु महती नौरेव ह्यनादरो भवतीत्याह। एव नलान्न मन्ये यावद्भुक्त न श्राद्धमित्यस्य यत श्राद्ध श्राद्धीयैर्विप्रैन भुक्तमतस्तामपूपरूपमन्नमोदनमपि न मन्ये इत्यथ॥

प्रकर्षे कुत्सितेति। (कै)

परावरयोगे चेति क्त्वा। अतिशयविशिष्टकुत्सितत्वे प्रतिपाद्ये इत्यथ॥ तदाह

पूर्वत्र त्वनादरमात्रम। उभयत्रापि सूत्रेण सिद्धम। वार्त्तिककारस्त्वाह। प्रकर्षे कुत्सितग्रहण कर्त्तव्यमिति। यद्वाचिनश्चतुर्थी ततोऽपि यदि कुत्सा न तु साम्यमात्र तदा चतुर्थीत्यर्थ। एवञ्च प्रतिषेधयुक्तायामेव कुत्साया चतुर्थीविधानात प्रागुक्तभट्टिप्रयोगो विरुध्यते सूत्ररीत्या तु स। तथा चापि शलिरपि मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषा, प्राणिष्वित्यसूत्रयत। अप्राणिष्वित्यपनीय अनावादिष्विति पाठ्यमिति भाष्यम्। नौकाकान्न शुकशृगाला नावादय। तेन न त्वा नावमन्न वा मन्य इत्यत्राप्राणित्वेऽपि

ष्वित्यापि शलिरधीते स्म, न तत्र प्रतिषेधापेक्षा, तथा च भट्टिप्रयोगो निरशनीय। 'अश्मान दृषदमित्यादि'। तत्त्वाख्यानमेतत। यस्य माता न पश्यतीति'। दर्शनयोग्यम। 'व्यवस्थितविभाषा चेति'। ननु येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्तीति कि व्यवस्थितविभाषया वृत्ति कार एवात्र साक्षात्प्रयोजन वक्ष्यति। 'न त्वा नावमिति। नावा ताय मुदक नाव्य तद्यदेव तीर्थं तदेव नावमपि सन्ती त्वा नाह नाव मन्ये प्रयो

यद्वाचिन इति । (कै)

त्वा तृणमिव मन्य इत्यादावप्यनादरस्य सत्त्वाद् वार्त्तिकारम्भ इति भाव । आपिशलिवाक्येनोपमानवाचकात्ततोऽपि तिरस्कारे चतुर्थीत्युच्यते ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथमाह्निकम् ॥

चतुर्थी न । न त्वा शुने मन्य इत्यत्र तु प्राणित्वेऽपि चतुर्थी भवत्येवेति दिक । अनादरेति कर्मणो विशेषणम । अनादरद्योतक यत्कर्मेति । तेन तृणादेरेव चतुर्थी न तु युष्मद, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्वा ॥

जनस्य निष्पन्नत्वादिति भाव, एव यावन्न भुक्त्वा आद्धमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । प्राणिषु तूभयमिति । विषयविभागेन । 'एतदपीति' । एतदेव साक्षा त्प्रयोजनमन्यत्र नावादित्वादेव सिद्धेरित्यवोचाम ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषा न्यायबीजाना महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥

क्रियापदेति । (कै)

क्रियानध्याहारे विभक्त्यन्तरबाधनाय वार्त्तिकमिति भाव । अभिरूपादिक तु गुणो न क्रियेति तात्पर्यम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ रामेण बाणेन हतो वाली । प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम ॥ प्रकृत्याभिरूप । क्रियाया अश्रवणात कर्तृकरणयोरभा वात षष्ठीह प्राप्ता । ननु गम्यमानकरोति क्रियाकरणत्वाव सिद्धम् ।

'कर्तृकरणयोस्तृतीया" ॥ 'प्रकृत्याभिरूप इति' । क्रियाया अश्रव णात्कर्तृकरणयोरभावात्षष्ठी प्राप्नोति । 'प्रायेण याज्ञिका इति' । प्राय शब्दो बह्वर्थ, बहवो याज्ञिका इत्यर्थ । 'गार्ग्योऽस्मीति' । प्रथमा षष्ठी वा प्राप्नोति' । 'समेनेति' । अत्र द्वितीया प्राप्नोति । 'द्विद्रोणेनेति' ।

षष्ठ्येति । (कै)

प्रकृतिसम्बन्धोऽभिरूप इति बोधादिति भाव ॥

प्रथमा षष्ठी वेति । (कै)

गोत्राभिन्नगार्ग्यापत्यमिति बोधे आद्या । सामान्यविशेषभावसम्बन्धेन गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्ववानिति बोधेऽन्त्येति भाव । गोत्रशब्देनागस्त्यष्टमसप्तर्ष्यपत्यम् । परिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरभेदोपचारेण द्विद्रोणाभिन्नमिति । अर्थात पञ्चके सङ्ख्याया अतिदशन्ताया इति कन् ॥

करणान्तरव्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणत्व विवक्षितम । स्वभावेनाय सभिरूप कृतो न त्वलङ्कारादिनेत्यर्थात । इदन्तर्हि प्रायेण याज्ञिका । प्रायशब्दो बह्वर्थ । बहवो याज्ञिका इत्यर्थ । ननु याज्ञिकशब्दाभिधेय मध्ययन प्रति बाहुल्य करणम् । सङ्घीभूय यज्ञमधीयत इत्यर्थात । यत्रापि विशिष्टवेष कश्चिद्दृष्ट्वा प्रायेणाय याज्ञिक इत्यध्यवस्यति । तत्रापि गम्यमानज्ञानक्रिया प्रति करणत्वात् सिद्धम् । आचारादिबाहुल्येन

द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोण पात्रादि, द्वौ द्रोणौ कृत्वेत्यर्थ, अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति । पञ्चकेनेति' । पञ्चपरिमाणमस्य पञ्चक सङ्घ, तत्र सङ्घसङ्घिनोरभेदविवक्षाया पशूनित्यनेनैतत्समानाधिकरणमित्यत्रापि द्वितीयैव प्राप्नोति । साहस्रेणेति' । सहस्रपरिमाण सङ्घ साहस्र सवमन्यत्पूर्ववत इत्युपसङ्ख्यानमारभमाणस्याभिप्राय प्रत्याख्यान तु इह तावत्प्रकृत्याभिरूप इति गम्यमानापि क्रियाकरणादिव्यपदेशस्य निमित्तम् । इह च करोतिक्रिया गम्यते करणान्तरव्युदासाय च प्रकृते करणत्व

एष तत्र प्राय इति । (भा)

तत्रोदाहरणे एष प्रायपदार्थो येन हेतुना तेऽधीयत इत्यर्थ ॥

तत्राध्ययनस्येति । (कै)

अधीयत इति क्रियाध्याहार इति भाव । बहुभिरध्ययने ग्रहणधारणयो सौकर्य भवतीति बाहुल्य तत्त्वेन विवक्षितमिति बोध्यम् ॥

एतेनाह सन्नाये इति । (भा)

अह माठर इति गोत्रेण परे सन्नाये इत्यर्थ ॥

अप्रयोगे हेतुमाह

याज्ञिकोऽयमिति जनैर्ज्ञाप्यत इत्यर्थात् । केचित्तु प्रायेणशब्दौ विभक्ति प्रतिरूपको निपातो नूनमित्यर्थे वर्तत इत्याहु । दृश्यते च प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानामिति । प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणाविति च । इद तर्हि गोत्रेण गार्ग्य, प्रथमा षष्ठी वा प्राप्नोति । नन्विहापि अनेनाह न्याये इत्यर्थात्सिद्धम् । इदन्तर्हि समेन विषमेणेति अत्र समविषमाभ्या द्वितीया प्राप्ता । ननु पथोऽपि गमने करणत्वात् समेन पथेत्यर्थोऽस्तु ।

विवक्षित स्वभावेनायमभिरूप कृतो न वस्त्रालङ्कारादिनेत्यर्थ । प्राये णेत्ययमर्थो ऽस्मिन ग्रामे ये विप्रा सन्ति ते बाहुल्येन यज्ञमधीयत इति तत्र याज्ञिकशब्दाभिधेयमध्ययन प्रति बाहुल्यस्य करणत्व सङ्गीभूय यज्ञ मधीयत इत्यर्थ, इह तर्हि कथ विप्रिस्त्वेष क चित दृष्ट्वाध्यवस्यति प्रायेणाय याज्ञिक इति । अत्राप्ययमर्थो ऽस्मिंस्तावद्याज्ञिकानामाचारादि बाहुल्यमुपलभ्यते ऽतोनेनाचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोऽय जनैर्ज्ञायत इति,

प्रतीयेति । (कै)

अत्र केचित् । एव रीत्या कारकत्वादिव्युत्पादने हेताविति सूत्रस्थे 'त्थम्भूतलक्षण इत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तिर्यदि तत्र द्रव्याद्यन्वयविवक्षाया साधक्य तद्युत्रापीति प्रत्याख्यानमत्रासिद्धान्त्येकदेश्युक्तिरेव सम्बन्धसामान्यविवक्षाया षष्ठीबाधनार्थमावश्यकत्वाच्चेत्याहु । अनभिधानेन भगवता प्रत्याख्यातमित्यन्ये ॥

इदन्त्विह द्रिद्रोणेन धान्य क्रीणाति । पञ्चकेन पशून गृह्णाति । द्वयो द्रोणयो समाहार इति द्रिद्रोण पात्रादि । द्वौ द्रोणौ कृत्वेत्यर्थ । इह द्वितीया षष्ठी वा प्राप्ता । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चक सङ्घ । तत्र सङ्घ सङ्घिनोरभेदविवक्षाया पशूनित्यनेन सामानाधिकरण्यात् द्वितीया प्राप्ता । एतदपि प्रत्याख्यात भाष्ये । द्रिद्रोणाद्यर्थे मूल्ये द्रिद्रोणादिशब्द तस्य च क्रय प्रति करणत्व द्रिद्रोणादीना च यन्मूल्य तेन द्रिद्रोणाद्येव क्रियत इत्यर्थभेदोऽपि नास्तीति ॥

तत्र प्रतीयमानज्ञान प्रति करणत्व, केचित्प्रायेणशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातो ज्ञानमित्यस्यार्थे वर्त्तत इत्याहु दृश्यते च प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानामिति, प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणाविति च । 'गोत्रेणेति' । अनेनाह जाये इति ज्ञानक्रियायामस्तीति भवनक्रियाया वा गोत्रस्य करणत्वम । 'समेनेति । पथो गमने करणत्व समेन पथेत्यर्थ । 'द्रिद्रोणेनेति' । द्रिद्रोणाद्यर्थ मूल्ये द्रिद्रोणादिशब्दस्तस्य च क्रय प्रति करणत्व द्रिद्रोणादीनां च मूल्य तेन द्रिद्रोणाद्येव क्रीयत इत्यर्थभेदोऽपि नास्ति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने। २। ३। १९॥

ननु माषाणामिव तिलानामपि वापक्रिययेप्सितत्वादप्राधान्यमसिद्धमत आह

तथायुक्ततयेति। (कै)

वस्तुत सहार्थविशेषणत्वमप्राधान्यमिति न दोष ॥ ननु वाक्यापेक्षया कमलेन मिश्रीकरणस्य च तदर्थत्वेनाप्राधान्यान्न्यायविरुद्धा तृतीयेत्याशङ्क्याह

अन्तरङ्गत्वादिति। (कै)

अन्तरङ्गत्वोपपादनमेव पूर्वमित्यादि। पूर्वं मिश्रणक्रियासम्बन्धे तदर्थत्वमपि न स्यादिति भाव ॥

सहयुक्ते ऽप्रधाने ॥ सहार्थेन युक्ते ऽप्रधाने तृतीया स्यात। पुत्रेण सहागत पिता। पितुरत्र क्रियासम्बन्ध शब्द, पुत्रस्य तु आर्थ इति

'सहयुक्ते ऽप्रधाने" ॥ क्रियागुणद्रव्यैर्द्वयो सम्बन्धे सति सहशब्दस्य प्रयोगो भवति अत पुत्रेण सहागतः पितेत्यादीनि क्रियादिसम्बन्धे यथाक्रममुदाहरणान्युपन्यस्तानि। अन्यत्र सवत्र सहार्थस्वभावादेव पितु पुत्रस्य वा गमनादिना सम्बन्ध प्रतीयते तत्कृत पितु प्राधान्य, केचिदाहु। यस्य क्रियादिसम्बन्धो विशिष्टकाल प्रज्ञात स यदान्यस्याप्रज्ञातविशिष्टकालक्रियासम्बन्धस्य तत्प्रतिपादनार्थमुपादीयते यथाय पुरुष कदागत इत्यपेक्षाया राज्ञा सहागत इति पुरुषागमन विशिष्टकालमुप

न तु पुत्रस्येतीति । (कै)

तस्य सहार्थबलादनुमीयमानं कर्तृत्वमिति तृतीयाया अप्राप्तिरिति भावः ॥

एकेन शब्देन । (कै)

क्तेन ॥

गुणप्रधानयोरिति । (कै)

प्रतीयमानोपात्तक्रियापेक्षत्वेन तादृशयोः कर्त्रोरित्यर्थः ॥

भाष्ये

अप्रधाने । (कै)

इत्यस्य प्रतीयमानक्रियाकर्तरीत्यर्थः ॥

प्रधानकर्त्तरि (भा)

इत्यस्योच्चारितशब्दबोध्यक्रियाकर्त्तरीत्यर्थः ॥ तदेवाह ।

तस्याप्राधान्यम् । सहे ऽप्रधान इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणम् । पुत्रेण सार्धम् । विनापि सहशब्देन तदर्थागतौ स्यादेव, तथा च सौत्र

पादयितुं वाक्यं प्रवर्त्तत इति पुत्रस्य प्राधान्यं राज्ञस्तूपलक्षणत्वेनोपात्तत्वादप्राधान्यमिति, एवं तु भृत्यैः सह राजागत इत्यत्र न स्याद् नहि भृत्यागमनं प्रसिद्धकालं येन तत्कालत्वं राजागमनस्य प्रतिपाद्येत यत्र चोभयोरप्यज्ञातः क्रियादिसम्बन्धस्तत्रापि न स्यात् पुत्रेण सहागतः पितेति, तस्मादलक्ष्यमप्राधान्यमत आह । पितुरत्रेत्यादि' । पूर्वं प्रज्ञातोप्रज्ञातो वा यस्य क्रियादिसम्बन्धः शब्देनोच्यते तस्य प्राधान्यं यस्य तु सहार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतीयते तस्याप्रधान्यं, कस्य पुनः शब्देनोच्यते कस्य वा प्रतीयते,

प्रतीयमानगमीति । (कै)

साहित्यानुपपत्त्येव ॥ प्रविश पिण्डीमित्यादौ प्रतीयमानक्रियापेक्षविभक्तेर्दृष्टत्वादिति भाव । वृद्धादयस्तु न तथा धातोर्विधानादिति स्पष्टमेवेति ध्येयम् । एकान्वयित्वाद्धि समानाधिकरणसाहित्य हि पुत्रस्याध्याहृतागमनसम्बन्धज्ञान एव बोद्धुं शक्येन त्वन्यथेति तात्पर्यम् ॥ षष्ठ्यत्र बाधिकेत्युत्तरदर्शनाद्देवदत्ते तृतीयार्थं सूत्रमिति भाति तदनिष्टं मित्यत आह

स्युटेति ॥ (कै)

भाष्ये

षष्ठ्येति । (भा)

एव चोभयोस्तृतीयाप्रसङ्गाभावेन नियमार्थत्वानुपपत्तिरिति भाव ॥ ननु षष्ठीबाधनार्थमेव तर्हीदमावश्यकमत आह

प्रयोग । वृद्धोयूनेति । प्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम् । न चैव पितुरपि तृतीयाप्रसक्ति । तत्र प्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वेन प्रथमोपपत्ते ॥

यस्य विवक्ष्यते एतदुक्तं भवति । द्वयोस्तावत्क्रियासम्बन्धे सति सहशब्दस्य प्रयोग तत्र यदा द्वयोरपि क्रियादिसम्बन्ध शब्देनोच्यते सहागतौ पिता पुत्राविति तदा द्वयोरपि प्राधान्यान्न भवति, यदा त्वेकस्य क्रियादिसम्बन्ध शब्देन प्रतिपिपादयिषत्यपरस्य सहार्थात्तथाप्युपपत्त्या तदा तस्याप्राधान्यात्तदाचिनस्तृतीयेति, एव च कृत्वा सह शाखया प्रस्तर प्रहरतीति यद्यपि प्रस्तरस्य प्रहरणसम्बन्ध प्रज्ञात सूक्तवाक्येन प्रस्तर प्रहरतीति शाखाया त्वज्ञात तथाप्युक्तेन न्यायेन शाखाशब्दात्तृतीया सिध्यतीति विभक्ति

सा च प्रधानेति । (कै)

प्रधाने चारितार्थ्यसम्भवादिति भाव ॥

भवत्येवेति । (कै)

अत्र वदन्ति । तृतीयाषष्ठ्योः को विशेषो यत तृतीयाऽप्रधानेऽपि षष्ठी नेति । एव च पुत्रेण सहागमनमित्यादौ षष्ठी बाधनेन तृतीयार्थं सूत्रमावश्यकमिति । अन्ये तु कृद्योगे षष्ठीकृद्योगस्य तत्प्रकृत्यर्थान्वयमात्रेण । एव च शाब्दकृत्प्रकृत्यर्थान्वयिनो कर्त्तृकर्मणोरेव षष्ठी नप्रतीयमानात् । सम्बन्धयोरिति भाष्योपपत्तिमाहु ॥

क्रियाया अभावादिति । (कै)

अस्ति क्रियासत्त्वेऽपि साहित्यवशात स्वौत्यमेव पुत्रे प्रतीयते न तु तत्क्रियाकर्तृत्वमिति भाव ॥

थयासो न वाच्य । ननु पुत्रेण सहागत इत्यादौ पितुरेव कर्त्तु क्तादिभिरभिधान न त्वप्रधानस्य पुत्रादेस्तस्यापि तु सहार्थसामर्थ्यात्कर्तृत्व प्रतीयत इत्यनभिहिते कर्त्तरि कर्त्तृकरणयोरिति तृतीया सिद्धा, इह तर्हि पुत्रेण सहागमन पितुरिति कर्त्तृकर्मणो कृती'ति षष्ठी प्राप्नोति, इह च तिलै सह माषान्वपति तिलान्माषान्वपतीत्यर्थप्रतीतेर्द्वितीया प्राप्नोति, इह च पुत्रेण सह स्थूल पुत्रेण सह गोमानिति द्रव्यगुणसम्बन्धप्रतिपादन एव तात्पर्यमिति क्रियागन्धस्यैवाभावात्कर्तृगन्धोऽपि नास्तीत्यारभ्यमेवावश्य सूत्रम् । 'सहार्थेन योगे विधानादिति' । युक्तग्रहणादर्थग्रहण लभ्यते ऽन्यथा सहे प्रधान इत्येव वाच्य स्यात्, विनापि सहशब्देन वृद्धो यूनेति

कारकविभक्तिरिति। (कै)

तिष्ठत्यादिक्रियानुषङ्गात् स्थूल इत्यादेरपि कर्तृत्वमस्तीति भाव ॥ सयोगस्य विशेष्यतया विशेषणतया वेति तात्पर्यम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति। (कै)

तदपवादत्ववारणायेद वचनमेवेति चिन्त्यम् ॥

गवा सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति। (कै)

एकान्वयित्वादिसमानाधिकरणाखण्डोपाधिरूपसाहित्यस्य सह-शब्दार्थतया पूर्वमन्वयिज्ञानावश्यकत्वादिति भाव ॥

बाधित्वेति। (कै)

स्वामित्वमपि गोनिरूपितमेवेति स्वामिशब्दयोगोऽपि गवा-मिति भाव ॥

निपातनादिति क्व चिन्त्यते, इहाप्रधानवचन प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते पितुस्तृतीया मा भूदिति तत्र प्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वात्प्रथमा भविष्यति नार्थोऽप्रधानवचनेनेति मन्यमान पृच्छति। 'अप्रधान इति किमिति'। 'शिष्येन सहोपाध्यायस्य गौरिति'। यथात्राप्रधाने षष्ठी विषये तृतीया एव प्रधानेऽपि स्यादिति मन्यते। अत्राहुः। यथा ग्राम न गच्छतीत्यादौ ग्रामगमनयो पूर्वमभिसम्बन्ध पश्चान्नञा प्रतिषिध्यते एवमुपाध्यायस्य पूर्वं गवा सम्बन्ध पश्चात्तत्सम्बन्धविशिष्टस्य गो सहार्थेन योग, अन्यथा कस्य सहत्व प्रतिपाद्येत, अतो गवा सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वा दुपाध्यायात् षष्ठी भविष्यतीति नार्थ एतेन ॥

येनाङ्गविकारः।२।३।२०॥

अङ्गशब्दस्याथ आद्यजन्तत्वे ग्रहणानुपपत्तेराह

अङ्गशब्द इति। (कै)

अप्रसिद्धत्वात् स न गृह्यत इति भाव ॥

अचि घञि वेति। (कै)

उभावपि भाव इति भाव । एरजित्यच् ॥ नन्वेव काणशब्देऽ-
चिसामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह

येनाङ्गविकार ॥ येन शरीरविकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात।
अथ आद्यजन्त सूत्रे अङ्गशब्द। तद्विकारलक्षकस्य प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव
एव गृह्यते सन्निधानात। स चार्थाद्विकृत एव न ह्यविकृतेनावयवेन

येनाङ्गविकार"॥ अङ्गशब्दोऽवयववाची प्रसिद्धस्ततस्थाय सूत्रार्थ
स्याद् येन गुणेनाङ्गस्याक्ष्यादेर्विकारस्ततस्तृतीयेति ततस्याक्षिकाणमस्येत्या
दावेव तु स्यात काणादेर्गुणवचनादेव च स्याद् अक्ष्णा काण इत्यादावक्ष्या
देन स्यादित्यालोच्यान्यथा व्याचष्टे। 'अङ्गशब्दोऽन्येत्यादि'। अथ आद्यच
प्रत्ययान्त शरीरवचनोऽङ्गशब्द सूत्रे उपात्त इत्यर्थ । येनेति च यदपेक्ष
मङ्गिनोऽङ्गित्व स हेतुत्वेन निर्दिश्यते, हेतुत्वेनेतिवदन्येनेति हेतौ तृतीयेति
दर्शयति। 'विकृतेनेति'। सामर्थ्यादेवैतल्लभ्यते नह्यविकृतमङ्गमङ्गिनो
विकार प्रति हेतु । 'अक्ष्णा काण इति'। कथ पुन पुरुष काणो याव

काणगुणेति ॥ (कै)

लुग्विधानादेति । (कै)

इद चिन्त्यम् । गुणगुणुभयाभिधानसमर्थे एव तत्प्रवृत्ते । नह्यक्ष्णा काणमिति कदाचिद्भवति । कमघञन्त काणलगुणविशिष्टाचवाचीति परे ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

शब्दतोऽङ्गविकाराप्रतीतेरिति भाव ॥

अच्प्रत्ययान्त इति । (कै)

अप्रसिद्धस्यापि व्याख्यानाद् ग्रहणमिति भाव ॥

शरीरस्य विकार सम्भवति । तदेतदभिसन्धाय वृत्तावुक्तम । येनाङ्गेन विकृतेनेत्यादि । अक्ष्णा काण । पादेन खञ्ज । पाणिना कुणि । सामान्योपक्रमे वाक्ये अक्ष्णेत्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा निरूपयति वा काणो वेति । तत्र

ताक्षिधर्मं काणता तेनाक्ष्णैव काण भवति न पुरुष इत्याह । 'अवयव धर्मेणेति । तदेव यदङ्गगतो विकारोऽवयवधर्म समुदाय आरोपादङ्गिन प्रतिपाद्यते तत्र यदङ्गगतो विकारस्ततस्तृतीया भवति । कथ पुनरक्षिशब्द प्रयुज्यते यावता काणशब्दोऽक्षिगतमेव विकारमाचष्टे, तत्र काणो देवदत्त इत्युक्ते नैव सदेहो भवति किं स्वयमेव काण किं वाक्ष्णा काणतयेति, नाप्येव सदेह किन्त्वक्ष्णा काणतयासौ काण किं वा पादस्येति, तदनर्थको ऽक्षिशब्दस्य प्रयोग एव पादेन खञ्ज, पाणिना कुणिरित्यादौ पादादीनाम् । उच्यते । अक्ष्याद्युपक्रमे वाक्ये ऽक्ष्णेत्युक्ते न ज्ञायते किं निरूपयति

इत्थंभूतलक्षणे । २ । ३ । २२ ॥

भाष्ये

इत्थंभूतलक्षणे इति । (भा)

इत्थंभूतस्य लक्षणबोधके शब्दे तत्स्थे लक्ष्यवाचिपदघटितपदस्थे सति लक्षणवाचकात्तृतीयाप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ ॥ तदाह

यदा लक्षणवाचीति । (कै)

लक्ष्यवाचिनः शब्दस्य लक्षणवाचिना समासं विना लक्षणवाचिनस्तत्स्थत्वं न सम्भवतीत्यत आह

लक्ष्यवाचिसमासेति । (कै)

लक्ष्यवाचिघटकसमासेत्यर्थ ॥ कमण्डलुपाणिशब्दो बहुव्रीहिणा लक्ष्यच्छात्रवाची तत्र पाणिशब्दस्य लक्षणत्वायोगात्पारिशेष्यादाह

कमण्डलुशब्दादिति । (कै)

इत्थंभूतश्छात्रत्वप्राप्तश्छात्रस्तस्य लक्षणं कमण्डलुरिति भाव ॥ बहुव्रीहिसमुदायस्य सबन्धित्वेन सबन्धो बोध्य ॥

इत्थम्भूतलक्षणे ॥ कञ्चित प्रकार प्राप्त इत्थम्भूतस्तल्लक्षणे तृतीया स्यात । जटाभिस्तापस । जटाज्ञाप्यतापसत्ववान ॥

'इत्थंभूतलक्षणे" ॥ इद शब्दात्सन्निहितवाचिनः प्रकारवचने थाल 'इदमस्थमु रिति थमुप्रत्यये कृते इत्थमिति भवति न चात्र किञ्चित्सन्निहितमस्तीतीत्थंशब्दः सन्निहितपरित्यागेन प्रकारविशेषमाचष्टे, भूप्राप्तावात्मनेपदी च, आ धृषादेति णिजभावपक्षे गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तप्रत्ययस्तदाह-कञ्चिदिति । तस्येति कर्मणि षष्ठी, लक्ष्यते येनेति लक्षणं येन श्वेतच्छत्रादिना राजत्वादिप्रकारविशेषापन्नतयान्यो लक्ष्यते तदित्थंभूतलक्षणम् । 'तत्रेति । वर्त्तमानादित्यर्थ । 'कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदिति । छात्रो

तच्च चेतरपदार्थान्वय इति । (कै)

अपेक्षावादे शङ्केयं तत्र हि तृतीयायामपि कमण्डलोर्ज्ञप्त्यैव-नान्वयः सुवचः पाण्यधिकरणकमण्डलुज्ञाप्यच्छात्र इत्यर्थः स्यादिति भावः ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

एतेन लोपविषयमेव तज्ज्ञापकमित्यपास्तम् ॥

ततस्थे इत्थं भूतलक्षणे इति (वा)

वार्त्तिकस्वारस्येनावयवात् तृतीयापत्तेः प्रतीयमानत्वात् । एतेन समुदायात् तृतीयापत्तौ तात्पर्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् ॥

प्रातिपदिकानवयवत्वादिति । (कै)

तन्मध्यपतितन्यायादकजवद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि कुसुमादिवच्छास्त्रेणावयवत्वाबोधनादवयवत्वे मानाभावादिति भावः । पूर्वं लक्षणत्वाविवक्षया प्रथमान्तत्वेन समासे जाते पश्चाल्लक्षणत्वविवक्षायामत्र तृतीयापादनं कृतपूर्वीकटमितिवदिति बोध्यम् । केचित्तु कमण्डलुपाणिशब्दाद्य तृतीयापत्तिः । कमण्डलुपाणित्वस्यैव लक्षणत्वात्तद्धर्मौ कमण्डलुपाणिशब्दात्तौ दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवतीति 'अनुलक्षणे' इति सूत्रे भाष्यात् तदेवेत्यस्य कमण्डलुपा-

---

पाध्याययोगच्छत्रोऽच्छात्रस्य हस्ते कमण्डलुर्भवति, कमण्डलुना छात्रोऽयमिति ज्ञातवानित्यर्थः । यद्येवमीदृशे ज्ञाने कमण्डलोः करणत्वादेव तृतीया सिद्ध्यति एव तर्हि यदायं प्रमाता प्रमितिदशायामेवात्मनः प्रमितिविशेषं प्रतिपादयितुं वाक्यं प्रयुङ्क्ते कमण्डलुनायं छात्र इति तदा ज्ञानक्रियाया अप्रतिभासादप्रतिपाद्यत्वाच्च करणत्वासम्भव उदाहरणत्वेन व्याख्येयं, कमण्डलुना छात्र इत्येवं रूपं ज्ञानमभूदिति, कोऽर्थो ऽज्ञासीदिति निदिष्टस्य दर्शनविशेषोऽत्र कथ्यते न प्रयोक्तुरित्यर्थः, इह कमण्डलुपाणि

णित्वमेवेत्यर्थो अन्यथा स एवेति वदेत् । कमण्डलुयुक्तपाणिश्छात्र-स्तदवयवीति बोध स्यात्कमण्डलुयुक्तार्थकमण्डलुपदेन समानाधि-करणो बहुव्रीहि । अन्यथा तन्मध्यपतितन्यायेन तद्ग्रहणेऽपि-तदवयवत्व नेत्यस्यापातरमणीयत्त्वेन लुग् दुर्वार एव । अत एवेच एकाचोमिति सूत्रे भाष्ये

नरमन्य इत्यादौ (भा)

समासप्रातिपदिकसञ्ज्ञोत्तर जातस्याप्यम "सुपोधात्वि'ति लुग् विधिसामर्थ्यान्नेत्युक्तमित्याहु ॥ भाष्ये

पृथग्भावादिति । (भा)

एकार्थीभावे इतरविशेषणस्यैव कमण्डलोरुपस्थित्या तस्य लक्षणत्वेन हात्त्वेऽन्वयासंभव इति भाव ॥ तदेतद्ध्वनति कैयट ।

नास्तिलक्षणस्य प्राधान्यमिति । (कै)

विशेषणत्वानाक्रान्तोपस्थितिरित्यर्थ ॥ प्रागुक्ताशयानभिज्ञ शङ्कते ।

कि वक्तव्यमिति । (कै)

अत्रार्थे सूत्रारूढामभ्युच्चययुक्तिमप्याहैकदेशी भाष्ये

प्राधान्येनेति । (भा)

छात्र इति बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति न च प्रत्यय लक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञाप्रतिषेधः, 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रिति लिङ्गात्, न च सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति सप्रत्ययत्वस्यानुपपत्या तृतीयाया लुग्लभ्यते तस्या समासप्रातिपदिक प्रत्ययनवयवत्वादित्यत आह । इह न भवतीति । 'समासेऽन्तर्भूतत्वादिति । समासार्थं प्रति गुणभूतत्वादित्यर्थं । इत्थंभूतस्य लक्षणं यत्प्रधान तत्र तृतीया बहुव्रीहौ तु वर्त्तिपदाना स्वार्थोप सर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वान्नास्ति प्राधान्यम ॥

सञ्ज्ञोऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । २२ ॥

अन्यपदार्थेन योगे स्वामिन पञ्चमी स्यादत आह

भूतपूर्वेति ॥ (कै)

अन्ययुक्त इति । (कै)

अन्यत्वप्रतियोगीत्यर्थ ॥ पूर्वस्वाम्यपेक्षयेदानीमन्यो गवां स्वामी-त्युदाहरणाय । उभयप्राप्तये गवा तुल्येन च स्वामिन सबन्धमुप-पादयति ।

गवा य इति ॥ (कै)

सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणि ॥ सम्पूर्वस्य जानाते कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितर वा सञ्जानीते । सम्प्रतिभ्यामनाध्यान इति तङ् । कृद्योगे तु परत्वात्षष्ठी । पितु सञ्ज्ञाता । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्, आध्याने परत्वादधिगर्थेति षष्ठी मातु सञ्जानातीति । तन्न । तत्र शेषाधिकारात् । कर्मत्वविवक्षाया तृतीयाद्वितीययोरवश्याभ्युपेयत्वात् । भिन्नविषयता यद्वा विप्रतिषेधस्यान्याय्यत्वाच्चेति दिक् ॥

सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणि" ॥ 'सञ्जानीत इति' । 'सम्प्रतिभ्यामना ध्यान इत्यात्मनेपद 'ज्ञाजनोर्जेति' जादेश । आध्याने तु अधीगर्थ दयेशामिति षष्ठी भवति मातु सञ्जानातीति कृत्प्रयोगे त्वनाध्यानेऽपि परत्वा त्कर्तृकर्मणो कृतीति षष्ठी भवति मातु सञ्ज्ञातेति ॥

हेतौ । २ । ३ । २३ ॥

व्यापारानाविष्टत्वे द्रव्यगुणक्रियाविषयत्वे च हेतु ॥

योग्यतामात्रयुक्त इति । (कै)

व्यापाराविष्ट क्रियामात्रविषय च करण व्यापारावेशे च क्रियाविषयत्वमेव फलोपधानमेवेति ततो भेद इति भाव ॥

न त्विति । (कै)

वृत्तिकारवदिति भाव ॥

अन्येत्विति (कै)

मतेऽनुग्राहकाभावोऽरुचिबीजम् ॥

हेतौ ॥ हेत्वर्थे तृतीया स्यात । धनेन कुलम । विद्यया यश । हेतुरिह लौकिक फलसाधनीभूत न तु तत्प्रयोजको हेतुश्चेति कृत्रिम । तस्य चकारेण कर्तृसञ्ज्ञाविधानात्कर्तृकरणयोरित्येव तृतीयाया सिद्धत्वात । न च लौकिकहेतोरपि करणत्वात्तत्यो दोष इति वाच्यम् । लौकिकस्य द्रव्यादिसाधारण्यात निर्व्यापारसाधारण्याच्च । करणस्य तु क्रियामात्रविषयत्वात् । व्यापारनियतत्वाच्च । आह च । "द्रव्यादिविषयो हेतु कारक नियतक्रियमिति । अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्त हेतुरुच्यत इति च" ॥ तथा फलमपीह हेतुशब्देन गृह्यते । अध्ययनेन वसति । इदञ्च प्रत्यय इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ॥

ननु ल्यब्लोपविधायकस्याच शास्त्रे ऽदर्शनात् ल्यब्लोप इत्य-सगतमत आह

यच्चेति । (कै)

वाक्यैकदेशन्यायेनेति भाव ॥ ल्यब्ग्रहण क्त उपलक्षणम् । आसनात्प्रेक्षत इत्यस्यासने स्थित्वेत्यर्थ ॥

तच्चेति । (कै)

ल्यबन्ताभावेऽपि गम्यमानक्रियापेक्षकर्मत्वादिति भाव ॥ गम्य-मानक्रियापेक्षया ऽपादानत्व भविष्यतीत्यत आह

क्रियाया इति ॥ (कै)

यदाश्रित्येति । (कै)

यदवधित्वेनाश्रित्येत्यर्थ ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ स्पष्टम् । ग्रामादागच्छति । ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चोपसख्यानम् ॥ प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तिनिमित्त

‘ अपदाने पञ्चमी” ॥ ‘प्रासादादिति’ । अत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगे ऽप्यर्थो गम्यत इति द्वितीया प्राप्नोति । ‘आसनादिति’ । सप्तम्यत्र प्राप्नोति । प्रत्याख्यान तु प्रेक्षणा चक्षुषा पदार्थाना ज्ञान, तैजस चक्षुर्बहिर्निःसृत्य विषयान् गृह्णाति निःसरणाङ्गके च प्रेक्षणे धातुर्वर्त्तते तत्राङ्गभूतनिःसरण प्रति प्रासाद उपात्तविषयमपादान भवति । प्रासादात्प्रेक्षत इति कोऽर्थ प्रासादप्रदेशाच्चाक्षुष तेजो निःसायपदार्थान् गृह्णातीति । ‘प्रत्याख्यानयो

तत्रेति । (कै)

तत्र वर्त्तमानाच्छब्दादित्यर्थ ॥ तद्युक्तात्कालादित्युचितमत आह

काले विषये इति ॥ (कै)

युक्तो मासादिरिति । (कै)

मासकार्त्तिक्योस्तावध्यवधिमन्नाव सबन्ध । आग्रहायण्यास्तु न तद्युक्तलमिति भाव ॥

अथवा पञ्चमीति । (कै)

तच्छब्देन पञ्चमी परामृश्यते ॥ तद्युक्तस्य तत्प्रकृत्यर्थ ॥ "तस्मात् परे परावयवके कालेऽभिधेये कालवाचिन सप्तमीत्यर्थ । आग्रहायण्यास्तत्र परत्व न शाब्द तत्तु मासस्येवेति भाव ॥

दर्शन चक्षुरिति । (कै)

करणे लुडिति भाव ॥

प्रविश्यपिण्डीतिवत । तेन कुतो भवान्, पाटलिपुत्रादित्यादि सिद्धम् । इह हि प्रत्यक्षादिसिद्धमागमनमुपजीव्यावधावेव प्रश्नोत्तरे प्रवर्त्तते । एतेन प्रश्नाख्यानयोश्चेति वार्तिक प्रत्याख्यातम । अपेक्षितक्रियाया दानत्वेनैव सिद्धत्वात । अन्यथा कश्चन्द्र इत्यादावतिव्याप्तेश्च । यतश्चाध्वकालनिर्माणा

श्चेति' । विशिष्टे प्रश्नाख्याने दृश्यते यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते इह न भवति कस्यायमर्थो राज्ञोर्थ इति कुतो भवानिति क्रियाया अभावा दनपादानत्वात् फलवद्वचनप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धामागमनादिक्रियामपेक्ष्येद प्रयुज्यते तत्र प्रयोक्तुराख्यातुश्च मनसि विपरिवर्त्तमानमागमन प्रत्यपेक्षित क्रियमपादान पाटलिपुत्रादीति । 'यतश्चेति' । यदवधित्वेनाश्रित्याध्वका लयो परिच्छेदस्तत इत्यर्थ । गवीधुमन्नाम नगर साङ्काश्य तपोवन इति

तेजो रूपमिति । (कै)

अपक्रमणसामर्थ्यमनेन दर्शितम् । विषयग्राहिणो नयनरश्मय सूर्यरश्मिवत् प्रासाददेशस्थपुरुषनयनादपक्रम्य यावद्विषयदेश गच्छन्तीत्यर्थ । एव प्रासादात प्रेक्षते चक्षु प्रासादादपक्रम्य विषय जानीते इत्यर्थ । प्रासादस्थपुरुषान्निर्गमन प्रासादादिति व्यवह्रियते इति बोध्यम् । प्रासादमारुह्य भुङ्क्ते इत्याद्यर्थे प्रासादाद् भुङ्क्ते इत्यादीनामनभिधानमिति बोध्यम् । प्रासादस्थपात्रान्निर्गतमन्न भुङ्क्ते इति भाष्यरीत्यार्थ इत्यन्ये ॥

प्राप्यविषयग्राहित्वादिति । (कै)

परावरयोगे चेति क्त्वा । बौद्धो यथा कथ चिद्विभागो बोध्य ॥ भाष्ये

अन्या चान्या चेति । (भा)

दर्शनक्रियेत्यर्थ ॥

तत्र पञ्चमी तद्युक्तादध्वन प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या । वनाद्ग्रामो योजन योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकी । पौर्णमास्या लुबविशेष इति लुङ न भवति । साऽस्मिन्पौर्णमासीत्यधिकारे विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इति

कायुक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकी पौर्णमास्या 'लुबविशेष' इति लुबन भवति 'साऽस्मिन्पौर्णमासी' त्यधिकारे विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इतिनिर्देशात, अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी, प्रज्ञादेराकृतिगणत्वा त्स्वार्थिकोऽण आग्रहायण्यश्वत्थादिति निपातनात्सत्त्वम् । 'तद्युक्तादिति । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारेण युक्तात्काले वर्तमानान्मासादिशब्दादित्यर्थः ।

अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनमिति। (कै)

दर्शनपदेन वृत्तिरेवाभिमता। कैयटोक्तव्याख्याने तु चक्षुर्व्यक्ति-रिति विशेष बोध्यम्। वृत्तिपरत्वेन व्याख्याने चिर ज्ञानानुभ-वानापत्तिरिति पूर्वपक्ष। तावत्काल स्थिरत्वेनाद्यमुत्तर द्वितीय तु स्पष्टमेवेति ध्येयम्॥ सत्यपि द्वित्वे विभक्त्यन्तस्यैव द्वित्वापत्ते कर्मव्यतिहाराभावेन समासवद्भावाप्राप्तेरेकशेषेण बाधाच्च द्वन्द्वाप्रा-प्तिकथमन्यान्येतीत्यत आह

भाष्यकारेति। (कै)

तत्प्रामाण्यात्कर्मव्यतिहाराभावेऽपि बहुलग्रहणात क्वचित्समास-वद्भाव इत्यर्थ। कृतवीप्सादिवनस्यान्यस्येत्यस्य प्रादुर्भावशब्देन षष्ठीस मास इति परे॥ प्रभृतिपदप्रयोगेऽपि तदप्रयोगेऽपि वा कथ पञ्चमीत्यत आह

निर्देशात। अग्रे हायनमस्या इति आग्रहायणी। प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिकोऽण्, आग्रहायण्यश्वत्थादिनिपातनात्सत्वम्। तद्युक्तादिति। तेन पञ्चम्यन्तेन अर्थद्वारेण युक्तात्काले वर्त्तमानान्मासादिशब्दादित्यर्थ। अत्र

यदा तया पञ्चम्या युक्तो योऽर्थः कार्त्तिक्यादिस्तत परो य कालो मासादि स्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थ। अर्थतस्त्र परत्व न श्रूयत इति व्यवच्छिन्तेऽपि भवति, कार्त्तिक्याग्रहायण्योर्मध्यवर्त्ती मास कार्त्तिक्या परो भवति। अध्वन इति' तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते, प्रत्याख्यान तु वाक्यैकदेशस्यात्र प्रयोगः, तदयमर्थ। गवीधुमत नि स्रत्य यदा चत्वारियोजनानि गतानि भवन्ति तत साकाश्य, चतुर्षु योजनेषु गतेषु सत्सु साकाश्यमिति गतानीति य कर्मणि निष्ठा

भाष्यकारवचनादिति। (कै)

इदमत्र प्रयोक्तव्य यत्र प्रयुज्यते इत्येव रूपात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति वचनमनुमीयते इति भाव । न प्रयुज्यते इत्युक्ता प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति सूचित तदप्यवधिमादायेत्येव रूपप्रभृत्यर्थयोगे एव प्रवर्त्तते । प्रभृतिशब्दस्य आरभ्येत्यस्य च तमादायेत्यर्थ ॥ अधिकरणलाभावात्कथ सप्तमीत्यत आह

ततश्चेति। (कै)

कार्त्तिकीमादाय मासे गते आग्रहायणी भवतीति वाक्यार्थ इति भाव ॥ तत्र

प्रातीति (कै)

एतदर्थमेव तत साकाङ्क्षमिति वाक्यभेद इति भाव ॥

भाष्ये कार्त्तिक्या प्रभृतीति प्रयोगात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति कैयट । प्रभृतीत्यर्थग्रहणम् । तत आरभ्येत्यर्थ इति कैयटात । 'स्नान्मात्प्रभृत्येव सपल्लवानीति" कुमार ॥

यदा अनेकयोजनानि गतानि भवन्ति ततस्ते साकाश्य प्राप्यत इत्यर्थ । यद्वा ऽध्ववर्त्तिना नि सरण गमन वाध्वन्यारोप्य नि सृत्य गतानीति ल्यप कर्त्तरि क्तस्य च प्रयोग तस्य प्रतीयमानमनि सरणक्रियापेक्षयापादानत्व, गतानीति च प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्प्रथमा, गतेष सत्स्विति 'यस्य च भावेन भावलक्षण मिति सप्तमी, आग्रहायणी मासइति कार्त्तिक्या परत्र मासे गते सति आग्रहायणी भवतीत्यर्थ तत्र दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, सप्तमी पर्ववत ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ।२।३।३०॥

तदर्थोपलक्षणमिति । (कै)

मध्यमपदलोपिसमासादिति भाव ॥

अतस्शब्दस्यार्थस्येति । (कै)

व्यधिकरणषष्ठ्या आश्रयणाशक्यत्वे हेतु दर्शयन् अतसशब्दे प्रत्ययत्वव्यभिचार दर्शयति

तस्यतेरिति । (कै)

न च प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया'कृत्ये'ति सूत्रभाष्यपठितया प्रतिपदोक्तपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव लाभे सिद्धे प्रत्ययग्रहणेन सामर्थ्यात्तदर्थलाभे इति वाच्यम् । तदनित्यत्वज्ञापनेनापि चारितार्थ्यात् ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरत । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच । एव पुर पुरस्तादुपरि उपरिष्टात् ॥

"षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन" ॥ अत्र तस्यतेरप्पूर्वस्य क्विप्यतसितिरूपसम्भवेपि प्रत्ययश्रुतत्वात्प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति सिद्ध नार्थ प्रत्ययग्रहणेन । 'पुरस्तादिति' । पूर्वाधरावराणामसिपुरध

सभवाच्चेति । (कै)

चो हेतौ ॥ भाष्ये

अन्यस्तेन समानार्थ । (भा)

इत्यस्य तेनापि योगे सिद्धमिति शेष ॥

अथ प्रत्ययेति । (भा)

परिभाषयैव सिद्धे इत्यर्थ ॥ लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वमस्त्येवेत्यत आह

प्रत्ययग्रहणमिति । (कै)

अस्तेलुगीति लुक् ॥

वक्ष्येषा' 'पश्चाति च'ेतिपूर्वशब्दस्य पुरादेशः । 'उपर्युपरिष्टादिति'। ऊर्ध्वशब्दस्योपशब्द आदेशो रिल्रिष्टातिलौ प्रत्ययौ भवत, तत्र पश्चाद्रसौति भाष्यकारप्रयोगमालक्ष्मौ ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ॥

अत्र प्रतिषेधार्थत्वेऽसङ्गतिरत आह

काकेति ॥ (कै)

अनधिकारत्वेऽन्यारादित्यस्यासङ्गतिरत आह

योगात्परेष्विति । (कै)

भाष्ये

द्वितीयाषष्ठीविषये इति । (भा)

एनपा द्वितीया । (२ । ३ । ३१) षष्ठ्यतसर्थे त्यत्र चेत्यर्थ । यौगक्रमत्यागे न्यायसिद्धपूर्वनिपातत्यागे च बीजं चिन्त्यम् । केचित्तु 'एनपा द्वितीया षष्ठ्यतसर्थेने त्येवाष्टाध्यायीपाठ । एवं च पृथग्विने त्यनेन द्वितीयाविधानमपीति । एनपेति योगविभागात् षष्ठ्यपीति वृत्त्युक्तं चिन्त्यमित्याहुः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम् । निपातानामनेकार्थत्वात् । मण्डूकप्लुत्या पञ्चम्यनुवर्तते । एभिर्योगे

'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' ॥ अन्यतरस्याङ्ग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानात् तृतीयया मुक्ते शेषत्वात्पक्षे षष्ठी प्राप्नोति, अथ स्यादनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्याङ्ग्रहणं समुच्चयार्थं न विकल्पार्थमिति, एवमप्यनन्तरा द्वितीया समुच्चीयेत, अथापि योगविभागेनास्या अपि

अन्यतरस्या ग्रहणमिति । (कै)

अव्ययानामनेकार्थत्वात्समुच्चयबोधनद्वारेत्यर्थ ॥ आग्रयानभिज्ञ ग्रहृते भाष्ये

अस्त्यन्यदिति । (भा)

यद्यपि सवधानुवृत्तौ मण्डूकानुवृत्तौ वा अनुवृत्तिसामर्थ्यादेव पञ्चम्यामपि सिद्धायाम् अन्यतरस्या ग्रहण चित्यप्रयोजन षष्ठी तु नेष्यते भाष्यकृता तथापि तद्दिना तयोर्दुर्ज्ञेयत्वात्तद्बोधनायैव तद् ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ तद्भनयन्नेवाथवान्येत्यादिपचद्वयमाह

बाध्यते इति । (कै)

इह तु तृतीयया न बाध्यते षष्ठानीयान्यतरस्यां ग्रहणादिति भाव ॥ भाष्ये

यत्नादिति । (भा)

अत्र चान्यतरस्यां ग्रहण यत्नोऽस्तीति भाव ॥

तृतीयापञ्चम्यौ स्त । तृतिकारस्त्वाह । पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागाद् द्वितीयापीष्यत इति । पृथग्रामेण रामाद्राम वा । ऋते विना नाना । द्विषड् नाना च वजन इत्यमर । नानानारीनिष्फला लोकयात्रेति प्रयोगः ॥

सिद्धि एवमपि तदनन्तरा षष्ठी समुच्चीयेत न कथ चन पञ्चमी सा चेष्यते तत्कथमित्याह । 'पञ्चमीग्रहणमिति' । 'इहेति' । न पूर्वयोर्योगयो मण्डूकगतयोऽधिकारा भवन्ति यद्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्पञ्चमी, अन्यतरस्याग्रहण तर्हि किमर्थं समुच्चयार्थं तत्र किं समुच्चीयत इत्यपेक्षाया पञ्चमीग्रहण मिहानुवर्त्तत इत्युच्यते । 'योगविभाग कर्त्तव्य इति' । असत्यपि मुनित्रय वचने प्रयोगबाहुल्यादेव व्याख्यातम् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २ । ३ । ३५ ॥

भाष्ये

पञ्चमीविधाने तद्युक्तादिति । (भा)

पञ्चम्यन्तदूरांतिकार्थैर्युक्तादित्यर्थ । सामान्यतो दूरान्तिकार्थयुक्तात्प्रतिषेधे पूर्वसूत्रस्थान्यतरस्या ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिरत एवात्र वार्त्तिके पञ्चमीविधानमिति साधक दूरान्तिकार्थैरिति पूर्वसूत्रेण षष्ठीपञ्चम्यो प्राप्ति पूर्वसूत्रेण दूरान्तिकार्थैः षष्ठीत्यनेन षष्ठ्येवेति

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ एभ्यो द्वितीया स्याच्चकारात्पञ्चमीतृतीये। प्रातिपदिकार्थे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूराद्दूरेण वा। अन्तिकमन्तिकादन्तिकेन वा। उत्तरत्राप्येतदनुवृत्त्या तत्तद्विषयेऽपि द्वितीयादय स्युः। तथा चाधिकरणेऽपि प्रयुज्यते। दूराद्दावसथान्मूत्रमिति। आवसथस्य दूर इत्यर्थ। असत्त्ववचनग्रहणमनुवर्तते। तेनेह न। दूरः पन्था। दूराय पथे देहि। दूरस्य पथ स्वमिति ॥

"दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" ॥ 'प्रातिपदिकार्थे विधानमिति'। अर्थान्तरस्यानिर्देशादिति भाव । नन्वनिर्देशेऽप्यर्थान्तरस्य शेषविषये पूर्वं विभक्तिविषये च विधानमेतद्युक्तं प्रथमा विषये तु परत्वात्सैव प्राप्नोति। नैष दोषः। उत्तरत्राप्येतदनुवर्तते तेनोत्तरविभक्तिविषयेऽपि सर्वत्र यथाभिधानं भवति, तथा च दूरादावसथान्मूत्रमित्यधिकरणेऽपि भवति, आवसथस्य दूर इत्यर्थ । प्रातिपदिकार्थे विधानमित्येतत्तदाह्नतविषयं बोध्य तथा च सत्त्ववचनेभ्यो यथायथ विभक्तयो भवन्तीति वक्ष्यति, प्रातिपदिकार्थ एव तु विधाने यथायथमित्यनुपपन्नं प्रथमैव भवतीति वाच्यं स्यात् ॥

न तु पञ्चमी । अनेन निषेधादिति भाव ॥ [१] दूरादावसथादि - त्यनयो सामानाधिकरण्यभ्रम निराकरोति

आवसथस्येति । (कै)

दूरात् ग्रामस्येत्यादौ त्वनभिधानात्पञ्चमी नेति भाव ॥

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥

इन्विषयस्य (कै)

इत्यस्य इनो विषयस्येति समास ॥ प्रकृतिलिङ्गेन च स इनो विषयस्तदाह

---

१ दूरादावसथान्मूत्र दूरात्पादावसेच म् ।
दूराच्च भाव्य दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरो ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्य । कटे आस्ते । दूरान्तिकार्थेभ्य प्राग्विभक्तित्रयमुक्तम् । अनेन च सप्तमीति तेभ्यश्चतस्रो विभक्तय फलिता । क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम् ॥ इनिति इन्नन्तः शब्द । विषयो वृत्तिभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थ । अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रह । आद्धमनेन भुक्तमित्यतो ऽनेनेति वर्त्तमाने इष्टा दिभ्यश्चेति सूत्रेण कर्त्तरीनिप्रत्यय । ततस्तद्धितार्थेन सहैकार्थीभूतस्याधी

'सप्तम्यधिकरणे च" ॥ क्तस्येन्विषयस्येति' । इन्नन्त शब्दो विषयो वृत्तिभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थ । 'अधीती व्याकरण इति' । अधीतमनेनेति विग्रह्य आद्धमनेन भुक्तमित्यतोऽनेनेति वर्त्तमाने 'इष्टादिभ्यश्च' इनिप्रत्यये कृते तद्धितार्थेन कर्त्रा सहैकीभूतस्याधीतस्य निष्कृष्य व्याकर आदिना सम्बन्धाभावात् क्तप्रत्ययेनानभिहिते व्याकरणादौ गुणभूतयापि

इन्नन्तस्येति । (कै)

क्तान्तप्रकृतिकेन्नन्तस्येत्यर्थः ॥

अत्र व्याकरणस्येति । (कै)

पूर्वमविवक्षितकर्मतया भावे क्ते पश्चात्कर्मसम्बन्धेन कर्मणोऽन-भिहितत्वाद् द्वितीया प्राप्तेत्याशयः । कर्मणि क्तप्रत्ययान्तात्तु वा इति रथविकन्यायात् । एतेन कर्मणि क्तप्रत्यये व्याकरणशब्दात् प्रथमै-वेति निरस्तम् ॥

तस्य निष्कृष्य व्याकरणादिना सम्बन्धाभावात । क्तप्रत्ययेनानभिहित व्याकरणम् । तत्र कृतपूर्वीकटमितिवद् द्वितीया प्राप्ता । गुणभूतयापि हि अध्ययनक्रियया कर्मणा सम्बन्धो न विरुद्ध । सहाधीतवान् व्याकरण मित्यादौ यथा । आह च, 'अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभि । क्रिया सम्बध्यते तद्वत कृतपूर्वादिषु स्थितेति" ॥ न विविक्त ग्रहो यस्याः सा अविग्रहा । गुणीभूतेत्यर्थः । ननु कालकर्मणोऽपि सप्तमी प्राप्नोति मासमधीती व्याकरण इत्यादौ । नैवम् । तस्य बहिरङ्गत्वात । न चैव तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । तद्विधाने वाच्यानुरोधेन धक्तिपक्ष

प्रकृतिवाच्ययाध्ययनक्रिययाऽधीतवान् व्याकरणमितिवत कर्मतया सम्बध्य माने कृतपूर्वीकटमितिवद् द्वितीयाया प्राप्ताया सप्तमी विधीयते । इह मासमधीती व्याकरण इति कालकर्मणो बहिरङ्गत्वात्सप्तम्यभाव । साधु र्देवदत्तो मातरीति । अत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्मातापितृविषयत्वेऽपि क्रियाया अभावादधिकरणत्वाभावाद्वचन, साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धेनर्चार्थमत्र साधुग्रहण, तेन तत्त्वकथनेऽपि भवति अर्चायहणा तत्र निपुणार्थ कथ तर्हि तत्र प्रत्युदाहरिष्यते अर्चायामिति किं साधुभृत्यो राज्ञ इति । उच्यते । राज्ञो भृत्येन सह शाब्दोऽन्वयो न साधुना राज्ञो भृत्य स साधुरिति, तत्र राजनि वान्यत्र वेति नैतच्छब्देन स्पृश्यते प्रत्यासत्त्या तु

¹अधिकरणत्वविवक्षायामिति । (कै)

अस्तीत्यध्याहारेण कर्तृद्वारा व्यापाराश्रयत्वविवक्षायामित्यर्थ ॥

बहिरङ्गत्वादिति । (कै)

तच्चोपपादित कालाध्वनोरि त्यत्र ॥ उभयत्रानेनैव सप्तम्या सिद्धायामर्चाग्रहण तत्र व्यर्थमत आह

अर्चाग्रहण त्विति । (कै)

तत्र साधुग्रहण तु साधुप्रयोगेऽप्यर्चाया प्रत्यादियोगे निषेधार्थं न चानेन दुर्वारा तत्सामर्थ्येनास्याप्यप्रवृत्तेरिति केचित । क्रियाया एव कारकाहत्वादसङ्गतिमाशङ्क्याह

१ "अधिकरणविवक्षया' इत्यपि दृश्यते ॥

स्याश्रयणात । साध्वसाधप्रयागे च ॥ साधु कृष्णो मातरि असाधुर्मातुले । अत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्मात्रादिविषयत्वेऽपि क्रियाया अभावेनाधिकरणत्वाभावाद्वचनम । साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धे अनर्चार्थमत्र साधुग्रहणम । तेन तत्त्वकथनेऽपि भवति । सूत्रे अर्चाग्रहणन्तु निपुणार्थम् । साधुग्रहणन्तु तत्र वार्त्तिक दृष्ट्वा सूत्रस्याप्रवृत्तेरिति ध्येयम् । अर्हाणा कर्तृत्वे अनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च । सत्सु तरत्सु असन्त आसत इत्यादि । यद्यपीद 'यस्य च भावेने त्येव सिद्धम् । तथापि लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनमित्याङ्क । निमित्तात्कर्मयागे ॥ निमित्तमिह फलम् । तद्वाचिन सप्तमी स्यात । यदि तस्य कर्मणा सह योगो योगविशेष सयोगसम

राजविषयमेव साधत्व गम्यत इत्येतावता तत्प्रत्युदाहरण द्रष्टव्यम् । 'कारकार्हाणामिति । कारकशब्दो भावसाधनः, कारकत्वार्हाणामित्यर्थ । 'ऋद्धेष्विति' । ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकार्हा, लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनम् । 'दरिद्रेष्वासीनेष्विति' । दरिद्रा भोक्तु मर्हन्तीत्यकारकार्हा । 'तद्विपर्यासे चेति । कारकार्हाणामकार

कारकशब्द इति । (कै)

शक्तिपर स इति परे । उत्तरसूत्रेण यस्य च भावेन इत्यनेन क्रियाफलमिति व्याख्यानादिति भाव ॥ भाष्ये सङ्ख्या इत्यस्य विद्यादिगुणसङ्ख्या इत्यर्थ । सयोग इत्यस्य व्याख्यान सवन्ध इति' समवायस्यापि सग्रहाय ॥

वायात्मक । 'चमणि द्वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरी हन्ति सीम्नि पुष्कलको हत' ॥ चमफलक द्वीपिकमक हननमित्यर्थ । अत्र हेतुतृतीया प्राप्ता । तत्र हि फलमपि हेतुशब्देन गृह्यते । अध्ययनेन वसतीत्यादिसिद्धय इति प्रत्यय इति सूत्रे कैयटे स्थितम् । अत्र द्वीपि चमणो समवाय सबन्ध । चमरशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष । पुष्कलक शङ्कु । ससीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखत इत्यर्थ । निहन्यमानेन शङ्कुना सह सीम्न सयोग सबन्ध इति हरदत्तादय । दुर्गवाक्यप्रबोधे तु कुलचन्द्रस्त्वाह । सीमा अण्डकोश पुष्कलको गन्धमृग । उक्तं च मेदिनीकोशे, सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियामिति । अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोरिति च । कमयोगे किम् । वेतनेन धान्य लुनाति ॥

कर्त्रेऽकारकार्हाणा च कारकत्व इत्यर्थ । निमित्तात्कमयोग इति' यत क्रियाप्रयोजन यदर्थं क्रियारम्भस्तत्फलमिह निमित्त, तद्वाचिन सप्तमी भवति यदि तस्य निमित्तस्य कमणा कर्तुरीप्सिततमेन सह समवायादि लक्षण सम्बन्धो भवतीत्यर्थस्तत्र हेतुतृतीयाया प्राप्ताया वचन, तत्र हन्ति-कमणा द्वीप्यादिना चर्मादेर्निमित्तस्य समवाय सम्बन्ध । 'चमरीमिति' । चमरशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष्, पुष्कलक शङ्कु स सीम्नि सीमाज्ञानार्थं हतो निखात इत्यर्थ, तेन च निहन्यमानेन शङ्कुना सीम्न सयोग सम्बन्धः । कमसम्बन्ध इति किं, वेतनेन धान्य लुनाति ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ ॥

भूय इति । (कै)

अनुमापकत्व लक्षणत्व तत्प्रकारको बोध इति पूर्वपक्ष इति भाव ॥

यथाग्नीति । (कै)

तथा च उदयति सवितरि तमो नष्ट धूमे सति वह्निर्भवती-त्यादावेव स्यात इति भाव ॥ भाष्ये

द्वितीयो भाव आरभ्यते (भा)

इत्यस्योच्यत इत्यर्थ ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ यस्य क्रियया क्रियान्तर लक्ष्यते तत सप्तमी स्यात । निर्ज्ञातकाला क्रिया अनिर्ज्ञातकालाया क्रियाया

"यस्य च भावेन भावलक्षणम्" ॥ इह भूयो दृष्टगाश्रयो लक्ष्य लक्षणभावो यथाग्निधूमयो ततश्चोदित आदित्ये तमो नष्टम् उदिते चन्द्रमसि समुद्र प्रवृद्ध इत्यादावेव स्याद् इह त्वग्निषु हूयमानेषु गत इत्यत्रिहवन यदा गमनेन सह पुनःपुनन दृष्टचर तदा न तत्तस्य लक्षण मितीह न स्यादित्याशङ्क्याह । प्रसिद्धा च क्रियेति । प्रसिद्धिरेव

लक्षणशब्द इति (कै)

नाय शब्दोऽनुमापकत्वेनाभिमतलिङ्गपर्याय । किन्तु वृच प्रतिविद्योतत इत्यादाविवानिर्ज्ञातज्ञापनवृत्तिरिति भाव ॥ भाष्ये

सकृदपि यन्निमित्तत्वायेति । (भा)

तत्कालादिपरिच्छेदनिमित्तत्वायेत्यथ ॥

तदेव । (भा)

कमण्डलुपाणित्वमेव ।

अनिर्ज्ञातकालस्येति (कै)

अनेन मानान्तरेण यस्य स्वरूप ज्ञात तस्य कालविशेषज्ञापनार्थं शब्दप्रयोगे एकस्य प्रवृत्ति सूचयति । 'राहूपरागे स्नायादि - त्यादौ कालवाचकादधिकरणे एव ॥

कालपरिच्छेदकत्वात लक्षणमित्युच्यते । गोषु दुह्यमानासु गत । एव देशपरिच्छेदिकापि सति गुणे द्रव्यत्वमस्ति ॥

क्रियाया क्रिया प्रति लक्षणत्वे उपयुज्यते न पुनर्दर्शनम्, एतदुक्त भवति निर्ज्ञातकाला क्रियाऽनिर्ज्ञाताया क्रियाया सकृदपि कालपरिच्छेदहेतुत्वे नोपात्ता भवत्येव लक्षणमिति ॥

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४२ ॥

विभागो भेद । गोभ्यो गौरेव कथ विभक्तत्वमत आह

गोमण्डलादिति (कै)

पृथक् क्रियते भेदेन बोध्यते ॥

अवधारणमाश्रीयत इति । (कै)

माथुरा पाटलिपुत्रकेभ्य इत्यादौ माथुराणा पाटलिपुत्रकेषु प्राणित्वेनान्तर्भावेऽपि शब्दोपात्ताकारापेक्षयानन्तर्भावाद्विभाग एवेति भाव ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ विभागो विभक्त निर्द्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव न तु शब्दोपात्तसामान्यरूपाक्रान्तता तत्र निर्द्धारणाश्रयात पञ्चमी स्यात् । माथुरा पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा । न ह्यत्र गवा कृष्णेत्यादिष्विव सामान्य विशेषभाव किन्तु शब्दोपात्तधर्मयोर्विरोध एव । इदञ्च सूत्र बुद्धिकल्पित मपायमाश्रित्यापादानप्रकरणे प्रत्याख्यातम् । आह च । "बुद्ध्या समीहितैक-त्वात पञ्चालान कुरुभिर्यदा । पुनर्विभजते वक्ता तदापाय प्रतीयत" इति ॥

'पञ्चमी विभक्ते' ॥ 'विभक्तमस्यास्तीति'। निर्द्धार्यमाणात्, एतदुक्त भवति निर्द्धार्यमाणस्य निर्द्धारणाश्रयस्य च विभागे सति निर्द्धारण भवति ततश्च सर्वत्रैव निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्तीति सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते यस्मिन्निर्द्धारणाश्रये विभाग एव न केन चिदात्मभाव इति, तेन गवा कृष्णे त्यादौ यद्यपि गोमण्डलात्कृष्णा गौ पृथक् क्रियते तथापि गवात्मनान्तर्भावो स्तीति न भवति, उदाहरणे तु माथुराणां पाटलिपुत्रेषु प्राणित्वेनान्तर्भावे ऽपि शब्दोपात्ताकारापेक्षयानन्तर्भावाद्विभाग एव भवति, प्रत्याख्यात चैत त्सूत्रमपादानप्रकरणे "बुद्ध्या समीहितैकत्वात्पञ्चालान् कुरुभिः पृथग् यदा विभजते वक्ता तदा ऽपाय प्रतीयत" इति ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २ । ३ । ४३ ॥

प्रतिपरीति (कै)

कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञासूचरणा प्रत्यादय इति भाव ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रते ॥ आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां गम्यमानायां न तु प्रते प्रयोगे। मातरि साधुर्निपुणो वा। पुण कर्मणि शुभे। अस्मान्निपूर्वादिगुपधलक्षणः कः। अर्च पूजायामस्माद्भौवादिकाद् गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः। चौरादिकात्तु ण्यासश्रन्थेति युच् स्यात्। अर्चायां किम्। निपुणो राज्ञो भृत्यः। इह तत्त्वकथने तात्पर्यम्। साधुशब्दप्रयोगे त्वनर्चायामपि सप्तमी भवत्येव। साध्वसाधुप्रयोगे चेति वार्त्तिकादिति प्रागेवोक्तम्। अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्॥ नेह। साधुर्निपुणो वा मातरम्प्रति पर्यनुवा॥

'साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रते'॥ साधुशब्द कृवापाजिमी स्वदिसाध्यशूभ्य उणिति उणन्त, पुण कर्मणि शुभ इत्यस्मान्निपूर्वादिगुपधेति के निपुण इति भवति अर्च पूजायामित्यस्माद्भौवादिका द्गुरोश्च हल इत्यकार, चौरादिकात्तु युचा भाव्यम्। अप्रतेरित्यत्र प्रयोगइत्यध्याहाराय तदाह 'न चेत्प्रति प्रयुज्यत इति'। साधुर्भृत्यो राज्ञ इति'। पूर्वमेवैतद् दूषितमुपपादितं च, निपुणः पुत्रो मातुरिति तु तत्त्वकथने न्याय्यं प्रत्युदाहरणम्॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । २ । ३ । ४४ ॥

स्यतेरिति (कै)

षतिस्यती ले कृते

अस्य सितमिति । (कै)

कारक कर्मकारकव्यतिषङ्गो रज्ज्वादिभि सम्बन्धेन गौणार्थत्व-त्परत्वरूप । अत एव पूर्वमुत्सुकसाहचर्यादित्युक्तम् । तत्परे प्रसितासक्ता इत्यमर ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा । तत्परे प्रसितासक्ताविव्यमर । उत्सुकसाहचर्यात्प्रसितोपि तत्पर एवेह गृह्यते तेन प्रकर्षेण सित शुक्ल इत्यर्थे न भवति ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च" ॥ षिञ् बन्धने प्रकर्षेण बद्ध प्रसि तस्तदाह । यस्तत्र नित्यमवबद्ध इति' । नित्यमित्यनेन प्रशब्दस्यार्थमाचष्टे, अवबद्ध इवावबद्ध, यो हि यत्र प्रसक्त स तत्रावबद्ध इव भवतीति भाव । तेन प्रकर्षेण सित शुक्लतर इत्यस्य ग्रहणं न भवतीति प्रदर्शित भवति । केचित्तु प्रसित इति' । तत्पर इत्यर्थ ॥

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ।

एतत्सूत्रप्राप्तये प्रक्रियामाह

पुष्येण युक्त इति सर्वेति । (कै)

ततश्च पुष्य प्रतीक्षते पुष्याय स्पृहयति पुष्यस्य समीप इत्यादि प्रयोगा नासिध्येरन्निति भाव इति सर्वं निर्मलम् ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप् तया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीया सप्तम्यौ स्तोऽधिकरणेऽर्थे। मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत ॥ मूले श्रवणे इति वा। नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुबविशेषेइति लुप। अधिकरणे किम। पुष्यः। पुष्य प्रतीक्षते। पुष्याय स्पृहयति। अत्र केचित सूत्रे पञ्चम्यर्थे सप्तमी। लुबन्तान्नक्षत्रवाचिन

"नक्षत्रे च लुपि" ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्तया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्त्तमानादिति सूत्रात्तरान्वय, यथोच्यते। नक्षत्रे लुपीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी लुबन्तान्नक्षत्रवाचिन इत्यर्थ इति, तन्नोत्तराभ्या फल्गुनीभ्या नोत्तरा गच्छेदिति विशेषणान्न स्यात्तस्यालुबन्तत्वात, कथ तर्हि लुबन्तान्नक्षत्राभिधायिन शब्दादिति वृत्ति, प्रायोवृत्त्यैतदुक्त लुबन्तार्था भिधायी प्रायेण लबन्तो भवति, लुबर्थाभिधायिन शब्दमात्रादित्यर्थः।

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
महाभाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम ॥

इति व्याचख्यु तेषा लुबन्तविशेषणान्न स्यात् उत्तराभ्या फाल्गुनीभ्यां नोत्त
राभ्या गच्छेदिति यथेति हरदत्त ॥

लुबन्तादिति । लुबन्ते समासावस्थेति बहुव्रीहि , स्थानिद्वारक च सुपोऽ
न्यावयवत्व द्रष्टव्यम् । अधिकरण इति वर्ततइति' । एव च पुष्य प्रतीक्षते
पुष्याय स्पृहयति पुष्यस्य समीपइत्यादावपि न भवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात्॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा।२।३।४६।

तद्ग्रहणमन्तरा तदर्थे प्रथमा नियमालाभात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

ङ्याबिति॥ (कै)

अन्तरेणापीति। (कै)

अर्थ इत्युक्तापि कस्यार्थ इत्याकाङ्क्षाया यत्र स्वादिविधिस्त-

---

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये च प्रथमा स्यात्। द्वन्द्वान्ते श्रुतत्वात्प्रत्येकं मात्रशब्दः सम्ब

'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा'॥ 'प्रातिपदिकार्थ सत्तेति। अत्र जिघृक्षितस्येदं लक्षणं न प्रातिपदिकार्थमात्रस्य, गौः शुक्लः याचको डित्थ इत्यादावसम्भवात्। योऽर्थः सन्नेव केवलं न जात्यादिरूपो न

दर्थे इति लाभादिति भाव ॥ तत्सत्त्वेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाष-याऽस्तात्पर्यं तल्लाभ ॥ नन्वव्ययानामप्यर्थवत्त्वात्तेनैव सिद्धमत आह

असतीति ॥ (कै)

यत्नादिति । (कै)

प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादस्य सख्यावाक्यैरेकवाक्यतायामपि प्रकृतार्थापेक्षनियमाश्रयणादथनियमाश्रयणाद्वाऽसख्याद्व्ययाद्वचन-सिद्धिरिति भाव ॥

अथवेति । (कै)

लिङ्गे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादिति सूत्रार्थ । एवच लिङ्ग प्रकृत्यर्थ इति भाव । इद चिन्त्य प्रातिपदिकार्थग्रहणाभावे लिङ्गमात्रे इत्यर्थापत्तौ स्त्रीपुमानित्यादावेव स्यात् न वृक्ष इत्यादौ जात्यादेरप्यधिकस्य भानात् । तस्मादाद्यव्याख्यैव ज्यायसी ॥

जात्यादिरिति । (कै)

आदिनाऽस्य जातिपद च प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम् ॥

ध्यते । स चावधारणे । मात्र कार्त्स्न्येऽवधारणइत्यमर । प्रातिपदिकार्था दीन्येव तन्मात्रमित्यखपदविग्रह । मयूरव्यसकादयश्चेति समास । प्राति पदिकार्थ सत्ता । उक्त हि । तस्या सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इति । ता

लिङ्गसङ्ख्याकारकशक्तियोगी स इह प्रातिपदिकार्थत्वेन विवक्षितो यथा व्ययार्थ इत्यर्थ अव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुरीदृशस्तादृश इति गौ शुक्ल इत्यादौ तु सत्त्वरूपेऽर्थे लिङ्गग्रहणादेव सिद्ध्यतीति भाव ।

यस्मिन्नर्थे इति । (कै)

प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविधानाभावात्तद्व्यतिरिक्त शेष इति न लभ्यत इति भाव ॥

नन्वसत्येति । (कै)

षष्ठीविधायकस्यापि द्विकयोरित्यादिभिरेकवाक्यत्वादिति भाव । वस्तुतो द्वितीयादीनां विषयाभावशेष प्रातिपदिकार्थरूप प्रथमाया विषय ॥

सर्वत्रेति । (कै)

न तदपेक्ष शेष इत्याशयेनैकदेश्याह

षष्ठ्येति । (भा)

एव चास्यव्याख्याने विनास्य भाष्यस्यासङ्गति ॥ पर एकदेश्याह

इद तर्हीति (भा)

इद सर्वमेकदेश्युक्तिरित्यग्रे स्फुट भविष्यति । उच्चैर्नीचैरित्यप्ये-कदेश्युक्ति । अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकात्सिद्धेरिति बोध्यम् ॥

प्रातिपदिकार्थ च धात्वर्थं च प्रचक्षते इति च ॥ उच्चै । नीचै । अत्र हि परिमाणविशेषोपश्लिष्ट सत्तामात्र प्रतीयते इत्याहु । अन्ये तु नियतोपस्थितिक प्रातिपदिकार्थ इत्याहु । अस्मिन्पक्षे वृक्ष कुड्य भित्तिरित्यादौ

अन्ये त्वाहु अन्वयव्यतिरेकाभ्या यस्य योऽर्थ प्रतीतो यमर्थं प्रातिपदिक न व्यभिचरति येन विना प्रातिपदिकस्याप्रयोग सव प्रातिपदिकार्थ, सत्ता यदृच्छया तूपलक्षणा तेन सत्ता गोत्व शौक्ल्य शुक्लो गुण पाचको डित्थो गौः शुक्ल इत्यादिकमप्युदाहरणमिति । नन्वत्र सर्वत्र लिङ्गग्रहणादेव सिद्ध,

ननु प्रादिपतिकत्वेऽव्ययाना लिङ्गाबोधकत्वेन व्यभिचाराच्च तत्प्रातिपदिकार्थ इत्यत आह

सत्त्वभूतेति। (कै)

प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य हि तत्तत्प्रातिपदिकार्थे इत्यर्थो न तु प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नार्थे इति असम्भवादिति भाव ॥

अधिकविशेषेति। (कै)

द्रव्यजातिभ्यामधिकेत्यर्थ ॥

स्त्रीत्वाद्यधिकमिति। (कै)

स्त्रीत्वादिकमधिक यत्रेत्यर्थ ॥

यमर्थमिति। (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य प्रातिपदिकस्य योऽर्थोऽवधारित प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्तदधिकव्यावृत्त्यर्थमात्रग्रहणमिति भाव ॥ द्रव्यमात्रापेक्षयाधिकव्यावृत्तौ घट इत्यादावपि न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

ना नियतलिङ्गाना प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्येव सिद्धम्। लिङ्गमात्रइति तु तटस्तटीतटमित्याद्यर्थम्। न ह्यत्र पुस्त्वादि नियतोपस्थितिकम्। अत लिङ्गमात्राधिक्येपि विधीयते। परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहि। इय हि

न, मात्रग्रहणं क्रियते तच्चावधारणार्थं पयोगमात्रं प्रतीयतीतिवत्, ततश्च स्त्रीपुमान्नपुंसकमित्यादावेव तु स्याद् यत्र लिङ्गमेवार्थं सत्तेत्यादौ तु जात्याद्यधिकार्थसद्भावान्न स्यात्। अथ कन्यामात्रं वरयतीतिवन्मात्रशब्दस्य व्याप्तिवचनत्वाल्लिङ्गमात्रे प्रथमा लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा भवतीति व्याख्यानादधि-

न प्रातिपदिकार्थ इति। (कै)

कुमारत्वस्यैव नियमेन भानात्तद्यथता न तु लिङ्गस्येति भाव ॥ अत्र स्त्रीत्व न प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाव इति तत्त्वम् ॥

तटस्तटमिति। (कै)

अस्य त्रिलिङ्गत्वेन प्रातिपदिकात्कस्यापि लिङ्गस्य नियमेनानुपस्थित्या तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभाव इति भाव ॥

जातिरेवाचेति (कै)

अत्र प्रकृतसूत्रे जातिग्रहण प्रवृत्तिनिमित्तपरप्रातिपदिकार्थं प्रातिपदिकार्थशब्देन विवक्षित। जातिपदमाश्रयस्याप्युपलक्षणम्। एव च भाष्योक्तान्यप्युदाहरणानीति तद्भाव ॥ अन्तरङ्गत्वाच्च तयोरेव प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहण लिङ्गादीना तु प्रायेण द्योतकसापेक्षप्रतीतिकतया बहिरङ्गत्वमिति तदाशय। एतदेवाभिप्रेत्य प्रातिपदिकार्थ सत्तेति वृत्तावुक्तम् उक्तव्याख्यादय चिन्त्यमेव। अनेकलिङ्गत्वेऽपि स्वमोर्नपुंसकादिति शास्त्रबलेन लिङ्गे प्रातिपदिकवाच्यत्वस्यैव सर्वसम्मतत्वेन तटादिशब्देऽपि प्रातिपदिकार्थग्रहणेन

द्रोणलक्षणा यत्परिमाणन्तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थ। प्रकृत्यर्थस्य द्रोणस्य प्रत्ययार्थे परिमाणे अभेदेन संसर्गेण विशेषणता प्रत्ययार्थस्य व्रीहिषु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन संसर्गेण विशेषणमिति बोध्यम्। वचनमात्रे, एक

कार्थसद्भावेपि प्रथमा भवतीत्युच्यते हन्तैव वृक्ष पश्येत्यादौ कर्मादिसद्भावेपि लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा स्यात, कर्मत्वेव द्वितीयेत्यस्मिन्प्रत्ययनियमा पेक्षा कर्मादीना द्वितीयादिष्वनियतत्वात्। 'वचनमेकत्वादीति' पूर्वाचार्य

सिद्धिरत एव द्वितीयाद्यन्ते लिङ्गबोध । नहि समाने प्रातिपदिकवाच्यत्वे वृक्षादिशब्दवाच्यप्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यते न तटादिवाच्यमित्यत्र जातिरेवान्वेत्युक्तातिरिक्त निमित्तमस्ति । एव चालिङ्गाव्ययानि लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तका शब्दा प्रातिपदिकार्थं इत्यस्योदाहरणानि । अन्ये तु लिङ्गाद्याधिक्यस्येति बोध्यम् । येऽपि गौर्वाहीक इत्यादौ गोसदृशे लक्षणा वदन्ति तेषां मते तदेव प्रवृत्तिनिमित्त तदुत्तरत्वप्रत्ययेनाभिधीयमानत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात । अस्माक तु शक्यतावच्छेदकारोपेणैव तत्तद्बोधकपदे एव लक्षणेति वादिनां शङ्कैव न ॥ भाष्ये

अथ परिमाणेति । (भा)

द्रोणादयो यदि परिमाणवचनास्तदा प्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिरिति प्रश्नाशय ॥ उत्तरन्तु लक्षणया परिमेयवृत्तिता यदा तदर्थमितीत्याह

द्वौ बहव । वचन सङ्ख्या। तथैव शास्त्रा व्यवहारात। तत्र प्रकृत्या उक्तायामपि सङ्ख्याया यथा स्यादित्येतदर्थमिद वचनम्। इह सूत्रे अर्थ लिङ्गयो प्रथमेत्येतावदेवावश्यकम् । इतरन्तु व्यर्थम् । तथाहि प्रातिपदिकग्रहण तावद्व्यर्थम्। ङ्याप प्रातिपदिकाद्धि स्वादयो विधीयन्ते। तत्रार्थे

प्रसिद्धेरिति भाव । 'उच्चैरिति'। अत्र प्रथमाया सत्या ग्राम उच्चैस्तव स्वमित्यादौ 'सपूर्वाया प्रथमाया विभाषे'ति तेमयादिविकल्पो भवति, पदत्व तु यद्यपि सिद्ध यस्मिन् स्वार्थे द्वितीयादयो न विहिता स शेष । नन्वसङ्ख्यत्वादव्ययार्थस्य कथ षष्ठी स्यात्, एकत्वाद्यर्थनियमे यथा सङ्ख्यायामनियतत्वात् प्रत्ययनियमेऽपि तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वा

यदा मानमेयेति॥ (कै)

व्यभिचारादिति। (कै)

मेयस्यापि द्रोणत्वारोपेण द्रोणादिपदेभ्यो बोधे तद्बोधेऽपि परिमाणस्य भानात्स नियत परिमाणे वृत्तौ मेयार्थत्वाभावेन व्यभिचारी स इति भाव। प्रातिपदिकेन नियतोपस्थितिविषयो हि प्रातिपदिकार्थ। परिमाणशब्दे च कर्मणि ल्युट् परिमेये इत्यर्थ इति तात्पर्यार्थ॥ एवं हि सिंहो माणवक इत्यादौ संज्ञा न स्यात। सिंहसदृशार्थस्य व्यभिचारेणाप्रातिपदिकार्थत्वात्।

तस्मात् द्रोण खारी आढकमित्यत्रापि

यथा स्यादिति (भा)

भाष्यस्य विभक्त्यर्थस्य परिमाणस्य परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीह्यादौ भेदान्वये यथा स्यादित्यर्थ॥ प्रातिपदिकार्थे प्रथमायां तु नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिविरोधेन तथान्वयो न स्यात् कैयटादिमतेऽपि इत्यत्र मेयवृत्तित्वेऽपि यथा स्यादिति लक्षणया भाष्यव्याख्याया आवश्यकत्वाच्च॥ सूत्रभाष्यकृतो सिंहो माणवक

इत्यपेक्षाया यस्मात्स्वादिविधिस्तदर्थ इति लभ्यते एव। परिमाणमप्यनर्थक, गौर्वाहीक इत्यादाविव मुख्यार्थमात्रे प्रथमाया सत्या पदान्तरसमभि व्याहारेण गौणार्थप्रतीत्युपपत्ते। वाहीके गोत्वस्येव व्रीह्यादौ द्रोणत्वा

दिभि परस्परमेव व्यावर्त्तनात, विधिवाक्यपक्षे तु स्वादिसूत्रेण भिन्नवाक्यस्य 'बहुषु बहुवचन'मित्यादे सङ्ख्यासम्भवे विध्यर्थत्वात। ननु ङ्याप्प्रातिप दिकात्स्वादयो विधास्यन्ते तत्रार्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थइत्यपेक्षाया यस्मा-त्स्वादिविधिस्तदर्थ इति विज्ञास्यते नार्थ प्रातिपदिकग्रहणेन तत्राय

इत्यादेरज्ञानकल्पना चाधिका यदा यो नियतोपस्थितिक स तदा प्रातिपदिकार्थ इति लौकिकत्य तदकरणस्यैव न्याय्यत्व च। महाख्याया शाब्दबोधवैलक्षण्याय सूत्रे तद्ग्रहणम्। न च परिमाण प्रातिपदिकार्थ इति तत एव तल्लाभात्तत्र प्रथमाविधान व्यर्थ द्रोणत्वादिना तस्य तदर्थत्वेऽपि परिमाणत्वेन तदर्थत्वाभावात। न च तव मते द्रोणो व्रीहिमानयेत्यपि स्यात प्रातिपदिकार्थ-साहचर्यात्तन्नो सम्बन्धे समानविभक्तिकनामान्तरार्थेऽन्वये एव परि-माणे प्रथमाया साधुत्वबोधनात। अत एवाभिहिते प्रथमेत्यादि-लक्षणे समफलता। मन्मते हि सिंहो माणवक इति वत् द्रोणो व्रीहिरित्यपि लक्षणया साधुशब्दबोधकतवैलक्षण्याभावादरे-णापि तत्र तत्र वार्त्तिकप्रवृत्तेदर्शनादिति नव्या। प्रवृत्तिनिमित्त मुख्य तदाश्रयस्येति द्वावेव प्रातिपदिकार्थशब्देनाच विवक्षिताव-त्यन्तरङ्गत्वादत परिमाणग्रहण लक्ष्यार्थोपलक्षणमिति कैयटाशय मन्ये। अपरे तु प्रातिपदिकग्रहण किमर्थमित्यस्य ज्ञापकार्थमिद्धि-रित्याशय। तदजानान एकदेश्याह

देरारोपसभवात। एव वचनग्रहणमपि व्यर्थम्। न केवला प्रकृति प्रयो क्तव्येति प्रत्यय परश्चेति सूत्रे वक्ष्यमाणतया प्रत्ययस्यावश्यकत्वात। अन न्वितवचनप्रयोगापेक्षया अनुवादकप्रयोगस्यैव न्याय्यत्वात्। मात्रग्रहण

मप्यर्थ। लिङ्गग्रहण न कर्त्तव्य भवति कुमारी सौमेत्यादावप्यत एव सिद्ध प्रातिपदिकग्रहणे तु क्रियमाणे सौमादिशब्दाना स्त्रीयुक्तार्थाव्यभिचारेऽपि प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्तदर्थे प्रथमासिद्ध्यर्थं लिङ्गग्रहण कर्त्तव्य स्यात्।

उच्चैरित्यादि । (कै)

एकदेशयुक्तित्वादेव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे ति वार्त्तिकेन सङ्ग्राह्येणैतत्सूत्रस्थेनाव्ययादाविति सूत्रस्थेन ज्ञापकादव्ययेभ्य सर्वा विभक्तय इत्यादि भाष्येण च न विरोधस्तस्मात्प्रातिपदिकग्रहणस्य फलान्तर न कल्प्यमित्येव भाष्यतात्पर्यम् । एव प्रत्याख्यातप्राय प्रातिपदिकग्रहण ज्ञापकात्सर्वविभक्त्युत्पत्तौ प्रथमाया अपि सत्त्वेन च तत्प्रयुक्तकार्यसिद्धि तिङ्समानाधिकरणे प्रथमैवेति च नियमाच्च वार्त्तिकमतेऽपि दोष । अथ लिङ्गेत्यादेश्च कुण्डमितीत्यन्तस्य इत्यन्ये ब्रुवत इति मतेन कैयटोक्त एवार्थ । एतद्रीत्यैव च द्रोणादिशब्देन सिध्यति । ते हि द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तका अपि द्रव्यनिष्ठलिङ्गमिव परिमाणत्वमपि बोधयन्तीत्यधिकार्था अत परिमाणग्रहणम् । न च तेषा तन्निष्ठपरिमाणत्व बोधकत्वे प्रमाणाभाव । सूत्रभाष्यप्रामाण्येन । अनुभवादिना च तदङ्गीकारात् । तथोन्मानादीनामप्युपलक्षण तद्ग्रहणमुदाहरति ।

मपि व्यर्थम् । सम्बोधने चेति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्ते । ननु वीर पुरुष इत्यादौ अभेदससर्गस्याधिकस्य भानात् प्रथमा न स्यादिति चेन्न । ससर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात् प्रथमप्रवृत्तसस्कारबाधात्तु

उच्यते । प्रातिपदिकग्रहण तावदर्थपदेनासम्बद्धमित्यत्रैव वक्ष्यते लिङ्गग्रहणमनेकलिङ्गार्थं, तटस्तट तटी कुमार कुमारी कुण्ड कुण्ड कुण्डिका, अन्यथा येनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तदर्थमात्रे विधीयमाना प्रथमा नानालिङ्गेभ्यस्तत्तद्विशेषमन्तरेण प्रयुज्यमानेभ्यो न स्यात अथ मात्रग्रहणमकृत्वा व्याप्तिवचन वाङ्गीकृत्याधिकार्थसद्भावेऽपि प्रकृत्यर्थस्यान्वय इति

द्रोण खारी आढकमिति । (कै)

अत्र कैयटव्याख्याने भव्यव्याख्याने च भाष्ये ऽन्वयि व्रीह्यादि-पदानुपादानेन न्यूनता । नव्यव्याख्याने द्रोणो व्रीहिमानश्चेति प्रयोगापत्तिश्च । आनुमानिकसाधुत्वबोधकवचनकल्पने गौरवञ्च । प्रातिपदिकार्थलिङ्गसाहचर्य्येण परिमाणस्यापि प्रातिपदिकार्थलौकिकत्वात एव इन्द्रोपपत्ति । कैयटव्याख्याने यदा यो नियतोपस्थितिक इत्याश्रित्य तदकरणापत्तिश्च । जातितदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणेन सेयपरत्वेऽपि सिद्धिश्च । किं च यत्रैतानि समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्यादित्यनुपदवक्ष्यमाणभाष्यविरोध । तस्य हि यत्र स्वादिविध्युद्देश्ये एतानि समुदितानि वाच्यत्वेन भवन्ति तत्रैव स्यादित्यर्थो ऽक्षरस्वारस्येन लभ्यते । पदस्यैव लक्षणेति सिद्धान्ते द्रोणो व्रीहिरित्यस्य कैयटरीत्यानुदाहरणत्वाच्च । न च द्रोणादि-शब्दानामियत्ताविशेषावच्छिन्नयत्नादिपरिमितव्रीह्यादिपरिच्छेदक-द्रोणत्ववदादिबोधजनकत्वात्परिच्छेदकत्वस्यापि प्रातिपदिकत एव

पपत्ते । वार्त्तिककारस्त्वाह । अभिहिते प्रथमेति । वृक्षस्तिष्ठति कृत कट प्राप्त प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ तिङादिभिरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमा भवतीत्यर्थः । एवञ्च वीर पुरुष इत्यादौ सत्यप्याधिक्यअभिहितत्वात्

स्यात् यद्येव वृक्ष पश्येत्यादौ कर्माद्याधिक्येपि स्यात्प्रत्ययनियमपक्षे वदिह वृत्तौ कुमारी कुब्जमित्युदाहरणं वृक्षशब्दस्तथोदुदाहृत । ननु माभूत्प्रात्यहणा मा च भूल्लिङ्गग्रहणा मा च कारि 'सम्बोधने चे'ति सूत्र सर्वत्रार्थ इत्येव प्रथमा भविष्यति, न चैव कर्मादिष्वपि प्रसङ्ग कर्मणि द्वितीयेत्येव-

लाभात्तत्र प्रथमाविधानवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । लाघवेन तत्समानाधिकरणद्रोणत्वादेरखण्डोपाधिरूपस्य जातिरूपस्यैव वा प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । तत्तु भासमानमपि लिङ्गवद्विशेष्यान्वय्येव । द्रोण परिमाणमिति तु द्रोणादिशब्दानामनेकार्थत्वान्निर्णयाय द्वौ ब्राह्मणाविति वदेति वदन्ति ॥ ननु शब्दे कार्यसिद्ध्यर्थं वचनग्रहणमत आह

अर्थौं इति । (भा)

प्रातिपदिकार्थाद्विवचनादिति सूत्रे तु प्रकृतेरधिकरणत्वविवचार्या सप्तमीति भाव । गर्गा शतमित्यत्र शतस्य प्राधान्यात्तदावृत्तेरनुचितत्वेनास्तु समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति प्रकृते कथमत आह

प्रथमेति । (कै)

प्रथमा सिद्धैवेति । तथा चाविधीयमानत्वात्प्राधान्या ऽसिद्धा पूर्वव्याख्यानवतार इति भाव ॥

प्रथमा सिद्धेति । न च वृक्ष प्लक्ष इत्यादावव्याप्ति । अस्तीत्यध्याहारात् । अत्र भाष्यम । अभिहितेनाभिहितेतिप्रसङ्ग इति तथाहि । प्रासादस्था

मर्थनियमस्याश्रयणात्, एवमपि राज्ञः पुरुष इति षष्ठ्यर्थेपि स्यात अस लब्धया हि षष्ठी उभयप्रयुक्तादन्यस्य शेषत्वात्र यदि प्रकृत्यर्थस्याधिक्येपि प्रथमा स्यात ततस्तस्यापि प्रथमा विधावुपयुक्तत्वात षष्ठी न स्यात । अथ वचनसामर्थ्यात्स्वस्वामिभावादौ षष्ठी भवति लिङ्गाधिक्येपि स्याद् अतो मात्रग्रहणं तावत्कर्त्तव्य तस्मिंश्च क्रियमाणे लिङ्गग्रहणं 'सबोधने चेति सूत्र' च कर्त्तव्य तदाधिक्येपि यथा स्यादिति । परिमाणग्रहणं किमिति'।

नियमायेति । (कै)

कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमे ऽनियतकर्मादिषु प्राप्तप्रथमावारणाय प्रातिपदिकार्थमात्रेणातत्सम्बन्धनमित्यर्थ ॥ ननु प्राधान्याप्राधान्ये निर्णेतुमशक्ये विधीयमानस्योद्देश्यापतयोद्देश्येऽपि प्राधान्यस्य वक्तु शक्यत्वात् । अत एव यागोद्देशेन विधीयमाना अपि व्रीह्यादयो गुणत्वेन व्यवह्रियन्तेऽत आह

अथवेति ॥ (कै)

नन्वनभिहिताधिकारेऽपि सख्याविधेस्तन्मध्यपतितत्वाभावोऽत आह

बहुष्विति । (कै)

इहाधिकृतेनानभिहित इत्यनेन प्रातिपदिकार्थादि सर्वस्य प्रातिपदिकेनाभिहिततया सख्यैव विशेष्यत इति भाव ॥ ननु परिगणनान्न दोष इत्यत आह

स्त इत्यत्र सदिक्रियायास्तासिक्रियायास्चैकमधिकरण प्रासादाख्य तत्र सदेस्त्यन्नेन प्रत्यभिहितम् । आसेलटा त्वनभिहितम् । तत्र सप्तमी बाधित्वा

अर्थ इति वा लिङ्ग इति वा सिद्धि मन्यते । द्रोण खारीति । अय भाव । येनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तस्मिन्नर्थे प्रथमा द्रोणादयश्च लौह दारुमय परिमाणमेवार्थ न व्यभिचरन्ति यदा तु द्रोणादिपरिमिते व्रीह्यादौ वर्तन्ते तदा तस्य व्यभिचारित्वान्न स्यात । नच लिङ्गग्रहणादपि सिद्धि, तदाधिक्य मात्रे हि तेन स्यादिति, परिमाणग्रहण चोन्मानादीनामुपलक्षण तेन घृत पलमित्यादावपि भवति । अथ लवणेन सस्क्रुतो लवण सूपो लवण शाकमित्यत्र कथ प्रथमा, लवणशब्दो हि लवणजातीयमेव द्रव्य न व्यभि

परिगणनस्य चेति ॥ (कै)

वचनग्रहणादिति । (कै)

एव चाच सूत्रेऽनभिहित इत्यस्यासम्बन्ध एवेति भाव ॥

मात्रग्रहणादिति । (कै)

मात्रग्रहण कुर्वन्त सूत्रकृत प्रत्ययनियम एवाभिप्रेत । न च प्रत्ययनियमेऽपि प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमेन कर्मादिषु तद्वारण-सम्भवात्तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यथा कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्समानाधि-करणार्थान्तर स्यात । एव गां दोग्धि पय इत्यादावपादानत्वादि-शक्तिबोधोऽपि द्वितीया भवति । एव च कर्मणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्त्वे इत्येव नियमाकार । तथा प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एव प्रथमा न तु तदसत्त्वे इति नियमेन निरर्थकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु

परत्वात्प्रथमा स्यात । अतिङसमानाधिकरणे प्रथमेत्युच्येत । तदपि न । देवदत्त पचतीत्यादिषु तिङा दौलभ्यापत्ते । तथाहि । देवदत्त पच कट

चरति व्यभिचरति तु सङ्ख्याम । उच्यते । साधारणशब्दोऽय लवणजाती यस्य सङ्ख्यस्य चाद्यादिशब्दवत, एव च लवणाल्लुगि ति वचनाद्विज्ञायते तत्र यथा दधिदाधिकशब्दयो प्रथमा भवत्येवमत्रापि भविष्यति, इह तर्हि कथ शुक्ल पट इति, शुक्लशब्दो गुणमेव न व्यभिचरति व्यभिचरति तु तद्वन्त पटस्य शुक्ल इति दर्शनात, अत्रापि 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् वाच्य' इति वचनात्साधारणशब्दतैव इह तर्हि कथ गौर्वाहीक इति, गोशब्दो हि सास्नादिमन्तमेव न व्यभिचरति व्यभिचरति तु वाही

प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एव कमलादेरिति मात्रग्रहणस्यावश्यकत्वात् । न चैव सङ्ख्याधिक्येऽपि प्रथमा न स्यात् । द्व्येकयोरित्यादिभिरस्यैकवाक्यतया तदाधिक्ये प्रवृत्तेऽयनियम इति । अत्र पक्षे तु तुल्यन्यायां' सम्बोधने चे ति सूत्र लिङ्गादिग्रहणमनभिहित इति सूत्रे सङ्ख्यादेति पक्षेण वचनग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति दिक् ॥

सामानाधिकरण्यादिति । (कै)

तयो पदयोरेकार्थवृत्तित्वात्तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकवृत्तित्वाच्चेत्यर्थ ॥

विशेषणविशेष्यभावस्य । (कै)

विशेषणत्वविशेषत्वरूपस्य ॥ भाष्ये

इति स्थिते यावत्तिङो न कृतास्तावत्तिङ्सामानाधिकरण्याभावात प्रथमैवेति नियमो न प्रवर्तेत । तथा च देवदत्तशब्दादविशेषोत्पन्ना सर्वे स्वादय

कम् अत्रापि वाहीके सास्नादिमद्रूपारोपाद्गोशब्द प्रयुज्यते तत्र यथा सास्नादिमद्वृत्तेर्भवत्येव वाहीकवृत्तेरपि भविष्यति । यद्येव द्रोणा खारीत्यादावप्येवमेव भविष्यति लवणादिशब्दवत्साधारणशब्दा' स्युर्गौर्वाहीक इत्यादिवद्गौणा वा गङ्गाया घोष इति वल्लाक्षणिका वा नान्या गतिरस्ति सवथा सिद्धा प्रथमा । किं च परिमेयवृत्तिभ्यो द्वितीयादयो यथा भवन्ति तथा प्रथमापि भवति । अथ प्रस्थेन परिमिता व्रीहय इत्येव प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेऽपि यथा स्यादिति परिमाणग्रहणं, यद्येव प्रस्थेनेति तृतीया न स्यात्, शेषविवक्षाया च षष्ठी न स्यात् प्रास्थिक इति तद्धितश्च न स्यात्, तदेतत्परिमाणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । 'उक्तोऽप्यपीति' । अन्यथा-

व्यतिरिक्त प्रातिपदिकार्थ इति । (भा)

अतिरिक्तार्थेन विशिष्ट इत्यर्थ ॥ मयूरव्यंसकादित्वा त्स-
मास ॥ भाष्ये

वीरत्वमिति । (भा)

वीरशब्दाद्य आद्यजन्त । वीरवत्त्व वीरसम्बन्धस्तन्निरूपित-
विशेष्यतेति यावत । यतो वीरत्व वीरनिरूपितविशेष्यत्व पुरुषे-
ऽधिक भासते ऽत पुरुषार्थोऽधिकार्थविशिष्ट इत्यर्थ । एव वीरे
पुरुषनिरूपिते विशेषणत्वमधिकमिति बोध्यम् । तथा वीरत्व
पुरुषे इत्युक्त्या स्वदृत्तिवीरत्वपुरुषत्वयो साहित्यरूपो वीरपुरुषयो-
र्विशेषणत्वे विशेष्यत्वनियामक सबन्ध उक्त सोऽपि वाक्यार्थ एव
तदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये द्वन्द्वापादन चार्थे द्वन्द्व' इति सूत्रे
भाष्ये कृतम् । एव च वीरत्वपुरुषसमूहवान् वीरपुरुष इति बोध ॥

सन्त्येवेति शल्शसश्चौ स्याताम् । तन्निमित्तभूतस्याप्रथमान्तेन सामानाधि
करण्यस्य सत्त्वात् । लिङ्गविधेस्तु लिङ्गादिष्ववकाश । स एव प्रथमैवेति

नभिहिताधिकारा 'द्व्येकयो द्विवचन' मित्यादिनास्यैकवाक्यत्वात्तिङ्कृत्त
द्धितसमासैरिति परिगणनस्य प्रत्याख्यातत्वादेकादिशब्दैरेकत्वादीनाम
भिहितत्वादुक्तार्थत्वाद् वा न स्यादिति भाव । 'एको द्वौ बहव इति ।
अथ कथमेक यस्यैकेन कृतमित्यादौ द्वितीयादयो भवन्ति नहि तत्र
कश्चिद्यत्नोस्ति । उच्यते । तत्रार्थद्वयमस्ति कर्मादय एकत्वादयश्च, तत्रैक
त्वादीनामभिधानेऽपि कर्मादिप्रतिपादनाय द्वितीयादयो भविष्यन्ति, इह
त्वनभिहितार्थान्तराभावान्न स्यात । नन्वत्राप्येकादिभि शब्दैरेकत्वादि

अनपेक्षित शब्दान्तरेति । (कै)

अनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गेणोपहित प्रापितो विशेषणभाव स्वार्थे येन तस्मादित्यर्थ । पुरुषसंसर्गेण हि वीरार्थस्य तन्निरूपित-विशेषणतेति भाव ॥

एवमिति । (कै)

पुरुषशब्दार्थस्य तदर्थसंसर्गेण तन्निरूपितविशेष्यतेत्यर्थ । मात्रपदेनान्तरङ्गार्थकृतमेवाधिक्य व्यावर्त्यते न तु बहिरङ्गकृत-मिति भाव ॥ भाष्ये

आधिक्यमिति । (भा)

स्वार्थे ष्यञ् ॥

वाक्यार्थ । (भा)

वाक्यशक्य । विषयतानामपि शक्यत्व मञ्जूषायामुपपादितम् ॥ ननु विभक्त्यन्तरान्विते ऽपि सुन्दर कटमित्यादौ प्रथमा स्यादत आह

नियमस्यापि विदो लटो वेत्यादेस्तु विदिमात्रप्रयोगे चरितार्थता । यथा वेत्थ वेदेत्यादि । स्थानिन्यपि मध्यमोत्तमयोर्विधानादर्थात्प्रकरणाद्वा

विशिष्ट द्रव्यमभिधीयते तत्रैकत्वादिगुणस्य निष्कृष्याभिधानाय प्रथमा भविष्यति यथा गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाच्छुक्लादिशब्दात्प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य गुणस्य निष्कृष्याभिधाने भावप्रत्यय पटस्य शौक्ल्यमिति तदेव वचनग्रहण-मपि शक्यमकर्त्तुम् । प्रातिपदिकग्रहण किमिति' । उक्तोत्र प्रष्टुरभिप्राय । 'निपातस्यानर्थकस्येति । अन्यथार्थाभावान्न स्यादिति भाव । 'प्रत्याम्बत इति' । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते पदत्व, षष्ठ्यामप्येतत्सिद्ध, तथाहि । कर्मादिषु द्वितीयादयो विहिता प्रत्ययार्थमात्रे प्रथमा तत्र प्रत्ययार्थाभावे

तिङ्क्षदिति । (कै)

अभिहिते इत्यत्र चार्थनियम एवाश्रीयत इति उच्चैरित्यादौ न दोष ॥

प्रथमा प्राप्नोतीति (भा)

परत्वादिति भाव ॥ न च शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यत इति न्यायेनाय दोषो वारयितु शक्य इति वाच्यम् । क्रिययोरत्र गुणप्रधानभावाभावादित्याङ्क ॥ भाष्ये

तिङ्समानाधिकरणे इति । (भा)

न चोच्चैरित्यादौ प्रथमानापत्ति तिङ्समानाधिकरणे प्रथमैवेत्यर्थ । नियममात्राश्रयणेनादोषात् ॥

उक्त पूर्वेणेति । (वा)

पूर्वग्रन्थेनेत्यर्थ ॥ पूर्वेणाचार्येणेति कश्चित् । अनेनानभिहितसूत्रोक्त 'विप्रतिषेधादे ति वार्त्तिक प्रौढ्येति सूचितम् । तिङ्-

---

निर्ज्ञातस्य प्रयोगानावश्यकत्वाच्च । पाक्षिकस्त्वाय दोष । प्रत्यादिविधौ हि अप्रथमेत्यादि पर्युदास प्रसज्यप्रतिषेधो वेति द्वैतम् । तत्र द्वितीये उक्त

स्वस्वामिभावादिसबन्धसद्भावे चोपयुक्तादन्यत्वात्सिद्धा षष्ठी । न च तस्या एकत्वादिषु नियम, उक्तोत्तरत्वात, तदेवमर्थलिङ्गमात्रे प्रथमेत्येतावदेवा वश्य कर्त्तव्य, मात्रग्रहणमपि न कर्त्तव्य, कर्माद्याधिक्ये कस्मान्न भवति, ज्ञापकात यदय सबोधने चे'त्याह, यदि ह्याधिक्येऽपि स्यात्तदनर्थक स्यात उत्तरार्थं हि सबोधने सामन्त्रितमित्येव वक्तव्य कि योगविभागेन, इहावधारणार्थान्मात्रग्रहणा त्सबोधने चे'ति ज्ञापकाद्वाऽधिक्ये प्रथमया

समानाधिकरणे प्रथमाया असमानाधिकरणे षष्ठ्यान्वयो-
विधानस्य च वाक्यसंस्कारे एव प्रवृत्तिरित्याह

देवदत्तेति ॥ (कै)

ननु एकवाक्यतया विधानमिति पक्षे तिङ्समानाधिकरण्या-
भावात् प्रथमाया इव कर्माद्यभावाद् द्वितीयादीनामप्यभावेन
द्वितीयादिसामानाधिकरण्ये विधीयमानप्रचादेरप्राप्तौ तिङ्
जातेषु प्रथमा भविष्यतीत्यत आह

यावत्तिङ इति । (कै)

भिन्नवाक्यतया ऽविशेषेणोत्पन्नानामपनियम इति भाव ॥

सर्वे स्वादय स्थिता इति । (कै)

विनिगमनाविरहेण सर्वेऽपि समूहालम्बनबुद्धिविषयतया स्थिता
इत्यर्थ ॥

दोषस्यासङ्गते प्रथमाया अपि सत्त्वेन प्रत्ययादिनिमेषसम्भवात् । यत्तु भाष्ये
पर्युदासपक्षे विभक्तिनियमे दोषो नेत्युक्तन्तच्चिन्त्यम् । तत्र हि द्वितीया

न भवितव्य ततश्च वीर पुरुष इत्यादौ पदसामानाधिकरण्ये विशेषण
विशेष्यभावस्याधिकार्थस्य प्रतीते प्रथमा न प्राप्नोति, न वाक्यार्थत्वात्,
यदत्राधिक्य स वाक्यार्थ पूर्व स्वार्थमात्रनिष्ठाभ्यामुभाभ्या प्रथमा विधीयते
पश्चात्त्वाकाङ्क्षावशेनान्योन्यान्वये विशेषावगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वा
त्प्रथमप्रवृत्त संस्कार न बाधत इत्यर्थ । अपर आह । अभिहिते प्रथमेति
वक्तव्या कर्त्तव्य तिङादिभिरभिहिते कर्त्रादौ वक्तव्यैकत्वे कृत कट
प्राप्त प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ प्रथमा भवतीत्यर्थः, तत्र वीर पुरुष

द्वितीयाद्यन्तेति (कै)

अप्रथमेति पर्युदासेन प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तसमानाधिकरणे इत्यर्थकेन प्रत्ययादिविधानमिति भाव ॥ नन्वेवमपि कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमात्कथ द्वितीयादीनां स्थितिरत आह

कर्मणीति । (कै)

वार्त्तिककारस्याथनियम एव सम्मत इति भाव ॥ नन्वपवादेनोत्सर्गस्य बाधाविशेषात्पचद्वयोपन्यास किमर्थोऽत आह

इहेति । (कै)

उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिबाधप्रकारविषयमिति भाव ॥ द्वयमिति लक्षणैकचक्षुष्कदर्शन लक्ष्यैकचक्षुष्कदर्शनञ्चेत्यथ । तदेवाह

सर्वविषयस्वीकारेणेति । (कै)

सत्येव मन्यते शास्त्रेण सर्वत्र प्राप्तस्य विषयविशेषे ऽपवादेन

कर्मण्येवेत्यादि वचनव्यवस्थाश्रयणात देवदत्ते द्वितीया मा भूत । षष्ठी तु स्यादेव । सा हि शेष एवेति नियम्यते । यत्र च विभक्त्यन्तरस्य नियमो

इत्यादावाधिक्येऽप्यभिहितत्वाल्लिङ्गा प्रथमेति, अत्र को दोषः, यत्र क्रिया नास्ति तत्र न स्यात वृक्ष वृक्ष, तत्रापि क्रियाऽस्ति कथ वृक्ष वृक्ष अस्तीति गम्यते, इह तर्हि प्रासदवास्त इति सदि क्रियाया आसि क्रियायाश्चैकमधिकरण प्रासादाख्य तत्र सदिप्रत्ययेन यत्राभिहित प्रसीद त्यस्मिन्प्रासाद इति आसिप्रत्ययेन तिङानभिहित तत्र सदिप्रत्ययेन यदभिधान तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोति, यत्र च विशेषणसबन्धे तात्पर्यं नील मुत्पल न रक्तमिति तत्रापि न स्यात् क्रियाया अभावात् । अन्यत्त्वाह

निवृत्तिरिति कतिपयेति लक्ष्यैकचक्षुष्को हि लक्ष्यदर्शनात्प्रागेवो-त्सर्गस्यापवादविषयातिरिक्त विषय निर्णयति

विषयविभागायेति। (कै)

कि विषये निश्चिता प्रवृत्ति कि विषये बाधकबाध्येति विषयविभागायेत्यर्थ ॥

पूर्वं ह्यपवादा इति। (कै)

अपवादशास्त्राणीत्यर्थ ॥ अभिनिविशन्त इत्यस्य बुद्धिविषया भवन्तीत्यर्थ । ततस्तद्विषयत्वाभावेन निर्णीते विषये उत्सर्गो बुद्धिविषय सन् तच्च सस्करोतीति भाव । द्वितीये त्वपवा-दशास्त्रविषय स्वयमेव त्यक्त्वोत्सर्गशास्त्रेण तद्विषयभिन्न लक्ष्य सस्करोति । शास्त्रप्रक्रियाज्ञानपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इत्यस्मादेव ज्ञायते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

न प्रवृत्त स शेष । ततश्च तिङ सामानाधिकरण्यात प्राक शेषलक्षणा-षष्ठ्या सत्या दुर्वारौ शब्दशानचाविति ॥

तिङसमानाधिकरणे प्रथमेति लक्षण तिङन्तेन यत्समानाभिधेय देवदत्त पचतीति तत्र प्रथमा प्रासादआस्ते इत्यत्र तु वैयधिकरण्यात्तदभाव, वीर पुरुष इत्यादौ चाधिक्येऽपि तिङसामानाधिकरण्य प्रति योग्यत्वाद्भवतीति अत्र को दोष, इह देवदत्त पचतीति देवदत्त पच लट इति स्थिते यावत्तिङामुत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङसामानाधिकरण्याभावात्प्रथमैवेति निय मस्याप्रवृत्तौ देवदत्तशब्दादविशेषेण विहिता स्वादय स्थिता इति शतृशा नचोर्निमित्तस्याप्रथमासामानाधिकरण्यस्य विद्यमानत्वात्तावेव स्याता तिङां

प्रतीक्षत इति । (भा)

अपवादविषयत्व ज्ञात्वा तत्र तिङ्बुद्धिनिवर्त्तत इत्यर्थ ॥

पाक्षिक इति । (कै)

पक्षे भव इत्यर्थेऽध्यात्मादित्वात् ठञ् ॥

कतरस्मि पक्षे इति (कै)

भाव । सदोष इति शेष ॥

विभक्तिविषये चापीति । (कै)

अर्थनियमोऽपि सामान्यरूपेण विभक्तिविषयो नियमो भवत्येव नियमस्यानेकाश्रितत्वादिति भाव ॥ विभक्तेरर्थान्तरसम्बन्ध-निवर्त्तको विभक्तिनियम । अर्थस्य विभक्त्यन्तरसम्बन्धनिवर्त्तको-ऽर्थनियम इति भेद ॥ तत्र पक्षचतुष्टय पर्युदासार्थनियमौ पर्यु-दासविभक्तिनियमौ । प्रसज्यप्रतिषेधार्थनियमौ । प्रसज्यप्रतिषेध-विभक्तिनियमौ चेति । तत्राद्ये एव दोषोद्भावनमिति भाव ॥ पक्षद्वयेऽपि । पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधरूपपक्षद्वयेऽपि ॥

त्वभाव स्यात्, न च तिङ्विधेरानर्थक्य लिडादिषु सावकाशत्वात, प्रथमै वेति नियमस्यापि स एव विषय स्यादिति दोषः । पक्षे चाय दोष , कत रस्मिन् पक्षे, लट प्रत्ययानचावित्यत्र द्वौ पक्षौ अप्रथमेति पर्युदास प्रस ज्यप्रतिषेधो वेति, तथा 'कर्मणि द्वितीये' त्यादावपि प्रकरणे द्वैत भवति विभक्तिनियम स्यादर्थनियमो वेति तत्रार्थनियम पर्युदासस्त्वा श्रीयते तदा ऽय दोष कथ, कर्मणि द्वितीयैवेत्यस्मिन नियमे द्वितीया दीनामनियतत्वात प्रातिपदिकार्थमात्रेपि भावात्तदाश्रयौ प्रत्ययानचौ

प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति । (कै)

यदि प्रथमासमानाधिकरणभिन्ने इति पर्युदास आश्रीयते तदाऽपि न दोष । अन्यसामानाधिकरण्ये प्रथमासामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावादित्यपि बोध्यम् ॥ नन्वर्थनियमे शतृशानचोरभावेऽपि सर्वत्र विभक्तिश्रवणापत्तिरत आह

शतृशानचोरिति । (कै)

अनियतायाश्चेति ॥ (कै)

यदा हि विभक्तीत्यस्य भाष्यस्य यथास्थितसूत्रन्यासे इत्यर्थं । प्रत्ययनियमस्यैव सूत्रसम्मतत्वात तत्र च प्रथमाया विशेषपुरस्कारेणानियताया प्रातिपदिकार्थमात्रप्रतिबद्धाया सन्निधानमस्त्येवेति भाव ॥ ननु वार्त्तिकन्यासेऽय ग्रन्थ । तन्न्यासे एतन्नियमस्वीकारे

प्राप्नत प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रय प्रतिषेध प्रवर्त्तेत इति न दोष शतृशानचोरभावात्तिङन्तु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात् प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीना व्यावर्त्तितत्वात्, यदा तु द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियम कर्मण्येव द्वितीयेति तदा तदभावे तासामभावादनियतायाश्च प्रथमाया सन्निधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च नास्ति शतृशानचो प्रसङ्गः, तदभावे च तिङन्तु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्तत्रैव प्रथमा भवतीति नियमेन कर्मादिषु प्रथमाव्यावृत्तिरिति न दोष । ननु च विभक्तिनियमे कर्माद्यभावेन यद्यपि द्वितीयादीना तत्राभावस्तथापि शेषषष्ठी प्राप्नोति, तथाहि । यदि तिङसामानाधिकरण्य एव प्रथमेत्यस्मा-

प्रथमावाक्येऽप्येवमेव नियमापत्तौ देवदत्तवृक इत्यवस्थायां विभक्त्यसामान्याभावेन पर्युदासपक्षे प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तत्वाभावेन अचादेरप्राप्तावपि प्रसज्यप्रतिषेधे प्रथमान्तसामानाधिकरण्याभावेन निषेधाप्रवृत्तौ तौ स्यातामिति चेन्न । वार्त्तिकमते अचादिविधौ प्रसज्यप्रतिषेध एव प्रथमाविधावर्थनियम एवेति न दोष । सूत्र-मते तूभयथापि न क्षतिरिति तात्पर्यात् ॥

न्नियमात्प्रागेव द्वितीयादिवत् षष्ठ्यपि नियता स्यात्स्यात्तत्राप्रसङ्गस्तस्याः सा तु शेषलक्षणा यत्र च विभक्त्यन्तरस्य नियमो न कृत स शेषः ततश्च लिङ्गसामानाधिकरण्यात्प्राक्शेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोतीति तत्सामानाधिकर-ण्याच्छब्दप्रमाणपाठेव स्याता पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे तु न दोष प्रथमाया अपि भावात् । सत्य द्वयोरपि पक्षयोः पर्युदासे भवत्येव दोष, भाष्ये तु विभक्तिनियमे पर्युदासेपि न दोष इत्यनास्थावाद पाक्षिक एष दोष इत्यत्रैव तात्पर्यं, वक्तव्य च किंचिदुद्द्योताभिधानमित्युपरम्यते ॥

षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥

किमप्रधानमिति । (कै)

'शिष्यते विशेष्यते इत्यतो घञि ' शिष असर्वोपयोग' इत्यतो वा घञि निष्पन्न इत्यर्थ ॥

तत्रापि षष्ठीप्रसङ्ग इति । (कै)

न चैतस्य कर्मत्वाद्यविवक्षया चारितार्थ्येन क्रियाकारकभावेनान्वये तत्तद्विधिभिर्बाधाच्च षष्ठ्यापत्ति । अभिहितविषये ऽपि प्रथमया बाधादिति वाच्यम् । 'ज्ञो विदर्थस्य करणे (२ । ३ । ५१) इत्यादिषु शेष इत्यनुवृत्तेस्तद्विषये क्रियाकारकभावेनान्वयेऽपि परत्वात्षष्ठीप्रसङ्ग इति तदर्थान्न दोष । शेषशब्दो ऽन्यवाची । तस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायामुपस्थितकर्मादय एव प्रकरणात् गृह्यन्त इत्याह

कर्माद्यनन्तरमिति ॥ (कै)

ननु कर्मादिव्यतिरिक्तार्थासंभव इत्यत आह

षष्ठी शेषे ॥ कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात । राज्ञ पुरुषः । ननु प्रत्ययनियमपक्षे शेष एवेत्यव धारणार्थमस्तु नाम शेषग्रहणम् । अर्थनियमपक्षे तु यथास्थानस्य च

'षष्ठी शेषे' । उपयुक्तादन्य शेष, कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थं पर्यन्ता उपयुक्ता इत्याह । कर्मादिभ्योन्य इति । ननु न कर्मादिभ्योन्यः प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक संभवति कथ क्रियामन्तरेण संबन्धानुपपत्ते,

स्वस्वामीति ॥ (कै)

क्रियाकारकेति । (कै)

स्वत्वहेतुदानादिक्रियाकारकत्वपूर्वक इत्यर्थ । यत एवंविधोऽत कारकेभ्यो ऽन्य इत्यर्थ ॥

विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुरिति । (कै)

क्रियाकर्मत्वमूलकविशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थ । एतेन क्रिया-कारकभाव एव सबन्धत्वेन विवक्षित इत्यन्याय्य षष्ठ्यर्थेन सांसर्गिकेव विषयता । वक्ष्यति च भाष्यकार ।

राज्ञ पुरुष इति । (भा)

अत्र राजा विशेषण पुरुषो विशेष्य इति ॥

सबन्धाभावादिति । (कै)

दानादिना स्वीकरणातिरिक्तसबन्धाभावादित्यर्थ । सर्वत्र तस्य सनिमित्तस्य च कर्मादे रवश्य भावादित्यन्वय ॥ ननु राज्ञ पुरुष इत्यत्र राजा पुरुषस्य किंचिद्ददातीति राजा कर्त्ता पुरुष सप्रदान भवतु नाम राज्ञो वस्त्रम्। विप्रस्य गौ । विप्रस्य तिला इत्यादौ तु तदसभवाच्छेषत्व भविष्यतीत्यत आह भाष्ये

प्राप्तौ षष्ठ्येवेति नियमसम्भवात्किन्तेनेति चेन्न । उत्तरार्थमवश्यकर्तव्यस्य शेषग्रहणस्य स्पष्टार्थमिहैव ग्रहणम् । न चाप्रधानार्थं शेषग्रहणम् । तेन

सर्वत्र तस्यास्तन्निमित्तानां कर्मादीनां चावश्यभावात् तथाहि । राज्ञः पुरुष इति राजा कर्त्ता राजा द्रव्य पुरुषाय ददातीत्यर्थसप्रत्ययात् । वृक्षस्य शाखेति'। लोकप्रसिद्ध्या वृक्षोऽधिकरणं, तार्किकप्रक्रियया तु शाखा,

एतत्स्व नामेति । (भा)

तत्र याच्ञाशब्दो न पूर्वत प्रतिग्राही लक्ष्यते ॥

अपहरणादिति । (कै)

यथा युद्धे क्षत्रियादीनाम् ॥ अर्थविनिमययोर्भेदमाह

परिवर्त्तनादिति ॥ (कै)

न विवक्षत इति । (कै)

न हि यद्यद्वस्तुस्थित्यास्ति तत्तदभिधातव्य यदेव विवक्षित तदेव कार्यकृदिति भाव ॥ वृक्षस्य शाखेत्यादावप्याधाराधेयभावमूलको-ऽवयवावयविभाव इति बोध्यम् । अयतो विवक्षाया प्रकृते न क्षतिरत आह

दृष्टान्तेति ॥ (कै)

भाष्ये

तत्र षष्ठी प्राप्नोतीति । (भा)

पर्यायेणेति भाव । परत्वेति नियमेन यौगपद्यासभवात् ॥ ननु स्वादिवाक्येन षष्ठ्यामपि पर्यायेण प्राप्ताया पुन षष्ठीविधान-मप्राप्तांशे विध्यर्थं न तु नियमार्थमित्यत आह

द्वयोः पर्यायेण वा न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्येनाप्रधानादेव यथा न्याय्यत्वात । अप्रकृत्यर्थं पुरुष प्रति तु राज्ञ इति मध्यर्थस्य विशेषणत्वमुचितमेवेति दिक ॥

देवदत्तस्य गौरित्यादौ तु प्रतिग्रहणादौ कर्तृत्वं प्रतीयते देवदत्तः प्रति ग्रहीता क्रेता विनिमाता ऽपहर्त्ता वेति, उच्यते, नटस्य शृणोतीत्यत्र तावत्क्रियाकारकसबन्धरूप एव शेष, कथम्, 'आख्यातोपयोग' इत्युप-

समे इति । (कै)

एव च मीमासकमतसिद्धो ऽय नियम इति भाव । व्याकरणे तु परिसख्यापि नियमपदेनोच्यते । अथनियमे ऽपि उत्तराथ शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ॥

शक्यमकर्त्तुम् (भा)

इत्यस्मान्नाकर्त्तुं शक्यमित्यथ ॥ ननु शेषग्रहणाभावे ऽपि दोषसत्त्वेन न्यासान्तरस्य चादशनेनेति चेदित्यनुपपन्नमत आह

व्याकरणान्तरे त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

व्यतिरिक्त (भा)

इत्यस्य प्रातिपदिकार्थातिरिक्तया राजनिरूपितविशेष्यतया सहित इत्यथ । यत्तु षष्ठ्यथसबन्धस्याशेनोभयनिष्ठतया प्रतीतेस्तेन प्रातिपदिकार्थातिरिक्तेन सहित इत्यथ इति तन्न । पुरुषे स्वामिकृत स्वत्वमपि षष्ठ्याभिहितमिति पुरुषशब्दात षष्ठी नेत्यग्रिमभाष्येण तस्य षष्ठ्यथत्वोक्त्या वाक्याथत्वकथनानुपपत्ते ॥ भाष्ये

षष्ठी स्यादिति । (भा)

कारकप्रातिपदिकाथव्यतिरिक्तत्वात् षष्ठ्येव स्यादित्यथ ॥

योगग्रहणान्नटस्यापादानसज्ञा नास्ति दुह्यादिपरिगणनाच्चाकथितत्वे ऽपि कमसज्ञा नास्ति तदय नट कारकमेव शेष तच्चात्र क्रियायास्तन्निमित्तता च सवत्र भावान्नान्य प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक इति । तन्न, प्रतिग्रह क्रयादिजन्यस्य सवलोकप्रसिद्धस्य स्वस्वामिभावादिसबन्धस्यापि दुरपलाप

सबन्धस्य (कै)

विशेष्यविशेषणभावस्य ॥ भाष्ये

यद्चाधिक्यमिति । (कै)

उक्तरूपम् पदांतरसंनिधाने प्रतीयमानत्वाच्च वाक्यार्थत्व सब-न्धित्वम् ॥

उक्तम । (भा)

सबन्धकृत राजनिरूपित विशेष्यत्वम् ॥

राज्ञ सबन्धित्वावगम । (कै)

सबन्धकृतो विशेषणत्वावगम । एवञ्च विशेषणत्वस्य वाक्यार्थत्वे तन्नियामकसबन्धोऽपि वाक्यार्थ एवास्त्विति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्ग इत्यर्थ ॥

सबन्धित्वम् । (कै)

विशेषणत्वम ॥

अनियतप्रतियोगीति । (कै)

अनियतविशेष्यनिरूपितमित्यर्थ ॥ तदाह

त्वात । यदि च परस्परमुपकार्योपकारकभावाभावे सबन्धानुपपत्ते क्रिया कारकसबन्धोपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्तीत्युच्येत, अस्तु तथा न कश्चिद्दोष, नहि यद्यद्वस्तुस्थित्यास्ति तत्तदभिधातव्य यदेव तु विवक्षितं तदेव स्वनिमित्ता विभक्ति प्रसूते तत्र स्वस्वामिभावादिसबन्धविवक्षाया सत्यपि क्रियाकारकसबन्धो न विवक्ष्यत इति द्वितीयाद्यभावे षष्ठी भविष्यति एव च मातु स्मरति न माषाणामश्नीयादनुकरोति भगवतो नारायणस्येत्यादौ

राजा परोपकारित्वेनेति । (कै)

विशेषणत्वेनेत्यर्थ ॥

न स्वनिष्ठत्वेन (कै)

न स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया ॥ भाष्ये

पुरुषे सोऽर्थ इति । (भा)

किंचिदन्यपदार्थनिरूपित विशेष्यत्वम् ॥ शब्दार्थयोर्नित्यत्वात शब्दकृतमर्थकृतमित्यनुपपन्नमत आह

किं तर्ह्यर्थस्येति । (कै)

अर्थस्य शब्दोच्चारणप्रयोजकत्वाच्छब्दे ऽर्थकृतत्वमिवार्थे शब्दकृतत्व नेति भाव ॥

प्रतिपिपादयिषया (कै)

इत्यस्य विषयीकरणाकरणाभ्यामित्यनेनान्वय ॥

राजनि सो ऽर्थ इति । (भा)

विशेषणत्व सबन्धस्येत्यर्थं ॥ तदाह

तत्रेति ॥ (कै)

परोपकारित्वेन । (कै)

विशेषणत्वेन ॥

श्रूयमाणेऽपि क्रियाशब्दे मातृसबन्ध स्मरणमिति सबन्धमात्र विवक्षितं कर्मत्व तु सदप्यविवक्षितमिति षष्ठी भवति । उक्त च ।

सबन्ध कारकेभ्यो ऽन्य क्रियाकारकपूर्वक ।
श्रुतायामश्रुताया च क्रियाया सोऽभिधीयते ॥

षष्ठी भवतीति ॥ (कै)

तस्य विशेषणतानियामकसबन्धबोधिका । तद्गतविशेषणताबोधिका च षष्ठी भवतीत्यर्थ ॥

पुरुषस्य तूपकार्यतयेति । (कै)

अविवक्षितत्वेनेति शेष । राजादिपदासन्निधानेन तस्योपकार्यतयान्यनिरूपितविशेष्यतया ऽविवक्षितत्वेन स्वनिष्ठतया स्वार्थमात्रनिष्ठविशेष्यतया विवक्षितत्वादन्तरङ्गत्वात्प्रथमेत्यर्थ ॥

[1]द्विष्ठ इति । (हरि)

असौ सबन्ध ॥

परार्थत्वात (हरि)

पर विशेषणत्वम् अर्थ प्रयोजन यस्य तत्त्वाद्विशेषणतानियामकत्वादित्यर्थ । भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य सबन्ध विना विशेषणत्वासभवेन तदाकाङ्क्षितत्वात् ॥

---

१ द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वात गुणेषु व्यतिरिच्यते ।
तत्राभिधीयमानस्य प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥

इति । 'षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेध स्वस्वामिभावासबन्ध षष्ठ्यर्थं स च द्विष्ठस्तत्र यद्यप्येकस्मादप्युत्पन्नयापि षष्ठ्या द्विष्ठस्यापि सबन्धस्यावगमात्तुभाभ्या षष्ठी न भवति तथापि कदा चिद्विशेष्यादपि प्राप्नोति प्रथमा च न प्राप्नोति सबन्धस्याधिकस्य भावात न वा वाक्यार्थत्वात, यदत्र पुरुषस्याधिक्य स वाक्यार्थ राज्ञ इत्येतत्पदसन्निधानात्पुरुषस्य सबन्ध प्रतीयते पुरुषप्रातिपदिक तु स्वार्थमात्रे वर्त्तत इति तत्र प्रथमा च भविष्यति

तत्र सबन्धो व्यतिरिच्यते । (हरि)

उद्भूततया प्रतीयत इति । तत्र षष्ठीत्यर्थ । विशेष्यस्य तु स्वनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसबन्धाकाङ्क्षेति भाव । तत्र विशेषणशब्देन षष्ठ्यादिना प्रतीयमान ॥

प्रधानेऽप्युपयुज्यते । (हरि)

तस्य द्विष्ठत्वस्वभावत्वाद्राजादिनिरूपितविशेष्यताया राजादिपदसनिधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीत्यर्थ ॥

कि पुनस्तदिति (भा)

भाष्ये

सोऽर्थ (भा)

इत्यत्र तच्छब्दार्थ क कि विशेषणत्वमेवातोऽन्योऽपीति प्रश्न । उत्तरम् ।

स्वामित्वमिति । (भा)

स्वामित्व तत्कृत विशेषणत्व चेत्यर्थ ॥

स्वस्वामिसबन्ध इति । (कै)

तन्मूलक विशेषणत्व चेत्यपि बोध्यम् । स्वस्वामिनो सबन्ध स्वत्वस्वामित्वोभयरूप स चैकदेशेन स्वनिष्ठ स्वामिनिष्ठश्चेति बोध्यम् ॥

षष्ठी च न।भविष्यतीति एतदुक्त भवति, राज्ञ इति केवलपद उच्चार्यमाणे सबन्धित्वमनियतप्रतियोगिकमवगम्यते पुरुषपदसन्निधौ तु सविशेषस्य प्रतीतिरित्येतावत, तवश्चानियत स्वमपेक्ष्य प्रथममेव सबन्धाश्रया षष्ठी

समासेति । (कै)

स्वशब्दादैश्वर्ये आमिनचि स्वामिन्शब्द इति भाव ॥ भाष्ये

किं कृतमिति । (भा)

स्वत्ववद्वाचकपदानुपादानादिति भाव ॥ उत्तरयति ।

स्वकृतमिति । (भा)

सामान्यत स्वमात्रनिरूपितमित्यर्थ ॥ नन्वेव पुरुषशब्दोपादान व्यथमत आह

पुरुषेति ॥ (कै)

ननु स्वामित्वप्रतिपिपादयिषाया राजा स्वामीति प्रयुज्यतां किमिति षष्ठीप्रयोग । प्रयोगयोर्विषयविभागस्तु क सामान्यनिरूपित स्वामित्व च कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति । भाष्ये

तद्यथेति ॥ (भा)

क्रियाकृता ॥ (भा)

क्रियासामान्यनिरूपिता ॥

उपजायन्ते ॥ (भा)

विवचन्ते ॥ तदेवाह

भवति । ननु च मधुच्चारणानुच्चारणकृतो यो विशेषो ऽङ्गभवान पुरुषपदादपि षष्ठीमुच्चारयतु गम्यते स विशेष । नैतत्सूक्ष्यते । नहि शब्दस्य भावाभावा ध्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किन्तर्हि विद्यमान एवार्थ प्रतिपिपादयिषितस्य वाचकपदप्रयोगे हेतुर्भवति तत्र गुणस्य परोपकारकत्वेन विवक्षित त्वात्तदन्तो षष्ठी भवति पुरुषस्य तूपकार्यत्वात्स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा

आश्रीयन्त इति ॥ (कै)

यदेत्यादि । (कै)

उभयत्रापि भवतीत्यस्य तदेति शेष ॥

शक्तिलक्षणार्थातिरेक इति । (कै)

अय भाव । सर्वे पदार्था सवशक्तिमन्त शक्तिभिश्च धर्मिणा भेदाभेदौ तत्र भेदविवक्षायां विभक्तय । अभेदविवक्षाया तु करणादिशब्दैरभिधान भेदविवक्षा च क्रियासामान्ये क्रिया-विशेषे वा विशेषणत्वे चान्वयविवक्षामेव भवतीति । इयमेव च

क्रिया प्रति व्यापारावेशविवक्षया । (कै)

तस्या विशेषणत्वविवक्षया ॥

प्रातिपदिकार्थता । (कै)

विभक्तिसमभिव्याहार विनापि तद्यता ॥

अपरोपकारित्वेनेति । (कै)

इतराविशेषणत्वेनेत्यथ ॥

स्वनिष्ठतया ॥ (कै)

स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयति

भवति, तत्र च सबन्धो गुणे पद निधाय प्रधानमपि स्पृशति गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तोन्यथानुपपत्ते रूपान्तरमाश्रयति प्रधान तु स्वनिष्ठ त्वेन न रूपान्तर भजते, उक्त च ।

द्विष्ठोप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमान सन प्रधानेप्युपयुज्यते ॥

तदेवमिति । (कै)

एव च स्वप्रकृत्यर्थस्य विशेषणाभावेऽपि विभक्त्यर्थ इति बोध्यम् ॥

सञ्ज्ञामेवेति । (कै)

सञ्ज्ञाव्यवहार करणत्वादिव्यवहारस्तमेवेत्यर्थ । विभक्त्यभावेन शास्त्रीयसञ्ज्ञाया अनुपयोगात् ॥

[1]स धर्म । (हरि)

शक्तिरूप ॥

नाभिधीयते । (हरि)

सामान्यतो विशेषतो वा पृथक् नाभिधीयते । फलाश्रयत्वादिनैव ततो बोधादिति भाव ॥

उपकार । (हरि)

स्वप्रकृत्यर्थेतरविशेषणतानियामककर्मादिपदेन सबन्धपदेन चोक्तस्य न शक्तिरूपता नापि सबन्धरूपता । अत्र कर्मादिशब्दै-

१ स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।
विभक्त्यादिभिरेवासावुपकार प्रतीयते ॥ हरि ।

इति । यदा तु पुरुषस्याप्राधान्य राज्ञश्च प्राधान्य विवक्ष्यते तदा पुरुषस्य राजेत्यपि भवत्येव, यदा च राज्ञ पुरुषस्य गृहमिति तत्पुरुषस्य गृहादिसबन्धो विवक्ष्यते तदैकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरुद्ध इति द्वाभ्यामपि षष्ठी भवति राज्ञ इति हि षष्ठ्या राजपुरुषयो रेव सबन्धोभिहितो न पुरुषस्य गृहस्य च, इह पक्षके प्रातिपदिकार्थे 'कर्मणि द्वितीये त्यादौ चार्थेनियमपक्षे शेषग्रहणा शक्यमकर्तुं कथ

नाभिधीयते इत्युक्त्वा सदन्ते सर्वत्र तदनभिधानमिति लभ्यते। न हि कृतकर्मशब्दयो कश्चिद्विशेष उभयत्रापि कर्मणि प्रत्ययात् ॥

विभक्त्यादिभि (छ्रि॰)

इत्यत्रापि शब्द आश्रयवाचीति बोध्यम्। उक्तमाश्रयमजानानो यस्मादधिकमिति (२।३।९) सूत्रोक्तरीत्या अधिशब्दादन्ते पञ्चाला इत्यत्रापि पञ्चालशब्दाद् द्वितीयैव। प्रकृते पुरुषपदात्षष्ठी शङ्कते। भाष्ये

[1]यद्येव तर्हीति ॥ (भा)

ननु षष्ठ्या उभयत्रापत्तिवद्द्वितीयादीनामप्युभयत्रापत्ति कुतो न कृतेत्यत आह

शक्तिस्त्विति। (कै)

सम्बन्धस्य तु स्वत्वस्वामित्वोभयरूपतयोभयत्र[illegible]मिति भाव। यद्यप्येव क्रियाकारकभाव सम्बन्धोद्दिष्ट एव तथापि कर्मणी त्यादिशास्त्रबलादिह स्वामित्वस्यैव तत्र शक्तेरपि तदर्थत्वान्न दोष। क्रियावाचकस्याप्रातिपदिकत्वादपि न तदापत्तिरिति बोध्यम ॥

---

१ उपलब्धभाष्यपुस्तकेषु "यद्येव तर्हि" इति पाठो दृश्यते।

कर्मादयो नियताः शेषोऽनियत, ततश्च स्वादिसूत्रेण द्वितीयादिषु प्राप्तासु च शेषे प्राप्तेव षष्ठीत्येतावदप्युच्यमान नियमार्थं सम्पद्यते षष्ठ्येव भवतीति, यत्र च षष्ठी च प्रत्ययान्तरं च प्राप्नोति तत्रैवविधो नियम इत्यर्थाच्छेष एव भविष्यतीति उत्तरार्थमेव तदवश्य शेषग्रहणं कर्तव्य निकायस्ते तु स्वार्थे

षष्ठ्याभिहित इति (भा)

भाष्ये ऽय भाव । कथ भीष्म इत्यादौ प्रकारान्तरेण द्वितीया-बाधनात्परिगणनमनावश्यक राजपदोत्तरषष्ठ्या स्वामित्वस्योक्तावपि पुरुषे स्वत्व विना पुरुषनिरूपितस्वामित्वाप्रत्ययेन तत्र तत्त्वमप्यर्थायातमिति ॥ नन्वयत्वभ्येऽपि स्वामित्वे राज्ञ स्वामित्यादौ षष्ठी दृश्यते किं च वार्त्तिकमते इद परिगणनेन विरुद्धमित्यत पूर्व-सूत्रमभिप्राय स्मारयति ।

गुणप्रधानभावेनेति । (कै)

रूपान्तर विशेषणतानियामकसम्बन्धवत्त्व पदान्तरासमभिव्याहारे-ऽपीति भाव ॥

प्रधान त्विति । (कै)

पदान्तरासमभिव्याहारे इति शेष ॥

रूपान्तरम् । (कै)

अन्यनिरूपितविशेष्यतानियामकसम्बन्ध तस्या एवाप्रतीत्येति भाव । अनया रीत्या पञ्चालशब्दाद्द्वितीयावारणमपि कर्त्तु शक्य तदा पुरुषस्य राजेति पुरुषसम्बन्धी राजेति तदा बोध इति भाव ॥

षष्ठी मा भूदिति द्वितीयादीनामिव कर्मादि शेषो वाच्यत्वेन विधातव्य, तथा प्रत्ययनियमपक्षे कर्मादीनामनियतत्वात्तेष्वपि षष्ठ्या प्राप्तायां शेष एव षष्ठी न कर्मादिष्विति षष्ठी नियमार्थं शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

अधीगर्थदयेषां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ॥

एषा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीति सिद्धान्ते सूत्रार्थ । कर्मादीनामविवक्षा च शेष इति बोध्यम् ॥ ननु मातु कर्मत्वा-विवक्षायां किं निमित्तेन सबन्धेन माक्षादे स्मरणे ऽन्वय इत्यत आह

मातुरिति । (भा)

अवस्थाने विषयत्वभावेन माता कर्त्री स्मरणमधिकरण तन्नि-मित्तक विषयत्व सबन्ध इत्यर्थ ॥

अन्येत्विति । (कै)

स्वकर्मत्वकृतो विषयविषयीभाव एव सबन्ध इति भाव ॥ कर्मव्यतिरिक्तस्याभावादादिशब्दवैफल्यमत आह

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात । इक स्मरणे, ककार इहैव विशेषणार्थ । अधिशब्दोच्चारणन्तु सामान्यापेक्षा

"अधीगर्थदयेशां कर्मणि" ॥ इक स्मरणे ककारोऽत्रैव विशेषणार्थं, अधिपूर्वस्यैवोच्चारणमेवमेवाय प्रयोक्तव्य इति ज्ञापनार्थम शेषत्वेन विव क्षित इति । ननु शेषत्वेन विवक्षिते पूर्वेणैव सिद्धा षष्ठी यथा न माषा णामश्नीयादनुकरोति भगवतो नारायणस्येति, सत्य, प्रकरण तु नियमार्थम् अस्मिन्विषये षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव न लुप्यत इति किं कृत भवति

आदिशब्द इति ॥ (कै)

द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनेति । (कै)

द्वितीयापवादषष्ठीविधिनिमित्तभावेनेत्यर्थ । दिवविषये वि-भाषोपसर्गे द्वितीया ब्राह्मणे' इति सूत्रद्वयारम्भसामर्थ्यनाच प्रक-रणे शेषग्रहणानुवृत्तिर्नेति वार्त्तिकारम्भ । पदाभावे कस्तदैवानभि-हितत्वात षष्ठी । यदा कर्मणि तदा ऽभिहितत्वात्प्रथमैव तदाह

कर्मणि त्विति ॥ (कै)

विनापीति । (कै)

अब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तशब्दप्रयोग इवेत्यर्थ ॥ वत्यभावे सिद्धि-मुपपादयति ।

नाप्राप्ते इति । (कै)

वस्तुतस्तु अय क्षत्रियो ब्राह्मण इत्यादौ लोके वति विना-प्यतिदेशविषये स्वाश्रयानिवृत्तिदर्शनादिद चिन्त्यम् । किं तु वत्य-

---

ज्ञापक इडिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरत इति । अत एव स्मृत्यर्थदयेशा मिति नोक्तम् । सूत्रभङ्गपक्षेपि हि किन्त्व कर्त्तव्यमेव इणवदिक इत्यत्र

समासो निवर्त्तितो भवति मातु स्मरणमिति, एव पूर्वसूत्रे परत्र च प्रकरणे सवत्र द्रष्टव्य, समासे सति सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति षष्ठी लुप्येत तेन प्रतिपदविधानषष्ठी न समस्यत इति सिद्ध भवति, कथ तर्हि विशेषस्मृते सप्रय इति समास, उच्यते, शेषषष्ठ्या एव समासनिषेध, इह तु कर्तृकर्मणो कृतीति' कर्मत्वरूपविवक्षायामेव षष्ठी समासो

भावे ऽकर्मसंज्ञेव स्यात । तथा च लाश्रय न स्यादिति भाष्य-तात्पर्यम् ॥ भाष्ये कर्मवद्भावस्य फलान्तरमाह

कर्माभिधाने हीति । (भा)

हिस्वार्थे ॥

इत्येके इति । (कै)

तत्रेष्टापत्तिरित्यचारुचि ॥ भाष्ये

अविवक्षिते कर्मणीति । (भा)

एव चाविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वाद्भावे लादय सिद्धा इति भाव ॥ नन्वेव शेषषष्ठ्यैव सिद्धे प्रकरणमिद व्यर्थमत आह

प्रकरणञ्चेति । (कै)

मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात् पूर्वसूत्रेऽपि शेष इत्यस्य सबन्धो बोध्य ॥

[1]साधनैरिति । (हरि)

करणकर्मकारके ॥

---

१ साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुन ।
प्रोक्ता प्रतिपद षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥ हरि ॥

विशेषणार्थम । एरित्युक्ते कटीगतावित्यत्र प्रश्लिष्टस्यायतेग्रहणापत्ते । मातु स्मरणम् । सर्पिषोदयनमीशन वेत्यादिवत्स्यादिग्रन्थेष्विह प्रकरणे

भविष्यति, क पुनरत्र विशेष शेषषष्ठ्या समास स्यात्कारकषष्ठ्या वा अयमस्ति विशेष कारकषष्ठ्या समासे क्तस्वरो भवति शेषषष्ठ्या समासे

व्यपदिष्टे इति (हरि)

विगतोपदेशे विगतव्यवहारशेषत्वेन विवक्षित इति यावत् ॥

श्रूयमाणक्रिये इति । (हरि)

स्वरूपकथनम् । तत्र शेषत्वाविवक्षाया कृद्योगषष्ठ्या समासस्य दुर्वारत्वेनेद व्यथमादिकर्मणि कर्तरि क्तप्रत्ययान्तस्य क्तादिभि समासवारणायत्वात् न हि तत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी न क्तोकेति निषेधादिति बोध्यम् ॥

उदाहरणं प्रत्युदाहरणश्च यद्यपि तिङन्त दृश्यते तथापि तत्सऽमुपलक्षणं तया ऽभियुक्तैर्व्याख्यातमेव ॥

तु समासान्तोदात्तत्व स्यात, अन्तोदात्तसमासनिवृत्तये प्रकरण यत्र च कारकषष्ठी प्रतिषिध्यते यथा मातु स्मृतमिति तत्र समासोपि मा भूत, एव चात्र प्रकरणे ये ऽनुपात्ता यानि चात्र प्रत्युदाहरणानि तेषूभयेष्वपि निष्ठायोगे शेषषष्ठ्या समासो ऽन्यत्र कारकषष्ठ्या अपीति वेदितव्यम् । गुणैरिति । गुणेषु शेषत्वेन विवक्षितेषु अस्य नियमस्याभावात्समासो भवत्येवेत्यर्थ । इयमेवास्मिन्प्रकरणे प्रत्युदाहरणगतिरिति ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । २ । ३ । ५४ ॥

—•—

कर्मणि षष्ठीविधानेन भावकर्तृकादित्यनुपपन्नमत आह

ल्यब्लोप इति ॥ (कै)

तत्प्रत्याख्यानपक्षे ऽप्याह

अथवेति ॥ (कै)

कर्तृत्वासंभवादिति । (कै)

असत्त्वभूतस्य भवत्यर्थातिरिक्ते कर्तृत्वासम्भवादिति भाव ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरे । भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा । रुजो भङ्गे । भिदादिपाठात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वाङ् । रुजाशब्दो व्याधौ रूढः । सूत्रे भाववचनानामिति कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षित ।

"रुजार्थानां भाववचनानामज्वरे" ॥ रुजोभङ्गेभिदादिपाठादस्मादेव निपातनाद्वा ऽङ 'भाववचनानामिति' । नायमर्थो भाववाचिनामिति धातूनां भाववाचित्वाव्यभिचारात् किं तर्हि भावशब्देन घञादिवाच्य सिद्धरूपो भाव उच्यते । वचन इति कर्त्तरि ल्युट, तत्र प्रकृत्यर्थो न विवक्ष्यते न हि रुजार्थानां भावो वक्ता प्रतिपादयितोच्चारयिता वोपपद्यते तस्मात्प्रत्ययार्थ एव कर्त्ता विवक्षित, भावो वचन कर्त्ता येषामित्यर्थ तदाह । भावकर्तृकाणामिति' । 'चौरस्यामयतीति । अम रोगे चुरादि 'नान्ये मितो ऽहेताविति' चुरादौ वचना 'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चे'ति मित्त्व न भवति

कर्त्तरीति । (कै)

बहुलवचनादित्यर्थ ॥

अन्येत्विति । (कै)

बाहुलकाद्व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं वरमित्यभिमान ॥

रुजाशब्द इति । (कै)

अन्यथा रुजार्थानामिति निर्देशो ऽनुपपन्न इति भाव ॥

धातुमात्रेति । (कै)

धात्वर्थमात्रे इत्यर्थ । अकार उच्चारणार्थ इति निर्देशोपपत्तिरिति भाव ॥ तिङन्तं प्रत्युदाहरणं वार्त्तिकमते शेषग्रहणानुवृत्तेस्तन्मते ऽभावात ॥

तर्हि बाधा सम्भवति । तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहाय वचैर्बोध्य । अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम् ॥ रोगस्य चौरज्वर । चौरसन्तापो वा । रोगकर्तृकचौरसम्बधि ज्वरादिकमित्यर्थं । तयोर्हेतुमस्सन्तादेरच । इह समासो भवत्येव ॥

'जपमिच्चे'त्यारभ्य नान्येमितोहेता विति प्राग्ये पठितास्तस्वचुरादिषु मितो भवन्ति नान्य इत्यर्थं । 'आमय इति' आङपूर्वस्य मीनातेरच, मीनाति मिनोतीत्यात्वस्य निमिमीलिया खलचोरिति प्रतिषेधः । 'नदीकूलं रुजतीति' । अत्र नदी कर्त्री न भाव । ननु रुजाशब्दा व्याधौ रूढ इति नात्र प्रसङ्ग एव तर्हि प्रत्युदाहरणादिशिय दर्शिता इद तु प्रत्युदाहरणं श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति व्याधिना कासादिना ग्राहयतीत्यर्थ । ज्वरयतीति' । ज्वर रोगे घटादि, 'सन्तापयतीति' । हेतुमति चे ति णिच, सन्तापोत्र भाव कर्त्ता च ॥

द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ॥

भाष्ये

पूर्वेणापीति (भा)

विभाषोपसर्गे (२।३।५९) इत्यनेनेत्यर्थ ॥ दिव इति सूत्रे शेषग्रहणानुवृत्त्या शेषषष्ठी तत्राविवक्षाया द्वितीयेतीदमपि सिद्धमतमाह ।

अत्र च शेष इति । (कै)

दिवस्तदर्थस्येति (२।३।५८) सूत्रे इत्यर्थ । अत्र शेष इत्यस्य सम्बन्धे 'विभाषोपसर्ग इति सूत्र समासविकल्पफलक वाच्य तथा च नोपसर्ग इति पूर्वसूत्रनिषेधे शेषषष्ठ्या समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषाग्रहण व्यर्थं स्यात । विभाषोपसर्गे इत्यत्र शेष इत्यस्यासम्बन्धे तु वेदेऽपि तेनैव कर्मणि द्वितीयाया सोपसर्गे सिद्धत्वेन आपाद्यरूपाभावेन निरुपसर्गेऽपि कर्मत्वविवक्षाया दिव इत्यस्याप्रवृत्त्या कर्मणि द्वितीयेत्येव सिद्धतया द्वितीया ब्राह्मणे इत्यस्य

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया वा स्यात् । षष्ठ्यपवाद । गामस्य तदह सभाया दीव्येयु । सोपसर्गस्य छन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्धे निरुपसर्गार्थ आरम्भ ॥

'द्वितीया ब्राह्मणे ॥ मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । गामस्य तदह सभायामिति' । ग्रामस्य सभायामित्यन्वय, तदहरित्येतदुदाहरणं,

वैयर्थ्यापत्ति । इति लिट् न प्रवर्तत इति पुनर्विधानं समासाभावा-र्थेत्यपि न वाच्यमिति भावः ॥ परे तु दिव इति सूत्रे शेष इत्यस्य निवृत्तिर्व्याख्यानादेव नोपसर्ग इत्यत्र 'विभाषोपसर्ग' इत्यत्र पद-लाघवाभावात्तिङन्ते रूपद्वयार्थं विभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च । इति प्रतिपदविधानेति निषेधात् षष्ठीसमासाभाव एव । अत एव तद्भाष्यकृता न प्रत्याख्यातमित्याहुः । परे तु दिव इति सूत्रे शेष इति सम्बन्धाद् एव कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनमिति वार्त्तिकरीत्या शतस्य दीव्यत इति भावे इष्टः प्रयोगः सिध्यति । अत एव सकर्मका अधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूपर्यन्ता कर्मादिशब्देनोच्यन्ते इति कैयटः । शेष इत्यनुवृत्त्या वार्त्तिकप्रत्याख्याने तु एतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यम् ॥

अत्र चेति । (कै)

कैयटस्यापि । अत्र प्रकरणे इत्यर्थः । एवं चात्रत्यं भाष्यं वार्त्ति-करीत्या । एवं च 'ज्ञो विदर्थस्य' 'कृत्वोर्थे' ति सूत्रे च न शेष-पदसम्बन्धो मानाभावात् । अत्र च मण्डूकानुवृत्तिरत एव यदा कर्मविवक्षितमित्येवोक्तमन्यथा कर्मादिविवक्षितमिति वदेदित्याहुः ॥

स्त्रमोनपुंसका'दिति लुक् 'अहन्नि'ति रुत्वम् । 'अनुपसर्गस्य नित्यं यथा प्राप्तायामिति । दिवस्तदर्थस्येत्यनेन अथ सोपसर्गस्यापि पूर्वेण षष्ठ्यामपि प्राप्ताया नित्यद्वितीयार्थं कस्मान्न भवतीत्याह । सोपसर्गस्येत्यादि' ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने । २ । ३ । ६१ ॥

हविष प्रस्थानासम्भवादाह

यदेति ॥ (कै)

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ इष्यतेर्दैवादिकस्य गत्यर्थस्य लोण्मध्यमपुरुषैकवचन प्रेष्येति तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तथाभूतो गृह्यते। देवतासम्प्रदान यस्यार्थस्य तत्र वर्तमानयो प्रेष्यब्रूहीत्येतयो कर्मणोर्हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात षष्ठी स्यात। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदस प्रेष्यानुब्रूहि वा। प्रेष्यब्रुवो किम्। अग्नये छाग हविर्वपामेदो जुहुधि। हविष किम। अग्नये गोमयानि प्रेष्य। देवतासम्प्रदाने किम्। माणवकाय पुरोडाशाग्प्रेष्य। हविष प्रस्थितस्य विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ इन्द्राग्निभ्या छाग हविर्वपाम्मेद प्रस्थित प्रेष्य। इह सूत्रे शेषग्रहणा न सम्बध्यते। तिङन्तेन समासस्याप्रसक्तत्वात। इदञ्च भाषाया मपि प्रवर्तते। उत्तरत्र छन्दोग्रहणात ॥

“प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासप्रदाने’ ॥ इष्यतेर्दैवादिकस्येति’। इषु गतावित्यस्य श्यना निर्देश इच्छतीषात्योरिच्छाभीक्ष्ण्यार्थयोर्निवृत्त्यर्थ। तद्विषय एवेति। लोण्मध्यमैकवचनान्त। देवतासप्रदान इति। देवता सप्रदान यस्यार्थस्य तत्र वर्तमानयो कर्मणि कारक इत्यन्वय, ‘हविषो’ हविर्विशेषवाचिन इत्यर्थ। प्रेश्येति। ब्रूहिप्रेष्येत्यादिना प्लुत। ‘अग्नये गोमयानि प्रेष्येति’। गोमय हविष्ट्वेन क्वापि न चोदित, ‘हविष प्रस्थितस्येति’। प्रस्थितशब्देन यद्विशेष्यते तस्येत्यर्थ, इद च भाषायामपि भवति उत्तरच छन्दोग्रहणात् ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । २ । ३ । ६२ ॥

खर्वेण । (भा)

अग्निदग्धशरावेण । अञ्जलिरपक्वशरावो वा विहित इति बोध्यम् । खर्वो वामन । रजस्वलाप्रस्तावे तैत्तिरीयश्रुतौ न सहासीत नास्य अन्नमद्याद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्ण प्रति मुच्यास्तेथो खल्वाहुरभ्यञ्जन वा वस्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्य काम मन्यदित्युपक्रम्य

या मलवद्वाससमित्यादि । (भा)

मलवद्वासस' रजस्वलाम् ॥

सभवति (भा)

गर्भाधानायमुपगच्छन्ति ॥

ततो जायते सोऽभिशस्त । (भा)

मिथ्यारोपितपातक ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुल छन्दसि ॥ मष्ठी स्यात । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम । वनस्पतिभ्य इत्यर्थ । बहुलग्रहणाच्चन्द्र

"चतुर्थ्यर्थे बहुल छन्दसि" ॥ या खर्वेणेति' । रजस्वलायाः खर्वमाणा दिप्रतिषेधार्थोऽयमर्थवादः । तत्तर्हि वक्तव्य मष्ठ्यर्थे चतुर्थीति, न वक्तव्य,

अरण्ये इति । (भा)

सम्भवतीत्यनुवर्तते ।

स्तेन । (भा)

चौर ॥

पराचीम् । (भा)

लज्जादिना पराग् वलितवदनामन्यचित्ता वा ॥

तस्यै ह्रीतमुखी । (भा)

लज्जावनतवदनस्तस्यैव व्याख्या ॥

अपगल्भ । (भा)

अप्रगल्भ इत्यर्थ ॥

मारुक (भा)

मरणशील ॥

अभ्यक्त (भा)

तैलादिनेति शेष ॥

दुश्चर्मा । (भा)

कुष्ठी ॥

प्रलिखते । (भा)

चित्रादि लिखति ॥

मलसश्चतुर्थी । षष्ठ्यर्थे चतुर्थीत्यपि वक्तव्यम् ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्व । व्यत्ययवचनात्सिद्धम ॥

योगविभागात्सिद्ध, चतुर्थ्यर्थे इति नायं समास किं तर्हि चतुर्थी षष्ठ्यर्थे इति योगो विभज्यते, षष्ठीत्यनुवर्तते अर्थे षष्ठी भवति चतुर्थी चेति, तत्र

खलति । (भा)

अकेशशिरा ॥

अपमारी । (भा)

अपमृत्युयुक्त ॥

अञ्जनम् । (भा)

नेत्रयो कज्जलदानम् ॥

श्यावदन् । (भा)

मलिनदन्त ॥

या कृणत्ति । (भा)

ओषध्यादीन् छिनत्ति ॥

उद्बन्धुक । (भा)

गले रज्जु बध्वा मरणशील ॥

उन्मादुक । (भा)

उन्मत्तशील ॥ एतदग्रे श्रुतौ । या खर्वेण पिबति तस्यै खवस्तिस्रो रात्रीव्रत चरेत । अञ्जलिना वा पिबेदखर्वेण वा पात्रेण गोपोथायाहल्यायै जार मनाय्यै तन्तुरिति । तस्मात्तिस्रो प्रजायै रात्रीव्रत चरेत । अहल्याया जारेत्यर्थे ऽहल्यायै जारेत्यादि ॥

स्वार्थे एव षष्ठीचतुर्थ्योर्विधानमनर्थकमित्यन्योन्यसन्निधानादन्योन्यार्थे विभक्तिद्वय विज्ञायते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥

यथोक्तेति । (कै)

'तस्य कर्मकर्तृत्वम्' (भा) इत्यस्यार्थान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तार्थकत्वं निरस्यतीति भावः ॥ ननु कर्तृकर्मत्वे क्रियापेक्षे न धात्वपेक्षे इति धातोरित्ययुक्तमत आह

इहेति ॥ (कै)

वाचकं धातुमिति । (कै)

न च स्ववाचकाक्षेपेऽपि धात्वाक्षेपे मानाभावः । खनतीत्याद्यर्थे जायमानानां तद्धितानामपि क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वेन क्रियावा-

---

कर्तृकर्मणो कृति ॥ शेष इति निवृत्तम् । कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । भवतः शायिका । अपां स्रष्टा । कर्तृकर्मणो किम् । शस्त्रेण भेत्ता । स्यादेतत् । इह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते । तद्वाची च धातुरेव । धातोश्च द्वये प्रत्ययाः । कृतस्तिङश्च । तत्र तिङ्प्रयोगे नलोकेति प्रतिषेधेन भाव्यम् । ततश्च परिशेषात् कृद्योग एव षष्ठी भविष्यति तत् किं

"कर्तृकर्मणो कृति" ॥ 'इह क्रियायां साधनं भवतीति' । कर्तृ कर्मभ्यां क्रिया सन्निधाप्यते, धातुरेव क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च, तत्र तिङ्प्रयोगे नलोकाव्ययेति लप्रतिषेधेन भाव्यं स चावश्यं लप्रतिषेधः कर्तव्यः, ये कृतो लादेशास्तदर्थम्, ओदनं पचन् ओदनं पचमानः पपिः सोमं ददिर्गा इति इह तु नार्थः कृद्ग्रहणेनेति मत्वा पृच्छति ।

चकत्वात् । तदर्थाश्रयादिष्वपि कर्तृत्वादिप्रयुक्तकार्यदर्शनाच्च । अयमेव तस्य कर्मकर्त्रथम् इति वक्तुराशय इति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन कारकत्वोपयोग्यक्रिया धातुवाच्यैव न तु तद्धितादिवाच्येति निर्णयेनादोषात । एवञ्च देवदत्तेन शत्योऽस्य अभिक्रो भूमित्यादयो ऽपप्रयोगा एव । अत एव हिरुगादियोगे न द्वितीयादय । न चाधिका खारी द्रोणेनेत्यनापत्ति । तत्र प्रकृत्यादित्वाद्धेतौ वा तृतीयाया सत्त्वेनादोषादिति पञ्चमे निरूपयिष्याम ॥

भाष्ये

अकृतो ऽव्ययस्य ये इति । (भा)

अकृतोऽव्ययस्य प्रयोगे यत्किञ्चित्क्रियानिरूपिते ये कर्तृकर्मणी इत्यर्थ सूत्रस्यापि अव्ययप्रयोगे नेत्येवार्थ ।

कृद्ग्रहणेन । नैवम् । तद्धितान्तस्य वारणीयत्वात । यथा कृतपूर्वीकट मिति । ननु कृत कट पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैव कर्मणो ऽभिहितत्वात द्वितीयया न भाव्यम् । एव तदपवादभूतया षष्ठ्यापि । इहाप्यनभिहिताधिकारात । किञ्च कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासो दुर्लभ । एव तद्धितोपीति चेत । अत्रोक्त हरिणा । विशेषकर्मसम्बन्धे निर्मुक्तेऽपि कृतादिभि । विशेषनिरपेक्षोऽन्य कृतशब्द प्रवर्त्तते ॥ अकर्मकत्वे

'कृतीति किमिति' । 'कृतपूर्वी कटमिति' । ननु कृत कट पूर्वमनेनेत्य स्मिन्विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैव कर्मणोभिहितत्वान्नैव द्वितीयया भाव्यम्, एव च तदपवाद षष्ठ्यपि न प्राप्नोति, इहाप्यनभिहिताधिकारात, कृतशब्दस्य च कटापेक्षस्य समासो दुर्लभ, एतेन तद्धितो व्याख्यात, तस्मादयमसाधुरेव प्रयोग । सत्यम, विशेषविवक्षाया नैव समासतद्धितौ

तदन्तकर्मकर्तृत्वादिति । (भा)

कृदन्तकर्तृत्वकर्मत्वमेवैतयोर्न ल्यन्तकर्तृत्वकर्मत्वमेतयोरित्यर्थ ॥ तदुपपादयति ।

न लोकेति । (कै)

सन्देहे तत्पुरुषस्यैव न्याय्यत्व कृत्पदोपादाने तु अन्यपदार्थस्य स्पष्टत्वाद्बहुव्रीहिरेवेति भाव ॥ भाष्ये

प्रतिषेध- (भा)

शब्दो नियमशास्त्राणा निषेधे पर्यवसानमभिप्रेत्येत्याहु ॥

एकत्वस्याविवक्षामिति । (कै)

उद्देश्यनिमित्तगतत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि । तत क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् ॥ अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभि । क्रिया सम्बध्यते तद्वत कृतपूर्वादिषु स्थितेति ॥ अस्यार्थ । कृतादिभि शब्दै कटादिसमभि व्याहारात् विशिष्टकर्मसम्बन्धे निष्कृष्य भुक्तोऽपि अनुभूतेऽपि कृत पूर्व कटोऽनेनेत्यवस्थायामिति भाव । तस्यामवस्थाया वृत्तिविरहात । कर्मसामान्य वचनोऽय एव कृतशब्द प्रवर्तते वृत्ति लभते । अविवक्षितकर्मताया नेह

भवतो यदा तु कृत पूर्वमनेनेति कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते तदा सापेक्षत्वाभावात्समास, केन 'सुप्सुपे'ति, तत पूर्वादिनि सपूर्वाच्चे' तीनि प्रत्यय न च कटस्य क्तेनाभिधान करोतेरुत्पद्यमान क्तप्रत्यय कर्म सामान्यमेवाह विशेषकर्मसबन्धात्तु तस्याभिधान न चात्र तद्धितेनैकार्थी भूतस्य निष्कृष्य कटेन सबन्ध सम्भवति, क्रियया तु गुणभूतयापि कारकाणा

कृतो ये इति । (भा)

कृदन्तशक्तिग्रहणसहकारेणोपस्थिताया क्रियाया ये इत्यर्थ ॥

तद्धितेनेति । (कै)

तद्धितान्तशक्तिग्रहणसहकारेणैवोपस्थितक्रियाया ये इत्यर्थ ॥ एतद्वाक्यभवनाभावे हेतुमाह तत्र

द्वितीयेति ॥ (भा)

कटापेक्षत्वादिति । (कै)

कृत इत्यस्य विशेष्यतया कटसापेक्षत्वादित्यर्थ । अन्यथा क्रियाया कारकांशे नित्यसापेक्षतया ऽसंगति स्पष्टैवेति बोध्यम् । नित्यसापेक्षस्थले ऽपि क्वचिदेव समासो न सर्वत्रेत्याशयमन्ये ॥ भाष्ये

पच्यत इत्यादावपि कर्मसामान्ये प्रत्ययाभ्युपगमादिति भाव । अविवक्षित कर्मणां भावे प्रत्यय इति मतान्तरमाह, अकर्मकत्व इति । ननु कर्मसामान्ये भावे वा क्तप्रत्यये कृते सापेक्षत्वाभावात्सुप्सुपेति समासे कृते पूर्वादिनि सपूर्वाच्चेति कर्त्तरि इनिप्रत्ययोस्तु नाम । कटस्य तु प्रथमपक्षे क्तेनाभि धान दुर्वारम् । यथा शक्यस्य क्षुदुपहन्तुमित्यत्र क्षुध कृत्यप्रत्ययेन । नैवम् ।

सबन्धो भवति यथा कटं कृतवानिति कृतपूर्वीशब्दस्याय पूर्वकृतमनेने त्यस्मिन्नर्थे व्युत्पादित पूर्वं कृतवानित्यनेन समानार्थ सपद्यते, तत्र करोति क्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम्, अनभिहित च तदिति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्याद्, यत्र च निष्ठान्तेन शब्देन कटकर्मणो सबन्धस्तत्रैव निष्ठाश्रय प्रति षेधो यथा कट कृतवान् कृत कटो देवदत्तेनेति, इह तु कृतस्य कटेन

यो ऽसौ कृतकटयोरिति । (भा)

य कृतकटयो सामानाधिकरण्यरूपसम्बन्धो वाक्ये दृष्ट स उत्पन्ने प्रत्यये इनि निवर्त्तते निवृत्त इति बुद्धिविषयो भवति भावविषयकृतशब्देन वृत्तिसत्त्वात्तत्रान्यायदर्शनात्तद्धितार्थेनैकार्थीभूतस्य कृतस्य कटेन सम्बन्धाभावादिति भाव ॥ ननु विशेषातिरिक्तसामान्यसद्भावे मानाभावात्कथमलयफलाश्रय क्तेनाभिहित इति ज्ञानकाले तदथफले ऽन्वितस्य कटस्यानभिहिततावा वक्तुमशक्यत्वाच्च कर्मसामान्ये इत्यसङ्गतमत आह

भावे वेति । (कै)

अविवक्षितकर्मतया अकर्मकत्व फलांशे प्रागाश्रयविशेषान्वयाविवक्षैवात्र कर्माविवक्षेत्याहु ॥

तद्धितार्थेनैकार्थीभूतस्य कृतशब्दार्थस्य निष्कृष्य कटेन सम्बन्धाभावात् । तदेतदाह तत क्रियावतेति । नन्वेव क्रिययापि योगाभावे कथ द्वितीये त्याशङ्क्याह । अविग्रहेति । विश्लिष्य ग्रहो ग्रहण तदहिताप्राधान्येना गृह्यमाणापीत्यर्थ । अय भाव । गुणभूतयापि क्रियया कारकाणा सम्बन्धो दृश्यते । यथा कट कृतवानिति । कृतपूर्वीशब्दस्याय पूर्व कृतमनेनेत्यस्मिन्नर्थे

सबन्धो न भवतीत्युक्तमेव अथ तु वस्तुतो निष्ठान्ते पदे धातुवाच्यक्रियापेक्षे ये कर्तृकर्मणी तयो प्रतिषेधस्तथा सति नेद कृद्ग्रहणस्य प्रयोजन तेनैत दपि निरस्तम्, असति कृद्ग्रहणे कट कारयति पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञ दत्तेनेति णिचप्रकृते पचेरर्थं प्रति कर्तृकर्मणो षष्ठीप्रसङ्ग सति तु कृद् ग्रहणे णिचोऽकृत्त्वान्न भवतीति कथमिव निरस्त, न लोकेत्यत्र नैव ज्ञायते

कृत पूर्वमनेनेति । (कै)

अथप्रदर्शनमात्रमेतत । नत्वय प्रयोग साधु । प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तर भाष्ये सामानाधिकरण्यनिवृत्त्युक्तेर्वाक्ये कृतकटयो सामानाधिकरण्येन प्रयोगस्यैव साधुत्वात ॥

कर्मत्वमिति । (कै)

अस्त्यनभिहित कटस्य कर्मत्वमित्यर्थ ॥

[1]विशेषकर्मेति । (हरि)

---

१ विशेषकर्मसम्बन्धे निर्मुक्तोऽपि कृतादिभि ।
विशेषनिरपेक्षोऽन्य कृतशब्द प्रवर्त्तते ॥
अकर्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि ।
तत क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा ॥
अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभि ।
क्रिया सम्बध्यते ऽद्वत कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥ हरि ॥

व्युत्पादित । पूर्व कृतवानित्यनेन समानार्थ सम्पद्यते । तत्र करोतिक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम् । अनभिहितश्च तत । अतो ऽसति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति स्थितम । स्यादेतत । ओदन पच्यतेतमा गुरुधरिचीक्रियतेत रान्वयेत्यादावपि ओदने धरित्र्यादे कर्मण क्रिययैव योगाद् द्वितीयैव

त्प्रकृतिभूतस्य धातोर्ये कर्तृकर्मणी इति किं तर्हि त्यान्ते पदे या क्रियोच्यते प्राधान्येन गुणभावेन वा तत्र ये कर्तृकर्मणी तयो षष्ठी न भवतीति तेनेद मप्यप्रयोजनम्, अथ स्याद् न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययविशेषणार्थं कृद्ग्रहणं तेनोच्चै कटाना स्रष्टेत्यत्राकृतोप्यव्ययस्य प्रयोगे निषेधाभाव इति तदपि

कृत कटो ऽनेनेत्यस्यामवस्थायां कृतशब्देन विशेषकमकटादि-सम्बन्धे ॥

निर्मुक्ते ऽपि । (हरि)

अनुभूते ऽपि तस्यामवस्थायामसामर्थ्येन वृत्तिविरहाद ॥

विशेषनिरपेक्ष । (हरि)

भाववचन ॥ अन्य एव ।

कृतशब्द प्रवर्त्तते । (हरि)

वृत्ति लभत इत्यथ ॥ तदेवोपपादयन्नविवक्षितकमतया भावे क्त इत्याह ।

अकर्मकत्वे इति । (हरि)

एव विशेष्यनिरपेक्षत्वे विशेष्यरहितसामान्यस्याभावादित्यर्थ ॥

स्यात् । क्रियाविशेषणीभूतेन लकारार्थेन कर्मान्वयश्चेत् कृदर्थेनाप्यस्तु । क्रियाया कारकेष्विव शक्तेरपि शक्तिमत्युत्थिताकाङ्क्षत्वाविशेषात् । किञ्चास्तु नाम कथञ्चित कृदर्थपरित्यागेन वृत्ति । राजपुरुषादौ सख्या विशेषस्य मासजातादौ गुणप्रधानभावादेश्च बहुशस्त्यागदर्शनात । तथापि कृद्ग्रहण व्यर्थमेव । नलोकेति निष्ठायोगे निषेधासिद्धे । निष्ठान्तधातूपात्त

न अव्ययेन कर्तृकर्मणो विशेषयिष्यामो ऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणो तयो षष्ठी नेति, न चाकृत उच्चैस कर्तृकर्मणो सम्भवत, इह तर्हि करोतीति कृदिति कृच्छब्देन कर्त्तोच्यते तत्र कर्तृकर्मणोरित्येव षष्ठ्यामपि सिद्धाया पुनर्विधान गुणभूतेपि कर्त्तरि यथा स्याद्भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति, भिदेर्ण्यन्तात्पर्यायादिना ण्वुच, अत्र ण्यर्थस्य प्राधान्यात्प्रयोजककर्त्ता प्रधान प्रयोज्यकर्त्ता तु प्रकृत्यर्थस्य गुणभावाद्गुणभूत इति प्रधानेतरसन्निधौ प्रधा

[1]अत्र क्तान्त भावाभिधायि तदिति क्वचित्पाठ सुयुक्ततर । सप्त-म्यन्तपाठे भावाभिधायिनि सति समासे तद्धितोत्पत्तिरिति शेष ॥ एव सति तद्धितोत्पत्तौ यथा ऽसामर्थ्यं न भवति तथा दर्शयति ।

तत क्रियावतेति । (हरि)

कर्मणा कटादीना क्रियावत्कर्त्रर्थके इतिना तदन्तोपस्थाप्य-क्रियया योगो भवतीत्यर्थ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ।

अविग्रहेति । (हरि)

विग्रिह्य प्राधान्येन ग्रहो ग्रहण तद्रहिताप्राधान्येन गृह्यमाणा-पीत्यर्थ । गुणभूतक्रियया वा कारकाणा सम्बन्धदर्शनादिति भाव ॥ तदुक्त भाष्ये ।

१ हरिकारिकायाम् ।

क्रियायोगे न भवतीति हि तदर्थ । ग्राम गतवानित्यादावपि कारकाणा क्रिययैवान्वयात । न च पाचयति यज्ञदत्तो देवदत्तेनेत्यत्र णिच्प्रकृत्यर्थ प्रति कर्तुः प्रयोज्यात्षष्ठी वारयितु कृद्ग्रहणम् । णिच् तु न कृदिति वाच्यम् । तद्योगे नेत्येव निषेधसिद्धे । तत्प्रकृत्या तान्तपदेन वा या क्रियो पात्ता तद्योगे नेत्यर्थात । सा च क्रिया गुणभूता प्रधानभूता वेत्यत्र

नादेव स्यात् कृद्ग्रहणादप्रधानादपि भवति एतदपि नास्ति प्रयोजन, तृतीयावत सिद्ध तद्यथा पाचित ओदनो देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रधा नाप्रधानयोर्द्वयोरपि कर्त्रोस्तृतीया भवति तत्कस्य हेतोः एकशब्दवाच्यत्वा भावेन विरोधाभावात् तथा षष्ठ्यपि भविष्यति, इद तर्हि प्रयोजनम्, 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति बहुव्रीहिर्यथा स्याद् अन्यथान्यपदार्थस्यानुपात्त त्वात्तत्पुरुष स्यात्तत्र चानिष्ट वक्ष्यते, यद्येवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहण कर्त्तव्यम्, अथ

अस्ति च करोते: कटेन सामर्थ्यमिति। (भा)

सामान्येन तदावृत्तिरिति। (भा)

अविवक्षितकर्मतया धात्वर्थमात्रवृत्तिना भावक्तान्तेनेत्यर्थः॥

विशेषार्थिनेति। (भा)

कर्मविशेषजिज्ञासानिवर्तकयत्नवतेत्यर्थः। एषा च विवक्षा प्रयोगानुसाराक्वचिदेव तेन घटः क्रियते घटः कृतमित्यादि नापादनीयम्। कृद्ग्रहणे कृते तु न दोषः। कर्मणः कृदन्तमात्रोपस्थाप्यक्रियान्वयाभावात्। स चास्योक्तरीत्या न क्वापि पृथक् प्रयोग इति तन्मात्रस्य प्रकृतिग्रहाभावात्। अत एव तण्डुलानां पाचकपुत्रः पाचकतर इत्यादौ न दोषः। निषेधसूत्रे ऽपि खादिषात्व-

---

नाग्रहः। गौणमुख्यन्यायस्तु नाश्रीयते। लक्ष्यानुरोधात। स्वरितेनाधिकार इति व्याख्यानाच्च। अत एव तत्र तृतीया लभ्यते। भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामित्यत्रोभाभ्यामुक्तत्वं षष्ठ्यप्यत एव। तस्माद्यथ कृद्ग्रहणमिति। अत्राहुः। कृत्येव यथा स्यात्तद्धिताधिक्ये मा भूदिति कृद्ग्रहणम्। व्याकरणं प्राज्ञः। प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेण एवश्च वदतां मते ओदनस्य पाचकतम इत्यत्रापि षष्ठी नेति लभ्यते। कृतपूर्वीतिवत्वात्व्यपूर्वी

वानुपात्तेप्यन्यपरार्थे व्याख्यानाद्धृत्रीह्विभविष्यति यथैकाचो द्वे प्रथमस्येति तदेतत्कृद्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। केचिदाहुः। इहैव तद्धितनिवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति, प्रजानातीति प्रज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः 'प्रज्ञादिभ्यश्चे'ति स्वार्थिकेणि कृते व्याकरणं प्राज्ञ इत्यत्र षष्ठी न भवति, ननु क्रियमाणेऽपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति यावता भवत्येव कृतोऽत्र प्रयोगो नह्यत्रैतच्छक्यं वक्तु प्रत्ययार्थेनैकार्थीभूतस्य कृदन्तस्य निष्कृष्य व्याकरणेन सम्बन्धो

चर्याविवक्षायामपि तथात्व इति न निषेधप्रवृत्ति । कट कृत पाचक-पुत्र इत्यादौ च निषेधप्रवृत्तिरत एव भाष्ये "करोते कटेन सामर्थ्यमित्युक्त न तु कृतशब्दस्य कटेनेत्युक्तम् । एव च सकर्मक-धातावीदृशविवक्षाया भावे क्तप्रत्यय ईदृशसमासविषय एव नान्य-त्रेति भाष्यस्वरसाल्लभ्यते भ्रान्त देशमित्यादौ तु गत्यर्थाकर्म-के तिभावे क्तो बोध्य ॥

एतच्च विशेषापेक्षायामिति । (कै)

अत्रैव प्रधानन्यायो न तृतीयादिविधाविति विशेषापेक्षायामि-त्यर्थ । विरोधाभावे हेतुरेकशब्दवाच्यलाभाव । तदुपपादक भिन्नशब्दवाच्ययोरित्यादीति बोध्यम् ॥

त्यादेरभ्युपगमे तु तव्यादाद्यन्तेन समासादिनौ कृते कृद्ग्रहणव्यावर्त्यतापि सम्भवति भाष्य त्विद्दोदासीनमेवेत्यभियुक्तप्रयोगा अन्वेषणीया । यत्तर्हि धर्षे रामोदमुत्तममिति भट्टि । उच्यते । अनित्येय षष्ठी । तदर्हमिति निर्देशात् । द्विकर्मकेभ्यस्तु कर्तरि कृति कृते 'प्रधाने नियतापष्ठी गुणे तूभयथा भवेदि"त्यकथितसूत्र एवोक्तम ॥

न सभवतीति प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेनार्थान्तराभावात । नैष दोष । कृद् ग्रहणसामर्थ्यात्कृदन्तेनैव योगे षष्ठी विज्ञास्यते इह तु कृता तद्धितेन चैकरूप सबन्ध इति न भविष्यतीत्यलमतिक्षोदेन । शेष इति निवृत्त मिति' । तेनाप्राप्ता षष्ठी विधीयत इत्यस्या समासो भवतीति कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति न वक्तव्य भवति ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

नियमेनानेनेति । (कै)

नियमशास्त्राणां निषेधे तात्पर्यादन्यथानुवादवैयर्थ्यापत्तिरिति भाव ॥

स्त्रीप्रत्यय एवेति । (कै)

भाष्ये

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ उभयो प्राप्तियस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवा दोहोऽगोपेन । अकाकारयो प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम् ॥ भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगत । कथन्तर्हि शिना बाधा न भवतीति श्वागाघापचोभाव इति सूत्रे वृत्ति । तथा सुटा सीयुटो बाधा न

उभयप्राप्तौ कर्मणि' ॥ उभयशब्देन प्रकृतत्वात्कर्तृकर्मणी सबध्येते । 'उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिरिति । न तत्पुरुष । 'उभयो कर्तृकर्मणो षष्ठी प्राप्तौ सत्यामिति' । अत्र प्रयोजन वक्ष्यति । 'कर्मणीवेति' । विपरीतस्तु नियमो न भवति उभयप्राप्तावेव कर्मणीति एव हि पूर्वसूत्रे कर्मग्रहणमनर्थक स्याद् अनेनैव विशिष्टविधानमाश्रयणीय स्यादिति भाव । 'आश्चर्य इति । सकर्मकेभ्यो भावे कृति विहिते कर्मणि कर्तरि च षष्ठी प्राप्ता नियमेन कर्तुरपनीयते, प्राप्तिग्रहणाच्च प्राप्तिमात्रे नियम इति कर्तृकर्मणो प्रयोगेऽपि कर्तरि तृतीया भवति 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छतीति' अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयो प्राप्तिः अत्र यानन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति कर्तृकर्मणोरिति प्राप्तिनियम्यते शेषषष्ठी तु

अकाकारयोर्भेदिका चिकीर्षेति जनिरिति च (भा)

स्त्रीप्रत्यये एवोदाहरणदानादिति तदाशय ॥

अपरे त्विति । (कै)

नोदाहरणमादरणीयमिति तद्भाव ॥

भवतीति लुट्तिथोरित्यत्र वृत्ति । अत्र रक्षित । अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययस्येह ग्रहणं प्राथम्यात् । बाधाशब्दे तु गुरोश्च हल इत्यकार इत्याहु करणत्वविवक्षाया तृतीयेति वा बोध्यम् । शेषे विभाषा । स्त्रीप्रत्ययविषयमेवेदमित्येके । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिने पाणिनिना वा । केचिद विशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥

कर्त्तर्यपि भवत्येव नियमस्य प्रयोजन पक्षे तृतीयाश्रवणं कर्मापि यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते तदा तत्रापि शेष षष्ठी भवत्येव तस्याश्च 'कर्मणि चे'ति निषेधाभावात्समासोऽपि भवति, निषेधस्य तु प्रयोजन कृत्स्वरो मा भूदिति एतदपि सूचित 'पूर्वेण षष्ठी प्राप्तौ नियम्यत इति आश्रयमिद मित्येतावदेक वाक्य कि तदित्याह । 'ओदनस्येति' । अत्र पाके ओदनस्य कर्मत्व प्रादुर्भावे च ब्राह्मणाना कर्तृत्वमित्यनेकत्वात्कदुभयप्राप्तिर्भवति । 'भेदिका चेति'। पर्यायादिषु ण्वुच । 'चिकीर्षेति'। अप्रत्ययात । अत्रोभयत्रापि कर्त्तरि तृतीया न भवति षष्ठी तु शेषविवक्षयापि सिद्धति समासोऽप्यत्र भवति धर्मजिज्ञासा देवदत्तस्य शिष्यस्याचार्यशुश्रूषेति शेषे विभाषेति तत्र यदा नियमेन कर्त्तरि तृतीया तदा कर्मणिचे' ति निषेधात्पाणिनिना सूत्रकृति आचार्येण शब्दानुशासनमित्यसाधु समास, पाणिने सूत्रकृतिराचार्यस्य शब्दानुशासनमिति तु साधु ॥

क्तस्य च वर्त्तमाने । २ । ३ । ६७ ॥

नपुंसके भाव इति । (कै)

इदं वार्त्तिकं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कालोदासीनं 'नपुंसके भावे क्तः' इति सूत्रविहितक्तयोग एव । तेन भूते भावे क्तेन योगे तृतीयैवेति वार्त्तिकमतम् । यद्यपि शेषत्वविवक्षयापि सिद्धं तथाऽपि कर्त्तृत्वप्रकारके बोधे षष्ठ्यर्थमिदमिति वार्त्तिकाशयः । भाष्यकारस्तु तादृश एवार्थे साधुत्वमङ्गीकृत्य प्रत्याचख्यौ ॥ भाष्ये

यद्येवमिति । (भा)

एवं शेषत्वविवक्षया षष्ठ्यङ्गीकारे ॥

अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्रेति । (कै)

एतत्सूत्रोदाहरणविषयीभूतगत्यर्थं इत्यर्थः ॥ तत्र हि क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगति इति विशेषविधाना नपुंसके भावे क्त

क्तस्य च वतमाने ॥ वतमानार्थक्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । नलोकेति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति

"क्तस्य च वतमाने" ॥ 'राज्ञां मत इति । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे ति वत्तमाने क्तः, शेषविज्ञानादित्युपसंख्यानं प्रत्याचष्टे, सदप्यत्र क्तान्तस्य कर्तृत्वमविवक्षया तिरोधीयते सम्बन्धित्वमात्रमेव तु विवक्षिष्यते ततश्च न

इत्यस्याप्रवृत्तिरेवेति वार्त्तिकमते वार्त्तिकेन षष्ठी न प्राप्नोति शेषत्वविवक्षयास्तु भावविषये ऽभाव एवेति वार्त्तिकमते चैशब्दाप्रत्याख्यातृमते च शेषे षष्ठी स्यादिति चातु शब्दस्य मि त्यथ ॥ तदाह ।

तच्च शेषेति । (कै)

कर्माविवक्षया ऽकर्मकत्वे इत्यादीनि चत्वारि रूपाणि । सकर्मकत्वे तु अहिना सृप्तो ग्राम इति पञ्चमीमपि बोध्यमिति केचित् ॥

सप्तमीप्रयोगेणेति । (कै)

इहे ति सप्तमीप्रयोगेणैवेद दर्शितम् । इहपदार्थस्यैव चेदं विवरण भाष्ये इति बोध्यम् ॥

कि तर्हि भाव इति । (कै)

इदमिहाहि सृप्त इत्युदाहरणे कर्त्तरीत्यस्योपलक्षणम् ॥

वतमाने क्त । कथन्तर्हि नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठी । छात्त्रस्य हसित मिति शेषविवक्षानात्सिद्धम् । कर्तृत्वविवक्षायां तृतीयैव । छात्त्रेण हसित मिति ॥

मामाग्रामश्रीयादितिवत्सिद्धा षष्ठीत्यर्थ । 'तथा चेति' । उपसंख्याने त्वेतन्न सिद्ध्यतीति भावः ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्। २। ३। ६९॥

अपनीयेति । (कै)

मक्लिट् ग्रहणे तस्य फलाभावादित्यर्थ ॥ लग्रहणेनैव सत्कानच् क्वसूनां सिद्धत्वात्कि मक्लिट्ग्रहणेनेत्यत आह

किकिनौ चेति । (कै)

लेत्यस्य लादेशप्रयोग इत्येवार्थ । लप्रयोग इति तु न शक्यम् । आदेशे लत्वस्याल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वायोगात ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम ॥ जिघृक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात तृना मिति णत्व न कृतम् । एषा प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । कर्तृकर्मणो कृतीति प्राप्ता प्रतिषिध्यते । लादेशा, ओदन पचन पचमान पेचान पेचिवान् । कथन्तर्हि बभ्रिवश्च पपि सोम ददिर्गा इति । नहि किकिनौ लकारौ नापि तदादेशौ । नैष दोष । किकिनौ लिटचेत्यनेन लिटकार्यातिदेश क्रियते

'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' ॥ जिघृक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात् तृनामित्यत्र णत्वाभाव । 'उ उकेति' । अनेनोकारप्रश्लेष दर्शयति तत्र लश्चेति पूर्वद्वन्द्वे उकारस्य पूर्वनिपात स्यात् परनिपातेऽपि लवुकेति स्यात् तस्मात्परयोर्द्वन्द्व कृत्वा पश्चाल्लशब्दस्य द्वन्द्वः कार्य, उकारेण च कृतो विशेषणात्तदन्तविधि, व्यपदेशिवद्भावात्केवलस्यापि ग्रहणम् । 'शतृशान

लिट्कार्यातिदेशादिति । (कै)

द्वित्वविधानेनैव सिद्धौ तद्वदतिदेशाल्लिडादेशतुल्यावित्यर्थ इति भाव ॥

व्याख्यास्यामीति । (कै)

सञ्ज्ञां न व्याख्यास्यामि किं त्वतिदेशं व्याख्यास्यामीत्यर्थ ॥ ननु लिड्वदतिदेशे ऽपि कथं लमाद्याश्रयषष्ठीनिषेधो ऽत आह ।

विशेषेति । (कै)

सञ्ज्ञाप्रकरणाभावादिति मत्वेत्युक्तम् ॥ भाष्ये

न तु लिट्सञ्ज्ञा । विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यत इति । उ, कटं चिकीर्षु । कन्यामलङ्करिष्णु । उक, वाराणसीमागामुक । कर्मभाषायाम निषेध ॥ लक्ष्म्या कामुक । अव्यय, कटं कृत्वा । तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध ॥ पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा क्रूरस्य विसृपोविरपशिन । निष्ठा ओदन भुक्तवान । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थ त्वया सुकरम् । ईषत्पान सोमो भवता । तृन्निति प्रत्याहार शतृशानचावित्यारभ्य तृनो नकारात । तेन

चाविति' । तेन शानजर्थं तृन्निति प्रत्याहारो नाश्रयणीय इति भाव । 'किकिनौ चेति' । ननु लग्रहणेन लकारास्तदादेशाश्च गृह्यन्तु युक्ता कटं कारयाञ्चकार ओदनं पाचयति किकिनोस्त्वयुक्तं ग्रहणम् अलत्वादलादेश त्वाच्च । नैष दोष किकिनौ लिट् चेत्यनेन लिट्त्वातिदेश क्रियते न लिटसञ्ज्ञा तत्र कारया पचान इत्यादौ लिटि तदादेशे च दृष्ट प्रतिषेध किकिनोरपि भविष्यति । उदाहरणेषु सर्वत्र कारकषष्ठ्या प्रतिषेध शेष

उकारेति (भा)

कारप्रयोगेण वर्णग्रहणमिति ध्वनितम् । तत्फलमाह

उकारान्तेति । (कै)

शब्दरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधि । स च प्रत्यय एव साहचर्यादिति भाव । तेन कन्यामलङ्करिष्णुरित्यादि सिद्धम् । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति तु वर्णग्रहणे न प्रवर्त्तत इति बोध्यम् ॥

शानन्प्रभृतीनामपि ग्रहणम् । सोम पवमान । पूडयजो शानन । नटमा शान । ताच्छील्यादिष चानश । अधियन पारायणम् । इङधार्योरिति शता । तन पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम् । द्विष शतुर्वा । मुरस्य मुर वा द्विषन । सवत्र कारकषष्ठ्या प्रतिषेध । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुवन । सत्यानुरक्ता नरकस्य जिष्णव । छात्रस्य हसितम् । जनिकतुरित्यादि । इक्ष्वाकूणा दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धय । अपि वागधिपस्य दुवच वचन तद्विदधीत विस्मयमिति च । यद्वा । इक्ष्वाकूणा

षष्ठी तु भवत्येव ब्राह्मणस्य कुवन ओदनस्य पचन अपा पेत्ररसि नरकस्य जिष्णवो गुणैः तानि द्विषद्वीयनिराकरिष्णुरिति । आगामुकमिति' । लषपतपदेत्यादिनोकञ्, रक्षासि वाराणसी प्रत्यागमनशीलानि भवन्ति, शापादिमोक्षार्थमित्यर्थ । 'दास्याः कामुक इति' । द्वितीयानिवृत्त्यर्थ वचन षष्ठी तु शेषविज्ञानादेव सिद्धा । पुरा सूयस्येति । भावलक्षण इत्यादिना तोसुन । विसृप इति' । 'इपिदो कसुन्' 'पूङयजो शानन्' ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश 'इङ्धार्यो शत्रकृच्छ्रिणी'त्येतेषु व इति नानुवर्त्तत इति स्थापयिष्यते तेन लग्रहणादसिद्धिरिति मत्वाह । तृन्निति ।

एतेषां चेति । (कै)

पूङ्यजो शानन्नि'त्यादीनामित्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रतिषेधार्थमिति (भा)

षष्ठ्या विकल्पेन प्रतिषेधमात्रफलकवार्त्तिकमिति भावः ॥

तदेव विध्यर्थमिति । (भा)

नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे षष्ठीविध्यर्थमित्यर्थः ॥

सिद्धय इत्यन्वयो न तु इक्ष्वाकूणां दुराप इति । तथा वागधिपस्य विकत्थ मित्यन्वयो न तु वागधिपस्य दुर्वचमिति दिक् । इह उश्च उकश्च ऊकाविति व्युत्पाद्य लश्च ऊकौ चेति विग्रहीतव्यम् । ऊकारेण च कृतो विशेषणात्तदन्तविधिः । व्यपदेशिवद्भावात्केवलेनापि निषेधः ॥

प्रत्याहारग्रहणमिति । 'द्विष शतुर्वा वचनमिति' । 'द्विषोऽमित्र इति योगे शतृप्रत्ययस्तत्प्रयोगे विकल्पेन प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । प्रत्याख्यानं तु शेषविवक्षायां षष्ठ्यन्यत्र द्वितीयेति सता च समासप्रतिषेधात्समासे तादर्थ्ये कारकषष्ठी विधेयेत्यपि नास्ति ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः। २। ३। ७०॥

स्वरितत्वेति। (कै)

यथासंख्य सूत्रे स्वरितेनेत्यनुवृत्तेरिति भाव ॥

भविष्यदधिकारेति। (कै)

इदञ्च तुमुन् ण्वुलावित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ भविष्यदर्थकस्यापि ग्रहणमिति पक्षान्तरमपि तत्र स्पष्टम् ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो । भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थे नस्य योगे षष्ठी न स्यात । एधानाहारको व्रजति । व्रजङ्गामी। द्वितीयासमास प्रसङ्गे व्युत्पादितमेतत । आधमर्ण्ये, शत दायी। भविष्यदिति स्वयते। तेन भविष्यदधिकारविहितस्य ग्रहणान्नेह वषशतस्य पूरक । पुत्रपौत्राणा दर्शक । अय हि ण्वुलतृचावित्यविशेषेण विहितो न तु तुमुन ण्वुलाविति वह्निविष्यदधिकारस्थ । इह यथासंख्य वारयितु भाष्ये योगो विभक्त । अकस्य भविष्यति इत आधमर्ण्ये चेति ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो' ॥ अकस्य भविष्यति काले इनस्तु आधमर्ण्ये चेति सख्यातानुदेशस्तु व्याख्यानान्न भवतीति भावः। ग्राम गमीति'। 'भविष्यति गम्यादय'। ननु च नात्र षष्ठ्या प्रसग कथ गत्यर्थं कर्मणीत्यत्रोक्त द्वितीयाग्रहण कि न चतुर्थ्यैव विकल्प्येत अपवादविषयेपि यथा स्याद् ग्रामस्य गन्तेति, सत्य श्रौते तावत प्रतिषेधे लभ्यमाने कि द्वितीयाग्रहणसामर्थ्यात्श्रयणेनेति मन्यते ॥

कृत्यानां कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥

भाष्ये

भावकर्मणोरिति । (भा)

तत्र भावे ऽकर्मकाद्विधानेन कर्मणो ऽभाव एव । कर्मणि तु सकर्मकाद्विधाने ऽपि तस्याभिधानमेवेति भाव । न च कर्त्तव्य-पूर्वीकटमित्यादौ अविवक्षितकर्मतया भावे तव्ये पश्चात्कर्मसन्निधाने भावेऽपि सम्भव इति वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्येन कृत्यविषये तथा विवक्षाया अभावादित्याहु ॥

भव्यादीनामिति । (भा)

तत्र हि कर्त्तरि कृत्य । गेयो माणवक साम्नामित्यत्र कर्मणि विकल्पाभावायेत्यर्थ ॥

तन्निवृत्त्यर्थमपीति । (कै)

कृत्यानां प्रयोगे कर्त्तर्येव षष्ठी न कर्मणि सा च वेति कस्मान्न व्याख्यायत इत्यर्थ । यद्यप्येव व्याख्याने गेयो माणवक साम्नामिति न सिध्यति तथापि उभयप्राप्तावित्यनुवर्त्य तत्र

कृत्यानां कर्त्तरि वा ॥ षष्ठी वा स्यात । कारकर्मणो कृतीति नित्य प्राप्ते विभाषेयम । कर्तव्यमिद कृष्णेन कृष्णस्य वा । कर्तरीति किम् ।

"कृत्यानां कर्तरि वा" ॥ 'कर्त्तरीति किमिति' । तयोरेव कृत्यक्त खलर्था' इति वचनादकर्मकेभ्यो भावे सकर्मकेभ्यस्तु कर्मणि कृत्यानां विधानात्कर्तुरेव तैरनभिधान सम्भवतीति कर्तृकर्मणोर्द्वयोरधिकारेऽपि

दोषाभाव इति भाव । अत्र पक्षे विधिसम्भवे नियमानुपपत्तिरनु-भयप्राप्तिविषये भवत कट कर्त्तव्यो भवता कट कर्त्तव्य इत्यादाव-सिद्धिं च मनसि निधाय भाष्ये उक्तम् ।

एव तर्हीति । (भा)

कर्त्तृकर्मणोर्द्वयोरपीति विकल्पस्त्वनुभयप्राप्तिविषय । आक्रष्टव्या ग्राम शाखा देवदत्तेनेत्यत्रैवेष्टेरित्याशय । वृत्तिकारस्योऽप्येवमेव ॥ भाष्ये

ग्राममाक्रष्टव्य (भा)

इत्यस्य देवदत्तेनेति शेष । उभयप्राप्तावित्यस्य सम्बन्धाऽज्ञानेन वा तत्रेदमुदाहृत देवदत्तस्य देवदत्तेन वा कर्त्तव्यमिति कर्त्तरि वेत्यस्योदाहरणम् ॥

इहापि तर्हि प्राप्नोतीति (भा)

निषेध इति शेष ॥ ननु च

उभयप्राप्तिरिति । (कै)

उभयप्राप्ताविति तत्पुरुष इति भाव । बहुव्रीहिरित्युत्तरम् । पर्यायेणेति कर्त्तरि भव्यादीनां विकल्पेन विधानादित्यर्थ ॥

गेयो माणवक साम्नाम् । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहित कर्म । इहापि भाष्ये योगविभाग कृत । तद्यथा, कृत्यानाम् ॥ उभयप्राप्तौ

कर्त्तर्येव षष्ठी भविष्यतीति प्रश्न । 'गेय इति' । भव्यगेयेत्यादिना कर्त्तरि यत्प्रत्यय । 'साम्नामिति' । कर्मणि नित्यमेव षष्ठी भवति । 'उभयप्राप्तौ कृत्य इति । उभयो कर्तृकर्मणो प्राप्तिर्यस्मिन कृत्ये तत्र द्वयोरपि कर्तृकर्मणो षष्ठी न भवतीत्यर्थ । 'आकृष्टव्येति' । कृषेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने

बहुव्रीहीति । (कै)

कदाचित्कर्मणि कृत्यसत्त्वेन कृत्यप्रत्ययभेदादेककृत्ये युगपदुभयप्राप्तिर्नास्तीति भाव । अनेन भाष्येण यत्रोभयो प्रयोगस्तत्रैवोभयप्राप्तिरिति सूचितम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य
तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
पादश्च समाप्त ॥

नेत्यनुवर्तते । नेतव्या व्रजगाव कृष्णेन । इह प्रधाने कर्मणि गवाख्ये कृत्य । अप्रधानकर्मणि कर्तुश्च । कृत्येनानभिधानात्षष्ठी प्राप्ता निषिध्यते । तत कर्तरि वा ॥ षष्ठी स्यात । अन्यत्सर्वं निवृत्तम ॥

कर्मणि कृत्यप्रत्ययो न त्ववधान इति तस्मिन कर्मणि कर्त्तरि च प्राप्ता षष्ठी न भवति, एतच्च योगविभागाल्लभ्यते, कथ, कृत्यानामित्येको योग, अत्रोभयप्राप्तौ नेति च वर्त्तते, युगपदुभयप्राप्तौना कृत्याना प्रयोगे षष्ठी न भवतीत्यर्थ । तत कर्त्तरि वा, अत्र षष्ठीत्येवानुवर्तते ऽन्यत्सर्वं निवृत्तम ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

द्विगुरेकवचनम् ।२।४।१॥

तद्धितार्थेत्यत्र विहितस्य सर्वस्य द्विगुत्वात्समाहारद्विगोरेव ग्रहणे मानाभावः । तन्मात्रग्रहणे ऽपि समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्वे बहुवचनप्राप्तेर्वक्ष्यमाणरीत्या भावसाधनत्वे ऽपि तत्प्राप्तेः प्रश्नानुपपत्तिरत आह

इहेति । (कै)

कर्मसाधनस्य ग्रहणं तु तत्रैव भाष्ये निराकृतम् ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ वक्तीति वचनम् । बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् ॥ समाहारद्विगुरेकार्थप्रतिपादकः स्यात् । तद्धितार्थेति

"द्विगुरेकवचनम् ॥ अत्र यदि पारिभाषिकमेकवचनं गृह्येत्तदा तु प्रयोगत एकवचनं न स्यात् पञ्चपूलीयं शोभनेति, तस्याद्विगुत्वाद् 'द्विगो'

द्रव्यमिति । (कै)

गुणादीनामाधारत्वादित्यर्थ ॥ एकद्रव्यवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वादाह

सङ्ख्याशब्देनेति ॥ (कै)

उच्यते इति । (कै)

अत एव द्विगुपदेन सामानाधिकरण्ये पारिभाषिकग्रहणे हि द्विगोरिति पञ्चमी स्यादिति भाव । वचनमिति च सामान्ये नपुंसक बोध्यम् ॥

द्विग्वर्थस्येति । (कै)

एव चानुप्रयोगेऽपि सिद्धिरिति भाव ॥ षष्ठीसमासेऽर्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह

एकशेषविषय इति ॥ (कै)

एक शेषे च (भा)

इति तु भाष्ये विषयसप्तमी भाष्यकारस्यात्तु विषयसप्तम्यन्तेन 'सुप्सुपे ति समास इति लभ्यते ॥ भाष्ये

सूत्रे हि भावसाधन एव समाहार इति स्थितम् । तथा च न्यायसिद्ध मेतव । कर्मसाधनताभ्रम वारयितुमारभ्यते स नपुंसकमित्यस्य प्रवृत्त्यर्थं च ।

रिति पञ्चम्या च निर्देशः स्यात अतोऽन्वर्थस्यैकवचनस्येद ग्रहणमिति मत्वाह, 'एकस्य वचनमेकवचनमिति' । वक्तीति वचन कृत्यल्युटो बहुल'मिति कर्त्तरि ल्युट्, एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति कर्मणि षष्ठ्या समास,

नैतत् द्विगोरिति । (भा)

द्विग्वर्थस्येत्यर्थः ॥

समुदायस्येति । (कै)

उद्भूतावयवभेदस्येत्यर्थः ॥ यद्यपि 'भिद्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति' अयमपि द्विग्वर्थ एव तथापि न दोष इत्याह

बहिरङ्गत्वाच्चेति । (कै)

बहुवचनसमभिव्याहारेणैवास्य प्रतीत्या जातसंस्कारानिवृत्तिरित्याशयमन्ये ॥ पञ्चकपालशब्दस्य प्रत्येकं समुदाये वा परिसमाप्तौ तद्धितार्थे द्विगुत्वानपायात्किं विचारेणेत्यत आह ।

यदि तावदिति ॥ (कै)

समानमिति । (कै)

अयमेव पुरस्तादेव चोदितः परिहृतश्चेति भाष्यस्याशयः ॥

दृश्यते च भ्रमनिवृत्तयेपि सूत्रकृतो यत्नः । यथा उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्व इति । तत्र हि अद्वन्द्व इत्यस्य द्वन्द्वग्रहणं नानुवर्तेत इत्यर्थो भाष्ये स्थितः ॥

तत्र चैकस्यार्थस्य वाचकं भवतीति सामान्येनोपक्रमः पश्चात्किं तदित्यपेक्षायां द्विगुरित्यस्य पुंल्लिङ्गस्य सम्बन्ध इत्येकवचनमिति नपुंसकोपपत्ति एतदेव व्यनक्ति । 'एकस्यार्थस्येति' । एवं च द्विगुरेकार्थस्य वाचको भवति यदि द्विग्वर्थ एको भवति न च वस्तुतोनेकार्थस्य वचनशतेनाप्येकार्थत्वमापादयितुं शक्यमिति सामर्थ्याददत्तिदेशो विज्ञायते तदाह । 'तदनेन

समाह्रियमाणत्वादिति । (कै)

समुदायरूपत्वादित्यर्थ । समुदायसमाहारौ च पर्यायाविति भाव ॥

निवृत्तिर्न सिध्यतीति । (कै)

समाहारानुवादेनैकत्वविधानादप्येतन्न सिध्यतीति भाष्याशयः ॥ प्रत्येकमेव समाप्तिरित्यत्र विनिगमकमाह

नहीति । (कै)

एवं च न वा समाहारैकत्वादिति निष्फलम् । किं च समासे सङ्ख्याविशेषानवगते समुदायमादाय बहुवचनोपपत्तिरपि नेति भाष्याशय ॥

तिरोहितेति । (कै)

लक्ष्यानुरोधादिति भाव । अत्र पक्षे द्रव्यानयनं तु नान्तरीयकत्वाद् द्रव्याकृत्योरभेदन्यायेन वा अवश्यं च भावसाधन एव समाहारशब्दस्तत्राश्रयणीय । अन्यथा पञ्चखट्वीत्यादावनुपसर्जनत्वाद् ह्रस्वो न स्यात् । एवं च न्यायसिद्धार्थानुवादकमेवेदं सूत्रमिति

प्रकारेणेति' । तदिति वाक्योपन्यासे किमुक्तं भवतीत्याह । 'द्विगवर्थ एकवद्भवतीति' । 'समाहारद्विगोश्चेद ग्रहणमिति' । तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्यैकवद्भावो माभूदित्येवमर्थं पञ्चभिर्गोभि क्रीताः पञ्चगव पटा इति, अथ क्रियमाणेऽपि समाहारग्रहणे इह कस्मान्न भवति पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्य इति, क्रियमाणस्य द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भाव प्राप्नोति, न वा बहिरङ्गत्वाद्, बहिरङ्गोऽयं द्विगवर्थ सत्येव द्विगावेकशेषात्प्रागभावादेकशेषे

बोध्यम् ॥ समुदाये शब्दसमाप्तौ पञ्चगव पटा इत्यादौ तद्धितार्थेऽपि समाहारसम्भवात्कथ तेनापि तद्व्यावृत्तिरत आह

समाहारेण व्यपदिष्टस्येति । (कै)

प्रतिपदोक्तपरिभाषया तद्धितार्थद्विगोस्तु तत्त्वाभावादिति भाव ॥ पञ्च पूल्य इत्यनेन नेद तुल्यमित्याह

यदा बहूनामिति ॥ (कै)

असमाश्वसतेति । (कै)

वस्तुत समासेऽन्तवर्तिविभक्त्यर्थसख्यानवगमेन सर्वत्र समासादेकशेषेणैव बहुवचनादीति भाष्याशय । अत एव एव तर्हि त्यादि-

---

सति पश्चादुपजायमानत्वादन्तरङ्गे प्राथमकल्पिके द्विगवर्थे चरितार्थ एकवद्भावो ऽत्र न भविष्यति, यथैव पञ्चगव पटा इत्यत्राप्येवमेव भविष्यति, सत्य यदा पटा प्रत्येक पञ्चभिर्गोभि क्रीता यदा तु बहव पटा सहता पञ्चभिर्गोभि क्रीयन्ते तदाऽयमेकशेषस्याविषय यदि तर्हि समाहारद्विगोग्रहण नार्थोऽनेन कथ समाहरण समाहार समूहस्तस्यैकत्वाद्यूथ वनमित्यादिवदेकवचन भविष्यति यदि तर्हि समाक्रियत इति समाहार इति कर्मसाधन समाहारशब्दस्तदा ऽपेक्षितपरस्परा पञ्चपूला समासार्थ इति बहुवचनप्रसङ्गे ऽतिदेश आरभ्यते तदाह, प्रत्यधिकरण वचनोत्पत्ते सख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानमिति, अधिकरण द्रव्यम । सख्यावाची पञ्चादिशब्द, यत्सख्याविशिष्ट द्रव्यमभिधीयते तदभिधानयोग्य वचनमुत्पद्यते पञ्चपूलीशब्देन पञ्चपूला समाक्रियमाणा उच्यन्तेऽत समासार्थस्य पञ्चादिभि सामानाधिकरण्याद् द्विवचनबहुवच

परिहृत ' वे त्यन्त भाष्य सगच्छते । अन्यथा तदसगतिरित्यन्ये ॥

उत्तरपदद्विगुस्तु न समाहारग्रहणस्य व्यावर्त्य इत्याह

उत्तरपदत्वे त्विति ॥ (कै)

सत्यपि प्रातिपदिकत्वे इति । (कै)

तत्त्वे सत्यपि स्वगतसख्याद्यभावान्न तत प्रत्यय इति भाव । पञ्चगवप्रिय इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वाभावाच्च न प्रातिपदिकत्वमित्यपिना सूचितम ॥

नप्रसङ्गे एकवचन विधीयत इत्यर्थ , सख्यासामानाधिकरण्यादित्यनेन कर्मसाधनत्व समाहारशब्दस्य दर्शयति, भावसाधने तु वैयधिकरण्य पञ्चाना पूलानाम । न वा समाहारैकत्वादिति अयमर्थ तिरोहितावयवभेद समूहरूप समाहारो द्विग्वर्थस्तस्यैकत्वाद्वनादिवदेकवचनसिद्धेर्नाच सूत्रेण प्रयोजनम् अवश्य च तद् भावसाधन समाहार आश्रयणीय । अन्यथा पञ्चाना खट्वाना समाहार पञ्चखट्वीत्यच वा टाबन्त इति स्त्रीत्वपक्षे खट्वाशब्दस्यानुपसर्जनत्वाद् ह्रस्वो न स्यात् अनुपसर्जनत्व चाप्रथमानिर्दिष्टत्वादनेकविभक्तित्वाच्च, भावसाधने तु पञ्चाना खट्वाना समाहार, समाहार समाहारेणेति समासार्थस्य नानाविभक्तियोगेऽपि खट्वाशब्दस्य नित्य षष्ठ्यन्तत्वादेकविभक्ति चेत्युपसर्जनत्वाद् ह्रस्वत्व सिध्यति, एकवचनमित्येतत्सूत्तरार्थं कर्तव्यमेव । 'पञ्चपूलीति' 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यत' इति स्त्रीलिङ्गत्वाद् 'द्विगो रिति ङीप ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ॥

पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमङ्गशब्दसम्बन्धे युक्तिमाह

नहीति ॥ (कै)

एवं च पूर्वपक्षात्सिद्धान्ते को विशेष इत्यत आह

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम ॥ प्राण्यङ्गाना द्वन्द्व एकार्थं स्यात । एव तूर्याङ्गाना सेनाङ्गानाञ्च । पाणिपादम । मार्दङ्गिकपाणविकम । रथिकाश्वारोहम । इह प्राणिसेनयोरङ्ग नामावयव । तूर्यस्य तु अङ्ग नामोपकारक बोध्यम । मार्दङ्गिकेत्यादौ मृदङ्गवादन शिल्पमित्यर्थे शिल्पमिति ठक । पाणिपादमित्यादौ जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धे व्यति

'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' ॥ इह यस्य द्वन्द्वस्य कश्चिदवयव प्राण्यङ्गवाची कश्चित्तूर्याङ्गवाची कश्चित्सेनाङ्गवाची यथा पाणिमार्दङ्गिकाश्वारोहा इति स व्यतिकीर्णावयवोऽपि प्राण्यङ्गादीना द्वन्द्वो भवत्येवेत्येकवद्भाव प्राप्नोति तत्राह 'अङ्गशब्दस्येत्यादि'। ननु पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमेव परिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्ग सम्भवति, एव तद्व्यङ्गानामेव रूपस्य बहुवचनान्तस्य सतोऽङ्गशब्दस्य प्रत्येक सम्बन्धो न तु प्रत्येकपरिसमाप्तस्य पश्चाद्बहुवचनसबन्ध । 'त्रीणि वाक्यानि सपद्यन्त इति । सूत्र तु तेषामेव ग्रहणाकवाक्यमिति भाव । तत्र प्रथमेन वाक्येन प्राण्यङ्गाना प्राण्यङ्गयोरेव द्वन्द्व कृतस्तस्यैकवद्भावो विधीयते द्वितीयेन तूर्याङ्गाना तूर्याङ्गैरेव तृतीयेन सेनाङ्गाना सेनाङ्गैरेवेति न सकरप्रसङ्ग,

तस्मादन्यथेति । (कै)

अङ्गानामित्येवरूपबहुवचनान्तस्य सत प्रत्येक समाप्तिरित्यथ । पूर्वपक्षे प्राण्यङ्गस्य तूर्याङ्गस्येत्यादिवचनव्यत्यया व्यतिकर शङ्कित । सिद्धान्ते तु प्राण्यङ्गानामित्यादिबहुवचनान्तलक्ष्यसंस्कारकवाक्यात फलाभावात प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव समास एकवद्भाव इति विशेष

करनिरासार्थं वचनम् । हस्त्यश्व हस्त्यश्वा.येत्यत्र तु सेनाङ्गत्वेऽपि परत्वात्प शुलक्षणो विकल्प इति विभाषावृक्षेत्यत्र भाष्यकैयटयो स्थितम् । अथ कथ रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलमिति । नपुसकह्रस्वत्वेन हि भाव्यम । उच्यते । रथादिसहिता करिण्य इति मध्यमपदलोपी समासो बोध्य । यद्वा । रथश्च वाजी चेत्यादि विग्रह । जातावेकवचनम । फलसेनादीना बहुप्रकृतिरिति वक्ष्यमाणत्वान्नैकवद्भाव । एतेन पातितैरथनागाश्वैरिति ।

तथा तूर्याङ्गानामिति द्वन्द्व एकवद्भवतीत्यपेक्षते, अत्राङ्गशब्द उपकारक वचन पूर्वत्रोत्तरत्र चावयववचन सेनाङ्गाना चेति पूर्ववदपेक्षा । पाणि पादमिति' । अत्र जातिरप्राणिना'मित्येव सिद्धे व्यतिकरनिरासाथ वचनम् । 'मार्दङ्गिकपाणविकमिति । शिल्पमिति ठक, । 'वीणा वादकेति' । 'नित्य क्रीडाजीविकयो रिति समास विपञ्ची परिवादिनी तज्जीविक परिवादक । पणवमृदङ्गमित्यादौ तु 'जातिरप्राणिना'मित्येव सिद्धम । 'रथिकाश्वारोहमिति' । कथ रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुल मिति, यावतैकवद्भावे सति नपुसकह्रस्वत्वेन भाव्यम्, निरङ्कुशा कवय रथवाजिपत्तिसहिता करिण्यो रथवाजिपत्तिकरिण्यस्ताभि समाकुल मिति वा समर्थनीयम् । द्वन्द्वस्येत्यारभ्य 'विभाषा समीपे' इत्यन्तस्य प्रकरणस्यानारम्भणीयता शङ्कते । इतरेतरयोग इत्यादि' । सिद्धमेवैक वचनमिति । ततश्चानारम्भणीय प्रकरणमिति भाव । परिहरति ।

इति भाव । केवलप्रातिपदिकस्य पदान्तरेणान्वयायोगाद्विभक्त्यन्तस्यैवान्वयो वाच्यस्तथा च श्रूयमाणविभक्तिं त्यक्त्वा विभक्त्यन्तरकल्पने गौरवाद्बहुवचनान्तस्यैवाङ्गशब्दस्यान्वय इति तात्पर्यम् ॥

वाक्यचर्यमिति । (कै)

बहुवचनान्ताङ्गशब्दघटितमित्यर्थ । अत्र तूर्याङ्गशब्देन वादका

इत्यर्थ रथाश्वेभनिषादिना प्रगे इति माघस्य व्याख्यात । इहापि मध्यमपदलोपादेकवचनान्तेन विग्रहाद्वा । यद्वा कृतद्वन्द्वानामेकशेष । तथा च तिङ्स्त्रीणि त्रीणीति सूत्रे लुट प्रथमस्येति सूत्रे च भाष्यम । उभय ह्रीष्यते बहूनि शक्तिकिटकानीति । माघटिप्पणे रथतुरङ्गाश्वेभे निषीदन्तीति णिन्यन्तेनोपपदसमास इति समाधानान्तर सारम् । यद्यपि चार्थे द्वन्द्व

इद त्विति' । क पुनरसौ विषयविभाग इत्याह । प्राण्यङ्गादीनामिति' । कथ पुन प्राण्यङ्गादीना द्वन्द्व एकवचनो भवतीत्यस्य वचनस्य प्राण्यङ्गादीना समाहार एवेत्यर्थो भवतीति, वचनव्यक्तिभेदात, एव ह्यत्र वचन व्यज्यते य एकवचनो द्वन्द्व स एषा भवतीति न पुन प्राण्यङ्गादीना यो द्वन्द्व इत्यनूद्य तस्यैकवचनता विधीयते एकवचनान्तस्य द्वन्द्व समाहारद्वन्द्व स प्राण्यङ्गादीनामपि 'चार्थे द्वन्द्व' इत्येव सिद्ध इति स एवैषामिति नियम सपद्यते, दधिपय आदिष्वपि येषा ब्रह्मप्रजापत्यादीनामनेन प्रकरणेन नियमस्याप्राप्तिस्तेषा ताव चार्थे द्वन्द्व' इत्यनेन प्राप्तो द्वन्द्व प्रतिषिध्यते य एकवचनो द्वनद्व स एषा न भवतीति वचनव्यक्त्याश्रयेण येषामपि दधिपयसी इत्यादीना जातिरप्राणिना'मिति नियमस्य प्राप्तिस्तेषामनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति यद्यपि नियमस्य प्रतिषेधो युक्तस्तथापि ब्रह्मप्रजापत्यादिभि साहचर्यादेकवचनो द्वनद्व इत्येतावन्मात्रस्यापेक्षणात्समाहारद्वनद्व एव प्रतिषिध्यते न नियम वृत्त्यादिविभाषा

(द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ।) (अ २ । पा ४ । आ १)

एव गृह्यन्ते । मृदङ्गशङ्खपणवा इति अल्पाच्तरम् (२ । २ । ३४) इति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् तत्साहचर्याच्च सेनाङ्ग शब्देन रथाद्यारूढानामेव ग्रहण न ग्राम हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति 'येन विधिरि ति (१ । १ । ७२) सूत्रस्थभाष्यस्वरसाच्च फलसेना (वा-६ । ४ । १२) इत्यत्र तु सेनाशब्देन हस्तिरथादय एवेत्याहु ॥

इत्येवतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहित । समाहारस्यैकत्वाच्च सिद्धमेकवचन तथापि नियमार्थमिद प्रकरणम, प्राण्यङ्गादीनामेकवचन द्वन्द्व एव । समाहारद्वन्द्व एवेत्यर्थ । न च समाहारे एषामेवेति विपरीत ग्राह्यम । तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात । तद्धि समाहारैक वचनव्यावृत्तये क्रियते तिष्यपुनर्वस्विदमिति ॥

प्रयोजन तु तत्रैव वक्ष्याम । अथैव कस्मान्न विज्ञायते इतरेतरयोगपक्षे ऽप्राप्त एकवद्भावो विधीयत इति । उच्यते । यदीतरेतरयोगविहितद्वन्द्व स्यैकवद्भावो विधीयेत द्वन्द्वाच्चुदषहान्तेत्यादिना समाहारनिबन्धन कार्यं न स्याद् दधिपय आदिषु तु यस्य द्वन्द्वस्यैकवचनप्राप्तिस्तस्य प्रतिषिध्येतेति समाहारद्वन्द्वस्यैकवचनताया प्रतिषिद्धायामपि द्वित्वबहुत्वाभावाद् द्विव चनबहुवचने न स्यातामतो नियम एवाङ्गीकर्त्तव्य, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, अथ नियमोऽपि भवन्नेवमेव कस्माद्भवति प्राण्यङ्गादीना समाहार एवेति न पुन प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति, उच्यते । एव हि विज्ञायमाने दधिपय आदिषु येषामनेन प्रकरणेन नियमो न प्राप्नोति तेषु प्रतिषेधोऽनर्थक स्यात, तिष्यपुनर्वस्वोरिति बहुवचनग्रहणमनर्थक स्यात तद्धितसमाहारद्वन्द्वपक्षे तिष्यपुनर्वस्विदमित्यत्रैकवचनस्य प्रसङ्गे द्विवचन माभूदित्येवमर्थम । यदि च त्वदुक्तो नियम स्यात्तिष्यपुनर्वस्वोरत्र प्रकरणे ऽनङ्गीकृतयोः समाहारद्वन्द्वाभावादनर्थक तत्स्यात अतो वृत्तिकारोक्त मेव नियमस्वरूपमिति निरवद्यम् ॥

अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥

प्रतिपत्ता । (कै)

अनुवादे चरणानाम ॥ चरणाना द्वन्द्व एकवत्स्यात । चरणशब्द कठकालापादिष शाखाभेदेषु मुख्य । तदध्यायिषु पुरुषेषु गौण । उभयेषा चैषा गोत्रञ्च चरणै सहेति जातिसञ्ज्ञा । तत्र शाखाभेदवाचिना जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावस्य सिद्धत्वाद्गौणोऽपि पुरुषवृत्तिरेवेह गृह्यते । उदगात्कठकालापम । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम । इह यदा कठकालापेषूदितेषु प्रतिष्ठितेषु चावाभ्या तत्र गन्तव्यमिति सवाद कृत्वा तत्र विस्मृत्य कश्चि दास्ते तत्र प्रतीदमुच्यते । ननूदगात्कठकालापन्तत्किमास्यत इति । अतो भवत्यनुवाद । कठेन प्रोक्तमधीयते कठा । वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनि ।

'अनुवादे चरणानाम' ॥ चरणशब्द कठकालापादिषु शाखाभेदेष मुख्यस्तदध्यायिषु पुरुषेषु गौण उभयेषा चैषा 'गोत्रञ्च चरणै सहे'ति जातिसञ्ज्ञा तत्र शाखाभेदवाचिनो 'जातिरप्राणिना'मित्येकवद्भावस्य सिद्धत्वाद्गौणोपि पुरुषवृत्तिरेव गृह्यत इत्याह । चरणशब्द शाखानिमि त्तक इति' । शाखाध्ययननिमित्तक इत्यर्थ । गौण इति क्वचित्पठ्यते क्व चिन्न । 'प्रमाणान्तरावगतस्येति' । शब्दादन्यत्प्रमाण प्रमाणान्तर प्रत्यक्षादि । 'सङ्कीर्त्तनमात्रमिति । मात्रशब्दो ऽवगतिव्युदासाय, मन्त्वर्थप्रतिपादनाय प्रयोग स चेदर्थ प्रमाणान्तरेणावगत किमिति शब्द प्रयुज्यते, कार्या न्तरविधानार्थ यदा हि कठकालापेषूदितेषु आवाभ्या तत्र गन्तव्यमिति

स्थेणोरद्यतन्याम् इति । (भा)

अद्यतनीति लुङ सञ्ज्ञा ॥

कठचरकाल्लुक । तदधीते तद्वेदेत्यण । प्रोक्ताल्लुक । कलापिशब्दात्कलापि नोऽण । नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारीत्यादिना टिलोप । अध्येत्रणो लुक । एतेन कौथुमो व्याख्यात । यदा तु उदयप्रतिष्ठे नानूद्येते किन्तु अज्ञाते ज्ञाप्येते तदा प्रत्युदाहरणम । उदगु । कठकालापा ॥ स्थेणोरद्यतन्यामेवेति वाच्यम् ॥ स्थेणो किम । अनन्दिषु कठकालापा । अद्यतन्या किम । उद्यन्ति कठकालापा ॥

सवाद क्ततो भवति स च विस्मृत्योदास्ते तदा त प्रतीदसुच्यते ननूदस्था त्कठकालाप किमास्यत इति। कठेन प्रोक्तमधीयते कठा, वैशम्पायनान्ते वासित्वासिनि 'कठचरकाल्लुक, कलापिशब्दा त्कलापिनोऽण' नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारीत्यादिना टिलोप, उभयत्राध्येत्रणो लुक एतेन कौथुमो व्याख्यात 'यदा तु प्रथमत एव शब्दोपदेश इति'। प्रमाणान्तरे णानवगतस्य शब्देनाद्य प्रत्यायनमित्यर्थ । 'उदगुरिति'। 'आत' इति मेजुस 'उस्यपदान्ता'दिति पररूपत्वम्, अद्यतनीति लुङ पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा । अनन्दिषुरिति'। टुनदि समृद्धौ, सिजभ्यस्तेति जुस ।

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः । २।४।७॥

जनपदे विशेष इति । (कै)

जनपदस्थानविशेष इत्यर्थ ॥

ग्रामप्रतिषेध इति (भा)

ग्रामग्रहणेन नगराणां ग्रहणं नेत्यर्थ ॥ भाष्ये

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामा ॥ अग्रामा इत्येकवचनस्य स्थाने सौत्रं बहुवचनम् । विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनान्देशवाचिनाञ्च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवत्स्यात । सूत्रे चत्वारोऽपि शब्दा अवयवधर्मेणावयविनि द्वन्द्वे बोध्या । नदीदेश इत्यसमासनिर्देश । उध्यश्च इरावती च

"विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामा" ॥ विशिष्टलिङ्गानामित्यस्य विवरणं भिन्नलिङ्गानामिति, विपूर्व शिषिर्भिदिना समानार्थ, तथा च भेदकं विशेषणं भेद्यं विशेष्यमित्युच्यते तेन नञ्विशिष्टेनेत्यत्रापि भेदद्वारेणैवाधिकसमर्थो व्याख्यात यस्य हि नञ् भेदकं स नञाधिको भवति । नदीवाचिनामित्यादि'। कथं तर्हि सूत्रे विशिष्टलिङ्गादिशब्दानां द्वन्द्वेन सामानाधिकरण्यमित्याह । नद्यवयव इत्यादिना । अग्रामावयवोऽग्राम इत्यपि

उभयतश्चेति । (भा)

यो ग्रामाणां प्रतिषेधः । उभयतोग्रामसर्वावयवकस्य ग्रामान्यतरावयवस्य वेत्यर्थः । नगरसर्वावयवे च

उद्ध्यैरावति । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गा किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकया । नदीदेश इति किम् । कुक्कुटमयूर्यौ । अग्रामा किम् । जाम्बवं नगरं शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ । अत्र पूर्वपदार्थस्य अग्रामत्वेऽपि उत्तरपदार्थस्य ग्रामत्वात्तदाश्रयः प्रतिषेधः ।

प्रत्यर्थम्, अग्राम इति चैकवचनस्थाने बहुवचनम् । 'असमासनिर्देश एवायमिति । समासे हि व्यतिकीर्णावयवो द्वन्द्व एकवत्स्यात्, 'गङ्गाकुरुक्षेत्रे इति' । समासो हि भवन्नितरेतरयोगे चेद् द्विवचनप्रसङ्गः, समाहारे चेन्नपुंसकत्वप्रसङ्ग इति भावः । 'उद्ध्यैरावतीति' । उज्झ उत्सर्गे भिद्योद्ध्यौ नदे' । देशः खल्वपीति । उदाक्रियत इति शेषः । जाम्बवशालूकिन्याविति' । जाम्बवं नगरं शालूकिनी ग्रामः, तत्रोभयतश्च ग्रामाणामिति प्रतिषेध एव भवति ग्रामोभयावयवस्तु द्वन्द्वो नोदाहृतः । जनपदो हि देश इति । जना यत्र सञ्चरन्ति स देश इत्यर्थः । अवश्यं जनपदो देश इत्यङ्गीकर्तव्यमित्याह । 'तथा चेति' । ग्रामे नाध्येयम् । अभक्ष्या ग्रामकुक्कुटा इत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरमपि गृह्यते तद्वदिहापि नगरावयवस्यापि द्वन्द्वस्याप्रतिषेधः स्यात्, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं प्राचां ग्रामनगराणा'मिति ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति इह शास्त्रे ग्रामग्रहणे नगरं गृह्यतइति, नैतत्सूच्यते वक्ष्यति हि तत्र ग्रामत्वादेव सिद्धे नगरग्रहणं प्रवृत्तिभेदज्ञापनार्थं ग्रामग्रहणमङ्गविशेषणं पूर्वेषका-

"अनगराणामिति"

प्रतिषेध इति भाव ॥ तदाह

ग्रामनगरेत्यादि ॥ (कै)

तदुक्त उभयतश्च ग्रामाणा प्रतिषेधो वक्तव्य इति। नदीग्रहणमदेशत्वात। जनपदो हि देश। अत एव पर्वताना न। कैलासश्च गन्धमादन च कैलासगन्धमादने ॥

सप्तमी, नगरग्रहण तूत्तरपदविशेषण पूर्वपाटलिपुत्रक इति, वाहीकग्रामे भ्यश्च उदीच्यग्रामाच्चेत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरग्रहण न स्यात्तस्मादाह ग्राम इत्यत्र नगरप्रतिषेध इति । ग्रामाश्रयस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेध इत्यर्थ । उभयतश्चेति' ग्रामनगरात्मके उभयस्मिन्सति ग्रामाश्रय प्रतिषेध एव वक्तव्यो न पुनर्नगराश्रय प्रतिषेध इत्यर्थ ॥

क्षुद्रजन्तवः।२।४।८॥

अर्हार्थे इति। (कै)

अनेन क्षुद्रशब्देनोरगोऽप्यर्हाय । तेन जन्तुशब्दस्य कर्मधारय इति ध्वनितम्॥ भाष्ये

स्व शोणित नास्तीति। (भा)

यथा जलौकप्रभृतीनाम्॥

क्षुद्रजन्तव ॥ एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात। यूकालिक्षम्। आनकुलात क्षुद्रजन्तव ॥

"क्षुद्रजन्तव "॥ क्षुद्रशब्दोयमस्त्येव कृपणे क्षुद्रोय पुरुष इति अस्त्यङ्गहीने शीलहीने च 'क्षुद्राभ्यो वेति, अस्ति परिमाणापचये क्षुद्रा स्कन्दला इति, इह तु जन्तुशब्दसमभिव्याहारादन्तिमस्य ग्रहणमित्याह 'अपचितपरिमाण क्षुद्र इति'। अल्पशरीर इत्यर्थ अपचयस्यापेक्षि कत्वादनवस्था माभूदिति स्मृतिमुपन्यस्यति। 'क्षुद्रजन्तुरनस्थि स्यादिति'। यस्यास्थीनि न विद्यन्ते सोनस्थि, स्मृत्यन्तरमाह। 'अथ वेति'। क्षोत्तव्यः क्षुद्र अर्हार्थेऽपि स्मायितक्षीत्यादिना रक प्रत्यय य क्षुद्यमानोऽपि न म्रियते यथा जलूका स क्षुद्रजन्तु यस्तु म्रियते स पापनिमित्तत्वान्न क्षोदाह, क्षुद्र एव य इति व्युत्पत्तिवशादेवाय प्रसिद्ध इत्यर्थ । स्मृत्यन्तर माह। 'शत वेति'। प्रसृतिरञ्जलेरर्द्ध येषा शत प्रसृतौ भवति शतेनाञ्जलि पूयत इत्यर्थ। स्मृत्यन्तरमाह। 'केचिदानकुलादपीति। नकुल पर्यन्ता क्षुद्रजन्तव इत्यर्थ । 'इतरासान्तद्विरोधादिति'। अनस्थ्यादिभि स्मृतिभिर्ये प्रयोगा उपदर्शिता न ते सर्वे ताभि सगृह्यन्त इत्ययमत्र विरोध॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ।२।४।९॥

यत्नेनेति । (कै)

पुनर्विधानार्थेनेत्यर्थ ॥

येषाञ्च विरोध शाश्वतिक ॥ येषां नित्य वैर तेषां द्वन्द्व एकवत्स्यात । गोव्याघ्रम् । गजसिंहमित्यादि । विरोधो वैर न तु सहानवस्थानादि । छायातपावित्यादावतिव्याप्तेः । शश्वदिति त्रैकाल्यामाह । तत्रभवाद्यर्थे कालाट्ठञ् । तान्तात्परत्वेपि निपातनादिकादेश । अव्ययानां भमात्र इति प्राप्तस्य टिलोपस्याभावश्च सामान्यापेक्षमिकस्य केनाबाधे ज्ञापकमिदम् । तेन कान्दविकादि सिद्धमिति कश्चित् । वस्तुतस्तु कन्दु स्वेदनी तत्र संस्कृत भक्षा इत्यण् । कान्दवम् तदस्यपण्यमिति ठक । शाश्वतिक किम् । चैत्रमैत्रौ कलहायेते । एतेन देवासुरैरमृतमम्बुनिधिममन्थेति भारविप्रयोगो व्याख्यात । तेषां हि अमृतादिप्रयुक्त कादाचित्कोविरोधो न तु नित्य । मन्थनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात् । इह पशुशकुनिद्वन्द्वावकाशौ महाजोरश्च महाजोरश्चा । हंसचक्रवाक हंसचक्रवाका । येषाचेत्यस्याव काश श्रमणब्राह्मणम् । मार्जारमूषकम् । अश्वमहिष काकोलूकमित्यत्रो भयप्रसङ्गे परत्वात्पशुशकुनि विभाषा प्राप्ता चकारेण पुनविधानाद्येषां चेति नित्यमेव भवति ॥

'येषां च विरोध शाश्वतिक' ॥'विरोधो वैरमिति'। न सहानवस्थानादि, छायातपावित्यादावपि प्रसङ्गात, पूर्वसूत्राच्चानुवृत्तेन जन्तुग्रहणेन विरोधस्य विशेषणात् जन्तूनां हि विरोधो वैरमेव भवति ।

शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ॥

प्रत्यय इति । (कै)

दिक्शब्देभ्य इत्यादिना ऽस्ताति तस्य च लुगिति भाव ॥

डोम्बा इति । (कै)

श्मशाननिकटे ये च सन्ति मृतवस्त्रचितिकाष्ठादिग्राहका- श्चण्डालसदृशास्ते डोम्बा इत्युच्यन्ते । तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति श्रुते शूद्राणा यज्ञकर्मणि बहिष्कृतत्व विरुद्धमित्यत आह

'शाश्वतिको नित्य इति'। शश्वदिति त्रैकाल्यमाह, 'तत्र भव' इति कालाट्ठञि तान्तादपि निपातनादिकादेश, अव्ययाना भमात्रे टिलोपा भावश्च, गोपालस्यापत्यानि गौपालय, अत्र कादाचित्को विरोध । 'चकार पुनरित्यादि'। पशुशकुनिद्वन्द्वावकाशो महाजोरभ्र महाजोरभ्रा हसचक्रवाक हसचक्रवाका, विरोधिनामेकवद्भावस्यावकाश श्रमणब्राह्मण मार्जारमूषिकम् । अश्वमहिष काकोलूकमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्पशु शकुनिविभाषा स्यात, चकारादयमेव भवति ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ अबहिष्कृताना शूद्राणा द्वन्द्व एकव त्स्यात् । तक्षायस्कारम । रजकतन्तुवायम् । शूद्रशब्दोऽत्र त्रैवर्णिकेतरपरः न

"शूद्राणामनिरवसितानाम'॥ शूद्रशब्दोत्र त्रैवर्णिकव्यतिरिक्त- जातिमात्रवचनो न वृषलपर्याय, निरवसितप्रतिषेधात । 'निरवसित

शूद्राणामिति । (कै)

पूर्वोक्तश्रुतिरूपाग्निहोत्रादिविषयेति भाव ॥

तक्षादीनामिति । (कै)

तेषा प्रतिलोमत्वादिति भाव । शूद्रशब्दो ऽत्र सूत्रे त्रैवर्णिकेतरपर इति बोध्यम ॥

स्मृतिकारैरिति । (कै)

भस्मना शुध्यते कास्यमि त्यादि ॥

तु शूद्रत्वजातिपर । अनिरवसितानामिति प्रतिषेधात्। निरवपूर्वात्स्यते कर्मणि क्त । निरवसान बहिष्करण तच्चेह पात्रादिवच्छितम् यैर्भुक्ते पात्र न शुध्यति भस्मना शुध्यते कास्यमित्यादिस्मृतिकारोक्तसस्कारेणापि । ते पात्र बहिष्कृताः। अनिरवसितानां किम्। चण्डालमृतपा ॥

इति'। निरवपूर्वात्स्यते कर्मणि क्त, तत्र प्रकृत्यर्थमाह। 'निरवसान बहिष्करणमिति'। अनेकार्थत्वाद्धातूनामुपसर्गवशाद्वेति भाव । पात्रा द्बहिष्करणमिह विवक्षितमित्याह। 'यैरिति 'सस्कारेणापीति'। भस्मना शुध्यते कास्यमित्यादिना स्मृतिकारैरुक्तेन न शुध्यति तेन तत्र भोक्तु न लभन्त इति ततो बहिष्कृता भवन्ति ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥

भाष्ये

यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्तमिति । (भा)

द्वन्द्वप्रयुक्तमिदं कार्यं गणे यथोच्चारितशब्दविषयमित्यर्थ ॥ तत्फलितमाह

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ एतानि द्वन्द्वरूपाणि कृतैकवद्भावानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । गवाविकम । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । एषां पशुद्वन्द्वविभाषाया प्राप्ताया वचनम् । कुब्जवामनम् । कुब्जकैरातम । पुत्रपौत्रम । श्वचाण्डालम् । स्त्रीकुमारम । दासीमाणवकम् उष्ट्रखरम । शाटीप्रच्छदम् । इहाप्राणिजातिवाचिनामबहुप्रकृत्यर्थ पाठ । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत । मूत्रपुरीषम । यकृन्मेद । मासशोणितम् । दर्भपूतीकम् ।

"गवाश्वप्रभृतीनि च" ॥ द्वन्द्वरूपाणीत्यन्वयात्प्रभृतीनीति नपुंसकोपपत्ति, गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावान्येव पठ्यन्ते तेषामनेन साधुत्वमात्र विधीयते न त्वेकवद्भाव इत्याहु । 'गवाश्वप्रभृतीनीति' । गवाश्वादीना चतुर्णांम्पशुद्वन्द्वे विभाषाया प्राप्ताया वचनम् एवमुष्ट्रखरम् उष्ट्रशशमिति द्वन्द्वशरादीना दर्भपूतीकपर्यन्ताना द्वन्द्वे विभाषाया प्राप्ताया दासीदासादीना 'पुमान्स्त्रिये' त्येकशेषाभावोऽपि निपातनात्, शाटीपटीकमित्यादीनामप्राणिजातिवचनानामबहुप्रकृत्यर्थ पाठ अन्येषां कुब्जवामनादीनाम

गणे इति॥ (कै)

यथोच्चारितमित्यस्य फलमाह

यदा त्विति॥ (कै)

अर्जुनपुरुषम। दर्भोलपम। दासीदासम। अत्र पुमानस्त्रियेत्येकशेषो न। कुटीकुटम। मासश्रोणितम्। भागवतीभागवतम्। गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्तमिति वार्त्तिकम्। गणपाठे रूपमेषा विवक्षित न तु पूर्वोत्तरपदनिर्द्देशमात्रे तात्पर्यमित्यर्थ। तेन अवङादेशाभावपक्षे न भवति। अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्य पशवो गोअश्वा॥

शास्त्रे वचनम। यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्तमिति। गणे यादृशा कृतावङादेशा पठितास्तादृशानामेव द्वन्द्ववृत्त द्वन्द्वकार्यमेकवद्भावलक्षण भवति। 'रूपान्तरेष्विति'। 'अवङ्स्फोटायनस्ये ति विकल्पितत्वाद्यदा नास्ति तदेत्यर्थ। एतेन गणपाठे रूपमेषा विवक्षित न पूर्वोत्तरपदनिर्द्देशमात्रे तात्पर्यमित्युक्त भवति॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जन-पशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरो-त्तराणाम् । २ । ४ । १२ ॥

द्वन्द्वप्रकृतिवृत्तिपदानि तेषां बहुत्वे चिप्रवृत्तिष्वेव स्यादत आह

बहव इति ॥ (कै)

पदार्था । (कै)

तादृशपदार्थप्रतिपादका शब्दा तदर्थाना बहुत्वगमकस्यैक-वद्भाव एव । यदा बदरत्वेनैवानेकेषां भानमेकवद्भावबलादिति

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तरा णाम ॥ २ । ४ । १२ ॥ वृक्षादीना समाना द्वन्द्व । अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रय च विभाषा एकवद्भाव । वृक्षादौ विशेषाणा ग्रहणम् । तथाहि । वृक्षादि शब्दै प्रत्येक द्वन्द्वो विशेष्यते । न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्व । न च द्वयोः सह

'विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्त राणाम्" ॥ २ । ४ । १२ ॥ अत्र वृक्षादिभि प्रत्येक द्वन्द्वो विशेष्यते न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्व न च द्वयो सहप्रयोग, एकशेषात्, न च पर्यायाणामपि सहप्रयोग, 'विरूपाणामपि समानार्थाना' मेकशेषवचनात्, नापि विशेषेण

नैकार्थाभावविरोध ॥ एतत्सूत्रानुपात्त फल द्वन्द्वस्यैहोपादान बहुप्रकृतित्वनियमायेत्याह

जातिरिति । (कै)

न च जातिप्राधान्य एव जातिरित्यस्य प्राप्तिस्तत्र च न बहुवचन तस्या एकत्वात । अत एव क्षीरोदक सयुक्त इति 'अन्तादिवच्चे' ति (६ । १ । ८५) सूत्रस्थभाष्यप्रयोग सगच्छते । जात्याख्यायाम (१ । २ । ५८) इति सूत्र च भगवता प्रत्याख्यातमिति वाच्यम् । जातिप्राधान्ये एव जातौ व्यक्तिद्वारकपरम्परया सख्यान्वये तत्सम्भवात् तदेव जातिप्राधान्ये व्यक्तिद्वारकपरम्परया सङ्ख्यान्वये बदरामलक-

---

प्रयोगः । एकशेषात । एव पर्याययोरपि । विरूपाणामपि समानार्थाना मेकशेषारम्भात । नापि वृक्षस्य धवस्येत्यादिसामान्यविशेषयोर्वाचनिकद्वन्द्व निषेधस्योक्तत्वात । न च प्राच्यभरतेष्विति निर्देशादनित्य स इति वाच्यम् ः तथापि वृक्षधवमित्यादिप्रयोगादर्शनेन निषेधस्यैव प्रकृते प्रवृत्ते । तस्मा द्विशेषाणामेवेह ग्रहण स्थितम् । प्लक्षन्यग्रोधम प्लक्षन्यग्रोधा । वस्तुष-

---

सह प्रयोगो वृक्षस्य धवस्येति, वृक्षशब्देनैवाशेषविशेषाक्षेपाद्धवादिशब्द प्रयोगस्य निष्फलत्वात कथ तर्हि गोबलीवर्दावित्यादौ सामान्यविशेषयो सह प्रयोग बलीवर्दशब्दसनिधौ गोशब्दस्य स्त्रीगवीष्वेव वृत्तेद्वयोरपि विशेषवचनत्वादिति चेद् इहापि तर्हि धवपदसनिधौ वृक्षशब्दस्य तद्व तिरिक्तविषयतया द्वन्द्वप्रसग, कि च वाक्येऽपि कथ सहप्रयोग ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोप्यागत इति प्राधान्यख्यापनार्थमुक्तार्थस्यापि प्रयोग इति चेद् द्वन्द्वेऽपि तर्हि प्राप्नोति, तस्मादनभिधानमेवाश्रयणीयम् । नहि वृक्षधव

मित्येव । पाठान्तरे । आद्यव्याख्याया बदरामलकानीत्यपि । व्यक्ति-प्राधान्ये तु बदरामलकानीत्यपि । जातौ साचात्सङ्ख्यान्वये बदरा-मलके इत्येव व्यक्तिप्राधान्ये व्यक्तेरेकत्वविवक्षाया बदरामलके बदरामलकमित्युभयमिति लभ्यते इति बोध्यम् ॥

व्याचक्षत इति । (कै)

अन्यचेत्यस्येह पाठसामर्थ्याद्विकल्पो बहुप्रकृतित्व चानेन विधे-यमिति लभ्यत इति बोध्यम् । अत एव वार्तिकव्याख्यानभाष्ये विभाषेत्युक्तम् ॥

तम । रुरुपृषता । कुशकाशम । कुशकाशा । व्रीहियवम । व्रीहियवा । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम । गोमहिषा । तित्तिरिकपिञ्जलम । तित्तिरिकपिञ्जला । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम । पूर्वापरे । अधरोत्तरम । अधरोत्तरे । अत्र वार्त्तिकम । बहुप्रकृति फलसेनावनस्प तिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानामिति ॥ एषा बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकव

मिति लोकेऽभिधानमस्ति, अतो वृक्षविशेषवाचिना ग्रहणम्, एव मृगा दिष्वपि द्रष्टव्यम् । 'इत्येतेषा द्वन्द्व इति' । एतेषामित्येकापि षष्ठी विषय भेदाद्भिद्यते, वृक्षादीञ्छकुनिपर्यन्तान्प्रत्यवयवषष्ठी अश्ववडवादीन् प्रति निर्द्धारणषष्ठी येऽत्राप्राणिनस्तेषा 'जातिरप्राणिना' मिति नित्य समा हारद्वन्द्वे प्राप्ते उभयत्र विधीयते यो विभाषाप्राप्तैकवचनो द्वन्द्व स एषा भवतीति वचनव्यक्त्याश्रयणेन तेषामेव वृक्षादीनामन्यै सह द्वन्द्वे यथाप्राप्त नित्यो विकल्पितो वा एकवद्भावो भवति व्रीहिकुशप्लक्षमिति जातिर प्राणिनामिति नित्य, इक्षुशब्दस्यापि इयत्राद्रव्यवाचित्वा 'ज्जातिर

अन्येत्विति। (कै)

वार्तिकव्याख्यानभाष्ये विकल्पो न वाचनिक किन्तु विभाषावृत्ते ति सूत्रप्राप्तिविषयानुवादक । तस्मादेषा य एकवद्भवति यश्च विभाषा एकवद्भवति स सर्वोऽपि बहुप्रकृतिरेवेति वाच्यम् इति वार्तिकव्याख्यानभाष्यार्थ । एवमेव यूकालिचा इत्यपि भाष्यव्याख्येय । अत एवाग्रे बहुप्रकृतिरेव यथास्याद् इत्येव प्रयोजनमुक्त न तु फलचुद्रजन्त्वग्रे विकल्पोऽपि प्रयोजनत्वेनोक्त इति तदाशय । अत्राद्यव्याख्यैव युक्ता । भाष्यकारेण फलचुद्रजन्त्वोर्विभाषाप्रकरणे पाठ कर्तव्य इत्युच्यतेऽतो न वार्तिकप्रयोजनकथनभाष्यविरोधो यथोत्तर मुनीनाप्रामाण्याच्चैवमेव युक्तमित्याहु ॥

दित्यर्थ । नेह । बदरामलकौ । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधावित्यादि । इद वार्त्तिक विध्यन्तरशेषभूत न तु स्वातन्त्र्येण विधायकम । विधित्वे हि स नित्यस्तत्र्हि वनस्पत्यादीनामेतत्सूत्रोपात्तानामपि बहुप्रकृतित्वे विकल्प बाधित्वा नित्य स्यात। अबहुप्रकृतिकत्वे च सौत्रो विकल्प स्यात।

प्राणिना' मित्यस्याप्रवृत्तौ 'चार्थे द्वन्द्व' इत्युभयत्र प्राप्तो भवति पशुग्रहणा हस्त्यश्वादिषु परत्वात् सेनाङ्गलक्षणस्य नित्यविधेर्बाधनार्थम् । मृगशकुनि ग्रहणा किमर्थम् । नह्येतेषामनेन प्रकारेण नित्य एकवद्भाव प्राप्तो यद्बाधनाय विकल्पोऽभ्यनुज्ञायते, अन्यत्र प्राप्त्यभावादेषामुभयत्रैव द्वन्द्व इति नियमो न सम्भवति अथैषामेवोभयत्र द्वन्द्व इति नियम स्याव, क्व तर्ह्येषा स्यात, न क्वचिदिति चेत, यद्येव 'चार्थे द्वन्द्व' इति सामान्यलक्षणमनवकाश स्यात्

सेनाङ्गत्वेऽपीति । (कै)

इद चिन्त्यम । तत्र सेनाङ्गशब्देन हस्त्यारोहादीनामेव ग्रहणात् । अत्र तु सेनाशब्देन हस्त्यश्वादीना ग्रहण भाष्यप्रामाण्यात् । अत एव सग्राम हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति भाष्यप्रयोग सगच्छते । बहुप्रकृतित्वाभावान्नैकवदिति तु न युक्तबहुभिरेव तै सग्रामस्य निष्पाद्यत्वात । वनस्पतिशब्देन वार्तिके वृक्षग्रहणमेतत सूत्रानुपात्तानामपि पाठात । प्रकरणविषयत्वनिश्चयेन सन्देहानुपपत्तिरत आह

वैकल्पिकत्वे तु फलादीनामपि जातिरप्राणिनामित्यादिलक्षणान्तरप्राप्तनित्यमेकवद्भाव बाधित्वा बहुप्रकृतिकत्वे विकल्प स्यात । न च बदरामलक बदरामलकानीति भाष्यदर्शनादिष्टापत्तिरिति वाच्यम । तत्र बदरामलकानीति क्वचित्क पाठ । सोपि बदरामलकानीत्येव प्राप्ते जातिलक्षणो नित्य एकवद्भाव इति व्याख्येय इति कैयटेनोक्तत्वात । यत्तु नित्य एकवद्भावे

विशिष्टविधानमेव तदानीमाश्रयणीय स्यात प्राण्यङ्गादीना समाहारे दधिपय आदीनामितरेतरयोगे वृक्षादीनामुभयञ्चेति अथैषामेवोभयञ्चेत्यनेनान्येषामुभयञ्चापि द्वन्द्वो वायते, अन्यतरच्च तु भवत्येव, एवमपि क्वाप्यञ्चेति न ज्ञायते सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवती'ति चानुपपन्न स्यात । उच्यते । यत्तुल्यजातीयानामेवाय विकल्पस्तत्रैव नियम प्रवर्त्तते मृगविशेषवाचिना मृगविशेषवाचिभिरेवोभयञ्च द्वन्द्व अन्यैस्तु सहान्यतरच्चेति, नान्यमपि न ज्ञायते कान्यतरच्चेति, स्यादेतदेव यद्युभयत्रैषा द्वन्द्व इतिश्रु त स्याद् इह तु विभाषैकवचनो द्वन्द्व इति श्रूयते ततश्च यो विभाषाप्राप्त एकवचनो

येषामिति। (कै)

एतत् सूत्रोपात्तविषय एव सन्देह इति भाव ॥ भाष्ये

नित्यो द्वन्द्वैकवद्भाव प्राप्नोतीति। (भा)

अस्य नियमेन वारणेऽपि नित्यप्राप्नोतीत्यर्थ ॥

अविशेषेणेति। (भा)

एष्वेकवचन द्वन्द्वविषय यद्यच्छास्त्र प्राप्नोति तद्बहुप्रकृतरेवेत्यर्थ इति भाव । एतेन बदरामलके इत्यत्र जातिरित्यस्याप्रवृत्तावपि चार्थे इति विभाषास्यादित्यपास्तम् ॥

पशुत्वेनैव सिद्धेऽश्वग्रहण न कार्य्यमित्याशयेन वार्तिकमित्याह

प्राप्ते विकल्पोऽनेन क्रियत इति मतान्तर कैयटेनोक्तम । तदापातत। बद रामलके तिष्ठत इति तदुत्तरभाष्यविरोधात । उक्तरीत्या प्रकृतवार्त्तिकस्य बहुप्रकृतिके विकल्पविधिपरत्वे हि अन्यत्र नित्य एकवद्भावो दुर्वार स्यादिति दिक । तथापि यदि विभाषावृक्षेत्यत्र पठितत्वादस्यैव योग स्यात्तदा वनस्पत्यादिष्वबहुप्रकृतित्वे विकल्पाभावेऽपि जातिरप्राणिनामिति

द्वन्द्व स मृगविशेषवाचिना मृगविशेषवाचिभिरेव नान्यैरिति वचनव्यक्तौ व्यक्तमेव ज्ञायते ऽन्यै सहेतरेतरयोगद्वन्द्व इति, अथास्या वचनव्यक्तौ विभाषाग्रहण किमर्थं यावता विभाषैवैकवचनान्तो द्वन्द्व प्राप्तस्तन्नैताव देवास्तु य एकवचनो द्वन्द्व स एषामेभिरेवेति। उच्यते। असति विभाषा ग्रहणे वचनव्यक्त्यन्तरमपि सम्भाव्येत एषामेभिः सहैकवचन एव द्वन्द्व इति यथा प्राण्यङ्गादिषु सति तु तस्य नियमस्यासम्भवादभिमतो नियम

पशुत्वादिति ॥ (कै)

नावेति । (कै)

पूर्वविप्रतिषेधादश्ववडवग्रहणमेव न्याय्यमित्याशय ॥ नपुंसकत्वस्य प्रतिपदविधित्वं समर्थ्यते

तच्छब्देनेति ॥ (कै)

भाष्ये

ज्ञास्यामीति । (भा)

अन्तर्भावितण्यर्थं ज्ञापयिष्यामीत्यर्थ ॥

नित्यो विधि स्यात । तस्मात्सर्वप्रकरणशेषोऽयम । एषा फलादीना द्वन्द्वोऽनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन बहुप्रकृतिरेवेति । तेन प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्र अय विकल्पो जातिरप्राणिनामिति नित्यस्य न भवति । एव व्रीहियवौ कुशकाशावित्यादि । प्रकृतसूत्रोपात्तानान्तु इत्थ विषयविभाग । येऽत्राप्राणिनस्तेषा जातिरप्राणिनामिति नित्य प्राप्ते विकल्पो विधीयते । स च

सपद्यते एव पूर्वापरमधरोत्तरमित्यत्रापि नियमस्वरूप विज्ञेयम् पशुद्वन्द्व इत्येव सिद्धेऽश्ववडवग्रहण प्रतिपदविधानार्थं तत्र प्रतिपदविधानादश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे 'पूर्ववदश्ववडवौ' वित्येतद्बाधित्वा 'स नपुसक' मित्येतदेव भवति, तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाज परामर्शः विधीयमान नपुसकत्वमेकवद्भाववदेव प्रतिपदविहित भवति पूर्ववदश्ववडवावित्येतत्तु एकवद्भावाभाव पक्षे प्रवर्तते अश्ववडवौ अश्ववडवान इति, एतदेवाभिप्रेत्य वृत्तिकारस्तत्र वक्ष्यति अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्त इत्यादि । बहुप्रकृतिरिति' ।

इह नित्य इति । (भा)

विनिगमनविरहात्प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार । तेषां समाहार एव इत्येव द्विविधोऽपि नियम इति भाव । अन्यथैतत्प्रयोजनखण्डनपरभाष्येणैषामेव समाहार इति नियमस्यैव लाभात् । एतद् विषये इतरेतरयोगाव्यावृत्त्या द्वन्द्वस्येत्यारभ्यैतत्पर्यन्तनित्यो विधिरित्यादिकैयटासगति स्यात । भाष्यमपि विशिष्टप्रयोजनखण्डनपरम् ॥ भाष्ये

यद्यमिति । (भा)

तेषा तैरेव । तथा च वृक्षादीनामन्यै सह द्वन्द्वे यथा प्राप्त नित्य विकल्पो वा तद्यथा व्रीहिकुशप्लक्षमित्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्य । प्लक्षशब्द स्पर्शे प्लक्षशब्दस्पर्शा इत्यत्र तु चार्थे द्वन्द्व इत्युभयत्र । न चेह जातिरप्राणिनामित्यस्य प्रवृत्ति । अद्रव्यजातित्वात । अप्राणिनामिति हि पर्युदास इत्युक्तम् । पशुग्रहणान्तु हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गलक्षणस्य नित्यविधेर्बाधना

बहवो बहुत्वसख्यायुक्ता वर्त्तिपदार्था प्रकृति कारण यस्य द्वन्द्वार्थस्य स बहुप्रकृति, तदर्थाभिधायित्वाद् द्वन्द्वोपि बहुप्रकृति नेह स्वतन्त्र लक्षणा स्वातन्त्र्ये नित्य चेद्वनस्पत्यादीनामपि । एतत्सूत्रविहित विकल्प बाधित्वा बहुप्रकृतित्वे नित्य एकवद्भाव स्याद् विकल्पे मृगादीनामपि जातिरप्राणिनामित्यादिलक्षणान्तरेण प्राप्त नित्यमेकवद्भाव बाधित्वा बहुप्रकृतित्वे विकल्प स्यात, अतो लक्षणान्तरस्य शेषोऽयन्तत्रापि यदि विभाषा वृक्षेत्यत्र पठितत्वादस्यैव शेषत्व स्यात्ततो वनस्पत्यादिष्वबहु

एव चैकवद्भावप्रकरण व्यथमिति भाव । सवशब्देऽसङ्कुवद्वृत्ति-रित्यभिमान ॥ एवञ्चान्यतरनियमस्य ज्ञापकान्निरासेऽन्यतर एव स्थित इत्याशयेनाह

प्राण्यङ्गादीनामिति । (कै)

"सर्वो द्वन्द्व" (भा) इत्यत्र सवशब्द एतत्प्रकरणस्थसूत्रानुपात्तविषय इति भाव ॥

लिङ्गमशिष्यमिति । (भा)

शास्त्रोक्तलिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारदर्शनादिति भाव ॥ भाष्ये

उत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति । (भा)

र्थम । मृगशकुनिग्रहणा त्ववशिष्यते । तन्नेत्थ वचन व्यज्यते । यो विभाषाप्राप्त एकवचनो द्वन्द्व स मृगाविशेषाणा तैरेव नान्यैरिति । तेनैषामन्यै सह इतरेतरयोग एवेति फलितम । एव पूर्वापरमधरोत्तरमित्यत्रापि पशुद्वन्द्वत्वादेव सिद्धे अश्ववडवग्रहणा प्रतिपदविधानार्थम् । तेनैकवद्भावपक्षे

प्रकृतित्वे एतद्विकल्पाभावेऽपि जातिरप्राणिनामिति नित्यो विधि स्यात्, फलादिषु तु न दोष, एतद्विकल्पप्राप्त्यभावाल्लक्षणान्तरप्राप्तेरेव नियमनात्तस्मात्सवस्यैव प्रकरणस्यार्थशेषत्वादेतदाह । एषां बहुप्रकृतिरेवेति' 'एषां फलादीनां द्वन्द्वोऽनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन् बहुप्रकृतिरेवैकवद्भवतीत्यर्थ । 'बदरामलके इति' । अत्र 'जातिरप्राणिना'मिति न भवति । 'रथिकाश्वारोहाविति' । अत्र सेनाङ्गत्वाभाव । 'प्लक्षन्यग्रोधाविति । अत्राय विकल्पो 'जातिरप्राणिना'मित्यस्य

नित्यैकवद्भावस्य व्यभिचारार्थमित्यर्थ । स च क्वचिदेकवद्भावाभावेन क्वचिन्नित्यत्वाभावेन । एव च मृगादीना व्यतिकरे इतरेतरयोग एवोत्तरसूत्रविषयेऽधिकरणवाचिनामितरेतरयोग एवेति ध्वनितम् । तदुपपत्तिस्तयोर्विभाषा एकवचनो द्वन्द्व स मृगाणां मृगैरेव द्वन्द्वेऽन्यत्र नेति वचनव्यक्त्याऽन्यत्र विप्रियभूतैकवचनद्वन्द्वस्यैव निषेधे इतरेतरयोग एवेति फलितत्वात । एव "विप्रतिषिद्ध च" (२।४।१३) इत्यत्रापि य एकवचनो विभाषा द्वन्द्व स यदि विरुद्धार्थानां चेद्द्रव्यवाचिनामेवेति वचनव्यक्त्या द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव फलति ॥

पूर्ववदश्ववडवावित्येतद्बाधित्वा सनपुंसकमिति प्रवर्तते । तच्छब्दो हि एकवद्भावभाज परामृशति । तेन एकवद्भाववन्नपुंसकत्वमपि प्रतिपदविहितः सम्पद्यते । पूर्ववदश्ववडवाविति त्वेकवद्भावविरहपक्षे प्रवर्तते । अश्ववडवौ । अश्ववडवान ॥

न भवति, अवनस्पतीना तु वृक्षविशेषाणामवृक्षप्रकृतित्वेऽप्यय विकल्पो भवत्येव । आम्रपलाशम् आम्रपलाशौ, अन्ये तु वनस्पतिग्रहणा वृक्षमात्रोप सक्षणा मन्यन्ते । सहृष्टवतौ हंसचक्रवाकाविति' । अत्राप्यस्य विकल्पस्या भाव । 'यूकालिक्षे इति । 'व्रद्यजन्तव इत्यस्याभाव, व्रीहियवौ कुश काशावित्यत्र तूभयो ॥

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ॥

समाहारविषये उपदृग्र पाणिपादम इत्येव । इतरेतरेतु उपदृग्रा पाणिपादा ' इत्येवेष्यते । विपरीतमपि प्राप्नोतीत्या-शयेन प्रश्न इत्याह

अनुप्रयोगे इति ॥ (कै)

भाष्ये

नैतदस्तीति । (भा)

सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकवद्भावविधानेऽपि अनुप्रयोगानियमस्तदवस्थ एवेति नेद सूत्रप्रयोजनमित्यथ । प्रश्ने उदारण शब्दोऽपि प्रयोजनपर एवेति भाव ॥

विभाषा समीपे ॥ अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छित्तौ समाहार एवेत्येवरूपो नियमो वा स्यात । उपदग्ध दन्तोष्ठम् । उपदग्धा दन्तोष्ठा । अव्ययविभक्तीत्यादिना सुबन्तसामान्येन विधीयमानोऽव्ययीभाव सङ्ख्यापि भवति । बहुव्रीहिस्तु सङ्ख्ययाव्ययासन्नेत्यादिना विशिष्य विहित । तत्रैकवद्भावपक्षे अव्ययीभावो ऽनुप्रयुज्यते । एकार्थस्य त्वेकार्थ

'विभाषा समीपे' ॥ अधिकरणैतावत्त्व इत्यधिकारात्समीपस्य एतस्मिन्निति गम्यते, वृत्तौ त्वर्थमात्र दर्शितम् । अधिकरणैतावत्त्वस्य समीप इति' अत्र च भावप्रधान समीपशब्द अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छित्ताविल्यर्थः । अत्र विस्पष्ट एव नियमस्य प्रतिषेध, नहि विभाषा समाहारद्वन्द्व प्रतिषेध्य । अव्ययीभावो विहित इति' । अव्यय विभक्तीत्यादिना । यद्यप्यत्र सङ्ख्येति नास्ति सङ्ख्यापि तु

नन्वर्थस्येति । (कै)

एव च समाहारद्वन्द्वपक्षेऽव्ययीभावस्य बहुव्रीहेर्वानुप्रयोगेऽपि द्वन्द्वार्थस्यैकवत्त्वादुपदशमित्येव भविष्यतीति भाव ॥

अव्ययत्वादिति । (कै)

अव्ययत्वेनासख्यत्वादित्यर्थ ॥

सत्यपि वेति । (कै)

नाव्ययीभावात (२।४।८३) तृतीयासप्तम्यो (२।४।८४) इत्याद्यारम्भादसख्यत्वमव्ययीभावातिरिक्ताव्ययविषयमिति भाव ॥

अथेति । (कै)

अथस्यैकवत्त्वान्नित्यबहुवचनान्तस्याप्युपदशशब्दस्यैकवचनान्तत्वसपत्तावपि पाणिपादस्येतिषष्ठ्यन्तसमभिव्याहारे उपदेशस्येति षष्ठ्याश्रयेतेति भाव । वस्तुतो नियमे मानाभावेनोभयत्रापि उभयानुप्रयोग स्यात् । तथाच इतरेतरयोगे 'उपदशपाणिपादा इत्यपि स्यादिति भाष्यार्थ ॥

एवान्तरङ्ग । ऐकार्थ्यञ्च सामीप्यप्रधानत्वात । यद्यप्यव्ययीभावो निःसख्य स्तथापि भेदाभावरूपमैकार्थ्यं बोध्यम् । सामानाधिकरण्यन्तु सामीप्यतद्व तोरभेदविवक्षया । अधिकरणैतावत्त्वन्तु समाहारसमाहारिणोरभेदविव क्षया । पक्षान्तरे तु बह्वर्थस्य बह्वर्थो बहुव्रीहिरेवानुप्रयुज्यते बह्वर्थत्वञ्च

भवत्येव । बहुव्रीहिरिति' । सङ्ख्ययाव्ययासन्नेत्यादिना । तच्चैकवद्भावपक्षे ऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यत इति । एकार्थस्यकार्थे इति भावः ऐकार्थ्यञ्च तस्य सामीप्यप्रधानत्वात् यद्यव्ययीभावोव्ययत्वान्निःसङ्ख्यस्तथापि भेदाभावरू पमैकार्थ्यमस्त्येव । सामानाधिकरण्य च सामीप्यतद्वतोरभेदाश्रयेण प्रति

एकवचनस्य त्विति। (कै)

तावतैव नाव्ययीभावादित्याद्युपपन्नसङ्ख्यासम्बन्धज्ञापकमिति भाव । पञ्चमीतृतीयासप्तमीग्रहण तु स्पष्टार्थमेव पूर्वाचार्यानुरोधाद्वा । तदनुरोधफल च तेषां प्रमादबोधन क्वचित् स्वकृतप्रामाण्यबोधन क्वचिदिति बोध्यम् ॥ नन्वव्ययार्थे सङ्ख्याया अभावादेकाथ इत्यनुपपन्नमत आह

अभेदैकत्वेति। (कै)

तथाच भेदसहचरितद्वित्वाद्यभावरूपमैकार्थ्यंसमीपप्रधानाव्ययीभावस्येत्यर्थ । एतेन समासेऽपि अन्तर्वर्तिसङ्ख्याया अभान बहुवचनादि तु एकशेषेणेति बोध्यम् ॥

तस्य समीपे प्राधान्यात् । यदि तूभयत्राव्ययीभाव एवानुप्रयुज्येत । तदा तस्याव्ययत्वाद्बहुत्वाभावाद्बहुवचन न स्यात् । सत्यपि वा तस्मिन्नमभावे कृते उपदशा इति न स्यात । बहुव्रीहेरेवानुप्रयोगे तु उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात् । उपदश पाणिपादस्येति चेष्यते । तस्माद्यथोक्तमेव मनोरमम् ॥

पाद्यम्, अधिकरणैतावत्त्वमपि समाहारसमाहारिणोर्भेदाविवक्षयैवोपपाद्यम् । 'इतरत्र बहुव्रीहिरिति' । बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति भाव । बह्वर्थत्व च तस्य समीपिप्रधानत्वात् । ननु द्वन्द्वर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्याप्येकवचनता सिद्धा किमेतया क्लिष्टकल्पनया । उच्यते । अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगे तस्याव्ययत्वाद्बहुत्वाभावाद्बहुवचन न स्यात्, सत्यपि वा तस्मिन्नमभावे कृते उपदशा इति न स्यात् बहुव्रीहेरेव चानुप्रयोगे उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्याद्, उपदशम्पाणिपादस्येति चेष्यते ऽतो यथोक्तमेव साधीयः ॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । २ । ४ । १६ ॥

इदानीन्तनसञ्ज्ञायामतत्पुरुषादेरपि सम्भवादाह

अनादिरिति ॥ (कै)

अत्रेति । (कै)

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारय ॥ अधिकारोयम् । कर्मधारयशब्दो भाव प्रधान । द्वन्द्वगर्भो नञा बहुव्रीहि । न विद्येते नञ् च कर्मधारय श्चेतुभे यत्र स तत्पुरुष इत्यर्थ । वक्ष्यति विभाषासेनासुरेत्यादि । तत्पुरुष

"तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः" ॥ असन्देहार्थं नञ्कर्मधारयस्तत्पुरुष इति न्यासादनञ्कर्मधारय इति पदच्छेद । अत्र कर्मधारयशब्दो भाव प्रधान । नञ्च कर्मधारयश्च नञ्कर्मधारयौ तौ न विद्येते यस्मिंस्तत्पुरुषे सो ऽनञ्कर्म्मधारय इति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे त्वस्मिन्नञ्मात्रस्य तत्पुरुषस्या भावात्तयुक्ततत्पुरुषो नञ्शब्देन वाच्यीयः स्यात्, लिङ्गवचनयोश्चान्यतरस्या श्रयो वाच स्यात्, अतो बहुव्रीहिरेव न्याय्यः, वृत्तौ वस्तुमात्र दर्शित 'नञ्समास कर्म्मधारय च वर्ज्जयित्वेति' । 'विभाषासेनेति' । अनन्तरेषु सूत्रेष्वस्य नातीवोपयोग, सञ्ज्ञाया कार्य्येषु च तावदनादिः सञ्ज्ञा उच्यते न वा तत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वा उपज्ञोपक्रम सञ्ज्ञास्ति, उपज्ञोपक्रम मित्यत्रापि षष्ठीतत्पुरुषादिना तदादित्वासम्भवयः । 'छाया बाहुल्य' इत्य

शास्त्रस्यानादित्वादिति भाव ॥

न च समूहिभिरिति । (कै)

तदग्रे नित्यसाकाङ्क्षत्वादिति भाव ॥

किम् । दृढसेनो राजा । नञ्ग्रहीत किम् । असेना । कर्मधारयत्वरहित किम् । परमसेना । मध्यमसूत्रेऽव्ययमधिकारो नातीवोपयज्यत इति तत्रैव वक्ष्याम ॥

नापि पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्य षष्ठीतत्पुरुषमन्तरेण न गम्यते । सभाराजेत्यत्र तु राजामनुष्यपूर्वेति वचनान्नञ्समासस्य कर्मधारयस्य च सभान्तस्याप्रसङ्ग । द्वन्द्वस्य तु प्राप्नोति । ईश्वरस्य सभा च ईश्वरसभे इति, अतस्तनापि तत्पुरुष इत्यस्याग्रस्योपयोगोऽस्त्येव, 'अशाला चे'त्यत्र समूहवचनसभाशब्द समूहस्य च समूह्यपेक्षा स्फुटतरेति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव भविष्यति नान्यस्य, ब्राह्मणस्य सभा च ब्राह्मणसभे असभा परमसभेति, अतो विभाषा सेनेत्यत्रैवास्य साक्षादुपयोग इति भाव ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः।
२।४।२६॥

तत्पुरुषे विधित्वेन चारितार्थ्यसम्भवादाह

द्वन्द्वेति॥ (कै)

विध्यर्थमिति। (कै)

अवयवार्थातिरिक्त समुदायोऽलिङ्ग इति पक्षे इदम्॥

नियमार्थमिति। (कै)

उद्भूतावयवभेद समूह समासार्थ। लिङ्गेनैव लिङ्गवान् इति पक्षे इदम्॥ इद पक्षद्वय षष्ठ्यन्तत्वपक्षे। सप्तम्यन्तत्वे तु विध्य-

---

परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो॥ एतयो परपदस्येव लिङ्ग स्यात। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। अर्ध पिप्पल्या अर्धपिप्पली। स्यादेतत्। यदि समासार्थस्य परवल्लिङ्गत्वमनेनातिदिश्यते तर्हि पूर्ववद

"परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो" ॥ किमर्थमिदम इह द्वन्द्वे त्रीणि दर्शनानि। अवयवार्था एवापेक्षितपरस्परा द्वन्द्वार्थो न तु तद्व्यतिरिक्त समुदायो नामेत्येकम्। अवयवार्थव्यतिरिक्त एव समुदायो द्वन्द्वार्थ, स चावयवलिङ्गेन लिङ्गवानिति द्वितीयम् स एव स्वय लिङ्गशून्य इति तृतीयम्। तत्र पूर्वके दर्शनद्वये विभिन्नलिङ्गावयवद्वन्द्वे युगपदुभयलिङ्गानुपपत्ते पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे परस्यैव लिङ्ग भवतीति नियमार्थं भवति। तृतीये

र्थत्वमेवेति बोध्यम् ॥ इह द्वन्द्वांशेन समाहारविषये । तस्य विशि-ष्टनपुंसकत्वविधानात् किन्तु इतरेतरयोगविषयर्षष्ठीति द्वन्द्वतत्पु-रुषयोरित्यत्राय सन्देह । तत्र षष्ठीपक्षे उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य समासार्थत्वात् । अवयववचनवत्तन्निमित्तानेकलिङ्गप्राप्तौ नियमाया-यमित्याह

नियमश्चेतीति ॥ (कै)

समुदायार्थो नास्ति इति । (कै)

उद्भूतावयवभेदस्य तस्य द्वन्द्वार्थतया नावयवार्था इत्यन्ततिरिक्त स इत्यथ ॥

अपेक्षितपरस्परौ (कै)

इत्यनेन समूहरूपतासमासार्थस्योक्ताविरुद्धलिङ्गावयवार्था वा

अश्ववडवाविति सूत्रेणापि न्यायसाम्यात्समासस्यैवातिदेशत्वम् । ततश्च टाप अूयेत समासार्थस्य पुंस्त्वेपि उत्तरपदार्थस्य स्त्रीत्वानपगमात । यत्तु गोस्त्रि योरिति ज्ञस्व इति तन्न । चार्थे द्वन्द्व इत्यत्रानेकमित्यधिकारात्सर्वेषा प्रथमानिर्दिष्टत्वेऽपि प्राधान्यादुपसर्जनसञ्ज्ञाविरहात् । अन्वर्थसञ्ज्ञा हि सा ।

तु समासार्थस्यालिङ्गस्य परवल्लिङ्गता भवतीति विध्यर्थ । तत्पुरुषोऽपि द्विविध पूर्वपदार्थप्रधानो ऽर्धपिप्पल्यादिः, उत्तरपदार्थप्रधानो राज कुमार्यादि, तत्रोत्तरपदार्थप्रधाने प्राधान्यादेव परवल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात्पूर्व पदार्थप्रधाने विध्यर्थं भवति, तत्र वृत्तिकारेण विधिपक्ष आश्रितस्तदाह । 'परस्य यल्लिङ्ग तद्भवतीति । एव हि सूत्रस्यैकरूपया वचनव्यक्तिर्भवति, इतरथा तत्पुरुषे विधिरूपा द्वन्द्वे नियमरूपेति वचनव्यक्तिभेद स्यादिति भाव । 'द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य वेति' । एतेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठीयमिति

इत्यनेनोद्भूतावयवभेदता तस्य सूचिता । सचावयवसङ्ख्यावदवयव-लिङ्गमाप्नोतीति मते नियमार्थत्वमुक्तम् ॥

पर्यायेणेति । (कै)

विरुद्धलिङ्गावयवद्वन्द्वस्थले इत्यर्थ ॥

यद्येवमिति । (कै)

परस्यैव लिङ्गं न पूर्वस्य इत्यर्थादिनोपपद्यत इति भाव ॥

केवलाकेवलेति । (कै)

समस्तासमस्त इत्यर्थ ॥

भाष्ये

दैवकृतमिति । (भा)

उपमितसमास समानलिङ्गपदयोरेवेति । अत्रापि न दोष इति भाव ॥

अत एव राज्ञ कुमार्यो राजकुमार्यो इत्यत्र न क्रस्व इत्युक्तम् । अत एव च कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र न क्रस्व । ननु मास्त्वन्वर्थता । तथा चाश्ववडवाविति सिद्ध्यति । राजकुमार्यो कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र तु क्रस्वे कृते पुनः स्त्रीप्रत्ययात

दृश्यति । समन्या त्वयमर्थो भवति द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्पर तद्वल्लिङ्ग भवतीति । तत्र कार्यिणोनुपादानात्परशब्दस्य च सम्बन्धिशब्दत्वात्तदाक्षि प्तस्य पूर्वपदस्य लिङ्गविधिर्भवति यदा द्वन्द्वे तत्पुरुषे च विषये परस्यैव लिङ्गं भवतीत्यक्षरार्थ । तत्रापि पूर्वपदस्यैव लिङ्गविधि । अत्र पक्षे मयूरी कुक्कुटावित्यत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्ति प्राप्नोति । कुक्कुटमयूर्यौ राजकुमारी अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदे स्त्रीप्रत्य

सप्तमीति । (कै)

अवयवषष्ठ्यभिप्रायेणेत्यन्ये ॥

स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तीति । (कै)

अतिदेशविरुद्धत्वात स्वाश्रयस्यापि निवृत्तिरित्यथ ॥ अतिदिश्यमानधमप्रयुक्तकायविशेषमप्याह

कुक्कुटेति ॥ (कै)

नन्वेव सूत्रवैयर्थ्यमत आह

पूर्वपदप्रतिषेधे चेति ॥ (कै)

व्यतिरिक्तसमुदायेति । (कै)

तथा च परपदार्थलिङ्गसदृशलिङ्गसमुदायरूपार्थस्येत्यर्थाद्वृत्त्युपपत्तिरिति भाव । समासात्स्वत एव लिङ्गस्यान्यत्वाद्गुणं विशेषण समासस्यातिदिश्यत इति च वक्तु युक्तमत आह

सिद्धम् । यदुक्तम् परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति । तथाह । लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययार्थश्च गृह्यते । तन्त्राद्याश्रयणात् । एवञ्च द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य च परस्येव लिङ्ग स्यात । तदभिधायी प्रत्ययश्च

यप्रसङ्ग । कि पुनरस्मिन्पक्षे किंचिदिष्ट सिध्यति आहो स्विद्दोषान्तरमेव, सिध्यतीत्याह । 'इह पूवकाय अधर्गोण इति' । यत्र पूवपद नपुसकमुत्तर पद च पुलिङ्ग तत्र परस्य लिङ्गे पूवस्यातिदिष्टे समासस्यापि तदेव भवति, न च पूववदिह कि चिदनिष्टमापद्यते । द्वन्द्वेऽपि पूवके दृष्टान्तद्वये गुण कामयो द्रव्यगुणावित्यादौ यत्र पुनपुसकाभ्या भिन्नलिङ्गे पूर्वोत्तरपदे यत्र वाऽवर्णान्त स्त्रीप्रत्ययान्त वा पद न भवति गतिस्थाने योषित्पशवौ तिष्ठि

समासार्थेति ॥ (कै)

स्वलिङ्गबाधनायेति । (कै)

स्वलिङ्गञ्च नपुंसकमित्यभिमान । यदि तु वन सेनासङ्ग इति वत्तस्यानेकलिङ्गत्व तदाचापि पक्षे नियमाथत्वमेवेति बोध्यम् ॥

वचनान्तरे इति । (कै)

द्विवचनविषयमेव निपातनस्य तस्मादृचर्यालिङ्गातिदेशेऽपि तत्रैव स्यादित्यभिमान ॥

समुदायार्थे इति । (कै)

इतरेतरयोगेऽप्युद्भूतावयवभेद समुदाय एव समासार्थ इति भाव ॥

परस्यैवेति सूत्रार्थ । तथा च यत्र द्रव्यगुणौ गुणकर्मणी इत्यादौ लिङ्गाभिधायी प्रत्ययो न सम्भवति तत्रार्थ एवातिदिश्यते । उभयसम्भवे तूभयम् । यथा कुक्कुटमयूर्यावित्यादौ । ततश्च औपदेशिकस्य क्रस्तत्वेप्यातिदेशिकस्य श्रवण भविष्यति । न च पुनरुक्त्व शङ्क्य । अनुपसर्जनत्वात्तदन्तस्याप्राति

रिकत्वाके इति तत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे द्वन्द्वस्य पर्यायेण द्वयोरपि लिङ्गे प्रवृत्तेऽपि सर्वमिष्टं सिध्यति, पूर्ववदेव न किञ्चिदनिष्टमापद्यते । व्यतिरिक्तो द्वन्द्वार्थे स्वय लिङ्गशून्य इत्यत्र तु पक्षे द्वन्द्वार्थस्यालिङ्गत्व तदवस्थमेवेति दोषान्तरमेव । 'द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य चेति' । द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य चेत्यर्थ । तेनानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्ग भवति । यदि तर्हि षष्ठ्याश्रयणेन समासार्थस्य परवल्लिङ्गमतिदिश्यते पूर्ववदश्ववडवा वित्यत्रापि पूर्वपदार्थलिङ्ग समासार्थेऽतिदिश्येत ततश्चोत्तरपदार्थस्य स्त्रीत्व

कुक्कुटमयूरी इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं ङ्खले कृते ‘दीर्घादि’ तिनिषेधानन्तरात्पूर्वसवर्णदीर्घापत्तिरिति भाव । द्वन्द्वेनेति’ निषेधे तु अश्ववडवेत्यत्रापि तदनापत्तिरिति तात्पयम् ॥

तस्यानुपसर्जनत्वादिति । (कै)

समुदायान्तस्यातिदेशादित्यथ' । अत एव तदन्तस्याप्रातिपदिकत्वमपि बोध्यम् ॥ अथ हेतुलिङ्गविशिष्टभावासत्त्वान्नित्य ॥

यकारद्वयश्रवणेति । (कै)

न च पुनर्ह्रस्वप्रवृत्त्या तदपि इष्टमेव लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्त्या पुनर्ह्रस्वाप्रवृत्तेरिति भाव ॥

पदिकत्वाच्च । न चैवमपि दत्तागार्ग्यायण्यौ दत्ताकारीषगन्ध्ये इत्यत्र ङ्खल्वे कृते समासात्पुन ष्फङ्घ्यङौ स्यातामिति वाच्यम् । भस्याढे तद्धित इति पूर्वोत्पन्नयोर्निवृत्तिसम्भवादिष्टापत्तेरिति । मैवम् । दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती इत्यत्र तिप्रत्ययद्वयश्रवणापत्ते तत्राभत्वेन पुंवद्भावायोगात ।

स्थितमेवेति टापः श्रवणप्रसङ्ग । सप्तमीपक्षे तु ‘पूर्ववदश्ववडवा’ वित्यत्रापि पूर्वपदार्थलिङ्गमुत्तरपदार्थस्यातिदिश्यत इति वडवाशब्दस्य पुस्त्वातिदेशात् स्त्रीत्वाभावे टापो निवृत्ति सिध्यति । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम्, न ताव‘त्पूर्ववदश्ववडवा’विति निपातनमाश्रयितुमुचितम्, वचनान्तरेऽप्यतिदेशप्रसङ्गाद् अश्ववडवान अश्ववडवैरिति । एव तर्ह्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणामित्यत्र टापोनुच्चारणान्निपातनादश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टान्निवर्तिष्यते । अपर आह । ‘चार्थे द्वन्द्व’ इत्यत्रानेकमित्यधिकारात्सर्वेषामेव वतिपदा

भस्याढ इति । (कै)

ष्यङ्ष्यचोस्तद्धितत्वादिति भाव ॥

अन्वर्थेति । (कै)

अप्रधानस्यैव प्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनसंज्ञाविधानादित्यर्थ ॥

अवयवाना कार्यसम्बन्धादिति । (कै)

व्यक्त्याकृत्योरिव समाहारसमाहारिणोरभेदेनेति भाव ॥ अन्वर्थत्वानङ्गीकारे तु ह्रस्वविधायके द्वन्द्वेनेति वचनकरणान्न दोष इति भाव ॥

*ननु तद्व्यतिरिक्त इति । (कै)

अत्यन्त व्यतिरिक्त एवेत्यर्थ । अत एवापेक्षितपरस्पराविति सङ्गच्छते ऽनेन समूहरूपतावयवयो सूच्यते । अत एव पचचये

* उपलब्धकैयटपुस्तके 'न तु व्यतिरिक्त इति पाठो दृश्यते।

तस्मादुपसर्जनत्व द्वन्द्वे नास्त्येव अन्वर्थत्वादिति स्थितम् । अश्ववडवावित्यत्र स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ उपायान्तर वक्तव्यमिति । अत्रोच्यते । विभाषावृक्षमृगेतिसूत्रे ऽश्ववडवेत्यत्र टापो निवृत्तिर्निपात्यते । तदुक्तम्, समासादन्यर्थानां प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वा द्गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ह्रस्वत्व भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति कुक्कुटमयूर्याविति अस्तु, का रूपसिद्धि, परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ कोऽर्थ लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोर्थस्य तल्लिङ्गैकशेषेण बोध्यते तदयमर्थो भवति द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य परस्येव लिङ्ग भवति तदभिधायी प्रत्ययश्च परस्येव भवति ताभ्यामिति ।

बोधाविशेष । अन्यथा फलभेद स्यादेतेनाथ कैयट साहित्यमितरेतरयोगे विशेषणमित्येवपर इति वदन्त परास्ता ॥

नियमार्थमिति । (कै)

पर्यायेण लिङ्गद्वयप्राप्ताविति भाव ॥

अवयवार्थव्यतिरिक्तो वेति । (कै)

व्यतिरिक्त एवेत्यथ ॥

स चावयवलिङ्गेनेति । (कै)

अवयवसख्यया सख्यावानित्यपि बोध्यम् ॥

स चालिङ्ग इति । (कै)

उद्भूतावयवभेदत्वे ऽपि तल्लिङ्गत्वे मानाभाव इति भाव । नपुसकलिङ्ग इति वक्तुमुचितम् ॥

लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाबलुग्वचन निपातनात सिद्धमिति ॥ द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ पञ्चसु कपालेषु सस्कृत पञ्चकपाल पुरोडाश । प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविक । आपन्नजीविक ।

तत्र च यत्र द्रव्यगुणौ गुणकर्मणी अह्नोर्वा इत्यादौ लिङ्गाभिधायी प्रत्ययो न सभवति तत्रार्थ एवातिदिश्यते उभयसम्भवे तूभय यथा कुक्कुटमयूर्याविति, ततश्चौपदेशिकस्य ऋस्वत्वेप्यातिदेशिकस्य श्रवण भविष्यति, तस्य चानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वात्पुनर्ऋस्वत्वाभावः, इह तर्हि दत्तागार्ग्यायण्यौ दत्ताकारीषगन्ध्ये इति ऋस्वत्वे कृते समासात्पुन ष्फष्यङौ प्रप्नुत, स्ता, भस्याढे तद्धित' इति पूर्वोत्पन्नयोर्निवृत्तिर्भविष्यति । यत्र

अथवेत्यादि (भा)

भाष्यञ्च 'यदि पुनर्यथाजातीयमि त्यादिनोक्तार्थस्यैवानुवाद-परमिति बोध्यम्॥

यदिपुनरि- (भा)

त्यादिग्रन्थस्यापि विधिपरत्वात् स्वलिङ्गबाधनार्थेति व्याचक्षाणे-नोपाध्यायेन विधित्वमुक्तप्रायमेव॥ अन्ये तु

यदि पुनरिति (भा)

भाष्यस्य समासस्येति पदकर्तव्यता परता द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति पदावृत्तिपरता वा॥

अथवेत्यादेश्च (भा)

तत्प्रत्याख्यानपरतेति वदन्ति॥

यलकुमारि। निष्कौशाम्बि। भाष्ये त्वेतत्प्रत्याख्यातम्। तथाहि। तत्पुरुष ग्रहणं न करिष्यते। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वस्येत्येव। कथं पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पलीति। एकदेशिसमासोऽपि नारभ्यते। कर्मधारय एवायं पूर्वश्चासौ कायश्च अर्द्ध श्चासौ पिप्पली चेति। ततश्च प्राधान्यादेवोत्तरपदार्थस्य लिङ्गं भवति। न

तर्हि पुंवद्भावो नास्ति अभत्वाद् यथा दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती इति तत्र द्वयो स्त्रीप्रत्यययो श्रवणप्रसङ्गः तस्मादुपसर्जनह्रस्वत्वं द्वन्द्वे न भवति। अन्वर्था ह्युपसर्जनसञ्ज्ञा ऽप्रधानस्य विधीयते, द्वन्द्वे चावयवार्थाना-मेव कार्यान्वयादप्राधान्याभावः। परवल्लिङ्गमिति चार्थ एवातिदिश्यते ऽश्ववडवाविति च निपातनादित्येतदेव सम्मतं। 'द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादि'। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यस्तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यते परवल्लिङ्ग

अत पूर्वपदस्येति । (कै)

अप्राप्तेरित्यर्थ ॥

आश्रयभेदादिति । (कै)

समुदायरूपस्य केवलस्य चाश्रयस्य भेदादित्यर्थ ॥ मध्ये तु पक्षे भाष्यानुग्रहश्चिन्त्य । एकदेशिसमासानारम्भे ऽपीह तत्पुरुषग्रहणे प्राप्तादिषु दोषस्तदवस्थो ऽत आह

द्वन्द्वस्येत्येतावदिति ॥ (कै)

भेदविवक्षाया षष्ठीत्यस्याभेदे समानाधिकरणसमासस्येति विषयभेदात्परत्वादित्यनुपपन्नमत आह

अयमर्थ इति । (कै)

एवञ्च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादित्यर्थ इति भाव ॥

च षष्ठीसमासबाधनार्थमेकदेशिसमासो ऽवश्यारब्धव्य इति वाच्यम् । इष्टत्वादनभिधानाच्च । तथाहि । द्वितीयतृतीयेत्यत्रान्यतरस्याग्रहणात्सूत्रकारस्यापि षष्ठीसमास इष्टोऽधशब्देनापि षष्ठीसमासो भाष्यकाराणामिष्ट

द्वन्द्वस्येत्येव कथ पूर्वकाय अर्धपिप्पलीति, एकदेशिसमासो नारभ्यते, कर्मधारय एवात्र भविष्यति पूर्वश्चासौ कायश्च अर्धं चासौ पिप्पली चेति । पूर्वादय शब्दा एकदेशे वर्तन्ते कायादयस्तु समुदाये कथमेषां सामानाधिकरण्यम्, अवयवेन समुदायोपचारात । तदेव कर्मधारये कृते प्राधान्यादेवोत्तरपदार्थस्य लिङ्गं भविष्यति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेन नाप्येकदेशिसमासेन, षष्ठीसमासप्रसङ्ग इति चेन्नेष्टत्वादनभिधानाच्च । तच्चेष्टत्वात् । यद्यपि पूर्वकाय इत्यादीनि रूपाणि कर्मधारयेणापि सिध्यन्ति

एवमादीति । (कै)

भेदाश्रयणस्य मुख्यत्वेऽपीदृग्प्रयोगसिध्यर्थमेवोपचाराश्रयणमिति भाव ॥

मुनित्रयाचेति । (भा)

एवञ्च सूत्रत्रयविषयेऽपि षष्ठीसमासस्य साधुत्वे कर्मधारयस्य चेति भाव ॥

पिप्पल्यर्धमित्यपी- (भा)

त्यपिना सूत्रत्रयोदाहरणसंग्रहो बोध्य ॥

इति प्रागेवोक्तम् । पूर्वापरेत्यत्र त्वनभिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्यतीति । इदञ्च प्रत्याख्यान दुर्बलम । अनभिधानाश्रयणमगतिकगतिरिति सम्प्रत्ययविधौ भाष्य एवोक्तत्वात ॥

तथापि मुख्यार्थवृत्तिष कायादिशब्देषु यथा पूर्वं कायस्येत्येवमादि वाक्य भवति तथा कायपूर्व इत्यादि षष्ठीसमासोऽपि स्याद् अतस्तन्निवृत्तये एकदेशिसमास आरब्ध इति तच्च नैवम्, इष्टत्वादनभिधानाच्च । तत्र तावद् द्वितीयतृतीयेत्यत्रान्यतरस्याग्रहणात्पूनकारस्य षष्ठीसमास इष्टो भिक्षाद्वितीयमिति, 'अर्धं नपुसक मित्यत्रापि भाष्यकार आह इष्यतेत्र षष्ठी समासोऽपि तद्यथा ऽपूपार्धं मया भक्षितमिति, अस्ति च पैङ्गले सूत्रे प्रयोग खराद्धं चार्याधमिति । पूर्वापरेत्यत्र त्वनभिधानाद् षष्ठी समासो न भविष्यति ॥

रात्रान्हाहाः पुंसि । २ । ४ । २९ ॥

अनुवाकादय इति । (भा)

रात्रान्हाहा पुंसि ॥ एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । रात्रेः पूर्वो भागः पूर्वरात्रः । एकदेशिसमासः । अहः सर्वैकदेशेत्यच् समासान्तः । पूर्वाह्णः । राजाहः सखिभ्य इति टच् । अन्होन्ह एतेभ्य इत्यन्हादेशः । अन्हो दन्तादिति णत्वम् । द्व्यहः । न सङ्ख्यादेः समाहार इत्यन्हादेशाभावः । अन्हष्टखोरेवेति टिलोपः । परवल्लिङ्गापवादोऽयं योगः । वृत्तौ तु एते पुंसीत्युक्तम् । तत्राप्येतदन्ता इत्यर्थो बोध्यः । यत्तु रात्रादीनामेवानेन पुंस्त्वे कृते तदन्तस्य परवल्लिङ्गमित्येव सिद्धमिति । तन्न । समाहारे नपुंसकत्वापत्तेः । परवल्लिङ्गत्वापवादो हि स नपुंसकमिति योगः । न च नपुंसकत्वे इष्टापत्तिः । द्विरात्रस्त्रिरात्र इति वृत्तिकारीयोदाहरणविरोधात् । तद्धि समाहारे द्विगुरिति सर्वैर्व्याख्यातम् । अमरोपि प्राहुक्तं । ते तु त्रिंशद

'रात्राह्नाहा पुंसि'॥ 'इत्येते पुंसि भाष्यन्त इति' । केचिदाहुः । रात्रादीनामेवानेन पुंस्त्वं विधीयते तदन्तस्य तु परवल्लिङ्गमित्येव सिद्धमिति एवं तु समाहारे 'स नपुंसक'मित्येतदेव स्यात् परवल्लिङ्गापवादत्वात्तस्य, तस्माद्रात्राद्यन्तस्य समासस्यैवेदं लिङ्गविधानं युक्तम् एवं हि समाहारेपि परत्वादिदमेव प्रवर्त्तते । इत्येते पुंसि भाष्यन्त इत्यत्र त्वेतदन्ता इत्यर्थो द्रष्टव्यः । 'त्रिरात्र इति' । समाहारे द्विगुः, अहः सर्वैकदेशेत्यच्

अनुवाको वाक्यमिति प्रयोगसिद्धये इदमित्याह

तत्र विशिष्टमिति ॥ (कै)

होरात्र इति, मासेन स्यादहोरात्र इति च। तस्मात्तदन्तस्यैवायं पुंस्त्वविधिः। यद्यपि सन्निधानात्परवल्लिङ्गताया एवायमपवादस्तथापि परत्वान्नपुंसकता बाधते। अत्रेदं चिन्त्यम्। उक्तरीत्याहोरात्र इत्यत्र पुंस्त्वमस्तु। द्विरात्रादौ हि कृत्तिकारहरदत्ताद्युक्तं पुंस्त्वमसङ्गतम्। तत्र विशिष्टक्लीवताविधेः। तथा च लिङ्गानुशासनसूत्रम्। अपथपुण्याहौ नपुंसकौ॥ सङ्ख्या पूर्वा रात्रिरिति। अमरोप्याह। रात्रेः प्राक् सङ्ख्यायान्वितमिति, गणरात्रं निशाबहुत्वे इति च॥ अनुवाकादयः पुंसीति वक्तव्यम्॥ अनुवाकः। शंयुवाकः। सूक्तवाकः। वाक्यविशेषस्यैता सञ्ज्ञा। कर्मणि घञन्ता इति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम्॥

समासान्तः। पूर्वाह्ण इति'। अह्नः पूर्वो भाग एकदेशिसमासः। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्'। 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः 'अह्नोऽदन्ता'दिति णत्वम्। 'द्व्यह इति'। 'न सङ्ख्यादेः समाहारे' इत्यह्नादेशाभावः, अह्नष्टखोरेवे'ति टिलोपः। 'अनुवाकादयः पुंसीति'। वाक्यविशेषस्य ताः सञ्ज्ञाः कर्मणि घञन्ता इति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम्॥

अपथं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ॥

उत्तरपदार्थप्राधान्यात्परवल्लिङ्गत्वाच्च सूत्रेणैव सिद्धमत आह

राजाह्नाहा इति । (कै)

'पथ सङ्ख्येति वार्त्तिके कृतसमासान्तपथिन् शब्दस्यैव ग्रहणं साहचर्यादिति बोध्यम् । तेनातिपन्था इत्यादौ न दोषः । सत्पथ इत्यादौ तु 'स्वतिभ्यामेवेति नियमात्समासान्तो ऽस्यैव तदेव सङ्ख्याव्ययादेरि'त्यस्य व्यावर्त्यमित्याहुः ॥

पूर्वकालत्वादिति । (कै)

सूत्रप्रत्याख्यानपरमेव वार्त्तिकमिति भावः ॥

द्विगोरप्राप्तमिति । (कै)

वस्तुतो व्यवहितद्विगुग्रहणस्य तत्र सम्बन्धबोधकमिदं सम्बोधन-प्रथमैवेति न प्रथमामात्रमित्यर्थः ॥

समाहारद्विगोश्चेति । (कै)

समूहसमूहिनोरत्यन्तभेदाभावात्स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वाद्व्याख्यानाच्च तस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ इदं नपुंसकं स्यात्तत्पुरुषे । समासान्तरे तु अपथो देशः । अपथा नगरी । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । अपन्थाः ॥

'अपथं नपुंसकम्'' ॥ 'पथः सङ्ख्याव्ययादे'रित्यस्यापरकालभावित्वादयमारम्भः । 'अपथमिति' । 'पथो विभाषे'ति यदा समासान्तप्रति

यदा पञ्चगाव इति । (कै)

अथ पचस्तु तत्रैव भाष्ये दूषित । चाथबोधकसमाहारपदे-ऽपि कमसाधनतापत्तौ बह्नुपद्रव इति चिन्त्यमेतत ॥

कृते इति । (भा)

अन्यथादन्तलाभावात्तत्वादिति भाव ॥

न तु समाह्नियमाण इति । (कै)

एवञ्च कमसाधनव्युत्पत्तिरसङ्गतेति तामवष्टभ्य स्त्रिया पञ्च-खट्वेत्यपि रूपमिति न वाच्यमिति बोध्यम ॥

परत्वादिति । (कै)

यौगपद्यासम्भवरूपविरोधाभावाच्चिन्त्यमिदम ॥ सन्नियोगशिष्टत्वे पञ्चतचमित्युदाहरणानुपपत्तिरत आह

च शब्देनेति ॥ (कै)

नलोप प्रातिपदिकेति नलोपसिद्धिमाशङ्क्याह

उत्तरेति ॥ (कै)

तादर्थ्ये इति (कै)

पात्रान्तादिप्रयोगसिध्यर्थमित्यर्थ ॥ अत एव वृद्धिसूत्रे (१।१।१) सूत्रशब्दस्यापात्रादित्वे कैयटसमते ऽपि न त्रिसूत्रीत्यादि-प्रयोगविरोध इति बोध्यम् ॥

षेधो न भवति तदक पूरब्धूरित्यकार समासान्त । समासान्तनिर्देशाच्च तदभावपक्षे पुस्त्वमेव भवत्यपन्था इति । 'तत्पुरुष इति वतत इति । एतदर्थमेव 'स नपुसक'मित्यस्यानन्तर न कृतम् ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । २ । ४ । ३२ ॥

कथितानुकथनस्यान्वादेशत्वे वार्त्तिकानुत्थानादाह

पश्चादिति ॥ (कै)

तृतीयादौ विहितादेशस्य द्वितीयादावप्रसक्तेराह

एनादेश इति । (कै)

सूत्रत्रयस्याप्यन्वादेशविषयत्वादित्यर्थ । एवञ्च समानाधिकरणग्रहणेन कथितानुकथनमेवान्वादेश इति बोध्यते ॥ एवञ्चोत्तरवार्त्तिक व्यर्थमत आह

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ अन्वादेशविषयस्येदमोनुदात्तो शादेश स्यात्तृतीयादौ । प्रतेबभ्रूविचक्षणा शसाभि, माभ्याङ्गा अनु, इह बभ्रूशब्देनोक्तयोरिदमा परामर्शेऽप्यन्वादेशो भवत्येव । अन्वादेशस्य कथितानुकथनमात्र नत्विदमा कथितस्येदमैवानुकथनमिति भाष्योक्ते । न चैवमौषदश्च ईति श्लोके यच्छब्देनोक्तस्य पुन कथनादेतमातमित्यत्रैनादेश

"इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ" ॥ अन्वादेशोऽनुकथनमिति' । शब्दार्थकथनमेतत् यादृशस्यचाभिप्रेतस्तादृश पश्चाद्वक्ष्यति । 'आभ्या छात्राभ्यामिति' । आदेश एष । 'अथो आभ्यामिति' । एषोन्वादेशः । अथोशब्देन चात्रान्वादेशोऽभिव्यज्यते । ननु तृतीयादावयमादेशस्तत्र च

प्रत्यासत्त्येति ॥ (कै)

तदेवाह भाष्ये

तद्द्वेष्यमिति । (भा)

तथा च स्वतात्पर्यं वार्त्तिककृता वार्त्तिकान्तरेण व्याख्यात-मिति भाव ॥

कथितमि- (कै)

त्यख्याज्ञाते सत्कथितमित्यथ । तेन तमातमि त्यादौ नादेश इति बोध्यम ॥

नापि चेति । (कै)

अभ्युपेत्यवादेनेदम् ॥ भाष्ये

स्यादिति वाच्यम् । किञ्चिद्विधायान्यद्विधातुमनुकथनस्यैवान्वादेशत्वात । ईषदर्थादिवृत्तेस्त्वनुवादेप्यविधानात । अशादेशवचन साकचकार्थम । अन्यथान्वादेशे ऽज्ञातार्थविवक्षायामिमकाभ्यामित्यपि प्रसज्येत । ननु त्यदाद्यत्वेन सिद्धौ विधानसामर्थ्यात्सर्वादेशोऽस्तु किं शित्वेन । मैवम । आभ्यामेभिरित्यादौ विकाराभावार्थतायत्ते मोराजीतिवत । नन्वाभ्या मिन्द्रपक्षमित्यादावन्वादेशत्वविवक्षाविरहे यथा ऊडिदमिति विभक्तिरुदा

टायामोसि चैनादेशो वक्ष्यते ऽन्या सर्वा हलादयस्तत्र हलि लोपेनैवा भ्यामित्यादिरूप सिद्ध नार्थ आदेशवचनेन, तत्राह । 'आदेशवचनमिति । अज्ञाताद्यर्थविवक्षायामकचि कृते 'हलि लोप' इत्यत्र नाप्यक इत्यतोक इत्यधिकारादिदूपलोपो न स्यात, सत्यपि च तस्मिन्नाभ्यामित्यादि रूप न सिद्ध्येत, तस्मात्साकचकार्थमादेशवचन, साकच्कार्थे चास्मिन शित्करण

राचिरधीतेति । (भा)

द्रव्यकर्मणाऽविवक्षितत्वात्कालकमपि क्त । सम्बन्धस्याविवक्षणादत्यन्तसंयोगाविवक्षणाद्वा षष्ठ्यपवाद "कालाध्वनोरिति (२।३।५) द्वितीया न कृता ॥ मकारस्यादेशे विकारवचनानर्थक्यानुपपत्तिरित्याह

त्यदादित्वादिति । (कै)

परत्वात्त्यदाद्यत्व मन्यते ॥ भाष्ये

ये ऽन्ये इति । (भा)

दीर्घत्वाद्य पररूपश्चेत्यर्थ ॥ भाष्ये

त्तता तथा माभ्या गा इत्यत्रापि कुतो नेति चेन्न । तत्र प्रकृतेरनुदात्त विधानात् । ऊडिदमिति सूत्रे चान्तोदात्तादुत्तरपदादिति सूत्रादन्तोदात्तादित्यस्यानुवर्त्तनात । तथा चान्वादेशे आभ्यामित्यादे सर्वानुदात्तता इतरत्र त्वन्तोदात्ततेति विवेक । स्यादेतत । सवेकाच इत्युदात्ते नेष्ट भाष्यम् । सु सप्तमीबहुवचनमिति भाष्ये वृत्तौ चोक्तत्वात् यत्तूडिदमिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम । इहान्तोदात्तादित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्सवेकाच इत्यपि न प्रवर्त्तते । न च यदीमेना उशत इति शसो व्यावृत्तौ सामर्थ्योपक्षयः ।

सर्वादेशार्थम । न वान्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात । यदि ह्ययमन्त्यस्य विकारः स्याद्वचनमिदनर्थक स्यात त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धे । अर्थवद्वादेशप्रतिषेधार्थम । अन्त्यस्यापि विकारवचनमर्थवदेव, येन्य आदेशा आभ्यामित्यादौ दीर्घादयस्ते माभूवन्नित्यकारस्याप्यकारवचन स्याद्यथा 'मो राजि समः क्वौ' विति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । ननु च कृते ऽप्यकचि

अनुस्वारादय इति । (भा)

प्रशाम्भ्यवयतीत्यादौ 'मो नो धातोरिति' (८ । २ । ६४) नत्वाभाव आदिशब्दार्थः ॥ अ अ इति' (८ । ४ । ६८) निर्देशे विपरीत गौरवमत आह

समुदायादिति । (भा)

तस्या सुपा सुलुगिति (७ । १ । ३९) लुक् । वस्तुत औचित्याद्विभक्त्यनुत्पत्तिरेव वक्तुमुचिता । कृतैकादेशस्यादेशत्वे विवक्षितासिद्धिरत आह

एकाजग्रहणेनैव तद्व्यावृत्ते । एकाच इत्यस्य चावश्यानुवर्त्यत्वात । अन्यथा ग्रीवाया बद्धो अपि कक्ष आसनि । मत्स्यं नदीन उदनि च्चियन्तमित्यत्रापि प्रसङ्गात । आसन्नित्यादयो ह्यन्तोदात्ता एवादेशा सूत्रे पठिता इति । अत्रेद वक्तव्यम । आभ्यामित्यत्र सावेकाच इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति सप्तमीबहुवचनेष्वेष्विति रूप न तादृगिहास्ति । तथा चानेनैवान्तोदात्त ग्रहणस्य चरितार्थत्वात्सामर्थ्यविरह । तथा च माभ्याङ्गा, तदस्य प्रियम, तदस्मै नव्यमित्यादे सिद्धावपि भिसादौ दोषस्तदवस्थ एव । एभिरग्ने, सुन्वन्ति सोमात्वचसित्वमेषाम्, प्रेणातदेषा निह्वित, एषु द्यावीरवदित्यादौ हि ए इत्येव रूपमस्त्येव । तथा च तत्र विभक्तेरुदात्तप्रसङ्ग । न च

अनेनादेशे सत्याभ्यामित्यादिरूपस्य साधारण्यादज्ञाताद्यर्थगति प्रकरणा धीना, यद्येवमनुत्पत्तिरेवाकचोस्तु प्रकरणादिनैवाज्ञाताद्यर्थं प्रतिपत्स्यते ऽतो ऽनुदात्तत्वमेव विधेय नादेश, उच्यते । असत्यादेशे प्रकरणादिक मन्तरेणाकचैव कश्चिदज्ञातादिक प्रतिपादयेत, मैव प्रतिपीपददित्यादेश वचनम् । उत्तरार्थं च । अनुदात्तवचन किमर्थं, यावतोऽडिदम्पदादीति

तत्रेति । (कै)

कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादिति भाव ॥

अत्र न कर्त्तव्य (भा)

इत्यादिरेकदेशुक्ति । व्याख्यानसापेचत्वात्प्रक्रियागौरवाच्च प्रकारस्यैव लघुत्वात ॥

व्यवस्थितेति । (कै)

अयमेव भाष्ये वैचित्र्यशब्दार्थ इति भाव ॥ वस्तुतो ऽभिधानलचणा कृत्तद्धितसमासा (१ । २ । ४६) इति "अकर्त्तरि चे (३। ३। १९)ति सूत्रभाष्योक्तेरनभिधानादकजित्येव भाष्यार्थ ॥

सावेकाच इत्येतत्सूत्रस्थकैयटपर्यालोचनयेष्टापत्तिरिति वाच्यम । अन्येत्विति वदता कैयटेन तन्मते ऽस्वरसाविष्कारणात । तद्बीजन्तु बहुतरवैदिक प्रयोगविरोध एव । अथोच्यते सावेकाच इति सूत्रे हरदत्तोक्तरीत्या सु प्रथमैकवचनमेव । न च त्वयेत्यत्रातिप्रसङ्ग । सावर्णोति निषेधात । शेषे लोपस्त्विलोप इति पच्चे तु सावेकाचत्वाभावात्प्राप्तिरेव नास्ति । रूपविवक्षापि विफला । एवञ्च एभिरित्यादौ प्राप्तिरेव नास्तीति । तदपि न । रूपविवक्षाभावे दोषभ्यामित्यत्रातिप्रसङ्गात । तैत्तिरीये हि

विभक्तेरुदात्तत्व शेषनिघातेनैव सिद्धम, अनुदात्तवचन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तार्थम्, शेषनिघातेन हि प्रकृतेरेवानुदात्तत्व सिद्ध्यति । कथ पुनरिदम तृतीयादावशादेशो भवति स चानुदात्त इत्यनेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्व विधातु शक्यम् । नानेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्व विधीयते किं त्वनेन प्रकृतेरनुदात्तत्वे कृते ऊडिदमित्यत्रान्तोदात्तादित्यधिकारादसति विभक्तौ

किञ्चेति । (कै)

निष्फलमप्यन्वादेशेऽकज्विधानमिति भाव । किञ्चे त्याद्यपि चिन्त्यम् । तदर्थं कुत्सितपदघटितस्याकज्घटितस्य वा साधुत्वेन तदुत्पत्तिपूर्वकमादेशस्यैवावश्यकत्वात । अनभिधाने तु न दोष । कुत्सिताभ्यामाभ्यामित्यर्थस्य वाक्यैकदेशन्यायेन बोधादित्याहु ॥

असाभ्या स्वाहा दोषभ्या स्वाहेति मध्योदात्त पठ्यते । एव स्थिते सु सप्तमीबहुवचनमेव ग्राह्यम । अन्यथा इन्द्रोयातो वसितस्य राजेत्यत्र या इत्यन्तोदात्त न स्यात । नहि प्रथमैकवचन यद्रूप यासिति तदिहास्ति । अत एव गोश्वन्यो प्रतिषेध सार्थक । तदेवमन्तोदात्तानुवृत्तिसामर्थ्यं प्रथमैकवचनग्रहण वा ग्रहणमित्येवरूपस्य षाष्ठहरदत्तग्रन्थबललब्धस्य समाधानद्वयस्यापि दुष्टत्वादेभिरित्यादि कथञ्चिन्निर्वाह्यमिति फलित पूर्वपक्ष । अत्रोच्यते । सावेकाच इत्यत्राप्यन्तोदात्तादित्यस्यापकर्षान्नोक्तदोष । वृत्त्यादावननुवर्तितस्याप्यनुवृत्तिस्तु बहुधा दृष्टैव । अत एव तुरुस्तुसूत्रे स्तुवीतेत्यादिसिद्धये पितीत्यस्य निवृत्त्यै सार्वधातुकग्रहणमिति स्थिते प्राप्नोतीति ग्रहणम् इट वारयित तिङीत्यस्यानुवृत्तिवच्यते ॥

अदात्तत्वेऽ'नुदात्तौ सुप्पिता' वित्यनुदात्तत्वादाभ्यामित्यादि पद कृत्स्नमेवानुदात्त भवति । यद्यन्वादेशोनुकथनम् इहापि प्राप्नोति देवदत्त भोजय इम च यज्ञदत्तमिति, अस्ति ह्यत्रान्वादेश तत्र द्वितीया टौस्स्वेन' इत्येनादेश प्राप्नोत्यत आह । 'नेहेति । एकस्यैवाभिधेयस्येत्यादि' । तत्रैवान्वादेश शब्द प्रसिद्धतर इति भाव ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ॥

तद्विनापि सर्वानुदात्तत्वसिद्धिं दर्शयति

अत्रेति ॥ (कै)

अनेन भाष्ये

लित्स्वरे (भा)

इत्यस्य प्रकृते प्रत्ययनिमित्तके इत्यादि ॥

निघाते (भा)

इत्यस्य प्रत्ययस्येत्यादि । एतदोऽनुदात्तत्वेनेत्यत्रैतदित्यस्याश इति शेष इति दर्शयति । अन्यार्थं तदादेशेनापहाराच्चस्यानुदात्तत्वा-सम्भव इति बोध्यम् । एतदो ऽनुदात्तत्वेनेति क्वचित्पाठ ।

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ अन्वादेशविषये एतदोश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसो परत तौ चानुदात्तौ स्त । एतस्मिन ग्रामे सुख वसाम अथो ऽत्राधीमहे अतो न गन्तास्म । अत्रात इति पदे सर्वानुदात्ते । ननु प्रश्नसे एतदोऽनिति भाष्यसम्मत पाठ । न्यासरीत्या वृत्तिपाठोऽप्येवमेव । पदमञ्जरीरीत्या तु एतदोऽशिति वृत्तिपाठ । उभयत्रापि अकारे सिद्धे किमनेनेति चेत् । पाश्चमिकस्योदात्ततया ऽनुदात्तार्थमिद पुनर्वचनमिति

"एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ' ॥ 'पुनर्वचनमनुदात्तार्थमिति' । पाश्चमिको ऽशादेश उदात्त स्यात् अनुदात्तस्त्वेष्यते इत्यनुदात्तार्थं पुनर्वचन, त्रतसोरिति वचन निमित्तभावार्थम् अन्यथा त्रतसौ चानुदात्तावित्यन्वाचयो विज्ञायेत, यत्र त्रतसौ पश्यसि तत्र तावनुदात्ताविति । किमर्थं पुनस्त्रत-सोरनुदात्तत्वमिष्यते यावता ऽत्रात इत्यादौ त्रतसो तलयो प्रकृतेर्लित्स्वरे

तदाऽत्रनुदात्तत्वेनेत्यथ । येन नाप्राप्तिन्यायेना ग्रनुदात्तत्वे ऽस्य लित्स्वरापवादत्त्वान्नित्यत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह

एतच्चेति ॥ (कै)

भाष्ये

उदात्तभावो नास्तीति । (भा)

अनुदात्तविधानसामर्थ्यादिति भाव ॥ अपवादविषयपरिहारेणोत्सगप्रवृत्ते कथ प्रत्ययस्वरोऽत आह

अपवादाप्रवृत्ताविति ॥ (कै)

णमुलूलोपाविति । (कै)

परैरिति शेष ॥

टिप्पण । त्रतसोरिति वचन निमित्तभावार्थम । अन्यथा त्रतसौचानुदात्ताविन्यन्वाचयो विज्ञायेत । स्यादेतत । त्रतसो कृतयो प्रकृतयोलित्स्वर । तत शेषनिघातेन त्रतसोरनुदात्तत्व सिद्धम् । अश्नमात्रस्य त्वनुदात्तत्व विधीयताम् । नैवम । त्रतसोर्हि कृतयोर्येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वान्नित्यत्वाच्चानुदात्तोऽशादेश स्यात । ततस्तद्विधानसामर्थ्याल्लित्स्वरस्याप्रवृत्तावुत्सग प्रत्ययस्वर एव त्रतसो स्यात । यथा गोष्पदमित्यत्र णमुलूलोपेन सहविधानाल्लित्स्वराप्रवृत्तौ प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे णान्तोदात्त पद भवति । तस्मात्त्रतसौ चानुदात्ताविति कर्तव्यमेव ॥

कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यश्नुदात्त करिष्यते । यद्येव लभ्येत कृत स्यात् तत्तु न लभ्यम् इह हि त्रतसो कृतयोलित्स्वरस्य प्राप्नोति अनेन चानुदात्तोऽशादेशस्तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वान्नित्यत्वाच्चानुदात्तेऽशादेशे कृते तद्विधानसामर्थ्यादपवादस्य लित्स्वरस्याप्रवृत्तावुत्सर्गं प्रत्ययस्वर एव त्रतसो स्यात, यथा गो पदप्रमित्यत्र णमुल ऊलोपेन सह विधानाल्लित्स्वराप्रवृत्तौ प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदकृतिस्वरेणान्तोदात्त पद भवति, तस्मात्त्रतसौ चानुदात्ताविति वक्तव्यम ॥

द्वितीयाटौस्स्वेनः । २ । ४ । ३४ ॥

ननु इदमो ऽपि लिप्स्यत इत्यनेन तदुपाय क इति प्रश्नस्य प्रतीयमानत्वात्तदुत्तरं वाच्य न लिदमो ग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यमिति विप्रतिपत्तिरुचिता । अग्रे विधिनिषेधयोरभावादत आह

न कर्त्तव्यमित्युत्तरमिति । (कै)

एवञ्च नेयं विप्रतिपत्तिरपि तु सामान्याकारेण प्रतीयमानं प्रश्नं तदिदमो ग्रहणं कर्तव्यमिति विशेषाकारेण कृत्वा तस्योत्तरमाहेत्यर्थः ॥

इदम शब्दादिति । (कै)

एतेनेदमस्त्वतो ऽभावादेतदित्यत्र तत्सम्बन्धाभाव इत्यपास्तम् ॥

द्वितीयाटौस्स्वेन ॥ द्वितीयायाष्टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यात्स चानुदात्तः अन्वादेशे । इदमोच मण्डूकप्लुत्या ऽनुवृत्तिः । अथैनमन्ने । एनेन । एनयोः । कथन्तर्हि अइउणित्यत्रोदाहृते हे रोहिणीति श्लोके एनादेश इति चेत । अथ श्रोणीतट सम्प्रति एन निवारयेति व्यत्यासेन योज्यम । आशीर्विशेषा रदनच्छददशदानमेतेन ते पुनरनर्थतया न शङ्क्या

"द्वितीयाटौस्स्वेन"॥ अनन्तरत्वादेतद एवैनादेशः प्राप्नोति, इदमो प्रोच्यते तदिदमो ग्रहणं कर्त्तव्य, न कर्त्तव्यम इदमोन्वादेश इत्यत इदम इत्यनुवर्तिष्यते, एतदस्त्रतसोरित्यत्रापि सम्बन्धात्तस्यापि त्रतसोरादेशप्रसङ्ग स्तत्राह । इदमो मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिरिति' । इदमप्यत्र वक्तव्यम, इदमो ह्प्रत्ययेन बाधितत्वात्त्रतो ऽसम्भवात्त्रतसोरित्यत्रासम्बन्ध इति ।

इप्रत्ययेन । (कै)

दमो ह इति विहितेन। तथा तसिल्विषये ऽपि इदम
ाधित्वा ऽयमेव स्यात ॥

एकग्रहणकेति । (कै)

दमस्तृतीयादौ एतदस्तमोश्चानुदात्तो भवतीत्येव रूप-
य ॥

एनदक्तव्य इति । (भा)

ाष्ये तथा च सूत्र एवैनदक्तव्य । तकारोच्चारणसामर्थ्याच्च
ो लुग्विषये ऽपि भविष्यति तकारोच्चारणसामर्थ्यात्त्यदाद्यत्व-
पेचया लुक्प्रबाधस्य न लुमतेति (१ । १ । ६३)
ास्य बाध एवोचित इति भाव । नचैनदस्त्यदाद्यत्वापवाद-

दौ त्वन्वादेशत्वस्याविवक्षा बोध्या। अभून्नृप इत्यादावनद्यतनत्वस्य
। अथ कथ प्रक्षालयैतत्परिवर्तयैनदिति। नपुसकैकवचने एनदिति
ात्। वस्तुतस्तु सूत्र एवैनदक्तव्य । एन एनौ इत्यादि तु त्यदाद्यत्वेन
। एनश्रित इति द्वितीयासमासे त्वेतच्छ्रित इत्येव भवति। नत्वेत

ारमनुवृत्तिसामर्थ्यात्तस्याप्यादेशेन भाव्य, न चासति त्वलि तद्विधान
ात इति त्वलः सत्ता परिकल्प्यते, तदपि न। उत्तरार्थमप्यनुवृत्ति
ादिति। 'एनदिति नपुसकैकवचने वक्तव्यमिति । एनादेशे कृते
न त्वभावे सत्येनमिति प्राप्नोत्यत एनदादेशो वक्तव्य । यद्येवमयमेव
ास्तु नार्थ एनादेशेन कथम् एन एनौ एनान एनेन एनयोरिति
ात्वे कृते भविष्यति, नपुसकैकवचने तु नित्यत्वा'त्स्वमोर्नपुसका'दि'ति
कृते एनदिति स्यादिति सिद्धम् इह त्वेन श्रित इति द्वितीया

लात्तत्र सूते त्यदाद्यत्व दुर्लभ द्वितीयेत्यादि सप्तम्या आर्धधातुके (२ । ४ । ३५) इति साहचर्येण विषयसप्तमीत्वेनापवादत्वस्यैनाभावात् । वस्तुतो यद्येनदित्यादि पूर्वपक्ष्युक्तिरिति विषयसप्तम्या मानाभावेनैनादेश कार्य एवेति बोध्यम् ॥

इत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीजन्तु नपुंसकलुकीवाचापि लुकि सामर्थ्यादेनदादेशप्रवृत्तिरङ्गाधिकारानिर्देशे ऽपि भविष्यतीति भाष्याशय । बहिरङ्गत्वन्तु न लुग्विषये दुर्बलतानियामकमिति दिक् । वस्तुतोऽप्रयुक्तत्वाल्लक्षणस्यायमविषय इति भाष्यार्थ इति बोध्यम् ॥

एनदा । सुपोधात्विति लुका बहिरङ्गेणाप्यन्तरङ्गाया बाधनात् । न चैव प्रत्ययलक्षणेनदित्यपि न स्यादिति वाच्यम् । अमो लुका लुप्तत्वेऽपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशप्रवृत्ते । न चैवमेतच्छ्रितेपि एनदापत्तिः । एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्वमोलुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे समासलुकि अप्रवृत्ते ॥

समासे यद्यप्येनादेशोऽप्येनदादेश उभाभ्यामपि न भाव्य कार्यम्, अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते तस्मादेतच्छ्रित इति भवति । 'एकमेव विधानमिति । अथ दण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तामात्रमुपलक्ष्यते न तु किञ्चिद्विधीयते एवमीषदर्थे इत्यादिना आकारस्य स्वरूपमात्र निर्दिश्यते न तु किञ्चिद्विधीयते ॥

आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ।

व्यक्ताविति (कै)

परसप्तम्यामुचिततया तत्पक्षस्यैवाश्रयणमुचितमिति भावः ॥

तथापि भूवीति । (कै)

अत एव जग्ध्यादिष्वित्युक्ता ऽपि 'भव्यमि'त्याद्येव भाष्ये उदाहृत वचेरप्युपलक्षणमेतत् ॥ अतो यदुत्सर्गत्वाभावादाह

उत्सर्गशब्देनेति ॥ (कै)

भाष्ये

, अतः श्रवणमिति । (भा)

अत्कार्यस्य वृद्ध्यादेरित्यर्थः ॥

आर्धधातुके ॥ अधिकारोऽयं ण्यक्षत्रियेति यावत् । विषयसप्तमी चेयम् । तेनार्धधातुकोत्पत्तेः प्रागेवादेशेषु प्रवृत्तेषु यथायथं प्रत्ययाः । तथाहि । अस्तेर्भव्यम् । परसप्तम्यान्तु अति कृते भाव्यमिति स्यात् । अजेः प्रवेयम् । अति तु प्रवैयमिति स्यात । चक्षिङ आख्येयम् । अति

"आर्धधातुके" ॥ 'वध्यादिति' । आशिषि लिङ 'लिङाशिषी'त्यार्ध धातुकसंज्ञा । 'हन्यादिति' । विध्यादिलिङ । विषयसप्तमी चेयमिति' । सामान्यनिर्देशोऽयं तत्र व्याप्तित्वान्नित्यत्वाच्च न तेन सह देशकालकृत पौर्वापर्यं सम्भवति तस्माद्विषयसप्तमी । यदि तु व्यक्तिनिर्देशेन परसप्तमी स्याद्भव्यमि

आक्षतीति । (कै)

एवञ्चार्धधातुकत्वजातिविषये आदेशा नतु प्रत्यये परे इति भाव्यादेशेषु कृतेषु पश्चाद्यदेव भविष्यतीति भाव ॥

जातिपक्षस्येति । (कै)

सर्वेषान्निमित्तवाचकशब्दाना जातिपरत्व स्यादित्यभिप्रायेण दोषदानमिति भाव । दित्वधित्वयोरिति "घतो नाव" (६ । १ । २२३) इत्याद्युदात्तत्व इति ' तित्स्वरितमि ति स्वरितत्वमिति भेद ॥

ज्ञापकत्वादिति । (कै)

सवदेशस्याश्रयाश्रितत्वादिति भाव ॥ तत्र व्यापारैकत्वाद्देशकृत नित्यत्वात्कालकृतमिति विभाग ॥

सप्तम्या चेहेति । (कै)

'तस्मिन्निति' (१।१।६६) शास्त्रबलाद्च शास्त्रे विषयसप्तम्य-भाव मन्यते ॥

युकि आख्याप्यमिति स्यात् । भुवस्तु अजन्तत्वाद्यति वध्यमिति स्यात् । वाच्यमिति चेष्यते । स्यादेतत् । आङ्गधिकारस्थे आर्धधातुकाधिकार एव जग्ध्यादयो विधीयन्ताम्, नैवम् । जघ्नतुरधिजगे अध्यगीष्ट बभूव विव्य तुरित्यत्र घस्राद्यादेशानामसिद्धतया उपधालोपाल्लोपेत्ववुग्यणामभावापत्ते ।

त्वादि न स्यात् । तथाहि । हलन्तत्वादस्त्यादीना 'ऋहलोर्ण्यदि'ति ण्यति कृते तत्र परत आदेशैर्भाव्य तत्र द्वयोर्वृद्धौ कृताया तृतीयस्य च युकि भाव्यं प्रवैय आख्याप्यमिति प्रसज्येत । इह च 'भुवो वधिः' भुवोऽजन्त त्वाद्यति कृते वध्यादेशे च वध्यमिति प्राप्नोति विषयसप्तम्यां तु नैव

भूतपूर्वस्येति। (कै)

अङ्गत्वस्य विधानप्रतिबद्धतयाङ्गाधिकारे सामान्याश्रयत्वस्य वक्तुमशक्यतया ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणे (वा- ६। ४। ४८) त्यादि पूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकभाष्येण अतोलोपा (६। ४। ४८) दीनां स्थानिवत्त्वपरभाष्यविरोधेन चास्य भाष्यस्य प्रौढिवादपरत्वमिति केचित्। वस्तुतो विषयसप्तम्यामपि परनिमित्तत्वं वक्तुं शक्यमिति न दोषः। अङ्गसंज्ञासूत्रेऽपि (१। ४। १३) यस्माद् यस्य प्रत्ययस्य विधानं तस्मिन्विवक्षित एवाङ्गत्वविधानेऽपि न दोष इति भाष्याशयः॥ भाष्ये

सति पौर्वापर्ये इति। (भा)

न च व्यक्तिद्वारकं पौर्वापर्यमत एव 'हलन्त्याचेति (१। १। १) सूत्रे व्यक्तिद्वारकं सामीप्यं कैयटेनोक्तमतः कथमिदं भाष्यमिति वाच्यम्। तस्य कैयटस्य तत्रैव सूत्रे ऽप्रयोजकत्वस्य मया बोधितत्वात्। परम्परासम्बन्धस्यासम्बन्धतायाः अनेकमन्यपदार्थे (२। २। २४) इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः॥

न चातोलोपादयोऽप्यत्रैव विधीयन्तामिति वाच्यम्। गतो गतवानित्यत्रानुनासिकलोपस्यासिद्धत्वाभावादतोलोपापत्तेः। यदि त्वार्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमिति व्याख्यायते ऽसिद्धवत्सूत्रञ्च प्रत्याख्यायते तदा ऽन्यतर आर्धधातुकाधिकारः शक्योऽकर्तुम्। नन्वेकस्मेदार्धधातुकाधिकारस्तर्हि

दोष इत्याह। 'तेनेति'। यथा प्राप्तमिति'। यो यत प्राप्नोति स ततो भवतीत्यर्थः। 'असिद्धवदत्राभा'दित्यस्य भावाभावव्यवस्थार्थम्। अत्र चाङ्गाधिकारे च द्विरार्धधातुकाधिकारः क्रियते। यदि ह्येतेप्यादेशास्तत्रैव विधीयेरन् जघ्नतुरधिजगे ऽध्यगीष्ट बभूव विव्यतुरिति घसाद्यादेशा

आर्धधातुकावयवा इति । (कै)

अत एवैषां यङ्लुगन्ते प्रयोगा नेत्याहुः । लुक्यार्धधातुकावयवत्वाभावात् ॥

प्रतीतिष्विति । (भा)

प्रयुज्यमानास्वित्यर्थ ॥

न केवलेति (भा)

सङ्केतात प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव प्रयुज्यते । एवञ्च तस्य व्यावहारिकत्वादनित्यत्वमप्यन्नमित्याह ।

व्यवहारेति ॥ (कै)

विषयसप्तमीत्वपरसप्तमीत्वे कथ व्यवतिष्ठेयातामिति चेन्न । सूत्रद्वयारम्भ पक्षेप्याङ्गस्यैकस्यैव ज्ञापकत्वे नोभयरूपताश्रयणात । यथा चैतत्तथा नपदान्तसूत्रे उपपादितम् ॥

नामसिद्धत्वादुपधालोपाल्लोपेत्ववुग्यणो न स्युर्यदि त्वतोलोपादयोप्यत्रैव विधीयेरन् गतो गतवानित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वाभावादतो लोपः स्यादित्येषा दिक् ।

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । २ । ४ । ३६ ॥

तकारादिप्रत्ययमात्रेति । (कै)

सूत्रे विषयसप्तमीति युक्त वक्तुम् ॥ भाष्ये

उपदेशिवद्वचनमिति । (भा)

उपदेशी क्त्वा तद्वल्ल्यपो वचन कार्यमित्यर्थ । भाविन्येव समासे क्त्वो ल्यबादेश इति भाव ॥

अनादिष्टार्थम् । (भा)

हित्वाद्यादेशाभावार्थमित्यर्थ ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ल्यबिति लुप्तसप्तमीक पृथक् पदम । अत्तेर्जग्धिरादेश स्याल्ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थो नत्वनुबन्ध । नुम्प्रसङ्गात । एव ब्रुवोवचिरित्यादौ । प्रजग्ध्य जग्धम । जग्धौ सिद्धेन्तरङ्गत्वात्तिकितीति ल्यबुच्यते । ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणा ल्यपा

"अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति" ॥ ल्यबिति पृथक पद लुप्तसप्तमीकम । इह पदद्वयापेक्ष समासमपेक्षमाणो ल्यब्बहिरङ्ग क्त्वाप्रत्ययमात्रापेक्षस्तु जग्ध्यादेशोन्तरङ्ग, तत्र क्त्वावस्थायामेव जग्धौ कृते प्रजग्ध्येति सिद्ध नार्थो ल्यबग्रहणेन । एव तर्हि ल्यब्विषयेप्यन्तरङ्गत्वात्ति कितीत्येव सिद्धे जग्धौ ल्यबिति यदुच्यते तज्ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणामपि विधीना ह्विप्रभृतीना

प्रधायेत्यादि (कै)

हित्वे त्वादिष्टानादिष्टेष्वकृतेषु यथा स्यादित्येषो ऽनादिष्टायमित्यस्यार्थ इति भाव ॥

हित्वादिष्विति । (भा)

आदिना हिलदत्वेत्वदीर्घत्वानि गृह्यन्ते । वार्त्तिके यदिति सामान्ये नपुंसकं जग्धिरिति य स इत्यर्थ ॥

अकस्मात् । (भा)

न कस्माच्चित्प्रयोजनादित्यर्थ । अनर्थक इति भाव ॥ कुतस्त्वाह

सिद्धमिति ॥ (कै)

भवति बाधनम ॥ तथाहि । पदद्वयसापेक्ष समास प्रतीक्षमाणो ल्यब्बहिरङ्ग तत प्राप्तिकितीति सिद्धो जग्धि । ल्यब्ग्रहणात्तु हिलदत्वात्वे त्वदीर्घत्वम्पूडिटामन्तरङ्गाणामपि बाध ज्ञापयति । दधातेर्हि, जहातेश्च क्ति, हित्वा । नेह । विधाय । दोदद्घो, दत्त्वा । नेह प्रदाय । जनसन खनासञ्झलो, खात्वा । नेह । प्रखन्य । प्रखाय । इह हि ये विभाषेति

ल्यपा भवति बाधनमिति । विधाय विहाय प्रदाय प्रखाय प्रखन्य प्रस्थाय प्रक्रम्य आपृच्छ्य प्रदीव्य प्रपच्येत्येतेषु विधिषु 'दधातेर्हि' 'जहातेश्च क्ति' 'दो दद् घो' 'जनसनखना सञ्झलो' 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' 'अनुनासिकस्य क्विझलो क्ङिति' 'च्छ्वो शूडनुनासिके च' 'आर्धधातुकस्येड्वलादे' रित्येते विधय क्त्वावस्थायामेव प्राप्ता बहिरङ्गेन ल्यपा बाध्यन्ते । एष

अद् इति । (कै)

सामान्ये नपुंसकं यतो ऽत इति च शेषः ॥

एष एवार्थ इति । (भा)

अन्येन निबद्ध इति शेषः । मया निबध्यत इति वा ॥

विकल्प्य । द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति । स्थित्वा । नेह । प्रस्थाय । अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः । क्रान्त्वा । नेह । प्रक्रम्य । छ्वोः शूठ । पृष्ट्वा । द्यूत्वा । नेह । आपृच्छ्य । प्रदीव्य । इट् । देवित्वा । नेह । प्रदीव्य । वस्तुतस्तु ल्यब्ग्रहणं नान्तरङ्गबाधं ज्ञापयितुं किन्तु विध्यर्थं व्यर्थमेव वेति निरूपितमच परस्मिन्निति सूत्रे ॥

एवार्थं श्लोकान्तरेण भाष्ये कथितं । जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकारणम्' । अकारणं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । 'सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् । अदो जग्धिविधानमित्यर्थः । ज्ञापकार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह । 'हिप्र भृतीस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्भरतीति कृतं तदु विद्धि' । ल्यब्भरतीति ल्यबादेशो हरति व्यपनयति बाधत इत्यर्थः । उ इति निपातोऽवधारणे । एतदेवास्य प्रयोजनमित्यर्थः ॥

हनो वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥

हलन्तलक्षणेति । (कै)

हलन्तलक्षणया प्रतिप्रसवभूतेत्यर्थ ॥

औपसङ्ख्यानिके इति । (कै)

वक्ष्यमाणेत्यनेनेति भाव ॥

स्थानिवद्भावादिति । (कै)

स्थानिवदादेश (१।१।५६) इत्यनेन ॥

अल्लोपस्येति । (कै)

'अच परस्मिन्' (१ । १ । ५७) त्यनेन । एवञ्च 'आनि वध्योस्ये (७ । २ । ३५) ति सूत्रे वधिग्रहण न कार्यमिति भाव । स्वतन्त्रो वधधातुस्तु नास्त्येव । अत एव व्यञ्जनान्तेऽवधीदित्यदौ "वृद्धिप्रतिषेधो वक्तव्य' इति सङ्गच्छते ऽन्यथा तस्य वृद्धेर्दुर्वार-त्वेन तदसङ्गतिः ॥

हनो वध लिङि ॥ हन्तेवध इत्यादेश स्यादार्द्धधातुके लिङि । वध्यात् ॥

'हनो वध लिङि' ॥ 'अकारान्तश्चायमादेश इति'। कुत एतत् । शैलीयमाचार्यस्य यत्र व्यञ्जनान्त आदेशस्तत्रैकारमुच्चारयति यथा जग्ध्यादौ तस्मादिकाराकरणादकारान्तोयमादेश । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवतीति । उत्तरसूत्रेण वधादेशे कृत इति भाव ॥

लुप्तत्वात् स्थानी न भवतीति । (कै)

अतिदेशेनाहार्यं बुद्धिसत्त्वेऽपि षष्ठ्यर्थस्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥

उपदेश इति । (कै)

वध्युपदेशे इत्यर्थ ॥ उपदेशत्वावच्छेदेनैकाच्त्वस्य विवक्षणादिति भाव ॥

गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ ॥

ङित्वादीत्वेति । (कै)

'घुमास्थे (६ । ४ । ६६) त्यनेनेति भाव ॥ इण परस्मैपदित्वेन लुङि गातिस्थे' (२ । ४ । ७७) ति सिचो लोपादातिदेशिकङित्वभाजो भावात्कर्मणि चिण्वद्भिभावपक्षे उदाहृत न तु गाङ गताविति । तस्यापि ग्रहणे तु सामान्यग्रहणार्थमिति वदेत । न तु विशेषणार्थमितीति भाव ॥

गाङ् लिटि ॥ इङो गाङ स्याल्लिटि । अधिजगे । वार्त्तिकमते लिटीति परसप्तमी । द्विवचनेचीति स्थानिवद्भावस्तु न भवति । ल्लिटीति द्विलकार

"गाङ लिटि"। द्विलकारकोय निर्देश लिटि लकारादाविति । तेन प्रागेवादेशेभ्यो लावस्थायामेवादेशो भवति । किं सिद्ध भवति अधि

तुल्यताभावादिति । (कै)

वस्तुतो भाष्यप्रामाण्येन व्याख्यानादेवास्याग्रहणम । अत एव घटायोन्मीलितमिति न्यायविरोधो न सानुबन्धादिति। गाङ्-कुटादिभ्य (५ । २ । १) इत्यत्र व्याख्यानादिङादेशस्यैव ग्रहण भविष्यतीत्याशयेन ज्ञापकोपन्यास ॥

कृतायाश्चेति । (कै)

"अनल्विधावि (१ । १ । ५६) ति प्रतिषेधस्तु स्थान्यलला-श्रये कार्ये अनुबन्धस्य लुप्तत्वात् स्थानिनि न सन्निधीयत इत्यथ ॥ भाष्ये 'नन्दनेति' त्यु कर्त्तरि । पुंसीत्यमरस्य प्रमाद इति वा ॥

कश्चिद्देशेन लावस्थायामेव गाङ प्रवृत्ते । भाष्यमते तु आर्धधातुकीया सामान्येन भवन्तीत्यभ्युपगमात्परनिमित्तता नास्तीति प्रागेवोक्तम । यद्यपि स्थानिवद्भावेन ङित्वात्तङ सिद्धस्तथापि गाङकुटादिसूत्रे ङस्यैव ग्रहणार्थं ङित्करणम् । न हि स्थानिवद्भावेन गाङिति रूप लभ्यते । गङकुटादिभ्य इति तूच्यमाने कै गै रै शब्दे, इणोगालुङीत्येतयोरपि ग्रहणं स्यात् । ततश्चागासीन्नट, अगासाता ग्रामौ देवदत्तेनेत्यत्र घुमास्थेतीत्व स्यात् ।

जगे 'द्विवचनेऽची'ति स्थानिवद्भावो न भवति । ङित्करणमनर्थक स्थानि वद्भावादेव सिद्धमात्मनेपदमित्याशङ्क्याह । 'गाङयनुबन्धकरणमिति'। गाङिति ग्रहणं यथा स्यादिति । ननु चैतदपि स्थानिवद्भावादेव सिद्ध, नेत्याह । 'नहीति । गाकुटादिभ्य इति तूच्यमाने कै गै रै शब्दे इणो गा लुङीत्येतयोरपि ग्रहणं प्राप्नोति ततश्चागासीन्नट, अगासातां ग्रामौ देव दत्तेनेत्यत्रापि घुमास्थादिति सूत्रेणेत्व प्रसज्येत। अपर आह। यत्र

अनुदात्तत्वमिति । (कै)

पित्वादित्यर्थः । [1]अट्निषेधाय माङ लुङयस्य निघातप्रतिषेधाय हि ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

वस्तुतस्तु परस्मैपदाना णलतु विदो लटो वे (३ । ४ । ३) त्यादौ यथासङ्ख्यनिर्वाहाय परस्मैपदाना क्रमेणोपस्थितये तिप्तसि

---

१ "मा हि स्म चिनवम" इत्यत्र ॥

गाङ् गतावित्यनेन सह सामान्यग्रहणार्थोऽय ङकार इति तु न भणितव्यम। गाते इत्यादौ तङ प्रवृत्य तदीयङकारस्य निवृत्ताकाङ्क्षतया उल्लिखित प्रत्याप्यशरीरन्तु यत्र सानुबन्धकात्वष्ठी उच्चायते तत्राकृतायामेवेत्युच्चाया मादेश इति। सत्यामपि वा तस्या तत्र स्थानिवद्भावेनानुबन्धकार्यं नेति। प्रयोजनन्तु नन्दना कारिकेत्यत्रोगिल्लक्षणङीबभाव । तथा हि युवोरना काविति सूत्रे ऽनुनासिकोकारौ युवू निर्दिष्टौ। अन्यथा युन्य युयुरि त्यत्रातिव्याप्ते । तथा च स्थानिवद्भावेनोगित्वान्नन्दना कारिकेत्यत्रोगि ल्लक्षणो ङीप् स्यात्। नन्द कारक इत्यत्र चोगिल्लक्षणो नुम् स्यात। ननु

सानुबन्धकात्वष्ठ्युच्चायते तत्राकृतायामेवेत्युच्चायामादेश प्रवर्तते सत्या मपि वा तस्यामनुबन्धकार्यमादेशे न भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं गाङ यनुबन्धकरणमिति, किं प्रयोजनं, 'चक्षिङ ख्याञ्' ङित इत्यात्मनेपद न भवति। ञिदादेशकरणसामर्थ्यात्स्वरितञित इत्येतदेव भविष्यति। इह तर्हि लट शतृशानचौ, लट इति सानुबन्धकात्वष्ठी, पचमान, टित इत्येत्व न भवतीति। प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वविधानादिह न भवति।

(२ । ४ । ८) त्यादिसूत्रस्थक्रमेणोपस्थितौ सानुबन्धकयोरेवोप-स्थितिरिति भाष्याशय ॥

निन्दामाहेति । (कै)

अन्यथा दोषाणामाधिक्याभावात्प्रकषप्रयोगोऽनुपपन्न इति भाव ॥ स्वरित ञित' (१ । ३ । ७२) इत्यत्र विकल्पवाचिनोऽनुपादानादाह

कर्त्रभीति । (कै)

नुम् स्यादिति सत्य ङीप तु कारिकायामापाद्यताम । नन्दनायान्तु कथ ल्यु' कर्त्तरीमनिज भावे क किर्पो प्रादितोन्यत इत्यमरेण पुल्वस्योक्तत्वादिति चेन्न । एतत्सूत्रे युवोरिति सूत्रे च नन्दनेति भाष्योदाहरणबलेन ल्यु' कर्त्तरीत्यमरस्य प्रायिकत्वात । तथा च श्रीहर्ष प्रायुङ्क्त । विभ्रिष्य सा भैमनरेन्द्रनन्दनेति । तस्मानङीपनुमोरभावो ज्ञापनफलमिति । अत्रो च्यते । युवोरित्यत्रानुनासिकयोरेव युवू न त्वनुनासिकोकारौ । अतो ङीबनुमौ न । तथा यजमान इत्यत्र टेरेत्वाभावोऽपि न ज्ञापनफलम् । टित आत्मनेपदानामित्यत्र प्रकृतानामेवात्मनेपदाना ग्रहणात् । तङामित्येव

इह तर्हि 'युवोरनाका वित्यत्र सुन्यु ग्रयुरित्यत्र मा भूदिति, अनुनासिकोकारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ ततस्स नन्दनः कारक नन्दना कारिका स्थानिवद्भावादुगित्त्वात्त्वयो ङीब्नुमौ प्राप्नुत, अस्माज्ज्ञापकान्न भवत । अनुनासिकयोस्तत्र ग्रहणा न त्वनुनासिकोकारानुबन्धयोरिति नाचोगित्वायप्रसङ्ग, इह हि 'सेव्युषिव,' सिपो हिरिति वक्तव्यम् । अपित्वेति न वक्तव्यम, इह च तुह्योस्तातङिति तिपसिपोस्तादाशिषीति सानुबन्ध कात्मनेमुत्तार्योदेशो विधेयो ङित्करण न कर्तव्यम् । इह च तस्यस्थमि

अनुनासिकयोरिति । (कै)

युवोरिति विशेष्यम् ॥

उगित्व नास्तीति । (कै)

उकारविशिष्टस्य स्थानित्वादिति भाव ॥

वास्तु । अन्यान्यपि सम्भावितानि ज्ञापकफलानि प्रत्याख्यातानि भाष्ये । प्रत्युत ज्ञापनाभ्युपगमे बाधकान्यपि सन्ति । तथाहि । अचिनवमित्यत्र अमादेशस्य पित्त्वसिद्ध्यर्थं तस्थस्थमीनामिति वक्तव्यम् । अणिञोरनार्षयोः क्रोल्यवित्यादौ स्थानिनि अनुबन्धस्त्यक्तव्य । वाराह्या प्रकृत्येत्यादौ वृद्धि गुणप्रतिषेधश्च यथा स्यात् तदेव बक्सूत्रभङ्गापत्तेर्नेदं ज्ञापक सूत्रकृतोभिप्रेत किन्तु पूर्वोक्तमेवाङित्वस्य फल बोध्यम् ॥

पामिति पकारो नोच्चायस्तेनाचिनवमित्यादौ गुणसिद्धिः अणिञोरनार्षयो क्रो ल्यवित्यादौ यत्र स्थान्यनुबन्धकार्यमिष्यते तत्रानुबन्धक स्थान्युपादेय । वाराह्या प्रकृत्येत्यादौ वृद्धिगुणप्रतिषेधश्च भवति तदेवमस्य पक्षस्य मन्दत्वादनुपन्यास ॥

चक्षिङः ख्याञ् ।२।४।५४॥

रूपद्वयेति । (कै)

खकृयौ चख्याविनीत्यर्थ ॥ भाष्ये

ख्यादिरिति । (भा)

खकारयकारादिरित्यर्थ । एव कशादि खशादिरित्यपि ककारशकारादिखकारशकारादिरित्यर्थकम् ॥

चक्षिङ ख्याञ ॥ आर्धधातुके विवक्षिते । ल्युडादौ चक्षितेत्यादि निवृत्तये सूत्रम । कर्त्रभिप्राये फले आत्मनेपदार्थञ्च । मुनिर्वेद व्याख्यास्यते । आख्यातेत्यादि तु ख्या प्रकथन इत्यनेनापि सिद्धम । अत्र वार्तिकानि । चक्षिङ ख्याञ्कशाञौ ॥ आकशाता खशादिर्वा ॥ असिद्धे शस्य यवचन विभाषा ॥ अस्यार्थ । खकारशकारादिरादेशोनेन विधेय । असिद्धकाण्डे तु णत्वप्रकरणानन्तर खशाञ शस्य यो वेति वचन कर्तव्यम् । तथा च चर्त्वे णत्व सिद्धमिति खर्परत्वाभावेन खरिचेत्यस्याप्रवृत्तेर्णत्वपक्षे आख्यातेति सिद्धम् । णत्वाभावपक्षे तु चर्त्वेन कशातेति रूपम । प्रयोजन सौप्रख्ये वुञ्विधि ॥ सुप्रचष्टे सुप्रख्यः । आतश्चोपसर्ग इति क । तस्य

'चक्षिङ ख्याञ ॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आख्यास्यते आचक्षे इत्यात्मनेपद यथा स्यात ल्युडादौ चक्षितेत्यादि मा भूदिति च योगारम्भ । आख्यातेत्यादि ख्या प्रकथन इत्यस्यैव सिद्धम् । अत्र यथान्यासे आकारात्पूर्वो भाग खकारयकारात्मेति स्यादाख्यातेति, ककारशकारात्मापि

अकारप्रश्लेषादिति । (कै)

वस्तुतस्तु न विनापि मध्यका धूमप्रयोजनमित्यादेरिव वुञ्-विधिनिवर्त्यत्वेन प्रयोजनमिति वार्त्तिकार्थ । अग्रिमवार्त्तिकाणा-मेवमेव व्याख्येयत्वात् । अस्य वार्त्तिकस्य भाष्ये ऽनुक्तमप्यययोग्य-तया स भाष्याह

ष्यञ् भवतीति । (भा)

योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञि (५ । १ । १ ३ १) ति प्राप्तवुञो भावे 'ब्राह्मणादित्वात् ष्यञिति भाव ॥

भाव सौप्रख्यम । ष्यञ । योपधाद्गुरूपोत्तमादिति वुञ तु न भवति । यत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थं । तथा सुप्रख्येन निवृत्तो देश सौप्रख्य । तत्र भाव सौप्रख्यीय । वृद्धाच्छ न तु धन्वयोपधादिति वुञ् प्रयोजनान्तरमाह निष्ठानत्वमाख्याते । आख्यात इत्यत्र सयोगादेरातोधातोर्यण्वत इति न भवति । यत्वस्यासिद्धा यण्वत्ताविरहात । एवञ्च नध्याख्येति सूत्रे ख्याग्रहणा न कर्त्तव्य भवति । रुविधि पुख्यानम ॥ यत्वस्यासिद्धतया ऽमपरत्वा भावात्पुम खयीति रुत्व नेत्यर्थं । णत्व पर्याख्यानम ॥ यत्वस्यासिद्धतया शकारे वानटा व्यवायात्कात्यच इति णत्व नेत्यर्थं । सस्थानत्व नम ख्यात्रे ॥ शपरेविसर्जनीय इति विसर्ग सिध्यतीत्यर्थं । सस्थान इति जिह्वामूली यस्य प्राचा सञ्ज्ञा । सस्थानत्व त्विह नेति योज्यम् । णत्वादीनामप्यभावस्यैव

त्विष्यते आकशातेति तदेतदाह । 'कशादिरप्ययमिति' । ककारेऽकार उच्चारणार्थं । अपर आह खशादिरेवायमादेश इति, अत्राप्यकार उच्चार णार्थं । तत्र चर्त्वे कृते कशातेत्यादि भवति । कथमाख्यातेति खकारयका रयोः श्रवणम् । असिद्धकाण्डे णत्वविधानानन्तर खशाञ् शस्य यो वेति शस्य यत्व विभाषा वक्तव्यम् । तत्र चर्त्वे यत्व सिद्धमित्याख्यातेत्यादि यत्वपक्षे रूपम् अन्यदा कशातेति रूपम् । अवश्य च शस्य यत्वमित्याश्रयणीयम् ।

लाक्षणिकत्वादिति । (कै)

अस्य तत्राग्रहणे आख्यानमित्यपि स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं खशादित्वमिति भाव । वस्तुत स्वतन्त्रख्याधातोराधधातुके प्रयोगाभाव एवेष्टव्य । अन्यथा तमादाय सौप्रख्यादौ वुञादि दुर्वारमेव स्यादित्यस्य खशादित्ववैयर्थ्यापत्ते । न च पाक्षिकण्यडादि सिद्धिरेव फल सख्यानत्व नम ख्यात्रे इति भाष्यस्य सवथाऽसङ्गते । जिह्वामूलीयस्य वैकल्पिकत्वेन विसर्गसिद्धेर्जिह्वामूलीयस्य दुर्वारत्वाच्च । एवञ्च नध्याख्येत्यत्र तदग्रहणे फलाभावात्तदपि न

प्रक्रान्तत्वात तस्माद्व्यनत्वणत्वयत्वानि सख्यानश्चेति यक्षक प्राप्तं वारयितु मस्य यत्व कृतमिति स्थितम् । स्यादेतत । ख्या प्रकथन इति धातुमादाय वुञादिप्रसक्त दुर्वारम् । सत्यम् । सोऽपि खशादि । यत्वविधिरप्युभय साधारणो बोध्य इति हरदत्तमाधवादय । कैयटस्तु नैतन्मेने । भाष्ये ख्याधातो खशादित्वानुक्तेश्चक्षिङः ख्याञादेशमेवोपक्रम्य यत्वविधानात् नध्याख्येति सूत्रे ख्याग्रहणान्तु कृतम्यमेव व्याख्यात इत्यत्र नत्वाभावाय । ख्याञादेशस्तु लाक्षणिकत्वात्तत्र न गृह्यत इति यत्वस्यासिद्धत्वात्प्राप्तिरेव नास्तीति च बोधयितु प्राङनत्वग्रहणम् । णत्व तु क्षुभ्नादिषु आख्यानादिति निपातनान्न भवति । वुञ् णत्वसख्यानत्वानि तु ख्यातौ स्युरेव । ख्याञादेशे तु नेति तच्च रूपद्वय बोध्यम । अस्मिन्मते आदेशे प्रख्यानादिति प्रयोगो

इह सुप्रचष्टे सुप्रख्य आतश्चोपसर्ग इति कः, ततो यत्वस्यासिद्धत्वा त्प्रख्यस्य भाव इति योपधाद्गुरूपोत्तमादिति वुञ् न भवति अयोपधत्वात, तस्मिन्नसति ष्यञ् भवति सौप्रख्यमिति । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशो भव सौप्रख्यीय, धन्वयोपधादिति वुञ् न भवति, 'वृद्धाच्छः' एव भवति । आख्यातः यत्वस्यासिद्धत्वाद्यत्त्वाभावात्मयोगादेरिति नत्व न भवति,

कर्त्तव्यमेवेति भाष्याशय । ख्याधातुरपि खशादिरिति मिश्रोक्त तु न युक्त भाष्यकारस्तेनादेशस्यैव यत्वमिति लाभात् ॥

निपातनादिति । (कै)

सौत्रप्रयोगस्यादेशेनोपपत्तेश्चिन्त्यमेतत ॥

णत्वेति । (कै)

कृत्यच (८ । ४ । २९) इति प्राप्ति ॥

इयम् (कै)

जिह्वामूलीयत्वमित्येषा ॥ 'नृचक्षा' इति प्रयोगे रक्षो विशेषणत्वे नपुसकत्वेन दीर्घानुपपत्तिरत आह

पपत्तेः कथ निपातनमुपन्यस्तमिति चिन्त्यम । वृत्रादाविव णत्वाशेऽपि रूपद्वये इष्टापत्ति, अनिष्टत्वे वा ऽनभिधानात्कृत्यल्युटोबहुलग्रहणाच्च तत्र ल्युडेव नेति न्याय्य पन्था । परमार्थस्तु ख्याधातु सार्वधातुकमात्रविषयः । सख्यानत्व नम ख्यात्र इति वार्त्तिक तद्भाष्य चेह प्रमाणम् । आर्धधातुकेऽपि तत्प्रयोगे उक्तप्रयोजनासङ्गते । एव णत्व पर्याख्यानमित्यपि । तथा च नध्याख्येति सूत्रे ख्याग्रहण न कर्तव्यमेव । हरदत्ताद्युत्प्रेक्षा तु गौरव ग्रस्ता उपक्रमादिविरुद्धा । सार्वधातुकेऽपि कश्चाप्रयोगे प्राप्ते ऽनभिधान मात्रालम्बना चेत्यवधेयम् । वर्जने प्रतिषेध ॥ दुर्जना सचक्ष्या । वर्जनीया

न ध्याख्याप्टमूर्छिमदा'मित्यत्र ख्याग्रहण न कर्त्तव्य भवति । पुस ख्यान पुख्यानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वा'त्पुम खय्यम्पर' इति रुविधिन भवति पर्याख्यानम् यत्वस्यासिद्धत्वाच्छकारेणानटा व्यवाया त्कृत्यच' इति णत्वाभावः । नट ख्यातेत्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् खरः शपरत्वा च्छपरे विसर्जनीय' इत्येष विधिभवति । नन्वसिद्धे शस्य यवचनेवि ख्या प्रकथन इत्यस्यौत्पत्तिक एव यकार इति तत्र वृत्रादिप्रसङ्ग, एव तर्हि सोऽपि

छान्दस इति ॥ (कै)

नन्वत्र विचक्षणशब्दादन्येषामुपयोग न पश्याम इत्यत आह

सर्वप्रकारेणेति ॥ (कै)

अनपेक्ष्येति । (कै)

तेषा सूत्राणामाधुनिकत्वादनपेक्षेति भाव ॥

इत्यर्थ । असनयोश्च ॥ नृचक्षा रक्ष । छान्दसो वर्णविकार । भाषायान्तु नृचक्षो रक्ष इति भवतीति कैयटहरदत्तौ । माधवस्तु हे अग्ने नृचक्षा मनुष्याणा द्रष्टा त्व रक्ष परिपश्येति वेदभाष्ये व्याख्यत् । विचक्षण । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच । अत एवान्तोदात्त पठ्यते, विचक्षणा प्रथयन्निति । पञ्चाम्नतस्य चक्षणमित्यादौ तु ल्युट । अत एव लित्स्वरेणा द्युदात्तता । कथ तर्हि पुख्यान पर्याख्यानमिति प्रागुदाहृतमिति चेत । वक्ष्यमाणबाक्लकादित्यवेहि । बकुलन्तग्यन्नवधकगात्रविवक्षणाजिराद्यर्थं, सर्वप्रकारणापेक्षमेतत । तणिति सञ्ज्ञाछन्दसोग्रहणा तत्र अन्नशब्दे अगध्य भाव । अन्नाम्न इति निपातनाद्वा सिद्धम । वधक इति ण्वुलि वधादेश । अल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्वृध्यभाव । कुनशिल्पिसञ्ज्ञयोरित्यधिकारे हनोवध चेत्युणादिसूत्रेण गतार्थमेतत् । गात्रमिति, इण औणादिके ष्ट्रनि गादेश । गाङधातुना वा सिद्धम् । अजिरमिति वीभावो न । अजिरशिशिरेति निपातनात सिद्धम् ॥

खशादि ग्रस्य यवचनमपि साधारण द्रष्टव्यम् । 'नृचक्षा रक्ष इति'। छान्दस प्रयोग । भाषाया तु नृचक्षो रक्ष इति । 'विचक्षण इति'। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच । 'वधक इति'। अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्यभाव गात्रमिति'। ष्ट्रनि गादेश । 'अजिरमिति'। अजिरशिशिरेति निपातनमनादृत्योक्तम् ॥

अजेर्व्यघञपोः । २ । ४ । ५६ ॥

क्यप उपसङ्ख्यानमिति (भा)

भाष्येऽधिकरणस्य शेषत्वविवक्षाया षष्ठी ॥

वलादाविति । (कै)

यद्यपि भाष्ये ह्रच्येव विकल्पो लभ्यते तथापि "पादस्य पदाज्याती' (६ । ३ । ५२) ति निर्देशेनेह च न भविष्यति । समाज इत्यपि भाष्यस्योपलक्षणताया आवश्यकत्वेनेदमपि तथैव वृत्त्यादिप्रामाण्यादिति भाव ॥

अजेर्व्यघञपो ॥ अजेर्धातोर्वी इत्यादेश स्यादार्धधातुके घञमपश्च वर्जयित्वा । प्रवयणीयः । प्रवायक । अघञपो किम् । समाज । उदाज । समज । उदज । समुदोरज पशुष्वित्यप् । दीर्घव्याख्यान किमर्थम् । सवीति । घञपो प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानम् ॥ समज्या । सञ्ज्ञाया समजेति क्यप् । इह पूर्वसूत्राद्वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन घञ अप्क्यपश्च न । समाज समज । समज्येति वलादावार्धधातुके ल्युटि च वा ॥ प्रजिता प्रवेता । प्राजन प्रवयणम् । एवञ्च नार्थो घञपोः

"अजेर्व्यघञपो" ॥ प्रवयणीयः प्रवायक इत्यादौ गुणवृद्धिविषये ह्रस्वदीर्घयोरविशेष मन्वान पृच्छति । 'दीर्घोच्चारण किमिति' । दीर्घव्याख्यानमित्यर्थ । 'घञपो प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानमिति' । क्यपि य प्रतिषेधस्तस्य क्यपसम्बन्धो भवतीति क्यप इत्युक्तम् । यस्त्वाह अपीत्येव क्यपि सिद्ध प्रतिषेध, कथम्, अबिति प्रत्याहार अपोऽकारादारभ्या

वर्त्तमानोक्त इति । (कै)

तेन रथ सूत इति न भवति ॥

न तर्हीदानीं वक्तव्य वायाविति वक्तव्यमिति (भा)

व्यवस्थितविभाषयैव यौ वीभावविकल्पस्य सिद्धत्वादिति भाव ॥

वायुरिति । (कै)

यदि वातेरुणि वायु प्रकारान्तरेण सिध्यति तर्हि घञप्करण ग्रहणवदिदमपि व्यर्थमिति कश्चित् ॥

प्रतिषेधेन नापि क्यप उपसङ्ख्यानेन नापि वायाविति सूत्रेण । तस्मा दजेर्वी वेति घञपो क्यपि चाय न सम्मत । वलादौ यौ च वान्यत्र नित्यमित्येष निर्णय ॥ आर्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात प्रागेव इत्ययो त्पत्तेर्वीभावे हलादित्वाद्यङ् । वेवीयते । नात्र यङ्लुगस्ति यतो लुका यङ आर्धधातुकस्य विषयत्वापहारान्नार्द्धधातुकत्वनिमित्तकिरिति वीभावस्य नैव प्रसङ्ग । उक्तञ्च, नलुमताङ्गस्येति सूत्रे कैयटेन । लुका यङो विषयत्वा पहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणेप्यसिद्धिरिति ॥

क्यप प्रकाराङ इति, तस्य सर्वोतिरिति क्तिन्यपि प्रतिषेध प्राप्नोति, तस्मात्सङ्ग्रहवाक्यमन्यथैवात्र वीभावाभाव । महादेवेन सख्या गम्यते । 'वलादावार्धधातुके वेष्यत इति' । नार्थोऽनयेष्ट्या नापि घञपो प्रतिषेधेन नापि क्यप उपसङ्ख्यानेन नापि वायाविति सूत्रेण, एतावदस्तु वा लिटि, अजेर्वीत्येव, व्यवस्थितविभाषेय, तेन घञपो क्यपि नैव भवति, वलादौ यौ च विकल्प, अन्यत्र नित्यम् ॥

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः । २ । ४ । ५८ ॥

अवत्यवार्त्तिकानि अनणिञर्थानीत्याहुः । पैलादिदर्शनादिमानि सिद्धानीति वृत्ति ॥

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ क्षत्रियशब्द क्षत्रियगोत्र पर । ऋषेरपत्यमार्षम । इतश्चानिञ इति ढकि प्राप्ते शिवादिपाठादण् । ठगपीष्यते । आर्षेय इत्यीत इति दर्शनात्तस्माच्छुभ्रादिष्वपि पठनीय । ण्यप्रत्ययान्तात क्षत्रियगोत्रापत्यप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात ञितश्च परयोः युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक स्यात । कुर्वादिभ्यो ण्य । तस्माद्यूनि इञ् । तस्य लुक । कौरव्य पिता । कौरव्यः पुत्र । ननु कौरव्यशब्दस्तिकादिषु पठ्यते । तत कौरव्यायणिरिति फिञा भाव्यमिति चेन्न । तत्र हि कुर्वादिभ्यो ण्य इत्यनेन विहितस्य क्षत्रिय

'ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञो' ॥ 'ण्यादयो गोत्रप्रत्यया इति'। गोत्राद्यून्यस्त्रियामि'ति गोत्रप्रत्ययान्तादेव यूनि प्रत्ययविधानात् । क्षत्रियगोत्रस्य क्षत्रियाभेदोपचारात् क्षत्रियशब्देनाभिधानम् । ऋषेरप त्यमार्षम्, 'इतश्चानिञ' इति ढकि प्राप्ते शिवादिपाठादण् । ठगपी ष्यते आर्षेय इत्यीत इति । तस्माच्छुभ्रादिष्वपि पठनीय । एव गोत्रद्द पाभ्या क्षत्रियार्षाभ्या प्रत्ययस्योपलक्षणाद् ण्यादयो गोत्रप्रत्यया इत्युक्तम् । क्षत्रियादिति । क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थ । 'आर्षादिति'। ऋष्य भिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थ । प्रथमनिर्दिष्टाद् ण्यन्ताद्णोऽसम्भवा

गोत्रस्य ग्रहणम् । इदन्तु ब्राह्मणगोत्रम् । ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण् । तस्माद्यूनि इञ् । तस्य लुक श्वाफल्क पिता । श्वाफल्क पुत्र । क्षत्रिय वसिष्ठादृष्यण तत इञ् । तस्य लुक । वासिष्ठ पिता । वासिष्ठ पुत्र । आर्ष, बिदाद्यञ तस्माद्यूनीञ् । तस्य लुक । बैद पिता । बैद पुत्र । तैकायनिः पिता । तैकायनि पुत्रः । कुतमात सौवीरगोत्रादान्यत्रेदम् । अन्यथा फेश्चेति छप्रसङ्गात् । यमुन्दश्चेत्यादिपरिगणनस्य भाष्यविरुद्ध त्वात् । एभ्यः किम् । शिवादिभ्योऽण् । ततो यूनि इञ् । कौहडि पिता कौहडि पुत्रः । यूनि किम । वामरथ्यस्य छात्रा वामरथा । कुर्वादिभ्यो ण्य । तस्मात कण्वादिभ्यो गोत्रे इति शैषिकोऽण् । वामरथस्य कण्वादि

त्वमनिर्द्दिष्टोऽपीञ् व प्रथममुदाहृतः । क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति' । औरसशब्देन साहचर्यात, स हि जनपदशब्दात क्षत्रियादञि त्यन्त त्वात्क्षत्रियशब्दः । उरसशब्द सकारोपधो जनपदवाची, तस्माद्यूनि प्राग्दीव्यतीयोऽणिति । 'फेश्चे'ति च अच्छौ तु न भवत, यमुन्दस्य सुयामा चेति परिगणनात । कण्वादिभ्यो गोत्र इति शैषिकोऽणिति' । वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवत्वमिति कुर्वादिषु पाठादिति भाव । 'अब्राह्मणगोत्रमा त्रादिति' । अत्र भाष्ये त्रीणि वाक्यान्युपन्यस्तानि, अणिञोर्लुकि तद्राजा युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमिति प्रथमम् । अस्योदाहरणं बौधि पिता बौधि पुत्र औदुम्बरि पिता औदुम्बरि पुत्र, बुधोदुम्बराभ्यां साल्वावयव लक्षण इञ्, 'यञिञोश्चे'ति फक, तस्य लुक, । अनणिञर्थमेतद्वचनम् । साल्वावयवेत्यत्रोदुम्बरास्तिलखला इत्यादि सम्भवोदाहरणं न परिगणन मिति बुधशब्दादपीञ् भवति । क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यान मिति द्वितीयम् । मात्रशब्दो कार्त्स्न्यार्थे, तद्राजादिति नियमो नास्ति । क्षत्रियगोत्रमात्रादिति । तेन जाबालशब्दादत इञोऽतद्राजादपि परस्य

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्द्योते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

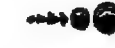
वत्सरवत्तमिति कुर्वादिषु पाठात् । अत्र शैषिकस्याणो न लुक् । अणिञो किम् । दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः । अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योप सङ्ख्यानम् ॥ मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये क्षत्रियादिजातिं विनापि अब्राह्मणत्वमा त्रेण तत परस्य अणिञ्भ्यां भिन्नस्यापि लुगित्यर्थः । भण्डिजङ्घकर्णखरकौ वैश्यौ ताभ्यामतइञ् तदन्तात्फको लुक् । भाण्डिजङ्घिः पिता पुत्रश्च । एवं कार्णखरकिः ॥

फको लुक् भवति, जाबालिः पिता जाबालिः पुत्रः वृत्तिकारेणोपन्यस्त तृतीयम् । अत्रापि मात्रशब्दो व्याप्त्यर्थः । क्षत्रियादित्यपि नियमो नास्ति अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्रादपि भवति । भाण्डिजङ्घ कर्णखरकौ वैश्यौ ताभ्यामत इञ्, तदन्तात्फको लुक्, व्यापकत्वाच्चेदमुपन्यस्त वृत्तिकारेण ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ॥

ननु बहुत्ववदर्थप्रतिपादकतद्राजस्थानेन लुग्विधानात् प्रियवाङ्गा इत्यादावस्य प्राप्तिरेव नेत्यत आह

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ बह्वर्थेषु विद्यमानस्य तद्राजस्य लुक् स्यात्तेनैव लुग्भाग्जातीयेनैव कृतं चेद्बहुत्वं न तु स्त्रियाम् । अङ्गाः । वङ्गाः । सुह्माः । पुण्ड्राः । मगधाः । ते तद्राजाः इत्यादीनामिह संज्ञा ।

“तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” ॥ इह बहुष्वित्यनेन जसादिबहुवचनं वा गृह्येत अर्थो वा, आद्ये पक्षेऽयमर्थो भवति जसादिषु बहुवचनेषु परतस्तद्राजस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुगिति । द्वितीये बह्वर्थेषु वर्तमानस्येति । बहुवचनशब्दे हि जसादिषु विनियुक्ते तदेकदेशेन बहुशब्देनापि जसादि शक्यं लक्षयितुम् । संज्ञानामेकदेशस्यापि प्रयोगदर्शनाद् भीमो भीमसेन

इहेति ॥ (कै)

बहुवचनशब्दस्य प्रत्ययविशेषे सङ्केतिततया बहुशब्देन तत्प्रतीति" कथमत आह

सञ्ज्ञाना चेति । (कै)

विनापि प्रत्यय पूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति वचनादिति भाव ॥ प्रत्ययग्रहणपक्षे ते तद्राजार्थेनैव कृत यद्बहुत्व तत्प्रतिपादके बहुवचने परत इत्यर्थ । तत्पदेन तद्राजपरामर्शिना नातदर्थो लभ्यत इति बोध्यम् ॥ अर्थग्रहणपक्षे बहुषु वर्तमानस्य तद्राजस्येत्यर्थ । प्रत्ययग्रहणपक्षस्य तेनैवेति लिङ्गमुक्त्वाऽर्थग्रहणपक्षस्य लिङ्गमाह

अस्त्रियामिति । (कै)

तत्र पूर्वमिति निषेध्यत्वादिति भाव ॥ प्रियवाङ्ग इति समासस्यैकत्वादाह

समासार्थेति ॥ (कै)

तेनैव चेत्कृत बहुत्वमिति (भा)

भाष्ये । तन्मात्रार्थगतबहुत्वार्थके वचने परत इत्यर्थ ॥

लोहध्वजा । व्रीहिमता । इह तु व्यादयस्तद्राजा इति । तद्राजस्येति किम् । औपगवा । राघवा । यादवा । कथन्तर्हि रघूणामन्वय वक्ष्ये इति । निरुध्यमाना यदुभि कथ चिदिति च । उच्यते । रघ्वपत्ये रघुशब्दो

सत्या सत्यभामेति । जसादीना च बहुत्वाद्बहुष्विति बहुवचनोपपत्ति । नन्वेवमपि मुख्यत्वादर्थग्रहणमेव युक्तम् । सत्यम । तेनैव ग्रहणादस्य पक्षस्य सम्भव । तद्धि प्रियवाङ्गा इत्यादौ बहुवचन परमिति लुक प्रसक्तस्य निवृत्तये कृतम् । अर्थग्रहणे चात्र तद्राजस्य बहुत्वे वृत्त्यभावादेव

अन्येति । (कै)

अन्यपदार्थस्य न तद्राजान्तमात्राथ किन्तु समुदायार्थ इति भाव ॥ एकवाक्यत्वासम्भवादाह

एतावदिति ॥ (कै)

प्रश्नरूपार्थानुपपत्तेश्शुद्धे क्रियामात्रे लक्षणेत्याशयेनाह

कुर्वन्तीत्यर्थ इति ॥ (कै)

सर्वथा वचनेनैवेति । (कै)

अत्र पक्षे तेनैवेत्यवश्य कार्यमिति वार्तिकतात्पर्यमित्यर्थं ॥

अबहुत्वे (कै)

इत्यस्य बहुवचनपरत्वाभावे इत्याह

समासेति ॥ (कै)

सोबहुवचनलाभावादसङ्गतिमाशङ्क्याह

असमेवेति ॥ (कै)

भाष्ये

सन्त्ययाया वतते । एतच्च बहुच इञ इति सूत्रे पदमञ्जर्या स्पष्टम् । नन्वेव परस्येति सूत्रे बभ्रमौद्गलमक इत्यादीनामप्रयुक्तत्वपर भाष्य विरुध्येतेति चेन्न । भाष्यस्य प्रक्रियाभ्रमप्रयुक्तपरत्वात । इष्यते हि गोणीशब्दस्य गोणी

लुकोऽप्रसङ्ग । यद्येवमस्मादेव लिङ्गाद्बहुवचनस्यैव निश्चयादर्थग्रहणास्या सम्भव । उच्यते । अस्त्रियामिति प्रतिषेधादस्य पक्षस्य सम्भव । तद्धाद्य स्त्रिय इत्यादौ तद्राजस्य बहुषु वतमानस्य लुङ माभूदिति कृतम् । बहु वचनग्रहणे चात्र स्त्रीप्रत्ययेन व्यवधानादेव लुकोऽप्रसङ्ग । न चाम्बष्ठस्यापि

न चानेति । (भा)

लुका लुप्तत्वादिति भाव ॥

अन्तरङ्गानपीति । (कै)

न्यायादिति तात्पर्यम् ॥ नन्वन्तरङ्गानिति न्यायेनास्यापि लुको ग्रहणेनेदमनुपपन्नमत आह

अस्यैवानेति । (कै)

ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति भाव । वस्तुतश्चिन्त्यमेतत् । 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरि (६।१।६९)। त्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधादिति स्पष्ट शब्देन्दुशेखरे ॥ अनेनापि न्यायेन कार्यान्तरनिमित्तविनाश-कलुक एतदपेक्षया प्राबल्य बोध्यते ॥

तत एव ज्ञापकादिति । (कै)

नाय लुक्सुब्लुगपेक्षया बलवानिति तु भाष्याशय ॥

सादृश्यशक्तिभ्यमाभ्या गवि प्रयुक्तस्य साधुत्वे। एतेन सोयमित्यभिसम्बन्धा त्सद्धितेन विना यदि बभ्रादय प्रयुञ्ज्युरत्प्रत्ययनियमो भवेदिति हरिश्लोकोपि व्याख्यात बहुषु किम्। आङ्ग । वाङ्ग । तेनैव किम् । आङ्गदेवदत्तयज्ञ

त्यानि बह्व स्त्रिय 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' 'यञ्श्चाप्' आम्बष्ठा इत्यत्रैकादेशस्यान्तवद्भावादव्यवधानाल्लुक्प्रसङ्ग, एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावादचापि चापा व्यवधानात। तदेव लिङ्गद्वयदर्शनात्पक्षद्वय सम्भव । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम्। तत्राद्ये पक्षे ऽतिक्रान्तोऽङ्गान त्यङ्ग, अतिगर्ग, अङ्गेभ्य आगतोऽङ्गरूप्य गर्गरूप्य इत्यादौ बहुवचनपर त्वाभावाल्लुङ न स्यात। न च वृत्यर्थवाक्ये यच्छसादि बहुवचन तत्रैव

अबहुष्विति । (भा)

भाष्यस्य न विद्यते बहुवचन पर येभ्यस्तेषु वृत्तिपदेष्वित्यर्थ ॥ सुबन्तात्तद्धिते बहुवचनपरत्वसत्त्वादाह

प्रातिपदिकादेवेति । (कै)

न लुमतेति (१।१।६३)। निषेधात्प्रत्ययलक्षणाभावेन लुकि न सिध्येदित्येव भाष्याशय इत्यपि कश्चित् । तन्न सामर्थ्यञ्च सुबन्तेनेत्युत्तरभाष्यविरुद्धम ॥

जसि परत इति । (कै)

उदात्तलोपशब्देन चोदात्तघटितलोप उच्यते इति भाव ॥ अपूर्ववचनत्वशङ्का वारयति

व्याख्यानादिति ॥ (कै)

अम्बष्ठस्येति । (कै)

क्षत्रियनामेदमातो वा नामधेयस्येति वृद्धत्वम् । आम्बष्ठस्येति पाठे तु सम्यगेव ॥

आग्रायणो च नडादिफको लुगभावात । सत्यम् । तेनैवेत्यस्य तज्जातीयेनेति व्याख्यातत्वाददोष । अपत्यतयेह साजात्यात । यथैव गार्ग्यस्य काश्यपस्य गालवस्येत्यत्र गालवे ऋष्यणो लुगभावेपि अपत्यतया साजात्याद्यञ्‌ञोलुक

इद तर्हि अत्रेरपत्यानि बहूनि इतश्चानिञ इति ढक्, तस्य 'कित' इत्यन्तोदात्तत्व, तस्य जसि परतो ऽत्रिभृगिवति लुकि कृते उदात्तनिवृत्ति स्वर प्राप्नोति, तस्माद् द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । बहुषु वर्तमानस्येति' । नन्वत्रापि पक्षे आङ्गस्य वाङ्गस्य सौह्मस्य अङ्गवङ्गसुह्मा गार्ग्यस्य वात्स्यस्य वाज्यस्य गर्गवत्सवाजा इत्यादौ द्वन्द्वे लुड न स्यात अत्र ह्येकैकस्मिन्नेवार्थे

अच परस्मिन्निति । (कै)

यद्यप्यन्तवद्भावेन चावन्तस्याय विधिरिति न पूर्वविधित्व तथापि पूर्वविधावित्यस्य पूर्वोद्देश्यकविधावित्यर्थादस्त्येव । यद्यपि यशब्दोऽपि स्थान्येव स कथ तत पूर्वस्तथापि यत्किञ्चित्स्थानिभूतपूर्वत्वमस्त्येव स्थानिभूतादच पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यत इत्यत्र न मान स्थानिनि पृथग्भूते सत्यभवतो लुक एकादेशेऽप्यभावातिदेशो बोध्य । एतेन चावन्तस्य कथ चापा व्यवधानमित्यपास्तम् ॥

तदेवमिति । (कै)

अस्त्रियामित्येवार्थनिर्देशपक्षस्य ज्ञापकमिति भाव ॥ नन्वत्र दोषो बहुवचनग्रहणे ऽपीति कथ पर प्रत्ययस्योपन्यासो ऽत आह

अन्त्यस्य तावदिति । (कै)

एवञ्चार्थपक्षे त्रयाणामपि लुग्वाच्य । प्रत्ययपक्षे त्वनन्त्ययोरेवेति भाव ॥

प्रसङ्ग । अङ्गाङ्ग । लोप्यलोपिभिरपत्यप्रत्ययै कृते बहुत्वे विकल्प । अङ्गुवत्साग्रायणेषु, अगाग्यकाश्यपगालवानामित्युभयथापि सूत्रनिर्देशात । अस्त्रियां किम । आङ्ग्य स्त्रिय । स्यादेतत । आङ्गस्यापत्यानि बहूनि

प्रत्यय उत्पन्न , पूर्वं च तु पश्चोऽन्तिमस्यापि तावत्सिद्ध्यति बहुवचनपरत्वात । नैष दोष । युगपदधिकरणतायां द्वन्द्व, तत्रैकैकस्य वर्त्तिपदस्य बह्वर्थकत्वाल्लुग्भविष्यति । नन्वेवमपि तद्धित उत्पत्तिदशायामेकैकस्मिन्नेवार्थे उत्पन्न इति तद्राजो यो बहुषु यश्च यो बहुषु अञ् यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ न स्यादेव । नन्वत्र बहुष्वित्यनेन न प्रत्ययमात्र विशेष्यते किं तर्हि प्रत्यय

बहुष्वर्थेषूत्पन्न इति । (कै)

यदा विशेष्यांशे ऽपि न सख्याभान तदैकशेषेण बहुष्वर्थेषु स्थित इत्यर्थो बोध्य ॥

तस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुवचनपरत्वाभावादिति । (कै)

प्रत्ययलक्षणन्तु (१।१।६२) नलुमतेति (१।१।६३) निषिद्ध-मिति भाव ॥ ननु अस्त्रियामित्यस्य यथा ऽर्थान्तरानुपसक्रान्तस्त्री-विषयता तथा बहुष्वित्यस्यार्थान्तरानुपसक्रान्तबहुत्वविषयकत्वान्नात्र दोष । द्व्येकयोस्तस्योपसक्रान्तत्वादिति चेन्न ।

बहुष्विति (पा)

बहुवचनेनैव सवस्यापि बहुत्वस्य ग्रहादित्याशय । अत एवात्यङ्ग इत्यादिसिद्धि । इदमेव ध्वनयितु सूत्रकृता 'अस्त्रियामिति विभिन्नविभक्तिनिर्देश कृत । प्रकृतसूत्रे वार्तिककरणादेतदुदाहरण विषयीभूतमाङ्गानामपत्य माणवक आङ्ग इत्यप्युदाहरण बोध्यम् ।

गोत्रेऽलुगचीति (४।१।८९) समाधानमपि साधारणमेव ।

अणोद्यच इति फिञ् । तस्य तद्राजाच्चाण इति गणसूत्रेणाब्राह्मणगोत्र-मात्रादिति वार्त्तिकेन लुक् । अङ्गा । बैदस्यापत्यानि बहूनि, अत इञ् एयत्त्रियेति लुक् बिदा । अत्र यूनि बहुत्वान्वयेपि गोत्रस्य तद्राज

ग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणे सति तदन्त विशेष्यते तद्राजान्त यद्बहुषु यञन्त यद्बहुषु अञन्त यद्बहुष्विति यथैव काश्यपस्यापत्य काश्यप बिदा द्यञ्, तस्य प्रतिकृतय इति 'इवे प्रतिकृताविति कन तस्य 'जीविकार्थे चापण्य इति देवपथादिष अर्चासु पूजनार्थास्विति पाठाद्वा लुपि कृते

एतत्सूत्रविहितस्यापि तेनालुग्विधानात् । यत्तु तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया यस्कादिभ्यो गोत्रे (२।४।६३) इत्येतत्प्रकरणस्थत्वात् । इत एव तत्र बह्वच्चित्यादीनामनुवृत्ते ओहवत्बुद्धिस्थताया एव प्रकरणत्वात् । अत एव गोत्रेऽलुगचीति (४।१।८९) सूत्रे भूम्निप्राप्तस्य लुका लुगिति भगवता वक्ष्यते । उत्तरसूत्रोदाहरणन्तु उत्तरसूत्रविषये ऽप्यय विचारस्तुल्य इति बोधयितुमत एवोपक्रमे तद्राजादीनामित्युक्तम् ॥ भाष्ये

नचाचाजादिमिति । (भा)

[१] यस्मिन्विधिरिति परिभाषालभ्यमेतत् ॥

वर्णाश्रये इति । (भा)

अजादिप्राग्दीव्यतीयविषये इत्यर्थे ऽपि लुका विषयस्यापहाराद्दोष एवेति बोध्यम् । भाव्युच्चारणमेव हि विषय । अतिव्याप्तिमुक्त्वा तत्रैव पक्षे व्याप्तिमाह भाष्ये

---

१ यस्मिन विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥

वाच्यस्यैक्याल्लुङ न स्यात् । किञ्च बिदानामपत्य माणवक बैद बैदौ । अत्र युवबहुत्वाभावेपि गोत्रबहुत्वादतिव्याप्ति । सत्यम् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक । एकावचनद्विवचनान्तस्य

काश्यपा इत्यञन्तस्य प्रतिष्ठातिबहुत्वे लुक् प्राप्नोति । नैष दोषः । 'यञञोश्च त्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र' इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते, तेन गोत्रबहुत्वे लुक प्रतिष्ठातिबहुत्वे न भविष्यति । नन्वेवमप्याङ्गस्यैकस्य प्रतिष्ठातयो बहव्य इति तद्राजान्तस्य बहुषु वृत्तेलुकप्रसङ्ग । नह्यत्रेदमस्ति तद्राजान्त यदपत्य

एकेति। (भा)

बहुषु लोपो' यस्तद्धितस्तदन्तप्रकृतिकैकवचनाद्यन्तस्य युववहुत्व-विषयकप्रत्ययविषये प्रकृतित्वेन प्रवृत्तौ सत्या तदवयवस्य तद्धितस्य लुग्वक्तव्य इत्यर्थ ॥

इति पाठादेति। (कै)

अथ वाऽभियुक्ताना पाठो न त्वेतावतेदमार्षमिति बोध्यम् ॥
अत्र त यद्बहुष्वित्यर्थे न्यायविरोधमप्याह

प्रत्ययादर्शनस्यैवेति ॥ (कै)

ततोऽयमाहेति। (कै)

प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगिति यस्य मत सोऽय स्वपक्षादोषकथनो-त्तरमाहेत्यन्वय ॥

किमाह। (भा)

द्वन्द्वे बहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारो ऽयमित्याहेत्यर्थ ॥
पदानां बहुत्वे ऽपि प्रत्ययस्य बहुत्वाभावादाह

प्रत्ययान्तमिति ॥ (कै)

प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनीति वार्त्तिकद्वयेन सिद्धम्। यद्वा। अथाप्युद्धार सूत्रेणापि सुकर। तथाहि। तद्राजान्त यद्बहुष्विति व्याख्यास्याम। न चैव प्रतिद्वन्द्विबहुत्वेतिप्रसङ्ग। तेनैवेत्यस्य लोपिप्रत्ययार्थजातीयेनेत्यर्थात्।

बहुत्वे वर्तत इति। एव तर्हि तेनैव ग्रहणमस्मिन पक्षे न कर्तव्यमित्युक्ते तदन्तोपयोगोग्यामहे यस्मिन्नर्थे लुगभावी प्रत्यय उत्पन्नस्तेनैव चेत्कृत बहुत्व मिति। इह चापत्ये प्रत्यय उत्पन्नः प्रतिद्वन्द्विकृत च बहुत्वम, यद्येवम आङ्गस्यापत्यानि 'अचो ह्यच' इति फिञ तस्याभ्राह्मणगोत्रमात्रादिति वा

स उत्तरश्चेति । (कै)

ननु गोत्रग्रहणानुवृत्त्या तत्र दोष परिहरिष्यति । एवमप्याङ्गस्य प्रतिकृतिष आङ्ग इत्यत्र तदन्तग्रहणपक्षे तद्राजस्येति लुक् प्राप्नोति । नन्वत्रापि गोत्र इति वतत इति चेन्न । अत्रापि सूत्रे गोत्र इत्यपकर्षणेनादोषात । तद्राजस्यापत्यत्वादारोपितगोत्रत्वमस्त्येव । यत्तु हरदत्तेनैतदर्थं तेनैवेत्यवश्य कर्तव्यमर्थग्रहणपक्षेऽपीत्युक्त तदेतेन परास्त भाष्यविरुद्ध च ॥ वस्तुत

सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानीति (भा)

भाष्यस्यायमर्थ । आश्रयतया बहुत्ववदर्थप्रतिपादकानीति द्वन्द्वे हि अन्यसख्यावोधकविभक्त्यभावेन समुदायोत्तरविभक्त्या ते ते ऽर्थी वस्तुतो बहुत्ववन्त एवोपस्थाप्यन्ते पर्याप्त्या बहुत्ववदर्थप्रतिपादकत्वनिवेशे न किञ्चिन्मानम् । युगपदधिकरणविवक्षायामित्यस्यापि युगपद्द्रव्याणामेकत्रान्वयविवक्षाया द्वन्द्व इत्येवार्थ । युगपदधिकरणवचनतापक्षस्तु द्वन्द्वसूत्रे दूषित एवेति न तमादायास्य ग्रन्थस्य

गोत्रयूनादेरपत्यतया सजातीयत्वेऽपि प्रतिकृते विजातीयत्वात । नापि बैदो बैदावित्यत्रातिव्याप्ति । गोत्रे लुगचीति सूत्रेण इञि विवक्षित एवालुक् प्रवृत्ते । न च यून्यपसङ्क्रमानान्तर पुनर्युवबहुत्वे इव तद्धितैकत्वस्थले लुक

'तद्राजाच्चाणः' इति वा लुक, अङ्गा । बैदस्यापत्यानि 'अत इञ' यञञ्चेति लुक, बिदा । अत्र गोत्रे प्रत्यय उत्पन्नो युवकृत चात्र बहुत्वमिति लुङ न स्यात । नैष दोष तेनैवेत्यस्य तज्जातीयेनैवेत्यर्थं, युवा चापत्यतया तज्जातीयो न प्रतिकृति । एव च कृत्वा द्वन्द्वो यदा लोपिनामलोपिनां च भवति तदा न भवति आङ्गदेवदत्तयज्ञदत्ता गार्ग्यदेवदत्तयज्ञदत्ता । इह

व्याख्योचिता । अपरस्तु युगपदधिकरणवचनतापक्षे विनावलम्बित इति मत्वा स्वपक्षेऽपि दोषाभाव इत्याह भाष्ये

ततो ऽयमाह यस्य बहुवचने इति । (भा)

अथवादिक्षताव्याप्तिपरिहारानन्तरमित्यर्थ ॥

चोदि पृच्छत्यर्थत्वादिति । (कै)

व्यापारद्वयाधत्वेन कर्त्तुरित्येव द्विकर्मकत्व सिद्धमित्यत्र प्रयासो वृथेति वस्तुतत्त्वम् ॥

न लुमताङ्गस्येति । (भा)

तथा चाङ्गोद्देश्यककार्ये एव निषेध इति नात्र निषेधप्रवृत्तिरिति भाव । न लुमता तस्मिन्निति वार्तिकन्यासे ऽपि प्रत्ययाक्षिप्तप्रकृत्युद्देश्यककार्ये एव निषेधो न तु तदवयवोद्देश्यक इति तात्पर्यम् । विषयसप्तमीपक्षेऽपि प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ बाधकाभाव इति न दोष । एवञ्चात्यङ्ग इत्यपि सिद्धम् । अत्रेद बोध्यम् । युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वात । प्रत्ययपक्षे ऽय दोष स्थित एवेति ॥ भाष्ये

प्राप्तिरस्ति युवबहुत्वे तु पुनर्लुक । न च पुनर्लुक प्रसङ्ग । समर्थाना प्रथमादित्यधिकारात । विभक्तिविपरिणामेन हि गोत्रप्रत्ययस्य प्रथमस्य

तु भार्गवस्य वात्स्यस्याग्रायणस्य भृगुवत्साग्रायणा इति, यद्यपि नलोपिभिरेव कृत बहुत्वम । आग्रयणे नडादिफको लुगभावात्तथाप्यपत्यतया तज्जातीयत्वमस्तीति लुग्भवत्येव । यद्येव गार्ग्यस्य काश्यपस्यगालवस्य गार्ग्यकाश्यपगालवानामित्यत्र गालवे ऋष्यणो लुगभावेप्यपत्यतया तज्जातीयत्वाद्यञ्ञो

पञ्चगर्गा इति । (भा)

निषेधस्त्वर्थान्तरानुपसङ्क्रान्तस्त्रीविषय इत्युक्तम् ॥

सुबन्तेनेति । (कै)

तस्य लुक्यप्युक्तन्यायेन प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्बहुवचनपरत्वेन लुक्सिद्धा न दोष इति भाव ॥

लुक्छास्त्रवदलुक्छास्त्रस्यापीति । (कै)

तस्याप्यपत्याधिकारबहिर्भूतत्वेन लौकिकगोत्रस्यैव ग्रहणादिति भाव ॥ ननु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्ति । किञ्च यूनि लुगि (४।१।९)त्युत्तरत्रोक्ते गोत्रेऽलुगिति (४।१।८९) सूत्रे युवातिरिक्ता चेत्यस्यैव गोत्रग्रहणात । युवबहुत्वाश्रयलुक कथमलुक् । अपि च यत्र गोत्रे वर्त्तमानस्य लुक् प्राप्तस्तद्व्यतिरिक्तप्राग्दीव्यतीये ऽर्थे यो ऽजादिस्तत्रेत्यर्थस्य शब्दमर्यादया लाभात । न चास्यामवस्थाया प्रत्युपसङ्क्रान्तात् कश्चिद्विवक्षितो ऽस्तीति चेन्न । अर्थभेदेन लक्ष्यभेदात । गोत्रे विहितस्य प्रत्ययस्येत्यर्थाश्रयणेनाञ्जो युवातिरिक्त गोत्रे एव विहितत्वेन द्वितीयस्याप्यभाव । अत एव न तृतीयोऽपि ॥

अलुगित्यर्थ । प्राथम्य चार्थान्तरेणुपसङ्क्रान्तत्वम् । अत एवात्रिभरद्वाजिकेति सिद्ध्यति । अत्रेरपत्यानि इतश्चानिञ इति ढक् । भरद्वाजस्यापत्यानि

लुकप्रसङ्ग । एव तर्हि भृगुवत्साग्रायणोर्ध्वगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति निर्देशद्वयाल्लोप्यलोपिभिरपत्यप्रत्ययैः कृते बहुत्वे विकल्पः । तदेव तद्राजान्तस्य बहुत्वे वतमानस्येति स्थितम् । वृत्तौ तु तद्राजसञ्ज्ञकस्य प्रत्ययस्य

समर्थाना प्रथमस्येति । (कै)

अत्र समर्थग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनस्योत्तरत्र तस्यानुवृत्तिसूचनमेव फल प्रकृतोपयोगि तु प्रथमादित्येव तस्य वाऽनुवृत्तस्याथवशाद्वि-भक्तिविपरिणाम इति भाव ॥ अवश्य चैतदित्यस्याथमाह

यथा न्यासे ऽपीति ॥ (कै)

ततो ऽणञोरिति । (कै)

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्चे (२ । ४ । ६५) त्यनेनाण यञञोश्चे (२।४।६४)त्यत इत्यथ ॥

ज्ञापनार्येति । (कै)

प्रथमादित्येतत्सबन्धज्ञापनायेत्यथ ॥ भाष्ये

नियमार्थमित्यस्य (भा)

तत्सम्बन्धबोधनपूवक नियमाथमित्यथ ॥ पूवव्याख्यानात् तत्स-म्बन्ध इदानीं तु तत्रैवार्थे ज्ञापकमुक्तमिति भेद ॥ भाष्ये

अजन्त यद् बहुष्विति । (भा)

बहुष्वित्यस्याव्याप्त्यतिव्याप्तिवारकतया सारवत्त्वलाभेन तदन्त-विशेषणमिति भाव ॥

बिदाद्यञ । तत उभयत्र युवबहुत्वे अत इञ तस्य ण्यक्षत्रियेति लुक ढको ऽत्रिभृगिवति, अणो यञञोश्चेति । ततो अत्रिभरद्वाजाना मैथुनिकेति

बहुषु वतमानस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ बहुषु वतमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य तद्राजान्तस्य यो ऽवयव प्रत्ययस्तस्येत्यर्थ । 'तेनैव चेत्तद्राजेनेति । अत्रापि तद्राजान्तेनेत्यर्थ । तद्राजेत्यपि लोपिप्रत्ययोपलक्षणम । अङ्गमगलोहध्वजा

तस्यायमधिको दोष इति । (भा)

युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वाद् द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनमिति दोषो ऽस्त्वेवेति तस्याप्युपलक्षणमिदमथपरत्वे तु युगपदधिकरणतां विना ऽपि तद्दोषोद्धार उक्त ॥

एकैकमिति । (कै)

द्वन्द्वरूपसमुदायस्य स्त्रीपुंसात्मकसमुदाये शक्तौ समुदायस्य प्रत्येकानतिरेकेणैकैकस्य तदभिधायकत्वमिति भाव । यद्वा समुदायाभिधायीत्यस्य समुदायगतबहुत्वाश्रयाभिधायीत्यर्थ ॥ भाष्ये

अर्थस्य तत्त्वमिति । (भा)

तत्त्वसतत्त्वशब्दौ पर्यायौ ॥ पण्डितस्त्वेव प्रकार दर्शयति

तत्रेति । (कै)

अन्येतुमत तु न युक्त न हि गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्ता गार्ग्य उच्यन्ते । गार्गी चेत्येकवचनान्तेन भाष्ये विग्रहकरणात समासे संख्याविशेषानवगमाच्च युगपदधिकरणवचनतापक्षेऽपि वात्स्यादय स्त्रीत्वयुक्ता नोच्यन्ते ऽनुभवविरोधादित्याहु । पर्युदासप्रतिषेध-

द्वन्द्वाद्वुन तस्याकादेश । तत्रसाधुरिति यत् कार्य । एतेन तस्यामेव रघो पाण्ड्या इति व्याख्यातम । वृद्धेत्कोसलेत्यत्र पाण्ड्योण्या इत्युपसङ्ख्यानात

इत्यादावपि भवतीत्याहु । इक्ष्वाकस्यापत्यानि बहून्यङ्गास्तेषामपत्य युवा यवानौ वा आङ्ग आङ्गाविति यवसङ्क्रान्ते प्राग्गोत्रे ऽलुगचीति प्रतिषेधा लुगभाव, पश्चात्तु बहुत्वाभावाद् । अचीति च विषयसप्तमी तेन यवप्रत्यये पश्चाल्लभता लुगेऽपि विषयभूत एव तस्मिन्प्रागेव लुक प्रतिषेध, लुगेऽपि वा

योरुभयोरपि गार्गीशब्दे लुगभावौ । अन्ययोस्तुगित्यथतत्त्व द्वन्द्वार्थे उद्भूतावयवभेदे समूहे गार्ग्या उपसङ्क्रान्तत्वेनार्थान्तरानुपसङ्क्रान्त स्त्रियो ऽभावादिति परे ॥

बह्वर्थ इति । (कै)

बहुत्वाश्रयाथ इत्यथ ॥

अथ तेनैवेतिवचनादिति । (कै)

[1]प्रत्ययग्रहणपक्षे तेनैवेति वचनात्तामाकारीतिलुक । अथ-ग्रहणपक्षे तद्भावात प्राप्नोति । तथा च द्वितीयपक्षे एतदर्थमेव तेनैवेति किं कतव्यमिति प्रश्नाशय इति भाव ॥

ज्ञापकद्वयेति । (कै)

एवञ्च तेनैवेति न कायमिति भाव । तेनैवेति कुवता ऽपि भृगुवत्साग्रायणेष्विति प्रयोगनिर्वाहाय ज्ञापकस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । एवञ्च गाग्यस्य चैत्रस्येत्यादौ द्वन्द्वे यथाप्रयोग लुगलुकोर्व्यवस्था बोध्या ॥

---

१ "प्रत्यय' इत्यारभ्य 'प्राप्नोति" इत्यन्त नास्ति इगलखण्डीयविवरणपुस्तके ॥

ष्याणस्तद्राजत्वेऽपि पाण्ड्येर साधव पाण्ड्या इति यत्प्रत्ययान्तत्वेन साधुत्व निर्वाहात ॥

प्रत्ययलक्षणेन । नन्वचीति वचनादर्थाश्रयोऽय, नेत्याह अचीति प्राग्दीव्यतीयस्य प्रत्ययस्य विशेषणा प्रत्यय एव लुकि निमित्तम । 'आङ्ग स्त्रिय इति' । इह च आङ्गी च वाङ्गश्च सौह्मश्चेति द्वन्द्वे आङ्गीतिशब्देन स्त्रीत्व युक्तानामभिधानात्तदणो लुग भवति आङ्गीवङ्गसुह्मा इति भवतीत्याङ्ग ॥

यञञोश्च। २। ४। ६४॥

इत प्रभृतीति (कै)

अत पूर्वविषये आङ्ग कुलमित्येवेति भाव॥

यञञोश्च॥ गोत्रे यौ यञञौ तदन्त यद्बहुषु तदवयवयोर्यञञो लुक स्यान्न तु स्त्रियाम्। गर्गाः वत्स बिदा उर्वा। स्त्रिया तु गार्ग्य स्त्रियः। गोत्रे किम। द्वीपादनुसमुद्र यञ्, द्वैप्या। उत्सादिभ्योञ्, औत्सा। अथ कथ पौत्रा दौहित्रा बिदाद्यञन्तत्वात। उच्यते। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिक गोत्रन्तच्चेह प्रवराध्यायप्रसिद्धम्। न च पौत्रादिस्तथा। इद च स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे कैयटेन स्फुटीकृतम्। यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानम। एकद्वयोरिति भाव प्रधानो निर्देश। गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुल गार्गकुल गार्ग्यकुल वा। यञा दीना किम्। आङ्गकुलम। एकद्वयो किम्। गर्गाणा कुल गर्गकुलम्। तत्पुरुषे किम। गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम। षष्ठ्या किम। परमगार्ग्य॥

"यञञोश्च"॥ 'गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्येति'। अत्रापि व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। बहुषु वर्तमानस्य समुदायस्य सम्बन्धी यो गोत्रप्रत्ययो यञ अञ च तस्येत्यर्थ। तेन द्वन्द्वेपि भवति गर्गवत्सवाजा बिदौर्वभरद्वाजा इति। 'गार्ग्य स्त्रिय इति'। 'यञश्चे'ति ङीप 'हलस्तद्धितस्य'। 'वैद्य इति'। 'आङ्गरवाद्यञा ङीन'। 'एकद्वयोरिति'। एकत्वद्वित्वयोरित्यर्थ। 'सङ्ख्याया अल्पीयस्या' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपात। द्व्येकयोरिति निर्देशाद् द्विशब्दस्यापि भवति। 'गार्ग्ययो कुल गार्ग्यकुलमिति'। प्रकरणादिवशाद् द्वित्वावगतौ द्विवचनान्तस्यापि विग्रह समास॥

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥

सामान्यविशेषयोर्द्वन्द्वासम्भवादाह

गोबलीति । (कै)

इदमेव तयोरपि समासज्ञापकमिति भाव । वस्तुतो गोबली-वर्दमित्यादौ सामान्यविशेषभाव एव नेत्येकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये उक्तत्वेनाच सौत्रत्वाद्द द्वन्द्व । सामान्यविशेषवाचिनोर्नैव द्वन्द्व । सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नेति' वक्तव्यमिति तत्रैव भाष्योक्ति-रिति बोध्यम् ॥

बह्वच इञ प्राच्यभरतेषु ॥ बह्वच परो य इञ प्राच्यगोत्रे भरत गोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात । पन्नागारा । मन्थरैषणा । भरतापत्ये तु युधिष्ठिरा । अर्जुना । युधिष्ठिरार्जुनशब्दाभ्या कुर्वादिण्यापवादो बाह्वादिलक्षण इञ । भरतापत्ये अभेदोपचाराद्भरतशब्द । ते च भरता प्राच्या एव । द्वन्द्वस्तु गोबलीवर्दन्यायेन । सामन्यविशेषवाचिनोर्वाचनिक द्वन्द्वनिषेधो यद्यप्युक्तस्तथापि तस्यानित्यता अनेनैव ज्ञाप्यते । तत्फल तूक्तमेव । प्राग्ग्रहणेनैव सिद्धे भरताना पृथगुपादानमन्यत्र प्राग्ग्रहणे एषा ग्रहणं नेति ज्ञापनार्थम । तेन इञ प्राचामिति लुक् भरतयुवप्रत्य यस्य न भवति । आर्जुनि पिता आर्जुनायन पुत्र ॥

'बह्वच इञ प्राचभरतेष'' ॥ भरतापत्येषु भरतशब्दाऽभेदोपचारा द्वर्तते यथा रघूणामन्वय वक्ष्ये इति । युधिष्ठिरार्जुनशब्दाभ्या कुर्वाण्यपवादो बाह्वादिलक्षण इञ । बलाकाशब्दोऽपि बाह्वादि । भरता प्राच्या एवेति । प्राच्यभरतेष्विति द्वन्द्वस्तु सामान्यविशेषवाचिनोर्गोबलीवर्दन्यायेनेति भाव ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ ॥

पाठो ऽनार्ष इति । (कै)

वृत्तिकारोक्त इत्यथ ॥

उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् वा स्यात् । द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । सूत्रशेषस्य अद्वन्द्वे इत्यस्य तु द्वन्द्वेग्रहणमिह नानुवर्त्तेत इत्यर्थः । एषां मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते । औप कायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्य फक् । तस्य लुक् । उपकलमकाः । भ्राष्टककपिष्ठलाः । कृष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः । एषां पूर्वेण नित्यमेव लुक् । अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः । उपकाः । औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । भ्राष्टकाः । भ्राष्टकिः । कापिष्ठलाः । कापिष्ठलयः । कृष्णा जिनाः । कार्ष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः । कार्ष्णसुन्दरयः । शेषाणान्तु द्वन्द्वेपि विकल्प इति वृत्तिः । भाष्ये तु भ्राष्टकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणा त्तिककितवादिष्वस्य पाठो ऽनार्ष इति कैयट ॥

'उपकादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे' ॥ 'द्वन्द्वे चाद्वन्द्वेचेति' । कथम द्वन्द्वइत्युच्यमाने द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवति, तदाह । 'अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधि कारनिवृत्त्यर्थमिति' । नाच शास्त्रीयो ऽधिकारः स्वरितत्वनिबन्धनो विव क्षितः, नहि पूर्वसूत्रे द्वन्द्वशब्दः स्वाशक्तः स्वरितः, तस्माल्लौकिकोधिकारो व्यपेक्षालक्षणः तदिह द्वन्द्वशब्देन तद्विषया व्यपेक्षाभिधीयते तस्या नञा निषेधो ऽद्वन्द्वे इति । किमुक्तं भवति, द्वन्द्वइति नापेक्ष्यतइति तदन पेक्षाया द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवति । अद्वन्द्वइत्यस्मिन्नसति लौकिको ऽधिकारो द्वन्द्वस्य शक्येत, द्वन्द्वश्चैषामेव परस्परं गृह्यते, तेषां पूर्वेण नित्य लुग्भवतीति । भाष्ये तु भ्राष्टकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणात्तिककितवादि ष्वस्य पाठोनार्ष इति निश्चय ॥

आसन्नस्वरित इति । (कै)

फलाभावादिति भाव । स्वरितत्वासङ्गभावस्यैवान्वाख्यान वार्त्तिकमित्यन्ये ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डि-नच् । २ । ४ । ७० ॥

प्रकृतिनिपातनशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह

प्रकृतेरेवेति । (कै)

अर्थादेव प्रत्ययस्य लुगिति बोध्यमिति भाव ॥ भाष्ये

वृद्ध्यभाव स्यादिति । (भा)

एवञ्च छो न स्यादिति भाव । पूर्वं फलाभावाद्वृद्धसञ्ज्ञाभावेन स्थानिवद्भावेन न तल्लाभ इति बोध्यम् ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्य अणो यञश्च बहुषु लुक् स्यात अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासङ्ख्यम अगस्ति कुण्डिनच एतावादेशौ स्त । अगस्तय । कुण्डिना । कुण्डिनी शब्दस्य यञि भस्याढ इति पुवद्भावे नस्तद्धित इति टिलोपे कौण्ड्य इति

"आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच" ॥ कुण्डिनीशब्दस्य यञि 'भस्याढे तद्धित' इति पुवद्भावे 'नस्तद्धित इति लोपे कौण्ड्य इति प्राप्नोति, अस्मादेव निपातनात्पुवद्भावाभाव । असति च तस्मिन्नीकारस्य

अस्य विशेषेति । (कै)

यद्यपि कौण्डिना इति सिध्यति । तथाप्यागस्तीया इति न सिध्यतीति व्याख्येयमिति भाव ॥ ननु प्रत्ययवाचकपदाभावेन बहुष्वित्यस्य प्रत्ययान्तसमुदाये एवान्वये च तस्यैव लुक् स्यादत आह

बहुष्विति ॥ (कै)

य प्रत्यय इति । (कै)

लुगाविष्टो ऽय प्रत्ययादन्यस्यैव लुक्कादिति बोध्यम ॥

प्राप्तम । अस्मादेव तु निपातनान्न पुवत । ईकारस्य यस्येति लोप । तस्य स्थानिवत्त्वादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा टिलोपो न । चकार स्वरार्थ । मध्योदात्तो हि कुण्डिनीशब्द । कुण्डमस्यस्या इति मत्वर्थीयस्य इनेरुदात्तत्वात् । तदादेशोपि आन्तरतम्यात्तथा स्यात । कथ तर्हि, वासिष्ठकुण्डिनौ तद्वदुपमन्युपराशरा । चतुर्णामेकगोत्रत्वान्न विवाह परस्परमिति ॥ उच्यते । नाय कुण्डिनजादेश किन्तु कुडि दाहे इत्यस्मादौणादिके इनच्प्रत्यये उज्ज्वलदत्तादिभिव्युत्पादित स्वतन्त्र एवाय शब्द । अत एव वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति, होताकुण्डिनवन्मित्रावरुणवद्वसिष्ठवदित्यध्वर्युरिति

यस्येति लोप, तस्य स्थानिवत्त्वादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा टिलोपाभाव । आगस्त्यकौण्डिन्येत्येतयोर्गोत्रप्रत्यययोरिति व्यधिकरणे षष्ठौ, एतयोर्यावयवावित्यर्थ, तावेव स्वरूपेण दर्शयति । अणश्च यञश्चेति' । मध्योदात्तो हि कुण्डिनीशब्द इति' । कुण्डमस्यास्तीति 'अत इनिठनौ' प्रत्ययस्वर ङीबनुदात्त । ननु मातुब्लतल्लुग्ग्रहणा, प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्तामत आह । तयोरित्यादि' । यदि हि प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्याता 'गोत्रे ऽलुगचौ' ति प्रतिषेधो न स्याद् लुको ह्यसौ निषेधो नादेशस्य, तस्मा

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । (कै)

स्थानषष्ठीसामर्थ्यस्य प्रतिबन्धिकेति भाव ॥

तत्रेति । (कै)

एतदर्थमेव तत्र प्रत्ययग्रहण कृतम् । यद्वा गोत्र इत्यनुवर्त्य गोत्रे कृतस्य लुगित्यर्थान्न दोष ॥

पर्यायाभाव इति । (कै)

विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वादित्यपि बोध्यम ॥

बौधायनसूत्र सङ्गच्छते । आपस्तम्बसूत्रमप्येवम । एतेन वसिष्ठमित्रावरुणौ कुण्डिनश्च महातपा इति मत्स्यपुराणप्रवराध्यायप्रयोगोपि व्याख्यात इति दिक् । इह यदि लुक निवर्त्य विशिष्टयोरेवादेशौ क्रियेते तदा कौण्डिना इत्यस्य सिद्धावपि आगस्तीया इति न सिद्ध्यति । तथाहि । अगस्त्य शब्दादृष्यणि आगस्त्य । ततो बहुवचनान्ताद्वृद्धाच्छे विवक्षिते गोत्रेऽलुग चीति लुकप्रतिषेध । प्रत्ययविशिष्टस्यागस्त्यादेशपक्षे तु तन्निषेधाभावा द्वृद्धत्वापगमे शैषिकोणेव स्यात । उपपादित चेद प्रत्ययस्य लुकस्सूत्रे ॥

देशे सत्यवृद्धत्वादणेव स्यात् लुकि तु सति तस्य प्रतिषेधे तत्सन्नियोग शिष्टस्यादेशस्याप्यभावाद्वृद्धलक्षणश्छो भवति । तत्र विशेषो नास्तीति किमर्थं तर्हीदमुक्तम् अणश्च यञश्च बहुषु लुग्भवतीति । एव मन्यते, यदि कुण्डिनजादेश समुदायस्य स्याद् अगस्त्यादेशोऽपि तथा स्याद् अतो ऽवश्य लुगनुवर्त्य, अनुवृत्तस्य च कौण्डिन्येनापि सबन्धो विरोधाभावादिति ॥

यङो ऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥

यङा साहचर्यादच् प्रत्यय एवात्र गृह्यते ॥

ऊतोऽचि । (कै)

ऊत परस्य यङो ऽचि लुगित्यर्थ ॥

यङोऽचि च ॥ यङो ऽच्प्रत्यये परे लुक् स्यात् । चकाराद्बहुलमन्य चापि । लोलुव । पोपुव । पचाद्यच् । इदमेव अचि लुग्विधान ज्ञापक सर्वधातुभ्य पचाद्यजिति । बाहुलकात् बेभिदीति चेच्छिदीतीत्यादि । इह अजिति प्रत्याहारो न गृह्यते । तथाहि सति अचीत्येवावक्ष्यत । यङन्ता

'यङोऽचि" च ॥ अचि प्रत्यये परत इति' । पचाद्यचीत्यर्थ । एतदेव ज्ञापक सर्वधातुभ्य पचाद्यच भवतीति, प्रत्याहारग्रहण तु न भवति, तथा हि सत्यचीत्येव वक्तव्यमन्याजादे प्रत्ययस्यासंभवात् । 'न तु छन्द सीति' । ऊर्णुवो सार्वधातुक' इत्यत्र वार्तिक, हुश्नुग्रहणमनर्थकमन्यस्या भावात् । यति वातीत्यत्र क्ङितीत्यधिकारान्न भविष्यति, यात वात, अचीत्यनुवर्तते । यान्ति वान्ति, ओरिति । युवन्ति रुवन्ति, अनेकाच इति वर्तते । अयुवन अरुवन, अडागमोऽसिद्ध । प्रोर्णुवन्ति, असयोग पूर्वस्येति वर्तते । यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं तर्हि हुश्नुग्रहण योयवति, रोरुवति । यङ्लुगर्थमिति चेदार्धधातुकत्वात्सिद्ध, छान्दसो यङ्लुक् तत्र 'छन्दस्युभ यथे' त्यार्धधातुकत्वादेव न भविष्यति । तदेव यङ्लुकश्छान्दसत्वमभ्युपगम्य हुश्नुग्रहण प्रत्याख्यात वार्तिककारेण, स मन्यते चकारेणात्र बहुल छन्दसी ति सर्वमनुवर्त्तिष्यते, तेनाचि प्रत्यये परत छन्दसि भाषाया

यद्यप्येवेति । (कै)

न धातुलोप इति (१।१।४) सूत्रस्य प्रत्याख्यानप्रकारस्तु लक्ष्यविशेषविषय एवेति निरूपितं तत्रैव ॥ भाष्ये

इत्येव भवितव्यमिति । (भा)

योयूपो रोरूप इत्यत्र बाहुलकाद्यङ्लुगभाव एवेत्यपरे ॥

दन्यस्याचो ऽसम्भवादिति हरदत्तः । न च मायच्छे यापच्छे इत्यत्र सम्भवः । श्नुपा व्यवधानात् । एकादेशस्य स्थानिवद्भावात् लिटस्तुभयोरित्येष सम्भवोऽस्तीति चेन्न । अप्रसङ्गात । यदि तु अमन्त्रे इति निषेधान् मन्त्रे कथंचित्तत्सम्भवस्तर्हि यङा साहचर्यादिति युक्त्यन्तरमन्वेषणीयम् ॥

यङो लुग् भवतीत्येकं वाक्यं, छन्दसि बहुलमनैमित्तिको लुगिति द्वितीयं प्रसिद्धञ्च तथा छान्दसो यङ्लुगिति, प्रयोगश्च चिरन्तनः पद्ये गद्ये च काव्याख्यायिकादौ विकटपदोपन्यासप्रधानैरपि कविभिर्न क्वतो दृश्यते । भाष्यकारस्तु उभयोरिति वक्ष्यन्ति एव तर्ह्येतज्ज्ञापयति भाषायामपि यङ्लुगिति, तेन चेचिदीति चेच्छिदीति योयवीतीत्यादि सिद्धं भवति । वृत्तिकारस्तु मन्यते यदि ज्ञापकेनापि तावद्भाषायामपि यङ्लुक् प्रयोगो भवति छन्दस्येवमनैव छन्दो ग्रहणमानुवृत्तेः प्रयोगस्तु ज्ञापकाश्रयेणैव यथाभिधानं व्यवस्थास्यत इति । अतो न भाष्यवार्त्तिकविरोधो वृत्ते शङ्कनीयः ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मै-पदेषु । २ । ४ । ७७ ॥

इणो यो गाशब्द इति । (भा)

भाष्ये इकोऽपीणवद्भावात्तदादेशस्यापि सिद्धिरिति भाव ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्य सिच परस्मैपदेषु ॥ एभ्य सिचो लुक् स्यात्पर स्मैपदेषु । इह मण्डूकप्लुत्या लुगनुवर्तते न त्वनन्तरोपि श्लु व्याख्यानात । यद्यपि गामादाग्रहणेष्वविशेषस्तथापि गातीति निर्देशादिहेणोगालुङीत्यस्य ग्रहणं गादेशस्यैव ह्यय श्तिपि श लुका निर्देश । ननु नाय गादेश । लुङ्येव तद्विधानात । सत्यम् । तथापि प्रकृतिवदनुकरणमिति स्थानिव द्भावातिदेशाच्छ्वलुक । भवतेर इत्यादौ तु अस्यादेशानुकरणे अतिदे शातिदेशेन प्राप्तोपि शवलुक प्रकृतिवदित्यस्यानित्यत्वान्नेत्यवधेयम् । हरद त्तस्तु स्थानिवद्भावात्प्रकृतिवदनुकरणमिति वा गातीत्यत्र श लुगित्याह । तत्र शब्दस्यासकृति स्पष्टैव । वस्तुतस्तु गापोग्रहणे इण्पिबत्योरिति वार्तिकमेवात्र शरणम् । निर्देशादेव व्यक्तम् । लुग्विकरणग्रहणमिति तु भाष्ये प्रौढिवादमात्रम् । निर्देशस्य सन्दिग्धत्वात । गायतेरपि हि सिचि कृतात्वस्यानुकरणं गातीति सम्भवत्येवेत्यवधेयम । अगात अस्थात अदात्

'गातिस्थाघुपाभूभ्य सिच परस्मैपदेषु" ॥ 'अभूदिति' । भूसुवो स्तिङी' ति गुणप्रतिषेध । लुगनुवर्त्तते न श्लुरिति । व्याख्यानात् । 'इण पिबत्योग्रहणमिति' । इणादेशो गा इणित्युक्त' तत्र गातीत्यादाविकस्येणो च आदेशस्तदनुकरणे गा तिपि शब्लुका निर्दिष्ट स्थानिवद्भावात्प्रकृतिवद नुकरणं भवतीति च । तेन गामादाग्रहणेष्वविशेष इति लाक्षणिकस्यापि गारूपस्य यद्यपि ग्रहणं प्राप्त तथापि गातीति निर्देशादेव तस्य निवृत्ति ।

य स्थानीति। (कै)

स्थान्यादेशसम्बन्धे षष्ठीति भाव ॥ ननु पातेरपि पिबादेशः किं नेत्यत आह

श्तिपि चेति। (कै)

अदादिलुकेति श्तिप कचयकलाभावादिकरणे न न्यायप्राप्त इति वादिनां मतेऽपि तस्य गैतिरिति स्यादित्याशय। न च गैशब्दे इत्यस्य कृतात्वस्यानुकरणात श्तिपापि एवमेव रूपेण निर्देश

अधात्। पिबतेरेवेह ग्रहणं न तु पाते। लुग्विकरणालुग्विकरणयोर लुग्विकरणस्यैवेति परिभाषया। अपात। अभूत। भूधातोः स्वतन्त्रस्या स्यादेशस्य चेद रूप तुल्यम। गं चादेशस्य लुग्विकरणत्वात्पातिवदग्रह शङ्क्य। आर्धधातुकैकविषयतया हेतो स्वरूपासिद्धे गायोग्रहणेन इणादेशपिबत्योरेव ग्रहणमित्युक्तम। नेह। कैगैरै शब्दे। अगासीत। परित्राणे। अपासीत। यमरमेतीट्सकौ। पै शोषणे इत्यस्यापि लाक्षणि कत्वादग्रहणं बोध्यम। परस्मैपदेषु किम्। अगासाता ग्रामौ देवदत्तेन। अत्र कश्चित सूत्रे भीधातोऽसौ निर्देश। एरनेकाच इति यण। तेन मा भैं शशाङ्क मम शीधुनि नास्ति राहुरिति प्रयोग सङ्गच्छत इत्याह। एव तु मा स्म भैषीस्त्वयाद्येव कृतार्थो भ्रश्यते यतिरिति भट्टिविरुध्येत। माभैरिति तु प्रामादिकम्। यदा। आगमशासनानित्यत्वात्तिसिच इतीटो विरहे सिपो हलङ्यादिलोपे सिचो विसर्ग ॥

तथा लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति पिबतेरेव ग्रहणम। अगासीदपासीदिति कै गै रै शब्दे। पा रक्षणे। 'यमरमन माता सकचे' ति सगागम सिचश्चेट 'अस्ति सिचो ऽपृक्ते इतीट 'इट ईटि। पै ओवै शोषणे इत्यस्य लाक्षणिक पारूपमिति ग्रहणाभाव। 'आगासातामिति'। कर्मण्यात्मनेपदमाताम् ॥

सन्दिग्ध इति वाच्यम् । लाक्षणिकत्वेन तस्याननुकरणतयास्याप्येवमेव रूप तस्यैव ग्रहणाच्च । अन्यथा गास्थाघु इत्येवमेव वदेदिति भाव । गाङस्तु नानुकरण परस्मैपदपरत्वाभावात् । 'गामादाग्रहणेष्वविशेष इति श्तिपाहितगानिर्देशविषयमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अलुग्विकरणस्येति । (भा)

लुग्विकरणालुग्विकरयोरलुग्विकरणस्य (परिभा)त्यनयेत्यथ ॥

तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७९ ॥

अतनिष्टेति (भा)

मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥

तनादिभ्यस्तथासो ॥ एभ्य सिचो वा लुक् स्यात्तथासो परत । अतत । अतथा । अतनिष्ट । अतनिष्ठा । असात । असाथा । असनिष्ट । असनिष्ठा । जनस नेत्यात्वम् । पक्षे असनिष्ठा । असनिष्ठाः । यूयमतनिष्टेत्यत्र तु न लुक् । आत्मनेपदेनैकवचनेन च थासा साहचर्यात्तथाभूतस्यैव तशब्दस्य ग्रहणात ॥

'तनादिभ्यस्तथासो ॥ उदाहरणेषु स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । 'थासा साहचर्यादिति' । यद्यपि तावदय तशब्दो दृष्टापचारो ऽस्त्यात्मने पदमस्ति च परस्मैपदम्, अस्ति चैकवचनमस्ति च बहुवचनम् । अय तु खलु थाःशब्दो ऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचन च, तस्यास्य कोन्य सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्चेति भावः । 'आत्मने पदस्येति' । उपलक्षणमेतत् । एकवचनस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

आमः।२।४।८१॥

यद्यपि पूर्वसूत्रे लेरिति ल्लेग्रहणं तथाप्यत्र योग्यतावशाल्लिट एव ग्रहणमिति ॥

निपातनादिति (कै)

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्यामिति (पा-३।१।४१) 'अभ्युत्सादयामि' (पा-३।१।४२) त्यादिनिपातनादित्यर्थ ॥

तर्ह्यिति। (कै)

लेरित्यननुवृत्त्या सर्वेष्टसिद्धौ तदनुवृत्तिमभ्युपगम्य लुङ्लोटोर्निपातनाश्रयणमयुक्तमित्यर्थ ॥

तरबादेरिति। (कै)

लावस्थायामेव लुक प्राप्ता कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन तरबुत्पद्यत इत्याशय । आदिना तमबन्तादुत्पन्न आमच ग्राह्य ॥

आम ॥ आमः परस्य लुक् स्यात ईहांचक्रे। लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषया नेह । अमगत्यादिषु, आम। आमतु । तिबाद्यपवादत्वाल्लाव

"आमः" ॥ 'आम उत्तरस्य लेलुग्भवतीति'। यद्यपि सिचा लिविशेषितस्तथापीह लेरित्येवानुवर्तत इति भावः। विदामक्रन्विदाङ्कुर्वन्त्वित्यत्र लुङ्लोटोर्निपातनाल्लुग्भवति । तरबादीनां चामन्तादनुत्पत्तिरेव, तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वात् । अयं च लुङ्नाप्राप्तेषु तिबादिषु विधीयमानत्वात्तादेशानामपवाद । तेनामन्तस्यातिङन्तत्वाचद्दु काम याजयाञ्चकारेत्यत्र तिङ

व्यवहितेति । (कै)

तरबादौ सति व्यवहितत्वं स्यादिति भाव ॥ नन्वनभिव्यक्त-पदार्थकत्वेनातिशयाद्ययोगात्तरबाद्यनुत्पत्तौ कथं लुगित्यत आह

आमन्तस्येति । (कै)

प्रत्ययमात्रस्य लुक्फलमदर्शनमिष्यत एवानुत्पत्तेरिति भाष्याभि-प्राय इति भाव ॥ नन्वथवानामसम्भवीत्यत

आम्प्रत्यय इति ॥ (कै)

भाष्ये

सन्निपातेति । (भा)

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्ययाप्रत्ययोरिति परिभाषया च सुसाध्यमेतत् ॥

तदा कृतेष्विति । (कै)

विरोधाभावादेवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं लुगित्यपि न वाच्यमिति भाव । 'विहितानां नियम' इति पक्षाश्रयणाद्वोभयोस्तुल्यत्वम् ॥

स्यायामेवाय लुक । तेनामन्तस्यातिङन्तत्वादनिघातस्तत परस्य निघातश्च सिध्यतीति नलुमतेति सूत्रे प्रतिपादितम् । न चैवमामन्तस्य पदत्व न

ङतिङ' इति तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघात सिद्धो भवति । कथमाम न्तस्य पदत्व सुबन्तत्वात । लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्व, तिङभाविनो हि लकारस्यातिङिति प्रतिषेधो न चायन्तिङ्भावी । सुप श्रवणं कस्मान्न भवति, आम स्वरादिषु पाठादव्ययत्वात, तद्धितेनामा साहचर्यं पि तद्धित एव न गृह्यते ऽपि तु व्यातेरतद्धितोपि । नञा तु समासप्रसङ्ग, न कारयां

सत्यपीति। (कै)

न चासुत्पत्तिकाले परत्वात्तत प्रागेव वादेशा किं न भवन्तीति वाच्यम्। अपवादविषये उत्सर्गाप्रवृत्ते। प्रकल्प्य चापवादविषयमि (परिभा)ति न्यायात्॥ ननु अतिङित्यनेन तिङ्स्थानित्वयोग्यस्य लस्य कृत्सञ्ज्ञा प्रतिषिध्येत इति कथ लिट कृत्वमत आह

तिङ्भाविन इति॥ (कै)

यद्यप्याम इत्यनेन सुपोऽपि लुक् सिध्यति लेरिति निवृत्ते-स्तथापि तदनुवृत्तिमतेऽपि लुक साधयितुमाह भाष्ये

अव्ययादिति लुगिति॥ (भा)

द्विवचनेति। (कै)

तदुत्पत्तिप्रकारस्य उत्तरसूत्रे भाष्ये स्पष्ट॥

ननु कृत इति। (कै)

तद्विशेषणत्वे हि कृतो मान्तत्वाभावान्न सिध्यतीत्यथ। कृद्वि-शेषणत्वपक्षे तु लेरिति निवर्त्य आम इत्यनेनैवेति बोध्यम्॥

स्यादिति वाच्यम् सुबन्ततया तत्सिद्धे। यथा च सुपो न अवया तथा कृन्मेजन्त इति सूत्रे प्रतिपादितम्॥

द्वारया 'नञ सुबन्तेन समस्यत'इति समास प्राप्नोति नैष दोष। अभिव्यक्तपदार्थेन हि याजयाञ्चकारेति नञ सामर्थ्य न त्वनभिव्यक्तपदार्थे नामन्तमाचेया। आमन्तेभ्यो णल प्रतिषेध। प्रग्राम तताम। वृद्धौ कृताया स्थानिवद्भावेन णलो लिग्रहणेन ग्रहणे लुक प्राप्नोति।

तद्धितप्रकरणादिति । (कै)

तद्धितश्चासर्वविभक्तिरि (१ । १ । ३८)ति पठित्वा हि तत्र ते पठिता अतस्तेषु तद्धितपदमनुवर्त्तत इति भाव ॥ अननुवृत्तावपि न दोष इत्याह

तद्धितसाहचर्यादेति ॥ (कै)

समासे कृते इति । (कै)

गतिसमास इत्यथ । स च नित्य इति समासाभावे स्वरो न सिध्येदिति न वाच्यम् । उपसर्गाणां क्रियामात्रेण सामर्थ्यादनभिव्यक्तपदार्थकेन कारयामित्यनेन नास्य सामर्थ्यमिति न शङ्कनीय तिङ्कृत्पदे लसमासो न स्यादित्यनिष्टम् । 'तथा चे त्यनेन सूचितम् । हेतु दर्शयति

आमन्तस्येति ॥ (कै)

नलोपादीति । (कै)

आदिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ भाष्ये

न चकार हारयामिति । (भा)

कश्चित्तु न जहारहारयामिति पाठ । तत्र चकारेत्येतदर्थतो निबन्धजहारेति । तत्र सामान्यविशेषयोरभेदाश्रयादित्याङ्क ॥

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । अर्थवत आमन्तस्य ग्रहणं न चैषोऽर्थवान् । एवमप्ययं गत्यादिषु, तिपो णल, आम अत्र प्राप्नोति अर्थवत्त्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्यत्र न भविष्यति ॥

अव्ययादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ॥

ननु माभूल्लिङ्ग तत्र शालायामित्यादौ स्त्रीसामानाधिकरण्यादेव टा एतस्य च न लुगत आह

न चेति ॥ (कै)

भूतमिति । (कै)

सामान्ये नपुंसकम् ॥ ननूच्चैस्तराभ्यां ब्राह्मणीभ्यां कृतमित्यादावव्ययात्परा य सम्भव इति चेन्न । "अव्ययादि"ति विहितविशेषणात । यद्वाप्सुबभ्यामतिप्रसङ्गस्याव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणान्न दोष । एवञ्च छन्मेजन्तसूत्रस्थभाष्यमपि स्वरसत सङ्गच्छते इति दिक् ॥ ननु सुपो ऽनुत्पत्तौ कथ लुक् कथ वा प्रत्ययलक्षणमत आह

अव्ययादाप्सुप ॥ अव्ययाद्विहितस्याप सुपश्च लुक स्यात् । तत्र शालायाम् । अथ । अत्र वार्तिकम । अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्य लिङ्गा

'अव्ययादाप्सुप' ॥ 'तत्र शालायामिति' । शालाशब्दसन्निधौ स्त्रीत्वयुक्तास्थगतकारकशक्त्यभिधानात्तस्यामितिवत्तत्रेत्यत्रापि यदि स्त्रीप्रत्यय स्यात्पदादेव स्त्रीत्व प्रतीयेतेति व्यामोहनिवृत्त्यर्थं टापो लुग्वक्तव्यो यथा षट्सञ्ज्ञकेभ्यः प्रतिषेध इति भाव । वार्त्तिककारस्त्वाह । अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्य लिङ्गाभावादि ति । 'कृत्वा हृत्वेति' । यदा 'बहुषु बहुवचन' मित्यादे स्वादिविधिवाक्येनैकवाक्यता तदा नि सङ्ख्येभ्यो निष्कारकेभ्यश्चाव्ययेभ्योऽस्मादेव लुग्विधानाल्लिङ्गात्स्वादयो भवन्ति, भिन्नवा

स्वाभाविक्येवेति । (कै)

अव्ययात्परसुबदर्शनमेव लुक् सञ्ज्ञमिति भाव ॥ ननु पूर्वोक्त-रीत्या सिद्धौ किं सुबुत्पत्त्येत्याशङ्क्याह

प्रसक्तेति ॥ (कै)

स्वादिवाक्ये एकत्वादीनामनुपादानादाह

वाक्यैकेति ॥ (कै)

वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वादिति । (कै)

उत्पन्नानां नियम इति भाष्यस्यार्थनियम एवेत्याशय ॥

एकवाक्यतापक्षेऽपीति । (कै)

सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमेऽपीत्यपि बोध्यम् । अत्र पक्षत्रये ऽपि सप्तानामपि विभक्तीनामुत्पत्तिरिति बोध्यम् ॥

भावादिति। न च स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्ष स्थितः। भूतमिय ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्ते । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ ॥

क्यतायामपि नियमपक्षे तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्ति बहुष्वेव बहुवचन न द्वयोर्नैकस्मिन्द्वयोरेव द्विवचन नैकस्मिन्न बहुषु, एकस्मिन्नेवैक वचन न द्वयोन बहुष इत्यव्ययेभ्य स्वादीना सम्भव । विकल्पपक्षे तु यत्र सङ्ख्या सम्भवति तत्रैव सा वाच्यत्वेन विधीयते, अव्ययेभ्यस्तु नि सङ्ख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एवेति सवर्थाथर्येभ्य सुबुत्पत्तिरेषितव्या प्रत्ययलक्षणेन पदसञ्ज्ञा यथा स्यादिति । सुबिति च सप्तमीबहुवचनस्य पकारेण प्रत्याहारो न काप आप पृथगुपादानात ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ॥

तत्र वर्त्तिपदानामिति । (कै)

एकविंशतिभरद्वाजा इत्यनयो स्वार्थोपसर्ज्जनवंश्या इत्यर्थाभिधायित्वादित्यर्थ । एव हि अङ्गानतिक्रान्तो ऽत्यङ्ग इति न सिध्येत् तस्माद्भाष्यकारप्रयोगादत्र लुगभाव इति हरदत्त । युक्ततरञ्चैतत् । अन्यथा विदानामपत्य वैद इत्यादि सिध्यर्थं तद्राजसूत्रे उक्तवार्त्तिक-

---

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम ॥ अनयोर्बहुल स्यात । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते आरम्भ । उपकुम्भमुपकुम्भेन वा कृतम । उपकुम्भमुपकुम्भे स्थित । अत्र वार्तिकम् । सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससङ्ख्यावयवेभ्यो नित्यम् ॥ ऋद्धि, सुमद्रम् । नदीसमास उन्मत्तगङ्गम । सङ्ख्यावयव, एकविंशतिभारद्वाजम । त्रिपञ्चाशद्गौतमम । एकविंशतिभरद्वाजा वंश्यास्त्रिपञ्चाशद्गौतमा वंश्या इति विग्रह । सङ्ख्यावंश्येनेति समास । ननु भरद्वाजाद्बिदाद्यञो यञञोश्चेति लुक प्राप्नोति । एव गौतमादृष्यण । अत्रिभृग्वित्यारम्भात । न च वर्तिपदाना स्वार्थोपसर्जनैकत्वविशिष्टार्थान्तरोपसङ्क्रमाल्लुगभाव इति कैयटोक्त युक्तम । वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोन्तरङ्गस्य लुको दुर्वारत्वात् । अन्यथा गार्ग्याणा कुल गार्गकुलमित्यपि न स्यात । अत्राहु । भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावोत्र बोध्य इति । इद च वार्त्तिक बहुलग्रहणसिद्धार्थकथनपरम् ॥

"तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" ॥ 'सुमद्रमिति' । मद्राणां समृद्धिरित्यर्थ्यीभाव, तत सप्तमी तस्या नित्यमम्भाव । 'एकविंशतिभारद्वाजमिति' । एकविंशतिभरद्वाजा वंश्या इति सङ्ख्या वंश्येने ति समास । तत्र वर्तिपदार्थाना स्वार्थोपसर्ज्जनार्थान्तराभिधायित्वाद्भारद्वाजशब्द एकत्वविशिष्टार्थान्तरे सङ्क्रान्त इत्यञो लुगभावः । नेति वयम । गार्ग्याणा कुल गार्गकुलमित्यादावपि प्रसङ्गात । तस्माद्भाष्यकारप्रयोगादत्र लुगभाव ॥

भाष्यासङ्गत्यापत्ति । एतद्भाष्यप्रामाण्यादिमावुपकादिषु बोध्याविति बोध्यम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः।२।४।८५॥

प्रथमत परत्वादेत्वे लक्ष्याकृतिन्यायेन डारौरसौ न प्राप्नुवन्तीत्याशयेन वार्त्तिकम् । भाष्ये

टितामिति । (भा)

डादयस्तु परस्मैपदे चरितार्था इति भाव । पूर्वविप्रतिषेधेन डादौ सकृद्गतिन्यायाश्रयणादेत्वाभाव इति तात्पर्यम् ॥ तद्ध्वनयन्नाह

तिप्तस्झीनामिति ॥ (कै)

आत्मनेपदानाञ्चेति । (कै)

न परस्मैपदम् ॥ भाष्ये

लुट प्रथमस्य डारौरस ॥ लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य डारौरसः क्रमात्स्यु । अत्ता । शयिता । ननु पदद्वये द्वौ भिन्नौ प्रथमपुरुषौ । तथा च षट स्थानिन त्रय आदेशा तत्कथ वैषम्ये सख्यातानुदेशा । अत्राहु । डारौरसश्च डारौरसश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेषात षडेवादेशा ।

लुटः प्रथमस्य डारौरस '॥ 'परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य चेति । यद्येव परस्मैपदे त्रय प्रथमपुरुषसञ्ज्ञकास्तिबादय, आत्मने पदेष्वपि त्रय स्तादय इति षट् स्थानिनस्त्रय आदेशा इति वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । मा भूत्सख्यातानुदेश, आन्तयतो व्यवस्था भविष्यति, अर्थत

पुन प्रसङ्गेति । (भा)

पुनरेत्व तु न लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादिति भाव ॥ प्रकृतैक-शेषद्वन्द्वपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह

सामान्येन प्रश्न इति ॥ (कै)

अत्रेति (भा)

भाष्यस्थैवविधे विषय इत्यथ । उदाहरणान्तरविषय प्रश्न इति भाव ॥

बहुशक्तिकिटकानिति । (भा)

'जातिरप्राणिनामि (२।४।६)त्येकवत्त्व बहुशब्दोपात्तबहुत्वा-न्यथानुपपत्त्या कृतैकशेषाणामत्र द्वन्द्व । बहुशक्तिकिटकानीत्यत्र बहुवचनान्यथानुपपत्त्या कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति बोध्यम् । तस्मा-दुभयमपि न्याय्यम् । प्रकृते तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न्याय्य इति बोध्यम् ॥ डापा विकारे इत्यर्थे ऽनुपपत्तिरत आह

यदा । अर्थत आन्तर्याद्व्यवस्था । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थ इत्यादि, एकार्थत्वादिनिश्चयस्तु व्यवहारात् । यद्यपि नानुबन्धकृतमनेकाल्त्व तथापि डा इत्यस्य सर्वादेशत्वमानुपूर्व्याद्बोध्यम् । प्रतिपादित चेदमनेकाल्शि-दिति सूत्रे । न चात्मनेपदे अध्येता ऽध्येताराविस्यादौ डारौरस्तु कृतेषु टेरेत्व स्यादिति चेन्न । अस्मिन्नेव प्रयोगे सकृत्प्रवृत्ततया चरितार्थत्वात् ।

आन्तर्यम् एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थ । कथ पुनर्डादी-नामेकार्थाध्यवसाय । यावता यस्मिन् स्थाने स एकार्थो यस्तस्स्थाने स द्व्यर्थो यो भि स्थाने स बह्वर्थो, नेत्याह प्रयोगदर्शनादप्येकार्थादिकम-ध्यवसातु शक्यम् । अथ वादेशा अपि यदेव निदिश्यन्ते । कथम्, एकशो

डादेश इति । (कै)

कर्मधारय इति भाव ॥

नानुबन्धकृतमिति । (कै)

अनुबन्धलायोग्यकृतमित्यर्थ । ध्वनितश्चेदमनेकालशिदि(१।१।५२)ति सूत्रे भाष्ये ॥ भाष्ये

निघातप्रसङ्गस्त्विति । (भा)

शिलें शिलें च सर्वथा ऽय दोष इति सूचयितु तु शब्द ॥ ननु श्वपदयोगे तिङन्तनिघात एव भविष्यतीति किमनेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वविचारेणेत्यत आह

यस्त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

तथाहि । एव डादयस्त्वेतुभयमपि शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यम् । तत्र परत्वा देत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाड्डादय । यद्वा । तिङ आदेशेषु टेरेत्व न भवति । एश्शिरेचोश्चास सेश्च एकारोच्चारणाज्ज्ञापकात । स्यादेतत । तिसयोर्द्वयोरपि डादेशेन्तोदात्तमदमिष्यते । तत्र तिबादेशस्यान्तरतम्या दनुदात्तत्वे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्व सिद्ध्यत्तु तादेशस्य तु न

मनिर्देशात । डारौरसश्च डारौरसश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । यदि तु डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रस च रस च रस । डा च रौ च रस च डारौरस इति कृतैकशेषाणा द्वन्द्व स्यादनिष्ट सख्यातानुदेशः प्राप्नोति । तिप्तसोर्डा । झितयो रौ । आताझयोरसिति । 'कर्तेति' । लुट तिप्, तस्य डा इत्यय सर्वादेश । नानुबन्धकृतमनेकालत्वम् । अस्तु

अनित्यत्वादिति । (भा)

इयमेकदेशयुक्ति । अनुबन्धलयोग्यत्वेन तत्कृतानेकाल्लाभावान्नुट् इत्यादौ प्रत्ययशब्द उपदिश्यमानप्रत्ययावयवपरो ऽपीत्यन्यादेशे-ऽपि डस्यैवसिद्धि । सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेश इति कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादादेशकाले एकादेशस्य नैव प्रवृत्ति-रित्यथ ॥ ननु तिङवयवमादायैव सा किं न स्यादत आह

अकृपरिमाणस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

अनन्यवदिति । (भा)

अर्धाधिकविकाराध्यायेनासिद्धे स्थानिवदित्यतिदेशप्रवृत्तेरुप-लक्षणमिदमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

तत्रान्तरङ्गत्वादिति । (भा)

तासे परं लसार्वधातुकमित्यनुदात्तत्वस्य बक्रपेक्षत्वादित्यर्थ ॥

सिध्यति । तथाहि । तप्रत्ययस्य डादेशे कृते लसार्वधातुकस्वरात्परत्वा ट्टिलोप । न चेदानीमुदात्तनिवृत्तस्वरो लभ्य । अनुदात्तत्वात्प्रागेव लोपात । ननु स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्ननित्यो डादेश । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्ननुदात्तोप्य नित्य । उभयोरनित्ययो परत्वादनुदात्तत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाडडा देशे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वर सुलभ इति चेन्न । अन्तरङ्गत्वाड्डादेश

तद्धान्त्यस्यैव, तिपस्तकारेण सह टिलोपो भवति । ननु तकारान्तमङ्ग न भवति । डित्करणसामर्थ्यादनङ्गस्यापि भविष्यति, यथा सिद्धान्तेऽभस्यापि । अथ वानुपूर्व्यात्सिद्धम् । कथम । अन्त्यस्याप्यय स्थाने भवन्नप्रत्यय स्याद्‌ असत्या पत्ययमत्ताया तकारस्येत्सञ्ज्ञा नास्ति असत्या चेत्सञ्ज्ञायाम

परत्वाट्टिलोपेनेति । (भा)

डित्वसामर्थ्यनाङ्गत्वभत्ववैकल्पे ऽपि टेरिति (६।४।१४३) शास्त्रस्यैव प्रवृत्त्या तस्य परत्वादिति भाव । एवञ्चानुदात्ते उदात्त-लोपाभावादुदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्तौ प्रत्ययस्वरप्राप्तावुदात्तस्वरमेव श्रूयेतेति तात्पर्यम् ॥ किमपेक्षया न्याय्यत्वमित्याशङ्क्याह

पूर्वप्रदर्शित इति । (कै)

'न्याय्य एवे ति भाष्यस्य न्याय्यस्त्वयमित्यर्थ ॥

अत्रेति । (कै)

व्याख्यातृचिन्तापूर्वमपि परविप्रतिषेधस्यैवोक्तेरिति बोध्यम् ॥ टिलोपात्पूर्वमेतत्सम्प्रधारणाया असम्भवादाह

डारौरसिति ॥ (कै)

टिलोपे चेति । (कै)

परत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

प्रवृत्ते । अत्राहु । अस्मदुक्तरीत्या परत्वाट्टिलोप । तथाप्यसावनुदात्ते अविद्यमानोदात्ते पर इत्यर्थ । अनुदात्तस्यचेति सूत्रे ह्यनुदात्तग्रहण प्रत्याख्यास्यते तत्स्वीकारेपि शास्त्रीयोनुदात्तो न गृह्यते किन्तूदात्त भिन्न । न च प्रत्ययाद्युदात्तप्रवृत्तेरिदमपि दुर्लभमिति वाच्यम् । परिहृत्य चापवादविषयमिति न्यायेन लसार्वधातुकानुदात्तविषये प्रत्ययस्वराप्रवृत्ते ।

नेकाल, यदानेकाल तदा सर्वादेश यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्यय, यदा प्रत्ययस्तदेत्सञ्ज्ञा, अदेत्सञ्ज्ञा तदा लोपस्तदैकाल न चेदानी प्रत्याहत्यान्ता देशो भवितुमर्हति तदेतदानुपूर्व्यासिद्धम् । 'कर्तारौ कर्तार इति । रि चे' ति तासस्त्योर्लोप । 'अध्येतेति' । इङ अध्ययने । अथात्र डारौ

पुन प्रसङ्गविज्ञानादित्यपि (भा)

पजन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या लसावधातुकानुदात्तत्वे कृते इत्यर्थ ॥

नन्वकृते इति । (कै)

अपिद्विषय इत्यर्थ ॥ ननूदात्तनिवृत्तिस्वराभावे ऽपि परेण टिलोपेन प्रत्ययस्वरापवादस्य लसावधातुकानुदात्तत्वस्य सकृद्गति-न्यायेन बाधितत्वात्पुनरप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरप्रवृत्त्येष्टसिद्धिरत आह

पुन प्रसङ्गेति । (कै)

तत्रानुदात्तस्य च यत्रेत्यत्र । ततश्च उदात्तनिवृत्तिस्वरानु-दात्तत्वयो सम्प्रधारणा युक्तैवेत्यर्थ ॥ ननु तासेरपि प्रत्ययस्वरा-त्प्रागेव परत्वाट्टिलोपे उदात्तनिवृत्तेरेवाभावात्कथमुदात्तनिवृत्ति-स्वरोऽत आह भाष्ये

न च तासे प्रत्ययस्वरात्प्रागेव परत्वाट्टिलोप प्राप्त । प्रत्ययस्वरस्य प्रत्यय सनियोगशिष्टत्वेनान्तरङ्गत्वात् । तथा च भाष्ये सङ्ग्रहश्लोकौ । प्रत्ययस्वरा पवादो लसावधातुकानुदात्तत्वम् । तेन तत्र न प्रसक्त प्रत्ययस्वर कदा चित ॥ प्रत्ययस्वरस्य तासेवृत्तिसनियोगशिष्ट । तेन चाप्यसावदात्तो लोप्यते तथा न दोष ॥ वृत्ति प्रवृत्ति, यदैव तासि प्रवर्तेत तदैवापवा-दाभाववदुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थ ॥

इस कृतेषु टेरेत्व कस्मान्न भवति, पूर्वमेवास्मिन्योगे स्थानिषु प्रवृत्तत्वात । इह हि तम्प्रब्दस्य टेरेत्व च प्राप्नोति डादेशश्च । द्वयोरपि शब्दान्तरप्राप्ते रनित्यत्वात्परत्वाट्टेरेत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाड्डादेश, एव रौरसोरपि द्रष्टव्यम । अथवा पूर्वमेव डारौरसो भवन्तु, थास सेवचनं ज्ञापक ये तिङादेशास्तेषा टेरेत्व न भवतीति । अन्यथा थास स इत्येव वाच्य स्यात । 'कर्तासीति' । तासस्त्योरिति सलोप ॥

तासेर्वर्त्तीति । (भा)

एवञ्च प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयान्तरङ्गत्वादपवादप्रसक्त्यभावाच्चं दात्तत्वयुक्त एवोत्पद्यत इति भाव ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
महाभाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयोऽध्याय ॥०॥
समाप्त चाह्निकम ॥
शुभमस्तु ॥

अपेक्ष्य सत्कार वञ्चितमनसा मुद्रणविधौ
मयानीतो यत्नाद्विबुधजनसन्तोषजनन ।
प्रसन्ने गम्भीरे सकृन्प्रदशाभैकसरणौ
प्रदीपोद्द्योतोऽय विलसतु महाभाष्यगहने ॥

इति वङ्गदेशीयकाश्यपगोत्रोत्पन्नचट्टोपाध्यायवंशसमुद्भव
बहुवल्लभशर्मविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतविषमपदव्याख्याने
द्वितीयोऽध्याय ॥

शिवम ॥

